

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES Nos —672, 702, 709, 734 746 763, 774 790 803, &

CHATURVARGA CHINTAMANI

BY

HEMADRI

EDITED BY

PANDIT YAJÑEŚVARA SMRITIRATNA,

AND

PANDIT KANAKHYA NATH TARKA LŌGA.

VOLUME III PART II

PARIṢEṢAKEANDĀ

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1895

चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे

कालनिर्णयः ।

द्वितीयो भागः ।

श्रीहेमाद्रिणा विरचितः ।

आध्यात्मिक सेवाद्वयी नामक समाजानुमत्या साहाय्येन च

प्रचारितः ।

श्रीयज्ञेश्वर-स्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिजोधितः ।

कलिकाता राजधान्याम्

वायविक सिवलयनर मुद्रिता

शकाब्दे १८१६ । ई० १८६५ ।

विज्ञापनम् ।

ग्रन्थोऽयं चतुर्विंशन्तमर्शिनसि सुविख्यातकीर्तिना पण्डितकुलतिलकेन
महामहोपाध्यायेन श्रीमता हेमाद्रिणा विरचितः । यः किल दाक्षिणात्यप्रदेशे
व्याकुलोऽसीदात् कामदेवनामकाद्विलासमातुङ्गमुखः । यामुदेव यामनदेवश्च
क्रमेणस्य पितामहः प्रपितामहः आसीत् । हेमाद्रिस्तु देवतिरिगरीपते
यादव्यशेषतश्च सुप्रशितनामधेयश्च महादेवपुत्रश्च सकलकाकाघृणित-
पण्डित आसीत् । यः राजा प्रदग्रहयरेदुमिवै प्रकल्पितस्यवत्सरे शुद्धित-
वान् । हेमाद्रिश्च सत्त्वमर्यादिक एवासीत् ।

चतुर्विंशन्तमर्शि ज्ञतखण्ड दानखण्ड तीर्थखण्ड-भोजखण्ड परि-
शेषखण्डात्मकपञ्चाखण्डसम्बन्धः । तत्र ज्ञतखण्ड दानखण्डश्च आशिषादिक-
सांसाहटीसमाजाध्यक्षमहोदयानामनुमत्या तत्रमन्त्रतां पण्डिताध्यायानां
७ भरतचन्द्रशिरामशिमहोदयानां परिशोधनप्रपञ्चेन च शुद्धितः । ज्ञत खण्ड-
महादयानां परसोकाग्रामो परिशेषखण्डान्तर्गतप्रातुखण्ड कानखण्डश्च ज्ञत
समाजाध्यक्षमहोदयानां अनुमत्या आश्रयो परिशोधनप्रपञ्चेन च शुद्धितः ।
परिशोधने त्रीणि आश्रमपुस्तकानि सहायभूतानि प्रापन् । तेषां द्वयं क ध-
र्मश्रित दाराखणीयानास्तुभ्य अपरञ्च कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरपुस्तका-
लपादधिताः । त्रीण्येव पुस्तकानि अन्तरान्तरा अपरिपुष्टानि दूर्वापरचकृति-
रहितानि च आतो बहुषु स्थानेषु स्मार्तं भूतपाणि मन्वादिपुस्तकानिबन्धानां
साहाय्यमवश्यमित्यतः तथापि —

महारण्यकुहात् परमपि किमप्यिष्टमप्य
कृतमस्तुदांश न हि भवति भाग्ये हि विषये ।
जनन्याशङ्क्य क्वचिदपि भद्रहृष्टमप्य
तस्य तस्य शक्ते विनतिततिपूर्वै हि कृतिरिति ॥

अन्तरः परिशेषखण्डान्तर्गतप्रातुखण्डादयः सुप्रस्य भविष्यति,
सम्भाव्यते एतत्सुप्रस्य महामनामुपकाराय कल्प्यते इत्येव वक्ष्यते ।

श्रीयशेदरशमेय —

श्रीकामसदादायमेव —

सूचीपत्रम् ।

—०००—

(अ)

विषय ।

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
अभिहितकाल	५६ ।	१ ।
अभिहितवाचन-सारसौकारकालनिर्यय	५९ ।	१ ।
अनध्यायनिर्यय	७५९ ।	७ ।
अनवलोकनकाल .. .	७५९ ।	७ ।
अनभाषनकाल	७६० ।	१० ।
अपरारम्भकाल	५७९ ।	१६ ।
अपरमन्त्रचतुर्दशीवादननिर्यय	५६९ ।	१९ ।
अपरमन्त्रचतुर्दशीवादनकालनिर्यय	७६९ ।	५ ।
अभ्यङ्गविहित-निमित्तकालौ	१९६ ।	७ ।
अथनादयः श्राद्धकाला	५०० ।	१६ ।
अष्टौषादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्यय	५६९ ।	१६ ।
अश्वत्थ-सामरस्यार्णस्यार्णकाल	७०९ ।	७ ।
अष्टकाः	७५९ ।	९ ।

(आ)

आमलकखानकालनिर्यय . . .	७९७ ।	६ ।
आवस्यवाचनकालनिर्यय	५९७ ।	९ ।
आधमकालनिर्यय	७५९ ।	१० ।

(२)

(७)

विवरण ।

विवरण ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
सप्तम्यनकाश	४४० ।	७ ।
अष्टाद्विवक्ष्य	४४५ ।	४ ।
उन्मोक्तमाद्यष्टभेदनिरूपण	४६० ।	८ ।
उपनयनकाश	४४५ ।	१० ।
उपनयनशौचकाश	४६१ ।	७ ।
उपवासतिथिनिर्णय	११५ ।	७ ।
उपवासदिननिर्णय	१८४ ।	५ ।
उपाकर्मकाशनिर्णय	२८५ ।	२ ।
उद्योदकस्नानकाशनिर्णय	३१२ ।	८ ।

(४)

एकमस्तुतिथिकाशनिर्णय	१०७ ।	१८ ।
एकादशोनिर्णय	१४५ ।	१ ।
एकादशोविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णय	१४२ ।	१ ।
एकादशोव्रतवाक्यमारणनिर्णय	२७० ।	८ ।
एकादशोव्रते नक्तादिकाशनिर्णय	२०८ ।	१० ।

(क)

कार्यवेधकाश	३४७ ।	१ ।
कालियुगधर्मा	६६३ ।	१५ ।
कालियुगधर्मवञ्चनादि	६६६ ।	१ ।
कल्पादय	६७० ।	१ ।
कामनाविशेषान् तिथ्यादिविशेषे देवताविशेष	७७५ ।	१५ ।
कामनाविशेषेय नक्षत्रविशेषे देवतायुक्ता	७७७ ।	१ ।
कान्दप्रसोक्तकाश	५२१ ।	१२ ।

(२६)

निरूपक ।

	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
काम्यदारविहङ्गपद्यः...	५१७ ।	५५ ।
काम्यदाद्रिवाक्यः ...	५२५ ।	१८ ।
काम्यविशेषण भाषावर्ज्यावि...	५२६ ।	१९ ।
कालखलपनिरूपणं ...	६ ।	५ ।
कृतमकाशः ...	५७४ ।	७ ।
कालापदाशब्दवाच्यः ...	७६० ।	२ ।
केशान्तकर्मकाणः ...	७७७ ।	८ ।
कामाहापरिचयान् काम्यद्विरिक्तशब्दवाक्यनिरूपणं ...	५५८ ।	१५ ।
क्षौरकर्मनिविद्धकाणः ...	६८० ।	५ ।

(ग)

गजपदायाः ...	५०७ ।	७ ।
यद्वयकालनिरूपणः ...	५११ ।	१ ।

(घ)

घटुपांशुसखीकारकालनिरूपणः ...	७०० ।	१ ।
घटुविधपूर्वाङ्गविभक्तः ...	५७९ ।	१ ।
घटुप्यथातेजककाणः ...	६६८ ।	१२ ।
घृडाकर्मकाणः ...	७४२ ।	१ ।
घृडाकर्मनिविद्धकाणः ...	७४४ ।	८ ।

(ङ)

ङम्भाष्टमीनिरूपणः ...	१२६ ।	१ ।
ङम्भाष्टमीपारयकालनिरूपणः ...	१२६ ।	१२ ।
ङम्भाष्टमीवतनिकालनिरूपणः ...	१२७ ।	१८ ।
ङातकर्मकाणः ...	७२६ ।	१ ।

(७)

(त)

विषयः ।

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
तिथिविशेषेष्ववकाशानि ...	६८१ ।	११ ।
तिलस्नानविहित-निषिद्धकालौ ...	७१६ ।	१ ।
तिलतर्पणनिषिद्धकालः ...	७२१ ।	१० ।
तेजाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ...	७२७ ।	१ ।
त्रयोदशौघादभिर्णयः ...	७१७ ।	६ ।

(द)

दन्तधावनकालनिर्णयः ...	७१० ।	१ ।
दमनकारोपयकालः ...	८६० ।	१६ ।
दीक्षाकालः ...	८५५ ।	२ ।
देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ...	८६५ ।	७ ।
द्वौ प्रतिष्ठाकालः ...	८५६ ।	७ ।
देवकन्याकालनिर्णयः ...	८५६ ।	७ ।
द्वयमासयस्तम्भानुषलक्षितकालः ...	८०२ ।	११ ।
द्वादशौ नियमः ...	८०३ ।	१३ ।
द्वादशौ निर्णयः ...	८०१ ।	७ ।
	८८६ ।	१ ।

(न)

नक्षत्रकालनिर्णयः ...	११२ ।	२ ।
नक्षत्रपुनर्तिथिनिर्णयः ...	१७८ ।	१ ।
नक्षत्रादिनिर्णयः ...	५१२ ।	८ ।
नक्षत्रोपवाधादिकालनिर्णयः ...	१२६ ।	८ ।
षडौ नक्षत्रादिकालनिर्णयः ...	७०० ।	१८ ।
नवमाहकालः ...	५२६ ।	११ ।

(५)

विषयः ।	पृष्ठः ।	पङ्क्तिः ।
भाषादेवतापविहारोपयुक्तकालः	८८८ ।	१ ।
मानसप्रेक्षाः	६८८ ।	१ ।
भाषासुगन्धर्व्याः	६५० ।	१ ।
नामकरणाकालः	८२० ।	१६ ।
नित्यश्राद्धकालनिर्णयः	८६८ ।	१ ।
निमित्तवृक्षभादेः संयोगविधौ देवताविशेषपूजा	८८० ।	१ ।
निमित्तनिरोधेन सदा पुण्याकालः	६०५ ।	११ ।
निधिद्विकालः	५८५ ।	० ।
निष्कृतकालः	०६८ ।	८ ।
नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः	८६२ ।	१ ।

(५)

परिणयनकालनिर्णयः	८०० ।	१६ ।
पर्ववर्ज्यानि	६८८ ।	१ ।
पर्वसन्धिकालनिर्णयः	६११ ।	१ ।
पर्वानुष्ठेयं	६०२ ।	८ ।
पविहारोपयुक्तकालः	८८० ।	१८ ।
पारवकालनिर्णयः	८८० ।	१५ ।
पिण्डदाने निधिद्विकालः	६८० ।	१ ।
पुण्याधनुषी	६१८ ।	१० ।
पुण्याधनुर्द्वितीया	२६८ ।	१ ।
पुण्याधनुषीया	६१८ ।	१ ।
पुण्याधनुषीया	६१८ ।	१ ।
पुण्याधनुषीया	६११ ।	१० ।
पुण्याधनुषीया	६१८ ।	१२ ।

विषयः	शत ।	पङ्क्ति ।
सुखद्वितीया	६१० ।	८ ।
सुखवचसो	६१० ।	८ ।
सुखपञ्चमी	६२१ ।	१ ।
सुखपौर्णमासी	६०९ ।	१ ।
सुखप्रतिपत्	६१४ ।	९ ।
सुखमष्टौ	६२२ ।	४ ।
सुखनवमी	६२४ ।	१ ।
सुखद्वादशी	६०९ ।	१ ।
सुखाष्टमी	६२६ ।	१९ ।
सुखैकादशी	६३३ ।	१० ।
सुखादौनामभावे धन्वादिभिः पूजाव्यवस्था	८८४ ।	६ ।
सुखवनकाव	७३२ ।	१४ ।
सुखान्नविनिर्णयः	५७० ।	१५ ।
सुखीर्णकालः	५०५ ।	१८ ।
सुखीर्णसुखकालः	६०५ ।	१९ ।
सुखीर्णैन्द्रदेवकालनिर्णयः	६०२ ।	१० ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	६१४ ।	१ ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	८२८ ।	२० ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	५८१ ।	१५ ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	८२८ ।	३ ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	५८० ।	६ ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	५८७ ।	७ ।
सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	५८८ ।	११ ।

सुखीर्णसुखकालनिर्णयः	७७८ ।	१ ।
----------------------	-------	-----

(०)

(भ)

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
भामपदापरपक्ष	४६२ ।	२ ।
भूतपक्षादिकालनिर्णयः	४९० ।	० ।

(म)

मध्याह्नान्तरनिर्णयः	५०८ ।	११ ।
मध्याह्नकल्प	५०९ ।	१५ ।
मध्याह्नविनियोगः	५०० ।	१४ ।
मन्वन्तरावयः	६६८ ।	१ ।
मलमासनिर्णय	५६ ।	२ ।
मलमासे कार्याकार्यनिर्णय	५६ ।	१ ।
मासभेदेन पुष्यविशेषा	८८२ ।	१ ।
मासवर्जानकाल	६८१ ।	१ ।
मुख्यकालातिशये प्राणा	८१८ ।	११ ।
मैथुनकाण्डनिर्णयः	६२१ ।	१० ।

(य)

युगभेदेन वज्र्यानि	६६६ ।	६ ।
युगादिनिर्णय	६४८ ।	१ ।
युगान्ता	६५६ ।	१ ।

(र)

रक्षादिभेदेन पुष्यभेदाः	८८२ ।	२० ।
रात्रिकारणोद्यवज्र्यानि	६८२ ।	१८ ।

(८)

(६)

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
घट्यादिकर्मविशेषेण कालविशेषा	८२६ ।	६ ।
वायोक्षुपादिप्रतिष्ठाकाश	६६० ।	१५ ।
वारा	५१७ ।	१५ ।
विद्यारम्भकाल	७३४ ।	७ ।
विष्णुदीक्षाकाश	८६० ।	१५ ।
विष्णुनामकोर्तने कालविशेष	८१६ ।	१ ।
विष्णुपवित्रारोपणकालः	८८६ ।	११ ।
विष्णुपूजाकालः	८६० ।	१० ।
विष्णुप्रतिष्ठाकाश	८८१ ।	१ ।
विष्णुग्रहणारिकालनिर्ययः	८४७ ।	११ ।
शुद्धिआहुतकालनिर्ययः	७५७ ।	१० ।
वैद्वति-व्यतोपस्तौ	६७४ ।	८ ।
वैवाहिकसम्यकाल	७०० ।	४ ।
वैश्वदेवकालनिर्ययः	५६६ ।	१८ ।
वृत्तौपातः	६०२ ।	५ ।
व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्ययः	१०५ ।	१ ।

(७)

श्रयनविहितनिमित्तकाश	६८१ ।	१० ।
शिवप्रतिष्ठाकाश	६८४ ।	२ ।
शिवरात्रिनिर्ययः	२५८ ।	८ ।
शूद्रस्य समिद्धीकरणकाल	५३८ ।	१ ।
शुक्लकर्मनिमित्तकाश	६८० ।	१८ ।

(८)

विषय :	पृष्ठ :	पङ्क्ति :
अद्वयदादशोनिर्णयः	२०८ ।	१ ।
आज्ञाकालनिर्णयः	४२८ ।	१ ।

(९)

बोद्धव्यआज्ञाकालः	५११ ।	१ ।
--------------------------	-------	-----

(१०)

संस्तरापद्य-मासविज्ञेयाणां कार्यविधिवौपयोमनिरूपणं	१ ।	१ ।
सङ्गामिनियोगः	४०७ ।	१ ।
सन्ध्याकालनिर्णयः	६८१ ।	१४ ।
सन्ध्याकालवज्र्यानि	६८७ ।	१ ।
सपिण्डीकरणकालः	५३४ ।	१५ ।
सप्तमीवज्र्यानि	६८१ ।	१७ ।
सप्तमिर्वातकालः	७८८ ।	१ ।
सामिककर्मकांक्षु वैश्वदेवस्य कालनिर्णयः	६०८ ।	१७ ।
सामिकसपिण्डीकरणकालः	५३७ ।	१४ ।
सामान्यतः क्षुद्रकर्मकांक्षु	८८५ ।	१ ।
सामान्यतः आज्ञाविधिविर्णयः	५२४ ।	२० ।
सामान्यतः सर्वार्तिविधिविर्णयः	६७ ।	१ ।
सावसरिककालनिर्णयः	४४० ।	१ ।
सायान्नकालः	५३७ ।	१ ।
सार्धकालिकापुण्यादि	८८५ ।	१७ ।
सौमन्तोष्यपत्रकालः	७२४ ।	१ ।
घातकालनिर्णयः	७०४ ।	१ ।
अथर्वकालनिर्णयः	८०५ ।	१ ।

पुराणनामानि ।

अ ।

अग्निपुराणम् १५५।१०,

आ ।

आग्नेयपुराणम् १५२।७ १५६।१४ १६०।१६।

आदित्यपुराणम् २८०।२, ४६३।१०, ४६४।१५, ४५।८।११,

५८२।१२, ६५६।७, ६६६।२।१८,

क ।

कालिकापुराणम् १८१।२, २०९।१६, २०८।१८, २८०।१४ ४०१।

११, ४१३।१, ५०५।४, ८०८।२,

कूर्मपुराणम् ६।२, ४९।१२, १६२।८, १०८।१०, १८०।१८,

१८२।१५, १८३।२, २१२।८, २१८।८, २२४।१०, २३०।

१६, २३१।१०, २३८।८, २४०।१२, २४८।१४, २६४।८,

२६५।१५, २६७।२, २८०।८, २८१।१०, २८५।१०, २८६।

१६, २८७।०, ४५२।८, ५१६।१५, ५१८।६, ५१९।२१,

०२०।२, ०८२।६ ८०८।१२, ८१०।२, ६।१४,

ग ।

गण्डपुराणम् १५२।४, १६०।२, १८१।८, २१२।११, २५०।१४,

२५३।८,

द ।

देवीपुराणम् २८५।२२, २८५।४, ४००।२ ४११।१८, ४१६।१४,

४२४।१६, ६१५।१४, ६१७।८, ६१८।१४ ६३०।१०, ६३१।

६, ६३३।१५, ६३७।१०, ६३८।१६, ६००।२१, ८३१।२,

८५३।८,

देवीरघुपुराणम् १५०।१८, १८१।१८,

न।

गन्दिपुत्रायाम् २२। १४,

नागखण्डम् ४८। २२, २०४। १०, २०६। १२, २०८। २१, २१०। २,
 २१२। १४, ४१०। २१, ४११। १४, ४४५। २१, ४६०। ५, ४७३।
 ११, ४८३। ३, ४०, ५०१। १२, ५३५। १८, ६१६। १, ६४८।
 ८, ६७०। २,

नारदपुत्रायाम् २२०। १७,

नारदीयपुत्रायाम् ८६। १०, ८०। १७, १०४। ३, ११५। १४, १४६।
 ३, १४८। २१, १५३। २। ११, १६०। १८, १६२। १८, १६३। ५,
 १७२। ११, १८०। १८, २०१। १८, २०३। ८, २०६। ८, २१०।
 १०, २३०। १४, २३१। १०, २३२। १८, २३३। ७, २३८। १८,
 २४८। १४, २४८। १८, २४९। १६, २५४। १३, २८२। १, २८२।
 ४, २८२। ११, २८३। ११, २८४। ७, २८५। १८, २८६। ८,
 २८८। ४, ५२६। ६, ५३३। ६, ५५०। ११,

नारदीयपुत्रायाम् ५०५। ३, ६०४। ४, ७५८। १४, ८५२। १०,

प।

पद्मपुत्रायाम् ८०। ६, ८२। १६, ८३। ६, १०, ८५। ८, ८६। १३, ८८।
 ३, १२, ८८। ८, ८९। १६, ८८। १०, १००। १, १००। ७, ११०।
 २१, १२२। १३, १२३। ५, २०, १४०। ११, २०१। १६, २०३।
 १६, २००। १४, २२३। १४, २२४। १६, २२५। ९, २३४। ८,
 २३६। १०, २३७। ३, २३८। १३, २४१। १०, २८२। २१, २८६।
 १२, २८७। १६, २८८। ५, ३१२। २, ३२०। १४, ३८०। २१,
 ३८०। ६, ४५०। ६, ४५८। ११, ६१४। ३, ६१६। १५, ६१८।
 ८, ६३१। १२, ६३३। ३, ६४१। ६, ६५६। १२, ६७६। २,

मभासखण्डम् ५०० । १५, ५६१ । ५, ५०० । २०, ५०५ । ०, ५०० । १,
६५१ । १०,

ब ।

महापुराणम् १० । ११, ५२ । १८, ११८ । १६, २१८ । ६, २५१ । ५,
२०६ । १६, २६६ । १८, २८२ । १६, २८२ । १८, ३१२ । १८,
३१२ । २, ३६२ । १०, ३६२ । ६, ३६६ । ६, ३८, ३८३ । १६,
३८२ । ८, ४२, ५०० । ६, ५०५ । ६, ५०६ । ८, ५३० । १०, ५१० ।
११, ५२१ । १, ५२२ । ६ । १६, ५३० । ५, ६, ५३० । १, ५६६ ।
१०, ६१५ । ६, ६१६ । १, ६१० । १८, ६२१ । ५,

महावैवर्ण्यपुराणम् १८ । ६, ७२ । ६, ७५ । ११, ७६ । ५, १०, ७८ । २०,
७८ । ६, ८० । ११, ८१ । १८, ८२ । ८, ८३ । १६, ८३ । १०, ८८ ।
१८, ८८ । २०, १०१ । ८, १०१, १०२ । १८, १०५ । २, १०६ । ६,
११० । ३, ११२ । ११, ११३ । १, ११० । २, ११२ । १०, १०२ ।
१०, १८० । २०, २०२ । १८, २०५ । १०, २०८ । १८, २६० । १०,
२०८ । २, २८० । १८, २८२ । १६, २८६ । ८, ३०० । ८, ३२० ।
६, ३२१ । ११, ३५२ । ८, ३६२ । ११, ५१५ । ६, ५२२ । १५,
५२३ । १५, ६३० । १०, ८०८ । ७,

महाव्यासपुराणम् १२५ । ८, २०२ । ५, २१२ । १८, २३५ । १, ८,—

भ ।

मगधतीपुराणम् २१२ । ६, २१३ । २०, २१६ । ०,

मविष्णुपुराणम् ३२ । १३, ६८ । १, ७० । ६, ७८ । १८, ८० । ८, ८२ ।
६, ८२ । १६, २०, ८३ । ८, १०, ८६ । ६, ८६ । १०, ११३ । ६,
११५ । २, १२५ । १, १२० । १८, १२१ । ६, १२२ । १, १३८ ।
१, १५० । १८, १५२ । १८, १५५ । १०, १५६ । १०, १७० । २,

२१, १०८ । १८, १८१ । ६, २०२ । ११, २०६ । १६, २०८ । १,
 २१८ । १५, २२१ । २, २२६ । १३, २२० । २२, २२२ । ५, २२४ ।
 २१, २२६ । २१, २५१ । ६, २६६ । ८, २७६ । १८, २८१ । १३,
 २८४ । १, २८२ । १८, २८४ । १८, ५३८ । ११, ५४० । १६, ५४६ ।
 १८, ५५४ । २२, ५५८ । १३, ५५६ । २१, ५६१ । २, ६०६ । ८,
 ६०० । २२, ६१४ । १३, ६१५ । ११, ६१६ । १८, ६२१ । १, ६०,
 ६४० । ७,

भविष्योत्तरपुराणम् १७३ । २१, १८६ । १०, १८, २८ । १२, ३८८ ।
 १, ४०१ । २२, ५५६ । ८, ५६० । २१, ६१८ । १२, ६२० । १६,

म ।

मत्स्यपुराणम् ४१ । १८, ५५ । ३, १५६ । १०, १८८ । ७, १०, १६३ ।
 १४, २६५ । ३, २६२ । १६, २६५ । ५ । २६६ । १, २१२ । १८,
 ३१५ । १, ८, ३०६ । ३, ३८६ । ६, ३८९ । १, ४४६ । ८, ५०५ ।
 २०, ५४८ । १, ५८० । १८, ५८८ । ३, ६०० । १६, ६२४ । १५,
 ६३८ । १३, ६३८ । ७, १०, ६४६ । १०, ६६८ । ३, ६७१ । १५,
 ६७७ । १२, ६८५ । ११, ८०० । ४, ८२५ । १६, ८२६ । २२, ६—

महाभारतम् २८ । ३, ४०१ । १, ५८६ । ११, ५८१ । १६, ६२० । ३,
 ६४३ । ५, ६५० । ११, ६६३ । १६, ६६८ । ८,—

मार्कण्डेयपुराणम् १०६ । १२, १६, १६६ । १६, २१५ । १२, २११ ।
 १०, २८४ । ३, ३८० । ११, ४६० । १३, ४६४ । ६, ४०१ । २२,
 ४०७ । ८, ४६२ । ८, ५०९ । ३, २०, ५१० । १०, ५१४ । ८,
 ५२२ । १, ६७७ । ६, ६६८ । १४, ८०० । २०,—

र ।

रघुपुराणम् १४२ । १०,—

ल ।

विष्णुपुराणम् ६० । १२, १०२ । १५, ३५२ । २०, ३६० । १०, ५०२ ।
 ६, ६१० । १५, ६२८ । १८, ६३२ । १२, ६४६ । १२, ६५० । २१,
 ६६४ । ६, ८०६ । ८,—

व ।

वशिष्ठापुराणम् १३० । १४, १२१ । १६, १३२ । ७, १६८ । १,
 वामनपुराणम् ४०५ । ४, ६१० । २, ६८४ । १५, ६८८ । ६,
 वायुपुराणम् १२५ । २१, १५१ । १८, १७४ । २०, २८० । १०, ३१२ ।
 १८, ३१६ । ४, ४५५ । ६, ४५५ । ६, ४६२ । ११, ५१४ । १५,
 ५६१ । २०, ५७४ । ७,

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् १६६ । १, ५११ । १६,

विष्णुपुराणम् १५२ । १४, १६६ । ४, ६, २०० । १४, २६५ । १५, ४५० ।
 १५, ४५८ । ५, ५०० । ६, ५०४ । ११, ५२१ । १४, ६२४ । ६,
 ६४४ । ८, ६५० । ४, ६५८ । २०, ६८२ । ७, ६६६ । ८, ७०० । १६,

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ६ । १४, ७ । ५, ८ । १५, १० । १, १४ । १२,
 १७ । ६, १७, १८ । १७, २० । १६, ६५ । १८, ६६ । १४, २५,
 ६८ । १०, ११६ । ५, १२० । ७, १२४ । ६, १२६ । ६, १२८ । ४,
 १०६ । ६, १२२ । १७, १४८ । २१, १५१ । २१, १७२ । १८, १८५ ।
 १२, १८४ । १२, १८, २४१ । ४, २८६ । ४, २८० । २२, २८४ ।
 १७, २८५ । १२, २०६ । १६, ३१५ । १६, ३५२ । ११, ३५६ । १२,
 ३५६ । १२, ३६२ । ६, ३२, ३७२ । ८, ५०१ । ६, ५०० । ७, ५११ ।
 ५, ५१६ । २०, ५१८ । २१, ५८४ । २१, ६२२ । १४, ६२५ । १७,
 ६२४ । १८, ६२५ । १६,

विष्णुसहस्रनाम् १४५ । ११, १६० । १४, २०८ । १४, २१० । १६, २१६ ।
 ६, २२० । ४, २२५ । ४, २८५ । ६, २८६ । १६, २८० । ८, २८२ ।
 ११,—

प्र ।

भारदापुराणम् २०३ । ५ । २०२ । १२ । २२३ । २० । २६८ । ३ ।

२८५ । ८,

शिवपुराणम् ६५८ । २,—

शिवरक्षस्यपुराणम् ८७ । ११, ११७ । १७, ११८ । ६, २०६ । १६ ।

३०६ । १८,

स ।

सौरपुराणम् ४४० । १८, ५२६ । ३, ५४४ । ११, ६४४ । १२, ७२४ । १८,

लाम्बपुराणम् ६ । ५, ७२ । ११, ७५ । १५, ७६ । १८, ७६ । ३, ८० । ७,

८१ । ८, २२, ८२ । १२, ८३ । १६, ८४ । २, १६, ८५ । २, ५,

८८ । ६, ८० । २, ८१ । १५, ८७ । २०, १०४ । ८, १०६ । ११,

१०७ । ४, २०, ११२ । ७, ११३ । १४, ११८ । ६, १२० । ४, १२० ।

१, १२२ । १ । १६, १४१ । ११, १४२ । १२, १४७ । १८, १५० ।

८, २२, १५१ । १३, १५२ । ८, १५३ । ११, १६२ । १५, १७८ ।

१३, १८० । २१, १८६ । १६, १८५ । ६, १८९ । ६, १८९ । २२,

१८६ । ८, २१, १८८ । ७, २०३ । २३, २०८ । ८, २१३ । १०,

२१८ । २२, २१८ । ३, २२४ । ८, २२५ । ५, २३१ । १४, २३४ ।

४, २३५ । १४, २३६ । १, ४, २३७ । १५, २३८ । १६, २४० ।

३, २४१ । ७, २५० । १६, २६५ । १३, २६६ । २१, २८० । १७,

२८१ । १६, २८२ । ११, २८५ । १३, २८६ । १८, २८७ । १६,

२८० । १३, २८७ । १६, २८८ । ८, ३०६ । १, ३०६ । १६, ३२४ ।

१७, ३२९ । ३, ३६९ । १४, ४१५ । १३, ४२२ । ५, ४२८ । ४,

४३६ । ३, ४५१ । १, ५०४ । १८, ५२१ । ४, ५४४ । ४, ५६८ ।

१४, ५७१ । १६, ५७४ । ७, ५८६ । १६, ६२२ । ७, ६२८ । १,

६३८ । ४, ६४० । १२, ६४५ । ३, ६४८ । २, ६४८ । २, ६४८ ।

२, ६७८ । ४,

कथिनामानि ।

अ ।

अक्षिरा ४४। १६, ८४। ६, ६६२। ४, ८०३। ११, ७४८। १५, ७६६। १।
अधि ४८१। २, ५३१। ८, ५४६। ८, ५८३। २१, ७१२। १०।

आ ।

आचार्य ७६५। १०, ८७। १४, २८६। ४, ३१७। १३, ३२२। १५।
आपस्तम्ब ७६। ७, ८७। १४, १७४। ७, २८६। ४, ३१७। १३, ३२२।
१५, ४५५। २१। ४६१। ६, ४७१। ६, ४८०। १५, ४८५। १५,
५०८। १४, ६६८। १०, ७६३। ४, ७६४। ६, ७६८। १३, ७७०।
४, ७७२। ७, ७७७। ४, ७७८। १२, ७८३। १४, ८०१। १,
८०२। ११।

आम्बलायन १५४। २०, ३६५। ८, ६६८। १८।

उ ।

उपकात्यायन ६५७। २।

उपना ५४६। १६, ५६७। १३, ५७८। १७, ५८४। २।

ए ।

एतद्वद्वत् १८। ६, ५१। १८, १०२। १२, ११५। ८, ११५। १७,
२२५। ७, २३४। ६, २४५। १८ ३८६। १३, ३८६। १८,
४३३। १५, ५६४। २, ५६६। २, ६००। १।

क ।

कर्कियाध्याय ३३०। २०।

कान्त ३३३। २०।

कान्धापय ५१ । ८, १५२ । २१, १६२ । ११, १७२ । ६, १७३ । ७,
 १७४ । ८ । १८, १८२ । २१, १८३ । ७, १८४ । २२, २०० । ८,
 १८, २०२ । १८, २१२ । ८, २१५ । १८, २२० । २१, २३० । २२,
 २५५ । २१, २६६ । २, २८३ । १२, ३३८ । १७, ३५१ । २,
 ३५७ । १८, ३६० । १ । ११, ३७३ । ८, ३७७ । १८, ३८० । १७,
 ५०८ । ६, ५३० । ८, ५३८ । ८, ६८६ । २, ६८२ । १८, ६८६ ।
 १२, ६८८ । २१, ७०० । ५ । २१, ७०१ । १८, ७०३ । २,
 ७११ । १२, ८०६ । २, ८११ । १२, ८२६ । २, ८२७ । २, ८२९ ।
 ६, ८२९ । १८ ।

काश्यप ३८३ । ७, ५८२ । १८, ७२८ । १८ ।

काष्ठाजिनि ३२८ । १०, ७७६ । २०, ७६५ । १८, ७७८ । ८ ।

कौत्स २५१ । २ ।

कौत्सनि ३२ । १८, ५० । १८ ।

कण्ट ५६७ । ६, ७१५ । ८ ।

क ।

कमलि ५० । १८ ।

करी ७०५ । १८, ७०६ । ५, ७१८ । १२, ७६५ । ५, ८१५ । १६ ।

कार्य २१ । १२, ११६ । १८, ११८ । २, १३५ । ८, २१८ । ७ । २०,
 ३२३ । १२, ३८३ । १२, ५८० । ७, ७१७ । ८, ८२३ । १८ ।

गौमिनि १०८ । १८, १२३ । १८, १८६ । ८, २३० । ६, २५३ । ५,
 ३२० । १२, २७८ । १२, ३२६ । ११, ५७० । ५, ७२६ । १२,
 ७३० । २१, ७३३ । २२, ७७० । २१ ।

गौतम १८२ । २, १८८ । ५, ३६० । ६, ३६८ । २०, ५८१ । २, ६६१ ।
 १, ६८२ । ११, ६८३ । १२, ७१२ । १६, ७५५ । ७, ७५६ । ११,
 ७५७ । ७, ७५८ । ६, ७५९ । २, ७६१ । १, ७६८ । १८, ७७१ ।

१, ७७२ । १, ५, ७७३ । १७, ७७५ । १, ७७६ । २०, ७७२ ।
 २, ७७७ । ६, ७७८ । २१, ७७९ । १०, ७८० । ६ ।
 चयना १२ । ६, ६७८ । ११ ।

ज ।

जातकर्म ७६ । ६, ५१ । १५, ५२ । १, ७६८ । ५, ५०६ । १५, ५२२ ।
 ८, ५६१ । १६ ।
 जायाति २८ । २०, ६६ । ६, २८८ । ७, ७१० । ६, ७७६ । ७, ७५० ।
 १६, ५२६ । ७, ७०५ । १६, ७०६ । ५ ।
 जैमिनि, १८२ । १८, १८३ । २१, २०७ । २, २२६ । २, २८२ । १६, ७१० ।
 ६, ५८२ । १२ ।

ज्योतिर्मास्यं १६ । ६ । १७, २० । १ ।

ज्योति पश्यात् ७८ । २, ५७ । १०, ५८६ । १७, ५६२ । १, ७१६ । १६ ।

ज्यति पितृमह ७७ । २१ ।

ज्योतिर्द्वयस्यति ७७२ । १६, ७८० । ६ ।

. त ।

अक्षायमयल ६२२ । ७ ।

द ।

दत्त ११२ । १, २८२ । १, ७७० । ७, ५२५ । ५, ६६१ । १८, ७५८ ।

११, ७८० । २, ७८२ । १८, ७८५ । १० ।

देवल ७८ । ५, ६५ । २०, ६६ । ६, १०८ । १, ११७ । २१, १५२ । २०,

१६३ । ११, १६६ । २, १६८ । २, २१६ । २८० । ७, ७७५ ।

२२, ७७८ । १६, ८०१ । १६ ।

देवधामी १२४ । ६ ।

न ।

नारदः १५६ । २०, १८२ । ८, १८५ । ६, २२१ । ५, २२३ । २०,

८०४ । ८, ८०६ । ७ ।

ष ।

परामर ३१ । २१, ३३ । ३, १०८ । १७, ३२७ । ११, ३७१ । ५, ६६२ ।
१८, ६८७ । ८, ७०६ । २०, ७०७ । १४,

पाणिनी ५३३ । ११, ५८७ । २ । ११,

पारस्कार ७५६ । १५, ७८७ । १८, ६१० । ११, ७४२ । १२, ७५५ ।
१६, ८१५ । ६,

पितानह ६ । १०, १८ । २०, २३ । ७, २२ । १८, ८१ । ३ १८७ ।
७, २२८ । १२, २३० । १०, ७५५ । ३, ५०७ । २०, ६७६ । १५,
६७७ । १७,

प्रचेता २२ । १२, ८८ । ११, ८५ । ५, २१२ । १८, १७० । २२, ७७८ ।
१२, ७५० । १०, ७५१ । ७, ७८३ । १८ । १३ । ५६० । १८,
५७८ । २०, ६०२ । ८, ६०८ । ६, ६६२ । २, ६२० । २२,

पैठिंगि ३६ । १०, ७७ । ३, ५५ । ६ । २०, ६४ । १, ६८ । १७,
१०६ । १०, २३८ । ८, २५० । ८, ७७६ । १०, ७७० । १८, ५०८,
५३० । १८, ५३० । ७, ५८० । २०, ५८८ । १०, ६०० । ५, ६८७ ।
८, ६८३ । १५ ६६६ । २०, ७०६ । १५, ७२७ । १, ७२५ । ८,
७३५ । १८, ७५२ । २१, ७५८ । ८, ७६० । ५, ७६३ । १०,
७७८ । ६, ८०७ । २२, ८१२ । १८,

प्रजापति ३८ । २ ३३ । २, ७५ । २ ७३८ । १७ ७२२ । १६, ७३५ ।
३, ७५८ । १,

प्रसक्त २८५ । १६, ५०१ । १८, ५८७ । १८, ६६६ । ११ ७०८ । ६ ।
११, ७१० । २१ ।

प्रयोगमोक्षका ७०५ । २२,

व ।

बुध ००६ । १८, ६८ । ०, ०८ । ०,

बीषादन १३ । १७, ६४ । २, ६७ । ६, १०० । ७, १०८ । ८, १२८ । ६,
१०६ । २१, १०८ । १०, २१८ । १२, २२६ । ७, ३१६ । १०, ३२१ ।
३, ३७१ । ११, ३६५ । १८, ३०५ । १६, ३२० । १८, ३२३ । ६,
३३० । १७, ३३६, २० । ८३२, २ । १४, ३३६ । ३, ३५६ । ७,
५२६ । १४, ५२८ । २, ५३५ । १५, ५३८ । १८, ५८७ । ७, ६८४ ।
४, ७०६ । १३, ७१६ । १८, ७२६ । ७, ७३१ । ७, ७३५ । १३,
७४६ । १०, ७५२ । १६, ७६६ । २९, ७ । ३ । ८ । ७४६ । ५,
८०५ । ११, ८१६ । १३ ।

हज्रगौतमा ६६ । ६, ६८ । १६, ५२३ । २१, ५२५ । ५, ५३४ । १८,

हज्रवर्षिष्ठ ५० । १३, ५७ । १,

हज्रबीषादन ३३० । १०, ७३४ । ४ । ८, ७३५ । ३, ७३८ । १, ८०२ ।
८, ८०२ । ११, ८०६ । १, ८०४ । १६, ८०५ । २, ८१० । ६,
८१२ । ६,

हज्रवर्षिष्ठ ५८ । १, ६४ । ५, ११५ । ७, ११६ । १३, १८२ । ४, १८३ ।
१३, ११२ । २१, २२० । ६, ३१४ । १६, ३१५ । ६, ३८६ । १६,
३१२ । ६, ३३६ । २०, ३५७ । ११, ५८६ । २, ६०६ । १६, ६०६ ।
४, ६३२ । ३, ६५६ । १८, ६६४ । ६, ६६७ । २, ६६६ । १६,
७०७ । २२, ७२२ । ६, ७२४ । १ । ६, ७२६ । १३ । १६, ७२७ ।
५, ७३६ । १३, ७३२ । १४, ७३६ । ३, ७३८ । १८, ७३०, ८०५ ।
५, ८०८ । १०, ८११ । ७, ७३३ । ११, ७३८ । ११, ७३५ । ७ ।
१४, ७३६ । ६, ७३८ । ४, ७३६ । १२, ८०० । २ । ७, ८०४ ।
१६, ८०६ । २०, ८५७ । १३, ८३६ । ४, ८६२ । २०, ८६६ । ५,

हज्रमत ३३५ । १३, ८८६ । ३, ८८२ । १४, ५३६ । २२, ६०३ । १०,
६६७ । ५, ७१३ । २२,

अधमनु ४८१ । ३ । ४८२ । १४, ४४८ । २२, ४०३ । १०, ६२० । १५,
७१३ । २२ ।

अध्यायवर्त्मन ७२ । २०, ८१ । १८, १८० । १५,

अध्यायवर्त्मन २४० । १८ । ४ । ४५० । १८, ६५५ । १ ।

अध्यायवर्त्मन ४५८ । १८ । १, ५८८ । २०, ६८५ । ५ ।

अध्यायवर्त्मन १२० । ४, ४०१ । १८ ।

अध्यायवर्त्मन १०६ । १० ।

अध्यायवर्त्मन ५८० । १ ।

अध्यायवर्त्मन ४३३ । ८, ४३४ । १ ।

अध्यायवर्त्मन ४८ । १३, ४५८ । ८, ४६३ । २, ५२० । ८ ।

अध्यायवर्त्मन १३ । १३ । २०, २०३ । १३, ४२३ । १३, ४४६ । १०, ४०६ ।

७, ५३१ । १३, ५५८ । ४, ५६० । ५, ६३० । १०, ६५८ । १३,

६५५ । १३, ७१३ । ७, ७१६ । २, ७२० । ८ । ७३३ । ४, ७३४ । १२ ।

अध्यायवर्त्मन १०० । २०, १८० । ८,

म ।

अध्यायवर्त्मन ४०३ । १८, ५२८ । १६,

अध्यायवर्त्मन ४१० । ११, ४११ । २१, ४१२ । १२, ६०५ । ८, ७६३ । ७,

अध्यायवर्त्मन ४६ । १५, ५६ । १, १६२ । २०, २६८ । १०, २६८ । १३, ६०४ ।

८, ६०६ । ७,

अध्यायवर्त्मन ४८४ । ४,

म ।

अध्यायवर्त्मन २२ । २२, ४१ । १८, १०५ । १२, १०६ । ४, ५८८ । १५, ५८६ ।

१३, ४०२ । १०, ४०६ । १०, ४०७ । १, ४८२ । १०, ४८४ । १५,

५०८ । १८, ५३२ । ८, ५३५ । १२, ५३६ । १०, ५८८ । ११, ५८८ ।

१५, ५५० । २, ५६५ । १८, ५७५ । १०, ५७६ । ११, ५८३ । ८,

५८६ । २, ६०६ । १६, ६०८ । ४, ६३२ । २, ६३६ । १८, ६५० ।

४, ई१८ । १४, ई८३ । ८, ई८० । २४, ई८८ । १६, ००० । १२,
 ०२२ । ७, ०२४ । ३ । ८, ०२६ । १३ । १६, ०२० । ५, ०३६ ।
 १३, ०४२ । १४, ०४६ । ३, ०४८ । १८, ०४८ । ९, ०५१ । ८,
 ०५५ । ८, ०५६ । १, ०५० । १२, ०६० । ८, ०६१ । ८ । १४,
 ०६२ । ७, ०६३ । १७, ०६५ । ७, ०६० । ११, ०६८ । ३१ । ०६८ ।
 १६, ०७० । १३, ०७१ । १४, ०७२ । १८, ०७३ । १९, ०७४ । १९,
 ०७५ । ७ । १४, ०७६ । ६, ०७८ । ४, ०७८ । १२, ०८२ । १७,
 ०८४ । १३, ०८५ । ५, ०८८ । १०, ०९१ । ७,

महोपि ०१० । १२, ०८३ । १२, ०९५ । १६, ०८१ । ५, ०८० । १८,
 ०९० । ३,

माख्य -५२ । १२, ई८८ । १८,

मार्कयिया ८३ । १४, २८३ । १४, ३८१ । ८ । २२, ५०५ । २०, ६०८ ।
 ४, ६ । ८, १२ । ६०५ । ८, ६०५ । १३, ६८० । १४, ७०० । १८,
 ७०८ । १०, ७१६ । ८, ७१८ । १०,

अ ।

यस ५२ । १५, ५८ । १४, २८० । ५, २८६ । ४, २८७ । १७, ३१८ ।
 १०, ५१२ । १३, ६२० । १५, ६०५ । ८, ६०८ । ५, ७०५ । १५ ।
 ७०८ । १८, ७१० । ६, ७१२ । २०, ७१३ । ११, ७२१ । ३, ७२६ ।
 १, ७२२ । १८, ७३८ । ६, ७३६ । २०, ७४० । ४, ७४२ । १८,
 ७५४ । १०, ७६६ । ३, ७६८ । १८, ७७० । १८,

यसपायी २१८ । ११,

यसदत्ति ५०५ । ६,

याज्ञवल्क्य १३८ । १८, २०८, २८४ । १२, २८५ । २, ३०५ । ८, ३६१ ।
 १६, ३०२ । १०, ३०३ । १५, ३०४ । ११, ३८२ । ५, ५१२ । १६,
 ६०२ । ६, ६०३ । १३, ६८५ । १२, ७०१ । १७, ७१८ । २०, ७२१ ।

୧୯, ୭୩୧ । ୧୫, ୭୩୫ । ୧୬, ୭୩୮ । ୫, ୭୩୯ । ୧୭, ୭୪୦ । ୧୧,
୭୪୧ । ୧୨, ୭୪୨ । ୯, ୭୪୩ । ୨୨, ୭୪୪ । ୪, ୮୦୦ । ୧୭,
ଯୌଗିୟାଞ୍ଚବଳକା ୭୨୯ । ୧ ।

ଜ ।

ଲିଖିତା ୧୦୬ । ୧୦, ୫୮୦ । ୬, ୫୮୧ । ୫, ୫୮୨ । ୮, ୬୯୧ । ୧୧,
୭୨୧ । ୧୨, ୭୨୯ । ୧୨, ୭୩୧ । ୨୨, ୭୩୫ । ୧୬, ୭୫୨ । ୬,
୭୭୯ । ୫, ୮୦୯ । ୧,

କାଳ୍ପଦୀତା ୨୨ । ୧୧, ୬୫୫ । ୧୫, ୫୫୦ । ୧୬, ୫୫୧ । ୧୧
କୌମାଳି ୧୦୦ । ୧୨, ୫୧୦ । ୭, ୫୧୦ । ୧୮, ୫୫୫ । ୧୨, ୫୫୬ । ୧,
୫୨୧ । ୨, ୫୫୧ । ୨୧, ୫୫୬ । ୧୧, ୬୦୯ । ୭, ୭୨୭ । ୧୭, ୭୭୦ ।
୧୬, ୭୭୨ । ୬, ୭୭୩ । ୬, ୭୭୫ । ୧୧, ୮୨୧ । ୧୬,

ଝ ।

ଘଟାଞ୍ଚ ୭୯୦ । ୧୨

ଘଣ୍ଟିକା ୫୦ । ୧୧, ୯୮ । ୫, ୧୯୬ । ୭, ୧୨୧ । ୨, ୧୨୮ । ୮,
୧୨୦ । ୨୧, ୧୨୧ । ୧୯, ୧୨୨ । ୮, ୧୨୮ । ୧, ୧୧୦ । ୧୨, ୧୧୧ ।
୫, ୧୧୭ । ୨୦, ୧୧୮ । ୧୫, ୧୧୯ । ୬, ୧୧୯ । ୧୦, ୧୧୭ । ୨,
୧୦୨ । ୮, ୧୦୬ । ୫, ୧୧୮ । ୨, ୧୦୫ । ୬, ୧୦୬ । ୧୫, ୧୦୭ ।
୫, ୧୨୭ । ୬, ୧୨୧ । ୧୭, ୧୨୭ । ୨, ୧୨୮ । ୧୧, ୧୨୮ । ୧୮,
୧୦୦ । ୨୦, ୧୦୧ । ୧୧, ୧୦, ୧୦୭ । ୯, ୧୦୬ । ୧୭, ୧୦୯ । ୫,
୧୦୩ । ୧୧, ୮୦୨ । ୧୭, ୮୦୫ । ୧୭,

ଘାଟ୍ଟା ୭୮୮ । ୧୮, ୮୦୦ । ୨ । ୬, ୮୨୫ । ୯,

ଘାର୍ଯ୍ୟାଞ୍ଚି ୨୫୦ । ୧୧,

ଘିଷ୍ଟା ୫୧ । ୨, ୧୬୨ । ୨୧, ୧୦୬ । ୬, ୨୧୧ । ୨୦, ୨୧୫ । ୮, ୨୦୯ ।
୧୨, ୨୮୦ । ୯, ୨୮୨ । ୬, ୨୮୩ । ୧୮, ୨୮୪ । ୧୫, ୨୮୨ । ୪,
୨୫୫ । ୯, ୨୭୦ । ୧୭, ୨୮୨ । ୧୫, ୫୦୯ । ୧, ୫୧୧ । ୭, ୫୧୦ ।

१६, ५२२ । ८, ५३६ । ९ । १५, ५४० । १६, ६०८ । १८ । ६२४ ।
 २०, ६२६ । १९, ६३८ । ११, ६४६ । ८, ६४८ । २१, ६५६ । १४,
 ६७५ । ६ । १९, ६७६ । २२, ६८२ । ९, ६८४ । ७, ६८८ । २,
 ६९७ । २०, ७१२ । ५, ७२४ । १३, ७२६ । १ । २२, ७२८ । १५,
 ७२८ । १४, ७२८ । १२, ७३१ । १, ७३३ । १०, ७३४ । १४,
 ७३५ । १६, ७३६ । ११ । ६, ७३७ । २०, ७३८ । २२, ७४० । ११,
 ७४२ । ४, ७४४ । २, ७४० । ८, ७४२ । २, ७४५ । ५,

विशामित्र ६६८ । १७, ७०८ । २०, ७४६ । ८,

विशामित्र ७०० । २, ७०४ । ७ ।

विशामित्र ७६६ । २, ७३४ । ६, ७३६ । २१, ७४२ । १० ।

व्यास ८० । २० ।

व्यास ५५५ । ८, ५५७ । ८ ।

व्यास ५६ । ४, ६६ । ६, ६७ । ६, ६७७ । १८, ६६५ । १७, ६६६ । १८,
 ६६७ । १२, ६६८ । १, ६६९ । २२, ६७० । १८, ६७१ । ८, ६७२ ।
 ७ । १६, ६७३ । २, ६७४ । १७, ६७५ । २१, ६७६ । १३, ६७७ ।
 १७ । २२, ६७८ । १५, ६७९ । ५, ६८० । ७, ६८१ । ४, ६८२ । ६,
 ६८३ । ५, ६८४ । १२, ६८५ । १३, ६८६ । १४, ६८७ । १५, ६८८ ।
 ६, ६८९ । ६, ६९० । ४ । ७ । १६, ६९१ । १२, ६९२ । ५, ७०४ ।
 २२, ७०७ । ८, ७११ । ८, ७१३ । ८ । १३ । ७२२ । १८, ७३३ ।
 १४, ७३४ । ८, ७३५ । १२, ७३६ । ७, ७३७ । २०, ७३८ । १६,
 ७३९ । १२, ७४० । ८

श्री ।

श्री ५७ । २०, १०६ । १०, १०८ । ६, १०९ । ५, ११० । ११, ११० । ४,
 १११ । १३, ११२ । ८, ११३ । १७, ११४ । १३, ११५ । १३, ११६ ।
 २१, ११७ । ८, ११८ । १०, ११९ । १३, १२० । १६, १२१ । २,
 १२२ । २, १२३ । १०, १२४ । १२, १२५ । १४, १२६ । २२, १२७ ।

२, ७३५। १६, ७३६। ०२, ७५२। १०, १६, ७५३। १५, ७५६।
 ८, ७६२। १७, ७७२। १५, ७७६। ८, ८०८। ३, ८१६। ११,
 प्राज्ञधर ७८८। ६, ८१०। १३।
 प्राच्यायनि ७८। १८, ८६४। ३, ८६८। ११, ८८४। ३, ५९६। ८,
 प्राणात्म ९६। २, ९८०। ८, ९८६। १२, ९८७। १, ९८०। ८, ९९१।
 ७, ९९७। १५, ९९०। ११, ९९८। ७, ५००। १६, ५६२। १३,
 ५७१। १०, ५७५। १३, ५७५। १७, ५८६। २, ६४१। १, ६४५।
 २२, ६६६। ८, ६७८। ७, ६८७। २१, ७३६। १५, ८११। ७,
 ८१२। १।

प्राणप्राप ६१०। १।

शिवदा ५६४। ११।

श्रीधर २०। ११।

श्रीकौमिल ७५६। १८।

श्रीदत्त २५५। ७, ७५२। ९, ७७२। ८, ७६०। ७, ७६८। ३,

स।

सद्यस्त ३६। ७, ७७। १०, ५७। १५, २८५। १६, ५८५। १८,
 सगत्कुमार १७८। १६, १६०। ७, १७८। १६, १८१। २१, १८७।
 १८, १९८। १।
 सत्यार्थ १०५। १८, १८६। १७, ६४०। २, ६६५। १०, ६६७। १८।
 समस्त ३६। २१, १२६। २१, १८७। ७, २२१। १८, २२८। १, ७६७।
 १८, ५७०। १५, ५५५। ७, ५७८। १३, ७१८। १०, ८१२। ७,
 ८१३। २, १८८।

समुत्त ७३०। १३।

सोम ७३३। १२, ७३४। ८, ७३७। १८, ७३९। २, ७४३। ११,

सोमदत्त ७८। १६, ५६३। १७।

सोमविष्णु ७३६। ८, ७४६। ६।

(२०)

ह ।

हारीत ३२ । २१, ५४ । १३, १८४ । १०, २२६ । ४, २३४ । १५, ३८० ।
५, ४४२ । १६, ४४५ । १८, ४४६ । १५, ४४७ । २, ४४८ । २,
४५१ । १०, ५२४ । १२, ५२५ । १७, ५२८ । ५, ५३८ । २१, ५४८ ।
१२, ५४८ । १५, ५७५ । १४, ५७६ । ६, ५८९ । १७, ५८९ । ४,
६८४ । २०, ६८२ । ११, ७२६ । ६, ७३५ । १२, ७३६ । १६,
७५५ । २१, ७५५ । १०, ७६४ । ४, ७६६ । १५,

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

आ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ७३३ । १४, ७४३ । ४ । १०,

क ।

आश्वलायनस्मृति ६८३ । १२,

काटकगृह्यम् २८ । २, ३० । ८, ४० । ६, ४१४ । १३,

ख ।

खादिरगृह्य ४०६ । १२,

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २८ । १४, ३० । ३, ४६ । ५, ७३८ । २१,

गृह्यपरिशिष्टकारिका ३२४ । १, ३८६ । १०,

च ।

चतुर्विंशतिमत ५०३ । ११, ७०४ । १४,

चपनीयगृह्यपरिशिष्ट ३०० । १४,

छ ।

छन्दोकपरिशिष्ट ३०८ । १४, ८१९ । १५,

त ।

त्रिकाशमखण्ड १४ । १४, १५ । १०,

द ।

देवसस्मृति १५५ । ८, ४३५ । २१,

प ।

परिशिष्टकारिका ४०२ । ७,
परिशिष्ट ६०८ । १८,
पञ्चरात्र २६२ । ८,

व ।

वृहस्पतिसूति २८८ । १७,
वीधाधनसूत्र ४५८ । ७,
वाजसनेय ४६० । २,
विष्णुसूति १५३ । १५,
वैश्वामित्रसूत्रम् ७२३ । १६, ७४३ । ८,

भ ।

भट्टसूति ४७ । १८,

म ।

भगुसूति ४७० । ६,
मैत्रायणीयपरिशिष्ट ८१६ । १६ ।

य ।

यमसूति ४६६ । १२ ४७० । ८,

र ।

रौगाक्षिसूति ४४७ । १८,

श ।

शङ्खसूति ४५६ । ८
शाङ्खायनसूत्र ७२४ । १० ७४२ । १०
शाततपसूति ५५ । ७, ५०२ । ८ ।
शौनकसूति ४५२ । ३.

(२०)

य ।

यट्त्रिंशत्तमं १३५ । ४, इप्प । ५, इप्प । २०, इ० । १४, इ० । १४,
 ४०२ । २२, ४०० । ८, ५६३ । ५ । ११, इप्प । १२, इ० । ११,
 ३०५ । १२, ३०६ । २२, ३१२ । १३, ३१५ । ५ । १३, ३१६ ।
 ४, ३१८ । १४,

स ।

सुतिः १८३ । १८, इ० । ३, ४४२ । २१, ४४३ । ६, ८५ । १,
 सुत्यन्तरं १८ । १६, ४१ । ३, १३४ । ११, १८६ । ७, २१८ । ५,
 २२४ । १०, २२६ । १८, ३२० । १८, ३२१ । ३, ३०० । ५,
 ३८१ । १४, इप्प । ८, १६ । इप्प । १६, इ० । १६, ४२२ । १,
 सुतिमहायुवं इ० । १४ ।
 सुतिमहायुः इ० । ३ ।

संश्लेषकारनामानि ।

कल्पद्रुमकार ३३१ । १ ।

कारणम् ८५६ । १२, ८५८ । १३, ८५८ । ६ ।

पालीसरम् ८५७ । १६ ।

मनुष्यराजम् ८६० । १७ ।

मियाकाण्डशेखरम् ८५६ । १७, ८५८ । १३ ।

महापद्यकार ३०३ । ११, १८१ । १२, २३३ । १८, २३६ । १६,
२२७ । ८, ३११ । ५ ।

धनु वलिप्रविष्टा ८५३ । २ ।

तत्त्वसागरसहिता ८५१ । ८, ८५७ । २१, ८६१ । ८ ।

त्रिकाण्डमख्य १६१ । ७, ३३८ । ३ ।

घनमेमायम् ७३७ । २२,

परिशिष्ट ३०० । २१, ३०६ । १३, ३०६ । ६ ।

ब्रह्मसिद्धान्त ८ । १५, १७ । १६, २२ । १९, २८ । १२, ३७ । ६, ३८ ।
११, ३८ । १,

भाष्यार्थसंग्रहकार ३२३ । ५, ३०३ । १८ ।

महापद्यराजम् ८५१ । १२, ८५९ । ७ ८६१ । ३ ।

रत्नकोष ७३७ । १७, ७६० । १८ ।

रत्नावलि ८३८ । १६, ८३८ । ७ ८५७ । ६, ८५८ । १८ ।

शङ्कराचार्यमुख्य ८३९ । १८, ८३० । १, ८३३ । १७ ।

वशिष्ठसहिता २३६ । १३,

वशिष्ठसिद्धान्त २७ । ११ ।

वार्त्तिकसङ्ग्रह ३७८ । ६ ।

विधिरयकृत् ३०७ । २२, ८४८ । २, ८४८ । ७, ८५० । ८, ८५२ । १८ ।

विद्यादर्शः ११२ । १२ ।

वैशालसंहिता ८५१ । २ । ३, ८५१ । १६, ८५२ । १० ।

शब्दविदः ७१७ । १८ ।

शास्त्रान्तरम् ६०३ । १० ।

सगवकुमारसंहिता १२८ । १८ ।

संकाशगीता १२ । २, २८१ । ७ ।

संकाशकाण्डः १२ । १० ।

संयज्ञः ८०३ । ६ । ८२८ । ५ ।

संयज्ञकारः । ७८६ । १४ ।

समुद्रयकच्छयं ७८८ । १०, ७८९ । ८ ।

सागरसंहिता ८५२ । २ ।

सारावलि ७८८ । १०, ७८९ । ८ ।

सुप्रमेदः ८५७ । १० ।

सौरधर्मी ११४ । २, ११० । १६, १०८ । २, २४६ । २ ।

ज्योतिःशास्त्रनामानि ।

जातक ८२० । २२, ८२८ । १०,

ज्योतिःप्रितामह ८३० । २१,

ज्योतिःपराशर ८८ । २, ३४ । १०,

ज्योतिःशास्त्रनामानि २२ । २०,

ज्योतिःशास्त्रम् ३२ । १८, ४३ । १५, ४४ । १८, ४०८ । १२, ४२० । १४,

६३६ । ११, ६३० । १८, ६४० । १६, ६४२ । ३, ६०३ । ७, ६८० ।

८, ६२१ । १४, ६२८ । ३, ७३५ । ४, ७३० । ६, ७३८ । ३, ७४१ ।

२, ७४४ । १, ७४० । ८, ७४८ । ४, ७४८ । ७,

ज्योतिःशास्त्रान्तरम् ३० । ११,

ज्योतिःविज्ञानः २८ । १०, २०६ । ६,

ज्योतिःशास्त्रम् ८२८ । ६,

ज्योतिःशास्त्रान्तरम् ३० । १८,

वेदाङ्गज्योतिः ६०४ । १,

तैत्तिरीयज्योतिः १० । १४,

निगम ६० । ८, ८१ । १६, ८२ । २०, ८३ । १२, ११८ । १६, २२३ ।

१८, ३१० । ५, ३८५ । १२, ४०१ । ७, ४१६ । १०,

ग्रहपथकृति ३११ । १०, ३३२ । १४, ३३५ । ५,

श्रुति २६३ । १,

वैष्णवतन्त्रम् १५१ । ८, २८० । ७,

भास्करादिग्रन्थम् २०८ । ८,

ग्रहपथकृति ३११ । १०, ३३२ । १४, ३३५ । ५, ३३७ । २१, ६२८ ।

१६, ६०८ । १०, ७२३ । १६,

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषघण्टे कालनिर्णये

सप्तसरायण भासविशेषाण्य कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कन्याणानि ददातु वो गणपतिर्यन्मित्रतुष्टे सति
छोदीपस्यपि कर्मणि प्रभवितु मङ्गापि जिह्मायते ।
जाते तत्तरणप्रणामसुलभे मौभाग्यभाग्योदये
रक्षाद्याहमनकुशा निविशते देवेन्द्रलक्ष्मीरपि ॥ १ ॥
शय्यपुण्ड्रहिरण्यगर्भरसनामिहामनाध्यामिनी
सेय वागधिदेवता वितरतु श्रेयानि भूयानि च ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनखज्योत्स्नाभिहृदेनित
शब्दमत्तसुधासुधियुं धमनसुच्छृङ्खल खेसति ॥ २ ॥
नमस्तस्मै विशोदय विलय रसाप्रकृतये
मित्राय क्लेशौघच्छिदुरपदपद्मप्रणतये ।
अमन्दस्वप्नप्रथितपृथुनीलातनुभृते
त्रिवेदीवाचामप्यपथनिजतत्त्वस्थितिलते ॥ ३ ॥

रागः कृष्ण नवस्तव युतिरियं चेतसमत्कारिणी
 सुमे वेत्त यथा मयाऽऽ भरते वैदग्ध्यमाविष्कृतम् ।
 जामीते दयितैव सा शुभरते यद्यदिधत्ते मया-
 नित्युक्तो मधुभिस्त्रिरसुषः क्षिप्यन् प्रियां पातु वः ॥ ४ ॥
 ते देवस्य गभक्षयो दिनपतेरापन्नखेदस्त्रिदो-
 निष्कृन्तन्तु कृतात्मपत्तनपथप्रत्यानदीस्थानि वः ।
 यैः सौवर्णमिवाखिलं करुणया निर्मातुमभ्युद्यतैः
 कौर्णस्यैपरारागघटितं दिक्चक्रमासृज्यते ॥ ५ ॥
 राजा राजीवचक्षुर्विजयति जगति स्मृतिमीतांशुवृक्ष-
 प्रादुर्भूतः चित्तोद्भूतः चित्तिपतितिलकः संवपः सिंहाश्रयः ।
 तत्पुत्रो जैवपालः ममभवदवनीमण्डलाण्डलश्री-
 रक्षादिग्रापकानां समग्रानि यज्ञाणां भाजनं कृष्णभूपः ॥ ६ ॥
 अस्ति प्रह्वचमाभ्रद्वटमुकुटमटमांशुरवांशुदण्ड-
 श्रेणीष्वेणीविराजत्पदयुगलमलङ्कृतं निर्वैरवीरः ।
 तादृङ्निःसीमसीमाहृतचरितशतारम्भदम्भाद्भाषा-
 भित्तिन्यलप्रह्वस्त्रिस्तदनुजतनुजः श्रीमहादेवभूपः ॥ ७ ॥
 आ कैलासादिलायास्तस्य तदणीगीतगौरीशकीर्त्तः
 आ च प्रेङ्खोलपाथोगिध्वजलहरौघेदेवलासुवेष्टात् ।
 आ पूर्वसाम्पराध्यादपि धरणिभूतः कम्पमाना यदीयाम्
 आशां राज्ञां अधीशः करसुकुलमिलनौलयः पालयन्ति ॥ ८ ॥
 संयासेष्वधमर्षतामुपगता वीराः परद्वोटयः
 सेवा-श्रीत्युपपादनेन विविधानाधीशिरस्य चक्षुः ।

१ अ० ॥ संवत्सराद्यन्त-गाद्यविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । ३

अस्मादाददते निरत्ययसुखं तच्चैतदीयं यथो-
दिक्षालानिव साक्षितां गमयितुं दिग्गच्छसीमस्रति ॥८॥
ऐजायादितलवमार्गसगणं युवैतदीयं गुणं
येषां मेधिरसुखरन्यद्वरदृष्टावदानाद्भुतम् ।
तेषांमेव महाहवेषु मिलतां प्रत्यर्चिणामर्चिणा-
मप्यासाद्य भुजं प्रभवन्ति विलयं चैत्यानि दैत्यानि च ॥१०॥
अस्योषैर्भौमभूमौदृष्टगहनगुहागन्तमर्जन्मृगेन्द्र-
पायव्याघ्रप्रसवत्रोचलनकुलकुसव्याकुलव्यासमासाम् ।
वारं वारं स्मृतैतद्भुजमुजगद्युगैः स्त्रीतभौतप्सरैर्षां
मूर्च्छांशुपन्ति हन्त चितिधरधरणी लङ्घयन्तोद्विपन्तः ॥११॥
अनेन विन्तामणिकामधेनु-
कल्पदुमार्वाच्यत्रनाथ दत्तान् ।
विलोक्य शङ्के किमसुख्यं सर्वं
गौर्वाणनापोऽपि करप्रदोऽभूत् ॥१२॥
तस्मादपि नाम हेमाद्रिः सर्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजोदावतया यद्य सर्वश्रीकरणप्रभुः ॥१३॥
तस्मादनुमितचरित्रपवित्रकीर्त्त-
वशे हिमांशुविप्रदधुनिराविराणीत् ।
सीलावतारमकरोद्विष वासुदेव
साम्राट्प्रातिरुद्धभूत कागदेव ॥१४॥
हेमाद्रिरित्ययिन्मभूतसर्गौतकीर्त्ति
सृष्टाय सुभुरजनिष्ट वरिष्ठमूर्तिः ।

नाथा समोऽपि विजितश्रितेन येन
 आधामुपैति नहि काचन काचनाद्रिः ॥१५॥
 तस्य श्रीकर्णेश्वर कापि लेशनपातुरी ।
 यत्र प्रबलमिच्छुः येन दिग्गिस्तयो नृताः ॥१६॥
 लिपिं विधाया लिखितां जनक
 भाले विभूत्या पश्चिञ्च दुष्टाम् ।
 कन्याणिनीमेध लिखत्यदैन्याम्
 चिन्तं प्रमाणीकुरुते विधिश्च ॥१७॥
 सञ्चिन्तय सञ्चिन्तय तदेतदीय
 धत्ते मनोविक्रममस्तदीयम् ।
 प्राग्जन्मविद्यान्मरणचमोऽयम्
 क्षणेन यद्विस्तृतिमेति दत्ता ॥१८॥

मन्त्रे तत्कृतदागवारिलक्षरीपूर्णयमानोऽमुधि.
 कन्यान्तोऽपि न ज्ञेयदोषविषमां धत्ते कदाचिद्द्वयम् ।
 किञ्चैव जलधिस्तितिप्रतिभुवं निश्चित्य दैत्यारिणा
 निश्चिन्तेन भुञ्जन्नुक्तवतनूतक्षेपु संसृणते ॥ १९ ॥
 चिन्तं तत्कृतदागवष्टिपयसस्तत्त्व किं ब्रूमहे
 यस्मिन्नन्यत्रदान्यकीर्तिरतुला धत्ते दृष्टश्रेणिताम्
 यद्भूमौ पतित यमिणु जनतापह्नाणि यशार्थिनाम्
 न्यस्तं हस्तलेषु भालफलके पापां लिपिं लुपति ॥२०॥

तत्तर्पितोदेवगण. स नून-

मरोचकी चन्द्रमस सुधायाः ।

१ अ०।) संवत्सरायना मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगविरुधम् । ५

स्यन्तु चन्द्रस्य तदीयकीर्ति-

सर्द्धाष्टहानि फलन्त्ययानि ॥२१॥

शूराणामवधिर्निधिष्य यशसामेकाग्रयः स्यदाम्

दातृणां प्रथमः कलाकुलस्य वैदग्ध्यभागां गुरुः।

धौरेयस्य विपक्षितां सुकृतिनामडैनसादास्यदम्

नैवाभौस ॥ वर्त्तते न भविता हेमाद्रिछरे. पर. ॥ १९ ॥

विमर्त्तं भूम् दिक्शेषमेव

न एव हेमाद्रिरिति प्रसीतः।

सदारसन्तानवतो यदृष्ट

कल्पद्रुम दक्षिणवाङ्मातुः ॥२३॥

अयामुक्ता धर्मकथादरिद्रम्

चैलोक्यमासोक्य कलेर्नलेन ।

तच्छोपकारे दधतातुषिताम्

चिन्तामणि. प्रादुरकारि चार ॥२४॥

तत्र ५ ।

खण्डेष्टुर्भिर्मत-दान-तीर्थ-

मोचाभिधैर्नचतुष्कमुक्ता ।

विरच्यते तत्परिजिष्टवस्त-

व्यावर्त्तनार्थं परिशेषखण्डम् ॥२५॥

तत्रादौ देवताकाण्डं मत. कालविनिर्णयः ।

विपाकः कर्मणां पञ्चासत्तृहाना समुत्तय ।

महाप्रकरणानीह चत्वार्येतान्यनुक्रमान् ॥२६॥

तचोक्तप्रत-दानादिकर्मजातोपयोगिनम् ।

कुरुते करणाध्यक्षो हेमाद्रिः कालनिर्णयम् ॥१७॥

तत्र कालस्वरूपं कर्मपुराणे दर्शितम् ।

अनादिरेव भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्म्यत्वाद्देश्वरः ॥

ब्रह्माणो यश्वोरुद्रा ह्यन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवानौशः कालः कविरिति स्मृतः ॥

कालेनैव च हृष्यन्ते च एव यस्यते पुनः ।

ब्रह्म-नारायणेश्वरानां त्रयाणां प्राकृतोत्पत्तयः ॥

प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च समग्रः ।

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

तस्मात् कालात्मकं विश्वं च एव परमेश्वरः ॥

विष्णुधर्मेत्तरे ।

अनादिनिधनः कालोरुद्रः सद्दर्पणः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां च कालः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन च महान् परमेश्वरः ।

निमेषादपि सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मासूक्ष्मतरोह्यति ॥

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य कालस्य परमेश्वरिनः ।

दुर्निभाया महाभाग योगिनामपि सूक्ष्मता ॥

पद्मपत्रपद्मसन्तु सूक्ष्मा ते भिद्यते यदा ।

समकालन्तु तद्भिन्नमनुधो मन्यते जनः ।

कालक्रमेण तद्भिन्नं वा तस्य दिश सूक्ष्मता ॥

१ अ० ॥ १ ॥ संवत्सरायस-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगित्वमयम् । ॥

एवंविधस्यानादिनिधनस्यापि सूक्ष्मस्य यदणपरिच्छिन्नता तथा-
प्याद्यन्तवतीभिः सूर्यादियद्विधाभिः परिच्छिन्नतोपपद्यते तासां
क्रियाणां सन्तानस्य बीजाद्गुरसन्तानवदग्रास्यन्तत्वाद्नादिनिधन-
स्यापि काश्चस्य परिच्छेदः सम्भवति ।

तथापि विष्णुधर्मोत्तरे ।

तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्य तद्यापि महतो दिवाः ।

मानसङ्ख्या बुधैर्ज्ञेया यद्गत्यनुसारतः ॥

तथास्मदादिमध्यस्थनिमेषादिक्रियादारेण परिच्छेदः काश्चस्य
तथैवाभिहितः ।

सञ्चरसमा ग्राचा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मातरः काश्चोपयोगस्तथोद्यूतस्य ॥

गोपलभ्य यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

दौ निमेषौ पुटिर्ज्ञेया प्राणोद्वयपुटिः क्षतः ॥

विनादिकाम्बु घटप्राणास्तृणव्या नादिकाः स्थिताः ।

अहोरात्रान्तु तत्पञ्चा मित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥

चिन्नानुहर्त्तानां तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ।

तेऽत्र पञ्चदश प्रोक्ता राम मित्यं दिवाचराः ॥

उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाकमतो रविः ।

तथा तथा भवेद्वह्निर्दिवसस्य महाभुज ॥

दिवसस्य यथा राम वह्निं समधिगच्छति ।

तदाश्रितमुहूर्त्तानां तथा वह्निः प्रकीर्तिता ॥

दिनवह्निर्यथा राम दोषादानिक्षया तथा ।

तदाशितसुहृत्तांना हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥

दक्षिणाद्य यदा काहा क्रमादाक्रमते रवि ।

दिवसस्य तथा हानिर्ज्ञातया तावदेव तु ॥

सीयन्ते तस्य छाभौ तु तन्मुहूर्तास्तथैव च

राश्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रिदृष्टिज्ञाया तथा

यदा भेष महस्त्रागुप्सुत्वाश्चैव प्रपद्यते ।

ममराशिन्दिव कालो विधुवच्छब्दवाचक ॥

एवञ्च निमेषादिक्रियाकालद्वारेणारक्षिन्ना या सूर्यक्रिया
तावृद्धो ने क्रिये यस्या क्रियाया अवयवौ तत्क्रियया अवधिञ्च
कालस्रुटिरिति व्यवहारस्य विषयो भवति । एवमन्येऽपि प्राण-
विनाशिकादयो व्यवहारा ज्ञेया, एव चतुर्विंशत्यवहारेणाहोरात्र
निष्पद्यते । तच्च विविध दर्शित ब्रह्मविद्वान्ते ।

भावने प्याहोरात्रमुदयादोदयाद्वे ।

रवेस्तिष्ठत्यु रात्र्यस्तिस्रिधिसंयोगमैन्दवम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तद्दोरात्रच्च चतुर्धा दर्शितम् ।

तिथिनैकेन दिवसश्चाद्माने प्रकौर्त्तिन ।

अहोरात्रेण चैकेन मासोदिवस स्मृत ॥

आदित्यभागभोगेन भौगेदिवस उच्यते ।

चन्द्रमलत्रभोगेन नाक्षत्रोदिवस स्मृत ॥

तिथिभागधोर्लक्षण तत्रैव दर्शितम् ।

चन्द्रार्कगता कालस्य परिशेदो यदा भवेत् ।

तदा तथो प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य भार्गव ॥

१ अ० ।] संवत्सरायत-भासविशेषायां कार्यविशेषोपयोगनिष्पन्नम् । ६.

मगणेन समयेष ज्ञेया द्वादश राशयः ।

विंशतिं तदा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्यादिप्रकृष्टन्तु भागं द्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्थाप्यदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥

स्कन्दपुराणे प्रभाषस्तच्छेषेऽपि ।

अमाशौद्धशभागेन^(१) देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्मिता परमा माया देहिनां देवधारिणी ॥

अमादिपौर्णमास्यां या एव शशिनः कलाः ।

तिथ्यक्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

एवं मासोऽपि पितामहेन विविधो दर्शितः ।

दर्शादृशं स्यात्स्त्रिंशद्विंशतौ चावनी मासः ।

रविशंकान्तिविचित्रः सौराऽपि विनश्यते तच्चैः ॥

दर्शादिति शब्दलोपे षष्ठमौ दर्शात्परतः श्रुतप्रतिपदमारभ्य

अमावास्यान्त इत्यर्थः ।

तथाच मङ्गलसिद्धान्तेऽभिहितम् ।

चन्द्रः श्रुक्कादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिने ।

एकराशौ रविर्यावत्ताम्रत्वात् सभास्करः ॥

ज्योतिःसिद्धान्ते ॥ मासश्चतुर्विधो दर्शितः ।

प्रथमः सावनो मासो द्वितीयश्चाश्विनी ।

नाचक्षत् तृतीयः स्वातौरामासश्चतुर्थकः^(१) ॥

(१) अमाशौद्धशभेदेनेति ख० ।

(२) चतुर्विध इति ख० ।

विष्णुधर्मात्तरेऽपि मासस्य चातुर्विध्यमावेदितम् ।

चन्द्रमाः पौर्णमास्यन्ते भास्करादतिरिच्यते ।

राशिपट्टं तथा राम मासार्द्धेन न संग्रहः ॥

भागदादग्रकेनैव तिथ्यां तिथ्यां क्रमेण तु ।

चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते ॥

सन्निकर्षाद्व्यापारश्च सन्निकर्षाद्व्यापारम् ।

चन्द्रार्कयोर्वृधेर्मासस्यान्त्र इत्यभिधीयते ॥

यावते ॥ तथा मासि चिंत्तु सूर्यादयाः स्वताः ।

आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ।

सर्वधर्मपरिवर्त्तैस्तु भास्करो मास उच्यते ॥

चान्द्रस्तु देशस्थवस्त्वया चिकाण्डमण्डनेन विवन्धकला द्विधा दर्शितः ।

चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा ।

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन ।

येऽप्यीच्छन्ति न तेषामप्यीष्टो विध्यस्य दक्षिणे ॥

तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते ।

अमावास्याया मासान् सम्याद्याहृतृजन्ममावास्याया हि मासान्
सम्पत्सन्ति पौर्णमास्याया मासान् सम्याद्याहृतृजन्ति पौर्णमास्याया
हि मासान् सम्पत्सन्तीति ।

तथा पौर्णमासादचिह्नव्यस्मिन्माहावर्त्तिके पूर्णमासोऽस्मिन्निति
शब्दविक्षिप्तत्वात् । अथपुक् कृष्णपक्षे च आर्द्धं कार्यं दिने दिने ।
इति लिङ्गदर्शनाच्च ।

अतएव द्विविधचान्द्रमासग्रहाणे “यस्मिन्मासे दिने यस्मिन् विप-

तिरूपजायते । पर्वान्तः स तु विप्रियो मासो नैमित्तिकं प्रति" ॥
इति ज्योतिर्गर्गिण्यापि पर्वान्त इति सामान्येनोक्तं । नैमित्तिकं च
प्रतिषांवत्सरिकमुच्यते, सांवत्सरिके च चान्द्रमास एव विनियुक्तः ।
“आब्दिषे पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रगृह्यते” । इति वचनात् ।

मानभेदेन मास-दिनसङ्ख्या विबुधमौत्तरे दर्शिता ।

माने मासस्तु मासत्रयः सप्तविंशतिभिर्दिनेः ।

परिग्रेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशद्दिनः स्यतः ॥

मासशब्दो वयोदितातां चतुर्णामपि भाषानामनेकार्थगवादि-
शब्दवदाचको द्रष्टव्य इति केचित् । अपरे त्वाहुः मासशब्दश्चान्द्र-
मासविशेषवचनः “वयोदशमासाः संवत्सरः अस्मि वयोदशे मासः
अर्द्धमासे देवा इष्यन्ते मासि मासि पितृभ्यः क्विपन्त इत्यादि-
वैदिकप्रयोगस्तु चान्द्रविषयत्वात्तेन यव-वराहादिशब्दवत् सर्वत्र
सुख्यत्वं । पक्षौ पूर्वोत्तरौ शुक्ल-कृष्णौ मासस्तु तावुभाविषयपरिषे-
नाभिधानात् । इतरथा चान्द्रमास इत्यभिदध्यात् । एवमन्येष्वभि-
धानेषु चान्द्र एव मासशब्द इति निरूपितं । “मासः पञ्चदशमिति
पुराणस्यभिधानाच्च । न च चतुर्षु मासेष्वतुयतं मासत्वसामान्यम-
नुभूयते उपपद्यते वा, भाषान्तरे प्रयोगस्तु प्रकारान्तरेणाद्युपपन्न-
इत्यनेकार्थशक्तिकल्पनामयाच्चान्द्र एव मुख्योमासशब्द इति । अप-
क्तेचिदाहुः चैव-वैशाखादिशब्दास्त्रिचान्द्रविशाखाद्यपुराभादिनचचाण-
मेकतरान्चवयुक्रमौर्णमासीयुक्तमासवचनाः पाणिनेरतुष्टासनादिति
प्रयोगं “नचत्रेषु युक्तः कास्तः साक्षिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
‘नचत्रेण’ विशाखाद्यन्यतरेण, युक्ता पौर्णमासी वैशाखादित्यपदेशभाक्

नचचयोगश्च न कात्स्न्येन किन्त्वेकदेशेनापि व्यपदेशे हेतुः ।

तथाच शब्दरगीता ।

आदिपादार्द्धमात्रेण नचवस्तुत्वये क्षयौ ।

तिथिरर्द्धेऽपि संयुक्ता विपरीता न वा पुनरिति ॥

या पौर्णमासी यस्मिन्मासे च वैशाखादिपदाभिधेयः, 'संज्ञा-
यामिति रुडिग्रन्थतां पुरस्करोति ।

तथाच व्यवनः ।

अन्वयोपान्वयौ चिभौ ज्ञेयौ फाद्यगुणस्य चिभौ मतः ।

ज्ञेया मासा द्विभा ज्ञेयाः छान्तिकादिव्यवस्थयेति ॥

सहस्रवर्षकाण्डेऽपि ।

दे दे चिदादिताराणां परिपूर्णं नुमन्ते ।

मासाश्चैवादयो ज्ञेयाश्चिकैः घटान्तमग्नमाः ॥

तेन विशाखादियोगादेशाखादित्वमिति नचचयोगः आदर-
णीयः । तथाच विष्णुः । मासी चेन्मघाद्युक्ता आदेशाखी चेदि-
शाखायुक्ता आदिति । चतु वृत्तिकारेण पुष्ययोगात् पौषीत्याद्यु-
दाहृतं तच्छिष्याणां सुखबोधार्थं नायमशकृत्तदिवत्संवन्धी कुप्ता-
वयवार्थः किन्तु द्विदादिवद्यथाकथञ्चिद्वाप्तवृत्तिविमित्त इति
तस्याभिप्रायः, प्रकृति-प्रत्ययाभ्याख्यानमपि शोभन्त्येव गर्भेऽं गच्छ-
तीति गौरितिवदवमेवं । ततश्च वैशाखग्रन्थेन पौर्णमासी वा
नचचं वा तद्योगो वा तद्युक्ता वा पौर्णमासी नचचं वा तद्युक्तं
पौर्णमासीयुक्ता वा तद्योग इत्यादिकल्पनावतारः । आगमप्रमिद्धि-
प्राप्यादशकृत्तदिवत्संवन्धीत्यनुपपत्तेः । तस्यादेशाख्यादिग्रन्था

१ पृ० ।] संवत्सरायन-भाष्यविशेषाद्या कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । १९

यथोदितनवधृतपौर्णमासीलक्षणकालवचनाः, वैशाखादिशब्दाश्च
तत्तन्नवचान्वितपौर्णमासीमध्यखण्डप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रमासवच-
नादिति स्थितं । कथं तर्हि सौरमासे वैशाखादिपदप्रवृत्तिः तथापि
प्रसिद्धिप्राप्तमस्ति । तत्र केचिदाहुः अनेकगणितकल्पनादोपाद्गी-
यतीति । आहरे हि मासे वैशाखादिशब्दप्रसिद्धिः अभियुक्तानां
शास्त्रस्या, घौरे तु मासे न शास्त्रस्या, शास्त्रस्या च प्रसिद्धिर्वर्त्तीयसी
न लौकिकी, तस्या मौखिकेनायुपपत्तेः । तथाचाहुः “शास्त्रस्या
तन्निमित्तत्वात् प्रतिपत्तेर्वर्त्तीयसी । लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु मौख-
त्वेनापि नीयते” इति ॥

तदसत् प्रसिद्धोदविशेषात् । तथा च ज्योतिर्गर्भः ।

सौरमासोविवाहादौ यज्ञादौ भावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रमासः प्रगच्छते ॥

दृष्टव्यः ।

विवाहे सौरमासे अधिकामर्चमिदं ग्राह्यं वराहमिहिरः ।

चेदं ग्राह्यं यवाग्रः कथयते पौषे दौर्भाग्यदम् ।

आषाढादिचतुष्टयं न शुभं कौस्तुभदिष्टं दिजेरित्यादि ॥

बौधायनश्च ।

कर्कटे तु हरौ सुते शङ्खजक्रियाग्निने इति ।

तुलाया मोघयेदनी दृष्टिके तु जनार्दनम् ।

द्विराषाढः च विज्ञेयः श्रेते च आवणेऽप्युत इति ॥

तेन बौधायनादयः सौरमासे आवणादिपदानि प्रयुज्जन्ते तेनो-
भयापि प्रसिद्धिः शास्त्रस्या न विशेषेण सौरमासमता मौख्या दृष्ट्या

समाधीयते प्रसिद्धिप्राप्त्यात्तानेकशक्तिकल्पना अस्मादिग्रन्थवत् विर-
ध्यते, आगोपास्त्राङ्गनाजनपुरस्कृता शौरमात्रे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः,
केशादिदेव तु चान्द्रे । तस्मात् शौर-चान्द्रमासवचना एव मुख्यया
कृत्या वैशाखादिग्रन्था इति सिद्धमिति । तदयुक्तं उभयोरपि प्रसिद्धोः
शास्त्रसत्त्वाविशेषेऽपि चान्द्रमासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः सार्वभिकी
प्रवृत्ता शौरे तु न तथा, यत्तूक्तं आगोपास्त्राङ्गनाजनपुरस्कृता च
शौरे मासे वैशाखादिपदप्रसिद्धिः केशादिदेव तु चान्द्र इति,
तदपि मिथैव विपरीतस्यैव दर्शनात् । तथा च पाणिनिः “नक्षत्रेण
पुनः काव्यः साक्षिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च शौर-मा-
सयोरेवैकधास्ति संज्ञा, तस्माच्चान्द्रमासवचना एव चैव-वैशाखादि-
ग्रन्थाः । अतएव शौर-चान्द्रमानेनैव नामदयात्मकाः । तत्र शौर-
मानेन विष्णुधर्माक्षरे ।

शौरमानदयं राम अतुरित्यभिधीयते ।

चान्द्रमानेनापि चिक्राष्टमच्छने ।

श्रीत-स्मार्तक्रियाः सर्व्वेः कुर्याच्चान्द्रमानमस्यु ।

तदभावे तु शौरर्तुमिति ज्योतिर्विदास्ततम् ॥

अतौ चान्द्रनिमित्तत्वं मन्त्रवर्णोत्पत्तीयते ।

अतूनम्योविदधध्यायते पुनरित्यतः ॥

पुनः पुनर्याजायते स एव विदधदुत्तम् ।

चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चन्द्रवशादुत्तः ॥

श्रीतप्रकरणे चन्द्रं प्रकृत्य प्राच तित्तिरिः ।

म अतूनं कल्पयतीति चान्द्रोऽयं अतुकल्पकः ॥

१. अ० १] संवत्सरायस्य मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगिर्विष्णुः । १५

ते च षट् हेमन्त-शिशिरयोः समासेन पञ्च पङ्क्ताः सन्तः पञ्चमवः
हेमन्त-शिशिरयोः समासेनेति च श्रुतेः, ते च वसन्तोपक्रमाः सुखं
वा एतदुक्तानां यदुच्यते इति श्रुतेः, ते च प्रत्येकं चैवादिमासद्वया-
त्मकाः, मधुस्य माधवस्य वासन्तिकारुह्यं, शुक्लस्य शुचिर्य वैशाखरुह्यं,
जभस्य जभस्यस्य वार्षिकारुह्यं, इत्यर्थोक्तं शारदारुह्यं, सद्यस्य सद्यस्य
हेमन्तिकारुह्यं, तपस्य तपस्यस्य शैशिरारुह्यं इत्याध्वर्यवादिश्रुतेः ।

मधुमाधवादिग्रन्थाश्चैव-वैशाखादियु यन्मान्तरे प्रयुक्ताः ।

चैवोमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् ।

व्येठमासस्य शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते ॥

जभो मासः श्रावणः स्वाश्रमस्यो भाद्र इत्यते ।

इय आश्वयुजो मासः कार्तिकशुक्लमंशकः ॥

सद्योमासो मार्गशिरः सहस्रः पौषनामकः ।

माघमासस्तपः प्रोक्तस्तपस्यः कार्त्तुनः सप्तः ॥

वैधायनेन पुनर्मर्ति-मेवयोर्मप-श्रवणोवां वधन्त इत्यभिधानात्
भीमादित्थं सेपादित्थं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतं, यदा स्वधिक-
भासो भवति तदा चान्द्रमानेन माघवयात्मकोऽपि कश्चिदुक्तः सम्पद्यते ।

तथाच चिकारुह्यमण्डनेनोक्तम् ।

चान्द्रे माने यदा चैवमासादिर्मर्तिनस्तदा ।

शुद्धेऽपि मर्तिने चैव वैशाखेऽपि वसन्तता ॥

ननु सेवेयमायाता मासत्रयवसन्तता ।

अथ मत्यन्तरामावात् मैवात्राभ्युपगम्यते ।

नन्वापि विकल्पः किं तद्व्याभ्युपगम्यते ॥

मासास्तयो वसन्तस्थाः त्यक्ताश्चमघवान्तिमम् ।
 अचोप्यते विकल्पो हि सौरमासेषु युज्यते ॥
 न तु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मलमासानुवर्तिषु ।
 दादगैव हि ते मासाः सूर्यसंक्रान्तिसंज्ञिताः ॥
 दौ दौ मासाविष्टैकैकमृतं हन्ता तु गच्छते ।
 अमवसाध मौनाद्या मेयाद्या वा यदेव हि ॥
 चान्द्रस्य मसिने मासे प्राप्ते मासास्तयोदश ।
 विकल्पनेऽथ यत्किञ्चिन्नाममारभ्य युज्यतः ॥
 अतुषु क्रियमाणेषु मास एकोऽतिरिच्यते ।
 किमभावनृतुमांसः किञ्चर्तुः सप्तमो भवेत् ॥
 प्रकृततुषु वा कापि प्रविशत्विति चिन्त्यते ।
 अतुषून्यो न कालोऽस्ति नापृतुः सप्तमः श्रुतौ ॥
 तथर्तुर्धनुमाऽयुज्यमान इत्युतुषून्यता ।
 यद् वा अतव इत्येषा श्रुतिः सप्तमवारिका ॥
 अतः श्रुतेः सतिर्वाधा दौ मासावुतरित्यसौ ।
 तस्मादधिकमासः स्यात्तेष्वेवर्तुषु लुप्यन्ति ॥
 यवेषोऽन्तर्भवेद्यासः स अतुः स्यात् चिन्मासिकः ।
 यदा षष्टिदिनेमांस एक एवोभयात्मकः ।
 अतोऽत्रापि वसन्तल साहच्योरेव मामयोः ॥

अयनञ्च सौरवृत्तचक्रेण तथा च सौरमानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे
 “अतुचयश्चावनं स्यादिति. तथाच स्वत्वारोऽपि चान्द्रैर्मांसेद्याद्ः
 सावने. सावन. सैरैः सौर इति त्रिविधः । तथाचोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

१ अ० ।] संवत्सरायन-भाष्यविशेषाणां फलविशेषोपयोगिगुणम् । १०

चान्द्र-धारन-धौराणां भाषानान्तु प्रमेदतः ।

चान्द्र-धारन-धौराख्याभूतयः संवत्सरर अपि ॥

ते च दादशमासादाकाः "दादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः ।
चान्द्रस्य संवत्सरः कदाचिन्नघोदशमासात्मको भवति, अस्ति चघोदशो
मास इत्याहुरिति श्रुतेः । चान्द्रमास एव चघोदशमासस्य सम्भवात् ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

धौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिनो यदा ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनाणि भृगुनन्दन ।

समादये चाष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

चान्द्रसंवत्सरस्य चैकशतप्रवृत्तिपक्षपक्षम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे संवत्सरारम्भविधिक्रमे ।

चैवे मासि सृजन् ब्रह्मा समर्थं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समयन्तु तथा सूर्योदये वति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा कालस्य गणनामिह ।

यदासाभानृद्वत्सामान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥

ब्रह्ममिहामो ।

चैवमितादिरुदयान् भागेर्दिन-मास-वर्ष-युग-कल्पाः सूर्यादौ
ब्रह्माया मम प्रवृत्ता दिनेर्द्वेष्ट्य धौरः संवत्सरः, पुनर्मौनादिर्मेषादि-
र्धा वसन्तस्य विकल्पोऽयं मीनादिमस्य मेषादिमस्य चोऽश्विनादमस्य
च चतुस्रयत्नान् संवत्सरमुच्यते चतुस्रयत्नोपपत्तेः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

भाष्यशुक्लमासस्य चन्द्रार्कं वाचस्पतिर्गौ ।

१ ५० ।] संवत्सरायव गावविशेषायाः कार्यविशेषोपयोगिनिरूपणम् । १८

मौख्यं चक्षुषात् व्यवहारकर्षं ॥
स्नात् पूर्वकालचयपूरणभाम्
चान्द्रेण मानेन युगञ्च राशेः ।
नक्षत्रमवाण्यनानि चेद्भौ-
मानेन सुव्याङ्गगणात्मकेन ॥

अथ्यगदः ।

विवाह-अत-यज्ञेषु भौरं मानं प्रशस्यते ।
भार्गवेऽप्यष्टकायादौ चान्द्रमिष्टं तथान्दिने ॥

ज्योतिर्गार्ग्ये ।

विवाहोक्तव-यज्ञेषु भौरं मानं प्रशस्यते ।

तथा सत्यनरे ।

एकोद्दिष्टविवाहादौ चण्णादौ भौर-भावनौ ।

मदैव पिष्टकाद्यादौ मामद्यान्त्रमभः सतः ॥

तथाच ज्योतिर्गार्ग्ये ।

भौरमामो विवाहादौ यज्ञादौ भावनः सतः ।

चान्द्रिने पिष्टकार्ये च चान्द्रोमानं प्रशस्यते ॥

‘चान्द्रिने’ भावतारिकस्यतादृशादौ । ‘पिष्टकार्ये’ धाण्मानिकश्चा-
ह्लादौ, यज्ञाद्यान्त्राग-मदत्तरसाधी यज्ञव्यतिरिक्ते सर्पग्निसु देवकार्ये
‘चान्द्रोमानं’ प्रशस्यत इत्युक्तं ।

उक्तं च पितामहेन ।

देवे कार्यणि पित्ये च मामद्यान्त्रमभः सतः ॥

मद्यनिहान्ते ।

प्रतिष्वंवरथाङ्गे मासस्यान्त्रमसः स्यतः ॥

वृहत्सतिः ।

रवेरभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याह्नराद्ये सर्वप्रतादिषु ॥

ज्योतिर्गार्ग्यः ।

आपुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेनैव कर्त्तव्या शुक्लां वाष्पुपासना ॥

यथा पाण्डवैः कौरवाणां मद्वादिहान्तात् ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।

शंकान्ति-पौर्णमासाभ्यां तथैव नृप-वैश्वयोः ॥

अषादिग्रन्थार्थं श्रीधरेण दर्शितं ।

विवाहोपनयन-शूद्रा-व्रत-नियम-प्रतिष्ठा-ग्रहकरण-चौर-यात्रा-
महापट्टी-महासप्तमी-विजयदशमी-दशहरा-शुभादि-महाज्येष्ठा-
प्रभृत्यादिग्रन्थेनोपादीयते, यज्ञादावित्यादिग्रन्थेन याग-दान-
श्रौत-गर्भाधान-सौमन्तोष्यन-जातकर्म-श्रृण-क्रय-विक्रय-व्यवहार-
पक्ष्य । तथा—“सदैव पितृकृत्यादौ मासस्यान्त्रमसः स्यतः” इत्यादि
पितृकृत्यादिवित्यादिग्रन्थेन वृद्धाभिवेक-स्वतन्त्रथाङ्ग-पार्वणाष्टकादे-
वश्रयन-शूद्रा-व्रतनियम-प्रतिष्ठा-ग्रहकरण-चौर-यात्रा-शक्रोत्सवा-
दियहण । तथाच प्रथमराशित प्रसूतिभोत्तराष्टवर्षानुसरणक्रमेण
तत्तद्वाग्निभोगसम्बन्धेन शुभाशुभोपयोगान् ।

मङ्गलेषु विवाहेषु कन्यास्वरणेषु च ।

दश मासाः प्रशस्यन्ते चैव-पौषविवर्जिता इति ॥

मासोपदेष्टे सौरमासाश्रयणं सावनस्य च मासस्य नियतचिंश-
द्विभन्ताभिषेकदिवसान् प्रश्रुतिषु षष्ठाष्टमासेषु सुंसवनादेर्विधानात्
“मासमग्निष्टोत्रं जुहोतीति” चातुर्मास्येन यजेतेत्यादिष्वनियतदिवस-
मासपरिग्रहात्तुल्यपक्षेर्नियतपदेन सावनग्रहणं । तथा “मासि मासि
मिच्छपिच्छयेन चरन्तीति । “नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकश्च
यत्” इत्यादितिथिसम्बन्धेन विहितपिष्टकार्यभितासितविधिनियम-
मन्तरेण सांवत्सरिक प्रति नियमानुपपत्तेः सर्वत्र तिथिभोगे चान्द्र-
मासाश्रयणमिति । अत्र षष्ठितपरितोषकृतोक्तं आदिशब्देन व्यव-
सिताः यथा परिगणिता विवाहादयो गृह्येयया इति कुतोऽवगतं
अथवक्षितयज्ञवाधकप्रमाणभावात्तथा हि सौरोदेवप्रयनादिषु
विहितस्यान्द्रमासाश्रयणं च वादस्यादितिथिवशेन शयनादिषु
क्रियायां दृश्यते, यदाह गार्ग्यः ।

दिराषाढा क्रिया तावद्व्यावदिष्टोः प्रबोधनम् ।

प्रभुर्देव तु हरौ कार्त्तव्यं सूर्यगत्येव सा क्रिया ॥

अथ च “विष्णुः स्वपिति कर्कट इति दिराषाढेऽपि राशिभोग-
पुरस्कारो दृश्यते, न चोपनयनाप्रश्रानादिषु सौरमास इत्यैकान्ति-
कगर्भादिशङ्का वर्षाणां “गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीतेति, “षष्ठेऽन्नप्राशनं
मासि” “अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी” इत्यादियौनसव-
चनैः सावनमासपुरस्कारान्न च सावने मासि सिताक्षितपत्रपरिहरण-
मस्ति । सति च तिथिपरिग्रहे चान्द्रमासाश्रयणमपि शक्यते वक्तु ।
किञ्च “यासौ वैशाखमावास्या रौहिण्या सम्पद्यते तस्यामाददीतेति
चान्द्रे मासाधानविधानाद्व्यशादौ सावनविधिरनैकान्तिकः ।

विवाह-व्रत-यज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यत इति ।

यज्ञेऽपि सौरं मानं दर्शयति ।

अनेन विधिना आहुं चिपैचमिह निर्वपेत् ।

कन्या-कुम्भ-दृष्टस्तेऽर्के छप्पपत्रेषु सर्वदा ॥

कन्यायोगात्सवितरि पितृयज्ञानुग्रामनान् ।

तायन्पितृपुरी ग्रन्था यावदृष्टिकदर्शनमिति ॥

सौरमानेनापि पितृकार्योपदेशात् न च भावत्सरश्चाह्ने चान्द्र-
इत्येकान्तिक ।

यस्मिन् राशौ गमे सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः ।

तेषां तत्रैव कर्त्तव्याः पिण्डदानादकक्रियाः

इति व्याघ्रवचनं हि सौरमानं दर्शयति ।

प्रचेताः पुनराह ।

प्रेतमावृणु यः पवसन्तिथौ प्रतिवत्सरम् ।

यावत् स्मरति पौत्रोऽपि तेषां तत्रैव दापयेदिति ॥

न च व्रतनियमादिकं सौरे क्रियते इत्येकान्तिकं, चातुर्मास्य-
व्रतानां हरिग्रयनवग्रेनारम्भमास्युपदेशात् मासेष्वामस्य चाश्विन-
पक्षशुक्लेकादश्यामुपक्रान्तस्य तथाविधैकादश्यान्तमुपवामात् सावन-
शान्द्रयोरेकतममपि नियतं, न च देवग्रयनशुक्लमादि शान्द्रमासे
विहितमप्येकान्तिकं, विष्णुः स्वपिति कर्कटे ।

तुम्हायां बोधयेद्देवीं दृष्टिके तु जनार्दनम् ।

कन्यायाममिका देवीं सिद्धे चैव पुरन्दरम् ॥

तस्मिन् सुप्ते यदा विष्णुस्तुम्हायामपि दृष्टिके ।

इत्यादि बौधायनवचनवशेन हि सौरं प्रतीयते ।

यदपि पठन्ति ।

दशहरासु नेत्कर्षस्तुर्ध्वं युगादिषु ।

अपाकर्षं तथा पठ्यां ह्येतदिष्टं ह्यपादित इति ॥

तदप्यनैकान्तिकं प्रौढपक्षां ह्येतेनोपाकरणं आबध्यां प्रौढपक्षां
वायुपाहृत्य यथाविधीत्यादिगोभिल्लादिवचनाह्नामासावगते ।

यदपि पितामहवचनम् ।

कान्तिकस्य तु पतञ्जलं माघे मासि विशेषतः ।

कच्छादिनियमानासु चान्द्रमानं प्रमाण्यतः ॥

इति तदनैकान्तिकं “तुला-भकर-मेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते”
इति पद्मपुराणवचनात् । न च कच्छादिनियमे चान्द्रमानमनैकान्तिकं
तथा हि चान्द्राद्येन प्रकृत्य मनुः ।

यथाकथञ्चित् पिष्टानां निस्त्रोऽग्रीतिषमाहितः ।

माघेनाग्नं हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सप्तोक्तताम् ॥

इति वदन् सावनमासं पुरस्करोति । “निषिद्धाया चरेत्पिष्टा-
निति याज्ञवल्क्यस्याश्रायणं दर्शयति । तथा

यतिवेन तु सप्तर्षी मास मासार्द्धमेव वा ।

शोग्म-सावकाहारी मासार्द्धेन विश्रुयति ॥

इति सावनं मासं दर्शयति । अन्यथा तु कतिपयदिनाधिके
माससंघर्गनिमित्तप्रायश्चित्तकल्पनागूलमासानुसारेण सौरचान्द्रयो-
रनियतद्विषयतया कल्पनानुपपत्तेर्विषयतया सावकाहकाप्रयोगोच्यते ।
एवं वर्षमितेऽपि प्रायश्चित्ते सावनमासवद्दण्डं । तस्मान् सौरो मासे

विवाहादाविति । विवाहशब्देन यथापरिगणितेन विवाहादयो
 गृह्यन्ते इत्यन्यथा वर्णनीयं । तथा हि यत्र सेषादिराग्निभोग्यप-
 देभ्यो कर्मविधिः तत्र सौरमासाद्यप्येन कर्मास्तुष्टेयानि, भाद्र-
 पदादिव्यपदेभ्यो यदि तान्येव यथा “दादग्नां शुक्लपक्षे च मासि
 भाद्रपदे” इति,

तथा “शक्रमुपस्थापयेद्भावेति, तथा “चिहे शक्रध्वजक्रियेति ।
 तत्र मिहभाद्रपदयोः सामान्य-विशेषन्यायेनाविरोधादुभयसमादेशः
 सुकरः । येष मामान्येन “दश मासाः प्रशस्वन्ते चैव-पौषविवर्जिता.”
 इति श्रूयते तत्र चैवादिशब्दानां सौर-चान्द्रसाधारणत्वात् घन्देहे
 विवाहे सौरराग्निर्गम्यते । तद्वाग्निवशेन हि शुभाशुभफलं श्रूयते ।
 “सौरमासेषां विवाहादाविति वचनात् सौर एव श्रूयते । सौरे च
 वैशाखे गृह्यमाणे यदि तत्र चित्रायुक्तपौर्णमासीमन्मन्त्रो दृश्यते तदा
 चैत्रपक्षेऽप्येवमेषां निषेधविषयत्वं सौरस्यागमवस्तुतयस्त्वेन निषेधस्य
 च पौर्णमाससम्बन्धेनाप्युपपत्तेः । सद्यपि चैत्रसमवसत्कल्पमेव तथा
 “गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणामिति यद्यपि भावनपरिग्रहः तथाप्युपनयना-
 दिषु राग्निभोगजन्यशुभाशुभफलानुसारेण क्षमादुपपादनवशात्
 सौरपक्षेऽप्यविरोधादुपपद्यत-इत्यभिप्रेत्योक्तं । “सौरमासे विवाहा-
 दाविति न पुनरन्यथा मासस्य विवाहादौ निराकरणमवगम्यते ।
 तथाच वराहमिहिरः । “वृहस्पतोः शोभनगोचरस्य विवाहमि-
 ष्यन्ति हि दाचिष्ठात्या.” इति वृहस्पतेः श्रद्धिं वदत्यान्त्रमात्रं
 पुरस्करोति “सर्वस्वरं गुरुस्तिष्ठति” “पचयत्यग्निज” इति
 च भावन-चान्द्रमान सम्भवत्येव नियतदिवसकममासदादशावच्छिन्न-

१ अ० १] संवत्सरायण-मासविशेषाणां कार्यविशेषोपयोगनिरूपणम् । २५

त्वात् सावनवर्षेण बृहस्पतिराशिमृतभोगस्य च नियतदिवसक्रम-
मासद्वादशावच्छिन्नत्वाद्वारकाशुद्धेरपि चापेक्षितत्वात्तद्राशिमोगे-
ऽपि चान्द्रमासग्रहणमेव तथा “संयुते मृगतमये कन्या क्रियत इति,
“बृहस्पतौ पुष्य इत्यादिवचनं क्वचित्सावनं क्वचिच्चान्द्रमासं पुरस्कृ-
रोति । एवं वज्रादेरपि सावनमासादेरनियम इति दर्शितं तस्माच्च
तद्वचनवशेन सर्वेष्वेव कर्मसु सर्वेषामेव चान्द्रादिमासानां समत्वः किन्तु
क्वचित् क्वचित्प्रशस्तं तदुक्तं प्रशस्यते इति । यच्च तु एकस्मिन् विषये
चान्द्रप्रशंसा तत्रैव च सौरस्य यथा कार्तिकस्नाने, तत्रोदितामुदित-
शोमनिन्दा-प्रशसान्वायेन व्यवस्थितशाखाविकल्पवदनुष्ठानं तस्मादा-
दिशब्देन व्यवस्थिता विवाहादयो गृह्यन्त इति वचनमश्रोभनं यथो-
क्तमेव साधीय इति । वयन्तु ब्रूमः यस्मिन् क्रियान्तरे वचनान्तरेण
सौरादिमासा विनियुक्तास्तत्कार्यमादिशब्देनोपादीयते । यच्च तु
मासविशेषग्रहणे कारणं न विद्यते तच्च चान्द्र एव याज्ञः । चैव-
वैशाखादिपदानां चान्द्र एव मुख्यत्वादिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे कालनिर्णये संवत्सरायण-मासविशेषाणां

कार्यविशेषोपयोगनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

अथ मसमासनिर्णयः ।

तत्र मसमासस्वरूपं लघुहारीतेन दर्शितम् ।

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पित्र्योमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत्कदाचन ।

आघोमस्त्रिषुषोऽज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यतः इति ॥

‘इन्द्राग्नी यत्र ह्येते’ इति शुक्लप्रतिपदुपसत्त्वं, ‘अग्नीषो-
माविति कृष्णप्रतिपदः, पित्र्योमकाविति द्वांस्र । एतेन चाश्रमास
उपसत्तः तं मासमतिक्रम्यान्वसिन् मासे यदा सूर्यो राश्वत्तरं
गच्छेत्तदा पूर्वा मलिजुषः उत्तरः प्राकृतः ।

तथाच ब्रह्मभिद्वाग्ले ।

चाश्रो मासोऽप्यसंक्रान्तो मसमासः प्रकीर्तितः ।

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः श्वाद्तीते ह्यधिको भवेत् ॥

अमावास्यां प्राप्य यदाहनि वा रात्रौ वा रविः संक्रामति तदा
स चाश्रो मासः पवित्रः स्यात् । यदा पुनरमावास्यायां अहोरात्रे
त्यतीते सति प्रतिपदि भक्रामति तदा चाश्रोमासोऽधिमासः स्यात् ।
ज्योतिःप्राप्ते ।

अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मल्लिपुचः स विशेष उत्तरस्वत्तमाभिधः ।

रविषा सवितो मासयान्द्रः ख्यातो मल्लिपुचः ॥

वदणः सूर्या भानुस्तपनशृङ्गो रविर्नभस्तिष्ठ

अर्धमा हिरण्यरेता दिवाकरो मित्र-विष्णु च ।

एते दादशनामानः सूर्या माघादिपूजयन्ति मासेषु

निःसूर्याऽधिकमासो मल्लिपुचाख्यस्तः पापः ॥

मासेषु दादशादित्यास्तपन्ते हि घटात्मनम् ।

मनुष्येऽधिके मासि मण्डलं तपते रविः ॥

असंक्रान्तो हि धौ मासः कदाचित्तिपिष्टद्वितः ।

कालान्तरात् समायाति स मनुष्य उच्यते ॥

स तु कदा भवतीत्यपेक्षायां वशिष्ठसिद्धान्ते उक्तम् ।

दाविंशद्भिर्गतमासैर्दिनेः षोडशभिस्तथा ।

धटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥

अतीताधिकमासादारभ्य दाविंशत्मासादुपरि षोडशदिनेषु

घटिकाचतुष्टयाधिकेषु गतेष्वधिकमासो भवतीत्यर्थः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् ।

क्षीरेणाद्भ्यु मानेन यदा भवति मार्गव ।

सावने तु तदा माने दिभयद्दं प्रपूर्वते ॥

ऊनरावाश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण यद् ।

सौरसंवत्सरस्थान्ते मानेन शशियेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि मृगुनन्दन ।

समादये साष्टमासे तस्याव्यासोऽतिरिच्यते ।

य चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गृहीतः ॥

तथा काठकट्ये “मासे चिंशत्तमे भवेदिति ।

महाभारते ।

पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायते ।

तेषां कासानिरेकेण यद्वाणामतिचारतः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वमर्वाङ्गुलमासो न सञ्जावत्येवं परं । ननु एकस्मिन् वत्सरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं व्योतिःसिद्धान्तेऽभिहितम् । “असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः छात् द्विसंक्रान्तिमासः कदाचित् चयाख्यः । द्यः कार्तिकादिचये नान्यतः छात् तदा वर्षमध्येऽपि मासद्वयं चेति तत्कथमुच्यते दाचिंशत्यामादवाङ्गुलमासो न सञ्जावतीति, उच्यते यद्यप्येकस्मिन् वत्सरे संक्रान्तिरहितं मासद्वयं भवतीति तथापि तथो-
रैक एव मलमासः दाचिंशत्यामादूर्ध्वं च’ यस्यचेति, अपरः संक्रान्ति-
रहितोऽपि न मलमासः अकाशाधिकात्काशाधिक्यस्यैव मलमासः ।
तथाप्य श्रद्धपरिशिष्टे ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिक्यमिति ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

■ चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गृहीत इति ।

अधिग्रहेनावयवेनाधिक्यलक्षणयाधिक्यप्रतीतेः यथोक्तमिति क-ग-
स्येन मांसवाचककासग्रहसत्त्वलक्षणा मांसस्य ततश्च मासश्चतुष्टय एवासी
तथाच जायास्त्रि ।

एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावधिक्यमासकौ ।

पूर्वमासः प्रशस्तः छादपरस्तधिमासकः ॥

मामदयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राक्तस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

इत्यादिपूर्वाधिकमासादारभ्य द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं पूर्वं योऽसंक्रान्तः स प्राक्तनः शुद्ध इत्यर्थः, यस्ततः परः सोऽधिमासो मलमास इत्यर्थः । तथाच द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं योऽसंक्रान्तोमासः सोऽधिमासः, ततोऽर्वाग्योऽसंक्रान्तोमासः स प्राक्तनोनाधिमास इत्यर्थः, न त्वच मासपौर्वापर्यं विवक्षितं वक्ष्यमाणवचनविरोधात् । यस्तु तदा वर्षमध्ये अधिमासद्वयं चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तत्वादसंक्रान्तोमासः “रविणा सञ्चितोमास इत्यादिषचनात् न तु कर्मानवर्णनादिति । यदा लोकस्मिन् वक्ष्यते अश्विनादियङ्गमध्ये संक्रान्तिर्भूया एकोमासः चैषादिषङ्गमध्ये त्वपरः, तदा द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वमपि भवेत् पूर्वोमासोनाधिकोमासः परतस्तु भवति । तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चैषादर्वाङ्गाधिमासः परस्तादधिको भवेत् ।

दृष्टा हि सर्वप्राक्तेषु तस्मिन्मूर्त्तिस्तथोदग्रौ ॥

तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेव मासे षथोदग्रौ मूर्त्तिः न तु पूर्वस्मिन्नपि विरोधादिति भावः । “चैषादर्वानित्यश्विनादारभ्येति द्रष्टव्यम् । अत्र हि ज्योतिःसिद्धान्ते ।

षष्ठ-कन्यागते सूर्यं दृष्ट्विषे वाय धनिनि

मकरे वाय कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते इति ॥

यदि ॥ सामान्यतोऽधिमासमाचनिषेधपरं वचनद्वयं तदा

मासः कन्यागते भानावमक्रान्तो भवेदिति ।

देवं पिब्यं तदा कर्म तुलाद्ये कर्तुरवश्यम् ॥

इति श्योति पितामहस्यारण विरुध्येत बद्धबाधस्य शान्, तस्माद्यथो-
पविष्यमेवेति । यदा त्वेकस्मिन्नाश्रिनादिपक्षे सक्रान्तिरहितमास-
इय भवति तदा

ग्राह्यस्तत्र पूर्वं स्यादधिमासस्तथोत्तर ।

इत्येतदेव द्रष्टव्यं चेदादिपक्षे अधिकमासइय न भवत्येव तस्य
अयमासोभयपूर्वपार्श्ववृत्तितात् अयस्य च कार्त्तिक्यादिष्वयमियतल-
श्लोकवादिति । तथा द्विसक्रान्तोऽपि अयास्योमलमास ।

तथाच काठकपट्टे ।

यस्मिन्मासे ॥ सक्रान्ति सक्रान्तिदयमेव वा ।

मलमास स विशेषो मासे विशिष्टमे भवेदिति ॥

अत्र केचिन्मासव्यापि लक्षणान्तर्गतेत्याहुः, तत्र, स विशेष इति
लक्षणवाक्ये समाप्ते विशिष्टम इत्यभिधानात् पूर्वोदाहृतवचनाच्च ।
अपि च यत्किञ्चिदपेक्षु विशिष्टमयमव लक्षण मलमासापेक्षया वा
मास अनिश्चयः, न द्वितीय आत्माश्रयात् सृष्ट्यादिमासे व्यापकत्वाच्च
तस्य विशिष्टमनाभावादमलमासनाच्च तदुत्तरं सर्वं न मलमास-
स्यादिति लक्षणव्याघाताच्च शक्यं, यत्केचिन् वक्षरेऽसक्रान्त मास-
इय सक्रान्तिदययुतोमासश्च तत्र व्यापकान्त-द्विसक्रान्तौ तौ सं-
र्पादितमशौ अन्यस्याधिमास ।

तथा वार्हस्पत्यव्यातिर्यन्त्रे ।

यस्मिन्मासे न सक्रान्ति सक्रान्तिदयमेव च ।

सर्पप्राद्वृत्तौ मासावधिमासश्च निन्दित ॥

शुक्तिरपि “सर्पप्राद्वृत्तयुतवे ज्ञेयाह अस्ति अयोद्गोमास-

इत्याहुस्तमेव तथीषतीति । अथ ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धविवाहादि-
कर्मसु त्रयोऽपि निन्दिताः त्रयाधिकमासौ तु श्रौत-स्मार्तकाम्यकर्म-
स्वपि निन्दितौ त्रयस्याष्टस्यतिलेन कालमलरूपत्वादद्वयस्य मल-
त्वात् अधिकमासस्य कालाधिक्येनाऽपविषत्वात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पविषः स्यादतीते ऋधिको भवेत् ॥

अथ कैचिदाहुः विद्यप्रकाशमतदूषणाद्योपन्यस्येदधिमासज्ञान-
वैवादिमंशं कथमे । ननु वैवादिमाससंज्ञायां मेवादिसङ्क्रान्ति-
निवन्धनत्वादधिमासस्य सङ्क्रान्तिरहितत्वाच्चैत्रोऽधिमासो वैशाखो-
ऽधिमास इत्यादिव्यवहारो न स्यात् । तथाहि वैवादिरूपजात्या
तावच्चैवादिग्रन्थप्रवृत्तावतुगतः कश्चिदुपाधिः स्त्रीकार्यः, धौमिक-
तेऽपि चिन्तालक्षितपौर्णमासीयुक्ते चैवपदप्रयोगार्थं उपाध्यायव्यपं
तुल्यं । न च मेवादिमंक्रान्तियोगातिरिक्त उपाधिर्दृश्यते, न च फा-
ल्गुनोत्तरत्वं उपाधिः, वैशाखपूर्वत्वस्यापि प्रसङ्गादविशेषात् त्रयोपा-
धिकत्ववैयर्थ्यात् विकल्पेनोपाधित्वे अनेकार्थत्वापातात् फाल्गुना-
न्तरमधिमासे च तदुत्तरस्य चैत्रत्वं स्यात् । किञ्च चेववत् फाल्गु-
नस्य मायोत्तरत्वं तस्य पुष्योत्तरत्वमिति क्रमेण चैत्रोत्तरत्वं वैशा-
खस्येति चक्रकदोषः अनो मेवादिमंक्रान्तियोग एवोपाधिः । किञ्च
वेदे भधुसेति द्वादशमासाः संवत्सर इति द्वादश संज्ञा अनुक्रम्य
संवत्सरीतीति संज्ञान्तरत्वमर्वान्तरवियुक्तं त्रयोदशमासाः संवत्सर
इति सङ्ज्ञा दृष्ट्युक्ते युक्ता तेन चैवाध्याधिकाच्च नवांश इति, उच्यते

यदि अधिकमासः शुद्धात् पृथग्भूतः स्यात् स्यादेवं, न त्वेवमस्ति,
किमसौ शुद्धान्तर्भूत एव ।

तदुक्तं ।

“यथा तु दिवधैर्मासः कथितो वादराचयैरिति ।

“एवं षष्टिदिनामामस्तद्वै च मन्त्रिषुच इति च । न च वाच्यं
अथ मासग्रन्थः एकमेवैकस्तिः यत् दिवचनाभावेऽपि मासद्विधा-
वगतिरेकवचनमेव मंगानियोगोपाधिः तेनाधिमासो न चेवादि-
रिति, एकलक्ष्मिकमिहैवादिन्यवधारणाभावप्रसङ्गात् संसर्पग्रन्थ-
सैकदेशवचनस्यार्थान्तरविषयत्वमस्य तत्पक्षेऽपि विद्यत एव । श्रुतिश्च
चिंशद्दिनतन्मासविवक्षयेति । अतो यदा यदा यदनर्थतोऽसौ तदा
तत्संज्ञया व्यपदिशत इति न दोषः । नन्वेवमधिमासश्च शुद्धमासद-
यमप्यपातित्वात् किमसौ पूर्वस्योत्तराद्वै किं वोत्तरस्य पूर्वोद्वैमिति
निर्द्धारणकारणभावात् मंगानिर्द्धारो दुर्घटः, उच्यते अधिमास-
स्योत्तरमासपूर्वोद्वैत्वादुत्तरमासमज्ञा ।

तदुक्तम् ।

आद्यो मन्त्रिषुचोऽद्यो द्वितीयः प्राकृतः सतः ।

षष्टिदिनात्मकमासश्च ‘आद्य’ पूर्वभागः, ‘मन्त्रिषुचः’ अशुद्धः
कर्मान्तोऽद्यो, ‘द्वितीयः’ उत्तरोभागः, ‘प्राकृतः’ शुद्ध इत्यर्थः ।

प्योति-प्राप्ते पितृमन्त्रोऽपि ।

यथा तु दिवधैर्मासः कथितो वादराचयैः ।

पूर्वमद्वै परित्यज्य उत्तराद्वै प्रगच्छते ॥

एवं सर्वथाधिमासस्योत्तरमासपूर्वोद्वैत्वे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह ।

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न वदा भवेत् ।

प्राक्तस्तत्र पूर्वं स्यादुत्तरस्तु मक्षिषुच ॥

एकस्मिन् वर्षे वदा द्वौ भाषावसंक्रान्तौ भवतस्तदा वैपरीत्यं,
षष्टिदिनात्मकस्य मासस्य पूर्वभागः 'प्राक्तः' इत्युक्तः, उत्तरोभागो
मक्षिषुच इत्यर्थः । एकाब्दमध्यवर्तिनौ द्वावधिमासौ पूर्वमासोत्त-
राहृत्यात् पूर्वमाससंज्ञावित्यभिप्रायः । युक्तं चेत् अधिमासस्य
पूर्वभागः प्राक्तः उत्तरोभागो मक्षिषुचः तस्य षष्टिमादृष्टेः
पूर्वनिष्ठत्वमियमात् । अन्यथा त्रिषष्टिरप्युत्तरतिथिसंज्ञत्वापत्तेः
एकाधिमासस्य तु "इन्द्राग्नौ यज हयेते" इत्यादिभ्यासाद्वैतौपथा
वचनेनोत्तरमाससंज्ञकमभिहितं । अतएवोक्तं ।

एकच मासद्वितयं यदि स्यात्

वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः ।

नन्वेकस्मिन् वर्षे चतुर्दश मासाः क्षुरित्यत आद्यः,

अथोद्गं तु श्रुतिराह मासं चतुर्दशः क्वापि न चैव वृष्टः ।

एकस्मिन् वर्षेऽधिमासद्वयेऽपि मासास्त्रयोदशेव "यद्वर्षमध्येऽधिक-
मासद्युग्मं तत्क्रान्तिकादिचित्तये यथास्य इति वचनादित्यभिप्रायः ।
कैचित् "मासद्वयेऽब्दमध्ये सित्यादिवचनात्तमेव व्याख्यातं कृतं
यदेकस्मिन् वर्षे द्वौ भाषावसंक्रान्तौ भवतस्तत्र तयोरसंक्रान्तयोर्मध्ये यः
पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राक्तः इत्युक्तः कर्माहं, उत्तरस्त्वसंक्रान्तो मक्षिषुचः
कर्मानहं, दुर्गन्धस्त्रापनोत्पाने न च वक्षिषः, "पूर्ववप्रातिपिद्धानि
परतो न च दैविकम्" इति, तदुक्तं "एकच मासद्वितयमित्या-
दिमेति तदयुक्तं अनेकवचनविरोधात् । तथा हि,

यस्मिन्मासे न सक्रान्तिः प्रक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्धितः ॥

दिनौवालीमतिप्रसन्नः यदा भक्तमते रविः ।

भानुना सहितो मासो ह्यनर्घः सर्वकर्मसु ॥

यस्मिन्मये द्विसप्तत्योऽधिकमासद्वयं तदा ।

तद्दि मासवयः दुष्ट सर्वेषु शुभकर्मसु ॥

मरणादस्यतौ मासावधिमासश्च निन्दितौ ।

यद्यप्येवमधिकमासयुग्मं

तत्कान्तिनादिवितये चयाख्ये ।

मासवयः त्रयाण्यभिदः प्रयत्नाद्-

विवाह-यज्ञांशवमङ्गलेषु ॥

मन्त्रमनुदिते सूर्ये परतवाहनी भवेत् ।

तत्र दुर्गास्तव कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

इति निर्णयान्तवचनमित्यादि । तस्मात् पूर्वा व्याख्या व्यापरी ।

यत्तु वचनम् ।

येषां दशाङ्गाधिमाम् परतस्तऽधिको भवेत् ।

दृष्टा हि सर्वशास्त्रेषु तस्मिन्मूर्तिस्तपोदग्री ॥

धदधि ।

घटकनामते सूर्ये दृष्टिके वायु धन्विनि ।

मकरे वायु कुम्भे वा नाधिसाधो विधीयते ॥

इति तदुभयमप्याग्निनादीनां फाल्गुनान्तानां पूर्वभागा अधि-
मासा न भवन्तीत्येवपरः, न तु मङ्ग्येवाधिमासा न भवन्तीत्येवपरः

“दशाना फासुनादीना प्रायोभाषस्य तु कचित् नपुसकत्वं भवतीति वचनविरोधादिति तदयुक्तं विश्वप्रकाशमतं दूषयति वाक्यानाजं-
त्वात् पूर्वोत्तरशब्दाभ्यामुपात्तभागपरित्यागेनानुपात्तभागघट्टस्या-
युक्त्वात् । यत्तूक्तं “चैत्रादर्वाङ्गाधिमास इति “घटकन्वागते सूर्ये
इति वचनद्वयमासिनादीना फासुनान्तानां पूर्वभागा अधिमासा न
भवन्तीत्येवपरमिति तत्र । सप्तह्यध्याहारादिप्रसङ्गान् “दशाना फासु-
नादीनामिति वचनविरोधस्यास्यत्यचेऽप्यभावाच्च स्वरूपतोऽधिमास
निषेधस्यानङ्गीकारात् । यत्त्वस्यात्यचे दूषणमभिहितं तदयुक्तं असकृन्म
मासनिषेधस्य सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधस्य युक्तत्वादस्य
दोषस्य भवत्यचेऽपि समानत्वात् सामान्यशास्त्रशास्त्रोत्तरमासपूर्वाङ्ग-
त्वापवादाङ्गीकारान्मासचयस्य दुष्टप्रतिपादकवचनस्य ष्येति शास्त्र-
प्रसिद्धविवादादिभिरुभयविषयत्वात्, तथाच तच्चैवोक्तं “विवाह
यज्ञोत्सवमङ्गलैश्चित्यादि, तस्मात्पूर्वैव व्याख्या व्याचक्षी ।

सक्रान्तिदयस्युक्तं च मासोऽहस्यति स्मृत ।

चैत्रादिषष्ठमासेषु न कदाचिद्वेदयम् ॥

ज्येष्ठादिषष्ठमासेषु कदाचन भवेद्यदा ।

तदा हावधिकौ स्याता तस्मिन्नर्चादिप्रसङ्गे ॥

इति मलमासस्वरूपनिर्णयः ।

अथ मलमासे कार्याकार्यनिर्णयः ।

तत्र श्रुतातपः ।

वस्तराग्नर्गतः पापोयश्चानां फलमाश्रकत् ।

मैत्रंत्य-यातुधानाद्यैः समाक्रान्तोऽधिमाशकः ॥

मलिधुचैः समाक्रान्ति सूर्य्यसकान्तिवर्जिताम् ।

मलिधुचं विजानीयाद्गृहितं सर्वकर्मसु ॥

मासगतः ।

मलिधुचस्तु यो मासः स मासः पापसंश्रकः ।

वर्जितः पिष्टदेवानां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

पैठीनसि ।

औत-स्नानार्चकियाः सर्वा दादग्ने परिकीर्तिताः ।

अयोदग्ने तु सर्वाश्च निष्कृता इति संज्ञिताः ॥

तस्मान् अयोदग्ने मासि कुर्यान्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्वन्नर्थमेवाशु कुर्यादात्मविनाशनम् ॥

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदा दर्शद्वय भवेत् ।

इय-कथ्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमाशकः ॥ इति

भविष्योत्तरादपि ।

असंक्रान्त तथा मासं देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

मलीमसमग्रौचं तु वर्जयेन्मतिमाशरः ॥

समन्तु ।

‘कार्याकर्मतिष्ठन्देशे काम्यकर्माच्यते, तद्धि फलकामै क्रियमाण
लात्कर्म, अफलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म, कर्म च तदकर्म चेति कर्म-
धारय । तथैवाह प्रजापति ।

न कुर्यादधिषे मासि काम्यकर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिक आहु तद्धि तत्रैव कौर्त्तित ॥

अत्र केचिदाहु काम्यस्य कर्मणोऽधिमासे प्रारब्ध समाप्तिश्च
निषिध्यते । आरब्धे तु काम्ये कर्मणि समाप्तिकात्वादवाक् मध्यपति
तेऽधिमासेऽपि काम्य कर्म कार्यम् । तथा चातुर्मास्यतानामाशुते
ऽधिमासे नारक्ष्य कार्त्तिके चाधिमासे न समाप्ति । अन्तरापतितौ
नधिमासेऽप्यनुष्ठान । अतएवान्तराधिमासपातेऽपि सक्रान्तियुक्ताषाढ
शुक्लैकादश्या चातुर्मास्यतानामारब्धोऽभिहित सक्रान्तियुक्ता-
र्त्तिकशुक्लैकादश्या समाप्तिरुक्ता । यथोक्तम् ।

एकादश्या तु गृहीयात् सक्रान्तो वक्रांतस्य च ।

आषाढादौ नरोभक्ष्य चातुर्मास्यतक्रियाम् ॥

ततो विमुच्यते देव शुद्ध-पञ्च-गदाधर ।

कार्त्तिके प्रकृपचक्ष्य एकादश्या समाहित ॥

मन्येण चैव राजेश्च देवमुत्थापयेद्भिज्ज ।

अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रम ॥

अधिमासनिपातेऽपि क्रमादिश्राविका-हरौत् ।

कन्या-तुला-वृत्तिकेषु नृष उत्यापयेद् भुवम् ॥

न चैव सति मासपक्षक मितानुष्ठानप्राप्तौ चातुर्मास्यतमिति
समाख्याविरोध

वार्षिकांश्चतुरोमासान् मघं माघं परित्यजेत् ।
 स्रष्टो हरिमुद्दिश्व स भवेद्देविद्विजः ॥
 यः चिपेत् छच्छपादेन आपाढादिष्टतुदयम् ।
 विष्णुपूजनकृत्यः स भवेत्तद्विजेतः ॥
 मेषादिपादे स्त्रपितोऽ विष्णु-
 र्वैष्णव्यमये परिवर्तते च ।
 घोष्ठावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रमुपते नामचतुष्टयेन ॥

इत्यादिवचनविरोधयेति वाच्यं ।

यस्या तु दिवसैर्मासः कपितोवाद्रायधैः ।

इति वचनाग्रासचतुष्टयोपपत्तेः ।

ब्रह्ममिहान्ते ।

प्रारब्धं कर्म यत्किञ्चिच्च तु कार्यं मत्पुत्रे ।

असूर्यां नाम ये मासा न तेषु मम श्रुताः ।

मतामाश्वैव यज्ञानामारम्भाय ममाग्रयः ॥

इत्यारम्भ-ममाग्र्यौरेवाधिमार्गे प्रतिषिद्धत्वाच्च शकारात् शर-
 काव्यकर्मपक्षमिति तदनुक्रमम् ।

प्रवृत्तं मन्त्रमासाग्राण्यत्काम्यमममापितम् ।

आगते मन्त्रमासेऽपि तत्समाप्यममग्रयम् ॥

इति काठक्यद्वयपरिशिष्टवचनेन काम्यकर्ममन्त्रैरेपि मन्त्र-
 मासेऽपि विधानात्तन्नादेव विषयव्यवस्था, “असूर्यां नाम ये मासा
 इति वचनेन काम्यजन-यज्ञानां आरम्भ-ममाग्रिय प्रतिषिध्यते न तु

नित्यमत-यज्ञाना, “नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयत्नं मग्नसिद्धये”
इत्यादिवक्ष्यमाणनित्य नैमित्तिकविधायकवद्भवधनमदोषप्रमत्तान् ।
नन्मादौवैकस्य काचप्रत-यज्ञविषयतयाभङ्गोचोयुक्तः । ननु किमत्र
मलमासात् प्रागारब्धस्य ममाग्निं प्रतिषिध्यते, कृतापैवारब्धस्य, न
प्रथम “प्रवृत्त मलमासात् प्रागिति वचनविरोधान्, न द्वितीय
आरम्भनिषेधादेव च ममाग्नेरप्रमत्तोर्निषेधाद्योगादिति । उच्यते ।
मलमासप्रागारब्धस्यैव ममाग्निरूप निषिध्यते यो ह्यज्ञानाग्रसमासेऽपि
काच्य कर्म प्रारभते तेन तत्र ममाग्ने कृतायां दोषाधिक्य आदि-
त्येतदर्थमिदं वाक्यमिति न दोषः ।

दृढमनु-दृढवृत्ति-पेठीनसि-ज्योति-पराशरा ।

अन्याधेय प्रतिष्ठाद्य पाठ-दान-व्रतानि च ।

वेदमत-द्वयोक्त-चूडाकरण-मैखला ।

मातृभ्रमभिषेकस्य मलमासे विवर्णयेत् ॥

प्राचिद्यज्ञ-दान-प्रतिपत्तानिति पाठः ।

अद्यापवादः ।

चन्द्र-सूर्यप्रदे वैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देय आदत्तमलयकारकमिति ॥

माले वा यदि वा दृष्टे प्रुक्ते वास्तुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्णयेद्देवदर्शनं ॥ इति

“अन्याधेय प्रतिष्ठाद्येयावन्नकले यतीति त्रेयोद्वष्टस्य तेन
मलमासेऽपि प्रायश्चित्तमृतमन्याधेयमन्यदुपगत्यनन्तरं कर्त्तव्यं न
प्रतिषिध्यते, एव प्रतिमादिस्कारनाम्ने पुनः प्रतिष्ठा न प्रतिषिध्यते

यज्ञाः काम्या निव्या अपि वसन्तादिष्वन्वेन विधीयमाना उत्तरे
मसंक्रान्तेऽपि क्रियमाणा चे स्वकाले एव कृता भवन्ति, 'दानानि'
महादानानि । केचिदुग्रतान्त्रमपि महतामेव प्रतिषेधमाहुः उपोसर्गस्य
च नैकादशाहिकस्य च प्रतिषेधः षोडशमहद्वादिवत्तस्यापि प्रतीपका-
रित्यायुक्तात्मनसादावपि अनावश्यकत्वे सति अग्न्याधेयादि मति-
विद्यते "मलमास इवेत्यभिधानात् । 'देवदर्शनं' मसिद्धस्वयम्भूदेव-
नादर्शनं ।

तस्याच प्रथमं विवक्षितं, "अनादिदेवता कृष्टा न शुभं नष्ट-
भार्गवे" इति स्कन्दपुराणवचनात् मलिनपुत्रेऽप्यनादृत्यतीर्थक्षानं
विवर्णयेत् ।

अथ केचिदाहुः । मल इवेति सिद्धवद्दृष्टान्तीकरणान्यवादुप-
पत्त्या मलमासे प्रथमदेवतादर्शननिषेधः सिद्धः । अपरे तु "मलमा-
सइवेत्यग्न्याधेयादिष्वेव धोक्तवन्ति । यथा मलमासे चन्द्र-सूर्य्यपहा-
दिकालव्यतिरेकेष्वेति यां विषेधस्तथैव बाल्यादिष्वपि यथा स्यादिति,
तस्मिन् पक्षे मलमासे देवतादर्शनस्य न प्रतिषेधः ।

षापी-कूप-तडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ।

न कुर्यान्मलमासे तु महादान-व्रतानि च ॥

महादानानि मत्स्यपुराणे दर्शितानि ।

मनुस्वाय ।

महादानानि यानीह पविषाणि शुभानि च ।

रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥

मत्स्य उवाच ।

नेत्राणि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।

तामि ते सव्यवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश ॥

आचक्षु सर्वदानानां तुलापुरुषसञ्चितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्ड तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गौसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेयुञ्च हिरण्यायस्तथैव च ॥

हिरण्यायस्त्रयस्तदन् हेमहस्तिरयस्तथा ।

पद्मसङ्काशक तद्द्वारादानं तथैव च ॥

दादश विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।

सप्तसागरदानञ्च रत्नधेयुस्तथैव च ।

महाभूतघटमादच्छोडश परिकीर्तित ॥

कूर्मपुराणे खन्यामपि दश महादानानि दर्शितानि ।

कनकाय निष्ठा नामा दासी रथ मघी-गृहा ।

कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥

काठकण्ठे ।

चूडा मौञ्जीबन्धनञ्च अम्बाधेय महालय ।

राजाभिषेक काम्यञ्च न सूर्याह्वातुस्तद्विते ॥

कौण्डिनी ।

अधिमासे न कर्त्तव्य आहुः सांवत्सरादिकम् ।

वर्षद्वयाभिषेकादि कर्त्तव्यमधिके न तु ॥

क्षरीत ।

अधिमासे न कर्त्तव्य आहुःमभ्युदय तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सराग्रयमादृते ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चित् आह्निकं भवेत् ।

इष्टं वायस्य वा पूर्तं तच्च कुर्व्यात् मलिपुत्रे ॥

आभ्युदयिकं आह्नं आचवत्सरान्तर्गतजातकर्मादिनिमित्तव्यति-
रिक्तं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते 'वत्सराग्रयमादृत इति प्रथमं वत्सरे' विहाय
आभ्युदयिकं आह्नं मलमासे न कर्त्तव्यं प्रथमे तु संवत्सरे मलमासे
प्राप्ते सपिण्डीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं
तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यं । यथोक्तं ।

धाता वा धातपुत्रो वा सपिण्डः श्रिय एव च ।

सपिण्डकक्रियां कृत्वा कुर्व्यादाभ्युदयं ततः ॥

इत्यथ वचने आभ्युदयग्रन्थेन आभ्युदयिकं आह्नं विभागप्रकरणे
विरूपाचार्यैश्च व्याख्यातं । अन्ये तु उत्तरशेषत्वेनैवं व्याचक्षते सपि-
ण्डीकरणादूर्ध्वं प्रथमे संवत्सरे प्रतिमासं पुनः क्रियमाणं चैषुदयिकं
मासिकं आह्नं तन्मलिपुत्रेऽधिमासे कार्यमिति वक्तुं 'वत्सराग्रयमा-
दृत इत्युक्तं एतन्नोपरिष्ठावच्छति । असंख्यानं प्रकृत्य ज्येतिःप्राप्ते ।

तच्च दत्तमदत्तं स्याद्भुतं चाकृतमेव च ।

सुप्रजप्तमजप्तं श्लाघोपवासः कृतोभवेत् ॥

न धार्वा न विवाहश्च न च वास्तुनिवेशणम् ।

न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रामाद-धाम-भूरुहाम् ।

न शिरस्थं सुशपांश्च कारयेदिति निश्चयः ॥

परामरः ।

रविषा लक्षितो मासश्चाह्नः व्यातो मलिपुत्रः ।

तत्र यदिदितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
प्रज्ञापति ।

स्रपाकर्म च हव्यश्च कथ्य पूर्वोक्तव तथा ।
उत्तरे मियतं क्षुध्यात् पूर्वं सन्धिष्यञ्च भवेत् ॥
पराधर ।

यद्यदयेऽक्तमकान्तिर्यदा न स्यात् सितासिति ।
मदा तन्मासिक कार्य्यमुत्तरे मासि कारयेत् ॥
एष षष्टिदिनो मासस्तदर्धञ्च मलिषुच ।
त्यक्त्वा तदुत्तरे काव्यां पितृदेवादिका क्रिया ॥
सत्यमत ।

मासि सवसरे चैव तिथिर्द्वैध मदा भवेत् ।
तयोन्नरोत्तमा ज्ञेया पूर्वा तु स्यान्मलिषुच ॥
तथाधिमासे चत्कर्त्तव्य तदाह प्रातातप ।
एकमञ्चौ यदा मासौ स्याता सवसरे क्षपित् ।
तथाष्टे पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥
अङ्गिरा ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वसरे यदि ।
पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥
छेति ग्राह्ये ।

षष्टिमिर्द्विभौर्मास कथितो वादरायणे ।
देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोभयो ॥
श्वमादीनि मसमासे देवकार्य्यं पितृकार्य्यप्रतिपादकानि दच-

नान्यावश्यकदेवकार्य-पितृकार्यविषयाणि द्रष्टव्यानि ।

दृढत्वतिः ।

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः मल्लिचुचे ।

तीर्थयात्र मजच्छाया प्रेत्याह तथैव च ॥

नित्यमावश्यक यस्यासविशेषणानिर्णयेनैव विहितं यस्याकरणे कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तमाचक्षते तद्यथा “अग्नये पवित्रते पुरोडाशमष्टाकपाश निर्वपेत् योद्धर्मे-पूर्णमाषयाजौ च चमावास्या वा पौर्णमासीं निर्वपेदिति । तथाभूतस्य नित्यस्य यद्यपि न तु नित्य-मात्रम् । तेन दर्श-पूर्णमाषाग्निहोत्र-पञ्चमहायज्ञावेरनुष्ठानं मल्लिचुचे कर्तव्यं स्रक्कालातिक्रमे प्रायश्चित्ताद्यानात् । एवं च नित्याऽपि सोम-यागक्रिया मल्लिचुचे मासि न कार्या मल्लिचुचमासातिक्रमेऽपि वस-न्तादिकालस्य सोमयागाद्भूतस्नानतिक्रान्तत्वेनात्र प्रायश्चित्तप्राप्ते-रसम्भवात् । एवं यस्य नैमित्तिकस्य दृढदाहेष्ट्यादेर्निमित्तान्नारकालो कर्तव्यस्य न मासान्तरे विहितकाललाभः तथाभूतावश्यकक्रियाविषयः, एवं “मल्लिचुचे मासि कुर्यादिति विधानं आतेष्ट्यादेर्नैमित्तिकस्यापि शिष्टरक्षणार्थं निमित्तान्नारकालमपहृष्य कालान्तरे कर्तव्यस्य यथा दशरावादिसूतककालस्य मध्येऽनुष्ठानमन्याथ तथा मल्लिचुचका-स्तमध्येऽपि सति च मल्लिचुचेऽनुष्ठानं, एवञ्च नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं चाविवक्षितं यस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिर्वस्य च मासान्तरे विहित-कालालाभेनावश्यक मल्लिचुचेऽनुष्ठानं तत्सर्वं मल्लिचुचे कुर्यादिति वार्हेख्यवचनतात्पर्यार्थः प्रेतव्यः ।

तथा च सत्यन्तरे ।

अनन्यगति चक्षित्यं सुर्वार्धैर्मित्तिकं तथेति ।

यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघनस्य कालान्तरस्यानभ्यनु-
ज्ञातत्वादत्यन्तलोपो प्रायश्चित्तं प्रसज्यते तत्कर्मनान्यमतिमान्नल-
मासेऽपि काये ।

गृह्यपरिशिष्टमपि ।

मस्रं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं ।

नेहेताश्च विशेषेज्यामन्यथावगच्छादिधे ॥

‘आवगच्छाद्दर्शपूर्णमासादिविधेरन्वयविशेषस्य मस्रमासे ‘नेहेत’
माचरेत्, यस्या गृह्ये मासि क्रियमाणस्या भासि विधिलोप सा
विधिविशेषेभ्यः यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति, वसन्ते
विहितस्य ज्योतिषोमस्य मस्रमासवैशाखपरित्यागेन गृह्यवैशाखे
क्रियमाणस्य वसन्त एव कृतत्वाच्चास्ति विधिलोप अनेनावगच्छको विधि
रधिकमासेऽप्युभेय इत्यर्थादुक्तं ।

उक्तञ्च याज्ञादपि तत्रैव ।

अवषट्कारहोमास्तु पूर्वं प्रायश्चयं तथा ।

मस्रमासे तु कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

‘अवषट्कारहोमा’ अग्निहोत्रोपासकवैश्वदेवादयः, ‘पूर्वं’ दर्शपूर्ण-
मासो पार्वणशालीपाकश्च, ‘प्रायश्चयं’ अवयवेष्वेष्टि, अथवाययण
वर्षाषु श्चामाकर्तव्येतेति मासद्वयात्मकवर्षाष्टकास्तयिहिता मस्रिजुच-
मासेऽपि खकालस्यैवादन्यगतिः न भवति तथापि दुर्भिक्षेण
श्चामाकव्यनिरिक्तधान्यासम्भवे जीवन्मर्त्ये श्चामाकान्नभोजनमद्वत्तापद-
णेनावगच्छकर्तव्यमित्यापयणानुष्ठानं जीवन्मर्त्यमावगच्छकमिति युक्तमुक्त-

मापयणं तथेति, यदा तु दुर्गिबाभावादनावश्यकं तदाधिमासे
ग्रामाकाशयणं न कर्त्तव्यम् ।

अनेनेवाभिप्रायेण पैठीनसिना ।

सकानिरहिते मासि कुर्यादाशयणं न वा ।

इति विकल्प उक्तः ।

काठकण्टहपरिमिते ।

मलेजन्यगतिं विद्यां कुर्यान्मैमिक्तिकीं क्विवां ।

सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिचुचे ॥

सुष्टौश्चाययणधाम-वातुर्मास्यादिकान्यपि ।

महालयाष्टकाग्राहोपाकर्माणि कर्म यत् ।

सप्त मासविशेषाख्याविहितं शर्जयेन्नले ॥

‘महालय.’ भाद्रपदस्यापरपक्षः ।

मेतमास्यादिमारभ्य आर्द्रशिखोदकक्रिया ।

शशिपौकरशान्ताश्च यथाकालमुपसृता ॥

यव-त्रीहि-गिलैर्हामो जातकर्मादिका. क्विवा. ।

मघानयोदशीमाद्रु प्रत्युपसृतिहेतुकम् ।

अन्यगतिक्लेमे कर्त्तव्यं स्यान्नलिचुचे ॥

मृगसुतावपि ।

वृद्धिमाद्रु तथा सोममन्याधेय महालय ।

राजाभिषेक काम्यश्च न कुर्याद्धानुलक्षिते ॥

व्योति पित्तमहेऽपि ।

मास. कन्यागते भानावसकान्तो भवेत्तदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलाखे कर्तुरक्षयं ॥

ज्योतिःपराग्ररोऽपि ।

यातुधानप्रियोमासः कन्यार्कं आयते यदा ।

दैवं पित्र्यं तथा कर्म उत्तरे मासि युज्यते ॥

देवलः ।

अर्कं नमस्त-कन्यास्ये आहूयः प्रकीर्त्तितः ।

सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां प्रवेद्विः ।

तदा कालस्य दृष्टत्वादतोतैव पितृक्रिया ॥

‘अतीता’ पञ्चमं पञ्चमतिक्रान्ता, एवञ्च यत्कैचिदुक्तं कन्यासं-
क्रान्तिनिमित्तानां आहूतानां योऽग्रस्तु दिवसेषु नैमिकत्वान्नैमि-
त्तिकस्य च आहूतस्य मलमासि प्रतिषेधमावाप्तानि काव्याणि तदुक्तं
प्रजापतिना “शुक्ला नैमित्तिकं आहूतिमिति ।

प्रश्नचिद्धान्ते ।

सूर्येण लङ्घितोमासो न कर्मणः स्मृतोबुधैः ।

तस्मात्तत्र न कुर्वन्ति आहूतं नैमित्तिकादृते ॥

निमित्तत्वस्य आहूतं प्रति कन्यासदकान्तेः पुराणोक्तम् ।

कन्यागते सवितरि चान्येषानि तु योऽग्रस्तु ।

चतुभिर्भावि तुभ्यानि पितृणां दत्तमस्तथम् ॥

इति तद्विरक्त । यथा च शाव्यायनि ।

नमस्तस्यापरे पक्षे त्रिचिषोऽग्रस्तु च ।

कन्यागताचितसेव्यास्तु काल आहूतकर्मणि ॥

तथाच नागरखण्डेऽपि पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढाः पञ्चमे षष्ठे कन्यामंखे दिवाकरे ।
 यो वै आहुं नरः कुम्भदिकसिन्धुपि वासरे ॥
 तस्य संवत्सरं यावत् दृष्टाः शुः पितरोभुवम् ।
 नभोवाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
 मन्त्रमः पित्रपच' स्यादन्यथैव तु पञ्चमः ॥

यत्तु जाद्वर्णवचनं ।

आषाढीमवधिं हत्वा यः स्यात्पञ्चसु पञ्चमः ।
 आहुं तत्र प्रसुर्वीति कन्यापञ्चसु वा न वा ॥

तत् पूर्वप्रदर्शितवाक्यनिचयपर्यालोचनया पक्षोपक्रममभिप्रायः ।

तथापि कार्ष्णाजिनिः ।

अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्या रविर्भजेत् ।
 पञ्चसु पञ्चमः पूज्यः आहुषोऽग्रक प्रति ॥

दृष्टमनुरपि ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्या रविर्भजेत् ।
 स पञ्चः सकलः पूर्णः आहुं तत्र विधीयते ॥

तेन “कन्यागते सवितरीत्यादि पुराणवचनं पञ्चमध्ये यस्मिन् कस्मि-
 न्निदृष्टमि कन्यामङ्गमणे सति प्रतिपदादिषोडशाष्टहान्युपादेयानेत्येवं
 व्याख्येयं न तु मङ्गमणात् पूर्वाणि श्रेयानेत्येव, पञ्चमपञ्चसु प्रधान्यापि
 वा तद्वचनं, तीर्थआहुं गजच्छायाआहुं तदुभय न नित्यं अकरणे
 प्रत्यवायाभावान्नापि नैमित्तिकं तोषमवन्धस्य गजच्छायासम्बन्धस्य च
 निमित्तस्य पुरुषप्रयत्नमाश्रयादतस्तयोः प्रयव्यवहणं (गजच्छायायैव गज-
 स्त्रेव छाया या पूर्वस्यान्दिशि वर्त्तते सा सुखा याज्ञा विद्यामिचोक्ता ।

परमाश्रन्तु योदद्यात् पितृणां मधुना सह ।

कायायान्तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखः ॥

यदेन्दुः पितृदेवत्ये दंभश्चैव करे स्थितः ।

यान्या तिथिर्भवेत्सापि गणच्छाया प्रकीर्तिता ॥

इति या परिभाषिता गजच्छाया सा असुप्त्या अमस्मादिनी च
“मलमाघे दंभश्चैव करे स्थित इति वचनात् । ‘दंभः’ सूर्यः, ‘करे’ हस्ते,
‘स्थित’ इति कन्यासङ्क्रान्ते वंशं मान्वात् मलमासत्वाभावात्, प्रेतश्चाहु-
नित्यत्वेन मलमाघेऽपि प्राप्ते यत्तत् पुनर्विधीयते तत् संवत्सरमध्यप-
तिते मलिच्युचे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धेऽपि अन्य-
दधिकं कुर्यादित्येतदर्थं ।

यदाह वशिष्ठः ।

संवत्सरमध्ये यद्यधिमासो भवेत्सामिकार्धं दिनमेकं दृष्ट्वं नयेत् ।

सुद्धवशिष्ठः ।

आह्नौयेऽहनि सप्ताप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

आह्नद्वयं प्रकुर्वीत एवं सूर्यस्य मुद्याति ॥

कौपुमिः ।

अब्दमस्युषठं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितं ।

संवत्सरे विष्टेऽपि प्रतिमासञ्च सामिकं ॥

गभस्तिः ।

न कुर्यान्मलमाघेऽपि काश्यं कर्म कदाचन ।

सुक्ता नैमित्तिकं आह्नं नद्धि तत्रैव कीर्तितं ॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिकोऽपि भवतः ॥

विष्णुः ।

मासिकार्द्धं चेदधिभाषयातो मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् ।
 नचिदेतद्वचनमेवं व्याचष्टे 'वर्द्धयेत्' खण्डयेदिति, तत् प्रागुदाहृत-
 वचनादग्रंननिबन्धनमित्युपेक्षणीयं । सूर्यान्तरेऽपि "भवत्सरविष्टहेऽपि
 प्रतिमासञ्च मासिक" एतन् सपिण्डीकरणात् प्राक्तनमासिकविषयं,
 एकोद्दिष्टमासिकविषयत्वादिति केचित्तदपुनः सपिण्डीकरणोत्तर-
 मासिकानामपि वैकल्पिकैकोद्दिष्टविधानात् ।

यदाह कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकः ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

अथ च सपिण्डीकरणोत्तरमेकोद्दिष्टविधानेन "न दद्यात् प्रति-
 मासिकमित्येकः पक्षः, दद्यादित्यपरः, न तु सपिण्डीकरणोत्तर-
 कालमासिक न दद्यादित्येकः, एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्यपरः ।

तथाच व्यासकृष्णः ।

पितृ. पित्रगणस्थस्य कुर्यात्पार्वण्यवसुतः ।

प्रत्यम्ह प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः, वनातनः ॥

'पित्रगणस्थ' सपिण्डीकृतः ।

अथ्यशुक्लः ।

संवत्सरान्तिरेको वै मासश्चैव त्रयोदशः ।

अमुराणान् मासोऽसौ तस्मादेव विगर्हितः ।

तस्मात् त्रयोदशे आहु न कुर्यान्नोपतिष्ठति ॥

यस्मात् चयोदशोमासो असुरसम्बन्धेन गर्हितस्तस्मात् चयोदशे मलमासे आहुं न कुर्यात् छलमपि यतो नोपतिष्ठते । केचित् चयोदशं आहुं न कुर्यादिति पठित्वा चयोदशं यन्मासिकं मलमासे प्राप्तं तत्र कार्यमिति व्याचक्षते तदयुक्तं संवत्सरमध्ये यद्यधिकमासो भवे-
दित्यादिप्रागुदाहृतवचनविरोधात् । अपरे तु “तस्मात् चयोदशे आहुं न कुर्यादिन्दुषङ्गये” इति पठन्ति तदप्ययुक्तं । “जातकर्मणि यश्चाहुं दशं आहुं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनविरोधात् पिण्डपितृयज्ञवत्तदनन्तरमवशा-
नुष्ठेयस्यामावास्याआहुस्य प्रतिषेधानर्हस्य प्रतिषेधप्रसङ्गाच्च । “तस्मात् चयोदशे आहुं न कुर्यान्नोपतिष्ठते” इत्येव शङ्कयन्मृष्ट, काश्मीरलि-
खितस्य पाठोव्यायान् । तथाच हरि-हरादिग्रन्थेऽप्ययमेव पाठो गृह्यते ।

माण्डव्य ।

गर्भे वाङ्मूपिके प्रेतश्राद्धे मृत्ये तु मासिके ।

ग्रहमे चाब्दिके चैव नाधिमासो विधीयत इति ॥

धर्म ।

गर्भे वाङ्मूपिके मृत्ये आहुकर्मणि मासिके ।

शपिष्ठीकरणे नित्ये नाधिमास विवर्जयेत् ॥

तौर्पस्थान जघोद्गोमो वव-ज्रीहि-तिल्लादिभिः ।

जातकर्मन्यकर्मणि नवश्राहुं तथैव च ॥

मघानयोदशीश्राहु आहुन्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे स्नान आहु-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मलमासेऽपि तिल्य नैमित्तिकं तथेति ॥

‘गर्भे’ गर्भमासप्रयुज्या विहितपुसवनादौ, ‘वाहुं पिके’ अशीति-
भागेत्यादिविहिते वृद्धौ, ‘सृत्ये’ सबत्तरादिपथन्तकालकृते ‘मासिके’
इति द्वादशमासिकविषयत्वेन केचिद्वाच्यते तदयुक्तं आह्वान्यपि
च षोडशेत्यनेनैव तस्य आह्वय मलमासेऽपि विधानात् तस्य षोडश-
आह्वये गणनात् ।

जातृकर्णे ।

द्वादशप्रतिमास्यानि आद्य पाण्मासिके तथा ।

रुविण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडश ॥

‘पाण्मासिकाब्दिक इत्यनेन विहितयो आह्वयो निरूपणार्थमाह,

एकेनाह्ना तु षण्मासा यदा सूरपि वा चिभि ।

न्यूना सबत्तरस्यैव स्मृता पाण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना चिभिर्वा यदा षण्मासा न्यूना स्यु सबत्तरस्य तदा
पाण्मासिकाब्दिके आह्वे कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्त्रिसप्तयनयाह्वे त्रिपते मासिकानि च ।

रिक्तयोद्य तथा तिथ्यो ज्ञेयश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोरितिथ्योरित्येकेकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास-
इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

नृणान्तु त्यक्तदेहाना आह्ना षोडश सर्वदा ।

चतुर्थं पञ्चमे चैव सप्तमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशमिर्मासै आह्ना द्वादशमाह्वया ।

कर्त्तव्या श्रुतितोषा तत्र विप्रास्तु तर्पयेत् ॥

तेन 'मात्रिके आहुकर्मणि' अमावास्यायाहुकर्मणीत्यर्थः, 'नित्ये नित्यदाने, 'होम' अत्रोपासनहोम, यत्र भौद्धि-तिसादिभिस्तत्र होतव्यस्योपादानात्, 'अन्यकर्माणि दृष्टानोदकपिण्डदानान्यित्यस्य-यनादीनि । ज्ञानकर्मवज्ज्ञातआहुमपि कर्त्तव्य ।

आहुजातकन्यामानि ये च सस्कारममता ।

मन्त्रिष्वपि कर्त्तव्या काम्या इष्टीय वर्जयेत् ॥

'सस्कारा' अन्नप्राशन निष्क्रमणादयः, अनाद्वैतप्रयनादारभ्य घावदुत्थान धारण पारणादिक करिष्यामीत्येव सङ्कल्पमहिता समता काम्या अपि, इष्टिषहण काम्यपशुवन्मादिधर्मोपसव-णाय सर्वेषामपि काम्यानामनावश्यकत्वेन वर्जनीयत्वात् । अत एव सत्यन्तर "इष्ट्यादिकर्म काम्यन्तु मसमासे विवर्जयेत्" ।

शरीतोऽपि ।

अधिमासे न कर्त्तव्य आहुमभुदय तथा ।

'तथैव काम्य धत्कर्मति धत्काम्य कर्म दृष्ट्यादिक तन्मसमासे ॥ कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु ण्योति पाराशरेणोक्त ।

उपाकर्म तथोत्सर्ग प्रभवाद्योत्सवाष्टका ।

मामद्वह्नौ परा कार्या वर्जयित्वा ॥ घैरुक्त ॥

'परा कार्या' उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः । तत्र 'प्रभवा-होमप्रश्नान्ते मासेष्टिरेवावश्यकत्वे न पुनराभुदयिक आहु मातकर्म च, तयोरपि ग्रहणे "आहुजातकन्यामानौत्यादिसृजिबिरोधापत्ते

पैत्रकयद्वयमावश्यकविषय, न तु केवलभावंत्सरिकविषयं अमावास्या-
दिश्राद्धस्यापि मलमासे विधानात् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्ययुगे चैव मरणे पुत्रजनानि ।

मलमासेऽपि देयं स्नाहन्तमलयकारकं ॥

क्षत्रिच्छ्राद्धमन्त्रमिति पाठः ।

शातातपस्ततौ ।

प्रतिषांवत्सरे श्राद्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

पैठीयनिः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरः ।

भावत्सर न ब्रूतं श्राद्धं तत्र मृताहनि ॥

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्ध तथैव च ।

प्रतिवत्सर यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं ॥

‘पूर्वभागे’ अधिमासे ।

मासस्तयोदशो यत्र तत्र श्राद्धं कथं भवेत् ।

पूर्वाश्रावधौ तत्र कथं कुर्याद्विचक्षणं ॥

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिः स्नाद्विजयनः ।

तद्वाश्रावैव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनीति ॥

एतानि मलमासमृतविषयाणि ।

यदाह पैठीयनिः ।

मलमासे मृतानान् श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरः ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान् कदाचनेति ॥

मृगुरपि ।

मलमासे मृतानान्तु चक्राङ्गं प्रतिवत्सरं ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचनेति ॥

ध्यातः ।

मस्तिष्मन्तु चे तु सन्नाप्ते ग्राह्यणो म्रियन्ते यदि ।

ज्जनाभिधेयोभासोऽनु कथं कुर्यादध्यान्दिकं ॥

यस्मिन् रात्रौ गते सूर्ये विपत्तिः स्याद्विजयनः ।

तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥

अभिमासे मृतानान्तु सौरं मानं समाग्रयेत् ।

स एव तस्य भासोऽपि आहूयिष्योदकादिषु ॥

सद्यन्तरे त्वत्तराङ्गमन्यथा पश्यते,

स एव दिवसस्तस्य आहूयिष्योदकादिषु ।

अन्ये तु ।

मास-पक्ष-तिथिखण्डे यो यस्मिन् स्थितोऽहनि ।

प्रत्यन्दन्तु तथा भूते चयाहं तस्य तं विदुः ॥

इत्यादिवचनपर्यालोचनया ज्ञातातथादिवचनानि मलमा-
समृतविषयाणीत्याहुः । मलमासमृतस्य मलमासमग्नवे सति मल-
माससृष्टे एव मृताहन्तथाभूतो ॥ तु शुद्धमाससृष्टे इति । मल-
मासगतचयाह एवाह्दिकं आहुं कर्त्तव्यं, न तु शुद्धमासगतचयाहे,
अतथाभूतत्वात् मलमासमग्नवे तदुण्णोपन्यायान्मलमाससृष्टेऽपि
चयाहे मृताहन्त्याहुं कर्त्तव्यमित्यवमन्तथ । प्रथमाह्दिकं मलमासे
कार्यं ।

तथा च दृढवशिष्टः ।

असंज्ञानेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं दिजैः ।

तथैव भाषिकं आहुं सपिण्डीकरणं तथा ॥

केचिदेवं व्याचक्षते आब्दिकं प्रथमं मूनाब्दिकं तदाब्दिकं
मृताश्वात् पूर्वदिने क्रियते भाषिकन्तु मृताह्नयेव, यदाब्दिकर्षणं
क्रियत इति पूर्वमेव द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं कृत, यदा तु
पूर्ण संवसरे तत् क्रियते तदा पृथगाब्दिकं नास्ति सपिण्डीकरणे-
नैव तस्यापि भिद्वेस्तदुक्तं ।

पूर्णे संवसरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

पिण्डग्रन्थेन आहुं पूर्णे संवसरे लक्ष्यते 'षोडशः पिण्डः' षोडश-
आहुमित्यर्थः, तदयुक्तं 'आब्दिक प्रथममित्यनेन मूनाब्दिकग्रहणे
भाषिकग्रन्थेनाब्दिकग्रहणे प्रमाणाभावात् द्वादशमासिकस्य च द्वाद-
शमासोपक्रम इव कर्त्तव्यमाह । एतच्च षोडशआहुकालनिर्णयप्रसाधे
द्वर्गयिष्यते । यत्तु सत्यमतेनोक्तं ।

वर्षं वर्षं च यच्छ्राहुं मातापिशोर्भतेऽहनि ।

मन्त्रमासे न कर्त्तव्यं आग्रस्य वचनं यथा ॥

तदधिमासादस्य च श्रुतस्य प्रथमाब्दिकान्वयाद्भविष्य । अथ
मन्त्रमासग्रन्थेनाधिमासो बाधः ।

एक एव यदा मासः शकान्तिदयमभ्युतः ।

मासद्वयगतं आहुं मन्त्रमासेऽपि शक्यत इति ॥

शुद्धमासश्रुतस्यापि प्रतिमन्त्ररआहुस्य चयमासे विधानात् ।

एवञ्च क्षयमाप्तात् पूर्वमाव्ययकान्तश्राद्धं “प्राहृतस्तत्र पूर्वः स्थादिति श्रद्धत्वात् पूर्वसंकान्ते, “एक एव यदा मास इतिवचनात् तत्र क्षयमासे च कार्यं, तेन मलमाससूतस्य यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रतिषंवत्सरश्राद्धं मलमास एव कार्यं न श्रद्धे नाप्युभयोः, श्रद्धमाससूतस्य तु यदा मरणमासो मलमासो भवति तदा प्रथमाब्दिकं चेन्मलमासे एव कार्यं न श्रद्धे नाप्युभयोः, द्वितीयाब्दिकं चेत् श्रद्धे एव कार्यं न मलमासे नाप्युभयोः,

तस्मिंस्तु प्राहृते मासे क्षुर्याश्राद्धं यथोदितं ।

तथैवाभ्युदयं सर्वं नित्यमेकं हि सर्वदा ॥

‘प्राहृते’ श्रद्धे, सर्वे श्राद्धं नित्यं नित्यमेकमेव क्षुर्यात् न द्वितीयं मलमासेऽपीत्यर्थः । तथा “सांवत्सरं न वर्द्धेत श्राद्धं तत्र सूतादनीति-वचनादपि न सांवत्सरिकमुभयवानुष्ठेयं ।

अत्र केचिदाहुः ।

मलमासे सांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्तनीयं ।

तथाच यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यस्याद्य कुर्वति मल्लिषुचे ।

अथोदग्ने तु श्रम्यति कुर्वति पुनराब्दिकं ॥

अथोदग्ने तु श्रम्यति सति चतुर्दशमासप्रवेशदिने पुनरप्याब्दिकं कुर्वतित्यर्थः । ‘सांवत्सरं न वर्द्धेत’ इत्यस्यायमर्थः, ‘न वर्द्धेत’ न विधि-चेतेति । तेनैतदपि मासहये श्राद्धमनुष्ठेयमिति प्रतिपादयतीति, तदयुक्तं उभयत्र श्राद्धानुष्ठाने प्रमाणाभावात् । यमवचनस्य त्वयमर्थः प्रथमाब्दिकं मल्लिषुचे कुर्वति, ‘पुनराब्दिकं’ द्वितीयाब्दिकं, तत्तु

धयोदशे मासि सम्पूर्णे सति चतुर्दशमासप्रवेष्टदिने कुर्वेति, 'आब्धिकं प्रथममिति 'सांवत्सरं न वर्द्धते'ति वचनद्वयस्यासदुक्तोऽर्था-
 वचनाकारसंवादी तयाच तन्मूलभूतया श्रुत्योषपत्तेर्न मूलान्तरकल्प-
 ना, भवदुक्तस्त्वर्थो न तथेति भूलभूतस्यत्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । किञ्च
 भवत्पक्षे तु 'धयोदशे तु सम्प्राप्त इत्यत्राब्धिकशब्दवैयर्थ्यं प्रसज्यते ।
 धयोदशे तु सम्पूर्णे पुन कुर्वेतित्युक्तेऽपि प्रकृतत्वेन प्रथमाब्दिकस्या-
 न्वयात् द्वितीयाद्याब्दिकविषयत्वे तु कार्यं दोषः । तेन "आहू-
 दाहनि सम्प्राप्ते इतिविशिष्टवचनं मासिकविषयमिति ज्ञेयं । किञ्च
 सांवत्सरिकविषयत्वेऽपि किं मलमासमृतमावत्सरिकविषयं भ्रम-
 लमासमृतप्रथमाब्दिकविषयं वा । न प्रथमः, "तद्वाग्रावेव कर्त्तव्यं"
 "तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत" "स एव तत्र मासोऽपि स एव दिवसस्तथेति
 प्रागुदाहृतवाधारणवज्जवाक्यविरोधात् । 'मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति
 पैठीनसिवचनगतोचि शब्दस्त्वेवमप्युपपद्यते यदा शुद्धस्ययोदशो
 भवति तदा तत्र सांवत्सरिकं कार्यं यदा मलमासस्ययोदशो
 भवति तदा तत्रापौति । यदा प्रागुदाहृतवज्जवाक्यविरोधादपि-
 शब्द एवकारार्थं भविष्यति एकस्मिन्नेवाहनि आहूदयप्रसङ्गात् ।
 अथवा वचनान्तरपर्यालोचनचैकं मलमासे अपरन्तु शुद्ध इत्यु-
 च्यते तर्हि तत्पर्यालोचनयेव मासिकविययता प्रसज्येत । नापि
 द्वितीयः, उक्तादेव हेतोः "ब्रह्मन्द् द्वादशे मासीति ब्रह्ममाण्यप्रसङ्गा-
 रीतवचनात्, अथाश्वक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमित्यपिशब्दादुभयत्रापि कर्त्तव्यं
 आहूमित्युच्यते तर्हि मलमासे एकमाब्दिकं कृत्वा पुनः शुद्धे
 क्रियमाणं न प्रथमाब्दिकं स्यात् । यदा शुद्धस्ययोदशो भवति तदा

तत्र प्रथमाब्दिकं कार्यं । यदा मृतमासः अष्टकान्तस्तयोद्गो भवति तदा तत्राप्येत्येवमपिग्रन्थोपपत्तेश्च ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् कुर्वीत मलिमुचे” इति पाठ-
मुदाहृत्य मलमासमृतविषयत्वेमैवं व्याचक्षते, मलिमुचमृतस्य यत्
प्रथमाब्दिकं तन्मलिमुचे न कुर्वीत तस्य प्रथमाब्दिकसमये मलि-
मुचासम्भवात् । द्वितीये हि वर्षे पूर्वप्राग्वत्प्रथमासदन्वो मलमासो
भवति तस्मात्प्रथममृतस्य प्रथमाब्दिकं मलमासे कदाचिदपि न प्रा-
प्नोति, अतः पूर्वाह्णं नित्यानुवादः । यदा गच्छता कालेन यदि
मलमासमृतस्य पुनराब्दिके प्राप्ते स एव मलमासो भवति तदा तस्मिन्नेव
मलमृतस्य पुनराब्दिकं प्रतिषंवत्सरं विहितं आह्णं कुर्वीतित्यर्थः ।

मलमासेपि कर्त्तव्यं आह्णं यत् प्रतिवत्सरं ।

सांवत्सरं न वर्हेत आह्णं तत्र मृताहनि ॥

अस्यापि पूर्वाह्णं मलिमुचमृतविषयं, “सांवत्सरं” प्रथमाब्दिकं,
“न वर्हेत” न विच्छिद्येत, श्रद्धेऽपि मासे इत्येतावाननुवादः, तदयुक्तं ।
निष्प्रयोजननित्यानुवादस्यायुक्तत्वात् श्लोकवैधर्म्यप्रसङ्गात् । तस्मात्
“आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात् कुर्वीत मलिमुचे” इत्येवं वङ्गप्रत्यदृष्टः
पाठो युक्तः । “मनमासे न कर्त्तव्यमिति वचनस्य चास्मदुक्त एवार्थो युक्तः,
तस्मात्प्रथमासमृतसांवत्सरिकं मलमाससम्भवे तत्रैव कार्यं अमल-
मासमृतस्य प्रथमाब्दिकं चेति सिद्धं । इदन्निह विचार्यते, किमन्त-
राधिमासनिपातेऽपि प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मासि कार्यं, उत यदा
अधिमासमयोद्गो भवति । तत्र केचिदाहुः । अन्तरा त्रिमासनि-
पाते त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवंपरत्वेनैतदाश्रयमिति ।

यदाह लघुहारीतः ।

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्वा पिण्डक्रिया भुते ।

कचिन् वयोदशेपि स्यादाप्तं सुक्ता तु वत्सरं ॥

‘पिण्डक्रिया’ श्रुताहत्याहुक्रिया, द्वादशे मासि परिपूर्णे सति वयोदशे मासीति यावत् कचिदधिमासपुनरसंवसरे वयोदशे मासि परिपूर्णे सति षट्सदशे मासीति यावत् आश्विमासिकं लघिक्रमावत्यपि संवसरे द्वादशे मासि परिपूर्णे सति कार्यं वयोदशे मासि कार्यमित्यर्थः । तदयुक्तं, यदि हि कचिदित्यस्याधिमासवति संवसरे इत्यर्थः स्यान्नादन्तराधिमासे सति कार्त्तिकसप्त-प्रथमाश्विकस्याग्निने मासि प्राप्तौ “मास-पच-तिथिस्रष्टे चो यस्मिन् भियतेऽग्निः । प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं वयाहन्तस्य तं विदुः” इति व्यास-वचनं बाधेत । यदि तु कचिदित्यस्य वयोदशाधिमास इत्यर्थः स्यात्तदा वास्य वाक्यस्य सङ्कोचलक्षणे बाध इत्ययमेवार्थो युक्तः । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यासादुक्तार्थस्वीकारे “संक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाश्विकं प्रथमं दिवैरित्येतन्मूलतयैव श्रुत्युपपत्तेर्न भूतान्तरकल्पना, भवत्येते तु बाध्यापद्यते । एवं तावत् कचिच्छब्देनैतस्यार्थस्य सिद्धत्वात्, “प्रत्यब्दं द्वादशे मासीत्यस्य वाक्यस्यास्मात्पक्षे सङ्कोचोनास्तीत्युक्तमिदानीमङ्गीकृत्योच्यते, कार्त्तिकसप्तस्यान्तराधिमासे सति आग्निने मासि आह्ने क्रियमाणे “मास-पच-तिथिस्रष्टे इतिवचनसङ्कोचः । अधिमासे शुद्धमासे च मासिकस्य विधानादधिमासवति संवसरे वयोदशमासिकानि जातानि, ततश्च वयोदशमासप्रदेशदिने मासिकं सांवत्सरिकं च प्राप्नोति तच्चायुक्तं,

“नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचिदितिवचनादस्थान-
विषयत्वे च भवत्यचे वाक्यद्वयसङ्कोचः, अस्त्यत्वे तु त्रयोदशपद-
स्याधिमानविषयत्वेन सङ्कोच इति विशेषः । किञ्च श्राद्धद्वयं युगप-
दनुष्ठेयते क्रमेण वा । न तावद्युगपत् कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननि-
षेधादस्थान्यविषयत्वे च भवत्यचे वाक्यत्रयसङ्कोचः, अस्त्यत्वे त्वेकस्मे-
ति स एव युक्तः, द्वितीयेऽपि किमादौ मासिकं सांवत्सरिकं वा न
तावन्मासिकं एकस्मिन् विहितकालवाधप्रसङ्गात् । तस्यान्यविषयत्वे तु
उक्त एव परिहरः । नापि सांवत्सरिकं उक्तादेव हेतोः । किञ्च मासि-
कोत्तरकालमान्दिकविधानात्तद्वाधोऽपि प्रसज्यते । तस्यान्यविषयत्वे
च भवत्यचे वाक्यचतुष्टयसङ्कोचः, अस्त्यत्वे त्वेकस्मेति महान् विशेषः ।

ननु “संवत्सरविष्टहौ च यदि श्राद्धमासकः । तदा द्वाद-
शमे मासि कार्यन्तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यमतवचनेन त्रयोदश-
मासिकं द्वादशे मासि विहितं अतोनायन्त्रोपः इति चेत्, उच्यते
“संवत्सरविष्टहौ च प्रतिमासश्च मासिकमित्यादिवचनेन प्रतिमा-
समासिकविधानादिकल्पः, ततश्च त्रयोदशमासेषु प्रतिमासमासिका-
नुष्ठानपक्षे प्रागुक्तो दोष इत्यवधेयः । किञ्च “प्रत्यब्दं द्वादशे मासी-
त्यत्र द्वादशे मासि अधिके इत्यपमर्शः “मास-पञ्च-तिविस्तृष्ट इति
वाक्यपर्यालोचनया वर्णनीयः । ततश्चोपजीव्यावाधेनाप्यस्य वाक्य-
श्लोपपत्तौ नोपजीव्यवाधा युक्तेति । किञ्च “यस्मिन्मासे दिने
यस्मिन् विपक्षिरूपजायते । पशान्तः स तु विजियोमासो नैमित्तिकं
प्रति” ॥ इति ज्योतिर्गार्ग्यादिवचनसङ्कोचोऽपि प्रसज्यते । किञ्चा-
स्त्यत्वे मत्तमासकार्याकार्यनिरूपणप्रसङ्गश्च प्रकृतनात् प्रकृतपद्धत-

मिदं वाक्यं भवेत्, भवत्यस्य त्वधिमासवति संवत्सरेऽपि मासान्तरगतकार्यनिरूपणान्न तथा बहुलमित्यपरोविशेषः । किञ्च चैवे मृतस्य ज्येष्ठादावधिमासे फाल्गुने आहुं स्यात्तत्र प्रतिषंवत्सरमिति बाधेत संवत्सरभेदाभावात् । द्वितीये चाभावात् प्रतिषंवत्सरमिति व्याप्तिबाधः ।

अन्ये तु पूर्वाह्णदूषणमित्येवं व्याचक्षते न तु द्वादशमासादर्वागपि “मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरमिति विधानमस्ति तथाहाद्यमिति द्वितीयादिषंवत्सरे त्वयं नियम इत्यर्थः । एवं हि सर्वशास्त्राविरोधः । अन्यायाखन्यवाचिद्धेव मृताहविशेषेण मासबाधप्रसङ्गादाद्यप्रसङ्ग इति तदपरः स्यादिति, तस्माद्यदाधिमासस्तथोद्गो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न तन्तराधिमासनिपातेऽपीति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु “आब्दिकं प्रथमं यस्यास्य कुर्वीत मलिमुच इति समवधनपाठमुदाहृत्य अन्तरा पतितेऽप्यधिमासे त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं कार्यमित्येवम्बरमेनेतद्वाक्यं व्याचक्षते । अन्तरा मलिमुचे मत्याब्दिकं यत् यत्र कस्मिन्मासे पञ्च-तिथि-स्यूते मृताहनि विधानवशात्स्यात्तत्र पुनराब्दिकं द्वितीयाद्याब्दिकं कुर्वीत न प्रथमं, प्रथमन्तु द्वादशे मास्यतीति त्रयोदशे मासि स्यान्ति प्रवेशदिने कुर्वीतित्यर्थः, तदयुक्तं अनेकाध्याहारादिदोषप्रसङ्गात् अस्मै वाक्यस्य वचनान्तरादप्रतीतेरसिद्ध्यर्थं अध्याहाराद्यङ्गीकारेण तात्पर्यकल्पने प्रमाणाभावाच्च । तस्मादस्य वाक्यस्य “आब्दिकं प्रथमं यस्यात् तत् कुर्वीत मलिमुच इत्ययमेव बहुपत्यदुष्टः पाठोक्तः, तस्माद्यदा मलमासस्तथोद्गो भवति तदैव त्रयोदशे मासि प्रथमाब्दिकं न तन्तराधिमासनिपातेऽपीति सिद्धम् ।

पैठीनभिः ।

प्रथमान्यधिमामे तु न कार्याणि महात्मभिः ।

अप्रथमं न कर्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

यद्यप्यत्र काम्यप्रतादीनि सत्त्वसामभावे प्रतिषिध्यन्ते तथाप्यधि-
मामे तेषामारम्भ-ममाप्तौ प्रतिषिध्येते । अयमासे तु प्रथमारम्भ एव,
अन्यथा कार्त्तिकस्य अयमासान्तःपाते भास्ते प्रारब्धानां चातुर्मास्य-
प्रतानामममाप्तिः प्रमज्येत धौषण्य^(१) च अयमासान्तःपाते पूर्वमिन्
पक्षे प्रारब्धस्य माघप्रागवस्य पुनरारम्भः प्रमज्येत । अयमासान्
पूर्वमिन्पुनरभिन्वा मासे गत्यमाप्तौ तदारभ्य च कार्त्तिके ममाप्ति-
विधानं पुन्ये चारम्भविधानं विहज्यत । प्रारब्धकर्मजन्मद्वयममाप्तावने-
कवर्षमाध्यस्य च सामप्रतस्यारब्धस्यान्यस्मिन्वर्षे पुनरारम्भमद्वयवि-
रोधः, “प्रारम्भायियमोदोषश्चाममाप्तौ श्यादिति कात्यायनवचन-
विरोधश्च । अधिमासे तु यादृशे शुद्धमासान्तरमद्वावादारम्भ-ममा-
प्तौस्ततोपपत्तेरधिमासे तयोः प्रतिषेधे न कश्चिद्विरोधः । प्रथमार-
म्भोऽपि अयमासेऽपि शुद्धमासान्तराभावात् कस्याप्यश्यादिति चेत्,
न, “न कुर्यान्माममासे तु महादान-प्रतानि चेति वचनविरोधात् ।
अस्य प्रथमारम्भप्रतिरिक्तमाध्यादिनिषेधपरत्वे महत्त्वादिविरो-
धयोक्तं शान्त् काम्यप्रतादीनां अयमासे प्रारब्धनिषेधपरत्वे संकल्पा-
दिविरोधस्योक्तत्वात् काम्यप्रतादीनां अयमासे प्रथमारम्भनिषेधप-
रत्वे विरोधाभावाच्चेति । नन्वेव सति यदा कार्त्तिकोऽधिमामो भवति
तदा कार्त्तिकप्रतानां शुद्धाश्विन एवारम्भाच्छुद्धकार्त्तिके च सम्भास्ते
मासोपवासप्रतस्यापि आभयमभुष्टानं प्राप्नोति तत्राशङ्कं । उच्यते

(१) दुष्यस्य इति क० ।

यदि हि मासोपवासप्रतस्त्राश्विने प्रारम्भविधानं शुद्धकार्तिके च समाप्तिविधानं स्यात् स्यादेवं न त्वेवमस्ति, किन्त्वश्विनिशुक्लद्वाद-
श्यामारम्भमभिधायोपरितनशुक्लद्वादशां समाप्तिर्विष्णुरहस्येऽभि-
क्षिता ।

आश्विनस्यामले पक्षे द्वादश्यामुपोषितः ।

प्रतमेतत्तु गृहीयात् धावत् चिंमद्दिनाणि तु ॥

अन्यूनाधिकमेवन्तु प्रत चिंमद्दिनैरिदं ।

इत्या मासोपवासन्तु सयतात्म्रा शितेन्द्रियः ॥

ततोऽर्चयेत् वै पुण्य द्वादश्यात्तदुध्वजं ।

पूजयेत् पुण्यमात्मभिर्गन्ध-पुष्प-विलेपनैः ॥

वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत् दिशोऽस्तमान् ।

दद्याच्च दक्षिणान्तेभ्यः प्रणिपत्य समापयेदिति ॥

ततः शुद्धाश्विनशुक्लद्वादश्यामेतद्मत्तमारम्भोपरितनशुक्लद्वादश्यां
समापनोर्थं न मासदयमगुप्रेय मासोपवासप्रतस्य च काम्यत्वात्का-
म्यस्य च मलमासान् प्रागारब्धस्य मलमासेऽपि समाप्तिविधानाद्य-
कश्चिद्दोषः । ननु चयमासस्तानां उत्पन्नानां च द्वितीयाद्या-
भ्दिकं वर्द्धापनं च कस्मिंश्चाद्ये कार्म्यमित्यपेक्षार्था तन्निर्णयार्थं चय-
मासान्तर्गतमासद्वयविवेकमाह ।

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वा द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मामाविति बुधेश्चिन्त्यौ चयमासस्य मध्यगौ ॥

प्रथमे तिथ्यर्द्धे पूर्वाभास द्वितीये तिथ्यर्द्धे तदुत्तरो मास इत्येव
चयमासस्य मध्यगौ मासौ बुधेश्चिन्तनीयावित्यर्थः । अतः प्रथमे

६६ चतुर्बर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये [२४०।

तित्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य च बद्धापनञ्च पूर्वं मासि कार्यम्
द्वितीये तित्यर्द्धे मृतस्याब्दिकं तत्रोत्पन्नस्य बद्धापनमुत्तरे मासि
कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविभारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्बर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये मलमासनिर्णयः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः ।

तिथिश्च द्विःप्रकारा सम्पूर्णा खण्डा च । तत्र सम्पूर्णा स्कन्दसुराणे दर्शिता । “प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदयाद्वेः । सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” ॥ हरिवासरस्य सम्पूर्णत्वमेकादशीनिर्णये पक्ष्यते । असम्पूर्णा दिग्दयसम्बन्धिनी खण्डा, तस्यां दिग्दयसम्बन्धिनां सत्यां प्रतापनुष्ठाने पूर्वा परा बोपादेयेति मन्देशे निर्णयः कियते । तत्र निगमः ।

युग्माग्नि-युग-भूतानां^(१) यस्मिन्योर्वसु-रन्ध्रयोः ।

हृद्रेष द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या त्रिव्योर्युग्मं महाफलं ।

एतद्वत्सं महादोषं हन्ति पुण्यं पुरातनमिति ॥

‘युग्मं’ द्वितीया, ‘अग्निः’ तृतीया, ‘युगं’ चतुर्थी, ‘भूतं’ पञ्चमी, ‘वट्’ षष्ठी, ‘मुनिः’ सप्तमी, ‘वसुः’ अष्टमी, ‘रन्ध्रं’ नवमी, ‘हृद्’ एकादशी, त्रिव्योर्युग्ममित्यभिधानात् द्वितीयादिप्रतिपदन्तासु त्रिपिपु क्रमेष द्योर्द्वयोस्तिय्यो परस्परमेव युग्मं महाफलं न पुनर्यत्नं तिथ्यन्तरयुग्ममित्यर्थः, अनेनोक्तयुग्मसप्तके पूर्वा तिथिरुत्तरविद्धा कार्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति ।

(१) युग्माग्नि इत्यभूतानामिति क० ।

भविष्यत्पुराणे ।

द्वादशीकल्पे तु “युग्मासु कतरामास्त्विति पश्यते, ‘कृतं’ चतुर्थी,
‘रामः’ द्वितीया, तत्रैव “युग्मानि कृतपुष्पानीति पाठान्तरं, तथा
‘कृत-भुतामीति च ।

अथ केचिदाहुः ।

शुक्लप्रतिपदमावास्यायुता पाञ्चा “प्रतिपद्यमावास्येति वचनात् ।
यत्तु “प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तम्भ-भवि-
ष्यत्पुराणद्वादशीकल्पयोर्वचनं तत्तद्व्यतिरिक्तप्रतिपदिपद्यं “प्रतिपद्यमावास्या
तिय्योर्द्युग्म महाफलमिति शुक्लप्रतिपदः पूर्वयुताया एव प्रतिपाद-
नात् । अपरे आहुः अथ प्रतिपदमावास्या युता पाञ्चा “प्रतिपद्य-
मावास्येति वचनात् ।

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपद्यवमी चैव कर्त्तव्या संमुखा तिथिः ॥

इति पैठौनसिवचनात् ।

अथ केचित्संमुखा सायाह्न्यापिनीति आचक्षते “संमुखा नाम
सायाह्न्यापिनी दृश्यते यदीति स्कन्दपुराणवचनात् तदयुक्तं वक्ष्य-
माणवचनविरोधान् स्कन्दपुराणवचनान्यविवक्ष्यनोपपत्तेश्च तस्मादथ
संमुखा पूर्वविद्धा विवक्षिता सापि सापराह्न्यापिनीत्येव “प्रतिपत् संमुखा
कार्या या भवेदापराह्निकीति स्कन्दपुराणवचनात् । अन्यथा शुक्ला
हस्ता या द्वितीयायुतेव याञ्चा प्रतिपद्यद्वितीया स्याद्वितीया प्रति-
पद्युतेत्यापस्तम्भवचनात्, न तु शुक्लप्रतिपत्पूर्वा ग्राह्येत्युक्तं । तत्रैवापि
विशेषः कस्माच्च भवति “प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदापराह्निकी ।

प्रतिपक्षद्वितीया स्यादिति तु लक्षणपक्षविषयमेव । तत्र च नापराङ्मि-
कलनियमः, पैठीनसिवचनमपि शुद्धप्रतिपक्षविषयमित्युच्यते, एवं सति
“पक्षमी सप्तमी चेति, “प्रतिपक्षमुखा कार्य्येतिवचनद्वयस्य केवल-
शुद्धप्रतिपक्षविषयत्वेन सङ्कोचः प्रसज्येत, “प्रतिपक्षद्वितीया स्यादिति
वाक्यसङ्कोचस्तु पक्षद्वयेऽप्यविग्रहः भवता युग्माग्निवाक्यविषयपरित्या-
गाश्रयणात् अस्माभिः “प्रतिपक्षमुखा कार्य्येतिवाक्यविषयपरित्यागा-
श्रयणात् । ननु “पक्षमी सप्तमीचैव इति वचनसङ्कोचो न दोषाय
सामान्यप्रास्तस्य विशेषप्रास्त्येणोपसंहारस्य युक्तात् सङ्कोचमप्याद-
नुपसंहारे सर्व्वोपसंहारोपेक्षापत्तेः । अत्यमेव “प्रतिपक्षमुखा कार्य्यं
इति वचनसङ्कोचे तावत्कारणं न विद्यते तेनेतदुभयवाचि प्रवर्त्तते, एवञ्च
“पक्षमी सप्तमी चेवेति वाक्यसङ्कोचोऽप्यस्मात्पक्षे न भविष्यति, “प्रति-
पक्षमुखा कार्य्येतिवचनसङ्कोचः सोऽप्यापद्यत इति नास्य सङ्कोचोयुक्त-
इत्युच्यते । ननु लक्षणप्रतिपदः पूर्व्वविद्वत्तमप्राप्तं अतश्च सा पूर्व्वविद्व्वा
प्राप्ता सा चापराङ्मिकीत्यविवक्षितविधानात् गौरवं स्यात्, शुद्धप्रति-
पदस्तु पूर्व्वविद्वत्त्वं प्राप्तमिति तद्विषयत्वेन गौरवमिति चेत्, उच्यते,
आपराङ्मिकी तावत्प्रतिपक्षरूपतो विद्यते ततश्च आपराङ्मिकी प्रति-
पक्षमुखा कार्य्येति विधीयत इति न गौरवं, अतश्चोभयप्रतिपदि-
षधमिदं तेनापराङ्मिकी प्रतिपत्पूर्व्वविद्व्वा अस्या तत्तत्परिविद्धेति श्वस्य
सिद्धा । तदेतदयुक्तं प्रतिपदः संसुखायाः कर्त्तृमशकत्वात् । ततश्च
संसुखायां प्रतिपदि कर्म कार्य्यं तच्चापराङ्म्यापिन्यामिति विधाने
गौरवं शुद्धप्रतिपक्षविषयत्वे तु नाय दोषः । एवञ्च “पक्षमी सप्तमी
चैवेति वाक्यसङ्कोचोऽपि बलादापनितो न दोषाय तस्मात् शुद्ध-

प्रतिपत् पूर्वां याच्या यथापराङ्मिकी कृष्णा प्रतिपत्पूर्वां नरैवेति व्यवस्था । तेन यत्कैश्चिदुक्तं “प्रतिपत्सद्वितीया सादितिवचनं तिल-
काग्रोक्त-करवीरव्रतविषयं तेषां पूर्वाह्न एव विधानादिति तन्निरस्तं
कर्मान्तरस्यापि पूर्वाह्न एव विधानात् केवलाद्विषयत्वेन सङ्कोचे का-
रणाभावात् । अथ पूर्वाह्नविहितमकलकर्मविषयमुच्यते, तदुक्तं ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्काञ्चन्यापिनौ तिथिः ।

इति सामान्यवचनेमैवार्थस्य सिद्धत्वात् । किञ्चैवं सति “प्रतिपत्
संमुखा कार्येति वचनमपराहविहितकर्मविषयं प्रसज्येत । ततश्चास्यापि
वैधर्ष्यं स्यात् सामान्यवचनेनैव सिद्धेः । किञ्चैवं पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहण-
प्रतिपादकमर्वावाक्यवैधर्ष्यं प्रसज्येत । प्रातिस्निकपूर्वाह्नादिविधायक-
वाक्येभ्यः प्रदर्शितसामान्यवचनाच्चासार्धस्य सिद्धत्वात् दिनद्वयेऽपि
कर्मकासत्यापितिष्ठमाने पूर्वविद्ध-परविद्धग्रहणप्रतिपादकवाक्यप्रवृत्ते-
र्बह्व्यमाणात्मा तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अपरे त्वेवमाहुः ।

एकादशी तथा पञ्ची अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वैश्च संयुक्ताः ॥

इति वचनात् प्रतिपदः पूर्वविद्धत्वमुपवाचविषयं “प्रतिपत्सद्विती-
या सादिति तु तद्व्यतिरिक्तविषयमिति । अन्वेवं सति “प्रतिपद्यमा-
वासेति, “पक्षमी चेवेति, “प्रतिपत्संमुखा कार्येति वचनमङ्कोचः प्रस-
ज्येत अस्मात्पदे तु “प्रतिपत्सद्वितीया सादित्वस्यैव सङ्कोच इति
विशेषोविद्यते, अतः कथमियं विषयव्यवस्थेति चेत्, उच्यते, बहु-
वाक्यमङ्कोचोऽपि स्वीक्रियते सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेषोपमंदारस्य
युक्तत्वात् । न चान सङ्कोचोऽपि विद्यते, युगादिवचनेन हि प्रति-

पदः पूर्वविद्वलमगिहितं “प्रतिपत्त्यद्वितीया स्यादित्यनेन प्रतिपदः परविद्वलं एवविरोधे षति कर्मविशेषानुपादानात्, कश्चाच कर्मणो-
पपन्नमित्यपेक्षायासुपसारे प्रतिपदः पूर्वविद्वलनाभिधानात्, युग्मवाक्ये
स एव शृङ्गते “प्रतिपत्त्यद्वितीया स्यादिति वचने द्वपवास्यतिरिक्त-
कर्मपक्षमिति कुतः शब्दोचः, तदपुनः “प्रतिपत्त्यद्वितीया स्यात्
द्वितीया प्रतिपद्युत्पत्त्यचोत्तरपादे प्रतिपत्त्यद्वितीये द्वये एवेति
वद्यते । तेन पूर्वपादेऽपि ते एव गृह्यते शास्त्रे ।

द्वितीया पञ्चमी चैव द्वासी च चोदशी ।

चतुर्दशी चोष्वासे इन्दुः पूर्वापरं तिथौ ॥

इति वचनेन प्रतिपत्त्यापञ्च पूर्वविद्वलसोपपत्त्याभिधानाद्युग्म-
वाक्यस्योपवासविषयत्वे केवलशुक्लप्रतिपदः पूर्वविद्वलनाभिधानमनुप-
पन्नं स्यात् । अप तदपि शुक्लप्रतिपदिपयं, तर्हि “द्वितीया पञ्चमी-
वेधादित्यत्र द्वितीया-द्वितीये अपि शुक्ले एव शास्त्रे तेन शुक्लद्वितीया
पर्युतोपोषेत्यर्थः स्यात्ततश्च ।

रक्षाख्यां वर्ज्जयित्वा तु द्वितीयां दिग्वत्तम ।

अग्निषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्तने ॥

इति वचनेन रक्षाख्यप्रत्यतिरिक्तसर्वकार्येषु द्वितीयामापञ्च
पर्युतविधानं न स्यात् पूर्वविद्वलप्रतिपत्तिपादकवद्ववाक्येभ्यः सा-
मान्यतः पूर्वविद्वलं प्रतीयमानं “द्वितीया पञ्चमीवेधादिति वचने
द्वितीयादिशब्दानां आधारणत्वं प्रतीयमानं विना कारणेन बाधितं
स्यादिति तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था युक्ता, द्वितीयां केचिदाहुः शुक्ल-
द्वितीया परास्मिन् “युष्माग्नीतिवचनात्, अथ च शुक्लपञ्चविषयत्वं

पचान्ते चतुर्दशी-पूर्णिमाद्युग्रेण साहचर्यादवगन्तव्यम् । यत्तु ब्रह्मवे-
वर्तवचनं “द्वितीया प्रतिपद्युतेति तत्क्षणद्वितीयाविषयं । अन्ये ताड ।
शुक्लद्वितीया पर्युता साक्षा कृष्णद्वितीया पूर्वा ।

शुक्लपक्षे तिथिर्षाष्ठा यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्षाष्ठा यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । यव ह्येकैकतिथिरेकेन वचनेन पूर्व-
विद्धा साक्ष्योपपद्यते अपरेणापरपुतेति तच्चानेन वाक्येन व्यवस्था क्रि-
यते एवं सत्यपेक्षितार्थप्रतिपादनं भवति न तु शुक्ल-कृष्णव्यवस्था
व्यवस्थितचतुर्दश्यादितिथिविषयत्वं । यत्तु वेदादिज्ञात्वायानं पुगादि-
विषयमेतद्वचनम् ।

दे शुक्ले दे तथा कृष्णे पुगादी कवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्निके साक्षे कृष्णे चैवापरार्हिके ॥

इति वचनादिति तदपि निरर्थं । उक्तप्रकारेणाकाङ्क्षितसम-
र्पणेनार्थवत्त्वे सम्भवति केवलपुगादिविषयमेव भङ्गोपे कारणाभावात् ।
यत्तु व्याख्यानं शुक्लपक्षशब्देन देवकार्यं शुपलक्ष्यते तस्य प्रायेण
शुक्लपक्षे विहितत्वात् कृष्णपक्षशब्देन च पितृकार्यं तस्य प्रायेण
कृष्णपक्षे विधानात् ।

देवकार्यं तिथिर्जया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्यं तिथिर्जया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति श्रुत्याश्रयस्त्ववचनान् ।

पूर्वविद्धा पितृभ्यस्तु ज्ञप्तिदा कीर्तिता तिथिः ।

न ज्ञप्ता विबुधेभ्यस्तु मुक्तैका भास्करप्रियाम् ॥

वचनाच्च तदप्युक्तं विना कारणं लक्षणाप्रसङ्गात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्था-
ऽनेनैव यथाश्रुतोपपद्यमानेन प्रतिपाद्यत इतिवचनं प्रामाणिकं, तस्मात्
कृष्णद्वितीया पूर्वाह्नस्यापिनी शुक्रद्वितीया ह्युत्तरेति व्यवस्थेति ।

अपरे खेवमाह द्वितीया तु सर्वा द्वितीयायुक्ता याज्ञा “युष्मा-
ग्रीतिवचनात् ।

यन्तु ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रतिपत्त्युक्ता कार्या द्वितीया द्विजमत्तमेति ।

आप्तसम्बन्धेन “द्वितीया प्रतिपद्यतेति, तत्पूर्वदिनपूर्वाह्नस्यापिनी-
द्वितीयाविषयः ।

तथाच शक्यपुराणे ।

प्रतिपत्त्युक्ता कार्या चा भवेदापराधिकी ।

पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्या द्वितीया तावृत्ती विभो ॥

‘तावृत्ती’ बहुधा पूर्वविद्वेत्यर्थः । ननु कृष्णद्वितीया पूर्वा याज्ञा,
तत्रैवाद्य विशेषे “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति । शुक्रद्वितीया ह्युत्तरैव न
तत्र पूर्वाह्निकत्वमियम इति व्यवस्था किं न स्यात् उच्यते एव सति
“पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येति वाक्यसङ्कोचं प्रसज्येत, “प्रतिपत्त्युक्ता कार्या
द्वितीयेति “द्वितीया प्रतिपद्यतेति वचनद्वयसङ्कोचस्तु पक्षद्वयोपवि-
शिष्टः, भवता युष्माग्रीत्यस्य शुक्रद्वितीयाविषयत्वमङ्गीकृत्य तद्विषय-
त्वपरित्यागाश्रयणात् । अस्माभिरुक्तं “पूर्वाह्निकी च कर्त्तव्येत्येतद्विषयप-
रित्यागाश्रयणात् । स्वरूपतश्च पूर्वाह्निकी द्वितीया विद्वत्ते तस्या पूर्ववि-
द्वत्त्वविधीयत इति पूर्ववद्भौरवपरिहारः “शुक्रपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति तु
वचनं भाकाद्विनिश्चयन्तरविषयः । तस्मान् पूर्वाह्निकी द्वितीया पूर्वविद्धा

अन्या तत्तरविद्धेति व्यवस्था, तदेतदयुक्त पूर्ववदेव गौरवस्य परिचर्तुम-
शक्यत्वात् तस्मान् कृष्णद्वितीया पूर्वा चाद्या यदि पूर्वाश्विकौ, शुक्र-
द्वितीया तु सर्वाण्युत्तरेति व्यवस्था । एतेन चत् कैश्चिदुक्त द्वितीयाया
प्रतिपद्युक्तत्वं तत् यमद्वितीयाविषय तस्या हि भगिनौभिर्भातरौ भो-
ज्यन्ते, मैकभक्तायाचितमकविषय, तेया स्वकारत्वापिन्या नियतत्वात् ।
नायुपवासविषय तस्यापि परविद्धायामेव विहितत्वादिति तस्मिन् ।
पूर्वाश्विक्या द्वितीयाया पूर्वविद्धाया उपादेयत्वमुक्त तच्चैकभक्तादिषु
तुष्टयत्यतिरिक्तकर्मभान्तरविषयमप्युपपद्यत इति यमद्वितीयाविषयत्वेन
निष्प्रामाणिकमहोपाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । तस्मादस्यदुक्तैव धारयितेति ।

अन्ये तेषां व्यवस्थामाह 'एकादग्रष्टमौ षष्ठी द्वितीया च चतु-
र्दशी । अमावास्या द्वितीया च उपोष्या शु पराश्विता " इति
विष्णुधर्मोत्तरश्रिवर्गीतावचन "युष्माग्नीतिवचनमुपवासविषय ' द्वि-
तीया प्रतिपद्युतेत्यादि पूर्वविद्धद्वितीयाप्रतिपादकमुपवासव्यतिरि-
क्तविषय । तच्च चाय विशेष 'पूर्वाश्विकौ च कर्तव्येति, पूर्वव्यवस्था-
यास्तु 'प्रतिपद्यमुखा कार्या' "द्वितीया प्रतिपद्युतेति वचनद्वयस्यौ
पवासव्यतिरिक्तकर्मविषयत्वेन शुक्रपक्षेऽप्युपपद्यमानस्य कारण विना
सहोच प्रसज्येत । नतु युष्माग्निवाक्यस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे
नापि शुक्रपक्ष एवोपपद्यमानस्य भवत्येऽपि सहोच प्रसज्येत ।
उच्यते । एतदाकाशहोचस्तु नत्पक्षेऽपि विद्यते कृष्णद्वितीयोपवास
विषयत्वेनाप्युपपद्यमानस्यास्य केवलशुक्लद्वितीयाविषयताश्रयणात् ।
नतु पञ्चदशे सहोचाविशेषेऽपि भवत्येव शुक्लद्वितीयोपवासव्यतिरिक्त
यज्ञकर्मत्यागादस्यत्वे तु कृष्णद्वितीयोपवासमाश्रयणात् बह्व्य

ज्ञानोविशेषो विद्यते । सत्यमेवं, किन्तु भवत्येव प्रदर्शितवाक्यद्वय-
मङ्कोचः, अस्मात्पक्षे ॥ युष्माग्निवाक्यस्येति विशेषः । किञ्चात्र सङ्को-
चोऽपि ॥ विद्यते । तथाहि “युष्माग्निवाक्येन द्वितीया परविद्धा शास्त्रे-
त्युक्तं,” द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यादिना च पूर्वविद्वत्त्वं । न चात्र कर्मविशेष
उपासः, अतएव कस्य कर्मलोपहृतमित्यपेक्षाप्राप्त्युपवासे द्वितीयायाः
परविद्वत्त्वाभिधानाच्च । एवं युष्माग्निवाक्ये दृश्यते “द्वितीया प्रतिपद्युतेत्या-
दिवचनैरुपवाचनतिरिक्तकर्मपक्षमिति कुतः सङ्कोच इति तदुक्तं
प्रतिपद्युताया अपि द्वितीयाया उपोष्यत्वलोपवाचनविनिर्णये दर्शि-
तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्तैव अस्मात् स्वीकार्येति । तृतीया तु द्विती-
यायुता पाञ्चा “युष्माग्नीतिवचनात् वापि च रक्षातृतीयैव ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

रक्षास्थां वर्षधित्वा तु तृतीया द्विवचनम् ।

अन्तेषु सर्वकार्येषु गच्छयुक्ता प्रवचने ॥

‘गणः’ चतुर्थी ।

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीयया तु या विद्धा तृतीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या प्रतिभिस्तान् धर्म-कामार्चनतत्परैः ॥

विहायेकास्तु रक्षास्थां तृतीया पुण्यवर्द्धनीम् ।

तच्चात्र अविभिः शोक्तं वचनं लज्जिकास्तु ॥

दृष्टत्वा तथा रक्षा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भृता च कर्त्तव्या सख्यया निधिः ॥

तथा ।

रूपाष्टमी तथा रक्षा द्वितीया वटपैदकी ।

वृहत्तया तथा ब्रह्मन् कर्तव्या संभुखा तिथिः ।

भान्येषु संभुखा कार्या द्वितीया चाष्टमी द्विज ॥

अन्या सर्वा द्वितीया च चतुर्थीयुतैव ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थीसंयुता या च सा द्वितीया फलप्रदा ॥

आपस्तम्ब ।

चतुर्थीसंयुता या च सा द्वितीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरो स्त्रीणां पुत्र-पौत्रप्रदायिनी ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

द्वितीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहता विभो ।

द्वितीयया युता भान्तु यः करोति नराधमः^(१) ।

मन्वन्तरकृतेनेह नरो धर्मेषु मुच्यते ॥

तथा ।

द्वितीयार्धेषमंयुक्तां द्वितीयां कुर्वन् नृप ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥

द्वितीया ज्ञेयमयुक्ता या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वितीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयामंयुता तिथिः ।

या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा शिशिध्वज ॥

द्वितीयाभ्युतान्तात् पूर्वधर्मादिश्रुयते ।

विधवानं दुर्भगनं भवेन्नैवापि संशयः ॥

कलाकाष्ठापि या चैव द्वितीया भग्नदृष्टने ।

या तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणमंयुता ।

य इत्येत्परमं गुह्यं मतकर्त्ता त्रिबिधज ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशौक्ये ।

कार्या द्वितीया सार्द्धं न तृतीया कदाचन ॥

ननु द्वितीयायुततृतीयायाः विधिः शुद्धतृतीयाविषयः निषेधस्तु
 कृष्णतृतीयाविषय इति व्यवसायः किं न स्यात्, न च वाच्यं, एवं मति
 रस्मादवाक्यमर्थक्यं प्रकथ्यते सर्वेषामपि प्रतानां तच्च प्राप्तेः पूर्वविद्व-
 त्तृतीयावाक्यस्य कृष्णपक्षे बाधः द्वितीयाविद्वन्निषेधवाक्यस्य शुद्धपक्षे
 इत्यपरं दूषणद्वयमिति । उपवासे तु तृतीयायाः परशुतायाः
 शुद्धपक्षेऽपि घटणात् तदपवादकतया रक्षावाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न
 चापवादोऽप्युत्सर्गस्य बाधादस्यैव दूषणमिति वक्ष्ये, यतो भवत्पक्षेऽपि
 सर्वमतविषयतया चतुर्थोऽयुततृतीयाघटने प्राप्ते तदपवादकरक्षा-
 वाक्यमुच्यते भवत्पक्षे वचनद्वयगतपाक्षिकबाध इकस्मिन्नपि वचने
 विद्यत एव तथाहि “युष्माग्नि-भुगभृतानामिति वाक्यं शुद्धकृष्ण-
 पक्षसाधारणं सत्केवलशुद्धपक्षविषय, तत्रापि मतमाश्रयाधारण मद्-
 गौकमतविषयमुच्यते इति तुल्योवाधः । किञ्चात्र “यमावास्या
 तृतीया च ता उपोष्या- पराचिता द्रव्यपवामपदमविवर्चितं स्यात्
 प्रतान्तरेऽपि चतुर्थोऽविद्वत्तृतीयाघटने, तस्माद्वितीयायुततृतीयाविधि-
 निषेधो शुद्ध-कृष्णद्वितीयाविषयाविति तदेतदपेक्षत्वं, एवं हि मति

द्वितीयायुतद्वितीयानिवेधप्रागुदाहृतयङ्वाक्यसङ्कोचः प्रसज्येत, “चतुर्थीमथुता सेत्यापसम्प्रदायैवर्त्तवचनस्य “कर्त्तव्या गणसंयुतेति स्कन्दपुराणवचनस्य सङ्कोचः प्रसज्येत । अस्मात्पक्षे तु ॥ तथा सङ्कोचः रक्षाप्रतपरित्यागेन द्वितीयाविद्वद्वितीयानिवेधानां चतुर्थीयुतद्वितीयाविधीनाञ्च शुक्रपक्षेऽपि प्रवृत्तेराश्रयणात् । “अन्तेषु सर्वकार्येष्विति “विहायैकान् रक्षां वेति वचनबाधोऽपि भवत्पक्षे प्रसज्येत । अस्मात्पक्षे तु “युगादौत्यस्यैव रक्षाप्रतविषयत्वेन सङ्कोच इति महान् विशेषः । “अनावास्या द्वितीया चेति वचनं तिथिविशेषाणामुपवासो परविद्वत्प्रतिपादकं न तु कार्यान्तरे परविद्वत्प्रतिपादकं । एतेनैतन्निरस्त द्वितीयाप्रतिपादकचतुर्थीयुतद्वितीयविधयस्योपवासविषयाः “अनावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिता इति वचनात् द्वितीयाविद्वद्वितीयाविधिस्तु तद्विधिरिति विषय इति, “अन्तेषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्ते इत्यादिवचनेनोपवासव्यतिरिक्तकार्येष्वपि परविद्वत्प्रतिपादकानां । ननु युगावाक्यस्य रक्षाद्वितीयविषयत्वे वैलक्षण्यं प्रसज्येत शुक्रद्वितीयान्तरस्यापि द्वितीयायुक्तत्वाङ्गीकारात् तदर्थमग्निशब्देन द्वितीयान्तरस्यापि याज्ञवल्क्यान् अन्यथा रक्षाद्वितीयाया एव परविद्वत् प्रसज्येत, तदयुक्तं अपि कर्मविशेषानुपादानाच्चुक्रद्वितीया रक्षाप्रते पूर्वविद्वत्पि याज्ञा शुक्रद्वितीया तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये परयुतेत्यग्निशब्दे वचनान्तरपर्यालोचनया स्त्रीप्रियमात्रे दोषाभावात्तस्मादस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । चतुर्थी तु पञ्चमीयुता याज्ञा “युगभूतानामिति वचनात् ।

यङ्गविश्वपुराण-अष्टवैवर्त्तयोर्वचन ।

चतुर्थीयुता कार्या हतीया च चतुर्थिका ।

हतीया युता नैव पञ्चमा कारयेत् क्वचित् ॥

तथा स्कन्दपुराणे ।

चतुर्थी चेव कर्त्तव्या हतीयामयुता विभो इति ।

चतुर्थ्यास्तृतीयायुक्तत्वचननादिनायकप्रतविषय ।

तथाच ब्रह्मवेवर्त्त ।

चतुर्थीयुता या तु हतीया वा फलप्रदा ।

चतुर्थी च हतीयाया महासुखफलप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिर्बन्ध गणनायसुतोषिणी ॥

अथ च गणनाय सुतरां तोषयतीति गणनायसुतोषिणीति चतुर्थीविशेषणसामर्थ्यादिनायकप्रतविषयत्व प्रतीयते । अन्ये तु सुतरां शब्दपर्यालोचनया वरचतुर्थीविषयत्वमाह्वयत्वात् साद्रूपदशकचतुर्थ्या-
रक्षचतुर्थ्यादीनामपि सुतरां तोषकत्वाद्भवत्येव चोदाहृतहतीयायुत-
चतुर्थीविधिद्वयस्य पञ्चमीयुतचतुर्थीविषेधस्य च चतुर्थीमात्रविषयत्वेन
बाधे गौरव । अस्मात्पक्षे तु युगभूतानामित्यत्रैव बहोरथ इति विशेष ।

सोमदत्तस्त्वाह । भक्तियद्भूतिप्रयवशेन सर्वं अपि सुतरां तोषिका तद्गाहिके तु न वरचतुर्थ्याख्या भाष्यशकचतुर्थ्यपीति सर्व-
विनायकचतुर्थीविषयत्वेन युक्तेति । तस्मात् हतीयायुतचतुर्थी सुतो-
षिणी न पञ्चमीयुतेत्यर्थः ।

अन्ये त्विमाह । शकचतुर्थी परयुता, छणचतुर्थी पूर्वयुता “शक-
पक्षे तिथिर्ज्ञेया द्रव्युदाहृतवचनादिति तदयुक्तं हतीयायुतचतुर्थीप्रह-
णवाधस्योदाहृतब्रह्मवेवर्त्तवचने विनायकप्रतविषयत्वप्रतीते “शकपक्षे

तिथिर्ज्ञेया इति तु वचनमन्यविषयं । तस्मात् पूर्वोक्त्यवस्था व्यापसी ।
 “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रमते पुनः । सा जया चैव कर्त्तव्या नाग-
 विह्वां न कारयेत् ॥ इति वचनं विनायकप्रत्यतिरिक्तविषयं, उभय-
 विषयले साध-गौरवप्रसङ्गात् तत्रैव पञ्चमोऽयुतचतुर्थीप्राप्तेर्निषेधता-
 मन्वेष्याच्च ।

पञ्चमो चतुर्थीयुता याव्या । तथा च युग्मवाक्ये “युगभूतानामिति ।
 स्कन्दपुराणे ।

पञ्चमो तु तथा कार्या चतुर्थीमंयुता विभो ।

पद्मपुराण-भविष्यपुराणद्वादशौकपरयोः ।

पञ्चमो सचतुर्थी च कार्या घट्या न मंयुता ॥

यत्तु ब्रह्मवैवर्तवचनं ।

पञ्चमो तु ऋकर्त्तव्या घट्या युक्ता तु नारदिति ।

तत् शुक्लपञ्चविषयं “शुक्लपञ्चे तिथिर्याव्या सप्तमभुदितोरवि-
 रितिवचनात् ।

अन्ये लाङ्घ यदा हस्तकाश्यापिनी द्वितीयेऽहनि पञ्चमी
 भवति तदैतद्वचनमिति ।

अपरे लाङ्कः पञ्चम्याः षष्ठीयुक्तं नागपूजाविषयं तथा
 पूर्वांश एव विधानादिति तदुभयमप्ययुक्तं “प्रतिपत्तद्वितीया आदि-
 निवचनस्य तिलकाश्लोककारवैरप्रतविषयत्वमत्र चकन्यायात् तस्माच्छु-
 ऋपञ्चमी परविह्वा कृष्णपञ्चमी तु पूर्वविह्वेति व्यवस्था ।

अन्ये लेवमाङ्ग पञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वमतिपादकानि नियमादि-
 वचनान्युपनामविषयाणि “एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चत-

र्थोका । उपोस्था परसंयुताः पराः पूर्वेषु संयुताः” इति वचनेनैवोप-
 वाधे पञ्चम्यास्तुर्थीयुक्तत्वस्याभिधानात् । किञ्च पूर्वव्यवस्थाया “पञ्चमी
 ॥ प्रकर्तव्येनिवाक्यशोपवाधयतिरिक्तविषयत्वेन ह्यप्यपक्षेऽप्युपपद्यमा-
 नस्य कारणं विना सङ्कोचः प्रसज्येत । न च युग्मादिवाक्यानामुपवा-
 दविषयत्वेन सङ्कोचोदोषाय, सामान्यग्रास्तस्य विशेषग्रास्तेषोपसंहारस्य
 युक्तत्वात् । भवन्मतेऽपि शेषकक्षणापचविषयत्वेन सङ्कोचस्याविभिष्ट-
 त्वात् । न चैवविधे विषये सङ्कोचोविद्यते, इत्युक्तं प्राक् ।

पठौ तु सप्तमीयुता याद्या तयाच युग्मवाक्ये “यस्मिन्मोरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

नागविद्धा न कर्तव्या पठौ नैव कदाचन ।

सप्तमीमयुता काथो पठौ धर्मार्थचिन्तके ॥

मद्भाषेवर्त्ततेऽपि ।

न हि पठौ नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या पठौ कृता मुख्ययोगमवेत् ।

सप्तमा सप्त कर्तव्या मशायुष्मकसमदा ॥

निगमः ।

नागविद्धा ॥ या पठौ रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेदिष्णुर्न याद्यास्तेऽपि वाहराः ॥

‘नागः’ पञ्चमी । ‘रुद्रः’ अष्टमी । ‘दिवाकरः’ सप्तमी । ‘कामः’
 चण्डोदगी । ‘विष्णुः’ द्वादशी ।

सप्तमी तु पठौयुता याद्या । तयाच युग्मवाक्ये “यस्मिन्मोरिति ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

यथा युता सप्तमी तु कर्त्तव्या तात बर्बदा ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सचिहितोरविः ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पपुराणेऽपि ।

षष्ठी च सप्तमी तात ते अन्योन्यं समाहिते ।

तथा ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी वदा ।

अष्टमी नवमीयुता याह्या । तथाच युग्यवाक्ये “वसु-रन्ध्रयोरिति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि ।

सप्तमी नाष्टमीयुक्ता सप्तम्यापि महाष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा ॥

हचिन्तु महम्या युताष्टमीति याठः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

अष्टमी नवमीमित्रा कर्त्तव्या स्तुतिमिच्छता ।

सप्तमीर्युता चैव न कर्त्तव्या शिखिध्वज ।

एका द्वाष्टमी तात कर्त्तव्या रविसंयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी भाष्टमीयुता ।

नवम्या सह कार्या द्वादष्टमी नात्र हंग्रयः ॥

एतत्त शुक्लाष्टमीविषयं ।

तथाच निगमः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परचंयुता ।

उपवासादिकार्येषु शेष धर्मः सनातन इति ॥

कच्चित्तूपाशेषु कार्येष्विति पाठः । छण्णाष्टमी तु सप्तमीयुतैव
तथाच तत्रैव ।

छण्णपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या परविद्व्वा न कुचचित् ।

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सनातनः ॥

अष्टमीनवम्योर्युग्म एव पक्षद्वयेऽपि शिव-श्रावोः शिवक्षेत्रे महो-
त्सवः कर्त्तव्यः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

अष्टमी नवमीविद्व्वा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमी-नवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिव-श्रावोः शिवक्षेत्रे पञ्चयोद्धमयोरपि ॥

नवमी लष्टमीयुतैव शास्त्रा तथाच युगप्रकाशे “वसु-रन्ध्रयोरिति” ।

अष्टमी नवमीविद्व्वा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणदादशीकल्पयोः ।

न कुर्वांसवमीं तान् दशम्या च कदाचन ।

पद्मपुराणे ।

नवमेकादशी चैव दशविद्व्वा यदा भवेत् ।

तदा वज्रां विभ्रमेण गजान्मथ पतौ यथा ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पे ।

नवम्या सह कार्वा सादष्टमी नवमी तथा ।

दशमी च पूर्वविद्धा याद्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

दशमी चैव कर्त्तव्या भद्रुगां दिगमन्तम् ।

यदा दशमी दिनद्वयेऽपि कर्मकाष्ठस्थापिनी भवति तदा
पूर्वापरा वा विकस्नेन याद्या ।

तथाचाद्विराः ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयाच वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकस्थेऽपि ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाच वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादतः सा सर्वतोमुखी ॥

एकादशी परयुता याद्या “रद्रेष द्वादशीयुक्तेति युगवाक्य-
वनात् ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशम्या च कदाचन ।

एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसमुता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते स्कन्दपुराणे निषेधाच्च ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकस्थेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या तृतीया पष्ठिरेव हि ।

अष्टमेकादशी भूप धर्मकार्थवाञ्छिनः ॥

शेषमेकादशीनिर्णये वक्ष्यते । द्वादशी त्रैकादशीयुता याद्या
“रद्रेष द्वादशीयुक्तेतियुगवाक्यात् ।

द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो ॥

सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुर्भक्तैश्च मान्यैः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

चयोदशी तु पूर्वविद्धा याद्या “चयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशी-
सहिता शुने” इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

स्कन्दपुराणेऽप्युक्तं ।

चयोदशी तु कर्त्तव्या भवेद्या चापराक्षिकी ।

‘अपराक्षिकी’ पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

यन्मपुराणेष्वपि ।

एकमेकादशी याद्या द्वादशा तु चयोदशी ।

एतच्च शुक्लचयोदशीविषयः । अतः कृष्णपक्षचयोदश्यास्तदुदशी-
पुताया याद्यात्वं स्मर्यते ।

तथाच निगमवाक्ये ।

षष्ठ्यष्टमी लम्बावासा कृष्णपक्षे चयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

यदा तु नौचरेद्युः कृष्णचयोदशी किन्तु पूर्वेषुर्निषिद्धतिथि-
विद्वैव तथाच दृष्टव्यमिहः, “एकादशी तृतीया चेति, तेन
शुक्लचयोदश्यापि पूर्वेषु सम्भवन्ती न पूर्वा याद्येति । अन्ये दृश्य-
चयोदशीविषयमेतद्व्याख्यातव्यम् । तदुभयमप्युक्तं यदि चयो-
दशी परेद्युः सम्भवेतां तदा न पूर्वयुते याद्ये । तथा निगम-
वाक्ये “कृष्णपक्षे चयोदशी” अत्र कृष्णपक्ष इति विशेषणवेद्यं
प्रसज्येत । किञ्च कृष्णचयोदशीविषयमिदमुक्तं शुक्लचयोदशीविषय-
मिति सन्देहे कृष्णचयोदशाः परयुतायाः ग्रहणाभिधानात्, शुक्ल-

चयोदश्याय पूर्वयुताया ग्रहणादेकादश्यादौ नान्तु परविद्वानामुपा-
दानात्तत्साहचर्यात् त्रयोदशीग्रहणमपि परविद्वन्निषेध मत्कृष्ण-
चयोदशीविषय आश्रयते । तस्मात् पूर्वोक्तेव सत्यम्या ध्यायमी ।

शुक्लचतुर्दशी तु पूर्णिमायुता चाद्या । तथाच शुक्लवाक्ये
“चतुर्दश्या च पूर्णिमेति ।

भविष्यपुराणे द्वादशीफल्येऽपि ।

एवमेकादशी कार्या द्वादश्या तु चयोदशी ।

सदा कार्या चयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासीयुता सा स्यात् चतुर्दश्या तु पूर्णिमा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परयुता ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

एता परयुता कार्या (१) परा पूर्वेण सयुता ॥

वराहपुराणे ।

एकादशष्टमी षष्ठी शुक्ला चैव चयोदशी ।

चाद्या परेण संयुक्ता न तु पूर्वेण सयुता ॥

तथा ।

तृतीयैकादशी षष्ठी षष्टमी च चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा प्रकुर्वन्ति धनापत्यहराः स्वता ॥

तथा ।

एकादशी दशम्या तु सप्तम्या चाष्टमी तथा ।

पञ्चम्या च यदा षष्ठी त्रयोदशा चतुर्दशी ।

आसु क्रिया न कुर्वीत पूर्वविद्धासु मागव इति ॥

भागविद्धा तथा षष्ठी भागविद्धो महेष्टर ।

चतुर्दशी कामविद्धा मिश्रास्ता मलिता स्मृता ॥

‘महेष्टर’ अष्टमी ।

अष्टमी चतुर्दशी शुक्ले चाष्टौ । चैत्र-श्रावणचतुर्दश्यौ शुक्ले
अपि रात्रियोगिन्यौ चाष्टौ “मघो श्रावणमापन्न शुक्ला चा तु चतु-
र्दश्यौ । सा रात्रियापिनी चाष्टौ परा पूर्वाश्विनामिनी” ॥ इतिवचनात् ।

निशि धूमनि भूतानि जगत्तु शुक्लस्यत ।

अतस्तस्या चतुर्दश्या सद्यन्ततपूजन भवेदिति च ॥

कृष्णचतुर्दशी पूर्वयुतेष ।

तथाचापस्तम् ।

कृष्णपक्षेष्टमीचेत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कल्पयित् ॥

यत्तु ब्रह्मवेवर्त्त ।

चतुर्दशी दर्शयुक्ता यौर्धमास्या युता विभो इति ।

यस्य मारदीयपुराणे ।

अष्टमेकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वतीया च कर्त्तव्या परस्युतेति ॥

तदुभयमुपवागविषय ।

एकादशष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्या परान्विता ॥

इति पञ्चपुराणवचनात् ।

यदा तु शुक्ल-हस्तादयेऽपि चतुर्दशी पूर्वदिनापराह व्याप्त-
सदा चतुर्दशीयुते एव याद्ये ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या चतुर्दश्या एता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराधिकी ।

दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति ॥

पूर्वमासी च चतुर्दशीयुता याद्या तथाच युग्यवाक्ये “चतुर्दश्या
तु पूर्णिमेति ।

पञ्चपुराणेऽपि ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या षष्ठमी प्रतिभिर्मदै ।

पूर्वमासी महीपाल पुराणे निश्चयवृत्ता ॥

एतच्च सावित्रीव्रतविषयः ।

भूतविद्धा न कर्त्तव्या दर्शा पूर्णा कदाचन ।

नर्जविद्धा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तम ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

ननु “एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या
द्वितीया च ता उपोष्या परान्विता” ॥ इति प्रतिपद्युक्त्या पौर्ण-
मास्या उपवामविधानात् सावित्रीव्रतोपवामप्रतिरेकेण्यपि पूर्वेषु
मासकाग्र्येणात् । लभ्यते ।

“एकादशष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी” “पूर्णेमासी महीपा-
 खेति वाक्ययोर्युग-सावित्रीवाक्ययोश्च न प्रतिपद्युक्तत्वात्वेन बाधो-
 युक्तः “विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां छात्रधर्मत्वमिति न्यायात् ।
 सावित्रीप्रतादव्यय प्रतिपन्निमेव “शुक्लपक्षे त्रिविधाया वक्ष्यामभ्यु-
 दितोरविरिति वचनात् ।

अमावास्या तु प्रतिपद्युतैव यावद्वा । तथाच युगवाक्ये “प्रति-
 पद्यमावासेति ।

पद्मपुराणेऽपि ।

षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

एताः परद्युताः पूर्णाः पराः पूर्वद्युताः शुभाः ॥

प्रथेताः ।

नागविद्धा तु वा षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशीविद्धा चतुर्दश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धा अमावास्या न यावद्वा मुनिपुत्रश्च ।

उत्तरोत्तरविद्धास्तः कर्त्तव्याः काठकी मुनिः ॥

“सप्तम्या च तथाष्टमीति,” “चतुर्दश्या चतुर्दशीति शुक्लपक्षविषयम् ।

यन्तु नारदीयपुराणवचनम् ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च पितृः नावस्यरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

तस्याविचीमनविषयम् । “भूतविद्धा न कर्त्तव्येति ब्रह्मवैवर्तव-
 चनात् ।

भूतविद्धा अमावास्या कर्त्तव्या न कदाचन ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीमतन्तुं शिखिवाहनेति ॥

स्कन्दपुराणवचनाच्च ।

अन्ये ताड्यः अमावास्यायाः प्रतिपद्युतत्वमुपवासविषयं क्षमशेषे
तस्याः पर्युक्तत्वाभिधानादुपवासमयतिरिक्तमर्थं कार्यं तु पूर्वयुतेवेति
तदयुक्तं "भूतविद्धा न कर्तव्येति," "भूतविद्धा अमावास्यायेति वचन-
विरोधात् ।

नागविद्धा च या यतो दग्गम्येकादशी तथा ।

भूतविद्धा मिमीवासी न तु तत्र वतश्चरेदिति ॥

निषेधविरोधाच्च । एतान्युपनासविषयाणीति चेत् । न । वक्तव्यं
क्षमशेषप्रसङ्गात् सावित्रीवाक्येनार्जवप्रसङ्गाच्च । किञ्चैवं देव-
कार्याणि भूतविद्धायाः अमावास्यायां प्राप्नुयन्ति ।

ततश्च ।

विनीवासी तथा पित्ये दैवे च सततं कुङ्कः ।

इति आषाढवचनं विरुध्येत ।

प्रतिपत्त्युपमावास्या पूर्वाह्नव्यापिनी यदि ।

भूतविद्धेव वा कार्या पित्ये कर्मणि सर्वदेति ॥

वचनादपि दैवकार्यं प्रतिपत्तिग्राहकमपि गम्यते तस्मात् पूर्व-
वस्था व्यापिनी । एवं तिथिदैधे पूर्वोक्तग्रहणनियमः प्रतिपादितः
इदानीमेतद्विरुद्धाणां वाक्यानां विषयव्यवस्था क्रियते । तत्रोपनासः
व्याप्नोति ।

सर्वोदरपक्षाया हिमा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

सर्वोदरौ महादरौ हिमा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

‘सर्वः’ सार्व्व । आचारसारख्या तु तिथिष्वेदोऽस्य सर्व इति व्याख्यातं । ‘दर्शः’ दृष्टिः । ‘हिंसा’ क्षयः । साम्य-वृद्धि-क्षयाः पूर्वतिथ्य-पेक्षया । पितामहः ।

सर्वोदरपक्षया हिंसा त्रिविध तिथिलक्षणम् ।

सर्व-दर्शो परौ पूर्वौ हिंसा पूर्वध पूजयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे तत्सराहुमेवं पश्यते ।

सर्व दर्शो परौ कार्यौ हिंसा श्राम् पूर्वकाशिकी ।

तत्रैवं विरोधे व्यवह्रामाह व्यासमिगमवाक्यम् ।

दिनौषादिषु धुम्राणां पूजना विषमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिद्व्यादौ ब्रह्मवृद्धादिचोदना ॥

नियमादिस्त्रिषादिशब्देन पिष्टकर्मव्यतिरिक्तोपवासादिमक-
सकर्मणां ग्रहणं, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमन्त्राङ्ग-
तन्त्राङ्गव्यतिरिक्तान्त्राङ्गस्य, वृद्धादावित्यादिशब्देन मात्रालिकयाङ्गस्य ।
एवं च पिष्टकार्थं ब्रह्मवृद्धादिचोदनेत्युक्तं भवति ।

अथापवादः स्कान्दे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

यो यस्तु विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

बृहस्पतिवक्ष्य ।

कर्मणोपलब्धे च कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वन्ति ब्रह्म-वृद्धी न कारणम् ॥

पूर्वाह्निकसु तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः ।

अपरान्निकास्तया श्रेयाः पितृपते तु शुभावसा ॥

इत्येतच्चिगममन्त्रद्वैतवचनमपि “कर्मणो यस्य यः काल इत्य-
नेन समानविषयः । भवति यदा अयुग्मदिने कर्मकालव्यापिनी युग्म-
दिने तु विपरीता तदा कायाद्याः ।

अथ केचिदाहुः ।

युग्मा निधिरिव याद्या निधोर्युग्म महाफलमित्यभिधानात्
“एतद्भान् महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति युग्मातिक्रमे दोष-
श्रवणाच्च घटिकादिपरिमिताया अपि सम्पूर्णमाभिधानाच्च ।
सदाशतकर्मकालव्याप्तिग्रासस्तच्च युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपत्तेश्च
शिष्टाचारानुगच्छाच्च युग्मादर एव युक्तः । तदयुक्तः । यद्यपि कर्म
कालव्याप्तिग्रास्तं युग्मवाक्यविषयपरिहारेणानुपपद्यते युग्मवाक्ये
कर्मकालव्याप्तिग्रास्तविषयपरित्यागेन, तथापि युग्मवाक्यस्यैव कर्म-
कालव्याप्तिग्रास्तविषयपरित्यागो युक्तः अन्यथा प्रातिस्निकप्रति-
पदादिविधौनामपि बाधप्रसङ्गात् । केचुचिद्वन्तेपूतपक्षिवाक्य एव
प्रतिपदादिति धिनुतेऽदृष्टाधोऽप्युत्पन्नशिष्टगुणावरोधेन प्रसज्येत,
सम्पूर्णमाभिधानेनारोपितकर्मकालीनतिथिग्रहणस्य मुख्यकर्मकाली-
नतिथिग्रहणे अन्यायाश्रयणाच्च । शिष्टाचारस्याच निघतो न विघते
उभयथा आचरणात् । किञ्च यदा भाद्रपदशुक्लपक्षी दिनमाप्य
प्राप्ता द्वितीयादिने च सप्तमी चिमुङ्गर्त्ताना तदा असुक्ताभरणस्य
सप्तमी द्वितीयायैव “अहस्तु तिथयः पुण्या इति वक्ष्यमाणवचनात्
भवत्पक्षे दूर्वाष्टमीकृतमपि तत्रैव कार्यं अस्या पूर्वविद्धाया अभिधा-
नात् । ततश्च विरोधः प्रसज्येत असुक्ताभरणस्यभ्यामग्निपक्षविशेषस्यैव
भोव्यताभिधानात् दूर्वाष्टम्या चाग्निपक्षभोजनाविधानात् । ततश्च

स्वीकृतोभयमतानां विरोधः स्यात् । अस्याप्येव न नाचं दोषः कर्म-
कालव्याप्तिशाल्यपर्यालोचनया द्वितीयेऽङ्गे दूर्वाष्टमौचित्यवरणद्वैवे
कर्मणि पूर्वाह्णविधानात् । एवमन्यास्यपि तिथिषु विरोध उद्भाव-
नीयः । तस्मात् प्रातिस्निकप्रतिपदाद्यवस्थितपूर्वाह्णादिकालस्य कर्म-
णामवश्यकत्वाद्युक्तानादरेण कर्मकालव्यापिनौ तिथिर्थाह्येति । तथा
सैवं व्यवस्था यदा दिनद्वयेऽपि नियमादिकर्मकालव्यापिन्यासि-
धेरसम्भवः सम्भवो वा तद्विषयं धुम्मादिवाक्यं एकोद्दिष्टादिकर्मकाल-
व्यापिन्यासिधेः सम्भवे असम्भवे वा ह्याप्त-उद्घादिवाक्यं । यदा
लेकस्मिन् दिने प्रातर्कोद्दिष्टादिकर्मकालव्यापिनौ तिथिः परस्मि-
न्नास्ति तदा “कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात् कर्मकाल
व्यापिनौ तिथिर्थाह्येति ।

शुक्लपक्षे तिथिर्थाह्या यस्यामस्तमितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्थाह्या यस्यामस्तमितोरविः ॥

इति मार्कण्डेयवचनमपि ।

यथैकैव तिथिरेकेन वचनेन पूर्वा प्राप्तेत्युच्यते अपरेणापरपुतेति
तत्र विरोधे सति व्यवस्थापकं द्रष्टव्यं, तथाच तत्र दर्शितं व्याख्या-
नात्तरं च पूर्वमेव निराकृतम् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरवचनम् ।

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदये पूष्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः चयं याति तदा स्वादाप्सराङ्गीतीति ॥

कृष्णपक्षे तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत ह्याप्त-उद्घौ न कारणमिति ॥

तदुभयमपि पूर्ववद्वाख्येयम् ।

यत्तु बोधाद्यनवचनं ।

सा तिथिस्तस्य नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरतिः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तत्तमस्य प्रति ॥

यच्च दृष्टवशिष्टस्य ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराधिकौ ॥

तत्सर्वं दर्पवचनेन समानविषयः ।

अन्ये तु “शुक्लपक्षे तिथिर्भवेति वचनसमानविषयमिति वदन्ति
तदयुक्तं चन्द्रक्षय-वृद्धयोः पक्षे क्षयपक्षप्रसङ्गात् ।

यत्तु व्याख्यानं यदा पक्षो वर्द्धते षोडशदिनात्मको भवति यदा
पक्ष क्षीयते चतुर्दशदिनात्मको भवति तदा पूर्वैवेति तदय्ययुक्तं,
उभयथा बाह्यस्योपपत्तौ वचनान्तरसम्वादिन्यर्थं तात्पर्यकल्पना-
युक्तत्वादेवं मूलभूतमुक्तान्तरकल्पनापि न भविष्यति, भवत्पक्षेऽपि
सा स्यात् । तस्मान् पूर्वैव व्याख्या युक्ता ।

अन्ये त्वेवं व्यवस्थामाहुः । प्रतिपदादिविशेषेण पूर्वाक्षादिविशेषेण
विहिते धर्मे पूर्वाक्षादिस्थापिनौ तिथिर्याक्षा “कर्मणो यस्य य
काल इत्यादिवचनात् । ननु कालदयविधिवाक्याभ्यामेव प्राप्तोऽयमर्थः
सत्यः, किन्तु ब्रह्म-वृद्धादिवाक्यैर्बाधितः । अत एवोक्तं “ब्रह्म-वृद्धौ
न कारणमिति, कुत्र तर्हि ते कारणमिति सन्त्यते यदा हे तिथौ
तत्कालस्ये भक्तस्तदा तिथिचये पूर्वा याक्षा वृद्धौ परा याक्षा “सर्व-
दर्पक्षया द्विषेतिवचनात् । तिथिसाम्ये ॥ शुक्लपक्षे परा क्षयपक्षे

पूर्वा “शुक्लपक्षे तिथिरिति मार्कण्डेयवचनात् । ननु जयाशामवि-
शेषेण बाधे प्राप्ते किमिति खर्व एव बाध्यते अत्र ब्रूमः, प्रथमप्रती-
तत्वाद्बाधलाघवात् “ह्याम-वृद्धौ न कारणमिति ह्याम-वृद्धोः खर्व-
तिथिविवक्षितानुवादाच्च । कस्तर्हि खर्वस्यावकाशः, अस्मावास्ता ।

तथा च प्रपेताः ।

तिथिपक्षे जिनोपाक्षौ तिथिवृद्धौ कुङ्कुमता ।

शाम्येऽपि च कुङ्कुमेया वेद-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

यदा तु हे अपि तिथौ तत्कालस्ये न भवतस्तदा युग्मवाक्य-
पर्यालोचनया निर्णय इति तदुक्तं, “द्वितीयादिषु युग्मानामिति
व्याचक्षिणमवचनविरोधात् “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनस्य चाक्ष-
रुक्तप्रकारेणोपपत्तेः खर्वबाधकत्वे प्रमाणाभावाच्च, खर्व-दर्प-स्येवेक-
वाक्येनोपात्तेषु चय-दर्पो खर्वतिथिविवक्ष्यौ, खर्वस्तमावाद्यावियय
इति वैयर्थ्यान्वयस्योक्तप्रकारेण वाक्यस्योपपत्तौ अनुचितत्वात् ।
तस्मात् पूर्वैव व्यवस्था व्यापसौ । यदा लेकस्मिन् दिने चक्षुःकर्मकालं
संप्रति तिथिरन्यस्मिन् दिने नास्मपि तदा “कर्मणो यस्य यः
काल इत्यनेन कर्मकालसम्बन्धित्वेव शाङ्गा । यदा तु दिनद्वयेऽप्यस्य-
कर्मकालसम्बन्धिनी तदा ह्याम-वृद्धिवाक्यैर्युग्मादिवाक्येभ्य दयायथं
पूर्वा परा वा शाङ्गा ।

एकस्मिन् पक्षद्वये सम्पूर्णकर्मकालव्यापिविहिततिथिसंस्पर्शमात्रे-
णाप्यनुष्ठितं कर्म श्रुणं भवतीति दर्शयितुमाह देवसः ।

यान्तिथि समतुप्राप्य उदयं याति मास्त्ररः ।

या तिथिः सकला श्रेया दान-दान-जपादिषु ॥

पण्डितपरितोषे तु “धान-दान-प्रतादिसिति पठितं, विष्णुध-
र्मोत्तरे “धान-दानादिकर्मसिति पाठः ।

ध्यासः ।

उदयमेव चविता धां निधिं प्रतिपद्यते ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

देवसः ।

यान्तिधिं भ्रमन्तुप्राप्य अक्षं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

पण्डितपरितोषे तु “धान-दानादिकर्मसिति पठितम् ।

भविष्यत्पुराणेषुपि ।

प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यं चापराधिकौ ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सा तिथिस्तद्वहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ब्राह्म-क्षत्री न कारणम् ।

पद्मपुराणेषुपि ।

मते खाने तथा मन्त्रे पिष्टकार्यं विप्रैरतः ।

यस्यामस्तं मतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

प्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु येत्युक्ते ॥

“विपरीता” अस्तमयधर्मन्विनी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रोतव्य-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्गङ्गा आह्लादावसृगामिनी ॥

व्यासः ।

श्रोतव्य-स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात् कर्माद्यतन्त्रितः ॥

बौधायनोऽपि ।

आदिद्योदयवेलायां या श्लोकादि^(१) तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा सा भवगन्तव्या प्रभूता नोदयं विना ॥

अत्राक्षमयकालीनतिथेः सम्पूर्णताभिधानं पूर्वविद्धोपादेय-
तिथिविषयं, उदयकालीन-तिथिसम्पूर्णताभिधानञ्च परविद्धोपा-
देयतिथिविषयमिति ज्ञेयं ।

अत्रापि विप्रियः स्कान्देऽपि ।

यान्तिपिं समनुपायं यात्यस्तं पश्चिनीपतिः ।

या तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता विमुहूर्तापि या भवेत् ॥

शिवरक्ष-श्रीरपुराणयोः ।

यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेष्ट्यापिमुहूर्त्तिका ।

धर्मस्त्येषु सर्वेषु सम्पूर्णांतां विदुर्बुधाः ॥

उपे पूर्वा तु कर्त्तव्या श्रद्धा कार्त्तव्या यदोत्तरा ।

तिथेस्तस्यास्त्रिषणायाः चय-वृद्धौ लकारणं ॥

‘विषणायाः’ विमुहूर्त्तायाः । स्कन्दपुराणे तु ‘तस्यास्त विमु-
हूर्त्ताया इति तृतीयः पादः पठितः ।

(१) या सा श्लाघा तिथिर्भवेदिति ग० ।

वृद्धवशिष्ठः ।

यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्त विमुहूर्त्तमे ।

याग-दान-अपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत्तिथिं ॥

अस्त्रापवादमाप्त वशिष्ठः ।

विमुहूर्त्तां न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्दृष्टिगामिनी ॥

अथ विमुहूर्त्ततिथिवर्ण-परित्यागे वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं वशिष्ठवचनेनोक्तं शिवरहस्य-भौरपुराणवचनेन च प्रतिमिदं तथैवं व्यवस्था पितृकार्ये वृद्धि-ह्रासयोः कारणत्वं न नियमादिषु, "दि-तीयादिषु युगानामिति व्याचक्षिणमवचनात् । विष्णुधर्मेष्टौ प्रौढायनप्रोक्ते च ।

उदिने दैवतं भानौ पित्र्यश्चास्मिन्ने रवौ । .

दिमुहूर्त्तं चिरञ्जय या तिथिर्दण्ड-कथयोरिति ॥

अर्थः । भानावुदितेऽस्त्युत्तरकाले अहो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं' दैवदैवत्यं, तस्मिंश्चास्मिन्ने तत्पूर्वकालीनमहोमुहूर्त्तद्वयं 'पित्र्यं', पित्र्यं दैवत्यं, अतस्मात्कालस्यापिनी या तिथिर्भवति सैव कस्मात् इत्य-कथयोरिति ।

अथ केचिदाहुः ।

दिमुहूर्त्तमित्यनुकल्पः ।

विमुहूर्त्तां न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

दिमुहूर्त्तां न कर्त्तव्या या तिथिर्दृष्टिगामिनी ॥

इति दत्तवचनात् ।

एतद्वेद्यसम्बन्धितिविविधं अस्तमयसम्बन्धित्युद्गताया
एव याज्ञनाभिधानात्, अनुकल्पस्यावश्यकमर्थः, यदा तु युग्मदिने-
ऽस्तमयसम्बन्धिनौ अयुग्मदिने तु सदयस्तमयसम्बन्धिनौ तत्रोभयम-
सम्बन्धिनोः प्राशस्त्यास्तैव याज्ञा युग्मदिनसम्बन्धिन्याः क्रियानर्थायाः
अवश्यकस्यात् । यदा तु युग्मदिने अस्तमयात् प्राक् न दृश्यते अयु-
ग्मदिनेऽस्तमयात् प्रागेव समाप्यते तत्रोक्तं जायालि-दृष्टगौतमाभ्यां ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मावधानतो दिवा ।

नक्तादिभ्योऽप्येव रात्रियोगोविशिष्यते ॥

अहोरात्रसाध्यं व्रतं सभययोगिन्यामेव कार्यं न तु युग्मता-
नन्नादरः ।

तथा च दृष्ट्याद्यवस्थाश्लोकपत्रपुराणयोः ।

दिदाराधौ व्रतं धत्त एकमेकतिथौ व्रतं ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतौ ॥

नन्वेवं धत्त वृद्धी-वृष्ट्यादियुगे वृष्टमीमतसङ्कल्पः कदा, न
तावत्प्रत्यादिकाले, “प्रातः सङ्कल्पवेदिनातुपवाचकतादिकमिति तस्य
प्रातःकालविधानात् । न च प्रातः, “शुक्लपक्षे एविदिने प्रदक्षे चोक्त-
रायणे । पुनरामधेयनक्षत्रे गृहीयात् वृष्टमीमत” इत्यादिवचनैः वृष्ट-
म्यादिकाले सङ्कल्पवशात् । न चायुग्मदिने, युग्मपुण्याभिधाना-
त्तदतिशये दोषश्रवणाच्च ।

अथ केचिदाहुः ।

युग्मदिने एव प्रातः सङ्कल्पं करणीयः युग्मपुण्याभिधानात्
पूर्वापरयोरेष तिथीः साकल्यविधायकवचनानामपि दर्शयिष्यमा-

एवमात् स्त्रीयस्त्रीयकार्यकरणार्थत्वातिरिक्ताकल्यामावात् तेन वक्ष्या-
दिकाले यत्रस्यादिकार्थमित्यवगम्यते । न च प्रातः सङ्कल्पवह्णमिति
निषम, भीमदादग्नादिघ्नतेषु साधं तदुपदेशात्, तस्माद्युगमतिषावेव
सङ्कल्पः स च प्रातरैव, न च यत्रस्यादिमिथिकाश्च इति ज्ञेयं ।

अपरे त्रिवेमाङ्गं यदा एकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्पन्निनी
तिपिर्नापरस्मिन्दिने तदा कर्मापक्रमकालसम्पन्निनेव याद्या ।

तथाच बौधायनः ।

योषण विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेद्द्वं नोष्णिगतोपक्रमेव तु ॥

इति युगपुच्छलाभिधानं शाकल्याभिधानञ्च बौधायनादिवचन-
विषयपरित्यागेनाप्युपपद्यते ।

अथे ताङ्गः यदैकस्मिन्दिने कर्मापक्रमकालसम्पन्निनी अपर-
स्मिन्दिने च कर्मसमाप्तिकालसम्पन्निनी तद्विषयमेव बौधायना-
दिवचनमिति । एवं युगादिवाक्यैस्त्रिमुहूर्तायां छात्रे अयुगमति-
पिद्योगिनीं वेधयोगदोषादयाकोत्यर्थादुक्त । दोषश्च नारदीयपुराणे
द्विगितः ।

इतिहा उच्युः ।

अभ्यास वसतिर्विच्छन् कस्मिन् स्थाने भवित्यति ।

निराधाराः स्विताः सर्वे क तु भोक्ष्याम भोजनं ॥

ब्रह्मोवाच ।

द्वितीयानो स्तिर्त्तिका प्रागन्ते तु द्वितीयका ।

अष्टम्यादौ द्वितीया तु दशम्यन्ते चतुर्थिका ॥

प्रतिपदादितः कृत्वा पञ्चमी भवतां स्थितिः ।
 पष्ठी त्रयोदशीमान्ते आदौ कृत्वा चतुर्दशीं ॥
 एषोऽपि भवतां वासः स्रष्टुः परिकीर्त्तितः ।
 एवं प्रोक्तास्तु तिथयः प्रदत्ता ब्रह्मणा सुरा ॥
 तेषां संमिश्रिता दत्ताः पितृभ्यस्तस्मात्तैव हि ।
 शेषो हि विविधः काष्ठः कौर्त्तितः पापनाशनः ॥
 सप्तम्यादौ महीपात्र पूर्णादौ श्रेयसः स्थितः ।
 विपरीतोऽसुरेभ्यस्तु प्रदत्तो ब्रह्मणा सुरेति ॥

वेध-योगौ ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितौ ।

कौटुम्बस्तु भवेद्योगो वेधोविमेष्ट कौटुम्बः ।
 योग-वेधौ समाचक्ष्य चाभ्यामुद्वस्तुपोषण ॥

इति शृष्टे ।

या तिथिः क्षुद्रगते राजन् प्राप्तर्वक्त्रावलोकिनी ।
 सा वेध इति विशेषोयोगः सूर्योदयो मतः ॥

इति कथितं ।

पञ्च ब्रह्मवैवर्त्ते ध्याय लवाच ।

जान्ते घटिका भूप श्रवणोदयविषयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
 श्रवणोदयवेधः साक्षाद्भून्तु घटिकात्रयं ।
 अतिवेधो द्विघटिकः प्रमासन्दर्शनाद्भवेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधेः ॥

तत् प्रकरणादेकादशीप्रतविषयं ।

यत्तु ।

नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्-पञ्च-दशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति ॥

तद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितितिथिसम्भवे द्रष्टव्यं, उपवासविषय-
ता तु न युक्ता ।

अविज्ञानि निपिद्वैचैल सभ्यन्ते दिनामि तु ।

सुहृत्तैः पञ्चभिर्विज्ञा घातैवेकादशी तिथिः ॥

तदर्द्धविज्ञान्यन्यामि दिनान्मुपवसेत्तरः ।

अविज्ञानामस्तामे तु पयोदधि-फलानि वा ।

सकृदेवाप्यमग्रीयादुपवासस्त्वसौ भवेत् ॥

इति अथष्टद्वयवचनात् ।

उपवासे च घटिकामाश्वेधौऽपि “दूषयत्युत्तरां तिथिमिति
वचनान्तरचिह्नः । न चैतन्नैकेमत्रायाचितविषय, तेषां प्रदोषदिन-
व्यापिन्यान्तिथौ नियमेन कर्त्तव्यताभिधानात् द्वितीयेऽहनि च
तदसम्भवात्तत्प्रोष प्रसज्येत । यत्तु यद्विंशत्यन्तरवचनं “घटिकाद्वै-
चिभाग वा सत्त्व वा दूषयेत्तिथिं । पञ्चगव्यघटे पूर्णं क्षुराया विन्दु-
कोथया” ॥ इति तदुक्तादेव हेतोरुपवासविषय । एतेन यत् कैचिदुक्तं
“घटिकाद्वै चिभाग वेति वचनं वेदनिन्दार्थं वादतया अवधेय अन्यथा
“नागो द्वादशनाडीभिरित्यनर्थकं स्यादिति तन्निरसं । उक्तप्रकारेण
वाक्योपपत्तौ सचणया अर्थवादत्वकल्पनाया अन्वाय्यत्वात् ।

अन्ये त्वेवमाहुः एकादशी तावद्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिते

स्ये पूर्वा प्राप्ता घटी-पूर्णिमे तु युग्मावाक्यैरपि तत्र बाह्यपादेकाद-
शीप्राप्तिरेव तत्र निश्चित इति तदयुक्तं दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्या-
पित्वेऽपि युग्मादिवाक्यप्रवृत्तेरुक्तत्वात् युग्मावाक्यचयवृद्धिसाम्यवाक्य-
कर्मकालव्याप्तिवाक्यविवक्षयवस्वायास्तदुक्तावनिराकृतत्वाच्च तस्मा-
द्दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापितिषिक्तत्वाच्च इदं द्रष्टव्यं ।

अन्ये तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्यभाव इदं वचनमिव्याजः ।

अन्ये तु भयविषयमङ्गीकुर्वन्ति ।

तस्माच्चान्तिथीनां वेवलाभां पुष्पलक्ष्मणान्तेव वेधव्यवस्था या-
चान्तिथीनां वार-नक्षत्रयोगेन पुष्पलक्ष्मणान्तेवेधदोषो न भवति,
तत्र वेधदोषेऽङ्गीक्रियमाणे द्वितीयेऽपि वारादियुक्ततिथेरभावात्
कसैव लुप्येत ।

उक्तञ्च चतुर्थी प्रकृत्य प्रह्ववैवर्त्त ।

अङ्गारकयुता या तु सा तथैव कसप्रदेति ।

‘तथैव’ युग्मगुणनिरपेक्षवारादिगुणेन ।

क्षिप्रपुराणे ।

दशम्येकादशी च न गोपीया भवेत्तिथिः ।

अवर्णेन च संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

गोभिलः ।

या तिथिर्द्वयसंयुक्ता वा च योगेन नारदः ।

शुक्लपञ्चम्यापि सापि सर्वा प्रशस्यते ॥

सर्वापि दुष्टयुगम्यापीति प्राप्ते न केवलं तिथिविषय एव वेध-
दोषः तस्मान्निषिद्धतिषिविद्वापरिव्याख्या अन्यादृश्यसम्बन्धित-

मयसम्बन्धिनी वा “सा तिथि सकला ज्ञेयेति वचनादुपादेयेति सिद्ध ।

अस्यापवादमाह नारदीयपुराणे वशिष्ठ ।

पारणे मरणे मृणा तिथिस्तत्कालिकी स्यात् ।

पित्र्येऽन्तमयवेलाया स्फुटा पूर्णा निगद्यत इति ॥

पारणे मरणे वा तात्कालिक्येव तिथिर्न पुन सा तिथि सकला ज्ञेयेत्येतद्वचनीत्यर्थ ।

स्कन्दपुराणे ।

अभ्यङ्गे चोदधिष्ठाने दत्ताधावन मैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथि ॥

मन्वादौ च युगादौ च घटने चन्द्र-सूर्ययो ।

व्यतीपाते च वैधृत्या तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

मन्वादौ या श्रान् दान आहुतादिका क्रिया वा मन्वादिकाश्च व्यापिनी कार्या न कालान्तर इत्यर्थ । एव युगादौ चेत्यादि व्याख्येय ‘नक्षत्रे च घट्याते तत्कालव्यापिनी तिथिरिति । तस्य नक्षत्रस्य ॥ काल प्रदोषाख्य तद्वापिनी तिथिर्मात्रेत्यर्थ ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयशकलश्रीकरणाधीश-

शकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषसङ्के कालनिर्णये

तिथिषामान्यनिर्णय समाप्त ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषेण निर्णयः ।

अथ ब्रह्मवैवर्ते ।

हृष्याष्टमी तथा रक्षाहतीया वटपैतकी ।

हृत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्त्तव्या संसृष्टा तिथिः ॥

नान्येषु संसृष्टा चार्था हतीया चाष्टमी द्विज ।

पट्टी वैकादमी ब्रह्मचित्तेवं ब्राह्मनिर्घयः ॥

‘समुखा’ पूर्वविद्धा, ‘हृष्याष्टमी’ हृष्याष्टमीव्रतसम्बन्धिनाष्टमी ।

केचित्तु हृष्याष्टमी वज्राष्टमीति व्याचक्षते, अस्यापि पूर्वदिन एव रोहिणीयुक्तायाः पूर्वविद्धायाः उपोष्यत्वात् । ‘रक्षाहतीया’ रक्षा-
व्रतसम्बन्धिनी हतीया । ‘हृत्तपा’ हृत्तपव्रतसम्बन्धिनी तिथिः ।
तच्च व्रतं शिवरक्ष्ये प्रतिष्ठादितं । भरतं प्रति कृतं कदाच ।

इष्टेष्वेकं महाराज हृत्तपव्रतव्रतम् ।

कृतेन येन विशाखा शिवः प्रीतिं प्रसीदति ।

हृत्तपव्रतमिदं ब्रह्मवैवर्तेऽभिधीयते ॥ इत्यादिना ।

केचिदेतद्व्रतमपश्यन्तो हृत्तपव्रतमिति पाठमुपेक्षाशून्यमथ हि-
तीयाव्रतार्थत्वेन व्याचक्षते, तत्कश्चिदपि श्रुति-स्मृतौ तिथि-पुराण-
तत्त्वविधानादिष्वदृश्यमानत्वाच्च प्रमाणपदवीसुपारोढुमर्हति ।

सर्वतः ।

हृष्णाष्टमी दृहन्तया सावित्री बटपैदकी ।

अनङ्गचयोदशी रम्भा कर्त्तव्या पूर्वधनुता ॥

‘अनङ्गचयोदशी’ कायमतसम्बन्धिनी चयोदशी ।

दृहन्तया तथा रम्भा सावित्री बटपैदकी ।

हृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या समुखा तिथिः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चतुर्थी तु हनीयायां महापुण्यप्रदा ।

कर्त्तव्या प्रतिभिवंश मण्णापसुतौषिणी ॥

‘चतुर्थी’ विनायकप्रतसम्बन्धिनी चतुर्थी ।

पैठौकसिः ।

हृष्णाष्टमी स्कन्दपत्नी शिवरात्रिस्तुर्दशी ।

एताः पूर्वधुताः कार्यास्तियन्ते पारणं भवेत् ॥

‘स्कन्दपत्नी’ स्कन्दप्रतसम्बन्धिनी पत्नी ।

स्कन्दपुराणे ।

जन्माष्टमी रौहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथि-भागे च पारणम् ॥

दृष्टव्यः ।

श्रावणी दुर्गन्वमी पूर्वा चैव ऊताग्रनी ।

पूर्वविज्ञा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिबलेर्दिनं ॥

‘श्रावणी’ श्रावणपूर्णिमा । ‘दुर्गन्वमी’ दुर्गप्रतादिसम्बन्धिनी नवमी । ‘पूर्वा’ पूर्वाष्टमी । ‘ऊताग्रनी’ होलिका पूर्णिमा, बलिप्रतसम्बन्धिनी तिथिश्च, ‘बलेर्दिनं’ बलिप्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

आवर्णी दुर्गन्वमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं ॥

स्कन्दपुराणे प्रभाषस्रष्टे ।

अययुक्शुक्लपक्षे वा अष्टमी मूलमंयुता ।

या महाशिवमी प्रोक्ता चैलोक्ये तु सुदुर्लभा ॥

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रयंयुक्ता सा महाशिवमी सता ॥

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाग्निने मासि विशोको जायते हि सः ॥

‘दूर्वाष्टमी च सिंहले सूर्ये माद्रपदशुक्लाष्टमी भवति । यदि
चाष्टम्याः पूर्वमगस्त्यदेति तदा प्राम्वङ्गले पक्षे कार्या ।

तथाच सौमासिः ।

उद्यानिका शिवपवित्रकर्मेषपूजा

दूर्वाष्टमी फलविहङ्गजागरापि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्व्यादगस्त्य उदिते न शुभानि क्षिप्तुः ॥

इति अतिविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथि-कालनिर्णयः ।

तत्रैकभक्तस्य स्कन्दपुराणे ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते शुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्वैव हि ॥

देवत्वं ।

दिनार्द्धसमयेऽतीते शुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमून चाध्वयेण तु ॥

तच्च मध्याह्नव्यापिनीं कार्यम् ।

तथाच पद्मपुराणे ।

मध्याह्नव्यापिनीं याज्ञा एकभक्ते सदा त्रिभिः ।

वीधायनम् ।

धृदये ह्यपवाधस्त नक्तस्यासुमये त्रिभिः ।

मध्याह्नव्यापिनीं याज्ञा एकभक्ते त्रिभिः ॥

अथ च त्रिधा विभक्तस्याहो मध्यमोभागी मध्याह्नः । ननु चतुर्धा
विभक्तस्याहो द्वितीयभागेऽपि मध्याह्नग्रन्थः प्रयुक्तः ।

पूर्वाह्नः प्रहर साह्यं मध्याह्नः प्रहर तथा ।

आ हृत्तीयादपरारहः सायाह्नश्च ततः परम् ॥

इति गोमिषद्वचनात् । तथा पञ्चधा विभक्तस्तु तृतीयभागेऽपि ।

लेखाप्रभृतावादित्ये त्रिमुहूर्त्तं गते रवौ ।

प्रातस्तु च स्यत कालोभागश्चाह्नस्तु मध्यमम् ॥

सद्वर्त्तस्त्रिमुहूर्त्तस्तु मध्याह्नस्तु मध्यमम् स्यत ।

ततस्तथोमुहूर्त्तास्तु अपराह्नोविधीयते ॥

पश्चमोदिनभागो यः स सायाह्न इति स्यत ।

अथदेतेषु विहितं तत्तु कार्यं विज्ञानता ॥

इति पराशरवचनात् । तत्कथं निर्णयः । उच्यते । स्वरसत-
स्तावन्मथाङ्गशब्दः पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षो मध्यमभागे वर्तते, भागा-
न्तरापेक्षया चतुर्धा विभक्तद्वितीयभागे पञ्चधा विभक्तद्वितीयभागे च
विसृज्यतृतीयतिरिक्त्यन्तेन विधा विभक्तश्च द्वितीयभागे मथाङ्ग-
शब्दोऽयं, तथाच प्रतपयश्रुतिः । “तस्मै च सा पूर्वाङ्गे देवा अग्रत-
मभिहरन्ति मथ्यन्दिने मनुष्याः अपराङ्गे पितरः” इति ।

अतः पूर्वोक्तवचनपर्यालोचनया दिनाङ्कादुपरितनोमथाङ्गो-
मुख्यः कालः, तदूर्ध्वमस्तमानावधिर्गोणः “दिनाङ्कसमयेऽतीते इति
वचनात्, “दिवैवेत्यभिधानाच्च । मथाङ्गस्यापि च “कर्मणो यस्य पुः
काश इत्यादिवचनपर्यालोचनयैकदेशस्तत्तया दिनाङ्कादुपरितन-
मथाङ्गस्यापि च विवक्षितं पटोदग्न इतिवत्, यदा तु द्वे मुख्य-
कालैकदेशं समं व्याप्नुतः एका गौणमपि तदोभयस्यापि गौ याच्ना,
ननु तिथिप्राप्ते भवत्येवं न तु सास्ते दृष्टौ वा “खर्वदर्पलक्षणा हिंसा
त्रिविधं तिथिलक्षणं । खर्व-दर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वका-
लिकौ” ॥ इति व्याप्रवचनादिति चेत्, उच्यते । यथा समग्र-
कर्मकालस्यापिन्याः पूर्वाद्याः “कर्मणोयस्येत्यादि-वचनबलेन ग्रहणेन
“खर्व-दर्पाविति वचनविरोधस्तथा द्विविधकर्मकालैकदेशस्यापिन्याः
पूर्वाद्या ग्रहणेऽपीति । किञ्च प्रतविषये युग्मवाक्यमेव प्रवर्तते न
खर्व-दर्पवाक्यमिति सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं । यदा
तत्तराधिकमुत्पन्नकर्मकालैकदेशं व्याप्नोति पूर्वा तु ततोन्मूलं व्याप्य-
मपि गौणमपि तदोत्तरैव याच्ना बह्वुत्पन्नकर्मकालस्यापकत्वात् ।

यो यस्य विहितः कालः कर्मफलदुष्कमे ।

विसमानोभवेदङ्गं नोन्नितोपक्रमेण च ॥

इति वचनानुरोधश्च । खर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनात्र
“हिंसा पूर्वकाक्षिकीति वचनविरोध” परिहरणीयः । यदा ह्यभे
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्नुतः पूर्वा गौणैकदेशं व्याप्नोति
तदा पूर्वैव व्याप्ता मुख्यकालैकदेशास्पर्शेऽपि गौणकर्मकालस्यार्हात् ।

अत्र केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सत्यमयोरनु-
पहो भविष्यति, एकभक्तित्येगौणकालस्य च मध्याह्ने त्वेकभक्तो क्रिय-
माणे उत्पन्नशिश्टमध्याह्नचरणमुष्णानुरोधेनोत्पत्तिशिश्टक्षितिर्विशेषो-
बाधितो भवति, तद्याप्युक्तं मुख्यमन्त्रवे च सर्वत्र गौणकालव्यवहारा-
न्वित तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदुक्तं ।

तिथ्यादिषु भवेद्यायान् हासोवह्निः परेऽहनि ।

तावान्पाद्यन्तु पूर्वपुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यस्यान्तिमो यदिहित कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तन्निमित्ताभात् तवैवैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनौ तदा युग्मादिवचना-
क्रियेय । अथवा कालः स्वतन्त्रैकभक्तविषयः, चलन्यप्रताडितेकभक्तं
तत्संयमद्वयेन दुर्वसादङ्गमुष्णविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपवासमग्नानौयन्त्रैकभक्त उपवासनिषायेव कार्यं । ननु स्वतन्त्रैकभ-
क्तते मध्याह्नव्यापिन्यां गृह्यमाणयां निषिद्धतिविबुद्धाऽपि प्रवर्ज्येत,
निषिद्धतिचित्त्यागे तु मध्याह्नव्यापिनौ न भव्यते तत्र किं क्रियता
मध्याह्नव्यास्यस्य बाधोनिषेधस्य वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नामविद्धा तु या पृथ्व्यादिनिषेधे प्रतिविशेषानुपादानाश्र-
याद्ग्राह्यस्य प्रतिविशेषतोवलीचस्तादिति । ननु निषेधबाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाद्वैरवमिति चेत् । न । तुल्यग्राह्याणां बाधगौरवे
गौरवहतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषग्राह्ययोः, विशेषग्रा-
ह्यस्यैव वलीचस्तादिति ।

ननु

उपवाक्यप्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैलके ॥

इत्यादिविशेषग्राह्यस्य निषेध-युग्मवाक्यानां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोऽयाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वैश्च संयुक्ताः ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधाच्च युग्मवाक्यतो व्यवस्येति वैयर्थ्यं ।

नामोदादशमाहीभिर्दिक्पञ्च-दशमित्तया ।

भूतोऽष्टादशमाहीभिर्द्वयत्तुत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽपि मथ्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तदुक्तं कर्मकालव्यापिनीं जन्ममाकाशां अन्यस्या अना-
श्रयणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

मथ्याह्नव्यापिनी याज्ञा एकभक्ते सदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्यादस्तादुक्तैव व्यवस्था युतेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

यो यथा विहितः कालः कर्मफलदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदहं नोद्विगतोपक्रमेण च ॥

इति वचनादुरोधाच्च । सर्व-दर्पवचनविरोधपरिहारन्यायेनापि
“हिंसा पूर्वकालिकीति वचनविरोधः परिहरणीयः । यदा ह्यने
अपि मुख्यकालैकदेशमपि न व्याप्नुतः पूर्वं गौणैकदेशं व्याप्नोति
तदा पूर्ववद्वाच्या मुख्यकालैकदेशात्प्राप्त्यपि गौणकर्मकालसम्प्राप्तम् ।

अथ केचिदाहुः गौणकाल एवैकभक्तं कार्यं तथा सद्युभयोरनु-
ग्रहो भविष्यति, एकभक्तितर्पणैककालश्च न मध्याह्ने नैकभक्ते क्रिय-
माप्ते उत्पन्नशिशुमध्याह्नलक्षणगुणानुरोधेनोत्पत्तिशिशुस्थितिधिश्रेयो-
बाधितो भवति, तच्चापुनः सुखासम्भवे च सर्वत्र गौणकालग्रहणमा-
श्रित तस्माद्गौणकाल एवैकभक्तं कार्यमिति, तदुक्तम् ।

तिष्ठादिषु भवेद्यावान् श्रावोद्वह्निः पटेऽहनि ।

तावान्प्राप्नुतु पूर्वयुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनाद्यप्यानिर्णयौ यदिहितं कर्म तत्तस्याः स्वकर्म तेन
मध्याह्नकालेऽपि तत्तियिक्ताभात् तत्रैकभक्तं कार्यमिति ।

यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालस्यापिनो तदा धुग्यादिवचना-
श्रिण्य । अथवा कालः क्षतनैकभक्तविययः, यत्तन्व्यक्तान्नैकभक्तं
तत्स्वयमङ्गत्वेन दुर्बलादङ्गगुणविरोधन्यायेन न प्रधानकालं बाधते ।
उपवासस्यानोद्यन्नेकभक्त उपवासनिवावेव कार्यं । ननु स्मृतनैकभ-
क्तप्रते मध्याह्नस्यापिनोऽप्यप्यमाणायां निषिद्धनिधियुक्तापि प्रसज्येत,
निषिद्धनिधित्यागे तु मध्याह्नस्यापिनो न भज्यते तत्र किं क्रियतां
मध्याह्नग्राह्यश्च बाधोनिषेधश्च वेति, उच्यते । तत्र निषेधबाध एव

युक्तः “नागविद्धा तु या षठीत्यादिनिषेधे प्रतविशेषानुपादानाम्प्र-
धाऋशास्त्रस्य प्रतविशेषवतोबलीयस्त्वादिति । ननु निषेधवाधे युग्म-
वाक्यस्यापि बाधाद्वैरवमिति चेत् । न । तुल्यशास्त्राणां बाधगौरवे
गौरवहतो निषेधो भवति न सामान्य-विशेषशास्त्रयोः, विशेषशा-
स्त्रस्यैव बलीयस्त्वादिति ।

ननु

उपवाधप्रतादीनां घटिकैकापि वा भवेत् ।

उदधे वा निषिस्तन विपरीता तु पैलके ॥

इत्यादिविशेषशास्त्रस्य निषेध-युग्मवाक्याभ्यां बाधो यथा एव-
मिहाप्यस्तु, उच्यते ।

उपोष्ठाः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषां संयुताः ।

इत्यादिवचनान्नरविरोधादत्र युग्मवाक्यतो व्यवस्येति वैषम्यं ।

नागोद्गादशनाडीभिर्दिक्पक्ष-द्वयमित्यत्र ।

मृतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयत्वुत्तरां तिथिं ॥

इति वचनात् द्वितीयेऽहनि मध्याह्नाभावेऽप्येकभक्तं कार्यमिति
केचित्, तदयुक्तं कर्मकालव्यापिन्यां लभ्यमानार्थां अन्यस्या दना-
श्रयणात् ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी यास्या एकभक्ते सदा तिथिः ॥

इति वचनात् तस्मादस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्तेति ।

इत्येकभक्तकाल-तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तकालनिर्णयः ।

तत्र दृष्टं ।

नक्तप्रते च मग्राते तत्कालस्यापिनी तिथिः ।

प्रदोषस्यापिनी याज्ञा तिथिर्नक्तप्रते नदा ।

एकादशी विना सर्वा इष्ट-छप्समा सता ॥

एकादशी तु नक्ते न प्रदोषस्यापिनी याज्ञा तत्रोपवाधामाम-
र्थेन नक्तविधानादत उपवासदिन एव तत्कार्यमित्यर्थः ।

प्रदोषपरिमाणानु स्कन्दपुराणे वक्तम् ।

उद्यान्नाक्तनौ सन्ध्या घटिकावयमुच्यते ।

साय सन्ध्या विषटिका अष्टादुपरि भासुत ।

विमुहूर्तः प्रदोष स्याद्वावस्त भते सतीति ॥

यत्परमहिष्ठेनोक्त “प्रदोषो रजनीमुखमिति तच्च रजनीमुख्याब्देन
मुहूर्तवयमुच्यते पूर्वयाक्त्रानुसारात् अनेकार्थत्वसाम्बाध्यभावात् ।

विशदयेत् तु

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकावयमुच्यते । इत्युक्तं,

अथ केचिदाहुः प्रदोषादौ पूर्वघटिकावयव सन्ध्याप्रवृद्धाश्च
तत्र च भोजन निषिद्धं “वनारीमानि कर्माणि सन्ध्याया परिव-
र्जयेत् । आहार मैषुन निद्रा स्वाध्यायश्च चतुर्थक” ॥ इत्या-
दिना, अतः प्रदोषोत्तरघटिकावयवे भोजन कर्तव्यमिति ।

तदयुक्तं मुख्यसन्ध्याशब्दार्थपरित्यागे कारणाभावात् तत्रैव निषेध-
पवृत्तेः । तथापि आदित्यास्तमयादितारकोदयान्तः सर्वजनप्रसिद्धौ
मुख्यः सन्ध्याकालः किञ्चिदास्तम्यतारकाकालात् सूर्यदर्शनावधिश्च
तस्मिंश्च काले भोजनं निषिद्धं ।

तथाच स्मृत्यन्तरं ।

उदयात्रागतौ सन्ध्या घटिकापयमुच्यते ।

सार्धं सन्ध्या विचटिका चत्वारदुपरिकल्पना ॥

विधिश्च ।

नवचदर्शनासन्ध्या सार्धं तत्परतः स्थितम् ।

तत्परा रजनी ज्ञेया तत्र धर्मान् विवर्जयेत् ॥

अस्तु वा घटिकापयं सन्ध्याशब्दार्थः तथापि न तत्र निषेधः
तस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् । यदा तु दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिनौ
न भवति तदापि स्कन्दपुराणोक्तम् ।

प्रदोषव्यापिनौ न स्वाहिवान्तं विधीयते ।

आत्मनो दिगुणव्याये मन्दीभवति भास्करे ॥

तस्मै नक्तमित्याहुर्न कर्तुं निशि भोजनम् ।

एव शाला ततो विद्वान् शाय्यास्ते तु भुजिक्त्रिणौ ।

सुर्वज्रप्रसी जलं प्लव्णं भवति निश्चितम् ॥

अत्र केचिदाहुः 'प्रदोषव्यापिनौ ॥ आदित्युपलवणं आदित्य-
वारादौ राज्ञिभोजननिषेधात् तेन तथापि दिवाकर्तव्यं कार्यमिति
तदयुक्तं निषेधस्य रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् विधियाप्तनिषेधासम्भ-
वश्च तैसाभ्यङ्गकालनिर्णयप्रस्तावे दर्शितत्वात् सचराग्रचन्द्राच्च तस्मा-

दादित्यवारादौ रात्रयेव नक्तं कार्यमिति ।

यौरधमे तु ।

यदा तु त्रिगुणज्जायां कुर्वन्त्यपि भास्करः ।

तच्च नक्तं विजानीयाच्च नक्तं निशि भोजनम् ॥

एतदपि पूर्वेषु समाप्तविषयं ।

भविष्यत्पुराणे ।

सुहृत्सौमं द्विषं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

नक्षत्रदर्शनाद्यन्तमहं मन्ये गणाधिप ॥

नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं नक्तस्य मुख्यः कालः “अहं मन्ये इति वचनात्, इतरोगौषः परमतत्वेनोपदेशात्, एतद्वचनपर्यालोचनया धातु-
नक्षत्रदर्शनापरितनप्रदोषाद्यापि नक्तवाक्ये विवक्षितं । अथ केचित्
प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्दौषनक्तकालसमिधानाच्च नक्षत्रदर्शनात्
पूर्वं “नक्तमहं मन्ये” इति व्याचक्षते । तत्रोच्यते किमत्र नक्तग्रन्थेन
कालो विवक्षितः भोजनं वा, न तावत्कालः नक्षत्रदर्शनात् पूर्वकालस्य
सम्भवात् । तस्यास्य “न दिवानक्तमिति वेदे नक्तकालग्रन्थवाच्यस्य-
निषेधात् । नापि भोजनं “नक्तमत्रे च सन्नाप्ते तत्कालाद्यापिनो-
तिपि.” इति नक्षत्रवचनात् नक्तकालसंयोगाच्च भोजने ॥ नक्तग्रन्थः
प्रवर्तते । तथाहि नक्तकाले क्रियमाणं न नक्तस्यात् तस्मात्तद्वचन-
दूर्ध्वं भोजनं मन्ये इत्येवार्थः, शिष्टसमाचारस्य तथैव दृश्यते तस्मात्त-
द्वचनदर्शने सति नक्तं ।

देवस्य ।

नक्षत्रदर्शनाद्यन्तमहं मन्ये इत्यतम् ।

यतोर्दिवाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते ॥
भविष्यत्पुराणे ।

तच्चन्द्रदर्शने नक्तं प्राग्यमाभ्यन्तराग्रयणम् ।
ऐषमेकभक्तकालनिर्णयवदवसेयम् ॥
इति नक्तकालनिर्णयः ।

अथोपवासतियिनिर्णयः ।

तत्र चतुर्विंशतिः ।

दितीया पक्षमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे ह्यनु पूर्वापरे तिथौ ।

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्दश्वत्तरं दिनम् इति ॥

दितीयाद्यास्त्रिषयोवेधादुपवासे स्रपूर्वात्तरे तिथौ ह्यनु सप्तमी
चोत्तरामेवेत्यर्थः । अनेन प्रतिपत्तृतीया च दितीयादिह नोपोष्या
इत्युक्तं भवति एव पक्षम्याद्यास्तपि त्रष्टव्यं ।

नारदीयपुराणे ॥ “दितीया पक्षमी वेधादिति श्लोकं पठि-
त्वेवं पश्यते ।

द्वितीयाद्दशमी षष्ठी तथाचैवाष्टमी तिथिः ।

वेधादधस्ताद्दश्वत्तरा उपवासे तिथीस्त्रिमाः ॥

उपवासे सप्तमी तु वेधाद्दश्वत्तरं दिनम् ।

पक्षयोद्भवयोरेव उपवासविधिः स्मृतः ॥

दितीयाद्यास्तु त्रिषयस्तृतीयादियुता नोपोष्या इत्यर्थः । अत्र

द्वितीयायुतायां द्वितीयायामुपवासो निषिद्धः शृगुस्रति-विष्णुधर्म-
शोभे विहितः ।

एकादश्यामी पक्षी द्वितीया च चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्या पराश्रिता ॥

विष्णुधर्मात्तरे श्रद्धरीगीतास्तपि ।

एकादश्यामी पक्षी द्वितीया च चतुर्दशी ।

चतुर्दशी अमावास्या उपोष्या ह्यु पराश्रिता इति ॥

तत्रैव यस्यां द्वादशद्वितीया पर्युत्तपोष्या कृष्णद्वितीया तु
पूर्वयुता ।

द्वादश्यामी तिथिर्जया यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्जया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मात्तरेवचनात् । अत्र द्वितीयाविद्भुत्वतीयानिवेधो
रन्ध्रप्रत्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच निगमः ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तया सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गचतुर्दशी रक्षा उपोष्या पूर्वयुता इति ॥

रक्षातिथ्यत्र द्वितीया चतुर्थीयुतेव ।

तथाच गार्ग्यः ।

एकादशी तथा पक्षी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्या परमयुक्ता परा पूर्वेण मयुता ॥

‘परा’ अनन्तरा । अत्र पञ्चमीयुतायां चतुर्थीमुपवासं “दि-
तीया पञ्चमी वेधादिति वचनेन निषिद्धं मार्गवचनेन तु विहितं ।

अथ जेचिदाहुः शुक्लचतुर्थी परयुतोपोष्या ह्यणचतुर्थी पूर्वयुता
“शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयेति वचनादिति तु नदुष्कम् ।

चतुर्थी तु द्वितीयायां महापुष्टफलप्रदा ।

कर्त्तव्या मतिभिर्वक्ष्य गणनाय सुतोषिणी ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् पञ्चमीयुतायां चतुर्थ्यामुपवासनिषेधे-
नायात् द्वितीयायुतायास्तुपवासविधानस्य विनायकमतविषयत्वप्रतीतेः
अन्यमतविषयत्वे हि “मन्मनाय सुतोषिणीत्यसङ्गतं स्यात् । सर्वे च हि-
ष्टाक्षुतौयायुतायां चतुर्थ्यां विनायकमतमाचरन्ति “शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञे-
येति वचनस्य विषयः सामान्यतिथिभिर्वचनप्रस्तावे दर्शितः । तस्मादि-
नायकमतचतुर्थी पूर्वयुतोपोष्या अस्या तु परयुतेति व्यवस्था । पञ्चमी
तु चतुर्थीयुतोपोष्या “एकादश्याष्टमीं षष्ठीति गार्ग्यवचनात् “द्वितीये-
कादशी षष्ठीति भारद्वाजपुराणवचनेन षष्ठीयुतायास्तुपवासनिषे-
धाच्च । षष्ठी तु परयुतोपोष्या “द्वितीया पञ्चमीत्यादिवचनात् ।

तथा शिवरहस्य-सौरपुराणयोः ।

नागविद्धा तु चा षष्ठी शिवविद्धा तु षष्ठमी ।

दशम्येकादशीविद्धा नेपोष्या स्यात् कवचम् ॥

ज्ञातैव सूर्य-चन्द्राभ्यां तिथिं स्फुटतरां गृही ।

एकादशीं द्वितीयाञ्च षष्ठीञ्चोपवसेत्सदा ॥

अथ पञ्चमीयुतायां षष्ठ्यां उपवासनिषेधः स्कन्दषष्ठीयतिरिक्त-
विषयः सप्तमीयुतायास्तुपवासविधिश्च ।

तथाच पद्मपुराणे ।

ह्यष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रियत्पूर्वमी ।

एता. पूर्वयुता. कार्यशिक्षिण्यन्ते पार्ष्णं भवेत् ॥

सप्तमी तु पठोयुतोपोषा “एकादशष्टमी पठौति गार्ग्यवचनात्
“नागविह्वं तु या पठौति त्रिवरहस्य सौरपुराणयोरष्टमीयुता-
यामुपवासनिषेधात् ।

पञ्चैकादशमावासा पूर्वविह्वं तथाष्टमी ।

सप्तमी परविह्वं च नोपोष्य निधिपञ्चकम् ॥

इति स्कन्दपुराणे निषेधात् । षष्टमी ॥ पञ्चदशेऽपि परयुतेव
पञ्चयोदशयोरित्यभिधानात् ।

रुक्मपञ्चैष्टमी चैव श्रुक्मपञ्चैष्टमी ।

पूर्वविह्वं तु कर्त्तव्या परविह्वं न कर्म्यचित् ।

उपवासादिकार्येषु द्वेव धर्मं सनातनम् ॥

इति वचनात् रुक्मपञ्चविधम् ।

रुक्मपञ्चेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सप्तम्या तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टमुपावसेत् ॥

इति वचनात् । नवमी तु पूर्वयुतेव “द्वितीया पञ्चमी वेधादिति
वचनात् । दशम्यापि पूर्वयुतेव “तृतीयाेकादशी पठौति भविष्यत्पुराण-
वचनात् । एकादशी तु परयुता “द्वितीया पञ्चमी वेधादित्यादिना
दशम्याविह्वयामुपवासनिषेधात् “एकादशष्टमीति धर्म्यादिवचने
परयुतायामुपवासविधानात् । त्रैलोक्यैकादशीनिर्णयप्रस्तावे वदन्ते ।
षादशी ॥ पूर्वयुतेव “एकादशी तथा पठौति गार्ग्यवचनात् ।

अथ केचिदाहुः श्रुक्मपञ्चोदशी पूर्वयुता रुक्मपञ्चोदशी परयुतेति
सामान्यतिथिनिर्णयप्रस्तावे दर्शितं तथैवोपवासेऽपि शेषः । ननु “एका-

दग्धममी वष्टीति^(१) विष्णुधर्मोत्तर-शङ्करगीतावचनान् शुक्लचयोदशु-
पवासविषये द्वितीया कस्याच गृह्यते उच्यते, “द्वितीया पञ्चमी वेधा-
दिति चतुर्दशीयुक्तायां चयोदश्यां उपवासप्रतिषेधादवगम्यभाविनि
द्वादशीयुक्तायां तस्यामुपवासं “षष्ठ्यष्टमी तन्मावासा कृष्णपक्षे चयो-
दशी । एताः परपुताः पूज्याः” इति निगमवचनान् कृष्णचयोदशुप-
वासे परान्विता शुक्लचयोदशी तु पूर्वान्वितेति ब्रह्मान्तरवदेया
व्यवस्था स्वीक्रियते ।

अपरे भाङ्गः अथ चतुर्दशीयुक्तायां चयोदश्यां उपवासनिषेधा-
न्मन्त्रचयोदशीविषयः, चतुर्दशीयुक्तायां चयोदश्यां उपवासविधान-
मनन्त्रचयोदशीव्यतिरिक्तविषयं “कृष्णाष्टमी दृक्क्षपेति निगमवच-
नान्, एतदक्षपण्यालोचनया पूर्वव्यवस्था नाशयन्तीति चयोदशी-
युतचतुर्दशीनिषेधस्तु पक्षद्वयेऽपि । तदाह दृढवशिष्ठः ।

एकादशाष्टमी वष्टी तमे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

निगम-ब्रह्मपुराणयोः ।

एकादशाष्टमी वष्टी अमावास्या चतुर्दशी ।

द्वितीया पूर्वविद्धा च ता उपोष्याः परेऽह्नौति ॥

एकादशादयः परपुता उपोष्याः, द्वितीया पूर्वविद्धा च, तथापि
व्यवस्था रश्माद्वितीया पूर्वविद्धा अन्यत्र तत्तरविद्धेति । चतुर्दशीयुक्तयोः
पौर्णमास्यमावासाद्योरुपवासनिषेधः । भाविचैत्रतथ्यतिरिक्तविषयः,
प्रतिपद्युतयोरुपवासविधिश्च “कृष्णाष्टमी दृक्क्षपेति निगमवचनान् ।
यत्तु पद्मपुराणे ।

(१) “एकादशी तथा वष्टीतीति ख० ।

पक्षेकादशमावासा पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यस्यैव पञ्चकम् ॥

इति तन्नाविचीकृतविषयं ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

भूतविद्धा शिनीवाली न तु तत्र प्रतक्षरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीकृतान् शुद्धिवाहन ॥

विष्णुधर्मान्तरे ।

एकादश्याष्टमी पक्षौ पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावासा द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ।

अन्वाद्य तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

“अन्वाद्य तिथयः कार्य्याः” इति वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्य-
तिथिव्यतिरिक्तविषयं अत्र सामान्यशास्त्रत्वेन विशेषशास्त्रावच्छे-
दविषये प्रकृत्यनुपपत्तौ । न निर्व युक्तं सर्वशब्दवैषम्यप्रसङ्गात् “अन्वाद्य
तिथयः सर्वाः” इत्यनेन वक्ष्यान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथिव्यति-
रिक्तित्युक्तत्वात् । यदि तु वचनान्तरविहितपरविद्धोपोष्यतिथौ-
नामपि विकल्पेन पूर्वविद्धानामुपोष्यत्वार्थं सर्वशब्दः तदा समयोजनः,
तैत्तिरीयसिद्धिः विशेषशास्त्रमित्येकादश्यादिनिषिद्धप्रकृत्यतिरिक्तातिथयो-
विकल्पेन पूर्वयुताः परयुता उपोष्याः तथाच आधन्याधिकरणशि-
द्धान्ते आधन्याज्ययोर्विकल्पे वार्त्तिकहस्तोक्ते भवदेवेनाक्तं इदन्तिष्ठ
वक्तव्यं कथं सामान्यविहितेनाव्येन विशेषविहितआधन्याविकल्पः सर्वत्र
सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्वाच्य-वाधकभावोच्चेदप्रसङ्गात्, नैतद्वयोरपि
विशेषशास्त्रत्वात् । तथा हि यदि खल्वन्याविधौ यज्ञाव्येतावन्मात्रं

श्रूयते, अन्यत्र च पक्षीसंवाजरूपो विशेषस्तथा भवत्येव सामान्यवि-
 शेषन्यायः, किन्तु “सर्वस्मै वा एतदज्ञाय गृह्यते यदुवाचामाज्यमिति,
 यज्ञायेति सामान्यमभिधायापि पुनस्तत्समानाधिकरणसर्वशब्दो-
 हारणं, तेनैतत् ज्ञायते यदुत्पत्तिश्चिष्टद्रव्यानवच्छ्रमकृतसकलयाग-
 विषयत्वमेवार्थयनविश्वभिमतं यज्ञशब्दोति तेन द्वयोरपि विशेष-
 विषयत्वादिकल्प इति तदयुक्तं । यदि हि वचनान्तरविहितपरो-
 पोष्यतिथिवेतदाहं प्रवर्त्तते तदैकत्र शास्त्रान्तरवाधभाषेचोन्निषेधः
 अन्यत्र निरपेक्ष इति विधिवैक्यं प्रयज्येत । किञ्च पूर्वोपोष्यतिथिषु
 नित्यवदिधि परोपोष्यतिथिषु च विकल्पेनेत्यपि वैक्यं ज्ञात् ।
 “सर्वस्मै वा एतदज्ञाय गृह्यते यदुवाचामाज्यं” इत्यत्राप्यविहितद्रव्यके-
 यानि आज्यविधान उक्तादेव हेतोः । किञ्च चागोहेऽग्नेवाज्यविधौ
 अविहितद्रव्यकयागलाभार्थं “सर्वस्मै” इति विशेषणे चिष्टिष्टानुवादा-
 द्वाप्यभेदः प्रसज्ये । तस्मात् सर्वशब्दो वधामाज्ञानुवादार्थस्तत्र च
 सर्वपञ्चसमन्वयप्रतिपादनद्वारा आज्यस्युतिः प्रयोजनं । कथं तर्हि
 जाघन्याज्यधोर्विकल्प उक्तः, उच्यते “यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते आज्येन
 पक्षीसंवाजा इति तैत्तिरीयवचनात् पक्षीसंवाजेज्याज्यप्राप्तेः । अतोच्येत
 अग्नितुवचनविधिषोऽयमर्थवादः न तु पक्षीसंवाजेज्याज्यविधिः, एवं
 हि श्रूयते “जामि वा एतदज्ञाय क्रियते यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते
 आज्येन पक्षीसंवाजा अचमनूया पक्षीसंवाजानामृचा यजत्यज्ञा-
 मिनायेति, तदयुक्तं चिद्रवदनुवादाज्ययानुपपत्त्या च विधेराश्रयत्वात्
 उपरि हि दवेभ्यो धारयतीतिवत् । तत्त्ववार्त्तिकमिदमकारात्
 “आज्येन पक्षीसंवाजान् यजतीति युत्यन्तरादाज्यप्राप्तिं मन्यन्ते तेन

युक्तं तच्च विकल्पाभिधानं । ननु भवतु तथैवं सर्वग्रन्थस्य स्तुत्यर्थत्वेन
सप्रयोजनत्वात्, अथ तु न तथेति कथमेतदिति चेत्, उच्यते
सर्वग्रन्थो यथाप्राप्तानुवादः “यस्योभयं हविरार्त्तिमार्घ्यम्” इत्यथो-
भयपदवत् । अथ तच्च प्रथमं वा नियमीतेत्याग्रेयहविरार्त्तिवद्भ्रमा-
पनोदार्थमुभयपदवत् तर्ह्येवापि वक्रवचनस्य विधेयं चरितार्थत्वात् ।
प्रतिपदादिति विषयपक्षमिति भ्रमापनोदार्थं सर्वं ग्रहणं भविष्यति ।
अथात्र भ्रमापनोदार्थस्य प्रकारान्तरेणापि सिद्धिर्न प्रयोज्यता,
तर्ह्युभयपदस्यापि न चेति तुल्यस्वार्थः । यदा क्लृप्तेन प्रयोजनगदेष-
णेन उभयपदे या मतिः सेवेहापौत्यक्षमतिप्रसङ्गेन । यदपि पृष्ठ-
मार्गवचनं तिष्ठुपोयणे पूर्वापरपक्षयोः पूर्वा परेष परा पूर्वोपोय्या,
तदपि वचनान्तरविच्छेदविषयं वेदितव्यं । अपेक्षं विचार्यते यदौ-
दधादारभ्योदयान्तरं व्याख्यानन्तरं तिथिर्वर्द्धते वा ए परोपोय्या,
अपोदग्गादिर्भवति तदा किं पूर्वोपोय्या उत परेति तत्र केचिदाहुः
परौपोय्या धुम्मादिवचनात् ।

ननु

दिवाराचौ क्षतं यच्च एकमेकतिथौ गतं ।

तस्मात्सुभययोगेऽन्यामाचरेत्तद्गतं प्रती ॥

इति वचनात् युग्मतिथिपरित्यागेन पूर्वेष्वुरेव प्रतानुष्ठानं युक्तं ।
मुख्यकालखाद्यभये छाहोरात्रादिषाध्यवसायादेः खण्डतिथौ कर्तु-
मशक्यत्वेन तत्प्रव्याप्तवानियततिथ्यन्तरग्रहणे प्राप्ते “युग्माग्नि-युग-
भूतानामित्यादिवाक्यैस्तिथिविशेषा नियम्यन्ते तत्कथमुच्यते सम्पूर्ण-
तिथिपरित्यागेन युग्मवाक्यफलान् खण्डतिथेरेषां ग्रहणमिति । उच्यते ।

तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् यादृशसु पूर्वचुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनपर्याप्तोचनयोर्नरेद्युर्वावती तिथिर्वर्द्धते तावती पूर्व-
चुरपीतरा तिथिर्विधत्त एव । ततश्च पूर्वतिथेरपि स्वच्छत्वात् परि-
त्यागेन युग्मवाक्यानुगुणाय परेद्युरेवानुष्ठानं युक्तम् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

तिथिः सप्तस्था परिवर्जनीया

धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुजैः ।

विहीनमन्त्रापि विवर्जनीया

षडापतोऽह्निभुपैति पञ्च इति ॥

सात्यन्तरमपि ।

यथा मलिषुषः पूर्वाभासो दैवस्तथोत्तरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धी कार्य्या चदोत्तरा इति ॥

तद्युक्तं उपवायो ह्रासोराचम्याद्यस्येन पूर्वस्यां च कार्य्यं तथाः
सकलकर्मव्यापिनात् । “यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्काश्चयापिनौ
तिथिः” इति वचनात् । यत्कर्म पूर्वापि स्वच्छतिथिरेव “तिथ्यादौ
तु भवेद्यावानिति वचनाच्चावती परेऽह्नि वृद्धिः तावत्याः पूर्व-
तिथेर्दद्यादूर्द्धग्राप्तेरिति, तद्व्ययुक्तं तत्र हि स्वकर्मण्युक्तं यस्यां
च तिथौ यद्विहितं कर्म तत्तस्यां स्वकर्म तेन चयोदक्षां विहित-
मुपवायव्रतं तथा एव कर्म न द्वादश्यास्येन स्वकर्मविहितप्रा-
वृद्धिगृहण चयोदशीव्रते द्वादक्षां निम्नमाणकं “दिवाराचौ व्रतं
यथेति वचनस्योपवासव्यतिरिक्तविषयत्वे सङ्कोचकारणाभावाच्च युग्य-

दिवाक्यपर्यालोचनया सङ्कोचसूपवास्यतिरेकेऽपि भवेत् । अगोच्यते
 “प्रातःसङ्कल्पयेद्दिद्वानुपवासप्रतादिकम् इति वचनात् सङ्कल्पः प्रात-
 रेव करणीयः । एवञ्च द्वितीयदिने सङ्कल्पयोग्याया अवि तिपेरलाभे
 पूर्वतिथिपक्षं, लाभे तु सर्वसिद्धिष्वहेराव्यापके कर्मणि द्वितीयाया
 एवेति, तदप्युक्त “दिवाराचाविति विशेषणार्णवप्रसङ्गात् तया
 सर्वप्रणामां पूर्वधुरेवाचरणात् ।

कर्मणो यथा यः काचस्तत्कालायापिनौ तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वन्त यद्य-रह्नी^(१) न कारणम् इति ॥

कर्मकाचव्यापिन्यां लाभमात्रायां ह्यम-रह्नीः तिथेः पूर्वमपरते
 प्रति कारकत्वनिराकरणाच्च अविद्यमानहास-रह्निपक्षप्रयोजनस्य
 सर्वतिथिसामान्यनिर्णयप्रस्तावे दग्धित्वाचावभावाच्च । “तिथिः
 सप्तत्येतिवचनेन त्रैकादशीविषयं । ‘सप्तत्य’ दशमीविद्वा, ‘विद्वा-
 म’ सम्पूर्णेकादशी, या दिविधापि त्वान्या । यदोत्तरेधुरेकादशी
 किञ्चिदङ्कते तेन “सम्पूर्णेकादशी यव प्रभाके पुनरेव चेत्यादि-
 वचनेन समानविषयमिदमिति ज्ञेयं । एवञ्च वचनान्तरविरोधः
 परिहृतो भवति, मूलभूतमुत्पन्नरक्त्यना च न भविष्यति, सर्वतिथि-
 विषयत्वे तु याणापक्षे, “यथा मन्त्रिषुच. पूर्व इति वचनं “खवं-दर्पां
 परौ पूजावित्यनेन समानविषयं न सम्पूर्णेतिथिवाधनाय प्रभवति,
 तस्मादेवंविधे विषये पूर्वैव याच्चेति सिद्धं । यदा तु परा उपोष्याः
 द्वितीयेऽहनि घटिकामाचा. विद्यन्ते तदा ना एवोपोष्या न तु
 सङ्कल्पतिथि-निषिद्धतिथिविद्वाः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

श्रुतोपवासनियमै घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला श्रेया पितर्य चापराधिकौ ॥

पद्विंशत्येति ।

घटिकाद्वै चिभागं वा सप्तमं वा दूषयेत् तिथिम् ।

पञ्चम्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यया इति ॥

यदा तु नोत्तरेषु हृदयव्यापिनी किन्तु पूर्वेषु भविष्यतिथिवि-
ज्ञेयं तदाच अथ्यग्रहः ।

अविज्ञानि विविद्धैश्चैव सन्त्यन्ते दिनानि तु ।

गृह्णन्तः पञ्चभिर्विद्धा याज्ञेवैकादशी तिथिः ।

तद्वर्द्धविज्ञान्यन्यानि दिनान्मुपवसेसरः इति ॥

निविद्धेर्दिनैरविज्ञानि दिनानि यदि न सन्त्यन्ते तदीक्षणवशानि
याज्ञाणीत्यर्थः । "गृह्णन्तः पञ्चभिर्विद्धेति अक्षयोदयघटिकाशतपृष्ठा-
न्तर्भाषेण । अस्मादधिकवेधो यदा भवति दिनान्तरे च गृह्णन्ति-
भावः तदापि न एवाह ।

अविज्ञानान्तरात् तद् ययो दधि फलानि च ।

सहदेवास्ममश्रीयान् उपवासकालो भवेत् इति ॥

केचिदाहुः अयमेकादशीवर्जमुपवासप्रत्याघातो वेदिकः इति-
दृशां भक्षुपात्रसोवोपवासप्रत्याघातः भोजनस्य निषेधान् चकार-
मपि उपवासप्रत्याघातत्वेन दर्शितम् ।

वायुप्रोक्ते ।

उपवासनिषेधेषु भयं किद्विद्वच्छेत् ।

न दुष्कृत्युपवासे तदुपवासफल लभेत् ॥

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

तिलां फलं चौरमथाम्बुपानम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदि वायं वायु

प्राप्तमथोत्तरसुत्तरं यत् इति ॥

तदुपुक्तं रागप्राप्तलाभे विधिप्राप्ते निषेधाप्रवृत्ते ।

इत्युपवासतिथिनिर्णयः ॥

अथ नक्षत्रोपवासादिकालनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

राम उवाच ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिमिरांघ्रि विनिर्गता ।

दृष्ट्वा कथं कर्त्तव्यमिति मे सन्नयं हर ॥

देवदेव उवाच ।

उपोषितस्य नक्षत्रं येनाक्षं घाति भास्कर ।

यत्र वा युज्यते राम निग्रीयं शशिना सह ॥

कचिन्नन्यथा पाठः ।

उपोषितस्य नक्षत्रं यस्मिन्नस्तनिष्ठाद्रवि ।

येन वा युज्यते राम निग्रीयं शशिना सहेति ॥

यत्र वा निग्रीयोऽर्द्धरात्रं शशिना नक्षत्रेण युज्यते तदा नक्षत्र-
मुपोषितस्यमित्यर्थः ।

तथाच सुमन्त्र

यवार्द्धरात्रादवांक्तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ जन्माष्टमीनिर्णयः ।

सा च या रोहिणीयुक्ता पूर्वापरं वा सैवोपौष्या ।

तथा च विष्णुरहस्ये ।

भाजापत्यर्चमंयुक्ता कृष्णा नमसि चाष्टमी ।

शुक्लार्चमपि क्षभेत सौम्या सा मन्त्राक्षरा ॥

शुक्लार्चमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि क्षभते ।

चाष्टम्यां रोहिणीचर्चं तां सुपुण्यामुपावसेत् ॥

किञ्च या रोहिणीयुक्ता सा चोपवासादौ महाफला इति
वैव पाद्मा ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

रोहिण्युचं यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां दिवोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

यद्वाक्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा ।

वज्रप्रकर्तं पापं हन्ति शोषोपिता तिथिः ॥

सनत्कुमारसंहितायाम् ।

ऋषुध्यावहितो राजन् कथ्यमान मया तव ।

श्रावणस्तु मासस्तु कृष्णाष्टम्यां नराधिप ।

रोहिणी यदि क्षभेत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्येन भयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् ।

श्रावणे वज्रले भा तु सर्वपापप्रणाशिनी ।

जय पुण्ड्रं कुरुते जयन्ती तेन तां विद् ॥

विष्णुरहस्ये ।

अष्टमी कृष्णपक्षे रोहिणीध्वजयुता ।

भवेत् प्रौढपदे मासि जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

‘प्रौढपद इति कृष्णप्रतिपदादिमासविवक्षया, ‘श्रावण इति च
शुक्लप्रतिपदादिमासविवक्षया, एव सत्याष्टमी एकेव प्रतिपादिता
भवति ।

भविष्यविष्णुधर्मयोः ।

जयन्त्यामुपवाचय महापातकनाशन ।

सर्वे कार्यो महाभक्ता पूजनीयश्च क्षेत्र ॥

वक्रिपुराणे ।

क्षणाष्टमा भवेद्यत्र कलैका रोहिणी सता ।

जयन्ती नाम सा ज्ञेया उपोषा भा प्रथमतः ॥

सप्तजन्तुना पाप राजन् यत् चिविध नष्टम् ।

तत् क्षान्तिमिति गोविन्दस्त्रियौ तस्यां सुभासि ॥

उपवासश्च तयोक्तो महापातकनाशन ।

जयन्त्या जगतीपात्र विधिनाच न सशय ॥

क्षेत्रायां दापरे चैव राजन् कृतयुगे सुरा ।

रोहिणीध्वजा येन विद्वि सगुणोचिता ॥

तथा ।

रोहिणी तु कलायुक्ता क्षणाष्टम्यां जयन्तिका ।

यदोभयार्द्धरात्रे विशाख रोहिणीयोगे तदोत्तरैवोपोष्या “स-
प्तहापि न कर्त्तव्या सप्तमीसप्तताष्टमीति चक्रेण । यदा तु पूर्वस्याम-
र्द्धरात्रे रोहिणीयोग उत्तरस्या तर्द्धरात्रे विशाख तदा पूर्वैवोपोष्या ।

तथाच भविष्यदिष्टधर्मयो ।

रोहिण्यामर्द्धरात्रे च^(१) यदा क्षणाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं चिज्जन्म ॥

प्राजापत्यचं स्युष्मा क्षणा नमसि चाष्टमी ।

सोमवासे हरे पूजा तत्र कृत्वा न खीदति ॥

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

रोहिणीसहिता क्षणा सावित्राद्रपदेऽष्टमी ॥

अर्द्धरात्रादधयोर्द्धं कलयामि यदा भवेत् ।

तत्र मातो जगन्नाथं कौस्तुभो हरिरोत्तर ॥

वस्तिपुराणे ।

सप्तमीसप्तताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

भविता चाष्टमी पुण्या चावस्यन्त-दिवाकरौ ॥

तथा ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजपक्षतः ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ।

तस्मान्न पूजयेत्तत्र यथाविज्ञानुष्ठारतः ॥

(१) अर्द्धरात्रे च रोहिण्यामिति च ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकौट्याः समुक्तिदा ॥

अथैवेवमाहुः, यदा पूर्वाह्णरात्रौ रोहिणीयुक्ता नोत्तरा सा चेद् बुधवारो सोमवारो वा भवति तदोत्तरैवोषोया न पूर्वा “उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् “प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनाच्च । “सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति “सुहर्तनापि संयुक्तेति वचनद्वयस्य बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति । तदयुक्तं । यद्यपि “अर्द्धरात्रौ तु रोहिण्यामिथ्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन भावकाश्च बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यमहोचे कर्षकास्तथापि तिथि-सम्भवादर्द्धरात्र्यावस्यमहोचे तद्वाच्यप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यस्यैव सङ्कोचः नार्द्धरात्र्यावस्यस्य उभयविषयत्वेन “सप्तमीसंयुताष्टम्यामिति “सुहर्तनापि संयुक्तेत्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविषयत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । यत्तु केचिदुक्तं । एतद्वचनद्वयं नोपवास-विषयम् उपवासशब्दाश्रयणात् सम्पूर्णसमावाभिधानात्, किन्तु “अर्द्धरात्रादधस्योर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वस्मिन् दिने उपवासे ह्येते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-इतिवादि विहितं तदतिक्रम्यापि क्रियमाणं सकलसमाभिधानेन अष्टमी-रोहिण्योरेव कर्तं भवति इति महाफलत्वमुपवासस्य ज्ञापयतीति । तदयुक्तं सम्पूर्ण-समाभिधानशेषावशिष्यत्वेनाप्युपपत्तेः, “अर्द्धरात्रादधस्योर्द्धमिति वचनविरोधश्च परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता ।

अथ केचिदाहुः, अस्यकारोहिणीयोगे खण्डो नामाष्टमी अर्द्धरात्रयोगे रोहिष्ठाष्टमीति । तद्वत् खण्डोऽर्द्धरात्रयोगे-

इति प्रवृत्तेः “अर्द्धरात्रादधयोर्द्ध” कस्य वा यदा भवेत् । जयन्ती
नाम सा प्रोक्तेत्युदाहृतवचनात् ।

यत्तु जयन्ती प्रवृत्त्योक्तं “सुहृन्मपि सम्भेदेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य चाक्षयकारोहिणीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्यालोचनया रोहिणीसहित-
कृष्णाष्टमीवचनप्रतीतेः । यद्वा जगार्दन-जम्बोपसंहित-रात्रिविगे-
षवचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिजिघ्राम मन्त्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।

सुहृन्म विजयो नाम धव जातो जगार्दन ॥

इति ब्रह्माष्टपुराणवचनात् । यदा तु न रोहिष्ठाष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्मण्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धैव प्राज्ञा । अथ केचित् सूक्ष्मानयनेन
वक्तव्याः, तासु सूक्ष्मानयनेन सिद्धकृतिकोत्तरार्द्धमश्वत्तिन्यसदा-
भिप्रेताः । न च तासां रोहिणीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यन्यदभ्यु-
भवति, विरोधात् । यथा दिनार्द्धं दिनमेव न रात्रिसत्त्वात् ज्ञानि-
कार्द्धं च सूक्ष्मानयनात् यद्गोहिणीत्वं तद्गौणरोहिणीफलसम्बन्धेन
रोहिणीतुल्यत्वाद्देवदत्तस्य विह्वलमिव । एवञ्च सति मुख्यया
सम्भवत्या रोहिण्या रोहिणीसहितत्वमष्टम्या प्राज्ञा मुख्यधर्मावे गौणा-
अथवाष्टान्याम्यन्तात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन शूलमार्गमिदृशं त्रिय-
नक्षत्रादर्पणं युक्तं । ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यकालमे-
वानयति ॥ मुख्यस्वरूपत्वम् ।

भविष्यपुराणे ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्या हृष्यपचेद्द्वैराचने ।
श्रद्धाह्ने हृषरात्रिष्ठे चचे रोहिणीसञ्ज्ञिते ॥
योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्भि देवकी मामभीजनत् ।
तस्मान्मां पूजयेत्तत्र द्वावि सप्तगुणोचित ॥

अग्निपुराणेऽपि ।

तस्मात् हृष्याष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपसत्तम ।
रोहिणीसयुतोपोज्या सर्वाघौघविनाशिनी ॥

तथा ।

शुद्धं रात्रादधसोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

कार्या विद्वा च सप्तम्या रोहिणीपक्षिणाष्टमी ।
तत्रोपवास कुर्वीत त्रिचि-भाग्ने च पारणम् ॥

विष्णुधर्म च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-जयान्विते ।
हृन्वोपवास तिथ्यन्ते तदा कुर्वीतु पारणम् ॥

भृगुरपि ।

ज्येष्ठाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविद्मैव कर्त्तव्या निचि भान्ते च पारणम् ॥

यदाह्वराचादूर्द्धं कलामप्यतिक्रम्य अष्टमी भद्रता, रोहिणी च
द्वितीयेऽस्मि सुहृत्तांद्दे सुहृत्तं वा तदा द्वितीयेव याज्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूता अष्टमं दिवोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्ताङ्गं भवेद्यदि ।

तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति ।

पाप्मेऽपि ।

मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता मन्त्रां चाष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्मवनीयुक्ता कुलशोभ्यान्तु मुक्तिदा ॥

यदा तिथि-नक्षत्रद्वया दिनद्वयेऽर्द्धरात्रे रोहिण्यष्टमीयोगः

तदा परदिने जयन्तीमतम् ।

तथाच ब्रह्मवैवर्ते ।

वर्जनीया मयजेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

अथवापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥

यदा तु द्वितीयदिवस एव रोहिण्यष्टमीयोगः तदा तथैव

जयन्तीमतमित्युक्तं । तथैव बुधवारदिद्योने प्राग्रस्वातिग्रहः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु मुधसंयुक्ता प्राजापत्यार्धसंयुता ।

अपि वर्षजतेनापि लभ्यते वाय वा न वा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

प्रेतयोनिमतानान्तु प्रेतत्वं नाजित नरैः ।

यैः कृता आचले माभि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण शोभेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यां समुत्तिदा ॥

अन्ते त्वेवमाहुः, यदा पूर्वाह्णरात्रौ रोहिणीयुक्ता नीत्तरा सा चेद् बुधवारो सोमवारो वा भवति तदोक्तरेवोपोष्या न पूर्वा "उदये चाष्टमी किञ्चिदिति स्कन्दपुराणवचनात् "प्रेतयोनिगतानामिति पद्मपुराणवचनाच्च । "सप्तमीसयुताष्टम्यामिति "सुहृत्तेनापि भयुक्तेति वचनद्वयस्य बुध-सोमवारव्यतिरिक्तविषयमिति । तदयुक्तं । यद्यपि "अह्णरात्रौ तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुध-सोमवारयुक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशं बुध-सोमवारवाक्यं च द्वितीय एव रोहिणीयोगे, तथापि बुध-सोमवारवाक्यपदद्वये कर्षकाक्षम्यापित्तिपि-सम्भवादह्णरात्रवाक्यपदद्वये तद्व्याघ्रप्रसङ्गात् बुध-सोमवारवाक्यद्वयसद्वये नाह्णरात्रवाक्यस्य उभयविषयत्वेन "सप्तमीसयुताष्टम्यामिति "सुहृत्तेनापि भयुक्तेत्येतद्वचनद्वयस्योपपत्तेः । बुध-सोमवारविषयत्वेन सद्वये प्रमाणाभावात् । यत्तु कैचिदुक्तं । एतद्वचनद्वयं नोपवासविषयम् उपवासग्रन्थाश्रयत्वात् सम्पूर्णतमावाभिधानात्, किन्तु "अह्णरात्रादधयोर्द्धमितिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वस्मिन् दिने उपवासे कृते द्वितीये दिने यत्तु ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादि विहितं तदतिश्रम्यापि क्रियमाणं सकलत्वाभिधानेन अष्टमी-रोहिणीयोरैव कृतं भवति इति महाफलत्वमुपवासस्य आपद्यतीति । तदयुक्तं सम्पूर्णताभिधानस्योपवासविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, "अह्णरात्रादधयोर्द्धमिति वचनविरोधस्य परिहृतत्वात् । तस्मादुक्तैव विषयव्यवस्था युक्ता ।

अथ केचिदाहुः, अल्पकालरोहिणीयोगे जयन्ती नामाष्टमी अह्णरात्रयोगे रोहिण्यष्टमीति । तदसत् जयन्तीग्रन्थस्याह्णरात्रयोगे-

ऽपि प्रवृत्तेः “शूर्द्धरात्रादधरोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् । जयन्ती
नाम सा प्रोक्त्युदाहृतवचनात् ।

यन्तु जयन्ती प्रकृत्योक्तं “शुद्धर्त्तमपि लभेतेति, तदर्द्धरात्र-
योगेऽप्युपपद्यते जयन्तीशब्दस्य चान्यकाक्षरोद्दिष्टीयुक्ताष्टमीवचनत्वे
प्रमाणाभावात् प्रागुदाहृतसकलवाक्यपर्व्यालोचनया रोद्दिष्टीमहित-
कृष्णाष्टमीवचनत्वमतीते । यदा जनार्दन-जनौपलक्षित-रात्रिविशिष्टे-
वचनो जयन्तीशब्दः ।

अभिलिखाम नक्षत्रं जयन्तीनाम शर्वरी ।

शुद्धर्त्ता विजयी नाम यस्य जातो जनार्दन ॥

इति ब्रह्माष्टपुराणवचनात् । यदा तु न रोद्दिष्टीष्टमीयुक्ता तदा ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्मणा परविद्धा न कलपित् ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वविद्धेन याद्या । अथ कैचित् सूक्ष्मानयनेन
यक्तव्याः, तास्य सूक्ष्मानयनेन विद्वत्कृतिकोत्तरार्द्धमध्यवर्तिन्यष्टादा-
भिप्रेताः । न च तासां रोद्दिष्टीत्वं मुख्यं सम्भवति, न ह्यम्यदम्यद्-
भवति, विरोधात् । यथा दिनाद्धं दिनमेव न रात्रिक्षप्तात् क्षत्ति-
कार्त्तस्य सूक्ष्मानयनात् यद्गोद्दिष्टीत्वं तद्गोद्दिष्टीफलसम्बन्धेन
रोद्दिष्टीतुल्यात्वादुदेवदत्तस्य मिहलमिव । एवञ्च सति मुख्यया
सम्भवत्या रोद्दिष्ट्या रोद्दिष्टीबहिनत्वमष्टम्या याद्या मुख्यसम्भवे गौणा-
श्रयणस्यान्याप्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रतीतत्वेन सूत्रमार्गमिदं तिथि-
नचवादेर्दृष्टव्यं युक्तं । ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यकालमे-
वावगच्छति न मुख्यस्वरूपत्वम् ।

यदाच । स्तूलं हतं भावयनं यदेत-
 ज्ज्योतिर्विदां संवहारहेतोः ।
 सूक्ष्मं प्रवक्ष्येऽथ मुनिप्रणीतम्
 विवाह-याचादि फलप्रसिद्धौ इति ॥

किञ्च ध्रुवाद्भवेन प्रकारेणादृष्टार्थेषु विधि-निषेधेषु मन्त्रवादीनां
 पक्षे पञ्चम्या स्याद् वार-मन्त्रादिविग्रेषविहितस्य प्रतिषिद्धस्य
 सूक्ष्मावयवविद्भिः, तदंगेषु मन्त्रात् अविग्रीतशिष्टाचारविद्वद्भिरितम् ।
 तस्मात् स्तूलावयवमैवावयवीयम् ॥

इति जन्माष्टमीनिर्णयः ।

अथ जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

तच्च त्रिविधाने च कर्त्तव्यं प्रामुदाहृतवचनात् । यदा तु पारण-
 दिने अर्द्धरात्रादुपरि भाग्नस्त्रियन्तो वा भवति तदार्द्धरात्रे पारणं
 कार्यम् ।

तिथ्यर्धयोर्धदा ज्येदो मन्त्रान्तमवाप्य वा ।

अर्द्धरात्रेऽथ वा कुर्यात् पारणं तपरेऽहनि ॥

इति वचनात् ।

अथ ज्येदिदाहः ।

“मन्त्रान्तमवाप्य वेति पक्षो जयन्ती-श्रवणदादंगीयतिरेकेण ।

याः काश्चित्पिचयः प्रोक्ताः पुष्ट्या मन्त्रमंयुताः ।

अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवण-रीक्षणीम् ॥

इति वचनात् ।

ब्रह्मैवर्त्तैऽपि ।

अष्टम्यामप रोहिणीं न कुर्यात् पारणं क्वचित् ।

इत्यात् पुरा कृतं कथं उपवासाब्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कार्यं तिथि-भास्ते च पारणमिति ॥

तद्युक्तं केवलतिष्ठन्ते भास्ते वा जयन्तीव्रतप्रकरण एव बह्वि-
पुराणे पारणविधानात् ।

भास्ते कुर्यात्तिथेर्वापि ग्रहं भारत पारणमिति ।

तथा ।

रोहिणीष्यता चेयं विदङ्गिः समुपोषिता ।

विद्योमे पारणं चक्रमुंनयो ब्रह्मवादिनः ॥

माद्योगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकापि विद्युष्यते ।

तत्र पारणकं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥

तस्मात् केवलतिष्ठन्ते भास्ते च पारणविधानममममर्वविषयं इत-
रन्तु समर्पविषयमिति श्रेयम् ।

इति जयन्तीपारणकालनिर्णयः ।

अथ प्रसङ्गाज्जयन्तीव्रतनित्यत्वनिर्णयः ।

प्राजापत्यार्चमयुक्ता आवण्छाधिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या हव्यार्चं चक्रपाणिनः ॥

इत्येतदधनात् “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यत्रेवेतिवन् वीषायुक्त-
नात् नित्यत्वमवगम्यते, तेन ज्योतिष्टोमादिवदेकस्य हव्यार्चं संयोग-

पृथक्कृतमिति न्यायेन नित्यत्वमपि स्वीक्रियते । यद्योक्तं कैयित्
 नैतन्नेन तृप्त्यं । तत्र हि वाक्यान्तरेण फले विहिते ज्योतिष्टो-
 मादिकलरहितमेव वीषाया युक्तं वसन्तकाले विधीयते, तेन तस्य
 वाक्यस्य नित्यत्वावबोध एव फलं । इदन्तु “तृप्त्यर्थं चक्रपाणिनः” इति
 तृप्तिकचले फल एव व्रतं विधत्ते, तेन काम्यस्य यतो न शक्नोति
 नित्यतां बोधयितुं उभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् “वर्षे वर्षे”
 इति वीषा फलभूयस्त्वार्था न नित्यत्वार्था, अभ्यर्थार्थसङ्गत्यभावात्
 प्राजापत्यवर्षसंयुक्ताष्टमी वर्षे वर्षे यतो च सम्भवतीति, तदयुक्तं वीषा-
 शुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च फलभूयस्त्वार्था चेति वाच्यं । फले तद्-
 विधानं तद्भूयस्त्वे च तदावृत्तिविधानमिति भवत्यतोऽपि वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गात् । अत्र फले प्रतविधिरेव न प्रतादत्तौ, फलभूयस्त्वसिद्धेर्न तापरता
 वीषाशुतेरिति मन्वसे । तथा सत्यानर्थक्यं दुष्परिहरं फलभूयस्त्वा-
 र्थत्वे च प्रतिवर्षमवश्यकसंयतारूपस्य मुख्यार्थस्य शानिप्रसङ्गात् । न च
 तद्धानौ कारणमस्ति, यतोऽस्य वाक्यस्यायमर्थः, यच्छ्रावणस्यामिताष्टम्यां
 प्राजापत्यवर्षसंयुक्तायां चक्रपाणिनस्तुष्ट्यर्थं व्रतं वाक्यान्तरेण विहितं
 तद्वर्षे वर्षे कर्तव्यमिति । न च मुख्यार्थपरित्यागेनाष्टमीशब्देन
 फलस्य प्रतीतिविधानमयुक्तमिति वाच्यं । अनुवादस्य प्राप्त्यनुरूपत्वात्
 भवतोऽपि समानत्वाच्च फले प्रतविधानाङ्गीकारात् । एवाम् विरोधः
 तत्र विधौ लक्षणा समानत्वादे, उक्तञ्च भाष्यकारेण “विधौ हि न परः
 शब्दार्थः प्रतीयत इति । यतोऽन्यथार्थसङ्गत्यभावादित्याद्युक्तं तत्परि-
 यतं नित्यस्यापि तृप्तिकलनोपपत्तेश्च ।

वर्षाश्रमाचारवता पुरुषेण परः सुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्रोपकारकः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात् । किञ्च किमुपात्तदुरितव्यफलं नित्यमुता-
करणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं, तत्रापि पक्षे नित्यत्वमव्याप्यवशिष्टम् ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं विजगजम् ॥

इति वचनात् । द्वितीये पक्षेऽपि नित्यत्वमविरुद्धम् ।

तुल्यार्थं देवकीसुमोर्जयन्तीमममं व्रतं ।

कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि ।

अनुभवं पाति निरयं यावदिन्द्राद्यतुदंगम् ॥

इत्यकरणे महादौषमवशात् ।

पापघ्नोक्तं कैश्चित् भैतत्रित्यसम्बोधयितुमलं अन्यथैवोपपत्तेः,

तथाहि ।

अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं विजगजम् ॥

इत्यादि । अनेन विजगजमक्षितपापव्यफलनभुक्तं प्रायश्चित्तवत्
व्रतस्य तस्याकरणे पापव्यभावे तस्मादेव विजगजमक्षितात्पापभरणं
यातीत्यर्थः ।

यथा याज्ञवल्क्यवाक्ये ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाण पापेषु निरता नरा ।

अपचात्तापिनः कष्टाभरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इत्यत्र प्रायश्चित्ताकरणजनितान् पापान् नरकपातः, किन्तु तद्-
भरणे पापव्यकरणाभावेन विद्यमानात्पापात्, एवमिहापीति । तद्-

युक्त वीक्षावाक्येन नित्यत्वावधारणात् । प्रत्यवायकरणे प्रत्यवायमिद्वै-
तदकरणे दोषविधायकवचनस्य मुख्यार्थत्वमभावात् । तत्परित्यागेनार्था-
न्तरकल्पनाया प्रमाणाभावात् । यदि चैतज्जघन्यप्रत्यमेकमेव पापव्य-
करं स्यात्तदैव भवेच्चाप्तं, यदा अन्यान्यपि प्रायश्चित्तादीनि पापव्यका-
रीणि सन्ति तदा तस्यैवाकरणे कथं निरयपातः । एवं प्रायश्चित्तेऽपि
प्रायश्चित्तं चरितव्यमतो नित्यमिति, “कृते नि मय्ये पापे न भुञ्जी-
तानुपपन्नं । भुञ्जानो वहुंयेत्पापं यावन्नास्याति पर्वदि” ॥ इत्यादि-
वाक्यैरावगमकत्वावगमादकरणे प्रत्यवायमिद्वै तदकरणे दोषाभिधा-
यकस्य “प्रायश्चित्तमकुर्वाणः” इत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्वमभावात्-
त्परित्यागेनार्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यदप्युक्तं यदि प्रत्य-
नित्यत्वेनाकरणे निरयपातं तर्हि तद्वदुदाहरणं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते,
यथा प्रायश्चित्तमभित्यागितयोः । तथाच नित्यैकादशीप्रत्यवायकरणे ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्या दिवा भुञ्जीन्वचरेत् ।

एकादश्या दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि ॥

इति तदप्युक्तं सर्ववैपदेशिकप्रायश्चित्ताभावात्तथा सति ।

प्रायश्चित्तं प्रकृत्य स्यात् यच्च चोक्ता न निष्कृतिः ।

प्राणायामप्रतः कार्यं सर्वपापपतुत्तमे ।

उपपातकजानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

इत्यादिवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । यस्यान्यदुक्तं कैयित् यद्य-

करणे प्रत्यवायोऽभविष्यत् अनुकल्पोऽपि व्यधास्यत् ।

यथा ।

एषामममन्त्रे कुर्यादिष्टि वैश्वानरी द्विज ।

तथैकादशीव्रते नित्ये ।

एकभक्तेन नक्तेन चीर-द्वारादुरः विप्रेत् ।

इत्यसमर्थं प्रत्यनुकम्प्यो विधीयते न तथानास्तीत्युक्तं । तदप्युक्तं
अनुकम्पविधानाभावेऽपि नित्याकरणे प्रत्यवायस्यावग्रभावितात् ।
पुराणान्तरे साधारणोऽनुकम्प्यो दर्शितः ।

उपवासासमर्थस्येदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्गुणादि वा दद्याद्भुक्तयेद्विगुणं तथा ॥

सहस्रवर्षितां देवीं कपेदा प्राणसंयमात् ।

कुर्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्यादुरो नर इति ॥

तस्मान्निरयनमनवचनस्य नित्यतात्वबोधः कलमिति सिद्धं ।

स्तनपुराणे । अमाचरणे ढोषवाञ्छस्यपतिपादनेन नित्यत्वमेव
लघुहीकृतं । तथाहि ।

शुक्राक्षेण तु यथाप्य श्रवहस्तसमीपजने ।

तत्पापं क्षम्यते शुभिर्जयन्त्याश्रमजने कृते ॥

द्व्यभ्रमांशं चरं काकं श्रेष्ठं शुभिषत्तम ।

मांसं वा द्विपदां भुक्तं क्षण्यजन्माष्टमीभवे ॥

छण्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं दिजोत्तम ।

पेलोकायश्च पापं भुक्तं तेन न संशयः ॥

अध्वमयं चरापय गोवधः स्त्रीवधोऽपि वा ।

न लोको मुनिशार्दूलं जयन्तीविमुखस्य च ॥

ये न कुर्वन्ति जानन्तः छण्णजन्माष्टमीव्रत ।

ते भवन्ति महाप्राज्ञा व्यामाः सुखे हि कामने(१) ॥

यावणे बडले पळे छप्पजन्माष्टमीप्रतम् ।
 न करोति नरो यत्तु भवति क्रूरराक्षस ॥
 यावणे बडले पळे न करोति यदाष्टमी ।
 क्रूरायुधा क्रूरमुखा हिंस्रानि यमकिङ्करा ॥
 न करोति यदा विष्णोर्ग्रन्थनीसम्भव प्रतम् ।
 यमस्य वगमापस्य भवते नारको घृषा ॥
 जयन्तीवाचरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
 पौषमे तिलमाचस्तु यमदूते जलोवरम् ॥
 यो भुञ्जीत विमृष्टात्मा जयन्तीवाचरे कृप ।
 नरकोनारो न तस्याग्नि दादमीन्तु पञ्चवत ॥
 यदा सह जयन्त्या त् करोति दादमीप्रतम् ।
 तस्य गोरिपुरे वासो धावदाभृतमश्ववम् ॥
 रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो महामुने ।
 श्रुतीतामागत तेन कुलमेकोत्तर प्रतम् ।
 पातित नरके घोरे भुञ्जता छप्पदाचरे इति ॥

यत्पुनश्च भोजनवाक्य तन्नेतद्भोजनप्रतिषेध “न हिंस्यात् सर्वा
 भूतान्मौतिवत्, तेन जयन्त्या कथं नित्यता तन्प्राहाद्वे च कथं तस्य
 पाठं तद्योरसम्भवात् । अथ जयन्तीप्रकरणपाठास्तदर्थत्वं प्रतिषेध
 श्रेयते । तथापि तेन न जयन्त्या नित्यता प्रकृति योजुः, न हि यत्तु
 ‘नान्तं वदेदित्यनेन कलर्पप्रतिषेधेन कर्तोर्विध्यत सिद्ध्यति । किञ्च
 छपवांसो नाम शैतिकर्तव्यताकोऽभोजनसङ्ख्यं तद्विवाचार्यमेव भो-
 जनमित्यसौ सिद्धाया कोऽप्य प्रतिषेधेनेति, तत् प्रतिषेधान्भुपगसे-

नैव परिद्धत, तस्मात् “न पृथिव्यामग्निर्धेतयोनान्तरिक्षे न दिव्यीतिवत्
प्राप्तभावात् यथा नित्यानुवादनेनास्य हिरण्यनिधानमुत्तर्यता-
भूत् एवमिहापि भोजनप्रतिषेधस्य नित्यजन्माष्टमीप्रतस्तुत्यर्थता-
वेदितव्या अकरणे दोषाभिधायकत्वेन काम्यव्रतविधिस्तुत्यर्थतास्तुप-
पत्ते, भोजननिन्दावाक्यानां नित्यविधिप्रतपेव स्पष्टमेव, फल
सम्बन्धवचनात् काम्यत्वमप्येतद्भक्तस्यावश्यमस्ते ।

तद्यथा विश्वरूपे ।

प्राजापत्यर्चयुक्ता लक्ष्णा नमसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि क्षभेत योपोय्या वा महाफला ॥

स्तुत्यसुरारणे ।

व्रतेनाराय त देव देवकीमहित हरि ।

त्यक्ता यमपथ धीर चाति विष्णो पर पदम् ॥

अष्टमीपूजा ये ये प्रकुर्वन्ति नरोत्तमा ।

कारयन्ति च विप्रेन्द्र लक्ष्मीशोपा सदा स्मिरा ॥

स्तरण वासुदेवस्य मृत्युकाळे भवेन्मुने ।

सिध्यन्ति सर्वकार्याणि कृते लक्ष्माष्टमीपूजे ॥

धर्ममर्षं च कामश्च मोक्षश्च मुनिपुङ्गव ।

ददाति शक्तिरान् कामान् ये चान्ये चातिदुर्भगा ॥

तथा ।

ममाग्रया कुरुष्व ॥ अयनी मुहुर्येनप ।

भविष्योत्तरे ।

प्रतिवर्षं विधानेन महान्नो धर्ममन्दन ।

नरो वा यदि वा वारौ यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
 पुत्रपन्थानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
 इति धर्मरतिभूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 तत्र दिव्येन मानेन वर्षच्छब्दं युधिष्ठिर ।
 भोगाधानाविधान् भुक्त्वा पुण्यशेषादिश्रमतः ॥
 सर्वकामसमृद्धे तु सर्वसुखविवर्जिते ।
 सर्वधर्मयुते पार्थ सर्वभोक्तृसङ्कुले ॥
 कुले नृपवरिष्ठानां जायते दृष्ट्युपमः ।
 यस्मिन् भद्रैश्च देवैश्च तु स्तित्विनं वा घटापितम् ॥
 मम जन्मादिनं पुण्यं सर्वाद्यद्भारशोभितम् ।
 पूज्यते पाण्डवमेव जगैरत्सुवचंयुतैः ॥
 परचक्रभयं तत्र न कदाचिद्भवत्युत ।
 पर्जन्यः कामवर्षो स्नादितिभ्यो न भयं भवेत् ॥
 मृदे वा पूज्यते यस्मिन् देवक्यायुरितं मम ।
 तत्र सर्वसमृद्धिः स्नातोपसर्गादिवं भयम् ॥
 पशुतो नकुलाङ्गालात्पापरोगाच्च पातकात् ।
 राजतद्योरतो वापि न कदाचिद्भयं भवेत् ॥
 तथाद्वैतद्वयं निधं काम्य चेति सिद्धम् ।

इति अयन्तीयतन्त्रित्यलनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
 मरुत्तविद्याविद्यारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
 तोषछन्दे कामनिर्णये अष्टाष्टमौनिर्णयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ यष्टोऽष्टायः ।

अथैकादशीनिर्णयः ।

सषैकादशीमहिमा तत्त्वमागरे ।

भातेव शम्भवाप्ताना शौवध रोगिनामिव ।

रक्षार्थं सर्वलोकाना निर्मितैकादशी तिथि ॥

तथा ।

एकादशुपवामी य म धन्य म च बुद्धिमान् ।

तथा ।

एकादशी परित्यज्य योऽन्यद्भूतमुपासते ।

स करण्य मक्षारद्वयह्ना लोष्ट हि याचते ॥

तथा ।

एकामैकादशी वापि समुपोष्य जनार्दनम् ।

कामेनापि समभर्च्य समाराध्नुक्तिमाप्नुयान् ॥

पुराणान्तरे तु तोयेनापि समभर्च्येति पाठः ।

प्रमज्जाद्वाय वा दम्भाभोभादा चिदग्राधिपम् ।

एकादश्या नमस्तस्य सर्वदुःखादिमुच्यते ॥

समाराध्यमहाघोरादुःखिना सर्वदेहिना ।

एकादशुपवासोऽयं निर्धितः परमौषधम् ॥

मक्षाररोगदृष्टानां नराणां प्रापकर्मणाम् ।

एकादश्युपवासेन यद्य एव सुखं भवेत् ॥

नारदीयपुराणे वग्नियः ।

एकादशीसमुत्वेन वज्रिना पातकेभ्यनम् ।

भक्षतां याति रात्रेऽपि जगगतोद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भूय विद्यते ।

यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातकहरानिदम् ॥

तावत् पापानि देहेऽस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिप ।

पावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभम् ॥

अश्वमेधपशुहत्याणि वामपेयगतानि च ।

एकादश्युपवासस्य कलां मार्हन्ति शौडमीम् ॥

एकादशेन्द्रियैः घापं यस्ततं भवति प्रभो ।

एकादश्युपवासेन तत् सर्वं विलयं भवेत् ॥

एकादशीमयं किञ्चित्परिवाणं न विद्यते ।

मर्गं-मोक्षप्रदां क्षेपां राज्य-पुत्रप्रसाधिनी ।

सुकलप्रदां क्षेपां शरीरारोग्यदाधिनी ॥

न गङ्गा न मया भूय न काशी न च पुष्करम् ।

न चापि कौरवं सेवं न रेवा न च देविका ।

यमुना चन्द्रभागा च तुङ्गा भूय हरेर्दिशान् ।

प्राप्तेनापि हता राजस्य दर्शयति मानकम् ।

अनायासेन रात्रेऽपि प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥

चिन्तामणिममा क्षेपाथ पापवन्निधौ ममा ।

महत्पपादपप्रणया वेदवेदोपमा तथा ॥

मङ्गलैर्वर्त्ते ।

सर्वप्रायश्चित्तमिदं सभारोत्तारकारकम् ।
 एकादशीमेतं विप्रं कुर्वन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 नरो दिनेर्यद्दशभिस्तुर्भिर्यं करोत्यथम् ।
 उपोष्य पञ्चदशमं दिनं विष्णोर्हि मुच्यते ॥
 इति सर्वपुराणेषु सुनीनां निश्चितं मतम् ।
 उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नान्यथा ॥
 कलावस्त्रिजनाग्नीनामहिषापावितात्मनाम् ।
 एकादशीं विना विप्रं न भस्मारादिमोक्षणम् ॥

पद्मपुराणात् ।

उपोष्यैकादशीमेकां प्रसङ्गेनापि भागव ।
 न याति यातनां वामीमिति नो धमत युतम् ॥

तथा ।

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृतं वैश्यं मानवैः ।
 एकादश्युपवासेन तत् सर्वं विलयं भवेत् ॥
 एकादशीपूजनां किञ्चित् पुण्यं लोके न विद्यते ।
 व्याजेनापि हता येस्ते वपः पान्ति न भास्कुरे ॥

स्कन्दपुराणे ।

विना हि चतुर्विधयोगान् सदैवैकादशीं शृणुष्व ।
 विनिहतौघ एनामि कुनृपा विषयं यथा ॥
 कुपुत्तम्बु कुलं यदन् कुनारौ च पनि यथा ।
 अधर्मेण यथा धर्मं कुधर्मेण यथा नय ॥

सुप्रानेन यथा ज्ञानं कुग्रौचे प्रवृत्तिता यथा ।
 असदादे यथा वादः सत्यं चैवानृतेन हि ॥
 यद्योप्लेन हिमं सुभ्रु अनर्पेनार्थसञ्चयः ।
 यथा प्रकीर्तनाद्भानं तपो विधायकारणात् ॥
 अग्निष्टो हि यथा पुत्तो गावो बूरगमाद्यथा ।
 सङ्केतेन यथा श्राद्धं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
 यथा भर्तृहृताज्ज्ञानं फलानां वर्यवर्णिनि ।
 तथा दुष्कृतसङ्घातां प्रोक्तेषां दादशौ शूमे ॥
 ब्रह्महत्या दुराधानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 अभावं समुपेयन्ति न तथा वै त्रिपुष्करम् ॥
 न चापि नेमिषं सेचं न च कौरवसंज्ञितम् ।
 प्रभामं न गथा देवि न रेता न भरस्वती ॥
 काचिन्दो यमुना चैव देविका न च काश्चमी ।
 तथान्यस्तोर्वसङ्घातो नैव तुल्योदरेर्दिनात् ।
 न दानं न जपः ध्यानं न चान्यत्पुल्लं कचित् ।
 मुक्तये नमस्सुभ्रु मुक्तैकं हरिवासरं ।
 मत्तयोपोषणे चान्या मग्नन्ते पापरात्रयः ।
 शक्ताः श्रियवीदानमेकतो हरिवासरः ।
 न सम कविभिः प्रोक्तो वासरो ह्यधिको मतः ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपवासी हरि यस्तु भाग्य ध्यायति मानव ।

तत्त्वज्ञापो तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽद्वैतवद्ब्रह्म पदमाप्नोत्यसंग्रहम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

एकादशी भद्रापुण्या सर्वपापविनाशनी ।

भक्तैस्त्रदीपनी विष्णोः परमार्थगतिप्रदा ।

यामुपोष्य नरो मत्वा न संसारे भविष्यति ॥

एकादशां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।

न स दुर्गतिमाप्नोति नरकाणां न संग्रहः ॥

इत्या पापमहत्वाणि एकादशामुपोषितः ।

द्वादश्यामर्चयेद्दिपु न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥

एषा तिथिः परा पुण्या विष्णोरीशस्य तृदिदा ।

तस्याद्यैव जगन्नाथः अमूर्त्ता सूर्यिमान् स्तितः ।

तेन सा सर्वपापघ्नी सर्वदुःखविनाशनी ॥

या मा विष्णुसद्यो शक्तिरमन्ता ह्यध्या म्निता ।

सा तेन तिथिरूपेण द्रष्टव्यैकादशी मती ॥

सनत्कुमारमीमे ।

इत्या पापमहत्वाणि ब्रह्महत्याशतानि वे ।

एकामेकादशी भक्ष्या समुपोष्य शूचिर्भवेत् ॥

एकादशीमतादव्ययद्रुत क्रियते नरैः ।

निष्कलं तदिजानीयादूपरोहृतमङ्कुरम् ॥

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्य वायव्ये विष्णोर्द्या नरः भवतेन्द्रिय' ।

सपवासपरो भूत्वा पूजयेद्भधुसूदनम् ।

स हन्ति सर्वपापानि किं तपोभि किमध्वरे ॥
 एकादशी प्रपन्ना ये नरा नरवरोत्तमा ।
 तद्वच्च नहवो भूता नानारिक्तकेतना ।
 श्रेष्ठेण पीतवस्त्रा हि प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥
 एष प्रभावो हि भवा द्वादशा. परिकीर्तित ।
 पापेभ्यश्च घोरस्य पावकाख्यो महीपत इति ॥

देवीरहस्य-स्कन्दपुराणयो ।

पापस्य विविध प्रोक्त पातकक्षतिपातकम् ।
 छपपातकमृगश्च महापातकमेव च ॥
 प्रकीर्णकश्च तस्मिन्मेकादश्यामुपोषणात् ।
 विस्तृतं याति तीर्थस्य यथा मृगस्यभाजनम् ॥
 भविष्यत्पुराणे वेष्यते महातन्त्रे ।

एकादशपुत्रासौ य किं तस्मान्मेक कर्मणा ।
 मेकादशपुत्रासौ य किं तस्मान्मेक कर्मणा ॥
 मोरधर्मेणु ।

एकतयामिहोवादि द्वादशीमेकत प्रभु ।
 तुमयातोन्नयत्तप द्वादशी च विशिष्यते ॥
 देवीरहस्ये ।

गायत्रीं च यथा भर्षपापपञ्चरभेदिनी ।
 एकादशीं तथा भर्षपापपञ्चरभेदिनी ॥
 स्कन्दपुराणेऽपि ।

अभोज्यभोजमाख्यात अगम्यागममात्रं यत् ।

अद्याव्ययाजनाद्यश्च अभक्ष्याणाञ्च भक्षणात् ॥
 असृग्नासर्गनाद्यश्च परेषां निन्दनाच्च यत् ।
 आत्मसंस्तवनाच्च पारदार्म्यात्कृतञ्च यत् ॥
 विचिताकरणाच्च परविज्ञापहारतः ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं च यत् पातकघ्नोपपातकं ।
 तस्यैव विलयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥

वेद्यावतन्त्रे ।

एकादशी मद्यापुष्ट्या विष्णोरीशस्य वणभा ।
 तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादशां पूजयेद्भक्तिं ॥
 तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णोर्भक्तिय जायते ।
 ज्ञानञ्च प्राप्यतं येन संसारादिन्दते नरः ॥

स्कन्द-भविष्यपुराणयोः ।

ये द्वादशीमुपव्रज्यन्ति सन्निभवा
 ये वा स्रवद्भक्त्युमैर्हरिमर्षयन्ति ।
 ते धीतपाबहुरपयोनिधिराजहंसाः
 संसारसामरजसस्य तरन्ति पारम् ॥

वायुपुराणे ।

एकादशीयतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स विष्णोर्वाति मन्दिरम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्युपासं यः श्रद्धया कुरुते नरः ।
 स सर्वपातकादिभ्यस्तत्पेवाधिर्विमुच्यते ॥

न धमत्थापद नापि नरक न च यातनाम् ।

न नमस्त न पूज्यश्च वासुदेवप्रियो हि स ॥

गरुडपुराणे ।

एकादशीमत भक्ष्यं यः करोति नरः सदा ।

स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सङ्कषताम् ॥

आग्नेयपुराणे ।

एकादशामुपवासं यः सदा कुरुते नरः ।

स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्थितः ॥

रुद्रपुराणे ।

यः करोति नरो भक्षणं एकादशामुपोषणम् ।

स याति विष्णुसालोक्यं याति विष्णोः सङ्कषताम् ॥

विष्णुपुराणे ।

ॐकारं सर्ववेदानां यच्चैवाद्यं प्रपूजितम् ।

तथा सर्वव्रतानाम्नां दादशीव्रतमुत्तमम् ॥

इत्येकादशीमहिमा ।

अथैकादशीविषये व्रतवाक्यनिषेधनिर्णयः ।

नैकादश्या कानिचिदाक्यानि भोजननिषेधपराणि, कानिचिद्
मतविधिपराणि । तत्र भोजननिषेधपराणि तावदुदाह्रियन्ते ।

तत्र देवलः ।

॥ ब्रह्मेण पिबितोऽयं न खादेत् कूर्मं शूकरौ ।

एकादश्या न भुञ्जीत पयसोऽम्भयोरपि ॥

नारदीयपुराणे ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
 अश्वमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवामदे ॥
 तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवामदे ।
 रटन्तौह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ॥
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवामदे ।

स्कन्धपुराणे ।

मातृहा पित्रहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
 एकादश्यान् भुञ्जानो विष्णुलोकात्पुनो भवेत् ॥

नारदीयपुराणात् ।

अष्टवर्षाधिकोमर्त्या अग्नीतिर्न हि पूर्यते ।
 यो भुङ्क्ते मामके राह्वे विष्णोरहनि पापभाक् ।
 स मे दण्डश्च मध्यस्थ निवासो देवतः स मे ॥

विष्णुसूक्तमपि ।

एकादश्या न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः ।

ब्रह्मविधर्ते ।

स केवलमथ भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवामदे ।
 दिने तु सर्वपापानि भवन्वशस्तानि तु ।
 तानि मोक्षेन योऽप्राप्ति न स पापैर्विमुच्यते ॥

विधवायास्तेकादश्यां दोषविशेषः प्रदर्शितः कात्यायनेन ।

विधवा या भवेचारो भुञ्जीतेकादशीदिने ।
 तस्यासु सुकृतं नश्येत् भूणहत्या दिने दिने ॥

अथ च “न खादेत् कूर्म-शूकरादित्यादिनिश्चितनिषेधसमि-
याहततया “एकादशां न भुञ्जीत पशयोऽहमथोरपीत्यादेर्निषेध-
रतेवाध्यवसीयते । न चैतेषु वाक्येषु पर्युदासकारणं व्रतशब्दसामाना-
धिकार्यादि श्रूयते, अतोभोजननिषेधा इमे ।

अथ केचिदाहुः एतान्यपि वचनाभ्युपगमपर्यायेन कश्चिदुपक्रमे
कश्चिदुपसंहारे कश्चिदुपक्रमोपसंहारयोश्चपदान्ध प्रतिपादनात् नम-
र्षविधौ तु मूलभूतवेदान्तरकल्पनाग्रहणाच्च । एकमूलत्वाच्च कश्चापि
स्मृतितन्त्रमसिद्धैव । यच्च “एकादशाभ्युपवसेदित्यभिधाय “एकादशां
न भुञ्जीतेति वचनं देवसादिस्यतिषु तदुपसंहारार्थं मुणर्विधानार्थं वा,
तथा चोपवासप्रकरणपठनमप्युचितं भवति । तेन स्वतन्त्रनमर्षवि-
धिपरमेवमादिवचनमिति मतमपान्तमिति ।

अपरे लाञ्छनैस्तु । मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात् ।
न च मूलभूतवेदान्तरकल्पनाग्रहणाग्रहणाश्रयणमुचितमिति वाच्यं ।
मर्षविधि-निषेधानामेकार्थत्वापत्तेः । न चेह व्रतादिशब्दसामानाधि-
कार्यं पर्युदासाश्रयणकारणमस्ति ।

ननु ।

एकादशा न भुञ्जीत पशयोऽहमथोरपि ।

वनमन्यतिधर्मोऽयं शुक्रामेव सदा ब्रह्मै ॥

इति पर्युदासोऽयमभोजनमङ्गलमुपवासास्य व्रतं सिधत्ते “वनमन्य-
तिधर्मोऽयमिति धर्मशब्दसामानाधिकार्यात् । न हि निषिद्धाणां
ब्रह्महत्यादीनां परित्यागे कश्चिद्धर्मो जायते । ब्रह्महत्याद्यनुष्ठानादधर्मो
भवति अननुष्ठानादधर्मपरिहारमात्रं न पुनर्धर्मसम्भवे, पाहकनि-

येधो गृहीतो धर्मा भवेदपि न पुनः स्तनम्नो निषेधस्तथा भवति,
तस्माद्भुमंशब्दसामानाधिकरण्यादवगम्यते भावरूपं किञ्चिद्विधेय-
मस्तीति, प्रजापतिप्रतेष्विव नञर्थस्य प्रतशब्दसामानाधिकरण्यादतः
सर्वेष्टेकादशीभोजननिषेधवाक्येषु सर्वंशाखाग्यायेन “वनस्य-यतिधर्मा-
ऽपमित्यस्योपसंहाराद्भुमंशब्दसामानाधिकरण्यं पर्युदासावयवकारणं
भविष्यतीत्युच्यते । उक्तं । यच्चैतद्वाक्यविहितं नित्यमेकादशपुषाह-
प्रतं स्तनम्नरे मुख्यया वृत्त्या मुख्यासंभवाद्वा लक्षणया विधीयते ।
यथा कात्यायन-देवस्तस्मत्तोः ।

एकादशासुषवसेत्पचयोद्भवयोरपि ।

विष्णुरहस्य-स्तनदपुराणयोः ।

उपोष्टेकादशीं नित्यं पचयोद्भवयोरपि ।

इत्यादिषु ।

यथा च भविष्यपुराणे ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोद्भवयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च ब्रह्ममेव कदा गृही ॥

अग्निपुराणे ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोद्भवयोरपि ॥

इत्यादिवचनं । तच्चैतत्स्मृतिगतस्य च “वनस्य-यतिधर्माऽपमिति
विशेषस्य तत्स्मृतिगतस्य च “ब्रह्मचारी च नारी चेति “गृहस्थो
ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव चेति विशेषस्याच कर्मैकादशपुषाहो
युज्यते । यच्च ॥ मुख्यासंभवेन निषेधनिययादुपवासप्रतिविधानं नास्ति

तच्च कथं प्रतस्तस्योपसंहारः, न ह्यग्निहोचयतोविशेषः । शाखान्तरे-
 ऽन्यकर्मस्युपसंह्रियते, उपसंहारादेव प्रतविधानं भविष्यतीति चेत् । न ।
 उपसंहारे सति प्रतविधानं प्रतविधाने च सति कर्मैकादुपसंहार-
 इति दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । सर्वोपसंहारे च देवतास्यतौ
 प्रतविधायकवाक्यान्तरसङ्गात् पौनश्चक्रमग्नः । न चैकं प्रतविधानं
 द्वितीयं तदुपसंहाराय गुणविधानाय चेति वाच्यम् । “न शङ्खेन
 पिवेत्तोयमित्यादिनिषेधव्यवधानेनावुद्धिस्तस्योपसंहाराद्युपपत्तेर्भिन्ना-
 र्थत्वे श्रवणस्युपसंहारायन्त्याशुचित्वाच्च । नापि गुणविधिः, प्राप्तार्थ-
 विषयत्वेन विधित्वस्येवाद्युपपत्तेः “न शङ्खेन पिवेत्तोयमित्यादिभिः
 सम्प्रतिपक्षनिषेधैः सादृश्येण पठितत्वाच्च । एतेन क्वचिदुपक्रमे
 क्वचिदुपसंहारे उपवासप्रतिपादनादित्यपि निरस्तं । एकतिथि-
 सन्मन्त्राद्युपवासप्रकरणपठनमप्युचितं, तस्मात् स्वतन्त्रमर्थविधि-
 परमेवमादिष्वपनमिति मतं समीचीनं । कथं ब्रह्मचार्यादिवाक्येषु
 मुख्यार्थासम्भवात् सावर्ण्योपवासप्रतविधानमिति चेत्, उच्यते मुख्य-
 र्थपरिपक्षे स्त्रियां वाक्यानामप्यनर्थो भवेत् । गृहस्थ-ब्रह्मचार्यादि-
 ताग्नि-नारौर्णां पक्षद्वयेऽप्येकादश्यां भोजननिषेधस्तस्मिन्तिरिक्तानां
 भोजने प्रायवायाभावः । गृहस्थस्य तु श्रद्धायामेव भोजननिषेधः
 श्रद्धार्थां भोजने प्रायवायाभावः इत्यापद्येत विशेषनिषेधश्च श्रेयाभ्य-
 युधाविषयत्वात् । तथा च प्रति “एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि
 मानस इत्यादिवचनविरोधः । न च सामान्यस्य निषेधस्य विशेष-
 निषेधेनोपसंहारः यथा “पुरोडाशं चतुर्हं करोतीति सामान्यविधिः
 “आग्नेयं चतुर्हं करोतीति विशेषविधिना भविष्यतीति वाच्यम् ।

निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विगोपानयेत्वादुपसंहारात्तुपपत्तेः । एव-
मप्युपसंहारे “न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामान्यनिषेधस्य “ब्राह्मणे
न हन्तव्य इति विशेषनिषेधेनोपसंहारोपपत्तौ अक्षियादियधे प्राय-
श्चित्तोपदेशान्तर्यकप्रसङ्गात् । “ब्राह्मणे न हन्तव्य इति च पाप-
गौरवस्यापमार्थ विशेषनिषेध इति चेत् । न । तदभावात् । न हि
वनस्य-घटीनामेकादृशां भोजने न्यूनं प्रत्यवायो गृहस्थादीनामधिकः,
गृहस्थास्य च ह्यण्यां भोजने न्यूनः शूद्रायामधिक इति सम्भवति,
प्रायश्चित्ताधिक्यामभिधानात् । प्रत्युत गृहस्थाद्यपेक्षया वनस्थादीनां
“शौचवच्छोधनं प्रोक्तमिति प्रायश्चित्ताधिक्यं चाभिहितं । प्राय-
श्चित्तोपदेशादेव नोपसंहार इति चेत् । न । अनुपदिष्टे प्रायश्चित्ते
प्रसङ्गात् । सामान्यतोर्विहितं प्रायश्चित्तं सर्ववाचीति चेत् । न ।
भवन्मते मत्तन्निषेधसङ्गावेऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । मुनस्त्वैवोपसंहारा-
भावमार्थं तस्माद्भविष्यतीति चेत् । न । उपसंहारनिवारणार्थत्वाभावे
मानवपदवैयर्थ्यात् शास्त्रस्य अनुयाधिकारत्वेमेव तत्सिद्धे । घनूक्तं
पर्युदासपक्षे “गृहस्थो ब्रह्मचारी चेत्थन वाक्ये पक्षद्वयेऽप्युपवासप्रसङ्गेर्ग-
हस्थपक्षमनुपपन्नं स्यात्, “शूद्राभ्येव यदा गृहीत्यादिवक्ष्यमाण-
विरोधादिति, तद्युक्तं अविरोधस्यानुपदमेवोपपादयिष्यमाणत्वात् ।

अपरे शब्दं धानि अनादिशब्दसामानाधिकरण्यरहितानि
वाक्यानि तानि निषेधपराण्येव । ननु पर्युदासपक्षेऽपि लक्षणा नाम्नेव
“नलभावे च सादृश्ये तद्विरुद्ध-तदन्ययोरपीति स्मरणादतश्च वाक्या-
न्तरपर्यालोचनया भोजनविरुद्धमभोजनसद्वन्त्यमभिदधुपवासपर
स्यात्, अन्यथा “नानुयाजेषु ये यज्ञाभर्हं करोतीत्यत्रापि लक्षणाभिधा

पर्युदासो न स्यात् । निषेधपक्षे अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गात् लक्षणापि
 स्वीक्रियत इति चेत् । न । एवं सति “यथेयं चेत्तद्यथापि त्रीदिव-
 द्धनाप्रसङ्गात् । न च ‘ त्रीदिवभिर्पक्षेतेषां च वस्तुनां त्रीदिवभिरित्यप्य-
 वस्तु वाक्येषु वक्ष्यमाणत्वात् अष्टदोषदुष्टविकल्पाच्च, वर वाक्यद्वय-
 विहितमभ्युदयकारि भवतीति कल्पना । अनेकमस्कारवाक्यगत-
 यवमलक्षणातो वरमेकस्मिन् वस्तुवाक्ये त्रीदिवमलक्षणा दुर्गा, तस्माद्विकल्प-
 भयामलक्षणाङ्गीकारे अथारम्भा प्रसङ्गात् न पर्युदासपक्षे नमो
 लक्षणा मुख्यमेव । तेन पर्युदास एव भवतीति चेत्, उच्यते, पर्यु-
 दासपक्षे लक्षणाभावेऽपि निषेधा एते, सर्वे हि प्रधानैरेव सति
 सप्तमे सम्बध्यते तेन प्रधानाख्यातयोगेन निषेधते, नाम धातुपर्ययोगे
 च पर्युदासो भवति, न तु निषेध । न स्वाख्यातयोगे तदुक्तं “नाम-
 धातुपर्ययोगाच्च न मञ्जु प्रतिषेधक इति । तस्यापि विधेः अयमङ्गीक्रियते
 प्रतीयमानप्रधानाख्यातसम्बन्धे बाधकाभावात् न तु लक्षणाप्रसङ्ग-
 भिन्ना । यद्य विकल्पभयात् लक्षणाङ्गीकारे वरवाक्ये वा प्रनश्यते
 इत्युक्तं तदुक्तं त्रीदिववाक्ये वरवाक्ये वा ना स्वीकार्येति विनिगमे
 चेत्तेरभावात् । न च त्रीदिवमलक्ष्य वस्तुवाक्यपाठो नित्यात्मक, मस्कार-
 वाक्यगत त्रीदिवमलक्ष्य यवमलक्षणाभावात्, प्रदेष्टव्यकृतिमात्रसत्त्वयो-
 पपत्ते गृह्यत्वोपलक्षणी चेति वक्ष्यमपि निषेधपरमेव, न तु ‘ एका-
 दश्यां न भुञ्जीत कदापिदपि मानव इति वक्ष्यविरोध उप-
 महाराभावात् । न च विशेषणैरुच्यते ।

व्याख्यानविरचयः सप्तमः च ते च ।

अथ एव विद्वान्ति नैवा विद्वान्प्रमा ।

यो गृहस्थो ॥ भुञ्जीत आहिताग्निस्तथैव च ।

प्राणमिहोचलोपेन श्रवकोर्णी भवेत्तु यः ॥

इत्येवमादिबचनपर्यालोचनया मानवपदसंकोचपरिहारार्थत्वात् ।
न च “एकादशां न भुञ्जीतेतिवचनान्येकादशीत्यतिरिक्तविषयाणि,
गृहस्थादिविषयभोजननिषेधपर्यालोचनया “एकादशां न भुञ्जीते-
त्याद्यापि तद्व्यतिरिक्तविषयताप्रसङ्गात् । तेनैतद्व्यापनोदमार्थं “गृहस्थो
ब्रह्मचारी चेति वचनमिति न दोषः । यानि पुनर्वाक्यानि व्रतशब्द-
वन्ति दृश्यन्ते तानि न निषेधपराणि “नोद्यन्तमादित्यमीसेतेतिवत् ।

मत्स्य-भविष्यपुराणयोः ।

एकादशां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीतिथौ ।

शुक्ले वा यदि वा क्षणे तद्गतं वैष्णवं मृतम् ।

आग्नेयसुराणे ।

एकादशां न भुञ्जीत व्रतसेतद्धि वैष्णवं ।

एवमन्यान्यपि वाक्यानि व्रतविधिपराणि ज्ञेयानि । यान्युपवाम-
शब्दवन्ति यानि च फलशब्दवन्ति वाक्यानि वक्ष्यमाणानि तावद्यपि
व्रतविधिपराण्येव निषेधपरमे क्लृप्तसम्बन्धानुपपत्तेः । व्रतविधिपरा-
ण्यपि वाक्यानि द्विविधानि नित्यव्रतविधिपराणि काम्यव्रतविधि-
पराणि च । नित्यव्रतविधिपराणि तावदुदाहरिष्यन्ते ।

तत्र नारदः ।

नित्यं भक्तिममायुर्नेरैर्विष्णुपरायणैः ।

पचे पचे तु कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं ॥

अत्रोपोषणं नित्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ।

गारुडपुराणेऽपि ।

उपोयैकादशीं नित्यं पचयोऽसुभयोरपि ।

ममत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

एकादशीं सदोपोया पचयोः श्रुत-कृष्यायोः ।

तथा ।

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

तथा ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं ।

न करो नरकं याति दीरवं तममावृतं ॥

एषु वाक्येषु कदा नित्यं नातिक्रमेदिति अवस्थास्पष्टे पक्षे इति वीष्णाश्रयादकरणे दोषमकीर्त्तनाच्च एकादशीव्रतं नित्यमिति गम्यते ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

द्वादशीं न प्रभीक्षया यावदायुः सृष्टन्तिभिः ।

आग्नेयपुराणे ।

उपोयैकादशीं राजन् यावदायुः सृष्टन्तिभिः । इति ॥

यति-विधवयोरेकादश्यामुपवासातिक्रमे दोषविशेषः प्रदर्शितो-
मारदीयपुराणे ।

एकादश्यां विना रक्षा यतिय सुमहाभुने ।

पच्यते ह्यन्धतामिच्छे यावदाभ्युत्तमंश्रवं ॥

एकादशां न भुञ्जीत पचयोऽसुभयोरपि ।

वम्य-यतिभर्मौड्यं श्रुत्वामेव सदा गृही ॥

विचार-निन्दा किमर्थं विचार्यते विचारितप्रायमेवेतत् तस्माच्च-
विचारमेकादश्यामुपवसनीय अन्यथा ब्रह्महत्यादिदोषापत्तिरिति
वाक्यार्थः ।

अथैकादशौघविधिपराणि वाक्यानि ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

य इच्छेद्विष्णुना वाम श्रुत सत्यदमात्मन ।

कश्चित् शुतपदस्याने पुत्रपद पश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

य इच्छेद्विष्णुसाधुव्य त्रिय सत्पत्तिमात्मन ।

कात्यायन ।

सकारसागरोन्तारमिच्छन् विष्णुपरायण ।

श्रेष्ठं सन्नाति स्रगं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥

एतेषामुत्तराहं “एकादशा न मुञ्च्यते पश्योद्भवयोरपीति ।

स्कन्दपुराणे ।

यदीच्छेद्विष्णुना भोगान् मुक्तिं चात्यक्तदुर्लभा ।

एकादश्यामुपवसेत्पश्योद्भवयोरपि ॥

भारदीयपुराणे ।

आराधयति गोविन्दमेकादश्यामुपोषित ।

य स यास्यति निर्वाणं दाहं प्रलम्बवर्जित ॥

विष्णु ।

भागवतौघं ऋग्वेकादश्यामुपोषितो भगवन्तं वामदेवमभ्यर्चयेत् ।

पूष्प-भूषाद्यनुलेपन-दीप नैवेद्यैर्वह्नि-ब्राह्मणतर्पणैश्च व्रतमेतत् भगवते

इत्या पायेभ्य पूतो भवति यावज्जीव इत्या श्वेतद्वीपमेवाप्नोति
उभयतो दादशीत्येव सवासरं स्वर्गं लोकां प्राप्नोति यावज्जीव विष्णु-
लोकमित्यादि ।

भारदीयपुराणे ।

स्वर्ग-मोक्षप्रदा श्लेषा शरीरारोगप्रदायिनी ।

सुकलत्रप्रदा श्लेषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ॥

न ह्यपापश्लोकत्रयणादिवत्परार्यत्वादिय फलश्रुतिरर्थवादोऽप्यनु-
च्यते, परार्यता नाम वापचयार्यता अभिप्रेता, सापि च न स्पष्ट विशु-
द्देशेऽवगम्यते किन्त्वर्थवादमात्रश्रवणैव, स चार्थवाद स्वर्गादिव्यय-
विशिष्ट इति तान्त्रेव फलान्वयौक्तिधनो यथा आतेष्टेरवशकसंख्याया-
अप्यार्थवादिकफलसम्बन्धोऽङ्गीकृतः । अथ च “तमेव वेदातुवचनेन
प्राज्ञाणां विविदिषन्ति यन्नेन दानेन तपसा अनाश्रमेनेति तपसो
विद्यान्त्याख्यमात् पारम्पर्येण मोक्षार्थत्वमस्तीति सम्यग्मानेनोक्त
मोक्षप्रदेति । इत्येकादशीविषयनिषेधवाक्यनिर्णयः ।

अथास्मिन् प्रतेऽधिकारी निरूप्यते ।

तत्र काम्यतपसे तत्फलककाम एव । नित्यतपसे चिकार्यम-
प्युक्तं प्राह । क्रियत्वानुक्तसत्त्वान्नौवनवानधिकारी कस्यते, तथापि
सैवर्णिकाधिकारत्वाद्दर्मश्रावणा अत्रैवर्णिकशुद्धास । ननु वनस्थ-
यतिधर्मोऽयमिति स्मरणादयदस्यादिव्युदासोऽपि कस्याच भवति,
उच्यते वनस्थ स्मरणादयदस्यापदान्पयासमावात् । न हि धर्मश्रद्धोपस-
र्जनीभूतयोरेकादशा न भुञ्जीतेत्यनेनान्यत्र सम्भवति । एवं
सम्भवति वनस्थ यतिधर्मोऽयमेकादशा न भुञ्जीतेति, किन्त्वर्थोऽयौ

नोपपद्यते धर्मस्याप्येतन्नस्योपवाचकत्वेनाप्रसङ्गात् । न हि वनस्य-यति-
 धर्मोऽयमिति भुङ्क्ते येन तस्य निवार्यते, तस्माद्यादृशोऽन्वयस्यादृशो-
 ऽर्थो नास्ति यादृशोऽर्थं भवति तादृशवाचकशब्दो नास्ति तस्मात्
 स्युत्यये वनस्यादिपदं यस्मादनन्वयं यथोक्तमात्रमिषोरप्यन्वयं कि-
 मुतेतरेषामिति । यथा “देवा वै सवमासते किमुत नेतरे” इति । नन्वे-
 वमपि वाक्यगेषादनन्वय-यतिनिर्णयं कस्माच्च भवति शब्देष्टाभावात् यच्च
 हि हतं तैस्योरुपादाने शब्देष्टाच्च “तेजो वै हतमिति वाक्यगेषामि-
 र्णयं वक्तुं, इह त्वपवासे जीवन्मात्राधिकारनिवृत्त्याच्च वाक्यगेषापेक्षा,
 ननु जीवन्मुपवसेदिति न श्रूयते, सत्यं, तच्चापि कस्यचिन्, नन्वाधिकार-
 कल्पमात्रोवाक्यगेषात्तदाश्रयणं लघीयोरविशेषवत् । उच्यते । कम्पना-
 गौरवभयादाक्यगेषात्तयोर्वनस्य-यथोरधिकारिणोरौच्यमात्रयो-
 क्तोऽधिकतरो दोषो वाक्यभेदः प्राप्नोति, तथा हि वनस्य यथोरैकच
 पुरुषे युगपत्समावेशाशङ्कयात् न भवत्योरधिकारिविशेषणत्वं प्रत्येक-
 मधिकारिविशेषणे दृष्टमात्रे वनस्य उपवसेत् यतिरुपवसेदिति-
 वाक्यभेदः स्पष्ट एव । ननु प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तौ कौ वाक्यभेदः
 यथा “अहं समाह्वीति श्रेष्ठ-वायवादिषु प्रत्येकं सम्मार्गविधानेनापि
 वाक्यभेदः, सत्यं, तथैकस्मिन् शब्दतात्पर्ये श्रौते पर्ववसिते सत्यायि-
 को व्यापारः प्रत्येकं यज्ञेषु भिन्नमानोऽपि न वाक्यं भिन्नति, इह
 तु न कस्यचिदेकस्य शब्दस्य श्रौतो व्यापारो वनस्य यतिपाधारण
 भवति वनस्यशब्देन यतेरनभिधानाद्यतिशब्देन वनस्यस्य श्रौतो-
 वाक्यभेदः । ननु राज्ञः पुरोहितयोरिव वनस्य-यत्योर्भिन्नशब्दोपात्त-
 योरप्यधिकारसम्बन्धः । मैत्रेयः । तच्च हि सायण्यकामना नामैकमधिकार-

विशेषणं सम्भवति, इह तु वनस्थत्वं यतिनाम्नामन्यदुभयातुस्तूतमेक-
 मधिकारिविशेषणं न पश्यामः । किञ्च राजपुरोहिततुल्यान्यायास-
 यणात्महतयोरधिकारः प्राप्नोति, तत्र वनस्थ-यती एकादश्यां न
 मुञ्चीयातामिति स्यान्न पुनरेकादश्या न मुञ्चीतेति । नन्वनुपग्रेषो-
 भयत्र सम्बन्धास्य दिवंचने निर्देशाभावो दोषः । उच्यते यत्र भिक्षवाश्रम-
 निश्चितं तत्र सम्पूर्णदायात् किञ्चिदनुषज्यते न्यूनवाक्यं प्रति यथा
 “वसन्तास्य कपिञ्जलानालभत इति । इह च समामपदगतयोर्वनस्थ-
 यतोः प्रत्येकमाख्यातसम्बन्धायोग्यत्वेनानुपग्राभावः तस्माद्वनस्थ-यति-
 शब्दस्य कचक्षिदप्यधिकारिसमर्पकत्वाभावाद्व्यवस्थादेरप्यधिकार इति
 सिद्धं । नन्वेव ततोर्दं वाक्यं विदधते “वृहस्यो ब्रह्मचारी वा यो-
 ऽनग्रंश्च तपश्चरन् । प्राणामिहोचलोपेन श्रवकीर्णो भवेत्तु सः” ॥ इति ।
 उच्यते । किमनेन वाक्येन तपः प्रतिपिध्यते किं वा प्राणामिहोच-
 लावश्यकत्वं विधीयत इति । न तावत् प्राणामिहोचविधानं तस्य
 हेतुवन्निगदाभिहितस्य विधित्वासम्भवात्तेन ह्यत्र क्रियत इतिवत् ।
 यद्यपि हेतुवन्निगदितायां विधीयते, तथापि न प्राणामिहोचवि-
 धानलाभं किन्तु तदीयो लोप एव हेतुत्वेन निर्दिष्ट इति तद्वाना-
 पत्त्या अग्निहोचलोप एव प्रसज्येतैव्यनिष्ठापत्तिः । किञ्चाग्निहोचना-
 मधेयश्रवणाभेयमिकाग्निहोचविध्यन्तप्राप्ता तदीयद्रव्येषु क्षीरादिषु
 अतिदिष्टेषु तेषां मध्येवादिद्रव्येषोपवासाविरोधिनापि प्राणामिहो-
 चसिद्धेर्नोपवासवाधकत्वं प्राणामिहोचनियमस्य । अप्यार्थवादगतस्य
 नासौऽतिदेयकत्वाभावात्तैयमिकाग्निहोचद्रव्येष्वप्राप्तेषु प्राणामिहोचस्य
 सुखे ह्ययमाश्रया बुद्धिस्थेन भोजनार्थेन द्रव्येण प्राणामिहोच

कर्त्तव्यमिति विधीयते, ततश्च तत्सिद्ध्यर्थं भोजनाचेपादुपवास-
विरोधः । उच्यते । यदि भोजनार्चनं द्रव्येण प्राणाग्निहोत्र कर्त्तव्यं
तर्हि तत्प्रयुक्तद्रव्योपजीविनाश्च स्वयमाचेषकस्य “पुरोडाशकपालेन
तृपानावपत्नोतिवत् । निष्पित्तस्यायमर्थं प्रारौरके “तद्यज्ञकप्रथममा-
गच्छेत्तद्भोगीयं स्वयं प्रथमामाहुतिं जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्युचो-
दाहरणात् । तस्मान्न प्राणाग्निहोत्रस्यावग्नकतविधायकमिदं वाक्यं
“गृहस्थो ब्रह्मचारीति । नापि गृहस्थादेरुपवासप्रतिषेधकं “पूर्वानु-
पवसेद्गृही”, “गुह्यकस्यैव सदा गृहीत्यादिविरोधात् । तथादित्यवा-
रादिकालविशेषोपयुक्तोपवासपर्युदासादुपवासान्तराभ्यनुज्ञा गम्यते ।
अतश्च परेऽपि वाक्ये गृहस्थस्य तथानुवादोदुग्गते “प्रजापतिरुक्तामयत
प्रजा सृजेयेति, “स तपोऽतप्यतेति प्राजापत्यादिनाधिलतत्वाद्गृह-
स्थस्य सततः तपोऽनुवादाद्गृहस्थान्तरस्यापि तपोयुक्तमिति तु गम्यते ।
तथाच वशिष्ठादयः षट्प्रयोगे गृहस्था इव ब्रह्मोऽप्युपायि तपामि
चकिर इति पुराणेषु श्रूयते । तथा विष्णुधर्म-भविष्योत्तर-मात्स्यपुरा-
णादिषूपवासप्रचुराणि श्रतानि गृहस्थानां विधीयन्ते । तथा धर्मशा-
स्त्रेषु उपवासनकृतानि प्रायश्चित्तानि गृहस्थानां स्मर्यन्ते । अत्रेतेऽपि
केचन गृहस्था महात्मानस्त्रुपवासपरायणा दृश्यन्ते मदाचारादपि
गृहस्थानां त्रेयोऽर्थिना तथाधिकारो गम्यते । एव च सति धानि
साधारणानि तपोवचनानि तानि गृहस्थे सङ्कोचस्तत्त्व बाध न प्रति-
पद्यन्ते इत्यपरोक्षम् । तथा हि तप इति तपो नामग्ननात्परः, यद्धि
परमपुरुदुराधर्मं, तस्मात्तपमि रमन्त इति । इह हि प्रकरणे यथा-
श्रमविशेषविवक्षा न च तदाश्रमवर्णनं हत तस्मान्तत्वाधारणं गम्यते ।

तथा “तपसा देवा देवतामपमायन् तपस्ययः सुरजगविन्दन् तपसा
 सपत्नान् प्रषुदामरातीस्तपमि सर्वं प्रतिष्ठितं तपसा तपः परम वदन्तीति,
 “तपसा ये अनाष्टव्यास्तपसा ये स्वर्गतास्तपो ये चक्रिरे भवन्तांश्च देवो-
 ऽपि गच्छतादिति, “तपसैव च युक्तस्य ब्राह्मणस्य दिव्यौकसः । पूजान्तु
 प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्तयन्ति चेति ॥ यानि ॥ मोहिनीवचनानि
 “अक्षोराजन् ह्यस्माद्भद्रं भवतो गृहस्थस्य सतीनोपवासाधिकारोऽस्ति
 विशेषेण चित्रियस्य किन्तु यतीनां विधवानामेवाय धर्मोऽप्युपवा-
 सादि तदेकादश्यान्वया भोक्तव्यं भोक्तव्यमित्यर्थप्रतिपादकानि भूयो-
 भूयः कथितानि तानि विधिरूपाणि परमार्थतो न विधायकानि,
 किन्तु स्वविपरीतार्थस्य विधेरुपवासानुष्ठानपरस्य ह्यस्माद्भद्रं कौर्त्तित-
 स्त्वार्यवादभूतानि, कुतः “मा मेव वद कस्यापि किन्तु तस्युपपद्यते ।
 इत्यादिना तदुक्तार्थप्रतिषेधपूर्वकमुपवासविधानात् । यथा “जर्त्तिलय-
 वाग्वा वा जुहुयात् गवौधुकयवाग्वा मेति, “पयसाग्निश्च जुष्टोतीत्य-
 स्त्वार्यवादः “अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाय गवौधुकायेति जर्त्तिल-गवौधुक-
 प्रतिषेधपूर्वक एवो विधानात् । किञ्च यदि मोहिनीपद एव विद्वान्
 स्यात् किं तर्हि तदुक्तविपरीतकारिणं ह्यस्माद्भद्रं हस्तोक्तस्य भगवान्
 वामुदेव आत्मसाधुजेनेवेष्टितवान् । किञ्च यस्मोपकारार्थं मनुष्यास्वरजं
 प्रापयितुमेव मोहिन्याः प्रवृत्तिरिति उपवासादपि नरकप्राप्तिफल-
 स्यैव मोहिनीवचनानि नानुष्ठेयार्थानि । तस्माद्गृहस्थोऽप्युपवासादा-
 वधिहत इति सिद्धं । एतेन ब्रह्मचारौ व्याख्यात “तपोविशेषेर्विधिर्वै-
 तेत्य विधिचोदिते । वेद कृत्स्नोऽधिगन्तव्यं सरस्वत्यो दिग्गमाना ॥
 इत्यादिवचनेत्यापि तप सम्बन्धावगमात् । नन्वेवं तर्हि “ब्रह्मचारौ

देतिवचनस्य को विषयः, प्राणान्तिकृतपोभिषेधपरत्वं भ्रूमः । तथाचि
 प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति दग्धगर्भस्तत्पुरुषः, इत्यभृतलक्षणं च द्वितीया,
 विहितकर्मफलवत्कार्यस्याग्निहोत्रशब्दः, तथाजायमर्थः भवति यो मृ-
 द्दस्योन्नद्धाचारी प्राणवाधया विहितकर्मवाधया वा तपयति सोऽव-
 कौर्ण्वोऽपि प्रतिपद्येतेति । एव च योजना प्राणस्याग्निहोत्रं च प्राणाग्नि-
 होत्रे तयोर्लोपेनेति । एतदुक्तं भवति वाचस्पत्यादेः प्राणाग्निहोत्राद्यु-
 परोधेनापि तपः कुर्वाणस्य नातीव दोषः, मृद्व्यादेस्तु यदि प्राणो
 वाग्निहोत्रादिकं वा छप्येत तदा दोष इति “धर्मार्थकाम मोक्षाणां
 प्राणा मस्थितिहेतवः । ताश्चिघ्नता किं न हतं रचता किञ्च रक्षितः ”
 इति कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिज्ञीविवेक्षन् समाः इति वचनाभ्यां
 प्राणकर्मणामवाधनीयत्वमभिपादनात् । यद्युच्यते “अरौर पीयते
 येन शुभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तत्र कर्त्तव्यमनायासः च उच्यते ॥
 इति तदत्यन्तपीडाविचारकं न तु पीडाभावात्, तस्माद्मृद्वस्य बद्ध-
 चारित्र्योत्पत्त्याधिकारोऽस्तीति सिद्धः । मन्वस्य नामान्येषां मृद्व-
 भ्यामा, आहिताग्नेयं नास्ति आहिताग्निरनङ्गाय बद्धाचारी च ते च यः ।
 अशक्त एव विद्यन्ति नैवा विद्विरनङ्गा इति स्मरणात् । उच्यते ।
 किमनेन वचनेनाहिताग्नेरङ्गं विधीयते किं वाचवाचं प्रतिविधत्त-
 इति यदाङ्गं विधीयते तदापि किं सर्वथा भोक्तव्यमित्युच्यते,
 किं वा भोजनेच्छाया सत्या प्रतिबन्धे चावति लभ्यमाने च भोजने
 भोक्तव्यं, आहोस्त्रिष्ट्यास्त्रान्नराननुजानेऽपि भोजनप्रतिप्रसवोविधी-
 यत इति तत्र सर्वदाङ्गविधानमप्रकृत्यादेव नेष्टः । नापि भोजनेच्छा-
 या सत्या प्रतिबन्धे चावति लभ्यमाने भोजने विधिर्युक्तं रागत

प्राप्तत्वात् । तदुक्तं न्यायमञ्जरीकारेण “न हि बुभुक्षितोऽग्नीषाम्
 मक्षिणः स्वादादिति विधानमुपयुज्यते इति । न च प्रतिबन्धेऽपि
 भोक्तव्यमिति वाच्यं । अशक्यत्वात् । अपि शास्त्रान्तरानुशातदेश-
 कालावस्थादावग्रहं प्रतिप्रसूयते, तथाच सति घृष्टादावपि काले
 आशानादावपि देशे वा शुचिनाप्याहिताग्निना पर्युषितादिकमप्यन्नं
 भोक्तव्यमिदमापद्यते । भवत्विति चेत्, हा कष्टमिदं युतं अहो महत्य-
 प्यग्रहलोकुषा येन समस्तशिष्टजनप्रविद्धिविपरीतं भङ्गहादिव्यपि
 भोजनमुच्यते, विरुध्यन्ते च बहूनि शास्त्राणि तत्तद्विषयनिर्देशकानि
 “चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादित्यादीनि । ननु तानि सामान्यशास्त्रत्वाद्ना-
 दित्वाग्निविषयाणि, उच्यते, इदं वा निषिद्धयतिरिक्तविषय कि-
 मिति नेच्छते, यथा निषेधशास्त्राणां हिताम्बनाहितान्निषाधारणत्वात्
 सामान्यशास्त्राण्युच्यन्ते तथाशनशास्त्रमपि निषिद्धानिषिद्धविषय-
 साधारणत्वात् सामान्यशास्त्रं, एवं तर्हि विकल्पोऽस्त्विति चेत्, तत्र,
 विषमशिष्टत्वात् । तथा “अन्नन्त एव सिद्धान्तीति वर्त्तमानापदेशत्वात्
 कल्पो विधिः “चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादित्यादिषु प्रत्यक्षः, अतो न वि-
 कल्पः । नन्वप्याने क्लिश्यते आयुशता यावता भङ्गहादिव्याहिताग्नेरग्रहं
 नोच्यते किन्त्वेकादश्यादावग्रहतमिति, उच्यते, कस्तत्र पक्षपातः, यथा
 हि “चन्द्र-सूर्यपक्षे नाद्यादिति स्पष्टः शास्त्रविरोधः, तथैव “रात्रावप्ये-
 कादश्यां न भुञ्जीतेति शास्त्रं विवृतं एव । तस्मात् विरोधः, शास्त्रान्त-
 रावच्छेदे विषये नाशनविधानमेतत्, “अन्नन्त एव सिद्धान्तीति विषया-
 न्तरे विधायकत्वं पूर्वमेव निराकृतं, तस्माच्च कचिदनेनाशनं विधीयते ।

ननु च

सायं-प्रातर्दिजातीनामग्रं श्रुतिचोदितं ।

नानरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रमभिविधिः ॥

इत्येतदग्रविधानं, तर्हि पूर्ववद्विषयस्य दूषयितुं शक्यते, को
ब्रूते तदग्रविधानमिति रागतः प्राप्तस्य भोजनस्य सायं-प्रातःका-
लान्तरे प्रतिषेधमात्रमिह श्रियते सर्वमन्यद्गृह्यते, एवमस्यविधिपरत्वे
मभवति कालविशिष्टभोजनविधानस्यायुक्तत्वात् कालद्वयनिषेधे वा-
क्यभेदात् सायं-प्रातरेवाग्रं नानरात्वे इत्येतावताग्निहोत्रमाश्रित्य-
पपत्तेर्नावश्यकतया समानत्वं कस्य, धातुर्वास्तुवादेभ्योऽपरा एवैवं
विधयोऽङ्गीक्रियन्ते यथा “ग्राह्मुखोऽप्यानि शुभ्रौतेत्येवमादयः ।
ननु दौर्चित्यकृतस्य सायं-प्रातरावश्यकता कथं, उच्यते, तत्रापि प्ररौर-
धारणार्थमेव ग्रतस्य परिग्रहो न पुनस्तद्विरपेक्षयावश्यकतया विधानं ।

अन्ये व्याजः आवश्यकमेव ग्रतर्निति, तथा हि “मध्यन्दिने
मधरात्रे च ग्रतं ग्रतयतीति ग्रतं विधाय पुनराह “न त्वेवं न ग्रत-
येदिति पूर्ववचनेनेव ग्रतस्य मध्यन्दिन-मधरात्रकालसमन्वयविद्वेयर्यं
ग्रताभावप्रतिषेधोऽनर्थको भवतु, नूनं ग्रतितत्समेवेत्यवगमयति ।

यत्तुच्यते रागप्राप्तत्वाद्विधानमनर्थकमिति, तस्य, घुधाद्यभाषेऽप्यवगमं
क्षिपन्नाथं प्राशनीयमिति विधानात् श्रेयभक्त्यापि प्रतिपाद्यव्यप्रयु-
क्तत्वाद्वागाद्यभावेऽप्यावश्यक एव, “सायं-प्रातर्दिजातीनामिति वाक्यस्य
नानरात्प्रतिषेधमात्रविधानेनापि गतिरुक्ता आहिताग्निवाक्यस्यापि
पक्षान्ते, तस्मात् चेदमग्रविधायकं ।

ननु माभ्यदिधावक्रमभनुशान्तु करोत्येव, उच्यते, तत्रापि
पूर्ववद्विषयनीयं । न तावदुपवासादिप्राप्तावरुद्धे विषयेऽभ्यनुशा

एवमधिगोपयितुं शक्यते चेदेकादश्यामुपवसनीयमेवेति सिद्धं । तथा
चाग्निपुराणेषु गृहस्थादीनामुपवासो विहितः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्चैव च ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोद्भयोरपीति ॥

कात्यायनः ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्याग्नीतिवत्तरः ।

एकादश्यामुपवचेत् पचयोद्भयोरपीति ॥

“उपनयनादिनियमे” इति च सर्वनियमानामुपनयनोत्तरकाल-
त्तरणादष्टवर्षपर्यन्तमुपनीतस्याप्यनधिकारोऽष्टवर्षाधिकग्रन्थे मोक्षः ।

भारदीयपुराणे ।

अष्टवर्षाधिको मर्त्यस्याग्नीतिर्न हि पूर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामने रात्रे विष्णोरहनि पापमाक् ।

स मे वधस्य दण्डस्य निर्वाण्यो दीयतः स मे ॥

एतस्मात् कारणादिप्र एकादश्यामुपोषणं ।

सूर्याचारी वा नारी वा पचयोद्भयोरपि ॥

इदमेकादशीव्रतं साक्षेभ्यैरप्यनुष्ठेयं ।

तथा ॥ निष्पुभर्मोत्तरः ।

निष्कार्धेन बद्धजपो व्रतं शिवदिनवदे^(१) ।

वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेवा चतुर्विधा ॥

इत्युक्तोक्तः ।

एकादश्याग्नी चैव एवयोद्य चतुर्दशी ।

शिवस्य तिषयः प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः ।

(१) शिवदिनचतुर्विंशति २० ।

तस्मान्माद्यमुपवसेद्दिवा नाद्यान्तयान्त्वयोरिति ॥

तथा ।

वैष्णवो वाय वा गैवो^(१) कुर्यादेकादशीमत ।

एकादिशामुपोषणं शौरिरेष्यतुमेवं शौरपुराणे तथाभिधानात् ।

वैष्णवो वाय गैवोवा शौरोऽप्येतत् समाचरेदिति ।

तेन वैवर्षिकस्य ग्रहस्यदेवत्वम इति सिद्धमिति ।

अपरे त्वाङ्गः नाथ वैवर्षिकस्युदास, “वर्षाशमेतराणां नौ मूहि धर्मानमेततः” इति वाक्यपर्यालोचनया सर्वेषामधिकारादिशेषतश्चात्र मार्ग्यपक्षेण सर्वेषामधिकारः । यत्तु प्रतिपाद्यमिति वचनेन द्विज-
पक्षेण, तत्तेषां दोषविशेषस्य दर्शनार्थं^(२) ।

अन्ये तु ब्रह्मचार्यादेरप्यधिकारप्रतिपादनाकानुप्यमात्रोपलक्षणार्थ-
मित्याहुः, तथा, लक्षणमनङ्गात्, अत्रानायासमत एवाधिकारो ज्ञातव्यः ।

तथाच ब्रह्मधेवर्त्ते ।

एकादशीं विना विम न संसारादिमोक्षकम् ।

तथायथं विप्रैर्गोऽस्ति कार्या शक्तिमताश्च वा ॥

न तु हि विदुः प्राज्ञाः पीडनीयमिच्छावशात् ।

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ॥

अप्यस्त तत्र कुर्वन्त अनायासं च लभ्यन्ते ।

धर्मसाधनमाद्य यत् शरीरं यज्जपुष्कलम् ॥

यथाकथञ्चिच्छ्रीर्स्यात् तत् चयेदेकहेमया ।

मूलपादेषात्तमो यत् पीडया कुरुते तप ।

(१) वाय गैवो वा इति ख० । (२) दोषविशेषदर्शनार्थमिति ग० ।

न य सुखमवाप्नोति न सिद्धिं न परां मतिं ॥
 अधिकारिणोऽसामर्थ्यं प्रतिनिधिरुक्तो वाराहपुराणे ।
 असामर्थ्यं शरीरस्य मते तु समुपस्थिते ।
 कारयेद्भूमपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वित ।
 भगिनीं भ्रातरं वापि मतमस्य न क्षुप्यते ॥
 कात्यायनः॥

राजस्य चचियार्थं च एकादशानुपोषितः ।
 पुरोधान्मु चचियो वा द्वयोः सममितीरित ।
 उपवासफलं ताभ्यां समं समवाप्यते ॥
 शृणु यथान्यमुद्दिश्य एकादशानुपोषितः ।
 समुद्दिश्य ह्यतः विप्रास्तस्य पूर्णं फलं भवेत् ।
 कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यपि न संशयः ॥
 अन्नाभावे यदा विप्र एकादशानुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य समं समवाप्यते ॥
 राजरोषाद्यदा विप्र एकादशानुपोषितः ।
 उपवासफलं तस्य समं भवति निश्चित ॥
 हस्तस्नान् कारणादिप्र एकादशानुपोषणं ।
 कुर्यात्परो वा गरी वा पत्न्योद्भयोरपि ॥

वायुपुराणे ।

उपवासे मन्त्रकस्तु आहिताग्निरथापि वा ।
 पुत्रादा कारयेदाद्यादुपवासश्चापि कारयेत् ॥
 अथ वा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात्सर्वशक्तिः ।

उपवासफलं तस्य समं समवाप्यते ।

तत्र भोजनदोषोऽपि तत्तृणदेव नश्यति ॥

कात्यायनोऽपि ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्च्ये आचार्यार्च्ये विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं व्रतगुणं लभेत् ॥

यमुद्दिश्य हतः सोऽपि सम्पूर्णं लभते फलं ।

भारौ क्षपतिसुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

पुण्यं व्रतगुणं प्राप्नुमन्तयः पारदर्शिनः ।

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंग्रहं ॥

तथा ।

स्नयं कर्तुमशक्त्येत्कारण्यौत पुरोधसा ।

हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्नानात् पानुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

एवं करोति यः कश्चित् एकादश्यामुपोषण ।

पितृ-भ्रातृ-भ्रातुरर्च्ये शुर्वर्च्ये च विशेषतः ॥

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं व्रतगुणं लभेत् ।

दक्षिणा भाग दत्तव्या शश्रूया विहिता सदा ॥

द्रव्यसम्पत्तिपत्तौ वा एकादश्यामुपोषितः ।

द्रव्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंग्रहं ।

कर्त्ता यत्कर्मवाप्नोति भाग्यं कार्या विचारण ॥

मनुमोक्ष ।

हण्ड्या बान्धुमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः ।

यमुद्दिश्य क्षतं विमोक्षस्य पूर्णक्षतं भवेत् ।

कर्त्ता दशगुणं पुष्पं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

यस्तु मनुनोक्त ।

नास्ति स्त्रीणां वृथमज्ञो न व्रतं नायुषोयणं ।

विष्णुनाथि ।

पत्न्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतघरेत्^(१) ।

आयुः सहरते भर्तुर्नरकश्चैव गच्छति ॥

तद्भर्ताद्यननुमतीपवासविषयं कर्त्तव्यं विषयश्च ।

यथा चाहतुः श्रद्धा-लिखितौ ।

काम भर्तुर्ननुमत्या व्रतोपवासादीनारभेत ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नारीं क्षणननुमता पिवा भवं सुतेन च ।

निष्कलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकं ॥ इति ।

नियुक्तादभ्युपवासाममर्चनं एकभक्तादिकं कर्त्तव्यं ।

तथाच मार्कण्डेय ।

एकभक्तेन नष्टेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत् ॥

एकभक्तेन नष्टेन याज्ञ-वृद्धानुरः धिपेत् ।

पयोमूल-फलैर्वापि न निर्दादशिको भवेत् ॥

नौधायनोऽपि ।

उपवासे त्वग्रहानामग्रीतेरुर्ध्वजौविनां ।

एकभक्तादिकं कार्यमाह नौधायनो मुनिः ॥

(१) उच्यते व्रतमाचरेदिति ग० ।

भविष्यपुराणे द्वादशीकृत्ये ।

एकादशां प्रभु विष्णुं समभ्यर्च्य कदाचन ।
 उपोषितेन मन्त्रेण तथैवावाचितेन वा ॥
 एकमन्त्रेण वा तात न निर्वाद्दशिको भवेत् ।
 तदेकनित्यमी नित्यं न सीदति भवार्णवे ॥
 कायशक्तिबलादेव न बलाद्भूममाचरेत् ।
 उपोषितो वा नक्तौ वायाचित्येकाग्रनोऽपि वा ॥
 द्विर्दिनं पूजयेत्तात हरिं सप्तरपारदम् ।
 एकाक्षरमदानेन एकाग्रमफलं स्रुतम् ॥
 अवाचितफलं विद्धि दक्षिणादिगुणेन च ॥
 नक्तस्य च चतुर्गुणं चतुर्गुणमुपोषणम् ।
 सदक्षिणं फलं दानाद्भुतभङ्गेऽपि लभ्यते ॥
 एकादशुपवासी च पञ्चदशभयोरपि ।
 दुराचारीऽपि च श्रेयं ध्यानं च स्वयमश्नुते ॥
 नक्तं दत्तौघमप्युक्तं मृतं ह्यपरहृदिणम् ।
 नचचदर्शने सुखं प्राप्नोति भक्त्यन्तराग्रजम् ॥

श्याम ।

हविष्यभोजनं ह्यनं चतुर्मासश्चाधवम् ।
 अन्निकार्यमधःप्राग्या नक्तभोजी यदाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे द्वादशीकृत्ये ।

मताम्बूलमताम्बूलं चभोजनमभोजनम् ।

वाहारश्च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम् ॥

यावत् कृताङ्गिको न स्यादावधार्यते हरिं ।
 गृही ताम्बूलदीनः शान् तम् अताम्बूलमुच्यते ॥
 पूजयित्वाभ्युतं पूर्वं पूर्णभुक्त्वा भुनक्ति यः ।
 भद्राभुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते तत्समोजनमुच्यते ॥
 द्रव्यधान्याशनं सूक्ष्मं चयसाज्येन वा क्लृप्तैः ।
 हरेरग्न्युपवासश्च तस्माद्वारमुदाहृतम् ॥
 यद्येतैरहितं गृह्यमुपायैः समुपोषणम् ।
 अताम्बूलमनाहारमभोजनमतो हितम् ॥

बीधायनोऽपि ।

व्याधिभिः परिभूतानां पित्ताधिक्यरौरिषां ।
 त्रिंशद्वर्षाधिकानाञ्च कृतादिपरिकल्पना ॥
 किञ्चिद्वर्षाणामित्यपि क्वचित्पाठः तच्च नवतिवर्षाणामित्यर्थः ।
 कूर्मपुराणे ।

एकमन्त्रेण जनेन वाक्च-वृद्धातुरः क्षिपेत् ।
 नानिक्रमेत् द्वादशौ च क्षपवायवतेन च ॥
 एतच्च व्रतं पञ्चयोद्धमयोरप्यनुष्ठेयम् ।
 तथा विष्णुरहस्ये स्कन्द-कूर्म-भारदीयपुराणेषु च ।
 यथा शक्ता तथा कृष्णा विमेषो नास्ति कक्षनेति ॥
 भगत्कुमारप्रोक्तेऽपि ।

यथा शक्ता तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतेरेति ।
 भविष्यत्पुराणे ।
 शक्ता वा यदि वा कृष्णा विमेषो नास्ति कक्षनेति ।

सौरधर्मेषु ।

एकादशी सदोषोऽद्या श्रद्धा कृष्णा तथैव चेति ।

विष्णुरहस्य-सौरपुराणयोः ।

यथा सुप्रजितो नौर कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादशौ च तथा सते ॥

विष्णुरहस्ये स्कन्दपुराणे च ।

तैल श्लोतराणां वै तिक्तानां सद्गुण यथा ।

कृष्णायाम् च क्षितायाम् नो वीर सद्गुण यथा ।

द्वादशौ सद्गुण तद्वन् पुण्यं द्वादशितोमयोः ॥

द्वयस्य पूर्णमासी च पुण्यतस्य यथा बभूव ।

तथा क्षितायाम् पुण्ये द्वादशौ मुनिभिः सते ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे ।

यथोत्तरे दक्षिणे च भवन्ति वै प्रकीर्तिताः ।

तुल्यं पुण्यमवाप्नोति द्वादशौ च तथोभयोः ॥

तथा ।

सोम-सूर्यग्रहौ पुण्यौ चयैव मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा क्षितायाम् पुण्ये द्वादशौ विष्णुस्तुष्टिदे ॥

साय प्रातर्यथा सन्ध्या साय प्रातर्यथाऽस्तौ ।

तथा क्षितायाम् पुण्ये द्वादशौ धर्मतः बभूव ॥

तथा ।

यथा विष्णुः शिवस्यैव समूच्यौ मुनिभिः स्मृतौ ।

तथा पूज्यतसे श्रोते द्वादशौ श्रद्धा-कृष्णयोः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोद्भवयोरपि ।

द्वादशां चोऽर्चयेद्विष्णुं स भुक्तिफलभाग्भवेत् ॥

विष्णुरक्षणेऽपि ।

दुष्काराणि तपोक्तानि नरकाणि चक्षुरग्रः ।

यमस्य मद्मे घोरे घातना यमकिङ्करैः ।

यत्किञ्चित्तद्विपातायै यममार्गस्य तद्वद् ॥

मद्भोवाच ।

मनसापि चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः ।

तेऽपि घोरे न पश्यन्ति संसारं दुःखसागरम् ॥

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।

एकादशीं न भुञ्जीत पक्षयोद्भवयोरपि ॥

यथा धूम्रजितो गौरः कृष्णो वा वेदविद्विजः ।

सन्तारयति दातारं द्वादशीं क्लृप्ततप्तया ॥

सर्वपापप्रणाशाय विष्णोः सन्तोषणाय च ।

उपोष्या द्वादशीं पुण्या सेवेतोभयपक्षयोः ॥

शुक्ल-कृष्णविवेके पाप-दोषश्रवणस्य^(१) ।

तथा च कूर्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरे च ।

स मद्भवा सुरापः स्यात् क्षतघ्नो गुरुतत्त्वगः ।

स्कन्दपुराणे ।

स मद्भवा स गोमदश्च सुरापो गुरुतत्त्वगः ।

काञ्चिकापुराणे ।

सर्वेषामिह पापानामाश्रयः स तु कीर्त्तितः ।
इत्येतेषां उत्तराद्धे ।

विवेचयति यो मोक्षदेकादशीं स्तिताभिते ॥
भविष्यपुराणे ।

एवं ज्ञात्वा ब्रह्मोपाया इदंश्री शुक्र-कृष्णजा ।
तयोर्भेदं न कुर्वीत भेदनाश्रयकं मयेत् ॥
गरुडपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा विज्ञेयो नास्ति कश्चन ।
विज्ञेयं कुरुते यस्तु पित्रहा स तु कीर्त्तितः ॥
तत्त्वसागरात् ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतेरा ।
तुल्ये ते मनुते यस्तु न वै वैषम्यं लभ्यते ॥
ब्राह्म-होन्दुरभीर्णां शुक्लता कृष्णता तथा ।
एकादशीः स्वरूपानु सङ्ख्यायाः सैव ज्ञेयम् ॥
अतः कृष्ण-सितत्वादि श्रग्निनी गुणं लभ्यते ।
एकादशीं न तेनास्ति दूषणं येन दूष्यते ॥
यदि वाङ्मा गुणोऽपि आक्षत्तत्वापि न दूषणम् ।
तथापि तिस्र-विंशदौ कृष्णत्वं सैव दूषणम् ॥
सनत्कुमारप्रोक्ते ।

एकादशीर्द्वयोप्यंशु विज्ञेयं कुरुते नृपः ।
तद्योद्धारं ॥ पश्चामि धावदाभ्युत्थंश्वरम् ॥

तेन शुक्ल-रुष्णपक्षयोः पवासः कार्यं इति सिद्धः ।
 अथादित्यवारादौ खण्डिकादष्टाक्षोपवासनिषेधः ।
 तत्र हस्तवशिष्ठः ।

रुष्णपक्षे च सङ्क्रान्त्या ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।
 उपवासः न कुर्वीत सुत-वन्धु-धनवत्यान् ॥
 मत्स्यपुराणे ।

दिनस्ये तु सङ्क्रान्त्या ग्रहणे चापि पुत्रवान् ।
 उपवासः न कुर्वीत सुत-वन्धु-धनवत्यान् ॥
 मत्स्यपुराणे ।

दिनस्ये तु सङ्क्रान्त्या ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 उपवासे न कर्तव्यं पुत्र-पौत्रसमन्विते ॥
 सङ्क्रान्त्या खण्डपक्षे च रवि शुक्लदिने तथा ।
 एकादस्यां न कुर्वीत उपवासस्तु पारणम् ॥
 कूर्मपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तामेकवारोऽपि न स्याद्विषयः ।
 तस्मिन् द्याल लघो होमो नोपवासोऽह्नयमे ॥
 एतन्मौमांसायां जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्या ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 उपवासो न कर्तव्योऽह्नयः पुत्रिणा तथा ॥
 कात्यायनः ।

एकादश्यां खण्डास्तु रविमङ्गले तथा ।
 चन्द्र-सूर्योपरामे च न कुर्वीत पुत्रवान् अह्नी ॥

उपवासमिति शेषः ।

गौतमः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्त्यामसितैकादशीषु च ।

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्दृश्यही ॥

आदित्यवारे सङ्क्रान्तौ व्यतीपाते दिनशये ।

पारणधोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् दृश्यही ॥

भारद्वोऽपि ।

सङ्क्रान्त्यामुपवासन्तु श्रव्यैकादशिवामरे ।

चन्द्र-सूर्ययुगे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् दृश्यही ॥

एकादश्याश्च कृष्णार्था सङ्क्रान्त्याश्च रवौ तथा ।

पारणधोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् दृश्यही ॥

बृहवशिष्ठोऽपि ।

आदित्यवारे सङ्क्रान्तावसितैकादशीदिने ।

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्दृश्यही ॥

स्मृत्यपुराणे ।

सङ्क्रान्त्यामुपवासेन धारणेन मुधिष्ठिरः ।

एकादश्याश्च कृष्णार्था ज्येष्ठ पुत्री विनश्यति ॥

तत्रैतेषु वाक्येष्वदित्यवारादावुपवासनिषेधास्त्वावदादित्यवारा-
दिप्रयुक्तोपवासनिषेधपराः । न तैकादशीमतप्रयुक्तोपवासनिषेधपराः ।

तत्राह जैमिनिः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ यदृष्टे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणधोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् दृश्यही ॥

तच्चिमितोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

चानुपपन्नतो छाद्यो यतो नित्यमुपोषणं ॥

‘तच्चिमितस्य’ आदित्यवारादिनिमित्तस्य, अर्थे प्रतिषेधः, न
पुनरेकादश्यामादित्यवाराद्यभ्यनिबन्धनोपवासप्रतिषेधः, यत एका-
दश्यां नित्यमुपोषणमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

तद्युक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

अयुक्तपरपुण्यस्य न विधिर्न निषेधनम् ॥

केचिद्वैकादश्याप्रकरणपाठात्तच्छब्दस्य प्रकरणसम्बन्धितैकाद-
शीपरमादनुपपन्नः प्राप्नोपवासपरत्वाभावात् सुच्यतः सङ्क्रान्त्यादि-
युक्तापानेकादश्यां उपवासनिषेधपरमेतदिति वर्णयन्ति । तन्मन्दं,
वाक्यमपिधे शौघभाबिलान् । युक्तश्चेतत्, एकादश्यां राज्ञदर्श-
नाप्रभवेन कथं तच्छब्दीपपत्तिः, तच्च राज्ञदर्शनपरत्वं तर्हि
सङ्क्रान्त्यद्वैतस्थानपरत्वमिति वैकृत्यं स्यात् । अतः पूर्वोक्तैव व्याख्या
प्रापनी । न च सङ्क्रान्त्यादीनां एकादशीविशेषणत्वं चन्द्र-सूर्य्यप्रह-
णमाहर्च्य्याधुक्, समानविभक्तिर्निर्दिष्टान् सङ्क्रान्त्यादौ सत्यामेकाद-
श्यामुपशमविधायाच ।

तथा भगत्कुमारभोजे ।

भानुवारेण भयुक्ता तथा सकान्तिमयुता ॥

एकादशी मदोषीत्या सर्वमन्त्रकरा तिथिः ॥

कात्यायनस्यतौ ।

उंजाम्नीरविशरो वा एकादश्यां यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथि ।

तथा ।

अतीपातो वैधतिर्वा एकादश्या यदा भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या पुनश्चमद्विपूर्वनी ॥

नारदः ।

भानुवारेण शयुक्ता^(१) तथा सकान्तिर्बन्धुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुनश्चमद्विपूर्वनी ॥

सुन्दरपुराणेऽपि ।

एकादश्या यदा वसु आदिमस्य दिनं भवेत् ।

तदोपोष्या प्रपन्नेन पुन-पौनप्रवर्द्धनी ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्या यदा राम वारस्तु सवितुर्भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या पुन-पौनप्रवर्द्धनी ॥

न चैतानि पुनश्चमद्विपूर्वव्यतिरिक्तविषयानि, “पुन-पौन-प्रवर्द्धनीत्यादिवाक्यमेवान् ।

यस्मात् सकान्त्यादिनिमित्तस्योपवास समर्त्तनीकः ।

अमावास्या द्वादशी च सकान्तिस्य विशेषतः ।

एता प्रपन्नास्तियो भानुवादस्तथैव च ॥

अथ ह्यन जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैक पावनं सतत ॥

कृष्णिकादशुपवासनिषेधस्तु पुनश्चमद्विपूर्वविषयः । तथाच कृष्णै-

(१) भानुवादसमीचेवेति ख० ।

कादभ्युपवासनियेधपरेषु वाक्येषु “सुत्तवान् मरुतौ” “ज्येष्ठः सुत्तो वि-
नश्यतीत्यादिविशेषण, निन्दा च सूचते “सुत-बन्धु-धनचयादिति वा ।
गोभिल ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोदभयोरपि ।

वनस्प-यतिधर्मोऽयं शक्तामेव सदा मरुतौ ॥ इति ।

एवं ब्रह्मचार्यादेरपि द्रष्टव्य । अत एव सत्यम्बर ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोदभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारौ च शक्तामेव सदा मरुतौ ॥ इति ॥

भविष्योक्तरे उभयदादश्याप्रारम्भे युधिष्ठिरवचनम् ।

कृष्ण कृष्णा न मे ख्याता दादश्यां केन हेतुना ।

किं वा न ते मिया देव किं वा ख्यातं न युज्यते ॥

कृष्ण उवाच ।

यया शक्ता तथा कृष्णा दादश्यां मे सदा मिया ।

शक्ता मरुतौ कर्त्तव्या भोग-सन्तानवर्द्धनौ ।

सुसुभिक्षया कृष्णा तेन तेनोपदिशिता ॥

तस्मात् सुप्रवर्तो मरुत्तस्य शक्तायामेवौपवासो न कृष्णाया,

सचित्पुनर्नैमित्तिक शब्दायामेकादश्याभ्युपवासोऽस्ति ।

तदुक्तं भविष्योक्तरे ।

मित्रा शक्ता तदा ख्याता कृष्णा नैमित्तिकी भवेत् ।

शुभं पार्थ सदा कार्या न व्याज्या सदृष्टेऽपि ।

शुक्राया यस्तु वै शुद्धे च शुद्धे किल्बिष नरः ॥

‘कृष्णा’, ‘नैमित्तिकी’ निमित्ते भवा नैमित्तिकी, निमित्त
प्रयत्नी-बोधनीमयवर्त्तिनः ।

शयनी-बोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

शैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

केचित्पुत्रभावादिनिमित्तमिति व्याचक्षते, तदेव शास्त्रार्थं सम्पद्यते, सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनमाश्वर्जनं निषेधप्रतिपादनार्थं, पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तानां पक्षद्वयेऽप्युपवासप्रतमस्तुष्टेयं, गृहस्थस्य श्रद्धाधामेव प्रतः शयनी-बोधनीमध्ये कृष्णायामपि, तदपि पुत्र-रक्षितस्य । ननु पुत्रवत् किमिति न भवति पुत्रवद्गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यापवासनिषेधानां शयनी-बोधनीवाक्यविहितोपवासव्यतिरिक्त-विषयतोऽप्यपने । उच्यते । “श्रद्धामेव सदा गृहीतिवचनपर्यालोचनया सकलकृष्णैकादशीपूजकाभावाप्राप्तौ शयनी-बोधनीमध्यवर्तिनः कृष्णैकादशीपूजकाभिव्यक्त्या तत्प्राप्त्यभावाद्यया कृष्णैकादश्यां गृहस्थोपवाससंस्थानमेव विज्ञेयनिषेधस्योपपत्तमागतात् । एतदेवाचेष्ट-सर्वकर्मन्यैरुक्तम् । इमानि वचनानि पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवास प्रतिषेध-मिति तत्कथमेतदुपपद्यते, न हि कृष्णैकादश्यां उपवासो वचनतो वा रागतो वा प्राप्तः प्राप्तिपूर्वकस्य प्रतिषेधः, अन्यविधिज्ञेयत्वाभावे प्राप्य-भावेन नित्यानुवादात् प्रतिषेधवचनानामानर्थक्यं प्रसज्यते । उच्यते । “शयनी-बोधनीमध्ये” इत्यादिना गृहस्थमात्रसम्बन्धेन कृष्णैकादश्याप-वासप्राप्तिरक्षि, तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यापवासप्रति-षेधा प्रवृत्ता, इन्न तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वाच्छोऽग्निपक्षपादपक्ष-दिकल्पः प्राप्नोति । नैव । भिन्नविषयत्वादिधि-प्रतिषेधयोः सामान्य-विज्ञेयविधिनिर्ज्ञेयविधयोः वा निषेधो याद्यते । यैः पुनरेकविधयौ विधि-प्रतिषेधौ तायेव पौर्वाग्निपक्षपादपक्षदिकल्पेते इति । तदुक्त-

प्रतिषेधप्रदेशेनारभ्य विधानेन प्राप्तप्रतिषेधमादिकल्पः स्यादित्यधि-
करणविरोधात् । वयन्तु पर्युदासाम्रयणेन परिहारमुपरिष्ठात् वक्ष्या-
मः पुनर्वदद्गृह्यविषयकृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधानां भूयधाम्रवन्मते
शयनीवाक्यविहितोपवासासु कृष्णैकादश्यासु मङ्गलैः प्रसज्येत ।
अस्मन्मते तु शयनीवाक्यस्यैव पुनर्विषयतया सङ्कोचः ।

पितामहः ।

तेषामपौत्र पितरः पित्राणां पितरस्तथा ।
तेषां मातामहानाश्च तेषां ये जनकास्तथा ॥
तेषामपि जनेतारो जनिषौणाश्च पूर्वजाः ।
प्रयान्ति वैष्णवं लोकसुपोष्य हरिवाचरे ॥
एवं दृष्टपटोक्षेय तव यज्ञां नियोजितः ।
लोकपालत्वमतुलमर्जितं येन भूभुजा ॥
तमेकं वदतां श्रेष्ठं सग्यात्रे हरिवाचरे ।
यदि चास्तयसे धैर्यात्ततोऽहं तव किङ्कर इति ॥

तथापि हरिवाचरक्षणं गृह्याद्द्विविहितैकादश्यापरमित्यव-
गम्यम् । अतो गृह्येणः पुनर्वतः श्रुत्यैकादश्यामुपवास इतरेषान्-
भयोरिति सिद्धं ।

अन्ये श्राव्यः ।

कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधाः काम्यमतोपवासविषया न तु
नियामतविषयाः । न हि तद्विषया निषेधाः कस्यचित्, विकल्पा-
पत्तेः । न च सामान्यग्राम्यविहितोपवासवाध इति वाच्यं ।
प्रतिषेधविधेः प्राप्त्यापेक्षयादत्ततदुपाधकत्वात्तुषपत्तेः । तेषा-

युक्तमेतत्पुत्रवद्दृष्टव्यतिरिक्तसोभयैकादशुपवास इति ।

अन्ये तु वैष्णवानामेव उपवासमित्याहुः । तत्रापि दृष्टिः
पुत्रवतः श्रुत्यैकादशमुपवासो न कृष्णैकादशमित्याहुः ।

तथाच गौतमः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरभयोरपि ।

कस्य यतिधर्मोऽयं शुक्लानेव सदा गृहीति ॥

तन्मन्दं वैष्णवानामेवोपवास इत्यत्र प्रमाणाभवात् । न च
तद्व्रतं वैष्णवमिति प्रमाणं, तस्य विष्णुसम्बन्धकीर्तनमुद्येनैकाद-
शुपवासप्रशंसार्थत्वात् “वैष्णवो वाय वा शैवो कुर्वादेकादशीव्रत-
मिति मत्स्यपुराणवचनविरोधात् वैष्णवस्य दृष्टिः पुत्रियोक्त्याहु-
दादेः कृष्णैकादशमुपवासप्रवणाच्च । “शुक्लानेव सदा गृहीति न
काम्यमित्यर्थः, अन्यथा विहितप्रतिषेधे विकल्पसङ्गात्तेन सर्वेषामु-
भयैकादशां निवृत्ततोपवासाधिकार इति युक्तमिति ।

तदुक्तं ।

पुत्रवाद्य समार्यस्य बन्धुयुक्तस्येव च ।

उभयोः पचयोः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति ॥

पुत्रवतो दृष्टस्य निधिरुक्कृष्णैकादशुपवासस्य काम्यव्रतमति-
प्रमत्तरणत्वात् । भविष्योक्तरे कृष्णेन पुत्रवतो दृष्टस्य युधिष्ठिरस्य
काम्योभयैकादशीव्रतोपदेशाच्च काम्यत्वेऽपि विहितत्वेन विकल्पप्रस-
ङ्गस्य तदवखलाच्च । तस्मादिकल्पमयात्पर्युदास एवाय “नानुयाजेषु
ये यजामसं करोतीतिवत् । न च पर्युदासे लचयेति निरूपितं, न च
निषेधोऽप्यमुदाहृत इति वचनस्य पर्युदासनिराकरणार्थं, तस्मि-

मित्रोपवासस्येत्यत्र तात्पर्यात् । तेनायमनुवादः सन्नज्यन्तस्याभ्यात्
पर्युदासविषयः, यद्विष्टः पुत्रवतो रुक्माद्भद्रस्योमवैकादशुपवासस-
रणमुक्तवाक्यपर्यालोचनया काम्यविषयमिति ज्ञेयं । तस्मात् पुत्र-
वतो रुक्मस्य न काम्यरूप्यैकादशुपवासविषयो निषेधः किन्तु
नित्यैकादशुपवासविषय इति सिद्धं ।

अथैकादशीं आहूमाप्तामुपवासकर्त्तव्यतोच्यते ।

तत्र ।

यतोपाते कृते आह्ने पुत्री नोपवसेत् यथैति ।

तथा ।

आहुं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृश्रेष्ठितं ।

इविर्देवा न गृह्णन्ति कथ्यानि पितरस्तथा ॥

इत्यादिना । यस्तु आहुदिने उपवासनिषेधः स एकादशुपवास-
यतिरिक्तविषयः ।

तमात्रं दृष्ट्वाश्वत्थः ।

उपवामो यदा निधः आहुं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवामं तदा कुर्यादाघ्राय पितृश्रेष्ठितं ॥

मातापिथोः चये पात्रे मवेदेकादशीं यदि ।

अभ्यर्थं पितृ-देवांश्च आजिघ्रेत् पितृश्रेष्ठितं ॥

नृहृद्वैवर्त्त ।

उपवासदिनं प्राप्य यदा भवति चारद ।

पितृआहुमवाच्यदा तदा कार्ष्ण्यं तच्छृणु ॥

प्रथमज्ञे महापापं भुक्त्वापेन भोजयेत् ।

श्रेयमन्नं कुलेष्टेभ्यो भोक्तव्यन्तु यदैव ॥
 तत्र यन्तु प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मयेरितं ।
 सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।
 प्राणाप्राणन्तु कर्त्तव्यं व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
 अकृतेन मुनिषेष्ट प्राणाप्राणेन नारद ।
 आहूतोपः कृतस्येन मादृश पितृहा भवेत् ।
 एवं आत्मा तु विदद्विदपाथचिन्तितो दिवैः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अस्मिन् दिने पितुः आहुं मातृवाच भवेद्बुधः ।
 तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीव्रतं ॥
 अन्यथापि व्रतं स्कन्द तदा कार्यंश्च तच्छृणु ।
 न क्षुण्यते तथा आहुं उपवासोऽप्य वा बुधः ॥
 इति विप्रतिपक्षेऽर्थे उपायः परमो मतः ।
 दक्षो हितार्थं सर्वेषां नराणां शिशिवाह्वनः ॥
 आहुदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् ।
 तदा कृत्वा तु वै आहुं भुक्तश्रेयन्तु यद्भवेत् ॥
 तत्सर्वं दक्षिणे मायौ मृषीनाम्नं शिशिध्वजः ।
 अवशिष्यत्यनेनार्थः तेन आहुं शिशिध्वजः ।
 पित्र्यां दक्षिदन्मातुः व्रतभङ्गो न विद्यते ॥
 आहुं अन्यदिने चैव व्रतार्थां राहुस्ततः ।
 उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

तत्र आहुपक्षं पूर्ववाक्यपर्यालोचनया एकादशीशक्तिरिक्तवि-

एष द्रष्टव्यः । 'संक्रान्तामिति तत्रयुक्तोपवासनिषेधः', 'जन्मदिन इत्य-
पि माहचर्यात् एकादशीयतिरिक्तविषयः ।

अपरे तु रागप्राप्तोपवासविषयतामाहुः ।

"यद्वि कृत्वा तु पक्षमाप्नोपनामो विधीयते" इत्येतद्गृहीत-
प्रतिविषयमिति प्राञ्चः ।

अगृहीतमप्यावश्यकं कार्यमित्यपरे ।

अग्रे तु रागप्राप्तोपवासविषयमिति पदम् । तच्च "नोपनामौ-
विधीयते" इति वाक्यान्तुगुणत्वात् ।

अथाथ तत्र सूरतकादावपि कर्तव्यतोष्यते ।

तत्र विष्णुरहस्ये ।

धरमापदमापसे हर्षं वा यमुपस्थिते ।

सूतके सूतके चैव न त्याज्यं सादृशीवमिति ॥

अथ वाराहपुराणोक्तविशेषः ।

सूतके ॥ नरः ध्यात्वा प्रणम्य भवमा हरिः ।

एकादशीं ॥ भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥

एकादशीं ततो भुङ्क्ता सूतकान्ते अवार्दनः ।

पूजयित्वा विधानेन पूजयेद्य दिवोत्तमां ॥

सूतके तु न भुञ्जीत एकादशीं सदा नरः ।

सादृशान्नु समग्रीयाम् ध्यात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति ॥

पूर्वसहस्रित यन्तु व्रतं सन्नियतप्रते ।

तत्कर्त्तव्यं नरैः श्राद्ध-दानार्चनविवर्जितं ॥

अथ दशमीनियमा स्कन्दपुराणे ।

कांक्षं मांसं मसूरस्य चौर्द्धं वानृतभाषणम् ।

पुनर्भोजनमभ्यासं दशम्यां परिवर्षयेत् ॥

कर्मपुराणे ।

कांक्षं मांसं मसूरस्य दण्डकान् कौरदूषकान् ।

आकं मधु पराश्रस्य त्वजेदुष्यमन् स्त्रियम् ॥

‘उपवसन्’ उपवासं करिष्यधित्ययः । ततश्च दशम्यामेव निन्द्यम् ।
कार्यः । तथा ।

कांक्षं मांसं मसूरस्य पुनर्भोजन-मैथुने ।

धूतमायन्नुपानस्य दशम्यां नम्रमण्यजेत् ॥

अपिद्धूतपदस्थाने एतपदस्य पथते ॥

देवस्य ।

दशम्यामेकभक्तस्य मांस-मैथुनवर्जितम् ।

एकादश्यामुपवस्योपचयोरुभयोरपि ॥

मत्स्यपुराणे ।

कांक्षं मांसं सुरा चौर्द्धं तैवं विनयभाषणम् ।

आयामस्य प्रवासस्य दिवास्नानं तथार्जवम् ।

निकपिष्टं मसूरस्य द्वादशीतानि धन्यवेत् ॥

एतावपि ।

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठान्नु खादयेत्तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रं ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

रात्रिं नवेत्ततः पश्चात्प्रातःचायौ समाहितः ।

उपवासन्तु महत्स्य मन्तपूत जल पिबेत् ॥

अथोपवासदिननियमाः ।

तत्रोपवासस्वरूपं दृष्ट्वचिष्ट-कात्यायनं विष्णुधर्मोत्तरेषु ।

उपाहतस्य पापेभ्यो यस्तु बासोगुणै रक्ष ।

उपवासं स विज्ञेय सर्वभोगविवर्जित इति ॥

‘पापेभ्यः परिवर्जनीयेभ्यः । ‘उपाहतस्य निवृत्तस्यैत्यर्थः ।

तत्र वर्जनीयान्याह सप्तमन्तु ।

वित्तितस्नाननुष्ठानमिन्द्रियाणामभिपद्य ।

मिषिद्विसेधनं नियमं वर्जनीयं प्रयज्यत ॥

शरीरतः । पतित पायण्ड-नास्तिकादिसन्धायणानृतादिकमुपवा-
मदिने वर्जनीयमिति । आदिराहणेन द्विसेन्द्रियचापलादि गृह्यन्ते ।

गुणा विष्णुधर्मोत्तरे उक्ताः ।

तज्जप्य तज्जप-ध्यान-तत्कथाश्रवणादिकम् ।

तदर्चनञ्च तन्नामकीर्तनमयवशादयः ।

उपवासकृत्ता स्तेते गुणाः प्रोक्ता भनीपिभिः ॥

विष्णुधर्मेषु ।

उपवामी हरिं यस्तु भाष्य ध्यायति मानवः ।

तज्जपाजपो तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ।

निष्कामोऽदेतवद्ब्रह्मपदमाप्नोत्ययमयम् ॥

तत्रैकादश्यां प्रातर्देवध्यावनं कार्यम् ।

प्रातः शन्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकमिति स्मृतेः ।

ननु उपवासदिने दन्तधावनं निषिद्धं दृष्टव्यमिति ।

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति शत्रुकुलानि वै ॥ इति ।

मैवम् । काष्ठसंयोगे दोषप्रवणत्वात् काष्ठेन दन्तधावनं न कार्यमित्ये-
तदर्थपरत्वाद्वचनस्य एवञ्च पर्णादिना दन्तधावनमुपवासदिने कार्यम् ।

अथ केचिदाहुः दन्तधावनमेवात्र प्रतिपिद्यते येन केनचित्
काष्ठपदार्थं निन्द्यार्थवादगतमविवक्षितं निषेधस्य निवृत्तिकलत्वेन
विशेषस्याभावाकाङ्क्षितत्वात्, न हि विशेषमनुपादाय सामान्यभाषा-
निवर्त्तयितुं न शक्यते तद्गुणादिभिरनिषेधवत्, “शक्ताः शर्करा-
उपधातीति विध्युद्देशस्य पुनर्विशेषमनुपादाय सामान्यानुष्ठानानुस-
पत्तेराकाङ्क्षितोविशेषः “तेजो वै एतमिति वाक्ये श्रेयमतोऽगच्छते ।

तदपुनः ।

अस्त्राभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोष्ठेन सदैव च ॥

इत्यादिपेठीनशिवचनात् ।

यत्तु व्याख्ययनं ।

प्रतिपद्गर्भ-पष्ठेषु प्रवर्त्तया दन्तधावनम् ।

पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोष्ठेन सदैव चेति ॥

तत्र प्रतिपद्गर्भं निषिद्धदन्तकाष्ठदिग्गोपलक्षणार्थं । यथान्तरमाह

स एव ।

अस्त्राभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अथा दादशगण्डुषैर्विदधाद्नधावनम् ॥

तदनन्तरं प्रातःस्नानादिकर्म ह्येतोषवासमद्वयं कार्यं ।

तत्र मन्त्रमाह देवलः ।

एकादशा निराचारो भुक्त्वाहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुच्छरौकाञ्च गतिर्भव भमाप्नुतेति ॥

कश्चित् शुक्लाहमपरेऽहनीति पाठः । कात्यायनेन शुक्लाहनि
ततः पर इति पठितं । मन्त्रोच्चारणानन्तरं च एवाह ।

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्याञ्जलिमथार्पयेदिति ।

एतादृश्यालोचनया च पुष्यपूर्यमञ्जलि हस्ताङ्गैर्न मन्त्रेणोपवाच
मद्वयं पुष्याञ्जलि विन्दयेऽर्पयेदिति गम्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

रात्रिं नयेत्ततः पदान् प्रातः प्राच्यौ समाहितः ।

उपवासकं मद्वयं मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥

'रात्रि' दशमीरात्रि, मन्त्रेणऽष्टाचरेण अभिमन्त्रितं जलं पिबे-
दित्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयः ।

अष्टाचरेण मन्त्रेण विजर्जिताभिमन्त्रितम् ।

उपवासकस्तत्रेण पिबेत्तोयं समाहितम् ॥

देवार्पणं तथा कृत्वा पुष्याञ्जलिमथापि वा ।

मद्वयं मन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

"पुष्याञ्जलिमथापि वेत्यङ्गानन्तरं अथ श्लोकः पठितः ।

सपूज्य देवदेवेश भक्त्या परमया युतः ।

अहोरात्र चिपेक्षीमासुपवासफलान्नये ॥

पापस्रक्ततृणजलपानार्थं “पुन विवेदित्युक्त । अथवा देवतार्चन
यज्ञान्ते पुण्याणां पूर्णमञ्जलि इत्या ततः सङ्कल्पानन्तरं तेन पुण्या-
ञ्जलिना सपूज्य देवदेवेशमिति । ग्रीवाणां ॥ सङ्कल्पमग्नौ शिवधर्मेपु
दर्शितं “तत्पुण्याय विप्रश्चै मद्वादेवाय धीमहि तन्नो रुद्र प्रचोद-
यात्” । अहोरात्रा तु सावित्र्या नाम्ना वा सङ्कल्पः ।

सावित्र्या सपवा नाम्ना सङ्कल्पः तु समाचरेत् ।

इति सौरपुराणेऽभिधानात् । यदा तु प्राचीनमथरात्रस्योपरि
किञ्चिद्दशम्या वर्त्तते तदैकादश्या प्रथमं धामपदद्वयं त्यक्त्वा पूजा-
सङ्कल्पावतुष्टेयौ ।

दशम्या सङ्गदोषेण सङ्कृतात्परेण तु ।

वर्जयेत्तुरो धामान् सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ॥

इति वचनात् । यदा तु दिनोदयेऽपि दशम्यावर्त्तते तदा रात्रौ ।

विहोपवास्थोऽनन्तरं दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।

रात्रौ सपूजयेद्दिशु सङ्कल्पश्च तदा चरेत् ॥

इति वचनात् ।

नारदीयपुराणे ।

पूर्वाया सङ्गदोषेण नोपोष्या धाम-पूजने ।

वर्जयन्ति नरास्तज्ज्ञा धामाश्च चतुरो दिग् ॥

तदूर्ध्वं स्नानं पूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषिते ।

॥ दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ।

द्वितकार्यमशेषद्वय कर्त्तव्यं प्रवर्त्तनीमुखे ॥

अथ देवस्यः ।

मृत्तिलोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखं ।

उपवासन्तु मृत्तिलाद्यदा सङ्कल्पयेद्भुज इति ॥

‘मृत्तिलोदुम्बरं’ तावमर्थं । तज्जलपूर्णमुदङ्मुखं आदाय उपवासं मृत्तिला-
द्यात्, ‘सङ्कल्पयेत्’ यदा सङ्कल्पमार्चं कुर्यादित्यर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

उपवासन्तु मृत्तिलाद्यदा वार्यैव धारयन् ।

इति पठितं, तत्र जल-पुण्यामृत्योर्विकल्प, तेन यथोक्तविधिना
समन्वक्त उपवासमङ्गल इति सिद्धं । अथ यत्र मन्त्रविधिसात्र किं
समन्वक्त एव सङ्कल्प अपवापवास एवाधिकृतप्रधान्य, तथाश्रुते-
र्मन्त्रप्राप्तमन्त्रक इति केचित् । तदसत् ।

एकमन्त्रेण योमार्चं उपवासव्रतं चरेत् ।

तथा ।

उपोष्य मन्त्रेण विभो चत्वारः कुजसंयुताः ।

इत्यादिना स्कन्दपुराणादिषु नक्कादिपूषवाचमर्चयोगोमासाभि-
होक्त्याद्येन उपवासधर्मनिर्द्देशार्थं इति स्थितं । तत्र धर्मातिदेशे यति
उपवासधर्मनिमित्तस्य यथाश्रुतस्वाचार्थमाये यति प्रहृतार्थप्रकाशनाये-
सायां पक्कादृशां नक्काहार इत्यादिपूषितपदपठितेन मन्त्रेण तत्का-
र्यमिति गम्यते, तेन नक्कादावपि समन्वक्त एव सङ्कल्प इति सिद्धम् ।

अपोपवासपरैरन्ये निषम्या अनुष्ठेया कथ्यन्ते तत्र सङ्कल्पप्रभृति
पारुष्येण पापपञ्चधापणादि न कार्यं ।

तदुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

पाषण्डिभिरसंस्पर्शं समन्वायणमेव च ।

विष्णोराराधनपरैर्नैव कार्यमुपोषितै ॥

विष्णुपुराणे च ।

तस्मात्पाषण्डिभि पापैराक्षाप स्रर्चने त्यजेत् ।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ नापि दीक्षित इति ॥

वेदवाङ्मयगमवित्तिकारिण पाषण्डिन तेषां दर्शने प्राय-
श्चित्तमुक्तः ।

विष्णुपुराणे ।

तस्यावलोकनामूर्यं पश्येत् सतिमाश्रयः ।

संस्पर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुधर्मेषु ।

संस्पर्शं तु बुधः खान्नां शुचिरादित्यदर्शनात् ।

सन्वायणे च प्रायश्चित्तमुक्तं तथैव ।

सन्वाय तान् शुचिपदं चित्तयेदभ्युक्तं बुधः ।

इदं ह्योदाहरितम्बुक् हत्वा तत्प्रवृत्तं मनः ॥

आरीरमन्त करणोपघात

वाचसं विष्णुभगवानशेषः ।

असत्प्रयत्नाद्भु भवेत् सर्व

चायादनन्ते यदि भक्षिविष्टे ॥

अन्तः शुद्धिं वक्षि शुद्धिं शुद्धोर्ध्वमथोऽप्युत ।

स करोत्प्रमले तस्मिन् शुचिरेवासि भवदा ॥

वाङ्मोपघाताननघौ बोद्धा च भगवानश्र ॥

श्रमं गयत्ननन्तात्मा विष्णुयेतसि स्थितः ॥

एतत्सम्भाष्य जप्तव्यं पापच्छिन्निरूपयित्वा ।

नमः शूलचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्येत् दीक्षित इति ॥

केचित्काव्यिक-वाचिक-मानसिकनियमलोपे प्रायश्चित्तमिदं विदुः । तन्मन्दं प्रमाणाभावात् । न च मन्त्रलिङ्गप्रमाणं, तस्य वाक्यादुर्वलत्वेन वाक्यविरोधे सत्यप्रमाणत्वात् विरुद्धं वाक्यं “एतत्सम्भाष्य जप्तव्यमित्यादि । वाचिकलोपे प्रायश्चित्तमिदमाह आश्वमेधश्च ।

यदि वाक्यस्य लोपः स्यात् ज्ञान-ज्ञान-जपादियुः ।

आहरेद्वैष्णवं मन्त्रं आहरेत् विष्णुमययमिति ॥

मानसनियमलोपे तु ज्ञानादि प्रायश्चित्तं प्रसिद्धमेव ।

उपवासी च ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ।

तथा च काव्यायनः ।

ब्रह्मचर्यसमायुक्तमुपवासश्चरेत् ।

‘उपवासस्य मतः । तत्रे ब्रह्मचर्यादिचतुष्टयं कार्यं ।

तथा च देवस्य ।

ब्रह्मचर्यमहिमा च सत्यमाभिषवर्धनः ।

प्रतेष्येतानि चत्वारि चरित्तानि निश्चयः ॥

ब्रह्मचर्यविपत्तिहेतूनाह य एव ।

स्त्रीणान् प्रेक्ष्यात् स्पर्शोत्ताभिः सकथनमपि ।

मिथ्येते ब्रह्मचर्यन्तु न हारेभृतसद्गमात् ॥

उपवासदूषकानि य एवाह ।

तदा सर्वापकर्षः स्यादन्यथा कमबाधवान् ॥

श्रीमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्भ्रातदन्तमपकर्षे स्यादिति ।

अथान्येऽपिदादशौनियमाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कांक्षं मांघं सुरां चौद्रं शोभं वितथभाषणम् ।

आयामश्च प्रवासश्च दिवास्त्रापमयाश्चनम् ॥

तिष्ठपिष्टं मसुरश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादशां वर्जयेद्विष्टं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

सुनर्माजमयाद्यो भारमायाश्च-मैषुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी ॥

बृहत्सतिरपि ।

दिवानिद्रा पराशश्च सुनर्माजम-मैषुने ।

चौद्रं कांक्षामिषन्तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

कांक्षं मांघं सुरां घृत आयामं क्रोध-मैषुने ।

दिवास्त्रापं सुनर्मचक्षुष्कान् कोरदूषकान् ।

कांक्षं मधु पराशश्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांक्षं मांघं मसुराश्च दूष्या आयाम-मैषुने ।

हिंसाऽसत्यश्च तैलश्च शोभं निर्माळलक्षणं ॥

वर्जयेदिति शेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

स्नानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥
 त्रयोदशान्तु ब्रह्मायां पारणे षष्ठिबीजफलम् ।
 सप्तम्यश्नादिकं वापि नरः प्राप्नोत्यर्थांशयम् ॥
 एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
 पिष्टतर्पणसंयुक्तमर्चां दृष्ट्वैव दादग्रीं ॥

तथाच ग्रारदापुराणे ।

दिनकर्म दिने सर्वं कर्त्तव्यं यदि तद्दिने ।
 नैव निद्रिमवाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥

गारदौयपुराणे ।

एतस्मात् कारणादिभिः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
 पिष्टतर्पणसंयुक्तं दृष्ट्वास्यां दादग्रीतिथिम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अभ्यासामथ भूपाल दादश्यामरुणोदये ।
 स्नानार्चनक्रिया कार्या दान-होमादिसंयुता ॥

कालिका-ग्रारदापुराणयोः ।

स्तनैव दादग्री यत्र स्नान-दानादिका क्रिया ।
 रजन्यामेव कर्त्तव्या दान-होमादिसंयुता ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलादयं यथं वापि दादग्री यत्र दृग्गते ।
 धानार्चनादिकं कर्म तदा रात्रौ विधीयते ॥

काव्यायनः ।

कर्मतस्तु च ह्यथेयु यद्यन्यमपठ्यते ।

तदा सर्वोपकर्षः स्थादन्यथा क्रमबाधनात् ॥

जेमिनिः ।

तदा दिवाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्थादिति ।

अथान्येऽपि द्वादशीनियमाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कांक्षं मांसं सुरां क्षौद्रं क्षोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामश्च पराश्वश्च दिवास्त्रापमयाश्चनम् ॥

तिलपिष्टं मधुरश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेद्विष्टं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पुनर्भोजनमथाद्यो भारमाद्यास-मैषुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवान्निद्रा च पञ्चमी ॥

वृत्तत्यतिरपि ।

दिवान्निद्रा पराश्वश्च पुनर्भोजन-मैषुने ।

क्षौद्रं कांक्षामिषस्त्रैशं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

कांक्षं मांसं सुरां घृतं व्यायामं क्षोभ-मैषुने ।

दिवास्त्रापं पुनर्भक्षणाकान् कीरदूषकान् ।

कांक्षं मधु पराश्वश्च द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

तथा ।

कांक्षं मांसं मधुराश्च दूष्या व्यायाम-मैषुने ।

चिंसाऽप्यथ तैलञ्च क्षोभं निर्माल्यतह्ननं ॥

वर्जयेदिति शेषः ।

स्कन्दपुराणे ।

चौरं मांभ सुरा तेन व्यावामं क्रोध-मैषुने ।

पराञ्च काय-तामूले सोम निमांश्चलवगम् ।

दादृशा द्वादशैतानि वैष्णव परिवर्जयेत् ॥

एष वाक्येषु कश्चित् “कामित सिध्यतीति, कश्चित् “उपवास-
फलप्रेषुरिति, कश्चित् “उपवासफलं हन्युरिति क्लृप्तमन्त्रं श्रूयते
तेनेति मन्त्रेण कामाधिकारविषयाणीमानि वणनानीति, यत्र पुन-
र्दृष्टमीनियमवाक्येषु न श्रूयते क्लृप्तमन्त्रं तेनैव वणन्यते काम्यवि-
षयमाहर्ष्येण पाठात्, तथापि एवं काम्यविषयमवधीयते ।

सायमाद्य तथोरक्तौ आय प्रातस्तु मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषुर्गङ्गाद्वारकचतुष्टयमिति ॥

तत्र केचिदाहुः ।

अनेन वचनेन काम्योपवासाङ्गभक्तचतुष्टयहानिर्विधीयते मि-
त्याहुः प्रेषुपहस्तपुपपत्ते, न हि मित्येषु क्लृप्तमन्त्रमनुष्ठानमिति,
तदनुपपन्नं अत्राने प्रमाणाभावात् । न हि वाक्य-प्रकरणे सभा-
ष्यते, प्रमाणान्तरम् शङ्कासदमपि न भवति, न तावत् प्रकरणे-
नाङ्गत्वं, तथाहि फलवत्त्वनिधायकत्वाद्वा भवति । न च भक्तचतु-
ष्टयहानस्य फलेश्चाग्रेण क्लृप्तकामग्रन्थप्रायेण सम्पद्यमानस्यापत्तौ
प्रकृतिरिति, तथापि प्रकरणेनाङ्गत्वं । नापि वाक्येन, वाक्यं ध्रुपवासरत्वेन
सम्बन्धमाह न पुनरपवासेन काम्यमानार्थतयेव क्रियमाणं, स्वरमवस्थां
सम्बन्धवगमात् । अतस्तस्योपवासफलेनैव सम्बन्धः । तदपि न, पुन-
रपराधविशेषितस्य फलप्राप्त्याप्त्यपेक्षितत्वेन तत्सम्बन्धोभात् । अथो-
पवासफलप्रेषुरित्युपवासविशेषणवामर्थ्यादेवोपवासस्य य फलविशे-

यत्नेन समं वसत इत्युच्यते । तत्र । उपवासविशेषितेन चेत् फलविशेषेण समन्वयार्हे तस्योपवासफलसमन्वयविधायकवाक्यप्रामितिपूर्वकत्वात् तद्विरोधितयोपवाससाधनके फले साधनान्तरं विधातुं न शक्यते, स्वयं तदधीनत्वेन तेन सह विकल्प-समुच्चयधोरसम्भवात् । अस्तु तर्हि गुणफलसंबन्धकल्पनमुपवासस्य, चादृशः फलविशेषस्तादृशफल-प्रेषुर्जगद्भक्तचतुष्टयमिति, तदपि न फलशब्दस्य तादृशफलसत्त्वा-प्रसङ्गात्, तस्माद्गुणफलसंबन्ध एवेत्यं वक्तव्यः । उपवाससाध्यमेव फलं यदा प्रकटतरमिष्यते तदा जगद्भक्तचतुष्टयमिति । यथा ज्योति-ष्टोमसाध्यफलातिशयार्थिनामुद्गीयाद्युपाखनं विधीयते तदद्वयापि । एवं सति फलप्रेषुरिति प्रशब्दोऽपि प्रकर्षवाचकतयार्थवान् भवति । ननु भक्तज्ञानस्य स्वयं क्रियात्मकत्वात् क्रियान्तरमसाध्यतः कथं फलाय विधानम् । यथा वारवन्तीयसाधो गीतिक्रियात्मकस्य प्रज्ञानं पागमसाध्यतः फलसंबन्धायोगात् विशिष्टविधानमाश्रितं, उच्यते, सिद्धरूपस्य कारकस्य क्रियामसाध्यतः फलप्रयोजकत्वायोगात् प्रकृतक्रियामिष्यन्तिर्दारभ्यतापेक्षेत यथा गोदोहनस्य, क्रियाणां तु स्वयमेव क्रियात्मकत्वात् न क्रियान्तरनिष्पादनापेक्षा, किन्तु तदुप-जीवनेन विना फलसाधकत्वायोगात् तदान्नयस्यपदेशं लभते । ननु कामसयोगमन्तरेणापि दृशम्यामेकमङ्गं त्रैलोक्येण वचनेन विधीयते, तदप्या ।

प्रातर्हरिदिन लोकास्तिष्ठध्वं वैकभोजना इति ।

उच्यते कार्त्तिकशुक्लैकादशीविषयं तत् नैकादशीमाचरिष्यं तत्प्रकरणपाठान्, येन तन्नैवमाह ।

एषा सा कार्तिके झुझा हरेर्निद्रां व्यपोहति ।
प्राग्नेकादशौ प्राप्ता सा रुद्रं युगभोजनमिति ॥

अथैकादशीनिर्णयः ।

सा च द्विधा संपूर्णा विद्धा च, केचिदुदयादुदयपर्यन्तमवल्लि-
तेकादशी संपूर्णेत्याहुः ।

तथाच ज्योतिःसिद्धान्ते ।

सर्वा ज्योताश्च संपूर्णा उदयादौदयक्षिताः ।

भारदीयपुराणे ।

आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाशिका ।

या तिथिः सा तु संपूर्णा कचिता पूर्वस्मरिभिरिति ॥

नैतस्याधीयः ।

प्रतिपत्तभूतस्य सर्वा उदयादौदयाद्रवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्णिताः ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधात् ।

कौटुशस्तर्हि संपूर्णा हरिवासर इत्यपेक्षिते गारुडपुराणे
गिरिशेखरे चोक्तम् ।

उदयाग्राग्यदा विप्रा मुहूर्तंदयसयुता ।

सम्पूर्णेकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥

भविष्यपुराणे ।

आदित्योदयवेलाया प्राक् मुहूर्तंदयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वान्मा परिकीर्तिता ॥

प्रकारान्तरेण सम्पूर्णतमुपरिष्ठादध्यामः । सम्पूर्णैकादशी च दिधा
द्वादश्यामसती सती च, तत्राद्या सर्वरूपोऽस्या च्योदश्यां द्वादशभावे
सतीति निर्विवादं । च्योदश्यां द्वादशीसङ्गावे केचिदाहुः 'एका-
दश्यामुपवासो न द्वादश्यां एकादशीसङ्गणस्य मुख्यकालस्य द्वादश्या-
मभावात्, एकादशीकार्यकरतया हि न द्वादशी पाञ्चा मुख्य-
कालमभावे हि तत्कार्यकरत्वं कालान्तरस्य गोपपद्यते ।

यस्तु वचनम् ।

एकादशी महोरान् द्वादशी च कलाधिका ।

च्योदश्यां यदा प्रातरूपोऽस्या द्वादशी तदेति ॥

तद्ग्रन्थोक्तिरैकादशीविषयं, द्वादश्यां विद्यमानकियन्त्रावैकाद-
शीविषयश्चेति । अपरे ताहुः परतो द्वादशीसङ्गावे शुद्धद्वादश्यामु-
पवासो नैकादश्यां ।

विज्ञाप्यविज्ञा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविज्ञापि तथा विज्ञा परतो द्वादशी यदि ॥

इति पद्मपुराणवचनात् ।

तथाच विष्णुपुराणे ।

एका क्षिप्त्वा ॥ मंथुक्त्वा यदि बद्धा यदा भवेत् ।

अथ वैकादशी नास्ति द्वादश्या वाच मंथुता ॥

कलाय काष्ठ द्वादश्या यदि सादृश्येऽहनि ।

द्वादश द्वादशी हन्ति पूर्वस्मिन् पारणे कृते ॥

अथ पूर्वपारणमिन्द्योत्तरपारण विधीयते पारणघोषाघम-
नतरेणानुपपद्य पारणान्तादुपवासस्य ।

तदुक्तं विष्णुरहस्ये “धारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्” इति, तेन शृङ्खला-
दश्यामुपवायोऽवसीयते, न चोत्पत्तिमिष्टैकादशुपरोधदीपः, सुधा-
मारेण तच्च द्वादशीप्रवेष्टाभिधानात् । ये उपरितनैकादशीविषयमे-
वैव वचनसूचिरे ते प्रकरणानभिज्ञाः । “अथ द्वैकादशी नाम्नी-
त्यपि ह्यत्र प्रकृतः । ये च दशमीविह्वैकादशीविषयमेवेति तेषां तथा,
“दशम्या चाथ सयुतेति तच्च प्रकृतत्वात् द्वितीयैकादशुपवाये विह्वै-
कादशुपवायेन शृङ्खलादशुपवाये च परतो द्वादशीसङ्गावस्थाप्रयोज-
कताया वक्ष्यमाणत्वाच्च । यथोक्तविषयमिदं वचनम् ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।

तदा त्रैकादशी तत्काला द्वादशी समुपोषयेत् ॥

विष्णुरहस्ये ।

एकादशी तु सम्पूर्णा सदृशी चोत्तरा भवेत् ।

पूर्वा तु पूर्ववन्मेषा तिषिवृद्धिं प्रशस्यते ॥

‘उत्तरा’ द्वादशी, ‘सदृशी’ मन्वेष्टा, ज्योदय्यामपि स्यादित्यर्थः,
‘पूर्वा’ एकादशी, ‘पूर्ववत्’ दशमीवदनुपोष्येत्यर्थः ।

काशिकापुराणे ।

एकादशी तु सम्पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तच्च तिषिवृद्धिं प्रशस्यते ॥

गारुडपुराणेषु ।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्ज्यते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिषिवृद्धिं प्रशस्यते ॥

भविष्यपुराणे ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
निर्गतायां चयोदशां कला वा द्विकलापि वा ॥
द्विकलायां तु द्वादशां पारणं यः करोति हि ।
तामुपोष्य महीपात न गर्भं विनष्टे नरः ॥

सत्यनरे ।

सम्पूर्णैकादशी यच्च द्वादशी च परेऽहनि ।
तचोपोष्या द्वादशी स्नात् द्वादश्यामेव पारणम् ॥

भागवतादित्यम् ।

सम्पूर्णैकादशी व्याख्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।
न गर्भं विनष्टे जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥
तस्मादेवंविधे विषये द्वादश्यामेवोपवास इति सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
अपरे त्वेवं व्यवस्थामाहुः । एकादश्याः सम्पूर्णत्वे द्वादश्याश्चापह्नाये
द्वादश्याश्च चयोदशां चद्वावे ।

उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसमुता ।
सम्पूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ॥
इति स्मृतौ गृहिणामेकादश्यामुपवास ।
अथ वेकादशी नास्ति दशम्या वाथ सप्तमेति ।
एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि ।
इत्यादिवचनानि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ।

निर्गता चेत् त्रयोदश कला वा दिकक्षापि वा ॥

दिकक्षायान्तु द्वादशां पारण य करोति हि ।

तामुपोय महीपाल न गर्भे विग्रते मरु ॥

मन्पूर्वकादग्री यव द्वादशी चापरेऽहनि ।

तपोपोया द्वादशी द्वादशमेव पारणम् ।

न गर्भे विग्रते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ॥

इत्यादिवचनकस्यांनोचनया मुमुक्षुविषयाणि । गृहि-मुमुक्षु-
म्यतिरिक्तानां कुपोषवाच इति सन्देहे ।

वज्रवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु मदा याज्ञा त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

इति सन्तेर्द्वादशामुपवाच । एकादशान्तु वेधाभावे मति द्वाद-
शां वा श्रमावे द्वादशास्तयोद्दशामभावे द्वादशुपवाचनिमित्ताभावे
न सन्देहाभावान् ।

दिकक्षायान्तु द्वादशा पारण य करोति हि ।

इति च कलादयपर्याप्तद्वादशीसङ्गावे द्वादशीमध्यपारणविधा-
नादसम्पूर्णकलादयद्वादशीसङ्गावे त्रयोदशान्तु पारणमित्युपपन्नो-
विद्वेकादशा द्वादशामभावे द्वादशान्तु त्रयोदशां सङ्गावे गृहि
मुमुक्षुम्यतिरिक्तानां तपोषोषवाचे गृहि-पतिवदेकादशामुपवाचे नि
अपेक्षेतभावात् “न गर्भे विग्रते जन्तुरितिवच्च द्वादशुपवाचनित्ययहे-
तुभावास्यन्देहे मति एकादशामुपवाचे “अथ वेकादशी नास्तीति
वज्रवाक्यविरोधापत्तेः^(१) द्वादशी याज्ञेत्यर्थः । वज्रवाक्यविरोधस्यापि

विषयव्यवस्थया परिहारसम्भवे व्यवस्थानिरूपणे सन्देहाभावादसम्भवे
नतुल्यवस्तवत्वे वस्तवदनुसारेण निश्चयोपपत्ते सन्देहाभावात् तुल्य-
वस्तवत्वे विकल्पनिरूपणे सन्देहाभावाद्विषयव्यवस्थापनासोचनात्क-
यश्चित्सन्देहोत्पत्तावस्थाप्यदृष्टार्यस्यतित्वाविशेषेणैकतरपक्षनिरूपणापो-
गाद्वक्तृवाक्यरूपसन्देहापनयनार्थत्वेनैतदाकाङ्क्षाया न युक्ता ।

बहुवाक्यविरोधेन ब्राह्मणेषु विवादेषु ।

एकादशौ परित्यज्य द्वादशौ समुपोषयेत् ॥

इत्येषा स्यातिर्गृहि-सुसुचुष्यतिरिक्तविधवादीना व्यवस्था, एक-
वाक्यत्वाभावेन विवादेषु विपरीतवादिष्वेकादशासुपशसवादिषु
ब्राह्मणेषु बहुवाक्यविरोधापत्तेर्विधवादिरेकादशौ परित्यज्य द्वाद-
शौसुपशेदित्यर्थः । बहुवाक्यविरोधो येषां ते बहुवाक्यविरोधा इति
बहुव्रीहिः “सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशौ समुपोषयेत्” । इत्यपि
वचनं यस्मिन् विधवादिविषये ‘अथैकादशौ सास्त्रीत्यादिवाक्यानि
सन्दिग्धानि स विधवादिर्द्वादशौ समुपोषयेदिति व्याख्येयं तदयुक्तं,
“वदयाग्राग्रादा विप्रेतिवचनपर्यालोचनया सन्दिग्धतिरिक्तानामुक्त-
रूपोपवाच्यतीति । यदपि ‘बहुवाक्यविरोधेनैत्यादिवचनव्याख्यानं
तदपि वचनानार्जवाद्युक्तं तिस्रिप्रमाणे ष्योतिः शब्दविप्रतिपत्ते-
दशमीवेधसन्देहविषयत्वेनार्जवोपपत्तेश्च । यदपि मार्कण्डेय-प्रद्युम्न-
सवादवचनम् ।

विवादेषु तु सर्वेषु द्वादशा समुपोषणम् ।

पारण हि ययोदश्यामाशेषं नामकी मुने ।

हेतुवादो न कर्त्तव्यो हेतुवा फलते नरः ॥

इति, तदप्युक्तबोधविषयत्वेन व्याख्येयं । यदा यो विषयव्यवस्थां नियेतुं न शक्नोति तद्विषयाणि, तथा “अन्दिग्धेषु च वाक्येषु” इत्युक्तं, अविज्ञेयैकादशपञ्चासमाक्षेपे मोक्षमिद्वे: “न गर्भे विद्यते जन्तुरित्यस्यार्थवादत्वात् । सत्त्वगुह्यद्वारेणोपयोगिता ऋद्ध्यादिष्वविशिष्टेति न पक्षपरत्वेऽपि बाधः, तस्माद्यथोक्तमेव भाषीयः । द्वितीयापि त्रयोदशमविद्यमानदादशिका विद्यमानदादशिका वा, तत्राद्यायां व्यवस्था ।

तथाच कुर्मपुराणे ।

अपूर्वैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

अक्षरांस्तु यतिः कुर्यात् पूर्वानुपवसेद्दृष्टही ॥

गारुडपुराणेऽपि ।

उदयान् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तैश्च यथं युता ।

अपूर्वैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्दृष्टही ॥

पुनः प्रमातृप्रमये अटिकैका यदा भवेत् ।

अधोपवाधो विहितस्तुर्थाश्रमशामिनाम् ।

विधवापि च तत्रैव परतो ज्ञादशी न चेत् ॥

अत्र अश्वमेधेन वनस्यादिग्रहणम् ।

प्रथेताः ।

एकादशी विवृद्धा चेच्छुक्लपक्षे विशेषतः ।

अक्षरांस्तु यतिः कुर्यात् पूर्वानुपवसेद्दृष्टही ॥

उद्धवशिष्टोऽपि ।

अपूर्वैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवास कथं भवेत् ।

उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ॥

तस्मिन्त्ययोदशे तज्जि यदा द्वादशी नास्ति तदा पूर्वोक्तगृह-
स्नायमि-चतुर्थाश्रमधिकारभेदेन द्वे तिथौ उपोष्ये न लेनैवेत्यर्थः ।

अपरे ॥ तिथिद्वयोपवासपरत्वेनैव व्याचक्षते । अन्वयायधिकारि-
भेदकल्पनाप्रसङ्गात् एतरेतरयोगविहितवक्ष्यपवादैक्येवदर्शनादि-
तरेतरयुक्ततिथिद्वयस्योपोष्यत्वप्रतीतेस्तु विष्णुप्रीतिकामस्नाधिका-
रिणोऽपि अनुत्थे । न च तिथिद्वययुक्तं दिनमेकमुपोष्यमिति व्याख्या
युक्ता, तिथिद्वयस्य तदेकदेशे लक्षणाप्रसङ्गात् ।

स्नान्दशुराणोऽपि ।

मयमेऽज्जि तु सपूर्णा व्याप्यशोराचमाश्रिता ।

द्वादशां च तथा तात दुश्मने पुनरेव च ॥

घटिका च प्रदृश्येत् द्वादशां शिखिवाहन ।

पूर्वां कार्यां गृहस्थैस्तु यतिभिस्तु तथा विभो ।

द्वादशीसंपुता कार्या वदा वै मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एतद्वचनपर्यालोचनया “पुनः प्रभातममये” इति वचने अहो-
रात्र्याभिन्या सपूर्णाया द्वितीयदिवविद्यमानैकघटिकायां इत्यादि-
व्यवस्थोक्तेति प्रतीयते, ॥ वरुणोदयादारभ्यारुणोदयं यावदवस्थितो-
दयात् प्रागिति वाक्ये सपूर्णां विवक्षिता । “पुनः प्रभातममये” इति
वारुणोदये विद्यमानैकघटिकायामित्यादिव्यवस्थोक्ता । यदि सूर्या-
दय उत्तरावधि तदा वरुणोदयवाची प्रभातशब्दो नोपपद्यते, तथा
चि “प्रत्यूषोऽर्धसुखं कच्छमुच्यते प्रत्यूषशी अपि प्रभातं चेत्यादिना समरक्षि-

शादिभिः प्रभातशब्दोऽभिहितः, स चाहणोदयवाची प्रत्युपपत्त्याः,
 अन्त्यायामयेति द्वादशीनियमदर्शनावसरपठितनारदीयवाक्ये च अह-
 णोदयखानमित्यभिधाय प्रत्युपे "ज्ञानमाचरेदित्युपसंहारात् । तथा
 यदा भवतीति तत्रैव पठिते पादयचने खण्डाख्ये खानादि कार्यमि-
 त्यभिहितं । "अन्त्यायामयेति भविष्यपुराणवाक्ये अहणोदये, तेनाह-
 णोदयवाक्यप.शब्दपक्षाः प्रभातशब्दसदृशत्वात् । "परतोद्वादशी
 न चेदिति गोपपक्षे परमरुद्धेरनन्तरदिने षष्ठ्यष्टिकात्तद्यस्य
 स्योतिःप्राक्तपक्षिह्नादित्युच्यते यथा "पुनः प्रभातसमय इति वाक्यं
 "प्रथमेऽङ्गि तु संपूर्णेत्येतद्वचनसमानार्थं सम्भवेत् तदैतन्मूलभूतयेव
 युक्तोपपत्तेर्न मूलान्तरकल्पना । अन्यथा सा व्याहृत्यपे च सम्य-
 शब्दवैषम्यं, अस्मापे च प्रभातसमय इति पक्षोऽसमाश्रयणस्य
 कश्चिदोषः । अतएव "प्रभाते पुनरेव चेति वचनानि तत्समानानि,
 प्रभात इति च सप्तमौ, प्रभातसमय इति कर्मधारयपक्षे "सर्वा क्षीताश्च
 संपूर्णा इत्यादिवाक्ये उक्तोत्तरावधित्यागे कारणाभावाच्च । न च
 हरिषाहरवर्जिता इति कारणं वाक्यं, गौरवप्रसङ्गात् अन्यथाप्युपपत्तेर्य
 संपूर्णतिथिषु षष्ठ्यष्टिकात्मकत्ववत् सूर्यादयस्त्रयोत्तरावधेरपि दर्श-
 नाच्च । न च "आदित्योदयवेलायामिति वचनं प्रतिपादितं षष्ठ्य-
 ष्टिकात्मकत्वमेव बाधितमवस्थित वाच्यम् । उभयावधिले संपूर्णशब्द-
 स्थानेकार्थत्वापत्तात् षष्ठ्यष्टिकात्मकत्वावघोषे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्
 आकाङ्क्षितवाच्यविशेषनिर्णयार्थत्वेन "उदयात् प्रागिति "आदित्यो-
 दयवेलायामिति वचनद्वयस्य दिनद्वयेऽप्युदयात् प्राचीनसुहर्तद्वये
 विद्यमाना संपूर्णेत्येतदर्थपरत्वेन व्याख्यानोपपत्तेः । तेन द्विविधैकादशी

संपूर्णं अहोरात्रव्यापिनी अहणोदयादारभ्य द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तमवस्थिता च । तत्रापि सर्वतिथिसाधारणः पूर्वस्यां संपूर्णशब्दो मुख्यः न द्वितीयायां अनेकार्थत्वापातान् । उदयात् प्राग्घटिकाचतुष्टयेऽपि विद्यमानायाः संपूर्णत्वमिधानच्च अहणोदयवेधनिराकरणार्थं, हरिवासरवर्णिता इति च ।

अपरे माहः पूर्वावधियुतेव संपूर्णत्वमिधीयते न द्वितीयावधिनियमापहः । अस्मिन्नपि पक्षे व्याख्या पूर्वैव पूर्ववत् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते उदयात् प्राग्घटि सुहर्षदय या चाहोरात्रव्यापिनी च भवति तत्र “प्रतिपत्तस्तयः पूर्वा इत्यनेन सर्व-
तिथिसाधारणसंपूर्णत्वनिबन्धे प्रकारान्तरेण संपूर्णत्वमुक्त्यायां आका-
क्षितप्रतिपादनेनैव वाक्यस्योपपत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

संपूर्णेकादशी घनं परच पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामश्चरारां ववेत् ॥

अहणोदयादारभ्य च अह्निषी निष्कामश्च द्वितीयेकादश्या-
मुपवासी न ह्यतः ।

तथाच ।

निष्कामश्च अह्नी कुर्यादुत्तरेकादशीं सदा ।

प्रातर्भवतु वा भा वा द्वादशी च द्विजोत्तम ॥

इति स्कन्दपुराणवचनविरोधः स्यात् ।

अन्ये ॥ यति-अह्निपदयोरन्यथाश्रुतने इह कारणमाहः ।

यदि अह्नेव पूर्वामुपवसेत्तिरेवोत्तरां तदा वानप्रस्थादेः कोप-

वासः स्यात्, न हि पूर्वस्यामुपवासः, “पूर्वामुपवसेदुष्टहीति विधानात् । नाप्युत्तरस्थां, “उत्तरान्तु धतिः कुर्यादिति विधानात् । ननु यतिपदं नियतिपदयोगेन वर्त्तमानं वनस्यादिकमपि बद्ध्येव, तथाचोत्तरस्थां अक्षोपवास इति चेत् । न । गृहिणामपि नियतानां उत्तरचोपवासप्रसङ्गात् । तथाच “पूर्वामुपवसेदुष्टहीति वचना-
नाश्रयं स्यात् । ननु गृहस्थतिरिक्तोपवासकं यतिपदमिति वनस्यादेरुत्तरचोपवास इति चेत्, मैवम्, चतुपञ्चातविरोधितया यतिपदक्षोपस्यचकानामुपपत्तेः, प्रत्युत्तोपसंहारगतत्वेन गृहिपदस्य यतिव्यतिरिक्तोपस्यचकत्वं स्यात्, तथाच “धुवः प्रभातसमय-
इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । अथ गृही पूर्वामेवोपवसेद्यतिरुत्त-
रामेवेति विधानं तथाच वनस्यादेरन्यचोपवास इति चेत्, मैवं,
“पूर्वामुपवसेदुष्टहीतिवचनस्य विफलत्वापत्तेः, परतो दादश्रीसङ्गा-
वगमिन्नो हि परदिनोपवासः “परतोदादश्री चहीति वचनात्,
परतोदादश्रभावात् पूर्वस्थामेकादश्यामुपवासः सर्वेषां प्राप्त इति
“पूर्वामुपवसेदुष्टहीतिवचनं विफलमेव स्यात् । ननु वनस्यादेः
तिथिद्वयोपवासः किमिति न भवेत् सोऽप्यस्मिन्नेव विषये
विहितः ।

अपूर्णेकादशौ यत्र प्रभाते सुमरेव सा ।

सुपते दादश्री तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये दे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ।

इति वचनात् । तत्र सकामस्य वनस्यादेरुपवासोऽगु नाम

इत्युपक्रम्य ।

उपोष्ये हे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणमतत्परे ।

इति वचनात् तत्र सकामस्य वनस्यादेरुपवासेऽऽप्तं नाम निष्कामस्य पुनः प्रोपवासे इति वाच्यमेव । किञ्च तिथिरुपवासेऽपि द्वादशीदिनस्येव सत्येव ।

सपूर्णेकादशौ यत्र परतः पुनरेव वा ।

चयोदशौ उषः काले उपोष्या तत्र का भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य 'उपोष्ये हे तिथौ तत्र विष्णुप्रीणमतत्परे' इति—
स्कादपुराणवचनम् । किञ्च निष्कामस्य चयोदशां पारण
समर्थते ।

सपूर्णेकादशौ यत्र प्रमादे पुनरेव वा ।

वैधापन ।

कलाप्येकादशौ यत्र परतो द्वादशौ न चेत् ।

गादशपुराणे ।

एकादशौ कलाप्येका परतो द्वादशौ न चेत् ।

एतेषामुच्यते ।

तत्र कतुग्रतः पुण्यं चयोदश्यान् पारणमिति ।

भारदीयपुराणे ।

चयोदशां ॥ इत्याद्या पारणे श्रुतिर्वै पक्षः ।

अतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यक्षयम् ।

विष्णुरहस्ये ।

एकादशौ कलाप्याभा येन द्वादशुपोषिता ।

तुभ्या ऋतुघ्नतेन स्यात् चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

बौधायन ।

एकादशीकलायुक्तामुष्य द्वादशी नर ।

चयोदश्यान्तु मुञ्जानो विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥

साधनरे ।

एकादशी तु कर्णूणां परत पुनरेव सा ।

पुण्यं ऋतुघ्नतस्मिन् चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

ननु चयोदशीपारणप्रतिषेधोऽपि दृश्यते ।

नृसिंहपुराणे ।

एकादशीमुष्येव द्वादश्या पारणं स्यात् ।

चयोदश्या न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीवयात् ॥

स्कन्दपुराणे ।

उष्येयैकादशी यस्तु चयोदश्यान्तु पारण ।

करोति तस्य नश्यति द्वादशो द्वादशैव तु ॥

भविष्यपुराणे ।

पारणन्तु चयोदश्या य करोति मृषीक्ष्म ।

द्वादश द्वादशींश्च नाना कार्या विचारयेति ॥

नैव सकामविषयत्वात् चयोदशीपारणनिषेधवचनानां तथा-
 ॥ यस्यामेकादश्यामुपवासे चयोदशीपारणं प्रसज्यते ना सकामो-
 नोपवसेदिति । अत्रनिषेधवचनानां निष्कामविषयत्वे चयोदशीपा-
 रणविधानानां निर्विषयत्वापत्ते तेन निष्कामविषयान्नचयोदशी-
 पारणविषयः ।

तथा गारुडपुराणे ।

पारण्णु चयोदश्यां कर्तव्यमफलादिभिः ।

स्कन्दपुराणेऽपि ।

पारण्णु चयोदश्यां निष्कामाणां विमुक्तिदमिति ।

तस्माद्बुद्धि-धतिपदे न यथाश्रुते ।

ब्रह्मपुराणे ।

शुद्धा चेकादशी यत्र तथा विद्धा तु द्वादशी ।

स्वर्गदोषोपिता पूर्वा उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

चयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैदपोऽप्या ।

तथाच शृणुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तराग्नौ धतिः क्षुर्यात् उत्तरा स्वर्ग-मोक्षदा ॥

चयोदश्यां विद्यमाना द्वादशी काचिदुत्तरैव सर्वैदपोऽप्या ।

तथाच शृणुः ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तराग्नौ धतिः क्षुर्यात् पूर्वाशुपवसेत्^(१) गृध्री ॥

इत्येकं वाक्यं ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

ततोपोऽप्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यपरं । तत्र केचिदेवं व्याचक्षते पूर्वोक्तं विधिद्वयं तत्रैवैकेन विधिना गृह्यस्य विशेषेण पूर्वैकादशी नियम्यते, अपरेषोत्तरेका-

दशौ यतेर्नियम्यते । एवं गृहस्थस्य विशेषविहितां मयमैकादशीं उपोष्य
 तृतीयदिनदादशौषद्धावविषयैकादशीं विधीयत इति तदनुपपन्नं ।
 तथाहि दादशदादशौषाद्ये गृहस्थपदं तावन्न श्रूयते । तत्र केन वि-
 शेषेण तद्गृहस्थविषयं गृह्यते विषयान्तराभावादिति चेत् । यतिवि-
 मयं कदाचन भवति । अथ यतिविषयैकादश्या वचनान्तरविहितत्वेन
 पुनर्दादशौषाद्यमप्युत्तरेकादशौषविधानार्थमेव सदनर्पकं प्राप्नोति
 तादृशपरिच्छिन्नत्वेन प्रमितिप्रजननाशङ्केरिति । उच्यते गृहस्थेऽपि
 तर्हि पूर्वैकादशविरोधाद्युत्तरेकादशौषविधातुं न शक्यते तद्विपर्यय-
 परिच्छिन्नत्वेन विरोधात् । प्रमितिजननानुपपत्तेरानर्थक्यस्य तद-
 वस्थत्वात् । अथ विरोधेऽपि दादशौषवचनस्य विशेषविधित्वेन बाधक-
 त्वात् सार्थक्यसुच्यते, तत्र विशेषविधित्वमेव तावन्नास्तीति बद्धवामि,
 अस्तु वा विशेषविधित्वं, तथापि न तावत्पुनरुक्ततया गमयितुं
 शक्यत इव विशेषविधित्वेनैव सामान्यप्राप्तोत्तरेकादशुपसंहारतया
 सार्थकत्वसम्भवात् । तथाहि यत् यतेरुत्तरेकादशौषविधानं तदुपरि-
 दादशौषद्धावविषय इव नास्तीति । अनुपसंहारे उपसंहृत्यमा-
 णसङ्कोचापत्तेरसामञ्जस्यं इत्तापवादोऽप्यपवादसामान्यसामञ्जस्यमेव ।
 ननु “दादशौषः ॥ चेदिति तस्य निर्विषयत्वापत्तेर्यद्विषयकत्वात्साम-
 ञ्जस्योऽप्यपवादोऽङ्गीक्रियते । यत्न तत एव हेतोर्येतिशास्त्रोपसंहारः ।
 मन्वपवादपक्षे द्वावर्गापवादाभ्यां महान् विषयोव्याप्यते उपसंहारे तन्व-
 विषयता प्राप्नोति । अयमस्यविषयता नाम कोऽयं दीवः प्रत्युताद्येप-
 सापवादपक्ष एव । यत् सङ्कोचापत्त्या बाध इत्युच्यते अ उपवामपक्षे-
 यविशिष्ट इत्युक्तमेव । अनुपसंहारोनाम सामान्यपक्षस्य शास्त्रस्य

तदन्तर्वाचिना विशेषशास्त्रेण क्रियते, यथानारम्भाधीतं साप्तदशं सर्व-
प्रकृतीष्टसाधारणमन्तरकल्पादिविशेषविषयेषु साप्तदशशास्त्रेषोप-
संह्रियते । दादश्रीवाक्यन्तु न यतिशास्त्रावान्तरविशेषः यत्प्रयतिसा-
धारणत्वेन प्रतीतेः, तच्च कथमुपसंहारः, एवं तर्ह्यपवादोऽपि सामान्य-
विशेषेण भवति । यथा यदाहवर्ण्ये जुहोतीत्यभ्यासु जुहोति इत्य-
नेन, दादश्रीवाक्यन्तु न गृह्यशास्त्रावान्तरविशेषः गृह्यशास्त्रहस्तु-
साधारणत्वात्, विशेषो नाम स भवति यः सामान्यविषयादधिर्निवर्तते,
तस्मात्पवादकम् । अथ गद्याभावाद्दादश्रीवाक्यस्य गृह्यशास्त्रावा-
न्तरविषयत्वं कर्णयितापवादः कियते, इत्तं यतिशास्त्रावान्तरविष-
यता कल्पयितोपसंहारः कथं नाम ज्ञेयते । नन्वपवादपक्षे उत्सर्गाप-
वाद्यौविषयद्वयसङ्गावादाकथद्वय सार्थकं, उपसंहारपक्षे उपसंहृतैक-
विषयत्वादाकथद्वयमर्थकं प्राप्नोति, सत्यं विषयद्वयाभावेऽपि विधि-
द्वयसङ्गावात् सार्थकतेः । तथापि उपसंहृतियमार्थं स्वरूपमेकैव विधी-
यते तदुपसंहारस्वरूपेण । ननु “ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामित्यस्य शा-
स्त्रस्य” गर्गभ्यो दीयतामित्युपसंहारक, तच्च गर्गशास्त्रमात्रे सति धाव-
दुत्तरागं तावदेव ब्राह्मणशास्त्रेऽपि सति तस्यापि गर्गविषय एवोप-
निमज्जनात् गर्गदधिदानानुष्ठानानतिरेकात् तस्माद्ब्राह्मणशास्त्रं
सन्दर्भयोजनम् । अपवादपक्षे तु ॥ विशेषशास्त्रेण ब्राह्मणेभ्यो दधि
सिध्यति । नापि सामान्यशास्त्रमात्रेण कौण्डिन्याय तच्च प्राप्यते
तस्माच्छास्त्रद्वय सन्दर्भयोजनमिति । उच्यते उपसंहारपक्षे शास्त्रद्वय-
मर्थवत् एकेन दधि विधीयते गर्गसम्बन्धोऽपरेण, साप्तदश्यादाववशा-
नारम्भाधीतेन वाक्येन साप्तदशस्य द्वारगृहणमिधेनीसंबन्धः कथ्यते,

अतः शास्त्रद्वयमर्चयत् । यत्तु विशेषज्ञास्ते सति यावदनुष्ठानं ताव-
 देवोभयमिन्नपि सतीत्यानर्पकमुच्यते, न दद्या जुहोतीत्यादावपि
 मकं वक्तुं । तथाहि अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिमङ्गीकृत्य दद्या
 जुहोतीत्यस्मिन् विप्रिष्टविधावाग्रीयमाणे यावदनुष्ठानं तावदेवोत्प-
 त्तिं विनियोगभेदेनोभयस्मिन्वाग्रीयमाणेऽप्यौत्पत्तिविधिरनर्पकः
 प्राप्नोति, तस्मादेकैकविधानेनानेकशास्त्रोपपत्तौ नेकमस्तुके यज्ञभारः
 आरोपणीय इति, प्रत्युत्तानुष्ठानभेदमाक्षिपतोः शास्त्रयोर्वा
 समप्रयोजनत्वं सम्भते, तदेव तर्हि साम्यं तस्मादपवादोपमंशरपोरन्य-
 तरामवधारणादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रमत्तात् न दादग्रीवाक्यस्यैत-
 दिपयत्वमिति सर्वदेव ऋहन्त्यस्य पूर्वैकादशी यतेहत्तरैवेति सिद्धं ।
 दादग्रीवाक्यस्य तर्हि कोविषयः अत्र श्रूमः तथाहि शानप्रस्थादयः किं
 पूर्वामुपपत्तेयुः उत्तोररां अशौमयामिति सन्देहे श्ववस्त्राप्यते परतो
 दादग्रीमहावे उत्तरामुपपत्तेयुरन्यथा पूर्वामिति । एवमपेक्षितार्थ-
 विधानादाक्यस्य कृतार्थता भवति इतरस्यापि वाक्यस्य सहोचः परि-
 षतो भवति । तदेतत् त्रिकाण्डमण्डनमतः ।

सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो दादग्री यदि ॥

इति नारदवचनादग्ननिवन्धनमिदमुपेक्षणीयं ।

एकादशी विष्णुना चेद्दादग्री परतः खिता ।

उपोष्या दादग्री तत्र यदीच्छेत् परम पदम् ॥

‘विष्णुः’ दादग्री, सहार्चं तृतीया दादग्रीषुकेत्यर्थः ।

महापुराणेषु ।

स्यादयदैकादशौ पूर्णा द्वादशाय तथा सह ।

परेऽहनि तथा कुर्याद्वादश्यामर्चनादिकम् ॥

असम्पूर्णा दशमौविज्ञैकादशौ निविधा रात्रिगेषे द्वादशौपुका
परेऽर्द्धादश्यां वर्त्तमाना च तस्याद्या सर्व्वेऽप्योच्यते ।

तथाच नारदः ।

दशमौशेषसयुक्ता नोपोच्यते द्वादशौ तिथिः ।

एकादश्यां रात्रिगेषे द्वादशौ चेन्न दृश्यते ॥

यदि दैवास्तु षड्विधेदेकादश्यां तिथिचर्यं ।

तत्र कृतज्ञान पुण्य द्वादशौपारणे भवेत् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिस्फुगेकादशौ यत्र तत्र षड्विहितोऽहनिः ।

तामेवोपवसेत्काममकामोविष्णुतत्परः ॥

दशमौ द्वादशौ च सृजति त्रैकादशौ 'दिस्फुक्' ।

पद्मपुराणेऽपि ।

एकादशौ दशविह्वा परतो न च वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिद्येव मैवोपोच्यते त्रये तिथिः ॥

दिमचयेऽपि शृङ्खलादशुपशमविधानं सुसुसुविषयः ।

तथाच भुमन्तु-सत्यमतौ ।

दिनचयेऽपि शृङ्खलैव द्वादशौ मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

उपोच्यते दशमौविह्वा नोपोच्यैकादशौ नदा ॥

शारदापुराणे ।

उपोच्यते द्वादशौ शृङ्खला एकादश्यां दिनचये ।

सुमुचुर्मिर्दशाविद्धा नोपोय्येकादशी तिथिः ॥

यस्तु वचनं भविष्यत्पुराणे ।

दिनचयवती आता तिथिरेकादशी यदि ।

प्रथमा तत्र नोपोय्या उपोय्या चोत्तरा भवेत् ॥

तापूर्ववाक्यपर्यालोचनया सुमुचुर्विषयम् ।

दिनचये तु भव्यते सम्पूर्णा वासरद्वये

विशुद्धा द्वादशी राजन् समुपोय्या भवेत्तदा ॥

इति विष्णुपुराणे वचनमपि तद्विषय ।

स्कन्दपुराणे ।

एकादशा प्रवृत्तेन दशमी घटिका अपि ।

द्वितीयेऽङ्गि न चाग्नौति यदा पैकादशी तिथिः ॥

उदयेन चक्ष्माग्नौतदा कार्य्या च सा तिथिः ।

तदा कार्य्या च विद्वद्भिर्दशमीसमृता तिथिः ॥

तिथिचये तु येनामि न दृष्टौ तु कथञ्चन ।

दृष्टौ परा तु कर्त्तव्या चये पूर्वान्नु कारयेत् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दिनचये कृते देवि नोपोय्या दशमीयुता ।

येनोपोय्या तदा पुण्या परतयेन् वयोदशीति ॥

द्वादशा यदि त्रयोदशीत्यर्थः ।

निगमेऽपि ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या पञ्चैकादश्यादशमी ।

एकादशीन् सुर्वीत^(१) चीयते द्वादशी चर्दि ॥

(१) कुर्वन्तीति ख० ।

अपरे तु परेऽहनि चेच्छुद्धा चयोदशी न द्वादशी किञ्चिदस्ति
तदा दिनचर्याभावाद्दिनचर्येऽपि दशमीयुतोपोष्येति यदाग्रद्वतो
वचनस्यार्थं द्रव्यास्तः । यदा त्वस्मिन्नेव विषये द्वादशां चयोदशी
नास्ति किन्तु द्वादशमुदयपर्यन्ता तदापि दशमीविह्वैकादशमुपोष्या ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एकादशी यदा विह्व मकला द्वादशी भवेत् ।

अथ्यऽह्नः ।

एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।

अनयोऽनतराहुम् ।

उपोष्या दशमीविह्व अविह्वैकादशीभवीत् ।

अविह्वानि निषिद्धेयेष्व लभ्यन्ते दिग्यानि तु ।

सुहृत्तैः पक्षभिर्विह्व ग्राह्या वैकादशी तिथिः ।

तदह्वैविह्वान्यन्यानि दिगान्युपवसेद्बुधः ॥

केचिदेवं व्याचक्षते । निषिद्धैर्मुहूर्तैरेविह्वानि नािनि यदि न
लभ्यन्ते तदैकादशी विभिर्दाभ्यां वा सुहृत्ताभ्यां विह्व ग्राह्यैव व्यस्तयो-
रपि संख्यपोक्षापत्रार्थे पञ्चम्यदेनाभिधानं, न तैतदुपपद्यते एवंविधे
विषये द्वादश्यामेकादशीलाभात् । न च तस्यां लभ्यमानायामपि
दशमीविह्व ग्राह्येति कश्चित् शङ्क्यते इति । तदयुक्तं दशम्यामहोदय-
वेधान्तर्भावेन सुहृत्तपक्षवेधपट्टिकात्मके च चये द्वादश्यामेका-
दशभावेन चयोदशां च द्वादशभावेनोक्तव्यमाणत्राकषण्यालोच-
नया दशमीयुताया अपि ग्रहणोपपत्तेः । तस्माच्च क्लृप्त्वाख्याय्यध-
णीयेति ।

तथा ।

पारणाद्ये न ज्ञेयं द्वादशी कस्यापि चेत् ।

तदानीं दशमीविज्ञाप्योयैकादशी तिथिः ॥

चारीतोऽपि ।

चयोदशां यदा न ज्ञाद्वादशी घटिकाद्यम् ।

दशमेकादशीविज्ञा सौम्योपस्था सदा तिथिः ॥

विष्णुरहस्ये ।

दशमीशेषसंयुक्ता उपोयैकादशी तदा ।

यदा न ज्ञात् चयोदशां मुहूर्तं द्वादशी तिथिः ॥

सायनगरे ।

पूर्वविज्ञा न कर्तव्या पक्षी चैकादशी तथा ।

विज्ञाप्येकादशी कार्या परतो द्वादशी न चेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

दशमा सह संयुक्ता उपोयैकादशी तदा ।

यदा न ज्ञात् चयोदशां द्वादशी घटिकाद्यम् ॥

पुराणगरे ।

चयोदशां न ज्ञेयं द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोयैकादशी तच्च दशमीमिश्रितापि वा ॥

सायनगरे ।

उपोस्था दशमी तच्च द्वादशी न ज्ञेयं यदि ।

दशम्यापि चि मिथैव एकादश्येव धर्मस्तत् ॥

द्वादशी क्षणमन्यापि यदि न ज्ञात्परेऽहनि ।

दशम्या मिश्रिता कार्या न दोषोऽस्तीति वेधसः ॥

वचनमिति शेषः ।

विष्णुरक्षे ।

सुहर्त्तं द्वादशी न स्वात्तपोदशां यदा सुने ।

उपोष्या दशमीमित्रा सदैवैकादशी तिथिः ॥

तथा ।

यदि न स्वात्तपोदशां सुहर्त्तं द्वादशी तिथिः ।

दशम्येकादशीयुक्ता समुपोष्या भवेत्तदा ॥

दृष्टव्यमिष्टोऽपि ।

द्वादशी क्षत्तमव्यापि यदि न स्वात्परेऽहनि ।

दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी ॥

यदर्कोदयमाचारि द्वादशी क्षपरेऽहनि ।

षष्ठोदशां तदा कार्या दशमीशेषवन्तुता ॥

एकादशी द्वादशी च चये यदि दिनचयम् ।

न द्वादशी परे चैव कर्त्तव्या दशमीयुता ॥

पुराणम् ।

मिश्रितापि न कर्त्तव्या दशम्येकादशी यदा ।

मिश्रितापि हि कर्त्तव्या न विन्देद्द्वादशी यदि ॥

उपोष्या पारणे प्राप्ते न विन्देद्द्वादशीं यदि ।

दशम्यापि चि विद्वा एकादश्येव पुण्यभाक् ॥

विद्वाण्येकादशी यत्र द्वादशी चेच्च लभ्यते ।

द्वादशद्वादशीर्हन्ति षष्ठोदशां तु पारणे ॥

अथ च मुहूर्तद्वयघटिकाग्रहणमविवक्षितं “कलयापि चेत्”
 “स्वल्पमन्यापि चेदिति वचनान्तरेऽभिधानादिति केचित् । अपरे
 तान्त्र “कलयापि चेदिति वाक्यं सुसुचुविषयं ।

दिकलयायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि ।

तामुपोष्य महीपास्त न गर्भं विप्रते नरः ॥

इति लिङ्गात् । सर्वविषयत्वे च ।

अथोदश्यां यदा राजन् द्वादश्यास्त कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वसिष्ठः प्राच धर्मवित् ॥

इति वाक्योक्त्या नैक्यापत्तिः, मुहूर्तादियवत्वं च विवक्षितं स्यात् ।

अन्ये तु ।

दिवाभागदद्यादूर्ध्वमा निशीयास्तु चेद्विप्रि ।

दिवभोजनकालोऽयं वास्त-द्विहोदरं विना ॥

इति च मुहूर्तद्वयात् प्राग्दिवाभोजननिषेधस्य नित्यस्य द्वादशी-
 मध्यपारणनियमेन काम्यत्वं विना मोक्षकामैकादश्यापवाचविषये साव-
 काशेन बाधायोनायमुच्युमात्रविवक्षितमेतत्, न सर्वत्रचोदश्याविषय-
 मिति वर्क्यणि । एतच्च सुप्तवद्व्यव्यतिरिक्तविषये सुप्तवद्व्यव-
 यस्तेकादशीदिनस्ये प्रतियिद्ध उपवासः । तथाच

एकादशीदिनस्ये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिष्टदे तथा ॥

न च दिनस्यनिमित्तोपवासस्यायं निषेध इति वाच्यम् ।
 एकादशीग्रहवेधार्थप्रसङ्गात् । न चायं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिति
 वाच्यम् । दोषाधिक्यानभिधानात् दिनस्यस्य जैमिनिवचनेन का-

त्यायनवचनेन वा प्राकृतत्वेन सर्वनाम्ना परामर्शानुपपत्तेः ।

तथा हि जैमिनिनोक्तम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पारणं चोपवासञ्च न कुर्यात्पुनश्चान् गृहीति ॥

तच्चिन्तितोपवासश्च निषेधोऽयमुदाहृतः ।

मानुवद्भक्तो याज्ञो धर्तौ नित्यमुपोषणम् ॥

कात्यायनेनापि ।

एकादशेषु क्षयास्तु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्र-सूर्योपरान्ते च न कुर्यात्पुनश्चान् गृहीति ॥

तत्रायुक्तोपवासश्च निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्तेतरपुत्रस्त^(१) न विधिर्न निषेधनम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादशीदिनस्ये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनाशयन्ति मघायां पिण्डदो यथा ॥

दिनस्ये तु सन्नाप्ते नोपोय्या दग्धमीयता ।

घटीचेत्पुत्र-पौत्राणां चद्विषमदमात्मनः ॥

एवं पुत्रवद्व्यतिथेः पूर्वेषु प्रतिषिद्धे घति उपवासे प्रतापोपार्थं
ब्रह्मदादश्चासेवोपवासः ।

श्यामोऽपि ।

एकादशीदिनस्ये उपवासी तु चेद्गृही ।

श्रद्धाभावेऽथतद्धे वा सहस्रदा विग्रेषतः ॥

(१) मयज्ञानवृत्तस्येति ख० ।

धर्मदानिय भवति सन्ततिर्नश्यति ध्रुवम् ।

तस्यापु धीयते नित्यं सदासरमिति श्रुते ॥

तथा ।

एकादशीषु कृष्णसु रविसकमणे तथा ।

पारवक्षोपवासश्च न कुर्यात्पुत्रवान् गृह्यौ ॥

तथापि गोभिल ।

एकादश्यां यदा मङ्गलं दिनचये तिथिर्भवेत् ।

तदा क्षोकादशौ त्यक्त्वा द्वादशौ समुपोषयेत् ।

तत्र कानुगतं पुन्यं ययोदश्यां तु पारणम् ॥

पितामहोऽपि ।

एकादश्यां यदा कस्य दिनचये तिथिर्भवेत् ।

ततोपोष्या द्वादशौ त्याज्यं ययोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणे ।

चये वाक्ये वा दृष्टौ समाप्ते च दिनचये ।

उपोष्या द्वादशौ पुन्या ययोदश्यान्तु पारणम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

दिनचये तु समाप्ते उपोष्या द्वादशौ भवेत् ।

दशमीधर्मश्रुतां न कुर्वीत कदाचन ॥

तथा ।

तिथिदृष्टौ तथा ज्ञाते समाप्ते वा दिनचये ।

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशौ समुपोषयेत् ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनस्ये तु संश्रान्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

उपोष्या द्वादशीं श्रद्धा^(१) चयोदश्यान् पारणम् ॥

प्रह्मपुराणे ।

तिथिच्छेदे तु संश्रान्ते द्वादशां समुपोषणम् ।

पारणम् चयोदशां यदीच्छेत् श्रेयसात्मनः ॥

एकादशीं विनष्टा चेद्द्वादश्यामप्युपोषणम् ।

उपोष्य चार्चयेद्विष्णुमुभवोरपि पत्नयोः ॥

जपे होमे तथा दाने ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।

पारणे चापि राजेन्द्र प्रमत्ता च चयोदशीं ॥

शूर्म-नारदीय-मार्कण्डेयपुराणेषु च ।

कसार्द्धमापि विद्धा स्नाद्ग्रन्थेकादशीं यदा ।

तदा द्वादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

द्वादश्यामुपवासोऽथ चयोदशां तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

ऊर्द्धं हरिदिनं न स्नात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।

द्वादश्यामुपवासोऽथ चयोदश्यान् पारणम् ॥

एवं कुर्वन्मरोभावा विष्णुष्ठापुत्र्यमाप्नुयात् ।

अन्यथा क्षुब्धते यस्तु स याति नरकं ब्रुवम् ॥

एकादशीं यदा विद्धा परतोऽपि न वर्त्तते ।

उपोष्या द्वादशीं तत्र चयोदशां तु पारणम् ॥

तथा ।

एकादशी च्यौषां तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

एकादशी यदा न स्यादुपोष्या द्वादशी तदा ॥

तथा ।

द्वादश्यामुपवामोऽथ च्यौदग्धां तु पारणम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

पूर्वविज्ञामुपास्ते ज्ञानन्दा वेदवक्त्रादपि ।

कोवेदवचनान्तात् गोखे गां निहन्ति ये ॥

दशमीशेषमंयुक्तमाश्रयेत्को प्रतं प्रती ।

तस्मादेकादशी त्वाण्या दशमीशेषमंयुता^(१) ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा च्यौदग्धां तु पारणम् ॥

यदा तस्मिन्नेव विषये द्वादशां च्यौदग्धसि तदा द्वादश्यामे-
वोपवासः ।

तथाच व्यास ।

एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

‘लुप्ता’ अथ गता । ‘परतः’ च्यौदग्धामित्यर्थः । यदा दशमी-
विद्वेकादशौ उदयमात्र प्राप्ता द्वादशा नास्ति द्वादशी तु च्यौ-
दग्धां विद्यते तदा शुद्धद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

शुद्धा तु द्वादशी राजन् समुपोष्या सदा तिथिः ।

दशम्येकादशीमिश्रा न कर्त्तव्या कदाचन ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

दशमीगर्भिता पूर्वा भुषेतैकादशी परा ।

उपोष्या द्वादशी तत्र न दशम्या कथञ्चन ॥

पलार्द्धेनापि विद्धा च दशम्येकादशी यदा ।

तदा शोकादशी त्यक्त्वा द्वादशी वसुषोषयेत् ॥ इति ।

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते विद्धा द्वादश्या पूर्वसम्भवा ।

तदोपवासो हि कथं कर्त्तव्यो मानवेवन्द ॥

उपवासदिनं विद्ध यदा भवति पूर्वया ।

द्वितीयेऽङ्गि यदा न स्यात् स्वस्याप्येकादशी तिथिः ।

तन्नोपवासो विहितः कथं तद्वद स्मृतम् ॥

सूत उवाच ।

यदा न प्राप्यते विद्या द्वादश्या पूर्ववासरः ।

एविकर्त्तुंमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥

उपोष्या द्वादशी श्रद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।

निर्गता चेन्नयोदश्या कला वा दिक्कलापि वा ॥

ब्रह्मवेदर्षे ।

एकादशी द्वादशी च तत्र वसिष्ठितो हरिः ।

तेन श्रद्धापि कर्त्तव्या द्वादशीफलकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी यदा जुता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमाश्रयम् ॥

अथ यदीत्यर्थवादमात्रमुदाहरितवचननिश्चयपर्यालोचनया सर्वेषां
द्वादशपञ्चाशदवगात् । यदा तु दशमीविद्वाकादशौ उदयमात्र-
पर्यन्ता द्वादशौ च समा न्यूना वा तदा गृहिणाम् पूर्वोपवासः ।

स्कन्दपुराणे ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशौ यदि किञ्चन ।

अथ्यष्टहः ।

पारणाहे न लभ्येत द्वादशौ कलयापि चेत् ।

अनयोत्तराह्णं ।

तदानीं दशमीविद्वा उपोष्यैकादशौ तिथिः ।

पद्मपुराणे ।

विद्वाथैकादशौ याज्ञा परतो द्वादशौ न चेत् ।

द्वादश द्वादशौर्हन्ति चयोदशान्तु पारणम् ॥

विद्वाथविद्वा विज्ञेया परतो द्वादशौ न चेत् ।

अविद्वापि तथा विद्वा परतो द्वादशौ यदि ॥

शरीतोऽपि ।

चयोदशां यदा न श्यात् द्वादशौ घटिकाद्वयम् ।

दशमेकादशौमित्रा सेवोपोष्या तदा तिथिः ॥

तत्समागमसंहितायामपि ।

दशमेकादशौ यत्र नोपोष्या वा कुक्षापक्षा ।

सेवोपोष्या कक्षाभावा द्वादशां चेन्न विद्यते ॥

भविष्ये ।

एकादशौ कक्षापेक्षा परतो न च वर्द्धते ।

ग्रहिभिः पुनर्वसुर्द्विष्य सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥
 अस्मिन्नेव विषये अत्यादेशुर्मुचोत्तरचैवोपवासः ।
 तथाच विष्णुरक्ष्ये ।

दशमीमिथिता पूर्वा क्षुण्णैकादशौ परा ।
 एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् ॥
 शूद्धेव द्वादशौ राजसुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारणञ्च त्रयोदश्यां तत्र कर्तुमसं भवेत् ॥
 यदैव दशमीविह्वं भवत्येकादशीदिनम् ।
 उपोष्या तु तदा शूद्धा द्वादशौ मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
 पारणन्तु त्रयोदश्यां तत्राचवफलं भवेत् ॥
 यान्तेतानि तृणानि कूर्म-पद्मपुराणयोः ।
 एकादशी दशाविह्व परतो द्वादशौ न चि ।
 उपोष्या द्वादशौ तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
 स्कन्दपुराणे ।

एकादशी दशाविह्व द्वादशौ न च वर्हते ।
 तदोपोष्या द्वादशौ स्नात्तत्रोदश्यान्तु पारणमिति ॥
 तान्मुदाहृतवाक्यपर्यालोचनया सुसुबुविषयाणि । यदा ॥ दश-
 मीविह्वैकादशी द्वादश्यां विद्यते द्वादशौ त्रयोदशपर्यन्ता विद्यते च
 तदा द्वितीयैवोपोष्या नित्या काम्या च ।

तथाच नारदः ।

द्वादशैकादशी यत्र बहुता निदशाधिप ।
 तानुपोष्य ततः कुर्वीतत्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशीकला यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे च ।

एका लिप्या समायुक्ता याति दृष्टिं परां तिथिं ।

द्वादशी पारणार्था च गोपोष्य पूर्ववासरम् ॥

बौधायनोऽपि ।

कलायैकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

द्वादशीमिश्रिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथि ।

द्वादशी च त्रयोदशा विद्यते यदि वा न वा ॥

तथा ।

सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

तत्तत्सागरसंहितायामपि ।

द्वादशैकादशी यत्र सङ्गता विदशाधिप ।

तामुपोष्य ततः कुर्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारद ।

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि च ।

द्वादशा पारणं कुर्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

द्वादशैकादशी यत्र तत्र सचिहितो हरिः ।

तत्र कृतज्ञतं पुण्यं त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

पद्मपुराणेषु ।

एकादशीकृत्तायुक्ता येन द्वादशुपोषिता ।

किं तस्य वज्रभिर्यज्ञैरयमेधादिभिर्नृप ॥

एकादशी द्वादशी च तत्र सचिहितो हरिः ।

उपोष्य रत्ननीमेकां ब्रह्मरत्नां व्यपोहति ।

तत्तत्तत्तत्संहितायाम् ।

द्वादशैकादशी यत्र सकृत्तः विदग्धाधिप ।

नामुपोष्य ततः कुर्यात् त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

द्वादशैकादशी यत्र परतो न त्रयोदशी ।

उपोष्या द्वादशी भक्ता द्वादशाद्यैव पारणम् ॥

किञ्चैवं विविधविषये द्वितीयैव याज्ञा दशमीविज्ञाया नि-
वेधात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूर्वविद्धां विवर्जयेत् ।

भारदीयपुराणे ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या हस्तीया पक्ष्यपि दिज ।

अष्टमैकादशीभूता धर्म-कामार्थमोक्षिभिः ॥

अत्रैकादशादयः परविद्धा उपोष्याः प्रतीयन्ते विशेषनिषेधस्य
प्रेषाभ्युपगमविषयत्वात्, अन्यथा नोपोष्या इति वाच्यं, न तु पूर्व-
विद्धा नोपोष्येति परविद्धैकादशुपोष्येति वचनाच्च ।

तथाच सुमन्तु-सन्तुमारौ ।

द्वितीयैकादशी षष्ठी चतुर्थी च चतुर्दशी ।

अमावास्याष्टमी चैव ता उपोष्याः पराश्विता ॥

भारदापुराणे ।

एकादशष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी ।

द्वितीया च चतुर्थी च अमावास्याष्टमी तथा ।

उपोष्याः परमथुका नोपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

पैठौनसि । .

एकादशी तथा षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

द्वितीया च चतुर्थी च ता उपोष्याः पराश्विता ॥

यदा च दशमीविद्वैकादशी द्वादशी च क्रियमाणा विद्यते
रात्रिमेवे च अषोदशी तदा गृहस्थव्यतिरिक्तानां तथोपवासः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

द्वादशीसंयुता तत्र मन्वन्तेकादशी ऋता ।

दिगन्तयेऽपि सा पुष्टा दशम्या न कथञ्चन ॥

विष्णुनेकादशी यत्र तत्र बभूविस्तो हरिः ।

सुप्त्य क्रतुभक्तलोक अषोदश्यान्तु पारथम् ॥

भारदीयपुराणादौ ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिमेवे^(१) अषोदशी ।

उपवासः प्रशस्तोऽसौ यद्येव पूज्यते तिथिः ॥

एकादशी द्वादशी च विशेषेण अषोदशी ।

विष्णुना नाम भा श्रोक्ता मङ्गलार्थां व्यपोहति ॥

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।

य उपास्ते सदा भक्त्या स नरो दिवि मोदते ॥

एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशी नर ।

त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते तस्य विष्णु प्रमोदति ॥

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ।

तत्र कृतशतं पुष्पं त्रयोदश्यान्तु पारये ॥

कूर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

त्रिभिर्मित्रा त्रिषु श्रोक्ता सर्वपापहरा सता ॥

उपवासं कृतस्तस्या सर्वपातकनाशनम् ।

एकादशी द्वादशी च विशेषेण त्रयोदशी ॥

इति पुराणम् ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।

दिनस्येऽपि सा पूज्या दिवसस्यापरेऽहनि ॥

स्नानेऽपि ।

द्वादशीसंयुता च भवत्येकादशी त्रिषु ।

दिनस्येऽपि सा पूज्या न द्वादश्या कथञ्चन ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

सोपोष्या च प्रब्रजेन महापुष्पविवर्द्धनी ॥

भविष्यपुराणे ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी सकल दिनम् ।

चयोदशी छयन्काक्षे वैष्णवन्तद्दिनचयम् ।

सर्वपापहरं गोकं तदुपोयमिति स्मृतिः ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी चीयते यदा ।

उपोया च महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः ॥

समन्तः ।

एकादशी कलायुक्ता द्वादशी लुप्यते यदा ।

एकादशी तदुपोया द्वितीया सोषकाहिभिः ॥

अक्षिन् विषये पुत्रवतो गृहस्थस्य उपवासो निषिद्धः ।

तथा पद्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेये चयोदशी ।

तत्पञ्चदश्युगद्वोराचं सोपोय्य तत्सुतार्चिभिः ॥

हर्मपुराणे ।

एकादशी द्वादशी च विशेषेण चयोदशी ।

उपवासं प्रकुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्तितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेये चयोदशी ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति चयोदशान्तु पारणम् ॥

इत्यपि तदिष्य । तस्येवोपवासमिषेधे सति तस्मिन्नेव दिने

उपवासप्रत्याघातनेन नरु विहितं बहुभ्रातातापेन ।

दशमेकादशीविद्धा द्वादशी च चय गता ।

चीणा सा द्वादशी ज्ञेया नरु तप विधीयते इति ॥

प्रथेलाः ।

एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च चतुर्दशी ।

तत्र स्नानं जपं होमं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

निर्वर्त्य द्वादशीकर्म ततो नक्त्रेण वर्त्तयेदिति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च चर्यं गता ।

चौणा सा द्वादशी श्रेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

एकादशीकृत्वा यत्र द्वादशी च चर्यं गता ।

तत्र नक्तं प्रकुर्वीत गोपवासो गृहवासे ॥

पद्मपुराणे ।

एकादशीकृत्वायुक्ता द्वादशी चीयते यदा ।

चौणा सा द्वादशी श्रेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

ननु “नोपोष्यं तस्मृतार्थिभिरिति स्मृतार्थिनां पुत्रकामानां
उपवासप्रतिषेधोऽयं न निष्कामाणां गृहस्थानां कामान्तरपुत्रानां
वा । तद्वत् कार्यं पुत्रकामप्रतिषेधः किन्तु,—

निष्कृतेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

इत्यादिवक्त्रैरविशेषेण सर्वेषां तत्रोपवासे प्राप्ते “नोपोष्यं तस्मृता-
र्थिभिरित्यनेन निवार्यते पुरुषविशेषमात्रेण, तथापि स्मृतार्थिभ्यश्चैव
गृहस्थमात्रमभिधीयते, तस्य स्मृतार्थित्वं यमक्यतीति न स्वरूपेण
स्मृतार्थिता यत्र विद्यते ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतौनामुत्तमा तिथिः ।

इति यत्तेरेव तादृश्या उत्तमत्वमिधानात् । तत्र यतिप्रवृत्तिः

किं सुतार्थितारहितपरं सुतार्थिग्रन्थे वा सुतार्थिबन्धभावनापर-
इति सन्देहे सुतार्थिग्रन्थ इव सम्भावनापरो ग्राह्यः ।

उत्तरान् यतिः कुर्यात्पूर्वाभ्युपवेशेदुग्रहौ ।

इति ग्रहसमाचक्ष ।

उपवासं ॥ कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ।

इत्यनयोर्वाक्ययोरेकार्थत्वाय पुत्रसंबन्धिमानपरतैव युक्ता, पुत्र-
सम्बन्धितश्च ग्रहस्यादिना न सम्भवतीति तदापेक्ष, एतावतैवास्त-
वरितार्थत्वे किमिति न विध्यनपेक्षितो वाक्यभेदापादकौविशेषोऽ-
ङ्गीकर्तव्यः ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यस्मिन् स स्याद्विचक्ष्य ।

तस्मिन् ज्ञानं अपो ह्योमो नोपवासो ग्रहाद्यसे ॥

इति ग्रहसमाचक्ष्य दिवस्ये निषेधदर्शनात् ।

अन्ये त्वाहुः ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिगणे च योदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥

इति वचनात् सुतार्थिभिरिति सामान्यसुतार्थित्वं पुत्र-पौत्र-
समन्वित इति विशेष उपपद्यते, पुत्रवतापि विश्रुतायां नक्तं वा
कार्यं भवति वा किञ्चिद्विचक्षितोपवासं कर्तव्यं ।

उपवासनिषेधे तु भवति किञ्चित्प्रकृत्यतेत् ।

न दुष्कृत्युपवासे न उपवासफलं भवेत् ॥

इत्यादिपचनानुरोधान् ।

अपरे त्वाहुः । अथोपसंहारमनुमन्यामहे न तु भव्यप्रकल्पनं

“उपवासनिषेधे तु भक्षमित्यस्य सामान्यशास्त्रस्यैकादशीदिनक्षयनक्ष-
विधायकविशेषशास्त्रेण बाधात् । तेन भक्षप्रकल्पनमन्यत्र वेदितव्यं
तच्चानेकप्रकारः ।

नक्तं हविष्याद्यमनोदनं वा
फलं तिक्तां चौरमणाम् चान्ध्रम् ।
द्यौपयगन्धं यदि वापि वायुं
प्रशस्तमथोत्तरमुत्तरञ्चेति ॥

अन्ये त्वाङ्गं यदत्र नक्तविधानं तत्प्रकामविषयं “नोपवासो
मृदाश्रम इति कान्तुपवासः प्रतिपिध्यते ।

एकादशीकला यत्र द्वादशानुसता भवेत् ।

क्षुण्णते द्वादशी तत्र नोपवासः कलार्पिणाम् ॥

इति वचनात् नित्योपवासनिषेधादिकल्पप्रसङ्गाच्च । तथा पुत्र-
वद्गृहविषये निषेधमपेक्ष्य पाक्षिकविधानान्तरविषये नित्य-
वर्द्धिभागमिति वेदव्य । कास्त्व तु कल रागादेव प्रवृत्तेर्निषेधो
घटत इति विकल्पो नास्ति विधिभ्यापारवेक्ष्य, पर्युदासे च सम्भवे
युक्ते सति उपवासे च निषिद्धे सकाम किं कुर्यादित्यपेक्षितेन नक्त
विधातु उचितं भवति ।

एवञ्च ।

एकादशीकलापेका द्वादशी यत्र क्षुण्णते ।

तत्रोपवासः कुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः ॥

इति वचनमुपपन्नं भवतीति तदनुक्तं । सायपरिहारकाम-
विष्णुसायुष्यकाम-सुसुषूणामप्रुपवासविधानात् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिग्रेष्वे चषोदशी ।

चिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्यता ।

उपवासः कृतस्तस्यां महापातकनाशनः ॥

द्वादश्यान्तु यदा भूष दिगचयतिचिर्मवेत् ।

तदोपवासः कर्त्तव्यो विष्णुषाद्युज्यमाप्नुयादिति ॥

सायुज्यमिच्छतेति शक्तिपाठः ।

एकादशी द्वादशी च रात्र्यन्ते च चषोदशी ।

उपवासः कृतस्तत्र मोक्षमेव प्रयच्छतीति ॥

तथा ।

दिगचये तु कर्त्तव्य उपवासो मुमुक्षुभिः ।

इति कान्यस्यापि विहितत्वेन विकल्पस्य तदवस्थानात् तथा हि विधिः प्रवृत्तिस्तत्रा परिरुद्धेति, तस्माद्यथोक्तमेव व्याप्यः ।

अन्ये लाङ्कः । यदत्र नक्तविधानं तदसामर्थ्यविषयं । न च विद्वान् विद्वधोरग्रक्रेस्तुत्याद्यदेतद्विद्वद्या नैमित्तिकविशेषविधानं तदसमर्थविषये असमञ्जसं स्यादिति वक्तव्यं । विद्वानां ह्येकभक्तादिरूपोपवासप्रत्यान्वायोदुर्घट एव प्रतीयते रात्र्यानुपवाससङ्कल्पविधानात् ।

विद्वेषवाचेऽग्रंस्तु दिगच्यता समाहितः ।

रात्रौ संपूजयेद्देवं सङ्कल्प्य तदाचरेत् ॥

तत्रत्याघायनस्यापि च एव कासोद्युक्तः एकभक्तकालस्त्वसौ न भवति ।

दिनाह्नसमयेऽतीते मुच्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवैव हि ॥

इति तस्य द्विवैव विहितत्वाच्चक्रमेव तदानीं भवतीति सम्यगुक्त-
मसमर्पविषयमिदमिति युक्तं सामान्यतो दिनचयेऽस्मिन् दिनचय-
विशेषे च पुनर्वतो गृहस्थसोपवासनिषेधादनियमेन भक्तकम्पनायां
प्राप्तायां नियमविधानार्थत्वेनाकाङ्क्षितसमर्पणेनार्थवैयर्थ्यात् वाक्यस्योप-
पत्तेः तेन व्ययोज्यमेव साधु । एतेनैतद्विरुद्धम् ।

एकादशीं तथा नक्तं दिवं कुर्यादयथाविधि ।

भार्गवश्रीपञ्चरूपसादारभ्याम् विधीयते ॥

इति वाराहपुराणोक्तविषयं द्वादशीचये नक्तविधानं एकादशी
चेत्युदाहृतवचने पूर्वोपवासविधायकविरोधादिति सामान्यग्राह्यस्य
विशेषग्राह्येण बाधात् उपवासनिषेधे चाकाङ्क्षितसमर्पणेन वाक्यस्यो-
पपत्तेः उत्पत्तिश्चैकादशीषाधप्रसङ्गात् ।

कस्याप्येकादशीं च द्वादशमुत्तमा भवेत् ।

दिनचयेऽपि सा पुण्या यतीनामुत्तमा तिथिः ॥

अथ च यतिग्रहणं नेतरव्यावृत्त्यर्थं । तथा सति पुनर्वतो-
गृहस्थस्य प्राप्त्यभावेन निषेधानुपपत्तेः । तेन यतीनां वैशिष्ट्यमात्र-
प्रतिपादनपरमेतत् तदयुक्तं 'उत्तमेति' दिनचयेऽप्येत्यपिशब्देन
दिनचयमन्तराणां यतीनां द्वितीया चोत्तमेति दर्शितम् ।

यत्तु अथग्रहवर्णनम् ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या यद्येकादश्याष्टमी ।

एकादशीन्तु कुर्वीत यीयते द्वादशीं यदीति ॥

तत्पुद्गलिकाम-विष्णुषासुज्यकाम-मुमुक्षुच्यतिरिक्तविषय उदाहृत-
वाक्यानुरोधात् ।

अविज्ञानि निषिद्धैश्च लाभन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विज्ञा याज्ञवैकादशी तिथिः ।

तदर्हविज्ञान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ॥

‘निषिद्धैः’ दशास्यादिभिः, अविज्ञान्येकादशादिदिनानि ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे चयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥

एकादशी द्वादशी च रात्रिगेषे चयोदशी ।

अहस्रुगहोरात्रं^(१) नोपोथं तन्मुतार्चिभिः ॥

इत्यादिवचनादुपोथत्वेन न स्तभ्यन्ते न स्वरूपेण वेत्तव्यः । यस्तु
कैश्चित् द्वादशीदिनचये दशमीविज्ञां नित्यामेकादशीं गृह्यस्य
कुर्वीतेति वचनव्याख्यानं कृतं तदेवंविधसङ्कोचे कारणभावादपुनः ।
विज्ञेकादशुपराशमतिषेधवचनान्युदाहरिष्यन्ते ।

तत्र वासिष्ठसंहितायां ।

दशमेकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।

अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकां न गच्छति ॥

ब्रह्मपुराणे व्रतखण्डे ।

उपोथेकादशीं मोहाद्दशमीग्रेषसंयुतां ।

न नरः सुखमाधत्ते इह लोके वरच च ॥

धृतराष्ट्रेण भैवेद्यः प्रष्टुः प्राह नराधिपं ।

(१) ‘अहस्रुगहोरात्रं’ इति तृतीयपर्यायं हस्तोक्तप्रदोषदुष्टं, परन्त्वत्र
निदिनस्रुगहोरात्रं इत्येव पर्यायं समीचीनं भाति ।

यदर्धन्ते वियोगोऽभूत् पुच्छाणां भार्यया वच ॥
 पूर्वन्वया सभार्य्येण दशमीशेषसंयुता ।
 कृता वैकादम्बी राज्ञस्तत्पदेन कारुण्यं मतं ॥
 तस्मादेकादम्बी युक्ता दशम्या नरसत्तम ।
 न कर्त्तव्या प्रयत्नेन निष्कला द्वादम्बी यदि ॥
 यथा वैकादम्बी राजन् द्वादम्बी च तथा मृषा ।
 समाना तत्कला प्रोक्ता अनेऽस्मिंश्चक्रपाणिनः ॥
 न चाहं स्त्रैरिणी भार्या न चाहमपतिप्रता ।
 न चेह कलुष येन किं पापं सन्वन्नानि ॥
 रामपत्न्या वचः सुता शाल्मीकिर्मुनिपुत्रवः ।
 चिरन्ध्यात्मा महाराज तातुवापेदुग्रं वच ॥
 दशम्येकादम्बी पूर्वा समुपोय्य वनार्हणः ।
 अभ्यर्चितस्त्वया देवि तत्पदे कर्मणः फलं ॥
 उपोय्यैकादम्बी शृङ्गा नोपोय्या दशमीयुता ।
 तच्च कस्तुभ्रतं पुच्छं चयोदश्यान्तु पारुषं ॥
 वशिष्ठः समुवापेदं प्रष्टोमान्बालभार्य्यया ।
 दशम्येकादम्बी देवि पुरा चोपोयिता मया ॥
 तेन ते कर्मणा चेह सभर्त्तृसुत-बान्धवैः ।
 वियोगं समनुप्राप्ता सत्यं विद्धि यतिवते ॥
 यानि कालीह पापानि वैलोके सग्नवन्ति वै ।
 तेषां स्थानं दशम्या वै सहैवैकादम्बी मया ॥
 सप्तजन्तुतं पुच्छं नयन्ते नात्र संग्रथः ।

दशम्यनुगता यच्च त्रिपिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशश्च परे तु नरकं व्रजेत् ॥
 मीपोय्या दशमीविद्धा सदा चैकादशी त्रिपिः ।
 तामुपोय्य नरो जज्ञात् पुण्यं वर्षप्रतोद्भवं ॥

तथा ।

दशम्याश्चैव विद्वायामेकादश्यामुपोषितः ।
 तस्यायुः क्षीयते मित्यं नारदोऽहं ब्रवीम्यदः ॥
 सत्यं कृत्यं विनश्येत सन्ततिस्तु न चान्यथा ।
 दशम्यनुगता यच्च त्रिपिरेकादशी भवेत् ।
 तत्रापत्यविनाशः स्यात् परे तु नरकं व्रजेत् ॥

तथा ।

सुदर्शनापि संयुक्ता दशम्येकादशी तथा ।
 तामुपोय्य नरो मोहात् सुखाद्वर्माद्य क्षीयते ॥
 कूर्क-नारदीयपुराणयोः विष्णुरहस्ये च ।
 दशमीश्रेयसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल ।
 संवत्सरस्तेजो नरोधर्मेण मुच्यते ॥
 दशमीश्रेयसंयुक्ता गान्धार्या ममुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रवर्तनं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 अक्षयिपूर्वादि ।

दशमीश्रेयसंयुक्ता यः करोति विमूढधीः ।
 एकादशीफलं तस्य नग्रेद्वादशवार्षिकमिति ॥
 येः कृता दशमीविद्धा विद्यामोहेन मानवेः ।

ते गता मरुतं घोरं युगान्येकोनविंशति^(१) ॥
शौरधर्मोत्तरे ।

एकादशीसुपोष्येनद्वादशीमथवा पुनः ।
विमिथां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥
भविष्यपुराणे ।

पूर्णाविद्धां चत्वारिंशं नन्दां सूर्यामपि त्यजेत् ।
यदीच्छेदात्मसम्पन्नं चतुर्षु नियमेऽपि ॥
नौपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमथाचित ।
नन्दायां पूर्वाविद्धायां सुव्यादिष्वप्यमीहते ॥
ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

दशम्या यत्र शेषश्च एकादश्यां भवेद्यदि ।
सा तिथिः सकला श्रेया दशमीकाचमिश्रिता ॥
मङ्गोदकश्च सम्पूर्णं यथा भाष्यघट भवेत् ।
सुराविन्दुसमायुक्तं तस्मै नक्षत्रं प्रजेत् ॥
इलाहश्च विष रौद्रश्च पिवेत्सूक्तधीर्मरु ।
दशमीशेषसयुक्तं च उपोष्यति बह्वती ॥
एव ज्ञाना मुनिश्रेष्ठ दशमीशेषसयुता ।
वर्जिता मुनिभिः सर्वैर्वासुदेवमभीषुनि ॥
नारदीयपुराणे ।

श्रवणेऽपि विम्रेद् दशम्येकादशीं यदा ।
सुराया विन्दुना स्पृष्ट मङ्गाय दत्तं सज्जयेत् ॥

(१) युगान्येकोनविंशतोऽपि स० ॥

श्वदृतौ पञ्चगव्यञ्च दशस्था दूषितान्वजेत् ।

तथा ।

एकादशीमुपोय्य खादमजो दशमीयुता ।

दशमीमिश्रिता हन्ति फलमेकादशीकृत ॥

कौशिक ।

दशम्येकादशीविद्धा सुरैश्वर्यविनाशिका ।

पैठीनसि ।

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशीविद्धा तच्च नोपवसेदुध ॥

धार्यायणि ।

भूतविद्धा तमावासा दशम्येकादशीयुता ।

दशाविद्धा तु सामघ्न हन्ति सुख्य पुराकृत ॥

गारुडपुराणेषु ।

विह्वलेकादशी विप्रास्त्रज्येता मनीषिण ।

तस्यामुपोषितोधाति दारित्र्य दुःखमेव च ॥

स्कन्दपुराणे ।

दापरान्ते तु गान्धारी कुरुवशविवर्द्धिनी ।

करिष्यति च सेनानीर्मूढभावाच्छिखिध्वज ।

तेन पुत्रशतं तथा नाशमेय्यसमयम् ॥

एव नन्दा न कर्त्तव्या दशमीयुता विभो ।

कला काष्ठापि या चैव दृग्गते दशमी विभो ।

एकादस्यां तु सेनानी कर्त्तव्या न कथञ्चन ॥

एतानि वाक्यानि विद्वेकादग्लुजाव्यतिरिक्तविषयाणि ।
कौत्सोऽपि ।

अरुणोदयवेष्टाया विद्धा काचिदुपोक्षिता ।

तस्मा युष्मन्नत नष्ट तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

न तत्रैकादशी कार्या धर्म-कामार्चनाशिनौ ॥

तथा ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।

पापमूल सदाख्येयमेकादश्यामुपोषणम् ॥

तथा ।

अरुणोदये दशमी मन्थमात्र भवेद्यदि ।

द्रष्टव्य तत्प्रयत्नेन वर्जनीय नराधिप ॥

नारदीयपुराणे मोहिनीवाक्य ।

मोहिन्दुवाच ।

दशम्या प्राक्तमादाय षटोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्ट हरिदिन तद्दशमसुराय वै ॥

सूर्यादयविहीनं हि दृश्य दृश्यञ्च सापव ।

दशम्यन्तं प्रयच्छन्ति स्पृष्ट हरिदिनेन चि ॥

अग्नेर्विहारकास्ते तु वध्वोपस्थान्ते तथा ।

प्रातः सन्दोहकरणे पक्षिष्वेदेन तथा ॥

विरासे खर्वदेवानां मार्जनीयवत् तथा ।

द्वारोद्घाटनवेद्यायां स्नानकाष्ठ उपस्थिते ॥
 यत्नीनां दीक्षितामास्र वादित्रनिनदे हते ।
 यवाक्रान्ता दशम्यष्ट एकादशीसमन्विता ।
 प्रदीयतां निवासार्थं यद्यस्ति मयि चेद्दया ॥
 न याचे मोदयं देवा न याचे तद्दिषं हरिः ।
 वैमलेयोदयं भक्ष्यं दीयतां सुरसन्नमाः ॥
 दग्धा या सुनिता देवाः क्षीणा या स्तूपसङ्घयैः ।
 विप्रमार्षेस्तु तृण्यं^(१) एतात्प्राणां प्रदीयतां ॥

यश्चिह्न उवाच ।

तन्मोक्षिन्या वचः शुभा सुराः सर्वे महीपते ।
 सुमन्यु सुचिरं कालं दिग्गवरपुरुषगमाः ॥
 यमसत्त्वापनाद्यैव वैकुण्ठध्वंसनाय च ।
 पाषण्डिनां हि मृक्ष्यं पापमञ्जननाय वै ॥
 उदघातमाक् चिघटिकाव्यापिन्वेकादशी वदा ।
 पुरस्तात् च तनेन्द्रं तथान्याश्च सुराश्रुप ।
 ऊचुस्ते मोहिनी देवा लोकसम्भावनाय वै ॥
 दत्त मोहिनि ते स्नानं प्रत्यूषधमयान्तिकम् ।
 दुष्टं हरिदिनोपेतं दशम्यां प्राप्तामेव हि ॥
 तेन जप्तेन शुष्टु नैतद्देवेन मानवे ॥

अक्षोदयवेद्यायां परित्यजेदिति भावः । अक्षोदयोऽपि
 पुराणे दर्शितः ।

चतस्रोघटिका प्रातरुषोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालस्तु गङ्गाया सदृशः स्मृतः ॥ इति ॥

यतीनां स्नानकाल इत्यनेनोदयादर्वागपि घटिकाचतुष्टय-
मरुणोदय इत्युक्तं भवति । एतान्यरुणोदयनिषेधवाक्यान्पि यदा
द्वादशीं कियन्मावाप्येकादशीं दृश्यते चयोदश्यास्तु कियन्मावा
द्वादशीं तदा परित्याज्येत्येवपराणि द्रष्टव्यानि, कास्मैकादशीमत-
विषयाणि वा ।

गारुडपुराणे ।

षण्दिधेकादशीं नाम वर्जयेद्दुर्मकाहितः ।

पुनः-पौनःप्रायश्चित्तं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र ऋतुगत पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥

उदयाग्राह्णार्त्तं न्यापित्तेकादशीं यदा ।

मयुर्जेकादशीं नाम वर्जयेद्दुर्मकाहितः ॥

पुनः-पौनःप्रायश्चित्तं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र ऋतुगत पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥

आदित्योदयवेलायामारभ्य घटिकादिका ।

मयुर्जेकादशीं नाम त्याज्या धर्मफलेशुभिः ॥

पुनः-पौनःप्रायश्चित्तं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र ऋतुगत पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥

काण्डोर्ग्रपि ।

चरुणोदयवेलायां द्वादशीं यदि मन्त्रता ।

चयोपवासा द्वादशीं याज्योदश्यान्तु पारणे ॥

पुराणेषुपि ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

रविचन्द्रार्द्धमात्रापि द्वादशीमुपवासयेत् ।

तत्र कृतज्ञत मुष्ण त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

गोभिल ।

अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

सयुक्तैकादशी तां तु मोहिन्या दत्तवान् विभु ॥

विष्णु ।

उद्धादुपरिविद्धा दशमेकादशी यदा ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकप्राशन ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पूर्णैकादशी त्यजेत् ।

द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

नारदीयपुराणेषुपि ।

वज्रवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा याज्ञा त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

दिनचये च सद्यस्ति उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीर्जपस्युक्ता न कुर्वन्ति कदापन ॥

एतानि कालैकादशीविषयाण्येव । तथाच तेषु तेषु वाक्येषु धर्मकाहित्य-पुत्र पौत्रसम्बन्धार्थमित्येवमादीनि फलानि श्रूयन्ते । यदा अरुणोदयविज्ञोपवासनिषेधवाक्यानि वैष्णवविषयाणि, शैवादीनान्तेकादश्यापवामाधिकारे तत्रोपवासे नास्ति दोषः ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादहणोदयः ।

वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तदिनेकादशीमतम् ॥

काम्यैकादशीनिर्णयः ब्रह्मवैवर्त्ते एकादशीप्रकरणे अहणोदय-
वेधनिन्दायां शौनके उवाच ।

मतमेकादशीं सूत विशेषेण प्रकीर्त्तय ।

सर्वपापप्रशमनं हस्ते यस्मिन् भवेच्चक्षुषाम् ॥

कौटुम्बेकादशीं कार्प्यां कथं कार्प्यां कथं हरिः ।

पूजनीयं क्लृप्तं किञ्च भवेत्तस्मूत कौत्तय ॥

उद्यापनविधानञ्च कार्यं मतफलाप्तये ।

तत्तथा सूत सर्वं हि वद सन्नतिं शृणुतः ॥

सूत उवाच ।

इदमर्थं पुरा शूरो वसुदेवयिता मुनिम् ।

हृण्णदेषापनं ध्यामं पप्रच्छ तव यस्मतम् ॥

शूर उवाच ।

कथिता वेत्त्वा धर्मां यान् मुक्तिकरां नृणाम् ।

प्रधानं तव सर्वेषां तथोक्तं द्वादशीमतं ॥

कौटुम्बी सा कथं कार्प्यां किंफला कस्य पूजनं ।

विधेयमेतस्यो ब्रूहि सर्वग्रस्तं हि मे मतिः ^(१) ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तं प्रब्रुवाणामुत्तरं यदुक्तोद्भवम् ।

यामो यथावत्तदहं तस्मिन् तच्छृणु शौनके ॥

प्राप्तं तदापि ।

सुपुण्येकादशौ शूर यदि शस्त्रविदभिर्जिता ।
कर्तुं निरयपाताय भगवत्या वायुमोषिता ॥
अरण्योदयवेलायां या शोकापि तिपिर्भवेत् ।
पूर्णा इत्येष भगवत्या प्रभूता भोदयं विना ॥
तत्र चेद्भगवतोऽतिवेधो वापि जायते ।
महाविधाय वा योगो रक्षणी सफलं भवेत् ॥
तदेतद्भगवतोऽभ्यं भगवत्यां द्वादशौ दिने ।
यदहं मोक्षयित्वा तु नमस्कृत् पद्मार्ककोविदेः ॥

मतः भगवत्या परिवर्जनीया
धर्मार्थकामैस्तु युधिर्मनुजैः ।
विहीनशब्दापि विवर्जनीया
पदाण्योऽष्टद्विमुपैति पथः ॥

ग्रन्थं वेध इति शोकं पुराणार्थविचक्षणेः ।
तस्याथ दूरतो गच्छं सुराविभुयुतं यथा ॥
अतलोपटिकाः प्रातररूपोदय उच्यते ।
पतीनां खानकास्तोऽयं गङ्गायां सदृशः सततः ॥
त्रिधामां रणनी प्राङ्मुख्याद्यन्तपटुयुग्मम् ।
भाङ्गीनां तदुभे मध्ये दिग्दशाद्यन्तमजिते ॥
तदादिवेधरक्षितास्तुपोत्थामाङ्गरासुरीम् ।
विजयीत परित्याग्यमासुरश्च दिगपथम् ॥
नन्दा प्रातर्भवेद्गङ्गा मध्ये प्राप्ते भवेज्जघा ।

देयं दिने चयं पूर्णं नन्दा भद्रेति चासुरं ।
 चयोदशीदिने प्राप्ते द्वादशीं स्मर्यते यदा ।
 द्वादशद्वादशीर्हन्ति चयोदश्यान्तु पारणे ॥
 चयोदश्या दिने प्राप्ते द्वादशीं कस्यवा भवेत् ।
 तत्र ऋतुग्रतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणे ॥
 विनोषवाचनिधमेर्द्वादशीं संहितां नृणां ।
 करोति धर्महरणमजाते च परस्वती ॥
 नन्दापूर्णां जघाप्राप्तां तस्माद्भद्रासुपावसेत् ।
 पूर्णादिने च भद्राणां नन्दां सूर कथञ्चन ॥
 ये तु मिथ्याभिधानेन मोहयन्ति नरा भुवि ।
 विमृडा पापिनस्तेषां रौरव शरणां चिरं ॥
 अध्यापयन्विज्ञाय पण्डितसन्त्यबुद्धयः ।
 कारयन्त्युधा लोके द्वादशीं दशमीयुतां ॥
 ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां ।
 शूद्रेषु दम्भुषं वीक्ष्य सूर्यदर्शनमाचरेत् ।
 नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरं ॥
 कृते चापे तु तापो वै यस्तु पुंसः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तान् तथैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
 वराका किमु जानन्ति प्राणिनां कार्यचिन्तनम् ।
 धिग्विमूढधिय पापान धर्मविप्रकारिणः ॥
 द्दिसितो भगवान् तेन द्वादशीं दशमीयुता ।
 शता येन दिव्यश्रेष्ठ सम्पुङ्गव मया तव ॥

संस्रितो भगवान् क्षणो दादग्रीरूपमन्यतः ।
 तस्मादसंशयं ध्यात्वा दादग्री दशमीयुता ॥
 मन्दा शरीरं देवस्य भद्रा ज्ञात्वा क्षणोऽन्ययः ।
 तस्मात्क्षरोर्गं त्यक्त्वा त्रिमात्मानन्तुपवामयेत् ॥
 द्वयोर्विवदतो, श्रुत्वा दादग्रीं समुपोपयेत् ।
 शारणन्तु त्रयोदशीं एव शास्त्रविनिर्णयः ॥
 दादग्री दशमीयुता यथ शास्त्रे प्रतिष्ठिता ।
 न तच्छास्त्रमहं मन्ये यदि नञ्चा स्वयं वदेत् ॥
 कुर्वतामिह पापानि धार्यं परतत आदृत्यं ।
 कारयन्तीतरान्मूढान् वराकाम् प्रापिनः कथं ॥
 दादग्री दशमीविह्रा गान्धार्या समुपोषिता ।
 तस्याः पुत्रपुत्र नष्ट तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 अर्हृरात्रेऽपि जेषास्त्रिदशम्या वेध इत्यते ।
 अक्षोदयवेद्यायां नावकाग्रो विचारये ॥
 कपालवेध इत्याङ्गराचार्या ये हरिमिया ।
 न तस्मै मतं यस्मात् विद्याया राक्षिरिष्यते ॥
 तस्मात्तदेव वदनं देविकं धर्मसाधनं ।
 मुखमाङ्गरतस्यागस्तव वेधश्च निश्चितः ॥

सूर उवाच ।

कीदृशश्च भवेदधो योगो विप्रेश्च कीदृशः ।

वेध-योगौ समाचक्ष्य तयोर्दुष्टमुपोषण ॥

श्रीश्याम उवाच ।

घतस्रो घटिका. सूर अरुणोदयनिश्चय ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीना किलोदित ॥
 अरुणोदयवेध स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाश्च ।
 अतिवेधो द्विघटिक प्रभासन्दशगात्रवे ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्धो न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो घोन सूर्योदये मुधे ॥
 घातुधानप्रत योगे महावेधन्तु वाष्कले ।
 जम्भासुरस्यातिवेधे मोहिनी वेधलेमिनी ॥
 दशम्या प्रभाविहृ हि यद्यदुष्ट हरेर्दिन ।
 तत्पुरा विमुधेर्दत्त मोहिन्यै तद्विपर्ययात् ॥
 परमेकादशीत्यागी न काव्यां दशमीयुता ।
 सूर ने निश्चय सोऽय न हता द्वादशी शुभा ।
 दशमीशेषस्युक्ता कि पुनर्वज्रभाषिते ॥

इत्य विचार्य निष्ठुषे षड विह्वेकादस्या द्वादश्यामभावे द्वाद-
 श्याश्च षडोदश्यामभावेऽपि “एकादशी दशाविह्वा पचष्टुहौ विवर्ज-
 येत् । पचष्टानौ स्थिते घोने कुर्वीत दशमीयुता” ॥ इति श्रुतेर-
 भावास्त्राया पीर्यमास्त्रा वा प्रतिपदि चत्वारोऽपि श्रद्धा द्वादश्या
 “तिथिहानी प्रथोक्त्या सप्तत्येकादशी यदि । तपोऽया द्वादशी
 श्रद्धा षडोदश्यान्तु पारण” ॥ इत्यनुसारादुपोऽया, विहीनग्रस्यापि
 विवर्जनीया, “यद्यप्यतो वृद्धिमुपैति पच” इति ॥ यद्यपि स्मार्तं
 तथापि एकादशीं दशाविह्वामित्यस्य “सप्तत्येकादशी यदीत्यस्य
 च विमेषस्तान्वाध्यानुपपत्ते विहीनग्रस्य च आत्यान्तात्पवाधिलेना-

युपपत्ते "अविद्वानि गिषिहेयेष्व ख्यन्ते दिमानि तु । मुद्गर्णे
पञ्चभिर्विंश्या याध्वेवेकादशौतिथिः" ॥ इत्यविद्वालामनिमित्तवि-
द्वानुशासत्युत्पटिकादशकापेक्षयाभ्यधिकविद्वापि तिथिर्वज्रनीये-
त्येव व्याख्येय ।

एषेव च ।

दर्शय पूर्णमासश्च सम्पूर्णं बर्हन्ते यदि ।

दिनौपेक्षि नृपयेष्ठ सा भवेत्पञ्चबर्हन्तौ ॥

इत्याख्यायते ।

अधोऽधोऽतिन्यायप्रभेदनिर्हणः ।

मह्यवेवर्त्त ।

एकादशीव्रत सर्वव्रतानां प्रवरं स्रुतम् ।

तद्वच्च व्रतवर्ध्यामि तमाकर्षय चाग्रतः ॥

विशोधनमिदं पुण्यां शृङ्गारं स्थापय परम् ।

तत्स्वरूपं न्युत तीर्थस्नानादप्यधिकं विदुः ॥

एतस्मात्तमिदं तन्ममिदं सत्यमिदं व्रतम् ।

प्रायश्चित्तमिदं अग्न्यग्नेदेकादशुपोषणम् ॥

विशेषस्तत्र विशेषो द्वादशीषु दिशोऽन्तमः ।

भवन्त्यष्टौ परिखातास्तां शृणुष्व यथोदिताः ॥

अग्नीषानी वज्रुली च चिस्त्रुणा पञ्चबर्हन्तौ ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापमाग्निनी ।

द्वादशोऽष्टौ मन्त्राः पुण्याः सर्वपापहरा दिवः ॥

तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्ताः ।

मध्वयोनात्प्रमल पाप प्रशमयन्ति ता ॥
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 उन्मीलनी शुभश्रेष्ठ कथिता यापनाग्निनी ॥
 द्वादश्यामुपवासस्त द्वादश्यानेव पारणम् ।
 वज्रुली नाम सा प्रोक्ता इत्यापुनविनाग्निनी ॥
 अरणोदय आद्या ख्यात् द्वादशी सकल दिव ।
 अन्ते अथोदशी प्रातस्त्रिंशुषा सा चरे श्रिया ॥
 रुद्ररात्रे यदा वृद्धिं प्रयाते पचवर्द्धनी ।
 विहायेकादशी तत्र द्वादशी समुपोषयेत् ॥
 मुख्य-अवण मुखाद्य-रोहिणीवधुता कृता ।
 लघोपिता समकला द्वादशोऽष्टौ प्रचक् इत्यक् ॥
 मङ्गलगमयि सा पूर्वा विशेषयति भार्गव ।
 वज्रुलीति द्वितीया सा इत्यापुनविनाग्निनी ॥
 महापापानि चलारि शोषयेत् त्रिंशुषा कृता ।
 सुहृतेऽग्रेष्वकलुषविच्छेदं पचवर्द्धनी ॥
 जया जयन्तु विजया प्रेतमोक्ष तथापरा ।
 जयन्ती नरकच्छेदमपि दुष्कृतकारिणा ।
 अष्टमी तु शुभश्रेष्ठ महापातकनाशिनी ॥
 तावापापानि देहेषु धु सहा यमयातना ।
 कुर्वन्ति प्राणिना यावन्नेतदुन्मीलनीमत ॥
 यच्च दीयते दान इत्यने चात्र वद्धवि ।
 एवं तदप्य प्राङ्मुखीलिन्या महर्षय ॥

वज्रुक्षी वासरे धनं संप्राप्ते गदध्वजः ।
 स्वप्नानादसुषामेत्य कुरुते वाञ्छितं विद्यां ॥
 वज्रुक्षीविमुक्तं मर्त्यमासौक्यं रविमन्दमः ।
 कुरुते संविदं नाकं पिबगुप्तेन हर्षितः ॥
 अयमेव्यति मन्दात्मा विष्णुमतवहिष्कृतः ।
 वयं ममेति तत् पुण्यं मारजयाद्य पुराकृतं ॥
 शिरोर्भिर्नितरासेषां मायेऽदेव मधावते ।
 यानि विष्णुपराः स्वर्गमपि दुष्कृतकारिणः ॥
 दादृष्टोऽष्टौ ममाख्याता याः पुराणविचक्षणेः ।
 तामामेकापि विद्धिता हन्ति पर्यं पुराकृतं ।
 तदेव विपर्ययेन हन्ति पुण्यं पुराकृतं ॥
 आयाति महता पुण्यप्रसारेण हरेर्दिनं ।
 प्रकृतपथे कुरुतेष्ट विप्रोपगतसंयुतं ॥
 तदायातमपि त्यक्तं यदि पुण्यवहिष्कृतैः ।
 तदेतदमृतं प्राप्तं कराद्विगलितं चणात् ॥
 एकादशौखरूपेण धर्मः साक्षाज्जनार्दनः ।
 तच्छरीरधमं प्राङ्मूर्ध्वमुखौखीखीमृतं ॥
 विश्वाय तक्षुक्षीं पापाः करिष्यन्ति परान्तिधि ।
 न च राजन् विश्रामन्ति प्राणिनः सौरवसुपः ॥
 स्वर्गविनिर्णयान् धिक्त्वान् नीचान् पण्डितमानिन ।
 ये गतांयतनं सर्वप्राणिनां कारयन्त्युत ॥
 ये कारयन्त्यनुधाः प्राप्स्यन्त्युत हेतुकाः ।

प्राणिनस्तृप्तं पापं तेषां गच्छत्यसञ्चयः ॥
 तेषां निरभिमानैस्तु भूत्वा शास्त्रानुगामिभिः ।
 यथावदुपदेष्टव्यं न माद्य कलुषाग्रये ॥
 सर्वप्रतापान्शरणं सर्वतीर्थानभिषेचनम् ।
 सर्वदानप्रदानञ्च यमं स्यादञ्जुलीमतम् ॥
 तथाश्चदानं विधाय विधाय श्रद्धयान्वितम् ।
 प्राप्नोति वज्रमो विमोऽकल्प्यं क्षण्यसंस्थितिम् ॥
 कर्मा-भारायणं देव सौवर्णं तत्र पूजयेत् ।
 यथाशक्त्यश्चदानञ्च दत्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥
 इति विधौश्च पापं वञ्चुली भक्तिः कृता ।
 य इव सर्वशास्त्रार्थं सर्वबुद्धिमता वर्ता ॥
 दत्तं सर्वं समीचीनं यदञ्जुल्यामुपोषणम् ।
 उपवासं यथा शक्त्वा दानं श्राद्धाजपूजनम् ।
 विधाय वञ्चुलीसैव पुरुषो याति सद्गतिम् ॥

एवमुक्तीलिन्याद्यष्टैकाशीमाहात्म्यं विस्तरेण निरूप्योपसङ्गतम् ।

एव समस्तवरधर्मगुणायितं वै
 वैकादशीकृतमिदं किञ्च चेतुषुक्तम् ।
 शास्त्रान्वितो हरिर्नतस्तु हरिप्रिय यः
 श्रद्धां पुनः प्रकुरुते श्रमते च मुक्तिम् ॥

इत्युक्तीलिन्याद्यष्टनिरूपणम् ।

अथरे त्वाङ्गः । परतोदादशोसङ्गावे सति सर्वेषां श्रद्धादादया-
 मुपवासस्तदभावे तु विद्वैकादश्यामिति ।

तथाच श्रुतिः ।

एकादशीं दद्याद्विद्वां पचतुद्धौ विवर्जयेत् ।

पचहानौ क्षिते शोमे लहयेद्दशमीयुतां ।

‘लायेत्’ उपबोधेदित्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

एकादशी दद्याद्विद्वा द्वादशी च परेऽवनि ।

द्वादशी तु तदोपोऽया धर्म-कामार्थमाधनौति ॥

तदनुक्तं परतो द्वादशभावेऽपि शृङ्खलादश्यामुपवासविधानात् ।

तथाच कूर्म-षष्ठपुराणयोः ।

एकादशी दद्याद्विद्वा परतो द्वादशी न चेत् ।

ततोपोऽया द्वादशी तु चयोदश्यान्तु पारकम् ॥

अन्यान्येष्टेर्विषयाणि वचनानि प्राग्दर्शितानि । न च परपु-
त्रैकादशीविषयमिदं वचनजातं, “तदोपोऽया द्वादशीति वचनात् ।
तथा हि द्वितीयेकादशी याज्ञेति बहुमुचितं न तु द्वादशीति ।
केचित्तु सत्रासिविषयमिदं वचनजातमित्याहुः, तन्नन्दं प्रमाणा-
भावात् । न च “शृङ्खलैव द्वादशी राजसुपोऽया शोचकाहिभिः ।
पारकन्तु चयोदश्यामिति वचनं प्रमाणं । न ह्येतेन वचनेन शृङ्ख-
लादशुपवासः सत्राभिनां विधीयते, किन्तु सुसुतूणां । न च
सत्राभिनामेव सुसुचतेति नियमः । किञ्च सत्रियादेरपि शृङ्ख-
लादशुपवासो विधीयते “सत्रियैर्वैश्वदेवा शूद्रेः किमन्यच्छ्रोतुमर्ह-
तीति वचनेन, तत्र न शृङ्खादेः सत्राद्यं सम्भवति । किञ्च यती-
नामपि विद्वैकादशुपवासो विधीयते ।

एकादशी दशाविह्व परतोऽपि न वर्हते ।

गृहिभिर्यन्मिमेक्षेव सैवोपोया सदा तिथिः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

अन्ते तत्सोदयविह्वैकादशपुष्यवासविषयः, तदूर्ध्वविह्वविषयास्त-
न्निषेधा, शङ्खदादशपुष्यवासविधयस्त्याजः । तन्मन्द । असोदय-
विह्वैकादशपुष्यवासनिषेधानां प्रागुदाहृतानात् ।

अन्ते तु यदा विह्वैकादशीदादश्याश्च श्रवणस्य च भवति तदा
विह्वैकादशपुष्यवासनिषेधा शङ्खदादशपुष्यवासविधयश्च । विह्वैकादशपु-
ष्यवासविधयस्तु एकादशमन्तरविषया इत्याहुः । एकादश्यामविह्वया
श्रवणे प्राप्ते शङ्खदादशपुष्यवासविधानात् । तत्रापि भारद्वाजपुराणे ।

एकादश्यामविह्वया अन्त्राप्ते श्रवणं तथा ।

उपोया द्वादशी पुण्या उभयोर्देवत हरिः ॥

स्कान्दपुराणे ।

शास्त्रवादेऽप्युपस्थिते इति चतुर्थपादः पश्यते ।

कूर्मपुराणे ।

एकादशी दशाविह्व श्रवणश्च भवेत्तथा ।

उपोया द्वादशी तत्र यथोदश्यान्तु पारणम् ॥

किञ्चैवविह्वैकादशपुष्यवासप्रकरणपाठोऽनर्पकः स्यात् ।

अपरे ॥ विह्वैकादशपुष्यवासोद्दिनचयविषयः अन्यत्र शङ्खदाद-
शपुष्यवासोद्दिनचयविषयः । अन्यत्र शङ्खदादश्यां दिनचयस्य ते देवेनो-
पोया “दशमीयुतेति वचनादित्याहुः । नदण्यप्युक्त एकादशीदिन
स्येऽपि शङ्खदादश्यामुपवासविधानस्य दर्शितानात् ।

अन्ये तु “विद्वान्नेकादशीत्यादिवचनज्ञात परतो द्वादशभावे सति
 शब्देनेकादशीप्रशस्यते । परतोद्वादशी न चेद्विद्वानपि याद्या किमु-
 ताविद्वानपि । तथाच भूतान्तरकल्पनाभावेऽपि विद्वैकादशुपवामनि-
 घेधवचनमयज्ञोपय भवेत् विष्णुरवस्थाद्युपकमोपसहारपर्यालोचनया
 चाद्यमेवार्थः प्रतीयत इत्याहुः । तत्र “दिनचयमृते देवीतिवचन
 कथमिति चिन्तय ।

केचिन्नु परतोद्वादशीसङ्गावे सति द्वितीयेकादशुपवास सर्वेषां
 मान्ययेत्याहुः ।

तथाप भविष्यपुराणे ।

द्वितीयेऽहनि सन्नामे द्वादशी यदि धृम्यते ।

द्वितीयेकादशी कुर्यान् प्रथमान्नु विवर्जयेत् ॥

द्वादशैकादशी युक्ता द्वादशी परतो यदि ।

द्वादशीमिश्रितोपोऽस्या निषिरेकादशी तदा ॥

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतो भवेत् ।

ततोपोऽस्या द्वितीया तु द्वादशासौव पारणमिति ॥

तदयुक्तं ।

परतो द्वादशभावे द्वितीयेकादशुपवासविधानात् ।

तथाच नक्ष-वाराह-स्कन्दपुराणेषु ।

दशमीशेषशुक्ला यदि वृद्धिमती भवेत् ।

ततोपोऽस्या द्वितीया स्यात् त्रयोदशान्तु पारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशैकादशी यत्र शुक्ला^(१) युनिषत्तम ।

तामुपोष्य नरः क्षुर्व्यामयोदृष्टान्तु पारणम् ॥
धूर्मपुराणे ।

एकादशी कसापेका परतो द्वादशी न चेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुष्टं चयोदृष्टान्तु पारणमिति ॥

न च परतोद्वादशीसङ्ख्यावविषयाच्चेतामि वचनानि “चयोदृष्टान्तु पारणमिति वचनात्, तदा द्वादशां पारणमिति वाच्यं न तु चयोदृष्टामिति ।

केचित् स्रज्यानिविषयमिदं वचनजातं ।

यदा तु दशमीविह्वा द्वादशीमपि संयुजेत् ।

एकादशी तदोपोष्या द्वितीया मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

एकादशी द्वाविह्वा परतोऽपि भवेद्यदि ।

तदोपोष्या द्वितीया तु विष्णुवायुज्यनिष्कृता ॥

एति वचनादित्याहुः । तत्रार्थः, न हीदं वचनद्वयं स्रज्यामिनां द्वितीयेकादश्युपवासमाह, किन्तु सुमुचूषां । न च स्रज्यामिनानेव सुमुचा, गृहस्थादेरपि तत्सम्भवात् । ननु च यावि चयोदशीपारण-पराणि तेखेव “तत्र क्रतुशतं पुष्टं इत्यादिसत्त्वश्रवणं, तानि काम्योपवासाभिप्रायाणि, विह्वोपवासविधिपराणि ॥ नित्योप-वासविषयासीति व्यवस्था किं ॥ सायैवं ।

यदि देवान्तु संविण्णैरेकादशां निषिचयं ।

तत्र क्रतुशतं पुष्टं द्वादशीपारणं भवेत् ॥

द्वादशैकादशी यत्र द्वादशी परतोऽपि वा ।

द्वादशीपारणं क्षुर्व्यात् क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥

इति दादशौपारण्येऽपि फलश्रवणाविशेषात् ।

किञ्च ।

सर्वेषांकादशौ कार्यां दादशौमिश्रिता नरैः ।

प्रातर्भक्तु वा मा या यतो नित्यं चि परणम् ।

पारणन् चधोदशौ निष्कामाणां विमुक्तिदम् ॥

इत्यादिषु चधोदशौपारण्येषां नित्यताश्रयणश्च । अतोनेय
फलश्रुतिः, अपि तर्पवाद इति मन्तव्यः ।

अपरे स्नाह ।

विद्वैकादशौ निर्णयं वक्तुं कौटुम्बेध इति तावदन्तव्यम् ।

अर्द्धराचातमरा चन एकादश्यास्तु खभते ।

तथोपवासनं कर्तुं न चेच्छेदशमीकला ॥

इति स्नात्यालोचनयार्द्धराचादूर्ध्वे दशमीस्पर्शस्य वेधत्वावगमात् ।

आदित्योदयवेलायां प्रादुर्गृहर्तदयान्विता ।

एकादशौ तु सम्पूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ॥

इति स्थले सूर्योदयात् प्राग्घटिकापतुष्टये दशमीस्पर्शस्य
वेधत्वावगमात् “सूर्योदयस्युग्रा क्षेपा दशम्या गहिता वदेति स्नात्या-
लोचनया न सूर्योदये दशमीस्पर्शस्य वेधत्वावगमात्, सूर्योदयात्
प्राग्दशमीस्पर्शस्य वेधने तदूर्ध्वकालीनस्य सतरा वेधलयिद्धे “सूर्यो-
दयस्युग्रा क्षेपेति वाक्यानर्थक्यमपद्धादवेधकले वा तदेधकलाभिधा-
यकवाक्यविरोधमपद्धात् ।

अवशोदयवेध स्नात्यार्द्धेन्तु घटिकापय ।

अतिवेधोद्विषटिक प्रभाषन्दर्शनार्थवे ।

महावेधोऽपि तत्रैव दृष्टान्तेऽर्कीन दृश्यते ॥

या तिथिः स्मृयते राजन् प्रातर्वक्त्रावसोकिनी ।

य वेध इति विज्ञेयो घोषः सूर्योदये ह्यतः ॥

इति चातुर्विध्यस्यत्यालोचनाच्च विषयतारतम्यादोषतारतम्य-
माभाति । तदयुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषे दोषाभापादकत्वान्
कर्मणस्य स्वतात्पर्यफलसाधकत्वानिरिक्तदोषाभावादल्पवेधेऽपि च कर्म-
वैगुण्यात् कलामिद्वेः कर्मदोषतारतम्यायोगात् ।

दशमीशेषसंयुक्तां न तु कुर्यात् कथञ्चन ।

जन्मसेधं पुरा दत्ता दशम्याः शेषसंयुता ॥

उपोषिता प्रमादेन प्रायश्चित्तस्यरेत् द्विजः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलमे विनाशितः ।

य गच्छत्यन्धतामिसं नरकं श्यद्ददृशम् ॥

अज्ञानात् यदि वा मोहात् कुर्वन्नेकादशी नरः ।

दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं भवेत् ॥

तत्र स्रष्टुं नरयोर्वा गाञ्च दद्यात् श्वसिकां ।

सुवर्णस्यार्द्धकं देयं तिलद्रौण्यमम्बितम् ॥

इति विहितेन प्रायश्चित्तेन परिहृते वैगुण्ये बह्विधेऽपि सम-
यफलमिद्वेः ।

यातुधानमृतं योगे महावेधन्तु धाक्कले ।

जन्मासुरस्यातिवेधे मोहिनी शिलवेधनी ॥

इति अज्ञासुरमाश्रितया निन्दितातिवेधमानविषयत्वेनास्य
प्रायश्चित्तस्य वेध-महावेधादौ तदनुषंगेण प्रायश्चित्तान्पन्न-महत्त्वस्य-

कल्प्यताम् प्रायश्चित्तवैषम्येण वैगुण्याख्यकर्मदोषवैषम्यावगतेक्षारतम्यं युक्तमिति चेत् । न ।

दशमीशेषमंयुक्ता न तु कार्या कथञ्चन ।

इति सामान्यविषयनिषेधानुसारान् “जन्मक्षेपं पुरा दत्तेति निन्दार्थवादस्यजन्मक्षेपणस्योपसत्तणस्यावगते प्रायश्चित्तविषयव्यवस्थापमात्रकेः ।

प्रायश्चित्तम्, कर्त्तव्यं शृङ्खयन्तु, प्रतप्य वै ।

निम्बिद्धं जायते ह्येतद्भ्रमं धनानमेव च ॥

प्राज्ञानं भोजयेत् शिंशुप्राश्न दद्यात्सवत्सिकां ।

सूतर्षणादुक्तं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥

इति स्मृत्यन्तरे च विषयविशेषाप्रतीतेः स्मृतस्य च प्रायश्चित्तस्य विशिष्टविषयकल्पनेऽपि विषयान्तरेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमन्यदेति निवेदुमशक्यत्वात् वैगुण्यवैषम्यकल्पनया प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पना प्रायश्चित्तवैषम्यकल्पनया च वैगुण्यवैषम्यकल्पनेत्यन्योन्यासयतापत्तेर्न प्रायश्चित्ततारतम्यादोषतारतम्यकल्पनं युक्तं । वेधातिवेधमहावेधयोमाख्यपातुर्विध्यस्मृतेश्च । “एतानि वै दश यज्ञायुधानीति यज्ञायुधस्यपदेशश्च “न एव यज्ञायुधीयं यजमानोऽध्वरा स्वर्गलोकं यातीत्यर्थवादौपयिकत्ववत् “यातुधानप्रत योन इत्यादिनिन्दार्थवादौपयिकत्वसम्भवाच्च तद्वत्तादपि दोषतारतम्यकल्पना युक्ता, तस्मात्सर्ववाक्योपपत्त्यर्थमेव वक्तव्यं, “सूर्योदयसूत्रा ह्येतेषां सदेति श्रवणात् सूर्योदये दशमीखण्डे नित्ये काम्ये वैष्णवदशमीव्रते गर्हितत्वप्रतीतेः “दशमीशेषमंयुक्त्यापि संयुक्तग्रन्थवशात् “योगः सूर्योदये स्मृत-

इति योग्यपदेशस्य सूर्योदये दशमीसर्गस्य निषधप्रतीतिः ।

दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनन्दनं जम्भासुरस्य तु ॥

इतिस्तत्पक्षे च सूर्योदये दशमीसर्गस्य जम्भासुरभागित्तेन निन्दनात् “जम्भस्त्रेयं पुरा दत्तेति निन्दाया अपि तदिष्यत्वापत्तेः सूर्योदये दशमीसर्गस्यैव निषिद्धलाभेधोऽवशीयते । ततः प्राचीना-
मानु सर्गानां मध्ये ।

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृग्गते ।

पापमूलं सदा ज्ञेयं एकादश्युपवासिनाम् ॥

इति निन्दाश्रवणेऽप्यरुणोदये तु दशमीसर्गस्य ।

अरुणोदये तु दशमीगन्धर्वाय भवेद्यदि ।

श्रेष्ठं तत् प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

इति निषेधश्रवणेऽपि च ।

दशमीशेषसंयुक्ते यदि सादरुणोदय ।

वैष्णवेन तु कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीप्रतं ॥

इतिस्मृतेर्निषेधस्य विष्णुसाधुज्जकामाख्यवैष्णवविषयत्वावगमात् ।

उदयात् प्राक्चिद्यटिकायापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धेकादशी नाम वर्जयेद्धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

इति च ।

वीरः प्रक्रियतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तम ।

इति धर्मश्रन्दस्य “विष्णुनामसुपाठायज्ञेन यज्ञमयजन् देवास्तानि
धर्माणि प्रशमान्यामञ्चितिसम्पत्तिव्याहृमंश्रन्दवाच्यतयावगतेन यज्ञेन

आदित्योदयवेद्यायामारभ्य पष्टिनादिका ।

सम्पूर्णैकादशी नाम त्याग्या धर्मफलेषुभि ॥

इत्येतत् “महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्की न दृश्यत इति स्मृत्य-
न्तरालोचय्या,

रविषकाङ्क्षमात्राणि दशमीं नृपते यदि ।

तदापि द्वादशीं यास्या चयोदश्यान्तु पारय ॥

इति स्मृत्यन्तरालोचय्यायङ्कादित्योदये दशमीस्पर्शवर्जनोक्त्यर्थं
“पषादीनि च धर्मस्य फलानीति यवन्वितमिति मीमांसावाचिंका-
भिधानात् धर्मफलशब्दस्य “वदीच्छेदिषुलान् भोगान् इत्येकादश्याप-
वासाख्यधर्मफलतया सतिभोगवाचित्वावगते तत्तत्कामविषय, धर्म-
काङ्क्षि-धर्मदृष्टि-धर्मफलशब्दानां सन्मुखलोकप्रसिद्धार्थलाभ्युपगमे
अहोदयवेधग्रन्थधर्मासमाप्तिघटिकादयवेधे समाप्तस्यापि धर्मसा-
तिशयसिद्धिरुक्त्यर्थोदयवेधेऽतिशयितस्यापि धर्मस्य प्रतिबन्धादिव-
शात् फलानवाप्तिरित्यापत्तेर्षिपरीतवेधतारतम्यप्रसङ्गात् प्रथमोवेधो
द्वितीयोऽतिवेध इति चोक्त्या तत्रैव निरासवनां सु,
समाप्तस्यापि कर्मण श्रेयस्करत्वाख्यधर्मत्वादिह्यावपि धर्मकाङ्क्षिशब्देन
निबधिताया धर्मफलवाप्तिशब्देनापि तस्या एव विवक्षाश्रितेर्मेधावे-
धव्यवस्था निरासवनां सादयोऽस्तत्फलैव धर्मकाङ्क्षि-धर्मदृष्टि-धर्म-
फलशब्दव्याख्या युक्ता सूर्यादयोत्तरकालदशमीस्पर्शनिषेधवन्तम्-
कालदशमीस्पर्शनिषेधानामपि सर्वविषयनाभ्युपगमे तत्र धर्मकाङ्क्ष-
दिशब्दानर्थक्यापत्तिः । “सन्दिग्धैकादशी नाम वय्यां साद्धर्मकाङ्क्षि-
भिरित्येतदुत्तरस्य “पुत्तराख्यसम्यक्कार्यं द्वादश्यामुपवाचयेदित्यस्य “सु-
-

नैकादशी नाम वर्जयेद्भूमंतद्भूय इत्येतदुत्तरस्य च “पुत्र-पौत्रमृत्सृष्टे
 दादश्यामुपवामपेटित्यस्य “मर्द्वीर्षैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषु-
 भिरित्येतदुत्तरस्य च “पुत्रपौत्रमृत्सृष्टे दादश्यामुपवामपेटित्यस्या-
 रणोदयादिविहैकादशीविषये फलान्तरकामस्य दादश्यामुपवामविधा-
 नार्थत्वात् न तदग्रेणारणोदयादिविहैकादशीनिषेधाना फलान्तरका-
 मविषयत्वग्रहणीय । “पापमूल मदा जेधमित्यस्या निन्दाभाषलास-
 ष्चद्वयाद्यान् विष्णोरियमाज्ञेत्यपि च व्याख्यातु प्रक्यात्वात्सदाश्रय-
 मारेणारणोदयकाले दशमीत्यर्थनिषेधस्य सर्वविषयतापत्ति । “अर-
 णोदयवेमाया विह्व काचिदुपश्रिता । तस्या पुत्रजन नष्ट तस्मात्ता
 परिवर्गपेटित्यपि निन्दाभाव । “सूर्योदयमृगश्रा क्षेपा दशमी गर्दिता
 मदेत्यस्य तु निषेधार्थत्वात् ‘अविह्वानि निषिद्धेयेत् न सभ्यने दिनानि
 तु । मुहूर्तं पञ्चभिर्विह्व श्राद्धैकादशी तिथि । इत्यादिविरोधापत्ते-
 रैकादश्या दादश्या परतो वा मन्ते चेत्येव मदाश्रयव्याख्यानयोगात्सर्व-
 नित्य-कामैकादश्यामुपवामविषयत्वव्याख्यानयोगात्सर्वनित्य-कामैकादश्या-
 पवामविषयत्वव्याख्यानयोगात्, “उदयादूर्ध्वविह्व ॥ दशमैकादशी यदा ।
 दानवेभ्य श्रोत्रनायं दत्तवान् पाकशामन इति स्वत्यन्तरदर्शनात् सूर्यो-
 दयात्तरकालपरिचिनौ सूर्योदयमृगश्राद्धेनोक्तेति गम्यते । तस्मात् सूर्यो-
 दयात्तरकालदशमीत्यर्थं एव सर्वविषयोवेध, अरणोदयघटिकादया-
 हंसूर्योदयकालास्तु दशमीत्यर्थं यथाक्रम विष्णुमायुज्यमुक्तिकामैका-
 दश्यामुपवामविषयता एवेति सिद्ध । अहंराधात्परा दशमीकम्भा मभ्यते
 तथोपवाम नारभेतेत्येव प्रथमारम्भविषयतया व्याख्येय तदेतदयुक्त ।
 तत्र यत्तावदुक्तं कर्माङ्गकालदोषस्य पुरुषदोषाणापादकत्वादिति तद-

युक्तं कर्माङ्गकालनिविद्धकाले कर्मानुष्ठाने सर्ववाक्येष्वपि पुरुषदोष-
स्यैवाभिधानात् बाधकाभावाच्च तत्त्वागत्युपपत्तेः । यदपि वैष्णवग्रन्थेन
विष्णुसायुज्यकामोऽभिधीयत इत्युक्तं तदपि न विष्णुप्रीतिकाम-
विष्णुभक्तानामेकादश्याविनाशस्यभिधानात् । धर्मकाङ्क्षि-धर्मदृष्टि-
धर्मफलप्रदानां लोकप्रसिद्धार्थज्ञानमण्युक्तं, वेधतारतम्यं च पुरुषदो-
षतारतम्यादुपपद्यते, अहोदयविद्धैकादशीनिवेधानां अक्षान्तरका-
मविषयत्वमप्येकवाक्यतावशादवगम्यते, “पापमूलं सदा ज्ञेयमित्यत्र
सदाग्रन्थस्य “सूर्यादयस्सृष्ट्वा ज्ञेया दशमी गार्हता यदेति च विज्ञा-
नुपपद्यतिरिति विषयस्योपपत्तेः न यच्छब्दस्य विष्णुपरत्वेन शिष्टक-
ल्पनया व्याख्यानं युक्तं तस्माद्युक्तमेव साधीयः ।

अथैकादशीद्वादश्यापवासकालनिर्णयः ।

यदैकादशीनिश्चयाद्वाद्वादश्यामेकादशीव्रतं प्राप्नोति द्वादशी-
व्रतञ्च तदैकेनोपवासेनैकादश्यापवासे द्वादश्यापवासश्च सिध्यति । यदा
नैकादश्यां पृथगुपवासः समूर्ध्वत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च पृथक् तदोप-
वासद्वयं कर्त्तव्यं “एकादशीनुपोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत् । न चात्र
विधिस्रोतः स्यादुभयोर्देवतं चरिः” ॥ इतिविधानात् । “असमाप्ते प्रते पूर्वं
नैव कुर्याद्भूतान्तरमिति समाश्लिष्य पारषेण । तदभावे उपवासद्वयेऽपि
क्रियमाने पूर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिस्रोतः प्राप्नोति । सोऽप्येकदेवतात्वेन
परिच्यतोभवत्येव । “एवमेकादशी त्यक्त्वा द्वादशी समुपोषयेत् । पूर्ववा-
सरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसन्नय” ॥ एतदुपवासद्वयासमर्थं प्रत्युच्यते । यदै-
कस्मिन्नुपवासे असमर्थस्यैकमकादि विहितं तदोपवासद्वयासमर्थं
प्रति किमु वक्तव्यम् । इकादश्यापवासेन नित्यं सर्वेषां सर्वदा हितं तथा

द्वादशपुत्रावपि काश्यपस्य देव सर्वेषां सर्वदा विहित, मार्कण्डेय-
प्रद्युम्नवादे मार्कण्डेयेन पूर्वमेकादशपुत्रावपि द्वादश पारणित्य-
न्युक्तानन्तर द्वादशपुत्रावपि त्रयोदश पारणित्युक्त । तद्विषय
वचनद्वय मुनेन्द्रप्रद्युम्न उवाच ।

नोपेया द्वादशी राजन् पुराणे परिकीर्तिता ।

सद्यपि मुनिगार्दूल प्रागुक्त तच्छृणुष्व मे ॥

पारणे यादता ब्रह्मन् द्वादशी कैशवप्रिया ।

उपेया यादता ब्रह्मन् तया द्वादशी शुभा ॥

द्वादश पारण कार्यमेकादश हि सत्तमम् ।

पुराणविहिते मार्गे निषिद्धश्चरणे कथम् ॥

इति श्रुत्वा मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु भूपाल सकल यत् शृष्ट धातुना सया ।

जगदिनामिह दुष्टैर्दुष्टवादकचाचितैः ॥

द्वादशा निर्धये^(१) भूय मुद्रमव जगत्त्रयम् ।

अत्र मृदा महीपाल प्रायशो ये नरा पुरा ॥

ते मष्टामेषु न धैर्यं रहस्यं याति भूमिषु ।

समनेत्यत्र देहेषु पीतसेवैषधं यया ॥

ये शृङ्गामेषु तस्याति स्थिरस्य धर्मसंप्रदात् ।

विषया रिक्तदेहानां शोषधं स्थिरतां व्रजेत् ॥

अतर्दशीमुपोषन्ति शिवभावा नराधिप ।

न तेषां यमल भूय नरके दुःखते क्वचित् ॥

अपरे गोपतौ केचिद्भक्तिं कुर्वन्ति चे नराः ।
 सप्तमीं समुपोषन्ति भक्तियुक्तास्तथैव च ।
 न चापि कुतश्चित् तेन मया दृष्टं नराधिप ॥
 पौर्णमास्यपवासेन ब्रह्मलोकं गता नृप ।
 अपरे त्वष्टमीं सप्त शिवभक्तिसमाययाः ॥
 कलिपद्म परित्यज्य नरास्तैव नरोत्तम ।
 एकादशीं चण्डीणान्तु द्वादशीं चक्रपाणिनः ।
 तत्कथं द्वादशीं भूप नोपोष्या क्रियते जनेः ॥
 एषा नि श्रेयसी भूप फलभोगविबर्जिता ।
 मोक्षात्मिका पुरा शोका द्वादशीं प्रवरा तिथिः ॥
 एकादशीं शरीरन्तु पुरुषो द्वादशीं स्मृता ।
 द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप सत्स्रजः ॥
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सखाया अवनीश्वराः ।
 एतुर्द्वयेते सखाया बलिनश्चक्रवर्त्तिनः ॥
 विष्णुशक्तौ महावीर्या दुष्टदेत्यनिवर्हणा ।
 द्वादश्यामुपवासेन सिद्धा भूप सत्स्रजः ।
 चक्रवर्त्तिलमतुलं सखाया अवन्ति श्रियः ॥
 उपोष्य द्वादशीं शुद्धा यावज्जीवमनान्विता ।
 चक्रवर्त्तिलमापन्ना मुक्ता भोगान् सुखानि वै ॥
 कुवलाग्रो भवान् गाधिरैरिन्द्रोन्नतः शृङ्गः ।
 मरुतो भरतश्चैव कार्तवीर्यस्य हेहयः ॥
 मान्धाता खगरो रामः ककुत्स्थो नङ्गमहाया ।

उपोष्य दादग्रीं पुण्यां अपराधं विवर्ज्य च ।
 भुङ्क्ता स्वर्गसुखान्विते चकवर्त्तिलमामनाः ॥
 जमकानां महीपाल दादग्रीं समुपोषणे ।
 सप्तभिः सप्तभिर्भुक्ताः संसिद्धिं परमां गताः ॥
 सुखकुलो महीपालो दादग्रीं समुपोषणे ।
 सिद्धिं गतः परित्यज्य कर्मवन्धं दुरासदम् ॥
 मान्धाता पौवनायय दादग्रीं समुपोषणे ।
 संप्राप्ते निधनं प्राप्य संप्राप्तं परमं पदम् ॥
 ब्राह्मणो महीपाल दौष्टान्तिरपराजितः ।
 दादग्रीमुपवासेन गतमद्वैष्यवं पदम् ॥
 वैद्यः सुरुरवा भूष पातयित्वा धरातलम् ।
 धरणीधरमभ्यर्थ्य दादग्रीं सदा पुनः ।
 गतस्तु वैष्यवं लोकां दाहप्रलयवर्जितम् ॥
 एते राजर्षयोभूय दादग्रीं समुपोषणे ।
 सिद्धिं परमिकां प्राप्ता ये दिजाः तान् गृह्णन्व मे ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु रैभ्यस्तु माण्डव्यः कौत्रिकोऽमुनिः ।
 भरदालस्तथा कण्वः कुक्षयोनिस्तपोनिधिः ॥
 अष्टांगीतिमहसाष्ठां श्वपीणामूर्ध्वरेतमाम् ।
 प्रयान्ति खन्दनाद्ये तु निमिरारेर्जनाधिप ॥
 ते सर्वे परमां सिद्धिं दादग्रीं समुपोषणे ।
 मया सह गता भूय कथन्ते संशयोभवेत् ॥
 दादग्रीपारणं रत्नम् हरिगुह्यं प्रकीर्तितम् ।

निरापरार्थं लोकेऽस्मिन् शुभं वैष्णववक्त्रभम् ॥

तस्मात् शूय न सन्देह कर्त्तव्यो द्वादशी प्रति ।

विशेषफलदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनौ ॥

इत्युपसहारेऽभिहित, अतोऽन्यदेवैकादशुपवासप्रतात् द्वादशु-
पवासप्रतमसीति सर्वमनवद्य ।

अन्ये तज्ज ।

शुक्ले हृष्टे द्विजश्रेष्ठ द्वादशी-श्रवणान्विते ।

द्वादश्यामुपवासन्तु त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिः श्रवणान्वितद्वादशुपवासविधानेऽपि तत्तदेका-
दशुपवासकार्यपक्षिप्रमाणाभावात् ।

पूर्वमेव हि व्याख्याता द्वादशी श्रवणान्विता ।

उपोष्यैकादशी पश्चात् द्वादश्यामुपवासयेत् ॥

इति स्मृतेरेकादश्यामुपवास कार्यं । तेन श्रवणद्वादश्यामेवो-
भयचोपवास इति । तद्वत् । श्रवणद्वादशीत्यतिरेकेणापि द्वादश्या
यावज्जीविकाश्वोपवासविधानात् तस्माद्यथोक्तमेवाश्रयणीयम् ।

इत्यैकादशी-द्वादशुपवासनिर्णयः ।

अथैकादशीव्रते नक्तादिकालनिर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे ।

पूर्णाविद्धा पलाङ्गनं नन्दा पूर्णामपि त्यजेत् ।

यदीच्छेदात्ममन्तान् चतुर्षु नियमेभ्यपि ॥

नोपोषितस्य नृकस्य नेकभक्तमयाचितं ।
 मन्दायां पूर्णविद्यायां क्रिषेतेत्यर्थमौघता ॥
 एकादशीयुता यस्ता द्वादशाः समुपोषणे ।
 नक्ते वायाचिते नित्यमेकमक्ते तपार्चने ॥
 नक्त वायाचितं तात नेकभक्तमुपाहरेत् ।
 द्वादशीयचितं दानमवर्धं हरिवापरे ॥
 इत्येकादशीव्रते नकादिकालनिर्णयः ।

अथैकादशीयताङ्गपारणकालनिर्णयः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादश्यामुपोष्येव द्वादशां पारणं स्युतम् ।
 त्रयोदशा न तत्कुर्यात् द्वादशद्वादशीचयात् ॥

विष्णुपुराणे ।

पारणन्तु ॥ कर्त्तव्यमुपोष्यैकादशीमिव ।
 त्रयोदशां नरैर्नित्यं धर्मवृद्धिमभीप्सुभिः ॥
 दशम्यनुमता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् ।
 धर्मापत्य-धनसूयि त्रयोदशान्तु पारणे ॥

स्कन्दपुराणेऽपि ।

एकादशी यदा दृग्भा द्वादशीलवमाचिका ।
 द्वादशद्वादशीहन्ति त्रयोदशान्तु पारणे ॥
 यदा भवति चाभ्यासु द्वादशी पारणे दिने ।
 उपकाले दद्युः कुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयपुराणे ।

अन्वाधामय राजेन्द्र द्वादश्यामरणोदये ।
 छानार्चनक्रिया कार्या हान-होमादिष्वुता ॥
 चघोदश्यान्तु शुद्ध्या पारणे श्रित्वैकल ।
 सर्वयज्ञाधिकं वापि नर प्राप्नोत्यसम्यक् ॥
 एतस्मात् कारणादिप्रा प्रसूये नानमाचरेत् ।
 पितृतपश्चमयुक्तामस्या दृष्टेव द्वादशी ॥
 महाहानिकरा स्येव द्वादशी कठिना नृणा ।
 करोति धर्महरणं अकालेव वरसती ॥

शूर्पपुराणे ।

कलाहय नद्य वापि द्वादशी न त्यक्तमेत ।
 अतिहान्ता द्वादशी तु हन्ति पुण्यं सुरास्ततम् ॥

भविष्यपुराणे ।

यौ द्वादशीमतिक्रम्य पारणं कुर्वते नर ।
 द्वादश्यान्मृतं तस्य तत्सहादेव नश्यति ॥

स्कन्दपुराणे ।

द्वादशीं त्यक्तिक्रम्य चघोदश्यान्तु पारणम् ।
 करोति तस्य नश्यति द्वादशो द्वादशेव तु ॥

देवीरहस्ये ।

द्वादशीं समतिक्रम्य पारणं यः करोति हि ।
 हानं दानादिकं सर्वं निष्कलं तस्य जायते ॥

न च ।

यां तिथिं समनुग्राह्य वदय याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया धान-दान-अपादिषु ॥

इति देवलवचनात् द्वादशतन्त्रमे न दोष इति शङ्कनीयम् ।

एतच्चाह नारदपुराणे वशिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिन्नात्कास्तिकीं कुरतेति ।

यस्मिन् काले पारणं मरणं वा तत्र तात्कालित्येव तिथिः न पुनः सा तिथिः सकला ज्ञेयेत्येतद्भवतीत्यर्थः । यत्र पुनस्तयोदशां पारणकालपर्यायां क्रियन्मात्रेव द्वादशी तत्र पद्मपुराणोक्तम् ।

अयोदश्या यदा रामन् द्वादश्यास्तु कला भवेत् ।

सा तिथिः सकला चेति वशिष्ठः प्राह धर्मवित् ॥

स्कन्दपुराणे ।

कलाद्वयं च यत्र वापि द्वादश्याः समतिक्रमेत् ।

एकादशीमुपेत्या तत्र धर्मवत्त्वं ज्ञेयम् ॥

तथा ।

द्वादशीतिथिग्रेव स्यात् परतश्च अयोदशी ।

तत्र कर्तव्यत पुच्छ अयोदश्यास्तु पारणे ॥

एतदपि पारणपर्यायद्वादशीविषयं । एव च यानि अयोदशी-पारणे निषेधपराणि द्वादशीपारणनियमविधिपराणि वा तानि सर्वाणि अयोदशां द्वादशीसम्भवनिषयाणि ।

तथाच पद्मपुराणे ।

यदि किञ्चित् अयोदश्या द्वादशी चोपलभ्यते ।

द्वादश्या पारणे तत्र कर्त्तव्यता अयोदशीम् ॥

महादानिकरा श्लेषा द्वादशीं लक्षिता नरे ।

करोति धर्महरणमप्रातेव वरस्वती ॥

अथवा द्वादशीं न स्यात् स्वप्नापि रविधनुता ।

पारित्य च्योदस्या महापुण्यविद्वद्भ्ये ॥

अस्यासु गङ्गाद्यासु वरित्सुतीर्थं परस्मिन् तीरे स्नातव्यं
वरस्वत्या तु प्रथमं स्नात्वा परं पारं भक्त्य, 'अद्याता' कृतं स्नानं
यस्या वा आता कोऽधिकरणे, न आता 'अद्याता' वरस्वती लक्ष्य-
माना यथा धर्महरणं करोति एव पारणलक्षिता अतिश्रान्तिता
द्वादशी धर्महरणं करोति ।

पुराणात् ।

एकादशी द्वादशी च तत्रोपोया कृतं फलम् ।

मुहूर्ते द्वादशी मास्य च्योदस्या न पारणम् ॥

यानि पुनः ।

कलाकाष्ठानुद्वर्त्तं तु यदि चेन्न परेऽहनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति च्योदस्या तु पारणम् ॥

इति च्योदस्या द्वादशसम्प्रवमनूय पारणनिषेधपराणि तानि ।

विद्वाण्येकादशी याज्ञा परतो द्वादशी न चेत् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति च्योदस्यान्तु पारणम् ॥

इत्यादिभिः समानार्थानीत्यवश्यम् ।

अन्ये स्ते च्योदशीपारणनिन्दा-प्राप्तयोर्यवस्थामाह, अह-
स्याना च्योदशीपारणनिषेधं तथैव च द्वादशीफलहानिलक्षणो-
निन्दार्थवादः, च्योदशीपारणन्तु यतीना तथाहि द्वादशीसं-

गृहिणां फलार्थिनां युज्यते, यतयस्तु कश्चनिरपेक्षाः कर्त्तव्यमिति
 कर्माचरन्ति । क्रतुशतप्राप्तिपुण्यसत्त्वप्रमंसा यतीनामेव, न हि
 नामाविधानि क्रतुशतकमानि चयोदशीपारणाद्भवन्तीत्यर्थं प्रमाण,
 तस्मात्प्रमंसाभावमेतदिति । तद्वत् तथाहि द्वादश द्वादशीन-
 ग्नन्ति गृहिणमित्यस्य कोऽर्थः, न खलु ह्यत विना कर्मभोगेन
 चीयते, तेन द्वादशः स्वरूपेण फलतोवा नग्नन्तीति न सम्भवः
 किन्तु प्रत्यवायफलविभौषिकेयं । तथाहि न गिरा गिरेति ब्रूया-
 तदात्मानमेव नदुद्गातोद्विरेदिति, न खलुद्गातात्प्रगिरणं प्रत्यवा-
 दिभिदपक्षभते, किन्तु गिरापदप्रयोगनिन्देयमिति स्मृतं । तथा
 द्वादशीत्यभिन्दा यति गृहिणोर्धर्तेरपि हि नित्य-नैमित्तिक-
 कान्यानुष्ठानोपासदुरितवधाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारप्रयोजन
 तस्मात् द्वादशीखण्डे सत्पुपात्तदुरितवधाभावादकरणनिमित्तप्रत्यवा-
 यापत्ते चयोदशीपारणमनुचितमेव यतीनां ।

तथाचाह ।

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्याणोदुरितवयम् ।

द्यानस्य विमर्शोऽकुर्वन्व्यासेन च पाचयेत् ।

वैराग्यचेपविज्ञानात् केवल्य सभते नर इति ॥

यदयुक्तं “विष्णुयाकुञ्चसृच्छन्तीति यतीनामेवोचितं न गृहि-
 णामिति । तद्वत्तत् । गृहस्यस्यापि यथोचितकर्मानुष्ठानात् मोक्ष-
 भुतेष्वन्य गृहस्य-सुसुखो कर्माण्युपदिश्यन्ते, श्रूयते च “स एव
 वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिगच्छते ॥ स पुनरापन्नं इति ।

याज्ञवल्क्यश्च ।

न्यायागतधनस्तत्तज्ज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय ।

आद्रुक्त्वथवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति ॥

क्रतुगतपुण्यप्राप्तिलक्षणा च प्रश्रया यति गृहिणो आधारणैव,
तस्मान्नपोदग्रीपारणविधिनिषेधयोरुक्तैव व्यवस्थाभ्यणीया । अदे-
कादद्यादिधर्ममन्देहे सति येषा वचनमुपादेय येषाच्चानुपादेय ते
प्रदृश्यन्ते विष्णुरहस्ये ।

ब्रह्मोवाच ।

कर्तव्यन्ति सदा विष्णु मनोवाङ्मायकर्मभि ।

तेषा हि वचनं पाद्यं ते हि विष्णुममा मता ॥

कूर्मपुराणे भगवानुवाच ।

सत्सुद्धा वैष्णवान् विप्रान् विष्णुग्रास्तविशारदाम् ।

चौर्यव्रतान् सदाचारान् तदुक्तं यत्नतश्चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे भगेश्वर उवाच ।

ये पुराणानि आचरन्ति तेतिहासानि तत्पत ।

सदाचारपरा ग्रान्तास्तेषा वचनमौषधम् ॥

पुलस्त्य-व्यासतौ ।

धर्मेषु नियता ये च धर्मग्रास्तार्थचिन्तका ।

वेदग्रास्तविदो ये वै तेषा वचनमौषधम् ॥

भगवान् वेदव्यास ।

वेदवेदार्थतन्त्रा धर्मग्रास्तार्थचिन्तका ।

सदाचारपरा ये वै तेषा वचनमौषधम् ॥

देवीपुराणे ।

ये च न्यायविदः ग्राम्ना धर्मशास्त्रार्थवेदिनः ।

स्वकर्मनिरता दान्तास्तोषा वचनमौषधम् ॥

शौषधमिवोपादेयमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मोभानुपः स्मृतः ।

आर्यं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यत्तर्कणानुसन्धत्ते स धर्मं वेत्ति तत्पतः ॥

तेन तद्वचनमुपादेयमित्यर्थः ।

शारदापुराणे ।

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मग्रन्थार्थचिन्तकाः ।

सदाचारपरा ये वै तदुक्तं वदन्तयरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

वेतिहामपुराणशाः स्मृतिसिद्धान्तवेदिनः ।

वासुदेवप्रिया ये च तदुक्तं वैदिकं भवेत् ॥

जलेभ्यश्च येन्ये तेषां वचनं वर्जनीयमित्यर्थः । सिद्धमुक्तञ्च
विष्णुरहस्ये कूर्मपुराणे ।

येषां न कारणं वेदा न विद्या न जनार्दनः ।

तस्मादि धर्मशास्त्राणि प्रमाणं कारणं मुने ॥

भक्तपुराणे ।

वेदाधिगमहीना ये शौचाचारविवर्जिताः ।

नास्तिका. अपिहितमनस्तेषां वाक्तां विवर्जयेत् ॥

वैश्वदेवनिषौना ये अप-यज्ञविवर्जिताः ।

देवताविमुखा ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
आदित्यपुराणे ।

देवताविमुखा ये च जप-होमविवर्जिताः ।
विष्णुभक्तिविहीनास्त तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
येशामरक्षकं नास्ति रतिः स्नात्वाप्य एव च ।
परमे धाति सूर्ये च तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
वैष्णवतन्त्रे ।

येषां गुरौ च जपे च विष्णौ च परमात्मनि ।
नास्ति भिः सदा तेषां वचन परिवर्जयेत् ॥
वायुपुराणे ।

मग्नान्नाः सन्ता ये वै चैतुका वक्तव्यतयः ।
देवतानिन्दका ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
प्राज्जिनापुराणे ।

वेदे च देवतायाश्च कर्मण्यपि च वैदिके ।
श्रद्धा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
पद्मपुराणे ।

वाचं व्याकुर्वते नैव मीमांसां न तथाध्वरम् ।
शुष्कतर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
स्कन्दपुराणे ।

येषां विरोधरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते ।
न तेषां वचन धातुं धर्मनिर्णयमिदृशे ॥
तथा ।

पद्माग्रक्षु पुराणानि चेतिहासानि मानवाः ।

ये विनिघ्नन्ति तेषां वै वचनं परिवर्जयेत् ॥

तथाच योग्याश्चवक्त्रः ।

पुराणं पद्मराचक्षु वेदाः पाण्डुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधीश्वर-
भक्तविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

द्वादशीनिर्णयप्रकरणम् ।

अथ अवखद्वादशीनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रीराम उवाच ।

उपवासासमर्थानां किं द्वादशमुपोषितम् ।

महाफलं महादेव तन्ममाचक्ष्व प्रचक्षतः ।

ग्रह्णर उवाच ।

या राम अवणोपेता द्वादशीं महतीं तु वा ।

तस्यामुपोषितः स्वातः पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

प्राप्नोत्यमन्नाद्धर्मज्ञ द्वादशद्वादशीफलम् ।

भविष्योत्तरे धुधिष्ठिर उवाच ।

उपवासासमर्थानां सदैव पुरुषोत्तम ।

एषा वा द्वादशी पुण्या तां वदस्व मनानघ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अवणान्विता ।

सर्वकामफला पुण्या उपवासे महाफला ॥

सङ्गमे धरितां ध्यात्वा द्वादशां ममुपोषितः ।

समये समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥

तथा ।

दादग्री यवणीपेता यदा भवति भारत ।
 मङ्गमे भरिता घाता गङ्गादिस्नानज फलम् ।
 सोपवाम समाप्नोति नाच कार्या विचारणा ॥

यम् ।

यदा च शुक्लदादग्री मलय यवण भवेत् ।
 नाचा तु सा महपुण्या दादग्री विजया सता ॥

विष्णुरहस्ये ।

यवणेन समापुत्रा मासि भाद्रपदे हि सा ।
 दादग्री सा महापुण्या नाचा तु विजया हि सा ॥
 तस्या स्नानो विधानम् सर्वतैर्यक्षस्त समेत ।
 अर्चयित्वाऽच्युत भक्त्या समेतुष्य दग्धान्दिकम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला दादग्री यवणाशिता ।
 महती दादग्री श्रेया उपवासे महापुण्या ॥
 मङ्गमे भरिता पुण्ये दादग्री ताम्रपोषित ।
 अमरादेव चाप्नोति दादगदादग्रीफलम् ॥
 बुध-श्रवणसप्तम्या मेव चेद्दादग्री भवेत् ।
 अस्त्रनामहती तस्या दत्तं भवति चावयमिति ॥
 अर्चयित्वाऽच्युत भक्त्या समेतुष्य दग्धान्दिकम् ।
 फलं दत्तल्लभानाञ्च तस्या सत्त्वगुण भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

श्रवणदादशौयोगे बुधवारो भवेद्यदि ।
 अत्यन्तमहती नाम दादशौ सा प्रकीर्तिता ॥
 स्थानं जपं तथा दानं होमश्चाहुं सुरार्चनम् ।
 सर्वमथयमप्राप्तिं तस्यां शृगुल्लोदह ॥
 तस्मिन्दिने तथा स्नातो यः कृत्वा चङ्गमे ।
 स गङ्गास्नानं राम फलं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥
 श्रवणे चङ्गमाः सर्वे परिसृष्टिप्रदाः सदाः ।
 विघ्नेषाद्दादशौयोगे व्रतयुगे विशेषतः ॥
 बुध-श्रवणमंयुक्ता द्वेव वेद्वाद्दशौ भवेत् ।
 अतीथ महती तस्यां सर्वं दत्तमिहालयम् ॥
 श्रवणदादशौयोगे पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वा च विघ्नेभ्यः क्षोभवाचे जितेश्वरिणः ॥
 महामदौचङ्गमेषु प्रतिवर्षं शुचिष्ठिरः ।
 एकाद विधिवद्दानं ततो दिष्टान्तमागतः ॥
 अन्यथं परमं स्थानं दुर्लभं सर्वमागवैः ।
 यच्च कामफला वृत्ताः नष्टाः पायसकर्दमाः ।
 सदैवामलपानीयाः पुष्करिण्योमनोरमाः ॥
 तं देशमाभास वणिग्गहात्या
 सुसृष्टाभूतदभ्युपिताङ्गः ।
 कर्त्तव्यं व्रतं सुरसुन्दरीभिः
 याक स रेभे मुदित सदैव ॥
 बुध-श्रवणमंयुक्ता दादशौ चङ्गमोदकम् ।

दानं दध्नादनं शस्त उपवासपरोविधिः ॥

मगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना ।

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कामदा दादशौ कृताः ॥

या दादशौ बुभुयुतश्रवणेन घाट्ठं

सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नमस्ये ।

तामादरेण समुपोष्य नरोहि सम्यक्

प्राप्नोति सिद्धिमक्षिमादिगुणोपपन्नाम् ॥

पौष्करे पञ्चरात्रे च ।

सर्वकामप्रप्ते निष्पुबुध-श्रवणवासरे ।

दादशा मीणमीय साक्षिषगासन्नमे कथित् ॥

तथाच श्रवणदादशौ प्रकृत्योक्तं नारदोद्यपुराणे विष्णुरक्षस्ये च ।

दादश्यामुपवापोऽथ त्रयोदश्या त् पारणम् ।

निषिद्धमपि कर्त्तव्यमित्याज्ज्ञा पारमेयरी ॥

तथाच मार्कण्डेय ।

श्रवणचण्डमायुक्ता दादशौ यदि लभ्यते ।

उपोष्य दादशौ तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥ इति ॥

इयञ्च दादशीश्रवणयोगमात्रेण कृत्वापि पुण्या भवति यथा
रौचिणीयोगेनाष्टमी ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

दादशौ श्रवणयुक्ता कृत्वा पुण्यतमा तिथिः ।

अतः सा तेन सयुज्या तावत्येव प्रशस्यते ॥

केचिदेव व्याचरन्ते यदा कृत्वा श्रवणयुक्ता तदा पुण्या न तु तेन

युक्ता तावत्येव षष्टिनाद्यवस्थितैव पुण्या भवतीति । तद्युक्तं श्रवण-
युक्ता सती सत्त्वा पुण्या न तु यावती श्रवणयुक्ता तावत्येवेत्यर्थप्रतीतिः ।
एवं शङ्करगीतायाम् ।

कृत्तिकादिभरण्यन्ता तारावारविषमक्रमम् ।

न ते संयोगभाषेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ इति ॥

तेन यावत्काळा तिथिर्नक्षत्रेषु युज्यते तावत्येव पुण्येष्टवधार्यते,
तेन श्रवणद्वादश्यामपि तथैव प्राप्नोति, तदर्धमिदमुक्तं “युक्तमात्रा
नक्षत्रेषु सकला पुण्यतमेति न तु यावती युक्ता तावत्येव प्रचरति”
इति । श्रवणसृष्टेति पाठे तु सृष्टशब्दपर्यालोचनमेव च सा तथ्येन
श्रवणयोगाक्षेपः स इति प्रतीयते । तथाच श्रवणद्वादशीं प्रकृत्योक्तं
नारदीयपुराणे ।

तिथि-नक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

दिकलो यदि लभेत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः ॥

तस्मादष्टदुक्तेव व्याख्या युक्ता ।

विष्णुपुराणे ।

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

तास्त्रेव तद्ग्रहं कुर्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥

अर्थः । याः काश्चित्तिथयो येन तेनक्षत्रचक्रविशेषयोगेन पुण्याः
प्रोक्तास्तासु यदिहितं तन्नास्त्रेव कुर्यात् न तिथ्यन्तरे तन्क्षत्रचक्रयोक्ते यथा
पालगुनशुक्लपक्षद्वादशी पुण्यर्हेण युक्ता गोविन्दद्वादशी नाम तस्या-
मुपशमग्रहं विहितं तत् तस्यामेव कुर्याच्च पुण्यान्वितायां एकादश्यां,
शे।यं श्रवणद्वादशीं विना नियमः । श्रवणद्वादशीमतस्तु श्रवणेका-
दश्यामपि भवतीत्यर्थः ।

उक्तञ्च अविद्यतपुराणे ।

शौरुष्ण उवाच ।

द्वादश्यास्ते विधि प्रोक्त श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमन सर्वभौख्यप्रदायक ॥

एकादशी यदा च स्याच्छ्रवणेन भूमन्विता ।

विजया सा तिथि प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

यदा न प्राप्यते ऋच द्वादशी वैष्णवं कथिन् ।

एकादशी तदीषोम्या पापघ्नी श्रवणाश्वितर ॥

उभयोर्देवता विष्णु सुराण्युत्तमोत्तम ।

विभेदोऽपि न कर्तव्यो विभेदात्पतते नर ॥

अने त्वेव व्याचक्षते यास्त्रिययो नववयोगात्पुण्या कथितास्तासु
तद्व्रतं कुर्यादिव, श्रवणद्वादश्यान्तु न क्रियते व्रतमिति, निम्न-काम्ये-
कादशीव्रता हि वैष्णवा भवन्ति, तत्रैकादशुपवासानन्तर द्वादशुप-
वास कर्तुमशक्यं पारणान्तत्वाद्व्रतस्य, अथमाग्रे व्रते चैककाले
अन्यव्रतनिषेधाम् ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

पारणान्तं व्रतं श्रेयं व्रतान्ते विप्रभीक्ष्णम् ।

अथमाग्रे व्रते पूर्वं कुर्याद्यैव व्रतान्तरमिति ॥

तेन वैष्णवा केनापि कारणेन गृहीतेकादशीव्रतान्तेषां श्रवण-
द्वादशी उपशमोक्तयुज्यते “श्रवणद्वादशी विभेति चोपलक्षणार्थे, तथाच
प्रारब्धगृही-व्रतभो-चतुर्दशीव्रतानां नववयस्कमण-घोषमास्यादि-

तिथिलाभे तद्गतोपवासानुष्ठानं नाप्तमेव पारणानं व्रतं ज्ञेयमित्या-
देरुपपत्तिकलापस्यातुल्यत्वात् । यथा मृच्छीतोभवसप्तमीव्रतानां रोहि-
ण्यष्टमीप्राप्तौ कचमुपवासमिहिरिति । तदयुक्तं । एवकारानाञ्चस्यात्
उपलक्षणावस्थार्यैऽप्यैषोपपत्तौ अस्वायत्वासः । तस्मात् पूर्वैव ध्याय्या
युक्ता । एकादशीयुक्ता अवषदादशौ महापुष्पा मन्थपुराणे ।

द्वादशौ अवषासृष्टा सृष्टेदेकादशौ वदा ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुर्द्वलघञितः ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्कीर्णकस्तपः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभां ॥

‘अवषासृष्टा’ अवषेण युक्ता । अवषशब्दस्त्रिलिङ्गोऽस्ति ।
“अवषासृष्टेति वदन् स्वल्पअवषयोमेनापि द्वादशुपवासादियोग्या
भवतीति गमयति । विष्णुधर्माक्षरे ।

एकादशौ द्वादशौ च वेष्ण्यमपि तत्र चेत् ।

तद्विष्णुर्द्वलं नाम विष्णुसाधुजलज्ञवेत् ॥

तस्मिन्नुपोष्य विधिवद्भक्ष्येऽप्येतत्तु भुवं ।

द्वादशामुपवासोऽपि तथोद्दृष्टान्तु पारणं ।

निषिद्धमपि कर्तव्यमाज्ञेय पारमेधरी ॥

नारदीयपुराणे ।

ससृष्टेकादशौ राजन् द्वादशौ यदि मंसृजेत् ।

अवष व्योतिषा श्रेष्ठ प्रह्लादयां व्यपोहति ॥

यस्य उपवामाशमर्थः स्वीकृतोकादशीव्रतस्य तस्यैकादशमेवोपवाधो
द्वादशान्तु पूजामाचविधिः “अममाप्ते पूर्वमित्युदाहृतवचनात् ।

तथाच मत्स्यपुराणे ।

द्वादश्या शुक्लपक्षे तु नक्षत्र अवश यदि ।
उपोष्यैकादशौ तत्र द्वादश्या पूजयेद्भूरि ॥

धन ।

अवशेन धिता यत्र द्वादशौ लभ्यते कश्चित् ।
उपोष्यैकादशौ तत्र द्वादश्यामर्चयेद्भूरि ॥

यस्तुपवासदयामर्च्य अस्तीकृतैकादशौततश्च न द्वादश्यामेवो-
पवसेत् ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

उपोष्य द्वादशौ पुण्यां विष्णुपक्षेण सयुता ।
एकादश्याश्च पुण्यं नर प्राप्नोत्यसमय ॥
याजयेये तथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षित ।
सर्वं फलमवाप्नोति अघातोऽप्यऽऽतोऽपि यम् ॥

अऊत इति वङ्गमीहि ।

एवमेकादशौ सुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ।
पूर्ववामरत्न पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसमय ॥

यस्तुपवासदयामर्च्य अति भविष्योक्तदे दिनद्वयेऽप्युपोषण
विहित ।

एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यामप्युपोषयेत् ।
न चान्न विधिलोप स्वादुमयोर्देवत हरिरिति ॥
असमाप्ते यत्र पूर्वं नैव कुर्याद्भूतान्तरमिति ।

निषेधात्ममात्रिश्च पारणेन विना नास्ति, तदभावे उपवासद्वये

इतो वचनेनैव विष्णुशृङ्खलयोगे लेकसादेवोपवासाच्छ्रयदादशौ-
 मतकार्यमेकादशौप्रतकार्यं च प्रसङ्गात् सिध्यति । अत्र केचिदाहुः
 यदा तु भाविदिनशेषे रात्रौ वा अवणयोगस्तदा “प्रातः सङ्कन्दये-
 द्विदासुपवासप्रतादिकमिति वृत्त्ययोगाभावादनुरोधेन सा तिथि-
 रिति तदयुक्तं अवणयोगेन कृत्तृतिथिपुण्याभिधानात् तेन
 पयातौतेनापि अवणयोगेन पुण्याता तथा भाविनापि अवणेन
 सुण्याता विद्यत एव, तथाच विष्णुशृङ्खलयोगेनास्त्रामेकादशान्ततृ-
 णमेव दिवसपुण्यात् नानादादशौप्रतप्रदणमद्वयं कियते । तथाच
 नक्षत्रोपवासे अक्षमपक्षमन्विनो नक्षत्रस्थोपेय्यतात् तस्य च प्रातर-
 प्राप्तावपि प्रतप्रदणमद्वयस्य पूर्णत्वात् प्रातरैव युक्तः । न च तथापि
 विप्रतिपत्तिः, सकलाहोरात्रपुण्याभिधानात् तस्मात् “सुहर्त्तमप्य-
 होरात्रे यस्मिन् युक्तं हि सम्भते । अष्टम्यां रोहिणीचवं तां सुपुण्या-
 सुपात्रयेदित्यनेन न्यायेन अवणयोगमात्रेण दादश्यापि सकला सम्भ-
 विजयाभिधाना पुण्यातामनुष्ठेयकर्माहति ।

अथ पारणकासनियमः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिथि-मन्त्रनियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणायां प्रतमद्वयमवाप्नुयान् ॥

तथा ।

याः काचित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुता ।

एवान्ते पारणं कुर्यान् विना श्रवणरोहिणीम् ॥

वज्रपुराणे ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्नेकोऽपि विद्युश्चतै ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिवं वेदविदो विदुः ॥

भारदीयपुराणे ।

तिथि-जन्मसंयोगे उपवासो भवेच्छदा ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावच्चैकस्य सङ्गमः ॥

इति यवणदादमौर्निर्णयः ।

अथ शिवरात्रिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दपत्नी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वघृताः कार्यास्तिस्रस्तु पारणं भवेत् ॥

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

आवणौ दुर्गमवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्लेदिगम् ।

अथर्वौ शिवरात्रिश्च कार्यौ भद्रा-जयाश्रिते ॥

तत्र दृष्टान्तिस्मृतिटीकाकृतः केचिदाहुः ।

यदि तावन्निषिद्धायास्तयोर्दशीयुक्तायाश्चतुर्दश्याः प्रतिप्रभवोऽयं
ततः शृङ्गापञ्चतुर्दशीविषयता सात्तस्या एव पूर्वविद्धाया निषिद्ध-
त्वादितरत्र तु “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव छणपक्षे चतुर्दशीत्यादिना पूर्व-
विद्धाया एव गृह्यताम् । अथोपवासविषये अन्नावास्यायुक्तायाश्चत-

दंष्ट्रा अपवादोऽयं तदसत् उपवासाश्रवणात् । शिवरात्रिग्रन्थेनोच्यते
इति चेत् । एव तर्हि यत्र त्रयोदशामुपवासो विहितस्तदुदंष्ट्रा
जागरणन्तद्विषयं स्यात् । अथ शिवरात्रिग्रन्थेन जागरणमभि-
धीयते चेत्तर्हि नेदमपवादकमुपवासाविधानात् ।

भुक्त्वा जागरणे गते चन्द्रार्चप्राप्ते तथा ।

ततो प्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति जागरणस्य पूर्वविद्धाध्यामेव विधानादनर्थकमिदं वचनं
तत्तुल्यार्थमिदमिति चेन्न, वचने शिवरात्रिपदस्याविवक्षितत्वप्रसङ्गात् ।
तस्माद्यत्र द्वितीयेऽहनि चतुर्दशी न विद्यते आदित्योदयसमये वा
विद्यते तत्र पूर्वविद्धाया मिषिद्धत्वादमावास्याग्रहणे प्राप्ते ।

अयमस्मी शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा-अचान्तिते ।

इत्युच्यते, यदा

मुहूर्ते पञ्चभिर्विद्धा यादवैकादशी तिथिः ।

तदहंविद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेदुध ॥

अथ तदहंविद्धाया एव मिषेर्ग्रहणे यत्र तदधिकविद्धा भवति
तत्र “उपवासनिषेधे तु भयं किञ्चित्प्रकल्पयेदिति भक्षकल्पनायां
प्राप्तायामिदमुच्यते “अयमस्मी शिवरात्रिश्चेति । यदा तु दिनद्वयेऽपि
चतुर्दशी विद्यते द्वितीयेऽहनि रात्रौ न विद्यते रात्रौ च जागरणं
विहितं नदा

एकादशीमुपोषित्वा द्वादशीमुपोषयेत् ।

नेवात्र विधिसोप स्यादुभयोर्देवत हरिः ॥

इति न्यायेन समानदेवताकत्वेनामावास्याध्यामेव जागरणं कार्यं

मदुघ्नताद्यैव हि ।

अष्टम्या वा चतुर्दश्या च शिव शशितम्रत ।

सुमुचु पूजयेन्नित्यं च लभेदीप्तिं फलम् ॥

इति शिवव्रत चतुर्दशा दृश्यते ।

तथा ।

पूर्वपूज्य देवेन गुरुमग्निं भक्ति ।

अदत्ता च बलि तत्र शिवस्याष्टमत अपेत् ॥

इत्यमावास्यायां दृश्यत एव । अपि च शिवरात्रिशब्देन उप-
वास-शिवपूजा-जागरणान्यभिधीयन्ते, हे वा एक वा आद्ये यद्ये उप-
वासस्य वा विहिता सैवेतरयोरपि, द्वितीयपक्षे यद्युपवासस्यतिरिक्ते
हे अभिधीयेते तर्ह्येकमावास्या भविष्यतीति द्वितीयेव स्यात्,
तृतीय पक्षस्तदुपपन्न । यदि जागरणस्योत्पत्तौ शिवरात्रि-
शब्दवाच्यस्य कालविशिष्टस्य विधानं स्यात् ततोऽधिकारवाक्ये
शिवरात्रिमतस्य कालसम्बन्ध सत्यमाने जागरणकालसम्बन्ध उक्तो भवति
यद्योत्पत्तिवाक्ये सत्यमपि यागानां कालसम्बन्धेऽवगते दर्श-पूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति दर्शपूर्णमासवाच्या यदेव पक्षे
विधीयत इत्यवधारित, एवमिहापि स्यात् । न च तथ्यासि । यत्र
तावत् प्रथम दुर्वाससा व्याध प्रति ।

अथपक्षे चतुर्दश्या न किञ्चिन्ममस्यपि ।

प्रातः प्राणवायव्यं बुधशमीदितोऽव्या ॥

इत्युपक्रम्य ।

धनुः कोट्याहताभ्येव विष्णुपञ्चाशि मानद ।

पतिनानि महाराज शशोः शिरसि भूमिप ॥

तस्थौ स एव तत्रैव सर्वराचमतन्द्रितः ।

सोदरार्थं महाराज मृगलिभुरहकृतः ।

रात्रिग्रेवं स्थितो व्याधः स्यादृष्टिरगामिकः ॥

इत्युपवास-शिवपूजा-जागरणानि प्राशङ्गिकानि तत्र आतामौ-
त्यभिधाय ।

प्रभाते पिमले जाते बुद्धा नयैव शङ्करम् ।

क्षाला सरसि राजेन्द्र पूजयिता मधेश्वरम् ।

विष्णुपैर्नृपसेष्ठ कन्दमूलैश्च पारितम् ॥

इत्येतद्वृत्ति कथिते ज्ञेन विशेषेण भगवान् जागरणमेकफल-
सम्पन्नं व्रवीति । यदपौश्वरवचनं पार्वती' प्रति व्रतनिरूपणे ।

माघे कृष्णचतुर्दश्या कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इत्युपक्रम्य ।

चयोदश्यां विद्याल्लासि एकभक्तं समाचरेत् ।

उपोषितो वरारोहे चतुर्दश्यां वरामने ॥

इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण स्थापन-ग्रन्थ सुम्यादिभिरभ्यर्चनं पादादा-
रभ्य सर्वाङ्गपूजामभिधाय योग्यमण्डल दीपमालाभिर्वैष्टयित्वा-
प्रदानान्तम् ।

य वै शुद्ध्यति पापेन त्रिविधेन वरामने ।

इति प्राशङ्क्यसहितमभिधाय "जागर तत्र कर्त्तव्यं नीतवादिच-
मङ्गलैरिति जागरणमभिधाय "कर्त्तव्या यामपूजा च स्नानं पश्चा-
दृतेन नित्येवमन्त्रेण कृतं, यत्र प्राधान्येन कस्यदिशेषः, तस्मात्

प्राधान्यं सर्वेषां चयाणां द्योवां आद्यपद्ये “मुख्यं वा पूर्वोदना-
लोकवदिति न्यायेनोपवासदिन एव सर्वेषामनुष्ठानम् ।

द्वितीयपक्षे तु “चतुर्दश्यां तु कौनाग्रसपर्यां येन मे कृता । तथा
जागरणं रात्रावित्यत्र जागरणस्यैव रात्रौ अवस्थात् । इतरस्य
चतुर्दश्यामेव अवस्थात् । यदि परस्मैपदानि चतुर्दश्यादुरोधेन
दिवैव पूजा आरभ्यते तथापि दोषो नास्ति, अस्ति च पुराणा-
नारे “यत्तपूजातो भिक्षा दिवापूजेति दिवैव सर्वस्याः पूजायाः
प्रारम्भः । वस्तुतस्तु चयाणामेव प्राधान्यं इत्ययमेव पक्षः ।

अम भक्तोजनो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ।

गणतं मोक्षदं दिव्यमन्त्रं दिव्यप्राशनम् ।

सकृत्कृत्वा तु बुभुजे भोगानमृतसमभवानिति ॥

तथा ।

तुष्टोऽहं भवभक्त्य शिवरात्रिमुपोषकः ।

वरं ददामि ते त्वभ्यं देव-दानवकुलभम् ॥

इत्येवमादिवद्भवचनानुसारादुपवासस्यापि प्राधान्यमेव तस्मा-
त्तथाप्यामपि कलसम्बन्धितान् ।

माघे छण्णचतुर्दश्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

इतीह प्रधानानां व्रतप्रवृत्त्याख्यानात् व्रतस्य च चतुर्दश्यां विहित-
त्वात् छण्णचतुर्दश्याश्च पक्षद्वितीयक्याया उपवासे सहणादन्वयजया-
नित्याया एव छण्णचतुर्दश्या सहणादिश्च च तदधश्चवादेकस्मिन्नेव
दिने उपवास-पूजा-जागरणानाञ्च कर्त्तव्यत्वादवगमन्यतरकाल-
बाधाधामापनित्याया पूजा-जागरणकालस्य पाश्चात्याश्च बाधा युक्ता ।

उपवासस्य च तथोः पूर्वमथनुष्ठेयत्वादनुपपन्नातविरोधित्वात् स-
क्षात् एवानुष्ठानं युक्तं । अपि चोपवासस्योद्देशादव्यापकस्य तन्मध्य-
गतकालैकदेशेऽनुष्ठीयमानयोः पूजा-जागरणवोक्तिविधये अग्रयो-
जकयोः आधान्याविशेषेऽपि नाभ्यस्तमेव युक्तं नोपवासकालस्याभ्या-
सन्तर्भूतत्वादप्यत्र तूपवासं विना जागरणं दृश्यते । यथा,

कश्चित् पुष्पविशेषेण विहीनोऽपि च यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रममतां व्रजेत् ॥ इति ।

तत्र भवतु पूर्वविद्धाया ग्रहणं । उक्तञ्च “भुक्त्वा जागरणे गते
इत्यादौ ।

अग्रे तु न्यायसिद्धेऽर्थे पुराणमेवं पठन्ति ।

आधासिते भूतदिनं हि राजन्

उपति पोगं यदि पद्मदम्बाः ।

जवाप्रयुक्ता न तु जातु कुर्या-

श्चिप्यस्य रात्रिं प्रियङ्गुश्चिवस ॥ इति ।

तदेतदपेक्षलं ।

एकादशष्टमी पक्षी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्रिताः ॥

इत्यादिभिर्द्वर्वाग्रहादिवर्षैरुपवाधतिचिनिर्णयप्रस्तावद्वि-
रमायास्याविद्धायां चतुर्दश्यामुपवासो यथा विहितः तथा त्रयो-
दशीविद्धायामपि तस्यां ।

छप्पपक्षेऽष्टमी चैव छप्पपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा ॥ कश्चिन् ।

अपवाधेषु कालेषु एष धर्मः सनातनः ॥

इति निगमवचनेभिहितः, एवमविशेषे सति ।

जयन्ती शिवरात्रिस्तु कार्यं भद्रा-जयान्विते ।

इत्येवमादिप्रागुदाहृतवचनवशाच्छिवरात्रिस्तुर्दशौ पूर्वविद्धा
गृह्यते । अतएव शिवरात्रिस्तस्य रात्रिप्राधान्यमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलस्त्यतः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥

‘निशि भ्रमन्ति’ ‘विचरन्ति’ । ‘शक्तयः’ देव्यः । ‘शूलस्त्यः’ शूलरः,
यतोऽतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तेषां भूत-शक्ति-शिवानां पूजनम् ।
मागराखण्डे ।

माघमासस्य ह्यष्टम्यां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।

अहं दास्यामि भूषणे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

लिङ्गेषु च समक्षेषु चलेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यपन्दिगं वर्षपापविशुद्धये ॥

तस्माद्रात्रौ हि ते पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरभेष्ट विषापा स भविष्यति ॥

तथा ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये या श्वाश्विचतुर्दशी ।

अनन्त्रेण समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥

‘अनन्त्रः’ चतुर्दशी । यत्तु वचनम् ।

भाषाश्रिते भद्रदिनस्य रात्रौ-

सुपति चोक्तं यदि पञ्चदश्याः ।

अथाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य शक्तिं प्रियच्छिवस्य ॥

‘अथा’ चयोदशी, न तु यस्यां रात्रौ चयोदशीयुक्ता चतुर्दशी ।

तथा चास्मिन्नेव वचने अथायुक्तां रात्रिमिति प्रतीयते ।

तथापि पञ्चपुराणे ।

चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणात् ।

जागरे शिवरात्रिः स्यात्त्रिंश पूर्णा चतुर्दशी ॥

अनेन चयोदशीसम्बन्धा यदा चतुर्दशीरात्रिर्न भवति किन्तु दिनभुक्तिप्रमाणात् दिनपर्याप्ता तदा जागरोपवासादि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । एवञ्च माघस्य कृष्णचतुर्दशी रात्रौ अथायोगस्य निषिद्धत्वात् ।

अर्द्धरात्रात् पुरस्ताद्येवमथाद्यौ यदा भवेत् ।

पूर्वमिदमेव कर्त्तव्यं शिवरात्रिः शिवप्रियेः ॥

इति वचन माघव्यतिरिक्तविषयमिति केचित् । शिवरात्रिर्न माघमासव्यतिरिक्ते कृष्णचतुर्दश्यामुपवासविधानात् ।

“आदौ मार्गशिरे मामि दीपोऽस्वदिनेऽपि च ।

ऋद्धीयात् माघमासे वा द्वादशैवसुप्तोपवेदित्यादिना ।

दीपोऽस्वेष्वेवा माघकृष्णायान् चतुर्दशी ।

द्वादशस्यपि माघेषु प्रकुर्यादित्यत्र जागरम् ॥

इति सङ्गाद्विषयवचनेन जागरणस्यापि विधानादिति । तद्युक्तं माघमासव्यतिरिक्तचतुर्दश्यामुपवासविधानेऽपि न या शिवरात्रि-
शब्देनोच्यते शिवरात्रिशब्दस्य माघमासकृष्णचतुर्दशीं रुद्धत्वात् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये श्रमिता या चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा स्वाता सर्ववज्रोत्तमोत्तमा ॥

तत्रैव शङ्खादिखण्डेऽपि ।

माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये कृष्णा या च चतुर्दशी ।

दत्ते शिवपत्नं पश्चात् तेन सर्वसुरासुरैः ।

शिवरात्रिरितिख्याता मत्कलैव वृषक्षिता ॥

तथा ।

माघमासस्य श्रेष्ठे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

भागवतखण्डेऽपि ।

माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिर्द्यैव चतुर्दशी ।

तस्या रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिर्मुमुक्षुषा ।

तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु यदा संक्रमते हरः ॥

तथाच तत्रैव साधभासे कृष्णचतुर्दशीं मल्लयोज्ज्वला ।

यानि काम्येषु लिङ्गानि चक्षानि न्यावराणि च ।

तेषु संक्रमते देवस्तथा रात्रौ यतो हरः ।

शिवरात्रिस्तु प्रोक्ता तेन सा हरवत्प्रभा ॥

शिवरहस्ये ।

तत्प्रमृज्यथ देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रिरितिख्याता प्रियेय त्रिपुरादिषु ॥

तस्मादेषैवं विषयव्यवस्था । यदा दिनद्वयेऽपि नन्दोपस्थापिनी

प्रथमदिन एव वा चथोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव चतुदशी
चथोदशी यदा देवौति वचनात् । यदा प्रथमदिन एव प्रदोष
व्यापिनी चथोदशी च दिनपर्याप्ता तदा पूर्वैव ।

प्रदोषव्यापिनी यास्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जामरण यस्मात्तस्मात्ता समुपोषयेत् ॥

इति वचनात् ।

ननु यदा द्वितीयदिन एव प्रदोषव्यापिनी तदा किं 'अर्द्ध-
रात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वा यास्या, उत 'प्रदोषव्या-
पिनीति वचनादुत्तरेति कथं निर्णय । उच्यते यद्यपि 'अर्द्धरात्रात्
पुरस्ताच्चेदितिवाक्य द्वितीयदिने प्रदोषव्यापिलाभावेऽप्युपपद्यते
'प्रदोषव्यापिनीति वाक्यार्द्धरात्रादुपरि जयायोगेऽपि तथायेवविधे
विषये द्वितीयचतुर्दशीग्रहणे प्रामुदास्यत्पूर्वविद्वशिवरात्रि-प्रति-
पादक-वज्रवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गः, पूनश्चिवरात्रियद्ये तु तदभाव इति
सैव यास्या । किञ्च पूर्वा वज्रकर्मकालव्यापिनी उत्तरा तु न तथेति
सैव यास्या । यदा तु दिनद्वये प्रदोषकाले चतुर्दशभावस्तदापि
'अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनात् पूर्वैव । यन्तु माघाशितवचनं
तदेतद्वाक्यपर्यालोचनयार्द्धरात्रादुपरिजयायोगमिवेधकः । शिवरा-
त्रिप्रतान्तर्भूतमाघमासव्यतिरिक्तसप्तचतुर्दशीनिर्णयस्त्वेष । 'एका-
दश्यष्टमी षष्ठीतिवचनादभावात्स्याविद्धा सा प्राप्ता 'छण्डपचेष्टनीति
वचनात् चथोदशीविद्धा । एव विरोधे सति रात्रौ यामचतुष्टये
पूजाविधानाज्यागरणविधानाच्च तदनुसारेण वज्रकर्मकालव्यापिनी
यास्या । यदा तु तत्कर्मकालव्यापिकृतोदविशेषस्तदा ।

रुद्रमतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु पूर्वोद्दिष्टासु पावसेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनाचिर्णयः ।

अथ केचिदाहुः ।

यदा पारणपथ्यान्नामावासा तदा पूर्वा नोचेत् परा ।

भृताष्टम्योर्दिवा भुक्ता रात्रौ भुक्ता तु पर्वणि ।

एकादश्यां दिवारात्रौ भुक्ता चाश्रायणक्षरेत् ॥

इति भोजननिषेधात् ।

अथोद्देशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः साक्षिणि पूर्णा चतुर्दशी ॥

‘दिनभुक्तिप्रमाणतः’ दिवसभोजनानुरोधेन, यस्यां अथोद्देशीं उपोषितायां तिथ्यन्ते विहितं पारणं रात्रौ नोपपद्यते साच अथोद्देशी दिनभुक्तिप्रमाणत इत्युच्यत इति । तदनुक्तं भुक्तिग्रन्थस्य भोजनवत्कालमात्रावपि तिथि-मन्त्र-वारभुक्तिरित्यादियु व्योतिःशास्त्रे निरूढत्वात् । एवञ्च भुक्तिग्रन्थेन भोजनग्रहणे “अर्द्धरात्रात् पुरस्तादेदिति ब्रह्मसम्यक्, कालव्याप्तिग्रहणे तु ॥ ब्रह्मस्य इति नैरात्र भुक्तिग्रन्थेनोच्यते । किञ्च “अथोद्देशी यदा देवोतिवाक्यात् तिथ्यन्ते विहितं पारणं यदा दिन एव सम्भवति तदा पूर्वा याज्ञे-त्यपमर्द्येन लक्षणादिकेयं विना सभ्यते । दिनग्रन्थेन च समिहित-अथोद्देशीसमद्दिनपरित्यागेन भवत्येते दिनाभारं याध्वं द्वितीय-दिनभोजनप्रमाणअथोद्देशी यदा पूर्वदिने तदा निशि सम्पूर्णं चतुर्दशी पाद्येत्युक्ते च यदा अथोद्देशी पटिकादिपरिमितभो-

जनप्रमाणा तदेव चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्य्येति प्रसज्येत । ततश्च
 प्रागुदाहृतवाक्यविरोधः । अथैवमुच्यते यस्या जयोदश्या उपोषि-
 ताया दिवा भोजनं सम्भवति सा रात्रेति तदपि न सर्वस्यामपि
 जयोदश्यामुपोषितायान्दिवाभोजनसम्भवात् । अथ तिथ्यन्तविहित
 भोजनं यदा दिवा सम्भवति तदा पूर्वा रात्रेति, तस्य सप्तशतप्रसङ्गात्
 रात्रिभोजनेऽपि बाधकमावाच । निषेधस्य रागप्राप्तभोजननिषेध-
 तात् रागप्राप्तलाभे विधिसृष्टे निषेधाप्रवृत्तेर्विधिवैयर्थ्यविकस्या-
 दिप्रसङ्गात् अग्नौषोमीयद्विषादिवत् । उपपादितचैतत्तौलाभ्या-
 दिकालनिर्णयप्रस्तावे । तस्मात् सकलदोषपरिहारार्थं भुक्तिप्रभ्वेन
 कालस्याग्निरेवोच्यते न भोजनमिति सिद्धम् । एवञ्च शिवरात्रौ
 सकलवचनपर्यालोचनया व्यवस्थाया आस्पनिकौ दृष्टव्यतिस्रतिटौ-
 काकृतौका व्यवस्था हेया । शिवपूजाआगरणकालबाधश्च विना
 कारणं प्रसज्येत । उपवासस्यापि पूर्वविद्धायामुपपादितत्वात्
 वज्रतरवाक्यसङ्कोचप्रसङ्गाच्च । शिवरात्रिप्रभ्वेन उपवास-पूजा-आग-
 रणान्यभिधीयन्ते । जयाषामपि प्राधान्यप्रतीतेः ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

एव द्वादश वर्षाणि शिवरात्रिमुपोषकम् ।

यो मा जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमाहरेत् ॥

शिवश्च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशी ।

मातुः पयोधररश्मं न पिवेत् स कदाचन ॥

नामरखण्डे ।

उपवासप्रभावेन प्रसादपि च जागरात् ।

४१० चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये [३ अ० ।

शिवरात्रि तथा तस्य सिद्धस्यापि प्रपूजयेत् ।

ततो राज्य समासाद्य पितृ-पैतामह महत् ॥

नागरखण्डे ।

स्वयम्भूस्त्रिङ्गमभ्यर्च्य सोपवास सजागर ।

अज्ञानमपि निष्पापो निपादोगण्ठाद्धत ॥

अन्यान्यपि त्रयाणां प्राधान्यप्रतिपादवानि वचनानि प्रागुदा-
हृतानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवोद्यमकलश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

शिवरात्रिनिर्णये समाप्त ॥

अथ पर्वसन्धिकालनिर्णयः ।

तत्र पर्वं द्विधा पौर्णमासी अमावास्या चेति । तयोश्च स्वरूपं गोमिथेन दर्शितं ।

य परमो विप्रकर्षं सूर्याचन्द्रमणोः वा पौर्णमासी य परमं मन्त्रिकर्षं शामावाप्तेति ।

स्तथ्यन्तरस्य ।

यदा अस्त गते सूर्यं चन्द्रमा अभ्युदियात् वा पौर्णमासीति ।

तत्र पूर्वमाप्तमनिर्वचनं ब्रह्माण्ड-मन्त्रपुराणयोः ।

यदीयेने अनीपाते दिवापूर्णे परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ परास्ते तु पूर्णत्वात् पूर्णिमा सता ॥

अमावास्यानिर्वचनं प्रतपयन्नुतौ ।

ते देवा अमुवन्नमा वै नोद्य वसुर्वचति सो न प्रावात्सीदित्यु-
पक्रम्यते देवा अमुवन्न वा इममन्वत्सोमादितुयात् सोममेवाग्ने मम-
रामेति । तस्यै सोम ममभरत्येष वै सोमो राजा देवानामन्न घञ्-
चन्द्रमा य यवैष एता राशि स पुरस्तात् यथादृष्टे तमिम लोक-
मागच्छति स य दद्याप्यथौषधीश्च मविशति स वै देवाना च स्तन्नः
क्षेपा तद्यदेव इताः राशिभिश्चामा वषति तस्मादमावास्या नामेति ।

अत्र प्रथमवाक्ये ह्यवधानान्तरप्रोषितेन्द्रममाममादेवानामुक्तौ
वसुनेन्द्रेण अमावास्यानिर्वादादमावाप्तेति, द्वितीयवाक्ये तु वमोद्यन्-

मघोऽप्यां राचावस्त्रिंशोने निवासादमावासेति द्विधा निर्वचनं ।
पद्मपुराणे ।

अग्निव्याता इति ख्याता यज्जानी यज्ञसंस्थिताः ।

अच्छोदा नाम तेपान्तु मानसी कन्यका नदी ॥

तमयामावसुन्नाम पितरं वीर्यं यद्वता ।

वने वराधिनीं स्रग्ं कुसुमायुधपौडनात् ॥

योगाद्बुद्धा तु तेनासौ अभिषारेण भाविनी ।

धरां न स्मृते पूर्वं पपाताय भुवस्तले ॥

तिषावमावसुर्व्यामिच्छासुमे न तां प्रति ।

वीर्येण तस्य मा लोने अमावासेति विद्युता ।

पितृणां वल्लभा यस्माद्दत्तस्यास्यकारिणी ॥

परमसंयमिपिश्रणाभिमतजगत्प्रपञ्चोत्पत्तिहेतुभूतामावसुर्धैर्य-
निर्वहणप्रतीतमहिमनादमावासेलुच्यते इत्येतदितिहासतात्पर्यं ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमानाम रवेरग्निः सदस्रप्रमुखः स्थितः ।

यस्यास्य तेजसा सूर्यः श्रोतस्तेल्लोकदीपकः ।

तस्मिन् विप्रति चेनेन्दुरमावासा ततः स्रता ॥

मत्स्य-वायु-वल्मीकिपुराणेषु ।

अमा वमेतां असेषु यदा षड्-दिवाकरौ ।

एषा षड्दशैराचिरमावासा ततस्तु मा ॥

अमामह एकत्रैत्यर्थः ।

स्कन्द-मत्स्याण्डपुराणयोः ।

अमा नाम रवेरश्लिष्टच्छोके प्रतिष्ठितः ।

तस्मात्सोमो वसत्यसाममावास्या ततः स्रता ॥

मत्स्य-वायुपुराणयोः ।

आश्लिष्य ताममावास्यां पश्यतस्तु समागमौ ।

अस्योभ्यं चन्द्र-सूर्यौ तौ तदा ते दृग्ं वक्ष्यते ॥

भगवतौपुराणे ।

कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयन्ते रविः ।

अमृतेनामृतं लप्ते प्रीयते विमुधेः क्लमात् ॥

कलामाद्यां पिवेद्भक्तिर्द्वितीयं तपनः कलां ।

विधे देवाप्तुनीयाच्च चतुर्थींश्च प्रजापतिः ॥

पञ्चमीं वरुणस्यापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमींश्वरयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीं ॥

नवमीं हृष्यपचक्ष पिवतीन्दुः कलामपि ।

द्वादशीं महतस्यापि रुद्र एकादशीं कलां ॥

द्वादशीं पिबते काल भग्नस्थलः त्रयोदशीं ।

चतुर्दशीं पश्यपतिः कलां पिवति नित्यश्रः ॥

ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलां ।

कलावग्निष्टोनिष्यीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलं ॥

अमार्यां विप्रते यस्मादमावास्या ततः स्रता ।

पूर्वर्हिं प्रविशत्यर्कं मध्याह्ने च वनस्पतिं ॥

अपराह्णे विप्रतप्यु स्त्रां योनिं वारिसम्भवः ।

अर्मां प्रविष्टः सोमस्तु त्रैयया कक्षवैकया ॥

दृष्ट-गुह्य-सता-दृष्टान् निष्पादयति चौषधीः ।

तमोपधिस्थितं गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ॥

तद्भानुगतं गोमूत्रं क्षीरममुषगच्छति ।

सत्क्षीरममृतामृता मन्मथुतं दिजातयः ।

छायाकार-वपट्कारैर्गुह्ययाजतयः क्रमात् ॥

ऊतमग्निषु सोमाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।

एवं संजोयते सोमः क्षीरयाप्यापते पुनः ॥

ते च पूर्णमासमावाख्ये द्विविधे पुराणात् ।

राका चानुमतिर्यैव पौर्णमासी दिधा स्यता ।

क्षिनीवासी कुङ्कयैव अमावास्या दिधा त्विति ॥

अथानुमतिः क्षिनीवासी च चतुर्दशीमित्ये, राका कुङ्कय प्रति-
पत्तिर्ये ।

तथाच काठकश्रुतिः ।

या पौर्णमासी चानुमतिः, योत्तरा या राका, या पूर्वामावास्या
या क्षिनीवासी, योत्तरा या कुङ्करिति ॥

दृष्टवशिष्टः ।

राका चानुमतिर्यैव पौर्णमासीद्वयं विदुः ।

राका मन्पूर्वचन्द्रा स्यात्क्षिनीचानुमतिः स्यता ।

रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् खैव राकेति कीर्तिता ॥

भगवतीपुराणे ।

यदा त्वष्टमियात्सूर्यं पूर्णयेन्दुरुपागमत् ।

युगपत्तोत्तरा राका तदा भवति पृथ्वीमा ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्यता ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रक्षणाद्यैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

दृष्टव्यमिदं ।

दृष्टव्यद्रामभावाद्यां सिनीवासीं प्रथयते ।

तामेव च कुङ्कमाङ्गर्णष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

मत्स्य-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

सिनीवासीप्रमाणस्य चीरणेषो निशाकरः ।

अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवासी ततः स्यता ॥

‘सिनी’ शिता अवसितेति यावत्, अर्को बाहः ‘वासी’, सिनी
बाधौ वासी चेति सिनीवासी । ‘सिनीवासीप्रमाणः’ बाह्यापमाच-
इत्यर्थः ।

कुम्भिति कोकिलेनोक्ते यावाङ्काशः समाप्यते ।

तत्काशसंश्रिता द्यौश्च अमावास्या कुङ्कः स्यता ॥

तथान्धौ बावनुमत्या द्वौ स्रवौ काश उच्यते ।

स्रवौ दावेव राकाया ज्ञेयः काशोऽपराजिकः ॥

तथा ।

द्वौ स्रवौ अमावास्यायाः स काशः पर्वबन्धिषु ।

अक्षरस्य कुङ्कमाचः पर्वकाशस्य स स्यतः ॥

तथा ।

अनुमती च राका च सिनीवाली कुङ्कुमा ।

एतासां दिखत काशः कुङ्कुमाचा कुङ्कुः स्रता ।

इत्येव पर्वसन्धीसां काशो वै दिखतः स्रतः ॥

भगवतीपुराणे ।

अनुमत्याद्य राकायाः सिनीवाल्याः कुङ्कुं विना ।

एतासां दिखत काशः कुङ्कुमाचा कुङ्कुः स्रता ॥

तच्च सन्धौ यजेतेति सन्धौ यागं कर्त्तव्य इति ।

तस्य चातिस्त्रक्षणेन कर्मानुष्ठानाद्योग्यत्वात् सन्धिग्रन्थः स्मार्थ-
सन्निहितकर्मानुष्ठानयोश्च पूर्वापरं काशं लब्धयति ।

अतः सन्धिमभियजेतेत्यभिग्रन्थोपरोक्तार्थः प्रतिपदि कर्त्तव्य-
त्वात् सन्धेरपरि धानकर्त्तव्यताप्रतीतिः सन्धिपूर्वकाखे यागो न प्रा-
प्नोति । नैष दोषः निपातानामनेकार्थत्वात् प्रत्यासन्नं सन्धिमभि-
क्षत्वा यजेतेति वाक्यार्थः, अन्यथा प्रतिपदमभियजेतेत्यप्युपर्य-
र्थपक्षपत्तेः, प्रतिपदि व्यतीतायां तत उपरि द्वितीयायां दृष्टव्य-
मिति प्रसज्येत । तस्मात् पूर्वापरभाविनि काखे सन्धौ यजेतेति
श्रुतिर्यागं विधत्ते, अतएव ब्रुवन्तरं “सन्धिमभितो यजेतेति ।

तथाह बीधायन ।

सूक्तानाम् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते ।

सामौष्य विषय प्राञ्च पूर्वणाय परेण वा ॥

ततश्च सन्धिसन्निहित एव काखे यागस्य कर्मणोऽनुष्ठाने माते व्यवस-
याहर्दये नियमस्ताव श्रुतिः । “पूर्वेद्युरिवावर्हिः करोति अपिमे वारभ्य
मृचीलोपवधति । तथा “पूर्वेद्युरग्निं स्मृणाति उत्तरमहयेजतीति ।

तदप्यहद्वयं प्रतिपत्त्यवसंधीत्याह गोभिलः ।

पदान्ता उपवसन्त्याः पदादयोऽभियष्ट्या इति ॥

‘पदान्ताः’ पद्यद्वयं, तास्मिन्वाधानादि कर्त्तव्यं, ‘पदादयः’
प्रतिपदः ।

निगमः ।

उपेक्षान्तं यथेदादिं पद्योः पद्यचिन्तक इति ।

प्राङ् लौगाक्षीयाः ।

आदिस्थान्त्य पद्याणां पश्या इति ।

काव्यायनः ।

पदादौ यदाच इति^(१) ।

भरद्वाजः ।

पदाद्या चष्ट्या भवन्तीति ।

आपस्तम्बेनापि ।

अमावास्यायां दीक्षा यज्ञनीचे वा पौर्णमास्यां यज्ञनीचे वा
क्षौत्यमहः ।

इति पौर्णमास्यामावास्तोपरितनदिनस्य प्रतिपद्रूपस्य यज्ञनीच-
नमुक्तं ।

लौगाक्षिणाच विप्रो दर्शितः ।

श्रीमन्नान्नौपसप्तस्य धामस्य चतुरो विदुः ।

दावंशावुभूजेदन्धौ धामे च मतकर्मणीनि ॥

(१) पदादौ ददिचरन्तीति ॥ ।

‘अपवस्तु’ उपवासस्यान्वयाधानादेस्तीर्णान् विदुः । यागस्य चतुरोऽंशान् विदुः । ‘अन्यावंगौ’ पञ्चदशी-प्रतिपत्सन्धौ, तौ ‘उत्सृजेत्’ परित्यजेत् । अन्वमंगं पञ्चदशा व्रतकर्मणि, यागे च प्रतिपदसप्तम्यमंगं । अपरे ॥ “द्वावंगवुत्सृजेदन्याविति पाठमुदाहृत्य व्याचक्षते । आद्यः पादः पञ्चदशा उपवस्ये अन्वाधानादौ परिहर्तव्यः, पञ्चदशान्यः पादो यागे परिहरणीय इति । एतच्च सम्पूर्णपञ्चदशीत्यतिरिक्तविषयं, तस्याः प्रथमपादस्यान्वाधानानुष्ठानात् । अन्ये न्यक्षिणैव पाठे प्रथमातिशये कारणाभावादन्यः पादः पञ्चदशाः व्रतकर्मणि परिहरणीय इति व्याचक्षते । एतच्च सद्यस्काल-पौर्णमासीत्यतिरिक्तविषयं, तस्याः पूर्वचतुर्थाग्र एव तदनुष्ठानात् । कथं तर्हि यागे चतुर इत्यपेक्षिते यज्ञपार्यः ।

पञ्चदशाः परः पादः पञ्चदशैः प्रथमास्तयः ।

क्रावः पर्वणि यागे स्वादन्यथा तु न विद्यते ॥

जात्याद्यनः ।

न यष्ट्वं चतुर्थेऽंगे यागेः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांश्च तद्विष्णुमन्त्रि श्रुतिरेषा समातनौ ॥

तथा ।

प्रतिपदशास्त्रयोभूतः पादस्यैकश्च तिष्ठति ।

यातयामः स विज्ञेयो न हि भस्मानि ह्यते ॥

न च पूर्वचतुर्थागादिके स्मार्त्ते यागकाले गृह्यमाणे घन्धौ यजेतेति श्रुतिविरोधः, सन्धेरनिसृष्टत्वेन तत्र साङ्गप्रयोगानुपपत्तेः सन्निशुष्यपेक्षितसन्निधौपावधिविषयत्वात् सूतेः । न च यावति

काले यष्टुं शक्यते तावान्काष्ठः सन्धिविधिसामर्थ्यादेव सिद्ध इति किमवधिविधानान्तरेणेति वाच्यं । सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थायां कस्त-
चिद्ब्रह्माद्यभावात् पञ्चमीपर्यन्तप्रयोगं समापयितुं शक्नुवतः पञ्चमी-
पर्यन्तं कालावधिर्जाति इति कालातिक्रमनिमित्तपचिद्ब्रह्मैश्वर्यानरादी-
नामप्राप्तिः स्यात् । नच यः शौभ्रं समापयितुं ब्रह्मलदीपसामर्थ्यं
सामीप्यावधिपरिच्छेदकं अतोऽन्यैरपि तत्र यष्ट्यमिति अत ऊर्ध्व-
सुत्कर्षं प्रागुक्तं कर्मेति वाच्यं । कश्चिन्मुहूर्तचयेण समापयितुं
शक्त इति मुहूर्तचतुष्टयेन समापयतः कालातिक्रमो जात इति
पचिद्ब्रह्मादिप्राप्तिप्रसङ्गात्तस्मात्सामर्थ्यस्यावस्थितपरिमाणत्वाच्च सा-
मीप्यावधिपरिच्छेदकमिति स्मार्त्तमेव वचनमवधिपरिच्छेदकं ।
अतएव बौधायनेनोक्तं “न कस्य सन्धिः सूपपादयतीति । किञ्च
सूत्रं विशेषाद्येपसमर्पौऽपि विधिर्दुर्वैयर्थ्यमाप्रापितं विशेषं स्वीक-
रोति यथा “अङ्गाः शर्करा उपदधातीति वाक्यत्रेयोपस्थापितं इतं
यथा च “पशुना यजेतेति मत्सवर्षप्रापितं च्छात्रं तथा “सन्धौ यजे-
तेति मुक्ति-सन्धतिवाक्यप्रापितं सर्वचतुर्थ्याश्रयादिकं सन्धिपरिच्छेदकं
स्वीकरोति । तस्मात्पर्वचतुर्थ्यां प्रादिकाले यष्टव्यं तेन “पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायामावास्याया यजेतेति मुक्तिद्वय-
युक्तसन्धिपरमिति केचित् । अपरे तु पर्वचतुर्थ्याश्रयेन व्याचक्षते ।
तथायहनि यागः कर्त्तव्यः “पूर्वधुरग्निं श्रद्धाति उत्तरमहर्देवतां
यजेतेत्यहर्विधानात् । तथाच सकर्षणसूत्र “अहनि वा तद्वाप्यात-
मिति । तथापि पूर्वाह्न एव “पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुतेः ।
तथापि प्रातरिव “पर्वचोयदतुर्थ्यां आद्याः प्रतिपदस्तथ । याग-

कालः स विज्ञेयः प्रातस्तोमनीपिभिः” ॥ इति दृष्ट्वा प्रातःपवचनात्
 “प्रातर्यज्ञधमग्निनाविति मन्त्रलिङ्गाश्च । तथा “अद्विरसोमाश्च यज्ञस्य
 प्रातरनुवाकैरवन्त्विति च । “म तस्य वायमश्रीयाद्येन प्रातर्यज्ञ-
 माणः स्यादिति प्रातःकालस्य यागसम्बन्धावगमाश्च । तथा कात्या-
 यनेनापि “अथो वा प्रातरिति सद्यस्तामः कथितः । तथाच
 मुत्तमन्तरेणापि “तच्च यजेत यज्ञेन पयादक्षमितं पुरस्तादादित्यो-
 ऽशुदेतौ व्यादित्योदयकाले यजेतेत्यवगाह्यते । “उदित आदित्ये
 पौर्णमास्यास्तन्मं प्रक्रमतोत्पुदयानन्तरमेव यागादुद्यममापस्तम्बेर्गोक्तं ।
 यत्तु प्रागुदयादमावास्यायास्तन्मन्त्रकरणमुक्तं “प्रागुदयादमावास्याया-
 मिति, तदुदयान्नागुपक्रममावमेव न तिष्ठिरेव, “प्रागुदयादुदया-
 नेभित्यहर्विधानविरोधात् ।

अथ गोभिलः ।

अथः पौर्णमासीकाला भवन्ति सन्ध्या वास्तमितोदिता बोधैर्वा
 सन्ध्यादिने चन्द्रे सन्ध्यास्तमिते रवौ चन्द्रोदये उत्तरा प्रायश्चलमया-
 दुच्चैरुदेति तामुपवसेत् ।

तथा ।

सन्ध्यापौर्णमासीमुपवसेद् उत्तरानित्येके ।

स्तथान्तरं च ।

पूर्वादिते कलाहीने चन्द्रे पूर्वा विषचण ।

उपावसेदिति ज्ञेयं ।

कात्यायनः ।

पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरां चोपवसेत् ।

तत्र दिवा पर्वसन्धौ पूर्वेषुरपवासास्तदहर्वागः । रात्रिपर्वसन्धौ
तदहुरपवागः परेषुर्वागः ।

तथाच बौधायनः ।

अथोदाहरत्यूर्ध्वमूर्द्धराचात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते स एतं
वापररात्रं पूर्णं भवति सर्वं चाहोत्तरस्या रात्रेरा मथराचाद्मावा-
स्याया औपवसथ्येहन्पूर्ध्वं मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते स एतं
वापरात्रमथौ भवति सर्वां चैतामुत्तरस्याह्नां च मध्यन्दिनादेतं
सन्धिमभियजेतेति ।

अन्वयः । 'अथोदाहरति' श्रुतिमिति शेषः । 'पौर्णमास्यामिति
विषयनिर्देशः, 'ऊर्ध्वमूर्द्धराचाच्चन्द्रमाः पूर्यते' पौर्णमासी प्रवर्तत-
इत्युक्तं भवति । 'स एतमपररात्रं', अनन्तरञ्च 'सर्वमहः', 'उत्तरस्या-
रात्रेरा मथराचात्', अनुवर्तते, ततो विच्छिद्यते, सोऽयं रात्रिसन्धि-
रुक्तः, अयामावास्याविषये 'औपवसथ्येहनि चागदिनात्पूर्वेषुः', 'ऊर्ध्वं
मध्यन्दिनाच्चन्द्रमसादित्यो रभते' अमावास्या प्रवर्तते, 'स एतमपररात्रं',
अनन्तरं सर्वां रात्रिं, 'उत्तरस्याह्नाः', 'आ मध्यन्दिनात्', अनुवर्तते,
ततः प्रतिपद्भवति, स एष दिवामन्धिरुक्तः । एतं सन्धिमभियाय
सन्धौ पूर्वेषुरग्नीमन्वाधायोत्तरैर्युज्येत । तथा एवं दिवामन्धिम-
भिरुह्य तदहः प्रातर्यजेतेति ।

एवं श्रुतिमुदाहृत्य तद्वतौ मथरात्र-मध्यन्दिनप्रश्नौ व्याख्यातुमाह,
रात्रिर्ह पौर्णमास्यां सन्धौ या भवत्यहोरात्रमावास्यायामिति ।

तेन श्रुतिगतौ मथरात्र-मध्यन्दिनप्रश्नौ रात्रिसन्धि-दिवाम-
सन्धोरपस्यचकौ विवक्षितविति प्रतिपादितं भवति ।

अनयोश्च पौर्णमास्यमावास्याविषयश्रुत्योः प्रदर्शनाद्यत्वं वक्तुं
उत्तरसूत्रं ।

हे पौर्णमास्यो हे अमावास्या पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमुत्तरामुत्तरा-
रासेमावास्यामिति ।

अयमर्थः रात्रिचन्द्रि-दिवाचन्द्रिमत्यौ हे पौर्णमास्यौ, दिवा-
चन्द्रि-रात्रिचन्द्रिमत्यौ च हे अमावास्या, तत्र दिवाचन्द्रिः पूर्वामा-
वास्या पौर्णमासी वा, रात्रिचन्द्रिस्तत्तरा । अथ पूर्वामावास्याका
न तु पौर्णमासी तामुपमायाजेनाह, 'पूर्वा पूर्वा पौर्णमासीमिति ।
अयमर्थः पूर्वामावास्यामिव पूर्वा पौर्णमासी जानीयादिति । ततश्च
दिवाचन्द्रिमत्यां पौर्णमास्या याग पूर्वमुपवास इति चिह्नं । तथा
उत्तरा पौर्णमास्याका न अमावास्या । तां पौर्णमासीं निरूपयन्नाह,
'उत्तरामुत्तराममावास्यामिति उत्तरा पौर्णमासीयुक्तमिवोत्तरा-
ममावास्या जानीयादिति । ततश्च रात्रिगतममावास्या प्रतिपक्ष-
चिह्नमुपवास-यागयोर्मध्ये कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बस्याह,

यद्दृष्टं पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णं उत्कर्षेत्तां पौर्णमासीमुपवसेत् य'
प्रतिरेति वा, खर्विका द्वितीया वाजसनेयिन ममामन्त्रिणि । यद्दृष्टं
दृष्टेत तद्दृष्टमावास्या यो न दृष्टार इति वेति ।

तत्र खर्विकासूत्रार्थं उपरिष्टादप्युच्यते । 'यद्दृष्टः पुरस्ताच्चन्द्रमा-
पूर्णं उत्कर्षेत्', 'यद्दृष्टं दृष्टेत' इति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । सर्वदा तावत्
राका-शुक्लोरेव चन्द्रमस पूर्णमदर्शनं वेति ज्योतिर्भास्तरमिह ।
यस्मिन् पुरस्ताच्चन्द्रमाः पूर्णं 'उत्कर्षेत्' उदिष्यात्, 'न दृष्टेत वा',

तत्र यद्यपराङ्गे रात्रौ वा पर्वसन्धिस्तदा तां पौर्णमासीं श्रमावासां
 चोपवसेदिति, यदा तु पूर्वाङ्गे मध्याह्ने वा पर्वसन्धिस्तदा धस्त्रि-
 स्रह्मणि चन्द्रमाः 'पूरिता' पूर्णमवति, यस्य वा तद्द्रष्टारोनेचितारो-
 भयेयुः तामनुमतीं सिनीवासी चोपवसेदिति । "अ पूरिता" "श्री
 न द्रष्टार इति चेति सूत्रद्वयस्यायमर्थः । उक्तञ्च भाष्यार्थस्य सहकारेण ।

अपराङ्गेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र रात्रौ स्यात्सा पूर्णसर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाङ्गे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र सा अ पूरितलक्षणा ॥

अपराङ्गे उपायां वा पर्वसन्धिभवेत् यदि ।

उपोष्या तु बुद्धस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाङ्गे वाच मध्याह्ने पर्वसन्धिभवेद्यदा ।

तत्रोपोष्या सिनीवासी श्री न द्रष्टारमवसेति ॥

तदुक्तं निषन्धिभिः ।

अपराङ्गेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

तदहस्तत्र उपोष्या पूर्ण सर्पिलक्षणा ॥

पूर्वाङ्गे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

पूर्वेऽनुमत्त उपोष्या सा अ पूरितलक्षणा ॥

अपराङ्गेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

तदहस्तत्र उपोष्या यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाङ्गे वाच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

तत्रोपोष्या सिनीवासी श्री न द्रष्टारमवसेति ॥

मध्यकारिकापि ।

पञ्चदशी प्रतिपद्य ममेते एकदिने मयती यदि नक्षत्रपञ्चदशी प्रकृतेरुपवास पञ्चदशीश्च तद्युयंदि याग इति ।

तथा सकर्षणकाण्डे गोविन्दोपाध्यायेनोक्त ।

यस्मिन्महनि मध्यन्दिने पूर्वं एव विक्रम-सन्निपातौ तत्र पूर्वद्यु-
रुपवास “अ पूरितेतिवा, “शो न द्रष्टार इत्यस्य विषय । यत्राप-
राष्टं राशौ वा विक्रम सन्निपातौ तत्र तदह्नरुपवास “यदह्न पुरस्ता-
सन्द्रमा पूर्णं उत्तरांशं”, “यदह्नं दुग्नेतेत्यस्य विषय इति ।

देवस्त्रामिनायुक्त ।

यदि पूर्वांशे पर्वसन्धि समाप्येत ततो नितरामेव च शोभन,
यदि पुनरपरांशे राशौ वा तदह्नरुपवास्य शोभते याग इति ।

तथाच लौगाधि ।

पूर्वांशे याच मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदह्नयां इत्यते ॥

अपरांशेऽथवा राशौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्महनि शोभते याग इत्यते ॥

अथ केचिन् सन्ध्याया पूर्वसन्धौ व्यवस्थापकवचनान्तराभावात्
प्रायेण तथापि रात्रिशब्दप्रयोगाच्च सापि रात्रिशब्देन गृह्यत इत्याहुः ।
तदयुक्त । सन्ध्या-रात्र्योर्भेदावस्थापनाच्च कारणाभावात्, सन्ध्यायां
पर्वसन्धौ च पूर्वद्युयामस्य “आवर्त्तते यदा सन्धिरित्यनेनैव सिद्धे ।
एतेन “स वै समत्येवोपवसेत्” “स वा उत्तरामेवोपवसेत्” इति
श्रुतिद्वयस्य व्याख्यात ।

शुक्रपक्षे त्रिचिर्ज्या यस्यामभ्युदियाद्भविः ।

शुक्लपक्षे त्रिचिर्ज्या यस्यामस्तमियाद्भविः ॥

इत्यादीनि पञ्चमवस्था यानि वचनानि तानि तिथ्यन्तरविध-
याणि । यत्तु “पूर्वः पूर्वा यजमानोऽवतीथानिति वाक्यं तच्छास्त्रो-
दिते काले प्राते आवद्यावत् पूर्वं यजते तावत्प्रज्ञप्तमिति प्रतिपाद-
यत्तथैव काले विलम्बं निवारयति न पुनश्चोदितकालानादरेण
पूर्वदिनं प्रज्ञप्तमिति । तथाच सति चतुर्दश्यादित्यपि तिथिषु याव-
द्वावदधस्तनतिथौ यागः क्रियते तावत्तावत्सुतरां प्रज्ञप्तमित्यापद्यते ।
तस्मात्पूर्वांशादिपर्वसन्धिभेदेन व्यवस्था युक्ता ।

अथ केचिदाहुः पूर्वापराह-मथ्याह्नास्तेधाविभागश्चयणेन पञ्च
पञ्च मुहूर्तात्मिका अथ वेदितव्या इति । ननु चेधा विभागपक्षे
मध्यखण्डिकाश्रमपटिकायां पर्वसन्धौ प्रातःकाले पर्वचतुर्थांशाभावानृ-
तीये भागे यागः प्राप्नोति । तच्च “पर्वणो यद्यतुर्थांश आद्याः
प्रतिपदस्तयः । यागकालः स विशेषः प्रातरुज्जोमनीषिभिः” इत्येत-
दिदृश्यते । तद्वत् । कथं प्रातःकाले पर्वचतुर्थांशाभावः, प्रातः-
कालस्य त्रिमुहूर्तमाचननादिति चेत् कुतः, “रेखाग्रभ्युदयादित्या-
मुहूर्तांस्तय एव तु । प्रातस्तु स सप्तः कालोभागद्याहुः स पञ्चमः” ॥
इति वचनादिति चेत् ॥ तस्य पञ्चधा विभागपञ्चाश्रयत्वात् । अथ
तु पूर्वांशपरिमित एव प्रातःकालः यतो भीमामाभाष्यकारोदाह-
तायां श्रुतौ “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते यत्रुर्वेदेभ निष्ठति
मध्ये ऋतुः सामवेदेनाम्नमयो महीयते वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूच्यं.”
इति मथ्याह्नप्राक्तन भवोऽपि प्रातःकाल प्रतीयते । यदि मथ्या-

ज्ञात् प्राक् प्रातःकालादूर्ध्वं काञ्चान्तरं स्यात् ततः प्रातर्मध्याह्ना-
 द्दमयकालेषु चर्ययजुःसामवेदैरागमने सूर्यस्य काञ्चान्तरे वेदशून्य-
 सागमनं स्यात् । तत्र च “वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति विरुध्यते ।
 आद्यान्तरे “अग्निः पूर्वांश्च इति पाठान्तरात् प्रातःपूर्वांश्चयोरेक्याव-
 गमः, अतएव प्रथमं प्रहरमभिधायाहुः स्यान्ताः । “य एवाधर्तुर्धन्युक्तः
 प्रातरित्यभिधीयते” इत्येवमपि पूर्वाञ्चाद्विषयेप्रातःकालः तर्हि
 तत्रोपक्रम्य पूर्वांश्च यागः । यदप्याहुः । “प्रातर्देवमिति श्रौतं तत्रो-
 पपद्यत इति च ।

तदप्युपक्रममभिप्रायेणैव । पूर्वांश्चैकदेशेप्रातःकालः तर्हि पूर्वाञ्चविव-
 द्धपा वचनद्वयेऽपि प्रातर्पणं, अन्यथा “पूर्वांश्चो वै देवानां मध्यन्दिनं
 मनुष्याणां अपराह्नः पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

पश्चादावेव कुर्वन्ति सदा पश्चादिकं चरुं ।

पूर्वांश्च एव कुर्वन्ति विद्वेज्यन्ते मनीषिणः ॥

इति कात्यायनादिवचनात् । अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोती-
 त्यत्रापि दर्शनात् ।

पठेऽध्याये जैमिनिना “चदगमनपूर्वपक्षपुण्यांशेषु देवानि क्षतिरूपा-
 प्यन्यार्थदर्शनादित्युक्ते भाष्यकारेणान्यार्थसन्दर्शनं “पूर्वांश्चो वै देवा-
 नामिति दर्शितं ।

आह ॥ कर्नोपाध्याय, “पूर्वांश्चो दर्शयाम इति । अनेन “प्रातर्-
 कोमनीषिभिरित्यादि व्याख्यातं । तेनेष्टिविषये चेष्टा विभाग इति
 सिद्धमिति । नदशुक्तः । अथ हि पूर्वाञ्चापराह्नौ द्विधा विभक्तप्राहुः
 पूर्वापरभागौ विवर्चिनौ । “आवर्तनात्तु पूर्वाञ्चोऽथपराह्नस्ततः परः ।

मध्याह्नस्तु तयोः सन्धिर्यदावर्त्तनमुच्यते" । इति वचनात् । न तु पूर्वा-
 ष्टादिग्रन्धानां चेधा विभक्त्याः क्रमेण भागत्रयपरत्वं । "आवर्त्तने
 यदा सन्धिस्ततः पूर्वमपि वा । तद्व्यांग इत्येत परतस्तेष्वरेऽहनि"
 इत्यादिवचनात् बह्व्यस्यवर्त्तनविरोधप्रसङ्गाच्च । किद्यान्यस्मिन्
 पक्षे मध्याह्नस्यावर्त्तनादुपरि घटिकापञ्चकपर्यन्तत्वात् तत्र सन्धौ
 तद्वहरेण व्यागः प्रसज्येत । स च प्रसज्यतामिति वाच्यं । तत्र प्रातः
 पर्ववस्तुर्थाशादिविहितकालानामन्वयेन "पर्वण्येयस्तुर्थाग्र इत्यादिवच-
 नविरोधात् प्रातःकालस्य त्रिमुहूर्त्तत्वान् ।

तथाच व्यासः ।

मुहूर्त्तचिन्तय प्रातस्तावानेव तु भद्रव इति ।

पराशरौऽपि ।

लेखाग्रमध्ययादित्ये त्रिमुहूर्त्तं गते रवौ ।

प्रातः सप्तसप्तौ कालोभागद्याह्नः स पञ्चमः इति ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

रेखाग्रमध्ययादित्यान्मुहूर्त्तान्त्य एव तु ।

प्रातस्तु स सप्तः कालोभागद्याह्नः स पञ्चमः ॥

स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे ।

लेखाग्रमध्ययादित्ये त्रिमुहूर्त्तस्मिन् रवौ ।

प्रातः काल इति प्रोक्तो भागद्याह्नः स पञ्चमः ॥

एवमन्येभ्यः प्रातः ग्रन्थार्थप्रतिपादनेषु वाक्येषु त्रिमुहूर्त्तात्मकः
 प्रातः कालः कथितः, न तु चेधा विभक्त्याः पूर्वा भागः प्रातः काल-
 इति कश्चिदपि श्रूयते । यस्तु युतौ प्रयोगः, स न मुख्यः अनेकार्थन्यस्यान्या-

यत्नात् । सनादिकाः प्रातःकाल इति श्रुतं स्थापनारोपणादिस्त्विति
 सोऽप्येवमेव । ननु सार्द्धप्रहरः प्रातःकाल “स एवाध्यर्द्धसंयुक्तः प्रात-
 रित्यभिधीयते” इति वचनात् । ‘सः’ प्रहरः अधिक उपरि अर्द्धसंयुक्तः
 सार्द्धप्रहरः । ततश्च मध्यन्दिमान्तघटिकायां पूर्वमन्धौ पञ्चसु घटि-
 कास्तृतीतासु प्रातःकालः पूर्वचतुर्थांशस्य समावतीति तदानीं सार्द्धो-
 षागः करिष्यते । तदयुक्तं । “उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रम-
 यति प्रागुदयादमावास्यायाः” इति आपत्ताववचनात् । त्रिमुहूर्तात्मकः
 प्रातः कालो यदा पूर्वचतुर्थांशसमस्तदेतदचन भविष्यतीति चेत् । न ।
 सार्द्धोषे कारणाभावात् । न आदित्ये उदिते पौर्णमास्यास्तन्त्रप्रक्रम-
 आदित्योदयात् प्रागमावास्यायास्तन्त्रप्रक्रम इत्यस्य पञ्चघटिकास्तृती-
 तासु करिष्यत इति वाच्यं । अङ्गप्रधानवर्था भावनायां युगपत्पुरुषं
 प्रवर्तयता प्रयोगवचनेन मध्ये विलम्बनिषेधात् । तस्मादचनदपय्या-
 लोचनया त्रिमुहूर्तात्मके सार्द्धप्रहरात्मके च प्रातः कालेऽवगम्यमाने-
 प्यापत्ताववचनासुरोधात् त्रिमुहूर्तात्मक एव यावत्, तस्मादस्मिन्
 काले यागनिष्ठार्थं अस्मदुक्त एव विभाग आश्रयणीयः । ननु द्वेधा-
 विभागे यथावर्तनादुपरि घटिकामात्र एव सन्निष्ठाचोत्तरेद्युरेव
 यागइति तथापि कालाभवाद्वाच्यविरोधस्तु एव । मैव । पूर्वयो-
 यद्यतुर्थांश इत्यादिकालश्च यागान्वावगमेर्भवितव्यं, तदेतदागस्य
 कासाव्ययेनेत्याभ्युपगन्तव्यं, पूर्वमाचोत्तरेद्युरागि क्रियमाणे ॥ यागस्य
 फालान्तर्य इति पूर्वद्युरेव याग इत्यविरोधः । नन्वेवं तद्यपराह-
 मन्ध्याद्युत्तरेद्युरागविधानं विरुध्यते । मैव । यत्रापराह पूर्वमन्ध्याद्युत्तरेद्युः
 इतिपद्यतुर्थांशे यागो ॥ भवति तथाभूतस्यैवापराहस्याव दहण-

मित्यविरोधः, युक्तश्चेत्तत्, अन्यथा घेमनकाले अतिखर्वं तदहस्तप-
 क्रिस्त्रिदूने चतुर्दशघटिकाभावे श्रावर्त्तनं भवति तदा तत्रैव तिथि-
 दृष्टौ कदाचिच्छ्रेयशनाडिकोऽपि चतुर्थाग्रे भवति तत्रावर्त्तनादु-
 परि घटिकाभाषमन्वावुत्तरेद्युरेव यागः प्रसज्येत । न च तद्युक्तं तत्र
 विहितकालसम्भवात् “न पृष्टमिति निषेधात् पूर्वेषु सम्भवाच्च ।
 अतोऽत्रापरारम्भस्यदोष एव ख्यायान्, “आ मन्मान्मुहूर्त्तानि द्वे
 कार्ये प्रशस्तत इति वचनं प्रातःकालविधानात्तद्वतिरिक्तविषय-
 भवतायेतदङ्गीकार्यं अन्यथा त्रिधा विभक्तस्याहस्तृतीये भागे प्रातरा-
 त्तमे भवता यागाद्वलेन स्त्रीकृतेऽप्रीतेऽपि यागप्रसङ्गात् । तस्मात्
 द्वेधा विभक्तस्याहः पूर्वापरभागावेव पूर्वाष्टपराष्टावच दृष्टीतव्यौ,
 तत्रापरारष्टादिगते पर्वसन्धौ परेषुर्यागः पूर्वाह्नगते पर्वसन्धौ मद्ध-
 र्यागः । यदा तु पूर्वापरारष्टयो सन्धौ पर्वसन्धिसदा तदहरेव याग-
 इति प्रतिपादनार्थं मध्याह्नग्रहणः । मध्याह्नग्रह्यो हि पारिभाषिक-
 मध्याह्नमुज्ज्याह्नो मध्यम क्षणमेव च प्रतिपादयति । अत एव प्राता-
 तपोऽपि मध्यमशब्देनैव पठति ।

पूर्वाह्ने मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते ।

तदौपवासः पूर्वेषुस्तदहर्त्याग इत्यते ॥

यत्तु “पूर्वाह्नं ग्रहरं मध्याह्नं ग्रहरक्तया । आ हतीयादप-
 राह्णं सायंकृतं परः” ॥ इति गोमिलवचनाच्चतुर्थो विभागः, यद्य-
 “मुहूर्त्तपितयः प्रातःसावानेव तु चतुर्विधः । मध्याह्नश्चिमुहूर्त्तं स्यादप-
 राह्णोऽपि तादृशः । सायंकृतं चिमुहूर्त्तं च सर्वधर्मवर्तिष्कृतः” ॥ इति
 व्याख्येयवचनात्पञ्चधाविभागः शेषोक्तरीत्या त्रिधाविभागवत् कर्मान्तर-

विषयः, आश्रितत्वायं द्विधा विभागः सकलसूत्रभाष्यकृद्भिर्वज्रभिरपि
 निरन्तरं युक्तयेति च एव स्वीकार्यः । तत्र रात्रिसन्धौ परेष्टुरेव
 पागः “अपराह्णेऽथवा रात्राविति सौम्यादिवचनात् “पदान्ता उपवस-
 न्याः पचादयोऽभियष्ट्या इति गोभिलवचनाच्च । नक्षत्रमयादूर्ध्वं पूर्व-
 सन्धौ चतुर्दश्यामसमयात् प्रागूर्ध्वं वा समाप्तायां समावास्यायाः इत्य-
 रात्रियोगिते तत्रैव दोहादि युक्तं “तद्वृक्षे एतां रात्रिमिदमा
 वसति तस्मादमावास्या नाम तं गोभिरनुष्ठाय समभरन्निति मुत्या
 रात्रियुक्तायाममावास्यायां दध्यादिरूपस्य सोमस्य सम्भृतिर्देवैः कृतेत्यु-
 क्तात् । न च “पचादयोऽभियष्ट्या इति वचनविरोधः, अहोरात्र्या-
 पिन्यामपि तस्य सम्भवात् । न च “अपराह्णेऽथवा रात्रावित्येतद्विरोधः,
 तस्य प्रौढमास्यामपि सम्भवात् सत्यित्वेन दुर्गन्तत्वाच्च । उच्यते । रात्रि-
 ष्ट्या त्रिषेक्षपक्षककत्वात् “तदहरेवैष पुरस्ताच्च दृग्मेत तदहत्पराधे-
 दिति कचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “स यत्रैव एतां रात्रिं न पुरस्ताच्च
 पद्यादृग्मेत तदहत्पराधेदिति कचिदहःशब्दस्यापि दर्शनात्, “स यत्रैव
 एतां रात्रिं पुरस्ताच्च पद्यादृग्मेत” इत्यत्र पूर्वस्मिन् रात्रिमेवे पुरस्ता-
 ददर्शनं उत्तररात्र्यादौ पद्यादैकस्यामेव वा पुरस्तात्पद्याद्यादर्शनं
 वक्तव्यं । आद्ये पक्षे वा दिवामावास्या मेव स्यात् । द्वितीये पक्षे उत्त-
 ररात्रावपि तद्रूपं विद्यते इति धेय भवेत् । अतोऽप्येत उत्तररात्रौ
 प्रतिपदो विद्यमानत्वात्प्राप्तो दर्शनं प्रतिपद्यपि भवतीति ।

आह कर्कोपाध्यायः ।

दर्शनं ग्राह्यतः प्रतिपद्येव भवतीति ।

कात्यायनस्तमावास्यामेवेत्याह ।

अष्टमेऽंशे चतुर्दशाः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽंशे च ततः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तदसत् यदि रात्रिष्वन्धादपि शास्त्रतो निषिद्धं सिद्धं तत उद-
यात्माक् प्रतिपत्तवेद्यः तत्रोपवासो न कर्त्तव्यः पूर्वदिने चतुर्दशी
रात्रौषि विद्यत इति तथापि चन्द्रमसावाप्त कर्त्तव्य एव ।

उक्तञ्च स्मृतौ ।

भूतदिने चतुर्दशां अमां कुर्वन्ति चे दिवाः ।

विहारं पित्र्यशास्त्रं तत्त्वं निष्कलं भवेदिति ॥

‘विहारः’ विहरणमित्यर्थ आहवनीयादेः इत्यर्थः ।

तत्र तप्तोपः प्रसज्येत तस्मात् “पक्षात्मा उपवस्यत्याः पक्षादयोऽभि-
षष्ट्या इत्येतदेव युक्तं तस्माद्रात्रिष्वन्धौ परेषुर्थांगः । ननु रात्रि-
योगिन्यामपि पक्षदशां प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तायां द्वितीयायां “त्रिमु-
हूर्त्ता द्वितीया चेदिति वचनात् पक्षदशां यागः कस्यास क्रियते
विमेषावगमादिति ब्रूमः । यद्यपि रात्रिष्वन्धिशास्त्रं कृत्स्नाहर्थापिन्यां
प्रतिपदि सावकाशं, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयाशास्त्रं दिवायन्धौ सावकाशं,
यद्यपि च “पक्षादयो षष्ट्या इत्येतदुपमर्द्देनैव हत्तेरेतद्वाधकाक्षित-
दोषाभावक्षणापि रात्रिष्वन्धिशास्त्रस्यानन्वयासिद्धत्वात् “पक्षादयो
षष्ट्या इत्यत एवोत्तरदिने यागे प्राप्ते पर्यन्तर्थांगश्च प्रातः पूर्वदिने
प्राह्मभावादुयागप्राप्तभावे त्रिमुहूर्त्तशास्त्रे यावत् पूर्वस्निघदनि प्राप-
पितुमशक्यमपेक्षते तावद्रात्रिष्वन्धिशास्त्रं दृष्ट्वा विषयान्तरमेव चिन्त-
यति, तप्तोपरिष्टादप्यज्ञानः । तस्मात् रात्रिष्वन्धौ परेषुर्थांग इति सिद्धं,
अपराह्णसम्भावपि परेषुर्थांगः ।

ननु ।

चतुर्दशां चतुर्दशे यमा यव न दृश्यते ।

शोभते प्रतिपद्यते भूते कथादिवी क्रिया ॥

इति वचनात् पूर्वैव कथाय नृकृते । तथाच वचनान्तरं ।

चतुर्दशी चतुर्दशममावास्या न लभ्यते ।

शोभते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वान्तैव कारयेत् ॥ इति ॥

यद्यपि चतुर्दशा यामचतुष्टयस्यापिन्यमावास्या न लभ्यते किन्तु तदेकदेशस्यापिन्येव तथापि शोभते प्रतिपद्यति चेत् पूर्वेषु रेवौपवास-
इत्यर्थः । कात्यायनवचनेन यथादभ्युदय अमावास्यानेहेति, यद्यपि-
वासादिने प्रतिपत्सम्भवः तत्र चिह्नविकीष्टिः प्रायश्चित्तनेतोक्ता ।
उच्यते । तस्याः प्रतिपदि सद्भावे द्वितीयावस्थावेऽप्युपपत्तिरन्यथाचिह्ना-
पराङ्मन्दस्यान्यवैधायनं चक्रे, तस्माद्वितीयेऽहनि यागः । ननु यदा
पूर्वेषु प्रातः पर्वचतुर्थाभावाः परेषु प्रातः पर्वचतुर्थीयः तदा
कश्चिन्नहनि यागः क्रियते । न तावत् पूर्वेषु तत्र प्रातः काले पर्व-
चतुर्थायादिसमावेशाभावेन यागकालाभावात्पराङ्मन्दपर्ववन्निवाच ।
नापि परेषुर्थायः तत्रापि विहितकालाभावात् ।

अथ केचिदाहुः अपरेषुर्थायः कर्त्तव्यः पूर्वेषु पर्वचतुर्थायादि-
विहितकालासम्भवात् प्रतिपच्चतुर्थाये यागनिवर्त्तकाभावाच्च । यस्त-
यमसि निषेधो निवर्त्तकः ।

न यद्यप्य चतुर्थाये यागे' प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांति तद्विलुपन्ति शुनिरेषा भनातनीति ॥

उच्यते मन्वाह्नमन्त्रिविधयोऽयं प्रतिषेधो नापराङ्मन्त्रिविधयः, तत्र

परेद्युर्वागविधानात् । ननु अपराह्णम्भावेव परेद्युर्वागप्राप्तेस्तत्र च प्रतिपक्षतुर्वाग्रभवात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च निषेधश्च तत्रैव सामञ्जस्यं मध्याह्नमन्धौ तु पूर्वद्युर्वागविधानात् प्रतिपक्षतुर्वाग्रमन्धोऽपि नास्तीति निषेधात्पुनरिति । असोच्यते । “पञ्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य स्मृतीत्यादि तिथौ खण्डतिथौ वा साधारण्यं, तत्र द्वितीयेऽहनि प्रतिपक्षतुर्वाग्रस्य आतःकाले सम्भवात् प्राप्तिपूर्वकत्वं प्रतिषेधश्च घटत एव । न चैतावता प्रतिपक्षतुर्वाग्रे यागानुष्ठाने प्रत्यवाच्यमाहं । “पञ्चादयोऽभियष्टव्या इति तत्र यागस्य विहितत्वाद्विहितप्रतिषेधे च विकल्प एव स्यात् ।

उक्तञ्च दृष्टदर्शिके ।

यद्यपि प्राप्य चत्किञ्चिद्विधिना तुल्यगोचरः ।

प्रत्यवायमिति कुर्यादित्यस्यप्रवृत्त्या तत् ॥

दृष्टौ विधि-निषेधौ च तुल्यगोचरौ ।

विकल्पेन तयोरेकः प्रामाण्यमनुतिष्ठतां ॥

अङ्गीकृतनिषेधानां नैव दोषोऽस्त्वकुर्वतां ।

चोदनालक्षत्वमु न प्रामाण्यं विधेस्तदा ॥

विधिः प्रामाण्यस्य तु प्रतिषेधगिराहतेः ।

चोदनालक्षणे धर्मं न दोषोऽस्त्वनुतिष्ठतामिति ॥

न च “पञ्चादयोऽभियष्टव्या इत्यस्याः प्रतिपङ्गावच्छष्टयेऽपि साधारण्येन सावकाशत्वात् “नवम्यं चतुर्थोऽह इत्यस्य प्रतिपक्षतुर्वागविषयत्वेन निरवकाशत्वात् विकल्पो न युक्त इति प्रकृत्य । यतः सामान्यविषयस्यापि विधेर्विशेषनिषेधेन नात्यन्तसाधः क्रियते तद्धीन-
लाभत्वात् ।

तदुक्तं वार्त्तिककारैस्तत्र टीकायां ।

अन्तदुर्वलोऽपि विधिस्तदधीनात्मलाभेन प्रतिषेधेन तुल्यवलो
भवति प्रतिषेधः प्रदेशेनारम्भविधाने सेव्यव वक्ष्यत इति ।

तस्मात्प्राप्तप्राप्तार्थस्यात्यन्तप्रतिषेधासम्भवात् “नातुयालेषु ये
यजामर्हं करोतीतिवद्विकल्पः, न तु तद्देव, तर्हि पर्युदासाग्रयणा-
द्विकल्पः परिहर्तुं शक्यते । तथाहि साक्षाच्चोदितकालस्य पूर्वचतुर्थी-
ग्रप्रतिपदाद्यभागवयात्मकस्य प्रातःकाले दिग्दशेऽप्यविद्यमानत्वेन
यागातुपपत्तेर्मित्यचोदितकर्मणः परित्यक्तमशक्यत्वात् प्रयोगवचनमा-
मर्थ्येन किञ्चिदिगुशेऽपि काले यष्ट्यमित्यापत्तिरिति पूर्वद्युः प्रातःकाले
पूर्वचतुर्थीग्रामात्रेऽपि पूर्वमात्रमद्वावायष्ट्यम्, अथ वा परेद्युः प्रतिप-
दाद्यभागवयाभावेऽपि प्रतिपन्नायसद्वावायष्ट्यमिति प्रतिपच्चतुर्थी-
शेऽपि पात्तिकौ प्राग्निर्गं देवैरपि वारयितुं शक्यते । तस्मात्प्रत्यया
पर्युदासप्रतिपदने विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् दूरं सुष्यार्थत्वाच्च विकल्प-
प्रसक्तवपि प्रतिषेधवाचक एव नञस्तु । किञ्च पर्युदासायसम्भा-
दपि प्रतिषेधः । तथाहि यदि तावत् प्रतिपच्चतुर्थीग्रस्य वर्जितत्वा-
विशेषात् । अथ चतुर्थीग्रवर्जितायां प्रतिपदि यजेतेति तर्हि
पूर्वचतुर्थीग्रे यागी न प्राप्नोति । अथ प्रतिपच्चतुर्थीग्रवर्जिते चोदिते
काले यजेतेत्युच्यते तर्ह्यपराष्टपूर्वसम्भावुत्तरमहश्चोदितकालस्तथापि
प्रतिपच्चतुर्थीग्रमात्रमेवावशिष्टमिति तत्पर्युदासत्वेन कुत्रान्यत्र विधी-
यते । अथ नोद्यन्तमादित्यमौचेतेति ध्यानार्थेन नञः सम्भवादनौच-
यमद्वैत्यवदयागसंकल्पो विधीयते । उच्यते । युक्तं तत्र रागप्राप्तमौच्यं
पर्युदासत इति । इह अपराष्टपूर्वसम्भौ परेद्युर्वागः प्राप्तप्राप्त इति न

पर्युदसितुं शक्यते । न चात्र यथा चोदकप्राप्तसार्धैश्चरस्य “नार्थं
 दृणीते” इति श्रुत्युपोदेशन वलीयसा पर्युदासः तथा न शक्यते वक्तुं ।
 उभयोरपि प्रतिपक्षतुर्थांशप्रापकपर्युदासयोरेवोपोदेशास्तत्वात् । न च
 यथा यागमात्रे प्राप्तस्य च यजामह इत्यस्य चानविशेषेणमुद्याजेषु पर्यु-
 दासस्यात्र सम्भवति । न हि पर्युदासप्राप्तस्य पूर्वाह्णापराह्णादिपर्वण्य-
 न्विज्ञाधारणस्यापराह्णादिपर्वण्यन्विज्ञास्त्य प्रति विशेषप्राप्तता सम्भवति ।
 न च पर्युदासप्राप्तस्य श्रुतित्वेन वलीयसं, श्रुतिनाविद्धेः । तथाहि
 भाष्यकारेण चतुर्थांशनिषेधः कात्यायनवचनादित्युक्ता “न चतुर्थं चतु-
 र्थं” इति श्लोकः पठितः । तस्माच्छ्रुतिमूलत्वाभिप्रायेण “श्रुतिरेवा
 घनातनीत्युच्यते । ननु पर्युदासवचने तस्यप्रत्ययवचनेन विधेः स्पष्टत्वा-
 दपराह्णादिपर्वण्यन्विष्यने वर्तमानापदेशत्वेन कस्यविधित्वादित्यन्त-
 राह्णा वैषम्यं, नैतद्वत्, प्रतिपदा पर्युदस्यते चतुर्थांशो वा यागो वेति
 सन्देहो यावता विज्ञानेनापनीयते तावतेतरत्रापि वर्तमानापदेशो वा
 पञ्चमसकारोवेति सन्देहोऽप्यपनीयत एव । पर्युदासे नमोपलक्षणार्थत्वं
 इत्यधिको दोषः । तस्मात् पर्युदासासम्भवात् प्रतिषेधोऽवश्यभावी ।
 एवं विकल्पे स्थिते मध्याह्न्यन्विष्ययत्वं निषेधस्यापराह्ण्यन्विष्ययत्वं
 विधेरिति । यतो लौगाक्षिणा पूर्वाह्णापराह्ण्यन्विष्ययत्वं भेदेन पूर्वा-
 न्तरदिनयोर्भागव्यवस्था कृता “पूर्वाह्णे वाच मध्याह्ने इत्यादिना ।
 यत्तु “पर्वण्योयश्चतुर्थांश इति वाक्यन्तदपि न प्रतिपक्षतुर्थांशे यागं
 निवारयति । तथाहि न तावच्चतुर्थांशं निषेधति, अविहितत्वा-
 निषेधत्वेनाप्रतीतेः । नापि पूर्वेषामन्येषामशानां विधायकत्वेनापार्थादि-
 नरमग्रं निवारयति, विधिविमिश्रित्यन्तत्वेन विधिवत्तत्वात्प्रतीतेः ।

मायुपरि हि देवेशो धारयतीतिवद्विधि कस्यते, सिद्धवदनुवादात् प्रमाणान्तराविरोधाच्च विधय कस्यन्ते । इह तु “पर्वण्ययत्तुर्वाग्र इत्यत्र प्रतिपद्गागव्यविधाने चतुर्वाग्रनिवृत्तिप्रयोजने कस्यमाने “न घटव्य चतुर्वाग्रे” इति चतुर्वाग्रस्य पाचिकाभ्यनुज्ञाभासं विरुध्यते । न च वाच्य विज्ञेय इति विधिप्रत्ययः, “अहं हृत्ययस्येत्यहार्पणेनापि घटमानत्वात्, मवतु वा विधिप्रत्ययः, तथाप्यनपेक्षिते ज्ञाने न तु घटतो । अथ निर्वपत्यासभतिवदमपेक्षितधातुगतोऽपि निधिरिष्टमर्थं विधत्त इति । उच्यते । अपि क्लिष्टकल्पनैवेति न विस्मृत्यचतुर्वाग्राभ्यनुज्ञाभासविराधने सामर्थ्यं । तथापि धात्वर्थं श्रुत्या विधीयते तदनुष्ठाने धात्वर्थोऽन्यत्र विधीयते धात्वर्थं वाच्यत्वं विधीयते । यत्र लब्धदेवान्यत्र विधीयते तदतिक्लिष्ट । अथ तद्दोषपरिहारार्थं धात्वर्थं ज्ञानमेव विधीयते कथं तर्हि कास्यस्य प्राप्तिः । अथ ज्ञान विधीयमानं ज्ञेयमस्काररूपमिति ज्ञानमस्कार्यस्य कास्यस्य यानि विनियोगमन्तरेणानुपपन्नानि विनियोगविधि कल्पयतीत्युच्यते । तत्र सस्कारानुपपत्त्या सस्कार्यविनियोगकल्पनायाः सक्ताधिकरणे निराकृतत्वात् । ननु “सोमाभावे पूतौकानभिपुण्यदिति तमसौ भव प्रपञ्चेदिति च भव्याभिव्यवस्काराम्यदानुपपत्त्या कलत्रमसस्य पूतौकानाञ्च यागविनियोगी यथा कल्पितसंश्लेषापि ज्ञानमस्कार्यस्य कास्यस्य विनियोगविधि कस्याच्च कस्यते । उच्यते । श्रुतं तत्र सोमेन यजेतेति ऋग्विनिधोगस्य सोमस्य सोममभिपुणोतीति सोमचमस्य इति च सम्राज्यया सव्याभिषव-सस्कारविधिर्न विरुध्यते इति, सिद्धे भव्याभिषवयो सोममस्कारवे

निरुद्धसंस्कारस्य द्रव्यान्तरसंस्कारविधानेन सुशक्तं द्रव्यस्य पूर्वद्रव्य-
समानकार्यत्वकल्पनं, इह तन्निरुद्धोद्भोजनसंस्कारः संस्कार्यस्य कालस्य
कृत्रमानान्तरसम्भविनियोगादृते न निर्वहति यत्कधिकरणन्याया-
दिति युक्तमेव ।

किञ्च घोमद्रव्यस्यैव विनियुक्तस्य कदाचिदस्यभागस्य प्रतिनि-
धुपादाने प्राप्ते नियममात्रं क्रियते “पृतौकागभिपुण्ड्यादिति,
न तत्पूर्वो विनियोगः क्रियते । न हिह विनियोजकान्तरेण
दिना सिद्ध्यति, तस्मात् “मसुद्र मनसा ध्यायति प्रथिवीञ्च मनसा
ध्यायति देवञ्च मनसा ध्यायतीतिवद्वारादुपकारकत्वमेव कालज्ञा-
नविधानस्येति न काले प्रापकत्वं । भवतु वा ज्ञानसामयौघाभिधौ
ज्ञानस्यार्थनिरूपणेनाविधेयत्वात् कालविधिवमेव कालज्ञानविधा-
नस्येति । तथापि यागकाल इत्येकस्मिन् पदे किञ्चिदुद्दिश्य
किञ्चिदुपादीयत इत्येतदनुपपन्नमेव, ध्येयतु शब्दः खिद्यतं
यजतीतिवदपह्नुतुं प्रथममत्र इतिवच्च, यथा हि वषट्कारविशेषे-
तमत्रापि प्रायश्चित्तसम्बन्धो विधातु न शक्यते तथा पदान्तररोपान्तपर्य-
न्ततुर्थाशादिविशेषितस्य कालस्यस्यार्थस्य यागकाल इति समामपदै-
कदेशप्रतिपादितस्यैकदेशान्तरार्थेन सह भव्यात्मसम्बन्धोविधीयत इति
नोपपद्यते समस्यमानपदयोः परस्परसम्बन्धात् प्राक्पदान्तरसम्बन्धा-
नुपपत्तेः “परिपूर्णं पद पदान्तरमाकाङ्क्षतीति न्यायात् । अथ
“पर्वण्येषदुर्थाग्र आद्या” प्रतिपदस्य इति पदान्तररोपान्तस्य
कालस्य यागेन सम्बन्धो विधीयत इति । उच्यते । तथापि यागकाल-
इति समामपदगतेनोपबर्जनीभूतेन यागेन सह सम्बन्धः प्राप्नोति ।

किञ्च फलेन वा कारकेण वा क्रियाणां सम्बन्धो भवति । न च कासो यागस्य फलं असाध्यत्वात् । नापि कारकं, कारकविभक्तिनिर्देशाभावात् । न हि “प्रतिपदि यजेतेतिवत् पर्वचतुर्थांशदे रधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मात्तत्रयथाधिकरणार्थं कल्पनीय इत्यपरं श्लेषः ।

अस्य वा कासविधिर्न, तथापि प्रतिपदाद्यभागव्यविधानं नोपपद्यते । तथाहि इह कासद्वयमुपास्य पर्वचतुर्थांशं प्रतिपदाद्यभागवत्तु । न चोभयमेकेन वाक्येन विधातुं शक्यते, यागानुवादेन कासद्वये विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अथ कासस्य निमित्तस्वरूपकत्वात् कासयोर्योगोविधीयते न तु यागे कासावित्युच्यते तर्हि सुनरामेव वाक्यभेदः । तत्र कासभेदेन यागसम्बन्धभेदप्रतीतेः । अथ प्रतिपदः समार्गेषु विधीयमानेष्वपि यथा न वाक्यभेदस्तद्विहापि प्रतिकालं यागे विधीयमानेऽपि न वाक्यभेद इत्युच्यते । तत्र पुनः । तत्र यद्वत् समार्गयोरेकेन शब्देन सम्बन्धविधाय श्रौते विधितात्पर्यं पर्यवसितं सत्कारिका व्यापारभेदा प्रतिपदस्तुपजायमाना अपि न वाक्यं भिन्दन्तीति । इह तु पर्वचतुर्थांशं प्रतिपदाद्यभागवत्तु चेत्तेनेव श्रौतविधितात्पर्येण यागसम्बन्धो येन शब्देन विधीयते तथाविधं शब्दोभाष्युभयोः पृथगुपास्यत्वात्तस्मात्तत्रयथा यागस्थानेकस्मिन् सम्बन्धे विधीयमाने रेवतीदारवन्तीयाधिकरणपूर्वमाश्रयधिकरणादिपूर्वपक्षवदाक्यभेदः । ननु तद्वदेव तर्हि विशिष्टविधानेन वाक्यभेदपरिहारः कस्मात्तुल्यते । उच्यते । विशिष्टविधानेऽभ्युपगम्यमाने यागात्तरापत्तेर्न द्रष्टुं पूर्वमा-

ययोरय कालविधि सिद्ध्यति । दर्श-पूर्णमासयो ग्रास्तान्तरमास-
योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
मन्तर्वेदि मिनोत्सर्द्धं बहिर्वेदीत्यत्र लक्षणया सन्धौ मिनोतीति
विधाय यथा वाक्यभेद परिहृत तदन्तर् पर्व प्रतिपद्भागभ्या सन्धि-
लक्षणया वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्त । तत्र सन्धिदेशे
लक्षितेऽयं प्राप्तमेवान्तर्वेदि-बहिर्वेदिप्रभृदर्थयोरनुवादसम्भवात् । इह
तु सन्धिकाले लक्षितेऽपि न पर्वचतुर्थांश प्रतिपद्भागवत्त्वानुवाद
सिद्ध्यति । पूर्वापरयोरशयोर्नियतयोर्विषयमयोरप्राप्त्यभावात् ।

किञ्च सम्बन्धविधानस्य किं लक्षणाक्षेपेन “सन्धौ यजेतेति श्रुत्या
सन्धिकाले विहितेऽपि प्रयोगाद्योग्य इति तत्समीपलक्षणाया प्राप्ताया
किं पर्यन्त काल इत्यवध्यमेक्षाया पूर्वापरसमीप्यावधिविधानार्थं
वाक्यमागतमिति वक्तव्यम् । यदि पर्वचतुर्थांशादिविधायकमेतद्वाक्य
भवेत् “पर्वलोचयतुर्थांश आद्या प्रतिपदस्तथ इति, तदपीदानीम-
नुपपद्यमान । यदि पुनरपि तमेव सन्धि लक्षयितुं मच्छति तदा
किं तेन छत भवति, तस्माद्यागस्य कालद्वयसम्बन्धविधाने वाक्यभे-
दोऽपरिहार्यः । अथ यो यागकाल इति यागकालमनूय च पर्वण-
स्तुर्थांश आद्या प्रतिपदस्तथोऽग्रायेति विधीयते । तर्हि याग-
काल इति विग्रिष्टानुवादे एकस्तावदाक्यभेद, पर्वचतुर्थांशस्य प्रति-
पद्भागवत्त्वस्य चोभयोर्विधानादपरोवाक्यभेद । यच्चदोर्व्याप्तेनावय-
दत्यपरोदोषः । अथ पर्वचतुर्थांश प्रतिपद्भागवत्त्व वानूय तथोद्भ-
योर्थांगकालत्वं विधीयते । एव तर्हि पर्वलोचयतुर्थांश इति विग्रि-
गुत्तुवादादेकोवाक्यभेद । आद्या प्रतिपदस्तथोऽग्रा इत्यपि विग्रि

४४८ घतुर्वाचिन्तामणौ परिग्रहेष्वस्यै कालनिर्यये [८८] ।

किञ्च फलेन वा कारकेण वा क्रियाणां सम्बन्धो भवति । न
च कालो यागस्य फलं, असाध्यत्वात् । नापि कारकं, कारकविभ-
क्तिनिर्देशाभावात् । न हि "प्रतिपदि घजेवेतिवत् पर्वचतुर्थांशादे-
रधिकरणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते । तस्मात्तच्चक्षुराधिकरणार्थः कस्य-
नौय इत्यपरः श्लेषः ।

स्योरय कालविधि सिद्ध्यति । दर्श-पूर्णमासयोः शास्त्रान्तरप्राप्त-
 योरेकेन वाक्येन कालद्वयसम्बन्धे वाक्यभेद उक्त एव । अथ “अर्द्ध-
 मन्तर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदौत्यत्र स्रवण्या सन्धौ मिनोतीति
 विधाय यथा वाक्यभेदः परिहृतः तदत् पर्व-प्रतिपद्भागभ्या मन्धि-
 स्रवण्या वाक्यभेदपरिहार इत्युच्यते । तत्र युक्तम् । तत्र मन्धिदेशे
 स्रचितेऽयं प्राप्तत्वेनान्तर्वेदि-बहिर्वेदिशब्दार्थयोरनुवादसम्भवात् । इह
 तु मन्धिकाले स्रचितेऽपि न पर्वचतुर्थाश-प्रतिपद्भागवयस्यानुवाद-
 सिद्ध्यति । पूर्वापरयोरशयोर्निर्णययोर्विषमयोरयंप्राप्त्यभावात् ।

एतुवादाद्द्वितीयोवाक्यभेदः, तयोश्चमयोर्द्यागकालनविधानानुत्ती-
वायोक्त्यभेदः। पर्वचतुर्थांशस्य प्रतिपद्भागचयस्य च विधायकान्तरा-
भावादनुवादोऽपि न शक्यते कर्तुमिति परोक्षोप- ।

किञ्च कालस्यानुपादेयत्वात् कालविधिपरेषु वाक्येषु कालमु-
द्दिश्य कर्मवोपादीयते, तदिह यदि पर्वचतुर्थांशमुद्दिश्य स द्याग-
काल इति विधीयते तर्हि विधेयस्य द्यागकालस्यापि कालरूपत्वेना-
नुपादेयत्वादुद्देश्यत्वमेव प्राप्नोति । न चोद्दिश्यदयस्य मिथ सम्बन्ध
सम्भवति । न चानयोः समुदायीकरणार्थं एक शब्दोऽस्ति, येन
समुदायस्य द्यागसम्बन्धविधानादाक्यभेदः परिह्रियेत । ननु द्याग-
काल इति कालशब्देनोभयमेकरूपतया परामुक्तं द्यागसम्बन्धोविधी-
यते । तत्र । द्याग-कालशब्देन द्याग-कालयोः सम्बन्धविधानमश-
क्यमित्युक्तत्वात् ।

किञ्च द्याग-कालशब्देन पर्वचतुर्थांशादिकालोऽनूद्यते पुनस्तेनैव
शब्देन द्यागस्य कालसम्बन्धो विधीयते, तदा वाजपेयोक्तं वैरूप्य-
मापद्येत । न ह्येकस्मिन्नेव वाक्ये एकमेव वस्तु तद्वाक्यगतमेव किञ्चि-
दपेक्षानूद्यते किञ्चिदपेक्ष्य विधीयते इति सम्भवति । यदि तु
वैरूप्यपरिहारार्थं पर्वचतुर्थांशपञ्चादिपरामर्शमन्तरेण शुद्धस्यैव का-
लस्य द्यागसम्बन्धो विधीयते । तदयुक्तम् । कालसम्बन्धविधानमन्ता-
रेणापि सिद्धे । अथ “द्यागकालः स विज्ञेय इति तच्छब्देन पर्व-
प्रतिपद्भागान् परामुक्तं द्यागसम्बन्धोविधीयते, तथापि पूर्वाक्तं वैरूप्य
नूतनमेव ।

किञ्च स इत्ययन्तच्छब्दः एकवचनान्तस्तत्र कालभागात् परा-
वर्त्यते ।

मर्तुं न शक्नोति । अथानुषङ्गव्यायेन प्रयोगेकैकं परामृशतीत्युच्यते ।
मैवम् । एकस्मिन्वाक्ये प्रतिपदमनुपङ्गेणैकस्थानेकेषु समन्त्रेषु गृह्य-
माणेषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

किञ्च एकवचनान्तस्य च इत्यस्य तच्छब्दस्य “आद्या” प्रतिपद-
स्तप इत्यत्र बहुवचनप्रतिनिर्द्देशात् अनुषङ्गोऽपि नोपपद्यते । यथा
गच्छतामित्यस्य संयञ्जवेरङ्गानीत्यत्र चानुपङ्गः ।

किञ्च यत्तदौर्नित्याभिधमन्धात्पर्वणोपसृत्तुर्याश्च इति पर्वचतुर्थेऽग्रे
पञ्चदशवक्त्रात् स एव तच्छब्देन परामर्तुं युज्यते न प्रतिपद्भागाः ।
अथ तथापि तच्छब्दोऽप्याह्वियते श्रुत्यव्यावृत्तयोः श्रुतेः श्रौतं सन्नत्ययात्
पुनरपि न तस्य परामर्शः । भवतु बाध्याहारः तथापि प्रतिपद्भागा-
इति बहुवचनान्तस्यैव तच्छब्दस्याध्याहारदेकवचनान्तेन तच्छब्देन
पुनरपि कथं सम्भवः । अथ पर्वप्रतिपद्भागावसमुदास्य एकवचनान्तेन
तच्छब्देन परामर्तुं शक्यते इत्युच्यते । तत्र । एकावच्छेदमन्तरेण समुदा-
यात्तुपपत्तेः । अथैकेन तच्छब्देनोपादानात् समुदायत्वमित्युच्यते । यथा
विददाको पौर्णमास्यादिशब्दोपादानादश्वेयादीनां समुदायत्वमिच्छिः,
यथा वा राजसूयशब्देनोपादानादशुभत्यादीनां भस्मादीनां^(१) पवि-
त्रादीनाञ्च यामादीनां समुदायत्वमिच्छिः । तत्र । तच्छब्दोपादा-
नात् समुदायत्वं समुदायत्वादेकवचनान्ततच्छब्दोपादाभिमतीतिरे-
तराश्रयापत्तेः । अश्वेयादीनान्वेकशब्दोपादानव्यतिरेकेणार्थो-
पाधिसम्बन्धोविद्यत एव । यदुत्पत्तौ कासविशेषयोगिनः नाम
तदुक्तम् । “एककासाभिर्गणयोगाद्विधाभामपि कर्मणा । समुदायापेण

(१) अनुमत्यादीनामन्त्यादीनामिति च ॥

प्रथमेकदेशस्यवत् ॥ इति । राजसूयेऽपि प्रकृतत्वविशिष्टयाम्बो-
पाधिभद्गावात् समुदायत्वं भविष्यत्येकफलसाधनत्वात् । नन्वापि
प्रकृतत्वविशिष्टकाललोपाधिभद्गावात् सर्वचतुर्थांशस्य प्रतिपद्गागवत्
च समुदायत्वं भविष्यति । मैव । किं पदार्थरूपेण काश्चन्यो प्रकृतत्वं,
किं वा वाक्यार्थरूपेण, न तावदाक्यार्थरूपेण, महावाक्येऽवाप्तरवा-
क्यार्थविवक्षाभावादिवक्ष्यमाणेऽवाप्तरवाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापि पदा-
र्थरूपेण, न हि पूर्वणोपचतुर्थांश इत्यत्र कस्यचिदेकस्य पदस्यार्थं पूर्व-
चतुर्थांश प्रतिपद्गागवत् वा, तस्माच्च प्रकृतत्वावच्छेदात् समुदायत्वं
पर्यं प्रतिपद्गागत्वम् ।

ननु यागसाधनत्वैकोपाधिभद्गावात् समुदायत्वं भविष्यति ।
नैतदेवम् । यागसाधनत्वात् समुदायत्वं, समुदायत्वादेकवचनानेन
तच्छब्देन परामर्शं, तच्छब्दपरामर्शाद्यविधानं, यागविधानाद्याग-
साधनत्वं, यागसाधनत्वात् समुदायत्वमिति चककापत्तिः । अत-
एवैकावच्छेदमन्तरेण समुदायत्वानुपपत्तेः काचप्रथमप्रतिपादकावेव
शब्दैः वासदयममुदायं सचयत इत्येतदपास्तम् । अथ 'पूर्वणोऽग्रे
तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिनातिभि' इति पूर्वचतुर्थांशस्य याग-
साधनत्वावगमात् पवादयोऽभियष्टव्याः, 'न यष्टव्यं चतुर्थांशे' इति
वाक्याभ्यां चतुर्थांशवर्जितप्रतिपद्गामधयस्य यागसाधनत्वावगमात्
'पूर्वणोपचतुर्थांश इति वाक्यप्रमिते प्रागेव काश्चावयवानां याग-
साधनत्वलक्षणापाधे सिद्धान्तान् 'पूर्वणोपचतुर्थांश इति वाक्ये
तेषां समुदायापादनानुपपन्नमिति न चककापत्तिरित्युच्यते ।
तदुक्तम् । एते कालाः यागसाधनताभिधीयमानेव

वाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं समुदायरूपतयापेक्षयापत्तेर्विधियानां
कास्तभागानामपेक्षते यागसाधनत्वमेव विधातुं । तत्र यदि पर-
मिदानीं समुदायत्वापत्तेः प्रागेव वाक्यान्तरेः कास्तभागानां याग-
साधनत्वं सिद्धं किमिदानीं समुदायत्वापत्त्या ज्ञियते ।

किञ्च कास्तद्वयमिदं विधीयमानं किं समुच्चयेन विधीयते, किं वा
विकल्पेन । न तावत् समुच्चयेन कास्तद्वयसम्बन्धः, तथा मृत्युमयोरपि का-
स्तयोर्दामातुष्टामप्रसङ्गात् । नापि विकल्पेन, विकल्पो हि विद्वद्धार्षयोः
शास्त्रयोः परस्परतो विधानसामर्थ्याविर्भाव-तिरोभावादिना विद्व-
द्यापारचतुष्टयद्वयेन क्षेत्रेण कथाक्षमानोऽपि गत्यन्तराभावात् खेदे-
नैवाभ्युपेयते । तत्रैकेनैव विधानात् तावत्क्षेत्रोऽनुभूयत इति किमे-
तद्व्यापेयोक्तवैकल्यापत्तेः, एवं कास्तद्वयानुपगमेन सर्वमेतदुक्तं ।

किञ्च श्रान्तरात्राकसृतीयोऽपि कास्तोऽधैवोपास्त इति तस्मिन् अपि
विवक्ष्यमाणे पूर्वोक्तेषु पक्षभेदेषु सुतरां वाक्यभेदादयः सम्भवन्ति,
तस्मादतिमन्दप्रकृतिवाद्वा वचनस्य च प्रतिपद्वागवयविधानमुपेन
चतुर्थीप्रत्युदासकत्वं, किं तर्ह्येनैव वचनेन क्रियते, न किञ्चित् क्रियते ।
किन्तु “पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्मव्येष्टिरिति पर्वचतुर्थीमे प्राप्ते “पचा-
दयोऽभिषष्ट्या इति प्रतिपदि प्राप्तायां “शतर्षजध्वमिति श्रान्तःकाले
प्राप्ते “न यष्ट्यं चतुर्थींश इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपद्यतुर्थीमे विकल्पेन
निषिद्धे वैकल्पिकनिषेधेन खचितो यावत्कास्ताराशिरवशिष्यते, नामा-
श्रास्तप्राप्तः ॥ सर्वः पिष्टीकृत्येकेन यागिककारिकावाक्येन कथ्यते,
स्मरणसौकर्याय “पर्वणोऽयतुर्थींश इति । यथा ष्कोन वेदिमुद्गुन्नी-
त्यादिमानाश्रास्तप्राप्तोऽर्थः पिष्टीकृत्यगुण्यते “प्राप्तिं वै द्रव्यप्राप्तु-

धानीति । यथाह वाचिककार, “स्वामिदेवपत्तिस्मन्त्रं कार्यैरुद्धन-
मादिभि । तत्र यथायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते” ॥ तथा “पर्वणो-
पयतुर्योऽत्र इत्यपि नानाशास्त्रपिण्डीक्यानुवाद न पुन कस्यचि-
त्काकल्य विधायकमेतत् चेनाद्यान् प्रतिपद्यतुर्थाश्च युद्धयेत् ।

किञ्च “उक्तोमनीपिभिरित्युक्तशब्देन वाक्यान्तरैरुक्त एवार्थ स्मरणे
लौकिकार्थमेकत्र पिण्डीक्यानुवृत्ते न तत्पूर्वोऽर्थोऽनेन वचनेन विधी-
यत इति दर्शयति । तस्मात्प्रतिपदाद्यभागचयस्यैव यागकाकल्यमिति
विधानाभावात् “न वद्व्य चतुर्थोऽत्र इत्यनेन निवेधेनापि चतुर्थोऽत्र
प्राप्तिकप्राप्त्यानुमानपायाभात्यन्तमयामकाकल्य प्रतिपद्यतुर्थाश्च ।
यद्यवश्यमेव वचनेन विधायकेन भवितव्यं तर्हि प्रातर्विधान-
मनु सर्वमन्यदाक्यान्तरप्राप्तमनुवृत्ते । ननु प्रातःकालोऽपि “प्रात-
र्धनजध्वमिति शास्त्रप्राप्त एव । नैव दोषः । न हि पौरुषेयवाक्यानां
वेदमूलत्वापराधेन विधातृत्व विहिन्यते, सर्वस्वतीनामप्राप्ताश्चप्रसङ्गात् ।
येषामपि वक्तृज्ञानानुमापकानि पौरुषेयवचनानि तेऽपि कथञ्चित्
पौरुषेयेषु वचनेषु विश्वानुवादविरोधनुवादविवेकं कुर्वन्त्येव न पुन
सर्वानुवादकाव मम्यते । येनैवमाहुः यद्योदनाच्छरण इत्यनूय न
धर्म इति विधीयत इति । ननु यदि वाक्यान्तरप्राप्तोऽर्थो
विधातु शक्यते तर्हि पर्वचतुर्थाशादिरपि कस्याश्च विधीयते ।
उच्यते । न पर्वचतुर्थाशादिवाक्यान्तरप्राप्त इति न विधीयते किन्त्व-
नेकविधाने वाक्यभेदभवादाक्यान्तरप्राप्तत्वेन कथञ्चिदनुवादितमपि
शक्यत्वाच्च विधीयत । ननु यदि एक एव विधातव्य इति पर्व-
चतुर्थाशादिकान्त्र वाक्यान्तरविहितत्वात् प्रातःकालो विधी-

यते तर्हि विपरीतं कस्मात् भवति । उच्यते । “पर्वण्यस्तुथाग्र-
इति चतुर्थाग्रस्य यच्छब्दोपबन्धादविधेयत्वं, प्रातःकालस्य तद-
भावादिधीयते ।

किञ्च पर्वचतुर्थाग्रस्य “वाद्याः प्रतिपदस्तथ इत्येतद्विहितस्य
यागकालः स इति तच्छब्देन परामर्श इत्यवरः श्लेषः ।

किञ्च येनैव हेतुना वाक्यभेदभयादिना कालविनियममेतेन न वि-
धीयते तेनैव पर्वचतुर्थाग्रादिरेकोऽपि कालो न विधीयते, तथाहि
पर्वण्यस्तुर्थाग्र इति, अथ एते श्रव्याः किं तेषां अक्षरैकवाच्यनीत्यायेन
प्रथमं क्रियया सह संबन्धमनुभूय पश्यात्परिष्कः परस्परसम्बन्धः,
आहोस्त्रिक्रियया सह संबन्धः पद्यात्क्रियया सह सम्बन्ध इति
प्रदापि प्रथमं क्रियया सम्बन्धः तदापि किं विशिष्टविधानन्यायेन
क्रियया सम्बन्धः, अहोस्त्रिक्रियानुवादेन तेषां सम्बन्ध इति । यदि
तावद्विशिष्टविधानं तथा सति कर्मान्तरापत्तेर्न दर्श-पूर्णमासयोरप्य
कालविधिः सिध्यति । अथ क्रियानुवादेन पर्वचतुर्थाग्रस्य च
सम्बन्धो विधीयते, तदा प्रातःक्रियानुवादेनामेकगुणविधानाद्वैकस्वा-
वद्वाक्यभेदः पुनस्तेषां परस्परसम्बन्धविधानेऽपि स एव दोषः । अथ
वाक्यभेदपरिहाराय चतुर्थाग्रादिविशेषकमनादृत्य पर्वमात्रस्य याग-
सम्बन्धो विधीयते, तर्हि पर्वणि यदा कदाचिद्यागः प्राप्नोति ।
चतुर्थाग्रयज्ञस्य विधित्वेनानुवादेनैव वागुपपद्यमानं व्याहृत्यते ।

ननु पर्वणि यदा कदाचिद्वैजानं कदाचिच्चतुर्थाग्रेऽपि यज्ञत-
इत्यनुवादः सम्भवति । नैतदेव । पाचिकानुवादस्य न्यायविदाम-
सद्वृत्त्याम् ।

अथ चतुर्विंशत्यागयोः धर्मन्यो विधीयते, तदपि यद्य कश्चिद्-
द्रव्यस्य चतुर्विंशत्यागो यागार्थ इत्युक्तं स्यात् न नभिमन्विताः इति सिद्धतिः ।

नभश्चविधानस्यांशना विनानुपपत्तेरिति कस्मिंश्चिदाद्येभ्यो
बुद्धिष्यः परंपर्योऽग्नियोगः किमिति व्यथ्यते । उच्यते । बुद्धिस्तोऽपि
विध्यमस्युष्टो न सिद्धति । अथ यदि विधिना सृज्यते तर्हि तदे-
वानेकविधानमापद्यते । ननु विधिना सृज्यमानोऽप्यर्थात् एष्यते न
श्रुत्या न तत्रानेकविधानं दोषः । मैवं । न ह्यनेनाग्नियोगेण विना-
शविधेरनुपपत्तिर्यथापिदिममेवाग्नियोगेण सृज्यते । न हि साधार-
णस्यानुपपत्तिरभिधानमात्रेण बुद्धिस्तो विमेषे पर्यवस्यति, तथा सति
मन्त्रं गुणविधेरुत्पादः “शेमेन यजेतेति यागमार्थं विधाय विधी
पर्यवस्यते या साधारणो द्रव्याकाङ्क्षा सा विधानमन्तरेणैव
बुद्धिस्तो द्रव्यविमेषे शेमे पर्यवस्यतीति कथं विमेषविधानं स्यात् ।
यथापि मात्रे कर्मण्येकगुणविधानादात्मभेदः प्रसज्यते तत्राप्येकगु-
णविधानमेवास्ति, इतरस्तु गुणविमेषः, सात्त्विकानुपपत्त्याद्यादियत-
इति वक्तुं शक्यमात् ।

नन्वेवं तर्हि “पर्वण्योऽग्नौ तुरीये ॥ कर्त्तव्येष्टिर्दिजातिभिः” ।
इति वाक्येन कथं पर्वण्योऽग्नौ यागाय विधीयते तत्रापि पूर्वा-
ह्नायां दोषाणां अविशिष्टत्वात् । उच्यते । “पर्वण्योऽग्नौ तुरीये इति
पर्वण्यस्य यदार्थं परस्परसम्बन्धविशिष्टमेकैकशतं यागाय वि-
धीयत इति विधेयभेदाभावाच्च वाक्यभेदः । ननु “पर्वण्योऽग्नौ
तुरीये इति पर्वण्ययोः परस्परसम्बन्धो विधिव्यापारमन्तरेण न
सिद्धतिः । सत्यं न सिद्धतिः । किन्तु विध्यन्तरमेवामयोः परस्परसम्ब-
न्धविधायकमस्ति तद्यथा ।

पञ्चदशाः परः पादः पवादः प्रथमास्तयः ।

कासः पार्वण्यागस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इति पञ्चदशाः पादः इत्यनयोः सम्बन्धो विधीयते । नन्वेवं पञ्चदशा आद्येऽपि पादे यागः प्राप्नोति अथ परः पादः इति विप्रच्यते तर्हि वाक्यभेदः । नैष दोषः । “सन्धौ यजेतेति सन्धि-
कालस्य यागार्थस्य विहितस्यायोग्यत्वात् सन्धिबन्धोपवर्त्तिनि काले
सोद्यमित्ये क्रियाबन्धोपकाशो लक्षितः किं नादिका किं वा प्रहर-
स्तिष्यद्वै तिर्यिर्वैत्यपेक्षायां पञ्चदशीपादः सामीप्यविशेषाकाङ्क्षापरि-
पूर्णाय विधीयमानः सामीप्यावलम्बेन सन्धिप्रत्यासक्ततर इव विद्यति
न दूरवर्त्ती । नन्वथ वाक्ये न केवलं पञ्चदशीपादयोः सम्बन्धः प्रतीयते
किन्तु यागसम्बन्धोऽपरः प्रतीयते । सत्यमेवं । किन्तु “पर्वणोऽग्रे तुरीये
तु कर्त्तव्येष्टिरिति विधीयमाणोऽनूद्यते आगामिन्या अपि प्राप्तेरनुवा-
दसम्भवात् । तस्मात् पञ्चदशीवाक्ये पञ्चदशीपादमात्रं विधीयते ।
तस्य सम्बन्धस्य यागसम्बन्धमात्रं “पर्वणोऽग्रे तुरीये तित्यनेन विधीय-
ते । तस्य पर्वणस्य तुरीयस्यमविहितमपि सन्धिप्राप्ताद्विहितमनूद्यते इति
पूर्वमेवोक्तं । “पर्वणोऽद्यतुर्थांश इत्यनेन प्रातः कालसम्बन्धमात्रं विधी-
यते सर्वमन्यदनूद्यते । तस्मात् कश्चिदप्यनेकार्थविधानाभावात् वाक्य-
भेदः । ननु पञ्चदशाः पादस्य सम्बन्धो वाक्यान्तरविहितो यागसम्-
बन्धविधानपरे वाक्ये वाक्यभेदः ॥ करोतीति यद्युच्यते तर्हि “पर्वणो-
द्यतुर्थांश इति वाक्येनापि पञ्चदशीपादस्य यागसम्बन्धो विधातुं
शक्यत एव । सत्यं शक्यत एव । किन्त्वथैव विप्रवृत्तास्तो यागाय
विधातव्यः ॥ अहनिजिह्वस्य अहन्नात्मकस्य कालस्य विधातेत्यपि

वाक्योपपत्तौ न युक्त विशिष्टस्य वाक्यान्तरसम्पादितत्वेन विशिष्ट-
विधाने वाक्यभेदे परिच्छेदोऽपि स्वरूपमात्रविधानापेक्षया किञ्चिदि-
धिगौरवस्यापरिहार्यत्वादिशिष्टापादकवाक्यान्तरसापेक्षत्वाच्च । यत्र
तु स्वरूपमात्रविधानयोग्य किञ्चिदुपात्त नास्ति तत्र मध्यभावा-
दिशिष्टमपि यागाय विधीयत एव यथा “पर्वणाऽग्रे तुरीये निति ।

ननु यदि काल भागयो विशिष्टत्वमेकेन वाक्येन क्रियते तस्य
विशिष्टस्य यागसम्बन्धोऽपरेण वाक्येन तर्ह्येकैव प्रकारेण प्रतिपदाद्य-
भागवयस्य यागसम्बन्धः कस्माच्चेत्यने । तथा हि “पञ्चदशा पर
पादः पञ्चादेः प्रथमास्तय” । इति पञ्चादेः पादा अपि सन्निवर्तनी-
यात्वेपयसात् सन्निवर्तनीयत्वात् पादा प्रथमा एव सिद्ध्यन्तीति ।
नैतदेव । इह कालावयवद्वयसम्बन्धः प्रतीयमानः आसीत् । न चैक-
स्मिन्नेव सम्बन्धे विधेये इतरस्मिन् जातव्ये प्रथमप्रतीतः पञ्चदशा
पादस्य च सम्बन्धः हिता पञ्चादवगतः पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्धो
विधीयत इति कोऽयं नव । किञ्च पञ्चदशा पादस्य च सम्बन्धः
पाठसिद्धः पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्धोऽप्युद्धार्य इत्यपि तस्य
दौर्बल्यम् । किञ्च विधीयता नाम काम पञ्चादेः पादानाञ्च सम्बन्ध-
स्तथापि केन वाक्येन संयोगो विधीयते न तावत्समैव, वाक्यभेद-
प्रसङ्गान् । नापि “पर्वणो यश्चतुर्थोऽग्रे आया प्रतिपदस्तय इत्यनेन,
तस्य प्रातःकालसम्यन्धविधानेनैव चरितार्पणमित्युक्तञ्चात् । न चान्यद्वा-
क्यमस्ति येन प्रतिपद्भागवयस्य यावान् सम्बन्धो विधीयते । तस्माद्वा-
गवयविधानासम्भवात् “न यत्स्य चतुर्थोऽग्रे” इत्येतदेव चतुर्थामनि-
धेधकमवशिष्यते । तत्र प्रतिपच्चतुर्थाश्रयापि विकल्पेन प्राप्तिमनु-

जानतीत्युक्तं । तस्मात् पूर्वोक्तवत्प्रत्ययापराद्यादिपर्वमन्त्रौ प्रतिपत्त-
तुर्थाग्रे न निषिद्ध्यते पूर्वाह्नपर्वमन्त्रौ तु निषिद्ध्यत इति सिद्धं ।
तथाच त्रिकाष्टमष्टनेनोक्तं ।

सन्धिर्यस्यपराह्ये स्वाद्याग्नं प्रातः परेऽहनि ।

सुवर्णं प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न द्रव्यति ॥

तदेतत्त्रिकाष्टमष्टनादिमतमन्ये नाशुमन्यन्ते । कस्मात् पूर्वाह्नाप-
राह्नसन्धयोद्भवयोरप्युपवासे द्वितीयेऽहनि च यागेऽनुष्ठेयमाने पचा-
दे प्रतिपत्तुर्थाग्रस्य च सम्भवात् “पचादयोऽभियष्टव्याः” । “न यष्टव्य
चतुर्थेऽग्रे” इति ब्राह्मणद्वयस्याप्यनुपास्तत्वात्सन्ध्यावेकमपराह्न-
सन्धावपरमिति व्यवस्थाया प्रमाणाभावात् । न च सौमन्विश इव
प्रमाणं, तस्य पूर्वोत्तरदिनद्वययागव्यवस्थापरत्वेन विधिनिषेधव्यव-
स्थाया तात्पर्याभावादसम्भवाच्च । तथाहि आदित्योदयसमनन्तर
पर्वमन्त्रौ तद्वह्मणे क्रियमाणे पचादिशास्त्रस्य निषेधानुगृह्यदर्शनात् ।
अपराह्नसन्धावयवाग्नमयात्पर्वमन्त्रौ द्वितीयेऽहनि यागानुष्ठानेऽप्यु-
भयोरनुपग्रहदर्शनात् । एव रात्रिसन्धावप्युभयोरनुपग्रहः ।

अथ प्रतिपत्तुर्थाग्रे यागाभावात् पूर्वोक्तमन्त्रौ पचादिशास्त्र-
स्यानुपग्रहो नास्तीत्युच्यते, तर्ह्यपराह्नसन्धावपि प्रतिपदाग्रभागे यागो
नास्तीति पचादिशास्त्रमनुग्रहान्तमुच्यते । तथा ब्राह्मणान्तरव्याघ्रादग्रे
भागवये यागेऽनुष्ठिते “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्यार्थेऽपि क्लृप्त-
एव । तथा सन्ध्यापचादिदर्शपूर्णमासयागो न यागोतीत्येकदेशे एव-
मनुष्ठानम् । यदपि “न यष्टव्य चतुर्थेऽग्रे” इति निषेधान्दयानुपपत्त्या
प्रतिपत्तुर्थाग्रे यागकल्पनं तदव्यवर्थायैव ज्ञानं स्यादित्येतदधि-

करणविरुद्धम् । अत्र ह्यार्थेयं दृणीते इत्यस्य चीन् दृणीते इत्य-
स्मिन् विद्यमाने न चतुरो दृणीत इति निषेधकस्यविधिपरत्वं न
सम्भवतीत्युक्तं । तद्विहायि “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “पचादेः
प्रथमास्तय इत्यस्मिन् विद्यमाने “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति निषेधा-
द्विधन्तस्वरूपत्वा न सम्भवतीति । तस्मात् “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति
नित्यातुवादोऽप्य न चतुरो दृणीते इतिवत् । अथ वा पर्युदासोऽर्थं,
“पचादयोऽभियष्टव्या इति प्रतिपदि धागकात् लक्ष्यमाने “न यष्टव्यं
चतुर्थेऽंश इत्यनेन चतुर्थांशवर्जिते प्रतिपदि घट्टव्यमित्युच्यते, एतदेव
स्वाष्टीकृतं स्मृत्यन्तरे “पचादेः प्रथमास्तय इति, “आद्याः प्रतिपदस्तय-
इति च । एवञ्च सति “पचादयोऽभियष्टव्या इत्यस्य “न यष्टव्यं
चतुर्थेऽंश इत्यस्य च प्रतिपद्भागमयस्यत्वा सदैक्युतिमूलत्वं भविष्यति ।
यत्तु पर्युदासपक्षे दूषणमभिहितं अपराधपर्यवस्यी यत् घट्टिकात्मके
च निविद्वये पूर्वेषुः पर्वचतुर्थांशाभावेऽपि पर्वतृतीयभागे यष्टव्यम्,
परेषुः प्रतिपदाधभागव्याभावेऽपि चतुर्थभागे यष्टव्यमिति प्रयोग-
वचनसामर्थ्यादापतितो विकृत्यो न देवैरपि शारयितुं शक्यते,
पर्युदासश्च न नञो मुखोऽर्थः किन्तु लक्षणमेति । तदसत् । यदि हि
पर्वतृतीयभागवत् प्रतिपच्चतुर्थांशो न पर्युदासः स्यात् तदैवमपि
भवेत्, इह ॥ “न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति पर्युदाससद्भावात् पर्वतृतीय-
भाग एव याग प्राप्नोति । न च पर्युदासे लक्षणेत्येकादशीनिर्णये
द्विंशतः, अनेनेव व्याघेन निषेधपक्षेऽपि पूर्वेषुरेव धाम प्राप्नोति ।
अनुपपत्त्या हि पर्वतृतीयप्रतिपच्चतुर्थभागयोर्विकल्पेन यागे प्राप्ते
“न यष्टव्यं चतुर्थेऽंश इति प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य निवारितत्वात् ।

अन्यथा सुद्रप्रतिनिधित्वेन माषाणां यद्वत्ते प्राप्तिं पठेऽप्याद्ये
 धैमिनिनाभिहितं “प्रतिषिद्धं वा विशेषेण विहितं तु युतिरिति,
 कात्यायनेन च “प्रतिषिद्धं प्रत्यायादिति, तच्चापि वक्तुं शक्यते
 प्रतिषिद्धाकामपि माषाणां यद्वत्तेति । यस्तत्र परिहारो-
 ऽर्थमात्रे निषेधो बाधक एवेति च इह समान इति । यत् किञ्चि-
 देतत्पर्वचतुर्थांशस्य युतत्वमपि युक्तमित्युक्तम् । तच्च । कात्यायनेन
 “युतिरेवा मनातनीत्यभिधानात् । यत्तु भाष्यकारेण कात्यायनव-
 चनादित्युक्तं तच्छ्रुतिनिषेधविरुद्धं “युतिरेवा मनातनीत्यस्य कात्याय-
 नवचनत्वात् । दिव्याभ्रमभ्रं दर्शितं अन्यविस्तरमभावादिति । तस्मात्
 यथोक्त एव काले चाग इति सिद्धम् ।

अन्ये निवमाहुः “न यद्वत्त चतुर्थं श्रूयते यद्वत्त तत्पूर्वा-
 षमन्निविद्यमिति व्याख्येयम् । न च पूर्वार्ध-मध्याह्नमन्त्रिणास्त
 दि पर्वचतुर्थांशे चागविधायकं न तत प्रतिपद्यतुर्थांशे चागस्य
 प्राप्तिरस्ति अतः प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधानर्थस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रति-
 षेधश्चेति वाच्यम् । ततः प्राप्त्यभावेऽपि “पश्चादथोऽभियद्वत्त इत्यनेन
 प्राप्तिमग्नयत् । न च “प्राच्यां प्रतिपदस्तव इत्यनेनाप्यपमहार-
 इति वाच्यम् । अथ कालान्तरोपपन्नकालेनाविरोधादुपमहारपर-
 तानुपपत्तेर्दिनद्वयेऽप्युक्त्यागकालचतुष्टयानामेव तत्र चागकालान-
 तरमनुपपन्नमिति । न च तस्याप्यपमहारं ग्राह्यमिति । अथप्याग-
 म्नायां यद्वत्तापरत्वेनापूर्वकालविधायकमनुपपत्तेः उभयपरत्वे वा-
 यमभेदमग्नयत् । केवलकालविधिपरत्वे च यद्वत्ता निन्द्यामादिहो
 म्यात् तस्मात्कालान्तरोपपन्नकालमेतदिति सिद्धम् । तदुक्तम् । विशा

कारणं सत्त्वशाप्रसङ्गात् यागकालसम्बन्धस्य त्रिभुङ्गर्त्ता द्वितीया
चेत्यादिवाक्येणार्थसिद्धेः, अतो न वाक्यभेदोऽपीति यत्किञ्चिदेतत्
तस्माद्य प्रतिपन्नतुर्धाग्रे याग इति सिद्धम् ।

ननु हेमन्तकालेऽह्नामतिवृत्त्यात् किञ्चित्पूर्णे चतुर्दशघटिका-
मात्रे चावर्त्तनं भवति, तत्र तिथिद्वयौ सत्या षोडशनाडिकोऽपि
पर्वचतुर्थाग्रे भवति, तत्र तन्मोपक्रमकालादारभ्य प्रातः पर्वचतु-
र्थाग्रेऽस्ति द्वितीयदिने च प्रातः प्रतिपन्नतीर्थाग्रस्य क्वच यागः ।
अथ केचिदाहुः अपराह्णपर्वसन्ध्यापर्यन्तं इति । तदयुक्तम् ।
“पर्वणोऽग्रे तुरीये तु कर्त्तव्येष्टिर्दिनातिभिः । द्वितीयासहितं यथा-
हूयपन्थाप्रसाधना ” ॥ इति हारीतवचनात् “त्रिभुङ्गर्त्ता द्वितीया
चेत्यादिवाक्यविरोधात् । अपराह्णसन्ध्यास्तु त्रिभुङ्गर्त्तास्ता-
दिविद्ये विषये व्यवतिष्ठते । नन्वपराह्णसन्ध्यास्तादिविद्ये विषये पूर्वा-
ह्णपर्वसन्धौ त्रिभुङ्गर्त्तास्त किमिति न व्यवतिष्ठते । उच्यते । पूर्वा-
ह्णसन्धौ त्रिभुङ्गर्त्ताद्वितीयाप्रसङ्गभावात् त्रिभुङ्गर्त्तपक्षमविवक्षित-
त्वात् । त्रिभुङ्गर्त्तद्वितीयाग्रब्देन व्यवहिततरनिष्प्रयोजनपूर्वाह्णपर्वस-
न्धिसंज्ञणमसङ्गात् अत्रर्द्धगदिने यागनिषेधकपञ्चवाक्यविरोधात् ।
अपराह्णपर्वसन्धिविषयत्वे तृकदीपाभावात् तद्विषयत्वेन युक्ता ।

किञ्च मत्पक्षे सन्धिसमीप्य स्वपक्षे तत्प्राप्तोत्प्रेमाद्यान् विशेषः ।
तस्मात्प्रातर्विहितकालसम्भवात् तत्रैव याग इति । यदा तु भार्द-
महरदय किञ्चिदधिकं चतुर्दशे पञ्चदशा सुहर्त्तचय प्रतिपन्तिपदि
सुहर्त्तचय द्वितीया तदा पूर्वस्थां याग “यस्यां तिथावक्षामिमात्
सूर्यस्य त्रिभुङ्गर्त्तकः । यागं दान-जपादिभ्यस्तमेवोपक्रमेत् तिथिः ” ॥

इति वचनात् । मनु,—

पञ्चदश्याः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तवः ।

कास्तः पार्वण्यमस्य अन्यथा तु न विद्यते ॥

इत्येतन्मतिपादिसवामकास्तव्यतिरिक्ते काले यागो न युक्तः, तत्र, यथा पञ्चादयोऽभियष्ट्या इत्येतन्मतिपादितयागकास्तव्यतिरिक्ते काले पर्वण्यतुष्योऽवधानात् इत्यत एवमिहापि भविष्यति । यदा तु सम्पूर्णां चतुर्दशीं पञ्चदशीं प्रतिपद्यादित्यास्तमयादवांगेव समाप्यते, द्वितीयाप्रभृतेर्वात्यन्तिकः क्षयः तदा पूर्वद्युदेव यागः ।

चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया चयगामिनी ।

चरिष्ठिरमायां स्यात् भवे कवादिकौ क्रियाः ।

इति वचनात् । यदा चतुर्दशी सम्पूर्णा पञ्चदशी न्यूनचिमुहूर्ता मतिपत् प्रतिपदि चिमुहूर्ता द्वितीया तदा पूर्वद्युदेव यागः ।

चिमुहूर्ता द्वितीया चेतिपद्यपरचिकौ ।

अन्वाधानं चतुर्दशी परत सोमदर्शनात् ॥ इति वचनात् ।

तथा ।

आदित्येऽस्त्रमिति अत्र प्रचीय उदयापदा ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशीं चजेत च ॥ इति ।

यदा पञ्चदशी मुहूर्तव्याधिका मतिपत् प्रतिपदि च तावती द्वितीया ततोऽधिका वा तदा पूर्वानुष्ठानमिति तन्मुहूर्तव्याध्याधिषेपु मुहूर्तेषु विद्यमानत्वात् पूर्वस्थानेव यागः ।

उक्तञ्च ।

प्रतिपदि अमुदिता चेदग्नीमन्त्रादधीत भगदिने ।

विरयति पर्वदिवा चेत् सद्यः कामं तु पौर्णमास्यां ॥

अभ्यापि ।

अपूर्णेऽनतने चैव औषधसामन मत ।

प्रतिपद्यु यदा पश्येद्द्वीने वाभ्युदितः प्रागौ ॥ इति ।

ननु पदेतत् “चरुिष्टिरमावासां भूते कथादिकौ क्रिया” इति, तथा “प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशां यजेत च” इति, तथा “अ-
भ्याधानं चतुर्दशां परतः भोजनदर्शनात्” इत्येवमादिभिः पञ्चदशां
यागविधानं कृतं तत्पर्वचतुर्थांशे प्रातर्विद्यमाने तु भवतु । “पर्वणोष-
चतुर्थांश इति पर्वचतुर्थांशस्यैव यागकाष्ठत्वेन विधानात्पर्वद्वितीय-
चतुर्थांशे यागो ॥ शुक्ल इत्युच्यते ।

अर्वागस्तमयाद्यश्च द्वितीया तु प्रदुश्यते ।

तत्र याग ॥ त्रयोविंशति विधेदेवाः पराङ्मुखाः ॥

इत्येतावन्मात्रम् ।

यदि तु श्रूयते तर्हि पर्वचतुर्थांश एव पूर्वस्त्रिजहनि याग इत्युक्त-
स्यादिषु तु “विमुहूर्त्तां द्वितीया चेदित्र्यादिष्विमिच्छविशेषे पञ्चदशां
यागविधानात् न पर्वचतुर्थांशात्तुरोधिष्वेव याधो शुक्ल । तस्माद्यथोक्त-
एव काले याग इति सिद्धम् । यदा तु पौर्णमास्यान्तर्धटिकायां
पर्वमभिमूर्द्धन्त्यथवासाय प्रातः पर्वद्वितीयांश, परेषुस्त्रिजहर्त्तां
द्वितीया नदा पर्वद्वितीयांशे याग ।

नयाचायसायनम् ।

पर्वणोऽग्रे ततोऽप्येव कर्त्तव्येष्टिर्दिशानिभिः ।

द्वितीयायस्त्रिंशत्तु यस्माद्दूषयन्त्याश्च सायनाः ॥

यदा तु मुहूर्त्तवशादूर्ध्वं पूर्वद्युः पर्वचतुर्थ्यांशस्य प्रवेशः परेषु च
मुहूर्त्तवद्वादूर्ध्वं प्रतिपद्यतुर्थांशः स्यात् तदा परेद्युर्थांगः, मुहूर्त्त-
वद्वाग्राक् प्रवेशे ॥ पूर्वद्युः ।

यदाह मार्गः ।

यज्ञकालसिधिविधेयं यद्वृत्तं यदि लक्ष्यते ।

फलं ततोत्तरं कार्यं हीने पूर्वमुपक्रमेत् ॥

कलाच मुहूर्त्तं न तु घटिका “चिमुहूर्त्ता द्वितीया चेदिनि
शास्त्रविरोधान् । स्यतिप्रदीपस्तताप्यथ कलाग्रन्दस्य मुहूर्त्तार्थतोक्ता ।
पराग्ररवाग्रे ॥ यस्तुमुहूर्त्तं विद्यत इति पाठः ॥

अथ वाक्ये केचिद्विपदन्ते । तथापि चन्द्रदर्शने यागः सर्वथैव
न कर्तव्यः, किन्तु तत्पूर्वदिने यागः पूर्वतरदिने तथाधानमिति
तस्य वाक्यस्वार्थः प्रतिभाति, य चायुक्त आपस्तम्बोक्त्याधान-याग-
दिमयोरन्यतरथ विकल्पेन चन्द्रदर्शनं परिहरणीयमित्याह न
पुनर्नियमेन यागदिने चन्द्रदर्शनं परिहरणीयमिति । यथाह—

यद्वर्त्तनं दृश्यते तद्वरमावास्या यो न द्रष्टार इति वेति ।

वाजसनेयिनोऽप्युभयोरन्यतरत्रैव चन्द्रदर्शनं नियच्छन्ति न पुन-
रुभयवापि ।

यथाऽऽ ।

तद्वेके वृद्धोपवसन्ति तस्माद्यदैवैर्न न पुरस्तात् च पृथात् पश्येत
तर्ह्येवोपवसेदिति च ।

कात्यायनोऽप्याह ।

चन्द्रदर्शनेनामावास्यामुपवसेत् समूर्त्तेन षोणंमासीमिति चेति ॥

सौगाधिरप्याह ।

यदहस्तेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत दृश्यमाने-
ऽप्यभागताद्वा भवन्तीति ।

तथा सोमदर्शनदिने यागविधायिका नियेधाधिकारमुतिर्दृश्यते ।

यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्द्यजन्त इमान् लोकानभ्यु-
देयतीति एषा वै शुभना नामेष्टिर्यमचेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदे-
त्यस्मिन् काले वास्ते लोकेऽर्द्धकं भवतीति पश्चिन्नहनि पुरस्तात्परतश्च
सोमो न दृश्यते तदहर्द्यजत इति ।

तदेतेषां विद्वद्ब्राह्मणाणां व्यवस्था पूर्वविचारैः प्रतिपादिता वज्रा-
चार्यमताशुभारादपराह्मादिर्ष्वन्धौ सोमदर्शनदिने यष्टव्यममया
नेति ।

किञ्चैवं श्रूयते उत्तराशुपवसेदनिर्वायेति ।

तत्कारणं किं पूर्वशुपवसेदुत्तरां वेत्यनिर्वाय यच्च एतादृशं
निश्चितं ज्ञातं नास्ति ततोत्तरामेवोपवसेदिति । एवं चन्वेसेऽपि
सेदुत्तरमेव परमोपवसनीयं किं पुनर्धन्वा पूर्वविचारोक्त्या व्यवहारोत्त-
रमेव सर्वं निश्चितं प्रतीयत इति, तदनुसारेणैव “चित्तुङ्गतां द्वितीया
सेदिति वाक्यं व्याख्यानव्यं न स्वातन्त्र्येण । यदि तु स्वमहिमार्थे
कथ्यते तावद्व्याहारक्रेमेण प्रथमतो विधिबहितमाख्यातार्थपद-
सम्बन्धं तर्हिषण्येऽपि पुनरनायासेन किञ्चिदपि न शक्यते । तथाहि
यदि चतुर्दश्यामन्वाधानाय कस्यां विधीयते तदैवं धोजन्तः, चतुर्दश्या-
मन्वाधानं कर्तव्यं परतः सोमदर्शनादिति । तच्चेदमुच्यते । अन्वाधा-
नोत्कर्षः कस्याञ्च विधीयत इति । तथाहि प्रतिपद्यापरारक्षिकौ

यद्यपि द्वितीया तथापि चतुर्दशां शोमदर्शनात्परतोऽन्वाधान परव
दिनेऽन्वाधान कर्त्तव्यमिति चन्द्रदर्शने चागनिषेधवदन्वाधानस्यापि
निषिद्धमात् । तद्यथा “यदैवैव न पुरस्तात् पश्चात्पश्चेत्तर्द्धोप-
वसेदिति चन्द्रदर्शनेनामावास्यामुपवसेदिति, “यदहर्षं दृश्येत तद-
हरमावास्यामिति च, तस्याचतुर्दशां शोमदर्शनात्तत्परित्यागेनान्वा-
धानोत्कर्षविधानमेव युक्तम् । नन्वेव चतुर्दशां शोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः
परव दिनेऽन्वाधान कर्त्तव्यमिति चतुर्दशीयदणष्टोभयच समन्वा-
दाक्यभेदश्चतुर्दशीत इति विपरिणामकत्वात् च सात् । उच्यते,
न तावद्विपरिणामकत्वात् चतुर्दशां शोमदर्शनादिति व्यवहितान्वय-
स्यादुष्टत्वादाक्यभेदोऽपि नास्ति अत्यर्थाभां समन्वयवाभ्युपगमात् ।

यथाह ।

मुत्यर्थाभ्यामनेकार्थविधानं न विवक्ष्यत इति ।

श्रौतान्वयानानामे हि वाक्यभेदो भवति ।

यथाह ।

कुमारिणः श्रौतव्यापारानामे प्रवृत्तानामतिशौरवमिति ।

अतएवार्थिकत्वाद्द्वितीयसमन्वयस्य शब्दविपरिणामकत्वादोषो-
ऽपि न प्राप्नोति । यथा रात्रिष्वर्थावदादमेवोपसीद्यापि प्रतिष्ठाप्योत्
प्रतिष्ठाकाम इत्यधिकारेण विशेषणं भवन्ती न वाक्यं भिनक्ति, न च
विपरिणामदोषं जनयति । ननु व्यवहितकल्पनादयो दोषा गत्यन्त-
राद्यन्तवेऽभ्युपगम्यन्ते । अस्ति मित्रं गत्यन्तरं चतुर्दशान्वाधानापकर्ष-
विधानं नाम । उच्यते । यदि व्यवहितकल्पनादिमथादन्वाधानापकर्ष-
विधानमाश्रीयते तर्हि तत्रापि कियन्तो दोषा प्रवृत्त्यन्ते तदाकृत्यन्ताः ।

तत्र । अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वांशसर्वदोषाणां तद्वस्त्वन्तात् प्रतिपदि कदाचिदपि द्वितीयाऽवस्थावादसम्भाव्यमानार्थनमप्युक्तं स्यात् । अथ प्रतिपत्स्युक्तायां द्वितीयायां शोमदर्शनादित्युच्यते । तत्र । सर्वथा अपि द्वितीयायां प्रतिपत्स्युक्तत्वादिगोपेक्षाविगोपकत्वप्रसङ्गात् पूर्वा-
ज्ञानामपि दोषाणां तद्वस्त्वन्तात् । अथ दिवैव प्रतिपत्स्युक्तायां श्रुत-
द्वितीयायां शोमदर्शनादित्युच्यते । तत्र । अनन्तरैकदोषवर्जं पूर्वा-
शदोषाणामन्यथाप्यपरिहारात् ।

किञ्च आदित्यवारे घटिनादिकायाममावास्यायां सत्यां प्रति-
पदि घटिकादयविलक्षाद्य शोमवारं व्याप्य मङ्गलवारे घटिकादय-
मायायां प्रतिपदि सत्यां दिवैव प्रतिपत्स्युक्ता द्वितीया जातेति तत्र
शोमदर्शनाच्चतुर्दश्यामन्वाधानमपठ्येत । अथ चिमुहूर्त्तायां द्विती-
यायां शोमदर्शनादित्युच्यते । तत्र नहि कदाचिदपि चिमुहूर्त्तैव
द्वितीया भवति । यद्यप्यव्यस्तह्वाद्यो भवति तथापि चिमुहूर्त्ता-
धिकह्वाद्याभावात् सप्तविंशतिमुहूर्त्तं नूनद्वितीया न कदाचित् सम्भ-
वति । अथ अस्तिचरुमि चिमुहूर्त्तैव द्वितीया तत्र शोमदर्शनादि-
त्युच्यते । तत्र । तृतीयायुक्ता द्वितीया अस्तिचरुमे तत्र शोमदर्शना-
दपि हि चतुर्दश्या अन्वाधानापकर्षः प्रसज्यते । अथ प्रतिपदि न
चर्त्तिन्यां चिमुहूर्त्तायां शोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि चण्डमुहूर्त्तायां
वा प्रतिपदि द्वितीयायामपि चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षो न विधी-
येत । अथ नूनतद्भुदाचार्यं चिमुहूर्त्तं प्रहृष्य आधिकन्युदाचार्य-
मित्युच्यते, तर्ह्येव तावदेको दोषः स्यात्तद्वदानीं नूननाधिकनिव-
र्त्तकसमाधाना नूनमात्रनिवर्त्तकत्वमिति अथमात्रनूनचिमुहूर्त्तायां

सोमदर्शनाविशेषेऽपि अन्वाधानानपकर्षः प्रसज्येत । अथापराहिक्यां
 द्वितीयायां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैतदेवं । न हि कदाचिदपि तिथि,
 वेवसपूर्वांश्चमनन्विनी विद्यत इति, सर्वस्या अपराह्णमन्विताविशे-
 षेण याचुष्यभावेन अर्घ्यविशेषणप्रसङ्गात् । अथापराह्णभावेण या
 द्वितीया वैवापराहिकी तस्यां सोमदर्शनादित्युच्यते । नैव । अपराह्ण-
 भाववर्तिन्यां द्वितीयायां कदाचिदपि सोमदर्शनाभावेनार्चसम्भवादर्थ-
 तमुक्तं स्यात् । अपराहिक्यां द्वितीयायां सन्ध्यादिवर्तिन्यामेव सोमस्य
 दृश्यमानत्वात् । अथापराहिकी द्वितीया वसिष्ठदिने विद्यते तदीय-
 सन्ध्यादिकाले सोमदर्शनादित्युच्यते, तर्हि तदीयसन्ध्यादिवह्णनां
 पदानां अध्याहारः प्रसज्येत । पूर्वोक्तवाक्यान्तरव्यवहितकल्पनादयो
 दोषा अपि नदृक्स्या एव । तस्मात् सोमदर्शनदिने यागनिषेध-
 श्रुतीनान्तदिने यागविधायकश्रुतीनाञ्च ब्रह्माचार्यमतानुसारेण व्यव-
 स्थितविकल्पः, सर्वविचारे प्रतिपादितस्तथैतदपि वचनं नेतव्यं न
 स्यात्तज्ज्येष्ठ । तस्माच्चियमेव चतुर्दश्यामन्वाधानापकर्षविधायकमेत-
 दिति युक्तं । तदयुक्तं । “वसिष्ठवनि पुरस्तात्परतः” सोमो न दृश्यते
 तदहर्चजत इति श्रुत्या यागस्य अन्नादर्शनदिने विधानात् ।

तथापि स्मृतिः ।

यदहश्च न दृश्येत सम्पूर्णश्च यदा भवेत् ।

स एव कालो यागस्य एतेन श्रविषा यजेत् ॥ इति ॥

उपवासोऽपि तस्मात् “यदैवैतच्च पुरस्ताच्च पश्चात्पश्चेत्तर्ह्यवोप-
 वसेदिति वचनेन अन्नादर्शनदिने विहितस्तयोरेकवातव्यश्चाविनि
 अन्नादर्शनेऽङ्गुणविरोधे च तादृश्यादिति न्यायेनाङ्गकाल एव

परित्याज्यः, प्रधानविरोधेनाङ्गमपि परित्याज्यं किमङ्गगुणमपि ।

अतएवोपवसेदित्यनुवदत्यापस्तम्भः ।

यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्यायां यो न द्रष्टार इति वेति ।

सम्पूर्णायाममावास्यायां तत्रोपवासः, अन्यथा तु पूर्वदिने उप-
वासः, चन्द्रदर्शनदिने याग इत्यर्थः, अन्यथाङ्गकालानुरोधेन प्रधान-
कालबाधप्रसङ्गात् ।

ननु “यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभुदेति तदहर्यजन्त इति चन्द्रदर्श-
नेऽपि यागं दर्शयति । उच्यते । इयं युतिः चन्द्रोदयदिने यागमाह,
न चन्द्रदर्शनदिने । तथापि चन्द्रोदयात् प्रागेव याग इत्याह युतिः,
“तदेनमस्तुः औपधौभ्यः सम्भृत्याहुतिर्भ्योऽधिजनां जगयतीति ।
उदितश्च जना न तस्मिन्नहनि पश्यन्ति किन्तु द्वितीय एवेति ।
अतः स्रष्टृतिषावपि तथैव दृष्टव्यं अन्यथा युतिविरोधः । यदपि
“य एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृष्टे” इत्यादिश्राव्याभिप्रायेणैव ।
अथ वा प्रतिपद्याहुतिभ्योजातः पश्चाद्द्वितीयदिने दृष्टव्य इत्यर्थः,
अत एव स्रष्टृतिकाराद्य अथचन्द्रदर्शनदिने यागकरणादित्यत आहुतः ।

अथाधार्मं चतुर्दशीं परतः सोमदर्शनादिति ।

तथा ।

यजनीयेऽङ्गि सोमयेदादृक्षां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्ञेया दृष्टं दद्याद्विजातय इति ॥

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने सर्वथा यागो न कर्त्तव्यः, चन्द्रदर्शने यागनिषेधे-
नैव प्रतिपद्यतुर्गोत्रे निवृत्ते तस्मिन्निषेधो गुह्यलक्ष्यापनार्थः । एतेन
“चिमुद्धतां द्वितीयां चेति वाक्यमन्वाधानोत्कर्षविधायकमिति निरस्तं ।

किञ्च अन्वाधानोत्कर्षाविधाने चतुर्दश्यां सोमदर्शनाच्चतुर्दशीतः
 परच दिने अन्वाधानमिति व्यवहितमन्वन्धद्वयं प्रसज्यते भवदुक्तदोष-
 प्रसङ्गाच्च । यदि प्रतिपद्यापरगृहिकी त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया तदा चतु-
 र्दश्यामन्वाधानं कर्त्तव्यं परतः प्रतिपदि त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोम-
 दर्शनादित्यर्थे स्त्रीक्रियमाणे अन्वाधानापकर्षविधानेऽपि दोषाभावात् ।
 न चाप्य प्रतिपच्छब्दस्य वा द्वितीयाशब्दस्य वा सोमदर्शनादित्यनेन
 शब्दस्यः येन वाक्यभेद-विपरिक्लम-व्यवहितकल्पनाः भवेयुः परत-
 इत्यनेनैव तत्ताभाभावात् चतुर्दश्यामन्वाधानं परतः सोमदर्शनादित्युक्ते
 चतुर्दशीपरतः तिथियहणे प्राप्ते अमावास्यायाः प्रतिपदि चन्द्रदर्शना-
 सम्भवात्तु द्वितीया गृह्यते तस्या अपि चतुर्दशीपरत्वात् तदतिक्रमेण
 त्रित्यन्तरपहणे प्रमाणाभावाच्च । न द्वितीयाभावे सोमदर्शनं चतु-
 र्दश्यामन्वाधाने हेतुस्त्रिमुहूर्त्तग्रहणविरोधात् तस्याचतुर्दश्यामन्वा-
 धान, परतस्त्रिमुहूर्त्तद्वितीयायां सोमदर्शनादित्यर्थे स्त्रीक्रियमा-
 णे दोषाभावात् प्रतीयमानान्वयनिर्वाहाद्वृत्तात्प्रागुरोधेत प्रधान-
 कालबाधाभावाच्चान्वाधानापकर्षविधानमेव युक्तम् ।

किञ्च चन्द्रदर्शनदिने यागे स्त्रीक्रियमाणे वज्रवाक्यविरोधोऽपि
 प्रसज्येत चारायणीयमृच्छपरिशिष्टात् ।

यावत्पूर्वस्य हीनत्वं यावदाहमितोदधः ।

श्रौपवस्तुन यागस्त तावदिदुरिति श्रुतेः ॥

यावत्पूर्वस्य पौर्णमासीचन्द्रमसो हीनत्वम् न भवति तावदौपवस्तं
 कार्पमित्यर्थः । यावत्तमास्याया चन्द्रमसोऽस्तगतस्त प्रतिपद्युदयो
 न भवति तावदायकाल इत्यर्थः ।

पूर्णं शशिन्यौपवस्त्रं यागस्तु समसप्तके ।

पवंशस्तप्तते क्षुर्यात् यागस्तुन्द्रार्कस्थिते ॥

इति पूर्वाह्णवाचोऽनेन वाक्येन स्पष्टीक्रियते, पौर्णमास्यां पूर्णं चन्द्र-
मसि औपवस्त्राख्यं व्रतं कार्यं तदन्तरं चन्द्रार्कयोः समसप्तके प्रति-
पदि यागः कार्यः इत्यर्थः ।

उदितो यदि वा हीनो दृश्यते यदि चन्द्रमाः ।

प्रतिपद्यु न कार्यः स्यात् विद्येदेवाः पराङ्मुखाः ॥

उदितोदगमतिपदि हीनः पौर्णमासीप्रतिपदि चन्द्रमा दृश्यते
तदा यागो न कर्तव्यः यतः सर्वे देवास्तत्र पराङ्मुखा भवन्ति ।

तथा ।

सुरा तु क्षुर्यास्तमया द्वितीया यदि दृश्यते ।

यागस्तत्र न दृश्येत विद्येदेवाः पराङ्मुखाः ॥

अस्त्रापवादः ।

मिश्राणां प्रथमे भागे दृश्यते पूर्णता तथा ।

नक्षत्रयो दिवा नास्ति तत्र यागः परेऽहनि ॥

रात्रेस्तु प्रथमे भागे न दृश्येत्पूर्णता तथा ।

हीनोदितो दिवा चत्र नभेऽष्टा यागमादिशेत् ॥

अथ केचिदाहुः प्रतिपदि सोमदर्शने क्षतीष्टेरफरणं वैकल्पिकं
ब्रह्मं, यदि हि प्रातः प्रतिपत्क्षतीयांश्च सम्भवानेऽपि सोमदर्शनेनैव
दर्शयागं प्रतिपिष्यते तदा ।

यजनीयेऽङ्गि सोमयेदग्निं यदि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्जला दण्ड दद्याद्विजातये ॥

इति काव्यायनवचनमप्रवृत्तार्थमेव स्यात् । “त्रिसुहृन्नां द्वितीया
 चेदित्यनेन चतुर्दश्यामन्वाधानं विधाय पञ्चदश्यामर्पादिहिते यागे
 कृते द्वितीयेऽहनि प्रतियदि यजनीयेऽहनि सोमयेदित्युच्यमानमप्रवृ-
 त्तं स्यात् । तस्याहो यजनीयत्वामावाप्तपूर्वाहणं तदा यजनीयत्वात्
 “तत्र व्याहृतिभिर्ज्ञेया दृष्टं दद्याद्विज्ञातये” इति यागाभावे व्याहृति-
 होमो दृष्टद्विषादानं विधीयमानमपि आकस्मिकत्वादप्रवृत्तं, होम-
 दर्शनेन तु पाचिके आगप्रतिषेधेऽभ्युपगम्यमाने चन्द्रदर्शनेऽपि सति
 यजनेनैव वचनेन व्याहृतिहोम-दृष्टद्विषादानमवहितो यामो विधी-
 यते तदैवमर्पवत्प्रामाण्यात् । तदयुक्तं । तथाहि किमयं प्रायश्चित्तविधि-
 निमित्तविधिर्वा, आद्येऽपि किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत
 चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तं, उत चन्द्रदर्शनदिने यागे न तावत् प्रथमः कल्पः,
 यो ह्यज्ञानाच्चन्द्रदर्शनदिने यागं अनुतिष्ठति तस्य पश्चाच्चन्द्रदर्शने प्राय-
 श्चित्तविधायकत्वेनास्योपपत्तेः श्रौत-स्मार्तनिषेधपाचिकत्वापादनधा-
 मर्थाभावात् । किञ्च प्रायश्चित्तं विहितनिषिद्धातिक्रमे भवति, तत्र यदि
 यजनीयदिने चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तमिदं भवेत् तर्हि तन्निषेधकस्या
 प्रसज्येत यदि चन्द्रदर्शनदिने यागे इदं विधीयेत । उत चन्द्रदर्शन-
 दिने यागे निमित्ते प्रायश्चित्तं भवेत्तदा तन्निषेधस्य युतत्वात्
 काश्चित्कल्पनेति तथैवेदं प्रायश्चित्तं । नापि द्वितीयः निषेधपाचिक-
 त्वाभावप्रसङ्गात् । निमित्तविधित्वेन किं यजनीयदिने चन्द्रदर्शन-
 निमित्तमिदं विधीयते उत चन्द्रदर्शनदिने यागे निमित्ते इति । नो-
 भौ पूर्वाहणदोषात् । द्वितीयपक्षे यजनीयदिने चन्द्रदर्शननिमित्त-
 प्रतीतिरपि बाधते । तस्याच्चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधो न पाचिक-

इति । अत्र केचिदाहुः सर्वदा प्रतिपद्येव यागो न द्वितीयाविद्ध-
प्रतिपदि याग, नापि पर्वचतुर्थाग्रे याग इति ।

यदाह कात्यायन ।

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकर्म यत् ।

पूर्वाह एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यान्ये मनोविण । इति ॥

अन्ये यद्यपि विकल्पसूचनार्थं अन्ये न कुर्वन्तीत्यर्थं, यथा वसुङ्गि-
त्येके सनामनन्ति धौषडित्येके इति । तदप्ययुक्तं । पूर्वाहसन्धि-
निमित्तपूर्वदिनयागविधायकपर्वचतुर्थागयागविधायकद्वितीयाविद्ध-
प्रतिपन्निषेधचन्द्रद्वर्गदिनयागनिबन्धननिन्दावचनवञ्जतरश्रौतस्मार्त-
वचनसकौचप्रसङ्गात् अनेकदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गाच्च । न चात्र विधि-
विभक्तिरस्ति, आचारमात्रोपदेष्टात् । न चेदृशस्य स्पष्टविधिविभक्ते-
र्युक्तवञ्जतरवाक्यार्थविकल्पापादने सामर्थ्यं, तस्मादेतदाक्यममनोविण-
द्वयकारप्रक्षेपेण व्याख्येयं । तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । अत्र धौधा-
यमसूचनिबन्धकारा केचिदपराह्वयतेऽपि पर्वचन्धौ पूर्वचतुर्थोऽप्य तद-
ह्वयगानुष्ठानं वदन्ति तच्चाप्यपराह एव सन्धिवनोपे धानमिच्छन्ति ।
तदनुपपन्नं । प्रातर्यज्ञध्वमितिमन्त्रस्त्रिहविरोधात् ।

ननु प्रातर्यज्ञग्रामेऽपि सन्धौ यजेतेति विरुध्यते । नैव दोषः । सन्धि-
ग्रामेऽप्यसामोषपरत्वात् सामोषस्य चापेक्षिकत्वात्प्रातः कालोऽन्यापे-
क्षया समोष इति वक्तुं शक्यत इति न सन्धिग्रामविरोधः, अपराह्वय-
न कथञ्चित् प्रातरिति वक्तुं शक्यत इति अपराह्वयगानुष्ठाने
भवति प्रातः कालविरोध इति न तत्र यद्दु दुष्यते । ननु धावत्स-
न्धिरतिशामोष्य भवति तावत्सन्धिग्राह्यमनुष्ठेयतातीत्यपराह्वयगतसन्धौ

तत्समीप एव यागापेक्षा । हन्त रात्रिगतेऽपि सर्वसन्धौ तत्रैवानुष्ठानं प्राप्यते । अथ पूर्वसुराग्रिं गृह्णात्युत्तरमहर्देवता यजत इत्यहर्विधा-
माद्रावेसु साक्षाद्विधानाभावात् सन्धिसमीपस्य कणश्चिदहन्यथुपपत्ते-
र्न रात्रौ यागानुष्ठानमिति । हन्तापराह्नगतेऽपि सन्धौ तत्र घ्राणेऽनु-
ष्ठायमाने प्रातर्विधिविरोधादपराह्णस्य साक्षाद्विधानाभावात् सन्धि-
समीपस्य प्रातरथुपपत्तेर्नापराह्णे यागानुष्ठानं । अथ सन्धौ यजेतेति
प्रत्यक्षविधिवात् प्रातर्यजध्वमिति भान्तवर्णिकोऽस्यष्टविधिर्दुर्बलः ।
अथोत्तरमहर्देवता यजत इत्यपि वर्त्तमानापदेशेनास्यष्टविधि-
त्वात् दुर्बलत्वमविशिष्टं । अपोच्यते । विरोधे सति बलावलक्षित्यते
रात्रिगतस्य सन्धेरहरपि समीपं भवति इति सन्धिशास्त्रस्य सामीप्य-
परस्याहःश्राव्येणाविरोधः, हन्त तत एव हेतोः प्रातःश्राव्येणाय-
विरोधः ।

किञ्च सन्धिशास्त्रस्य सामीप्यं न मुख्योऽर्थः, किन्तु साक्षयिक-
इति, तद्विधिविशिष्टमस्यत्वं । न च प्रातर्विधेरप्रकरणाधीनत्वं दोषः,
अप्रकरणाधीनमपि स्मार्त्तदक्षिणाचारादिकं प्रकरणाधीनाच्छ्रौ-
तात् प्रत्यासत्त्वपेक्षकाप्रयोगश्राव्यादुपलीय इत्युक्तं श्रिष्टाकोपा-
धिकरणे । तस्माच्चोदितदेश-कात्यायनाधीनं यावद्व्यासमीपं सम्भवति
तावदेव गृह्णानि । अन्यथा सामीप्यलोभेन प्रातःकालवाधे क्रियमाणे
सर्वाङ्गान्तरबाधोऽपि प्रसज्यते । तस्मात् सन्धिसमीपवर्त्तिनि पर्वपतु-
र्थांशादिचोदितकाष्ठानुरोधिनि प्रातःकाले यष्ट्यं । ननु “न सायम-
स्ति देवयागाय जुष्टमिति सायंकाले यानमिषेधाद्वशिष्टोऽपराह्ण-
दिरभ्यनुज्ञातो गम्यते विशेवनिषेधस्तत्रेवाभ्यनुज्ञापरत्वात् यथा वामेन

चतुष्पा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति मम्यते । भवेदेवं यद्ययं नि-
 वेधः साश्च त्वयं निवेधः एकस्मिन्नेव वाक्ये प्रातःकालविधिः सायंकाल-
 निवेध इत्यभ्युपगम्यते वाक्यभेदप्रसङ्गादवगम्यमेको विधिरितरोनित्या-
 नुवाद इत्यभ्युपगम्यम् । तच्च यदि सायंकालनिवेधोऽभ्युपगम्यते
 तदा पारिशेष्यात् प्रातरपराह्णादिकालः सर्वोऽपि सागार्थः पाक्षिकः
 प्राप्नोति इति न प्रातःकालस्य नित्यवद्यागसम्बन्धानुवाद उपपद्यते ।
 अथवा यदि प्रातःकालविधिरभ्युपगम्यते तदा तद्व्यतिरिक्तानां सर्व-
 कालानां नित्यमेव निवृत्तत्वात् सायंकालनिवृत्तिरपि नित्यानु-
 वादः ।

किञ्च प्रातर्यजधमिति ग्रैयरूपत्वात् ग्रैयस्य च प्रवर्त्तनात्मक-
 तादिधिकल्पनमेव सुशकं, न सायमस्तीति तु वर्त्तमानपदेशत्वेन
 प्रवर्त्तनालेशः प्रतीतिरपि नास्तीति नेदन्निवेधविधानं निवेधस्य
 स्पष्टमनवगतेः प्रागुदाहृतप्रातःपूर्वाह्णे यागप्रतिपादकवज्रवचनविरोध-
 प्रसङ्गात् । ननु यदा प्रातः पर्वचतुर्थीशोऽस्ति तदैवं भवतु, यदा तु
 तस्याभावः तदा किं प्रातःकालो बाध्येत उत पर्वचतुर्थीश इति
 कथं निरूपय । उच्यते । अपराह्णे खाने क्रियमाणे पूर्वाह्नप्रातःकाल-
 तन्त्रप्रक्रमकाला बाध्येन्, प्रातस्तु क्रियमाणे पर्वचतुर्थीशमाववाधः
 इति बाधलाघवाय न अत्र युक्तः । तस्मादपराह्नगतेऽपि पर्वचतुर्थी
 परेद्युरेव याग इति सिद्धः । मध्याह्नपञ्चमौ तु तदहरेव यागः
 प्रागुदाहृतलौगाद्यादिवचनात् ।

पुनः प्रणीय लक्ष्मिं ततः कुर्याच्च नाम्यथा ।

इति गर्गवचनेन पञ्चदशामिष्टिसमाप्तौ पुनर्व्यागविधानात्
द्वितीयेऽध्वनेष यागो युक्तः । मध्याह्नमन्विशास्त्रे उपगामिन्यां तिथौ
उत्तरदिने यागकालाभावे “प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्यनेन सह विकल्प-
मादुपपद्यते, वृद्धिगामिन्यां तु परतो यागकालस्य संशये मध्याह्न-
शास्त्रं न प्रवर्त्तत एव “पञ्चादयोऽभियष्ट्या इति नियमस्य बाधते^(१) ।
तदयुक्तं । “विमुञ्चतां द्वितीया चेदित्यादिवज्रवाक्यविरोधात् । वि-
कल्पस्याप्यन्याय्यत्वाच्च । तस्मादेतदाकथपर्याप्तोचनया प्रातः काले समा-
प्तिवर्जं सर्वं कृत्वा विरम्य प्रतिपदि प्रविष्टायां ब्राह्मणभोजनमन्य-
पदार्थसमाप्तिश्च कर्त्तव्या । अथ चेत्तद्विदन्ते । चाहुस्य प्रधानस्य
पूर्वाह्ने एव कर्त्तव्यत्वाद्वाह्णतर्पणस्य चाहुत्वादिरम्य व्यापारे चाहु-
प्रधानवत्यां भावनायां विधिना प्रवर्त्तितत्वात्तद्विरोधः । वार्षिक-
कारेण यादव्यौवाधिकरणे पौर्णमास्यतिरिक्ताहर्षवच्छेदपरा मुक्तिः ।
“अथाप्तावपि तदन्तु स्यान् नित्यैव प्रतीयत इत्येतत्शोकव्याख्याने
उक्तं, यदि तचास्यत्वात्कर्मणः पूर्वाह्नचोदनावशेन पौर्णमासी न
व्याप्यते न किञ्चिदुच्यतेति यदङ्गिरिष्टिसमाप्तिरपि पूर्वाह्ने दर्शिता ।
तस्मात्पौर्णमास्यां अथस्कालतत्पञ्चाङ्गीकारे “पूर्वा पौर्णमासी उत्तरां
घोषवचेदिति पूर्वोपवासपक्षे अथस्कालता नास्तीत्येतदर्थमिदं वचनं,
यावता द्वितीयदिने प्रतिपदः पूर्वाह्नस्य च विद्यमानत्वात्पुनःकरणं
युक्तमिति । तदयुक्तं । “प्रतिपद्यप्रविष्टायांमितिवाक्यस्योचनप्रसङ्गात्
प्रयोगवचनाच्चिन्नाहुप्रधानैककालस्य वचनवशेन हेयत्वात् न तदशेन

(१) भाष्यत इति ख० ।

सङ्कोचो युक्तः “सन्धिगर्भतो यजेतेति श्रुतिविरोधाच्च । सा हि सन्धेरुभयतो यागप्रयोगो यथा भवति तथा यजेतेति प्रतिपादयति । तथापराक्षादिपर्वसन्धौ तदहःप्रातरन्वाधाय परेद्युर्वागेऽनुष्ठीयमाने सन्धिगर्भता भवत्येवेत्यविरोधः । पूर्वाह्नपर्वसन्धौ ॥ पूर्वेद्युरन्वाधाय तदहःसन्धेः प्रत्यङ् समान्तौ सन्धिगर्भत्वं हीयते तेनोत्तमः पदार्थः समाप्तिप्रध्ववाच्यो ब्राह्मणतर्पणात्मकः केवलं सन्धेरुर्ध्वं उक्तपृथः तावता प्रयोगे सन्धिगर्भता चेत्सति न तु मध्ये विरामः कस्मात्सन्धिगर्भप्राप्तवशादिति नूनः । ननु सन्धिगर्भत्वमुक्त्यसमाप्तमपि सर्वमुक्त्यते प्रयोगैरन्वयार्थं, तत्र प्रातःकाशवाधप्रसङ्गात्तैरन्वयं हि प्रयोगवचनेनाद्यादाक्षिण्यमाण स्रष्टृषोदितकालादिपदार्थविरोधे दुर्बलं तदेवंविधोदाहरणे प्रातःकाले समाप्तिवर्जं भिर्वर्त्य विरम्य सन्धिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य सन्धेरपरि प्रतिपत्काले समाप्तिपदार्थ एव केवलः कर्त्तव्यः तस्मान्मध्याह्नसन्धौ परेद्युर्वाग इति । पूर्वाह्नपर्वसन्धावपि तदहरेव यागः चाराण्योपगच्छपरिशिष्टात् ।

विप्रकर्षे परे यागः सन्निकर्षे परे तथा ।

शौककृदः समाख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

षष्ठाष्टेऽपि च यागः स्यात् तथा दिर्दादशेऽपि च ।

सूर्याण्ड्रमयोः पूर्वं पृथग्निं सन्निकर्षतः ॥

षष्ठाष्टे पौर्णमास्यां, दिर्दादशे जमावास्यायां, सूर्याण्ड्रमयोः परस्परं पूर्वग्निं यदा सन्निकर्षं, तदा यागः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः ।

तथा ।

वृथा यत्रमुपासीत न हि मन्त्रानि ह्यन्ते ॥

“प्रतिपद्यप्रविष्टायामित्युक्तपरिहारं ।

अथ केचिदाहुः ।

धीमन्कालेऽह्नामतिदीर्घत्वात् किञ्चिदधिके षोडशघटिके श्राव-
र्त्तनं भवति तत्र तिस्रिष्टात्रे सति कदाचिच्चतुर्दशघटिकः पर्वचतु-
र्यांशः तत्रावर्त्तनसमीपे पूर्वाह्ने पर्वसन्धिक्यदि भवति तदा सूर्योदय-
समीपे तन्मोपक्रमकाले पर्वचतुर्यांशमात्रेऽपि प्रधानयागावसरे प्रातः-
काले विद्यमानत्वात्तत्रैव यागः न परेद्युः प्रातः प्रतिपद्यतुर्यांशे “न
घट्यं चतुर्यांश इति निषेधात् । यत्र हि प्रधानयानाज्जभृतविमि-
ष्टकाशविरोधो भवति तत्राज्जगुणविरोधस्यायेनाज्जकाशपरित्यागस्यैव
युक्तादतोऽथ न परेद्युर्यागः । यदा तस्मिन्नेव विषये परेद्युः प्रातः
प्रतिपद्यतुर्यांशः तदापि न तत्र यागः “विमुक्त्यां दितौया चेदि-
त्यादिशास्त्राश्चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधकवज्रवचनविरोधात्, तस्मा-
दुक्तविषये पूर्वदिन एव याग इति । यदपि वचनान्तरं ।

षोडशेऽह्न्यमौष्टेष्टिर्मन्त्रा यज्ञदग्नेऽहनि ।

चतुर्दशी जघन्येष्टिः पापा यज्ञदग्नेऽहनि ॥ इति ।

तेन यज्ञदग्नेऽहनि दष्टिं न कुर्यान्न नादधीतेति । नन्वाधान-
मेव निमित्त्यते न यागः, तथात्वे तिस्रिष्टात्रविष्टेरननुष्ठानमेव स्यात् ।
अतो यज्ञनीयादरभ्य यज्ञदग्नेऽहनि औपसवप कर्म न कार्यमित्य-
वगन्तव्यं ।

अतएव बौधायनः ।

अतएव स्रस्त्रस्थानानि चतुर्दशी षोडशी न तु यथोदशी यज्ञदशीति ।

तदेव यागः परतो यदि स्थानं
तस्मिन् विहत्याः प्रकृतं परेद्युरिति ॥

अथ केचिदाहुः ।

अपाह्वाः षण्मुहूर्ताः पूर्वस्यां वृद्धिः परेऽवधि ।
विमुहूर्तमपि शब्दे यस्यां ह्रासः परेऽवधि ।
विमुहूर्ते ॥ कर्त्तव्यं हीनं तथापि निर्दिष्टे ॥ इति ।
सन्धिद्येत् सङ्गवाङ्मूर्ध्नि प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवे ।
या पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कात्तविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनैव स्यतिवचनेनाययणादिविहृतितिथिषु सद्यस्कात्तत्वेन
विहितासु द्वितीयादिने प्रतिपदुद्धौ पूर्वदिने सद्यस्कात्तत्वं नासीति ।
तथा ।

विमुहूर्तां द्वितीया चेत् प्रतिपद्यापराधिकौ ।

अन्वाधानं चतुर्दशी परतः सोमदर्शनात् ॥

इत्यग्निन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिथिवृद्धौ
नास्तीत्यन्वये “अपराधे विमुहूर्तं यागमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय-
इति । अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं “सन्धिद्येत् सङ्गवाङ्मूर्ध्निमिति वचनं
विहृतिविषयमिति । तदुक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्णमासप्रकरण-
पठितं वा अन्वारम्भाधीतं वा उभयथापि विहृतिनिषेधो न सम्भ-
वति । न च विहृतिविशेषप्रकरणपाठः सर्वविहृतिविषयत्वमङ्गी-
कृता स्वीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविहृत्यपाठः सम्भवति, तेन
प्रकृत्यविषयमेतत् । न च तथापि सद्यस्कात्तत्वापवादः सम्भवति, तद-
भावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पूर्वणि वा, न प्रथमः एवंविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपदहोत्रावधि चिमुहर्त्ताधिकद्वितीयासङ्गावेन
 “चिमुहर्त्ता द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, न वाजसनेयि-
 मताभिप्रायमिदं “चिमुहर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य भव्याङ्गात्
 प्राक्पूर्वसन्धौ प्रतिपदहोत्रौ तत्र यागो न कर्त्तव्यः किञ्चान्वाधानसं-
 धेयेतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि चिमुहर्त्ता द्वितीया
 चेत्तद्यैतदमेन ह्वासविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तः । “अथाङ्गाः
 षण्मुहर्त्ताः स्मरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहर्त्तमपि यदा चतुर्दशीदिनसमन्धि
 अन्वाधानेन ग्राह्यं यदि द्वितीयदिने बह्वन्ते ग्राहे तदपि ग्राह्यं ।
 अन्वया “चिमुहर्त्ता द्वितीया चेति वाक्ये चन्द्रार्गमसाहनिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “चिमुहर्त्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अन्ये त्राह्यं वचनं पूर्वव्यतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं वज्रना
 वज्रवाक्यविरोधाच्च तदीया व्याख्या धुज्यत इति ।

एवं पञ्चावपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अहर्दिङ्गो भवति
 नियतः पूर्वसन्धि परस्तात् कृत्वा तस्मिन् हनि च पशुं सद्य एव द्वाह वा
 शारभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पूर्वसन्धि, पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृति-
 रथ तु आत्मशु सद्य एव” इति, पूर्वाह्नसन्धानुत्तरेषु विहितकालाव-
 गतात् सद्य एवेत्युक्तं । अथ च अविहितविशेषकालास्त विहितेषु
 ईषु च निर्णयः, अथ कालविशेषो द्वाहकालेन वा सूयते तत्र
 वेदानुष्ठानमित्यवगम्यते ।

आयपणेभ्यस्तु जुनौ विशेषो दर्शितः ।

‘आवर्त्तनान् प्राक्’ मङ्गनादूर्ध्वमिति शेष ।

अन्विषेत् सङ्गतादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विशेष्या अद्यस्कासविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च अद्यस्कासत्वं वैकल्पिकं “अद्यस्तदा वा क्रियते समसमिति वचनात् ।

तथाशापस्तम् ।

सर्विका तृतीया वाजसनेयिनः समासतन्नि ।

‘सर्विका’ अश्विकामिति यावत् । अथतश्च दिनादूर्ध्वमापि-
लाभावान् ।

उक्तञ्च षट्श्राप्यंशपदकारेण ।

मध्यन्दिनान् साददनीह अस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया ।

सा सर्विका वाजसनेयिमन्या

तस्यामुपोव्याथ परेद्युरिति ॥ इति ।

केचित् “पौर्णमास्यामित्यादि “अद्योवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं ।
अपरन्तु “अद्यस्कासायां सर्वं क्रियते इति वदन्ति, तच्च सर्वस्यां
पौर्णमास्यां अग्न्यन्वाधानादीनि सद्यः पूर्वद्युर्वां क्रियन्ते इति पूर्व-
सूत्रस्यार्थः, द्वितीयस्य तु अद्यस्कासा विवृतिस्तस्यां सर्वं नाद्वय-
तर्पणान्तं क्रियते नेहान्नादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपराहपन्थौ
अद्यस्कासपक्षे “अन्विमभितो यजेतेतिश्रुतिविरोधान् ।

विधिरख्यतायुक्तः ।

प्रकृतेश्च न कदाचित्सद्यस्कालत्वमिति ।

यथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभावः न प्रगच्छन्ति पण्डिताः ।

मयोवा सर्वमित्येतद्विस्तृत्यसुदाचनम् ॥ इति ।

तद्युक्तं प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एवं प्रकृत्यनुक्तं, विवृतौ तु यद्यपि 'दर्श-पूर्वमावाविष्टौनां प्रकृतिरित्यनेन दर्श-पौर्णमासिकविध्यव्याप्तिदेशात्तथापि स एव चतुर्थी-
मादिलक्षणः काल इति प्रतिभाति, तथापि "यदौष्वा यदि पशुना
यदि शोभेन यजेत, अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन
विवृतौ पुनः कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाश्रितौ यत्र
पूर्वमेव पञ्चदशी प्रतिपद्य तत्र पञ्चदश्यामेव विवृतिं समाप्यानन्तरं
प्रकृतेरन्यथाधनादि । खण्डतिषी तु यदा पूर्वादि पर्वसम्बन्धदा
वैपुल्यपदिष्टकालासम्बन्धव्यतिरेकेण कर्मोक्तमद्वयव्याससम्बन्धेन सा-
मप्रधानव्यापिमासम्बन्धात् "सहाह्नैः प्रधानं देवे काले कर्तारि
मिदिष्टत इत्यापस्तम्बेन साहचर्येण विहितकालसम्बन्धविधानादुन-
चुरपि प्रकृतेः पूर्वाह्नात् "अपूर्वमन्ते स्यादित्यापस्तम्बेनैव विवृते.
प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागचये-
प्रधानपर्याप्ते विवृत्यनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा लपराह्णे रात्रौ
पर्वसम्बन्धदा तदहरेव यागः तत्रैवोपदिष्टकालसम्बन्धात् । एतत्
नमित्यन्वयोक्तं ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसम्बन्धः

छात्रा ॥ तस्मिन् प्रकृति विवृत्या ।

तथाच वचनान्तरे ।

यत्तौपवस्यं कर्म यजननीयात् तथोदग्ने ।

भवेत्सप्तदशे वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

ननु स दिनद्वयस्य चय-लङ्घोरसम्भवात् तथोदग्नौऽहनि सप्तदशे वा कदाचिदौपवस्यं कर्म न कार्यमिति कथं निषेधः, उच्यते यद्यप्रा-
प्तिर्हर्हि ज्ञानरिचे न दिवौतिवक्षित्यामुवाद इति ।

ननु षोडशामुपवस्ये क्रियमाणे “पक्षान्ते उपवस्यत्या इति वचनं
विष्यते पञ्चदशदिनात्मको हि पक्षः तत्र शास्त्रनयजनौयदिभादा-
रभ्य पञ्चदशभिः पक्षे गते षोडशौयमतिरिच्यते । अथ वा प्राक्तनयज-
नौयोपरितनदिनादारभ्य पक्षः क्रियते तर्हि प्राक्तनयजनौयात्पक्षा-
दित्यं चोच्यते । उच्यते । पञ्चदशभित्तिष्वभिः पक्षो भवति, न तु
पञ्चदशभिर्दिनेष्वन्तिविंदां कारणतयाच तिचयः कदाचिच्चतुर्दशसु
दिनेषु समाप्यते पञ्चदशसु षोडशसु वा तावत्स्वयं पञ्चदशैव तत्र
पक्षादिशब्देन प्रतिपद्यते पक्षान्तशब्देन पञ्चदशौ तिथिः तस्मा-
च्छोडशादिदिनगतायामपि तस्मान्मेवोपवस्यः क्रियत इति । यदाह
वचनस्य पूर्वार्द्धममावास्यायामुत्तरार्द्धं पौर्णमास्यां वेदितव्यं पौर्ण-
मास्यादिसप्तत्वात्पक्षस्यापि विद्यमानत्वात् । प्रतिपद्यौपवस्यं कर्म
भागस्य तथाचं सप्तदशीति निषेध उच्यते ।

उक्तं ।

समे पञ्चदशी याज्ञा मासे याज्या तु षोडशी ।

ऊने वाणधिक्ने वापि नेज्या सप्तदशी कश्चित् ॥

अथ कालमात्रस्य विशेषवचनैरेव बाध्यत्वात् चय-लङ्घिवचनमन्यविषयं ।

चय-दृष्टौ न जानीते तिथीनां चन्द्रमण्डले ।

यातुधान. स विज्ञेयो यथा मस्रानि ह्रयते ॥

इत्यस्य चय-दृष्टिज्ञानविधेरयमुपयोग उत्तरदिनचय-दृष्टो-
रुद्ध्योः पूर्वदिनप्रवेगमिति ।

तथाच सत्यन्तरे ।

तियेः परस्माच्चटिकास्तु याः सु-

भूनास्तथैवाभ्यधिकास्तु तासां ।

अर्द्धं विद्योऽयं च तथा प्रयोऽयं

ह्रासे च दृष्टौ प्रथमे दिने सत् ॥ इति ।

‘परस्माद्विधेः’ प्रतिपदः, या चटिकाः पूर्वस्माद्विधेर्भूना अभिका
या समानादूर्ध्वं पूर्वस्मिन्दिने ह्रासेऽस्य विद्योऽयं दृष्टौ च संयोऽयमि-
त्यर्थः । तदनेन धर्मसन्धिज्ञानं कार्यमित्युक्तं भवति । पौर्णमास्यां त्वाप-
स्तम्बेनोक्तो विशेषः ।

य पौर्णमास्यां त्वाभ्याधानपरिस्तरणोपवामाः सद्यो वा सद्यस्का-
लायां सर्वे क्रियन्ते इति ।

अथार्थः सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां अन्वन्वाधानादीनि सद्य-
तप समानेऽहनि क्रियन्ते पूर्वेषु वा तप सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते
तेन तदेकमिति । अतश्च भाष्यार्थसंग्रहकारेण ।

अन्वाहितिध्यास्तरणोपवासी

पूर्वेषुरेतत् खलु पौर्णमास्यां ।

आवर्तनाग्राक् यदि धर्मसन्धि-

सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तं ॥

‘आवर्त्तनात् प्राक्’ मङ्गवादूर्द्धमिति शेषः ।

सन्धिद्येत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

आ पौर्णमासौ विज्ञेया सद्यस्काष्ठविधौ तिथिः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

एतच्च सद्यस्काष्ठत्वं वैकल्पिकं “सद्यस्तदा वा क्रियते समस्तमिति
वचनात् ।

तथावापस्तम्भः ।

धर्विकां तृतीयां वाजसनेयिषः समामनन्ति ।

‘धर्विकां’ अल्पिकामिति यावत् । अल्पतश्च दिनादूर्द्ध्व्यापि-
स्याभावात् ।

उक्तञ्च स्रष्टार्यपंपहकारेण ।

अथान्दिनात् आदहनीयं यस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं तृतीया ।

आ धर्विका वाजसनेयिमन्या

तद्यामुपोय्याय परेषुरितिः ॥ इति ।

केचित् “पौर्णमास्यामित्यादि “सद्योवेत्येतदन्तं एकं सूत्रं ।
अपरम् “सद्यस्काष्ठायां सर्वं क्रियते इति वदन्ति, तच्च सर्वस्यां
पौर्णमास्यां अस्यान्याधानादीनि सद्यः पूर्वेषुवां क्रियन्ते इति पूर्व-
सूत्राचार्यः, द्वितीयश्च तु सद्यस्काष्ठा विहितिकायां सर्वं ब्राह्मण-
तर्पणान्तं क्रियते त्रेडान्तादिकमिति । नैतद्युक्तं । अपराह्मण्यन्यौ
सद्यस्काष्ठपथे “सन्धिमभिलो यजेतेतिश्रुतिविरोधान् ।

विधिरलक्षतायुक्तं ।

प्रकृतेश्च न कदाचित्पक्षकालत्वमिति ।

यथाह ।

प्रकृतेरन्यथाभाव न प्रशस्यति पण्डिता ।

सद्योवा सर्वमित्येतद्विस्तृत्यर्थादाहृतम् ॥ इति ।

तदधुना प्रकरणबाधप्रसङ्गात् ।

एव प्रकृतानुक्तं, विस्तृतौ तु यद्यपि 'दर्शं पूर्णमासाविष्टौना प्रह-
तिरित्यनेन दर्शं पौर्णमासिकविध्यत्वातिदेशात्तथापि स एव चतुर्थी-
मादिस्तस्य काल इति प्रतिभाति, तथापि "यदीष्टा यदि पशुना
यदि घोसेन यजेत अमावास्याया पौर्णमास्या वा यजेतेत्यापस्तम्बेन
विस्तृतौ पुन कालविधानात्पञ्चदश्यामेव यागसमाप्तिरतो यत्र
सपूर्णेव पञ्चदशी प्रतिपक्ष तत्र पञ्चदश्यामेव विस्तति समाप्तानन्तर
प्रकृतेरन्यथाधानादि । खण्डतिथौ तु यदा पूर्वाश्वि पर्वसन्धिसदा
पूर्वधुन्यदिष्टकालासम्भवासम्भवेऽपि कर्मफलमदध्यायामसम्भवेन या-
ज्ञप्रधानस्यापिनासम्भवात् 'यदाहै प्रधान देशे काष्ठे कर्त्तारि
निर्दिष्यत इत्यापस्तम्बेन काष्ठकौव विहितकालसम्बन्धविधानादुक्त-
रेषुरपि प्रकृते पूर्वाकल्पात् अपूर्वमन्त्रे आदित्यापस्तम्बेनैव विस्तते
पूर्वं प्रकृतिविधानात् तदनन्तरमेवातिदेशिके प्रतिपदाद्यभागवये
ऽहप्रधानपर्याप्ते विस्तृतनुष्ठानमित्यवगन्तव्यम् । यदा तपराश्वे रात्रौ
वा पर्वसन्धिसदा तदहरेव याग तत्रैवोपदिष्टकालसम्भवात् । एतत्
सर्वमभिमन्यायौक्त ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धि

कल्पा तु तस्मिन् प्रकृति विस्तृता ।

तदेव यागः परतो यदि/स्यात्

तस्मिन् विख्यातः प्रकृतेः परेषुरिति ॥

अथ केचिदाहुः ।

अथाद्याः पशुहन्ताः शूर्पकां दृष्टिः परेऽहनि ।

त्रिमुहूर्तमपि पाशं यथां ब्रह्मः परेऽहनि ।

त्रिमुहूर्तं न कर्तव्यं हीनं तथापि निर्दिष्टे ॥ इति ।

सन्विद्येत् सङ्गवादूर्द्धं प्राक् पयावर्तनाद्वेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कासविधौ तिथिः ॥

इत्यनेनेव सतिवचनेनाययणादिविक्रान्तिविधिषु सद्यस्कालत्वेन
विहितासु द्वितीयादिने प्रतिपदद्वौ पूर्वदिने सद्यस्कालत्वं नास्तीति ।
तथा ।

त्रिमुहूर्तां द्वितीया चेत् प्रतिपक्षापराधिकी ।

अनाधामं चतुर्दशं परत सोमदर्शनात् ॥

इत्यस्मिन् वचने प्रदर्शितो यागनिषेधः प्रतिपदि तिथिद्वौ
नास्तीत्यन्वये “अपराधे त्रिमुहूर्तं याद्यमेवेति वचनद्वयस्याभिप्राय-
इति । अचोप्यते यन्नावदुक्तं “सन्विद्येत् सङ्गवादूर्द्धमिति वचनं
विक्रान्तिविषयमिति । तदुक्तं । इदं हि वचनं दर्श-पूर्वभासप्रकरण-
पाठित वा अनारम्भाधीत वा उभयथापि विक्रान्तिनिवेशे न सम्भ-
वति । न च विक्रान्तिविशेषप्रकरणपाठ सर्वविक्रान्तिविषयत्वमहो-
रुर्वता स्वीक्रियते विद्यते वा । न च सर्वविक्रान्तिपाठः सम्भवति, तेन
प्रकृतिविषयमेतत् । न च तथापि सद्यस्काललापवादः सम्भवति, तद-
भावे किं प्रतिपदि यागस्तस्मिन् पर्वणि वा, न प्रथमः एवविध-

विषये द्वितीयदिने प्रतिपदद्वावपि विमुहूर्ताधिकद्वितीयाष्टद्वावेन
 “विमुहूर्ता द्वितीया चेदित्यादिवचनविरोधात्, ॥ वाजसनेयि-
 मताभिप्रायमिदं “विमुहूर्तं न कर्त्तव्यमिति वचनस्य मध्याह्नात्
 प्राक्पर्वसन्धौ प्रतिपददृष्ट्यै तत्र यागो न कर्त्तव्यः किन्त्वन्वाधानमे-
 वेत्येतदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । अथ प्रतिपदि विमुहूर्ता द्वितीया
 चेत्याद्येतदग्रेण द्वावविषयेत्यनेन संकोच इति निरस्तं । “अथाह्नाः
 षण्मुहूर्ताः स्युरित्यपि वचनं नैतदर्थप्रतिपादकं, तस्मादेवमिदं
 वचनद्वयं व्याख्येयं षण्मुहूर्तमपि यदा चतुर्दशीदिनसन्धौ
 अन्वाधानेन प्राप्तं यदि द्वितीयदिने वर्द्धते द्वावे तदपि प्राप्तं ।
 अन्यथा “विमुहूर्ता द्वितीया चेति वाक्ये चतुर्दशनरात्रिनिषेध-
 वाक्यविरोधः । एवं “विमुहूर्तं न कर्त्तव्यमिति वचनान्तराविरो-
 धेनान्वाधानविषयमेव व्याख्येयं ।

अपरे नाद्यं वचनं पर्वव्यतिरिक्तविषयमित्याहुः । किं वज्रना
 वज्रवाक्यविरोधाच्च तदीया व्याख्या युज्यत इति ।

एवं पञ्चानपि द्रष्टव्यं, अतएव तत्राप्युक्तं “अर्द्धदिहो भवति
 नियतः पर्वसन्धिः परस्तात् क्त्वा तस्मिन्महि च पार्श्वं सद्य एव द्वाहं वा
 आरभ्याय प्रकृतिरय चेत् पर्वसन्धिः पुरस्तात् क्त्वा तस्मिन् प्रकृति-
 मय ॥ अथाप्युक्तं सद्य एव” इति, पूर्वाह्णस्यानुत्तरेषुर्विहितकालास-
 न्धवान् सद्य एवेत्युक्तं । अयं च अविहितविशेषकालासु विहितेषु
 पार्श्वेषु च निर्णयः, यत्र कालविशेषो द्वाहकालेन वा युज्यते तत्र
 तथैवानुष्ठानमित्यवगम्य ।

प्रायश्चित्तेष्वान्तु युतौ विशेषो दर्शितः ।

यस्मिन् काले अमावास्या सम्पद्येत तयेष्ट्याचैतया यजेत यदि
पौर्णमासी स्यात्तयेष्ट्याप पूर्णमासेन यजेतेति ।

यस्मिन् काले इत्यावर्त्तनात् पूर्वं, 'तयेत्यमावास्याया, 'एतये-
त्यापयणेश्या, यदि पौर्णमास्यावर्त्तनात्पूर्वं मसस्कास्या च स्यात्तदा
तयापयणेश्याप पूर्णमासेन यजेतेत्यर्थः ।

तदुक्तं वाचनिकश्रुत्या ।

पौर्णमास्या तु पूर्णं स्यात् द्वितीयेऽष्टि श्रिष्टये ।

यजेत् पूर्वं पूर्णमासादूर्ध्वं दर्शेन चेदयजेत् ॥ इति ।

अत्रेभ्याशब्देनापयणेशि ।

उपवसुदिनवर्ज्यानि परिशिष्टे दर्शितानि ।

शाकं माम् मसूराद्य चणकान् कौरदूपकान् ।

माषान्मधुपराजानि वर्जयेदौपवसुत्वे ॥

पर्वज्ञानोपायो मोक्षिणः ।

अधीयीत तदिदं वा पवाङ्गमयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवोद्यममस्तश्रीकरणधीश्वर-

भक्तुमविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्थर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कासनिर्णये

पर्वमन्त्रिनिर्णये ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ ग्रहणकालनिर्णयः ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्यपदे नाचादद्यात् खात्वा तु मुक्तयो ।

अविमुक्तास्तंगतयोर्दृष्ट्वा खात्वा परेऽहनि ॥

अथ केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यपदग्रन्थेन तद्युक्तमक्षोराच सस्यते ज्ञातानपादिवचनै-
श्चन्द्र-सूर्यपदे अक्षोराच भोजननिषेधादिति । तद्युक्त चन्द्र-सूर्यपद-
ग्रन्थेन स्वसम्बन्धकाललक्षणाया एवोचितत्वात् । वाक्यान्तरस्याप्यर्थो-
ऽनेनैव प्रतिपाद्यत इति च निष्प्रामाणिक भार्गवदेवादिवाक्येभ्य
ग्रहणकाले यामचतुष्टयादिषु भोजननिषेधात् तदुपलक्षणाया
अपि प्रसङ्गात् ।

विष्णुरपि ।

चन्द्राक्षोपरान्ते नात्रीयादविमुक्तयोरमग्नतयोर्दृष्ट्वा खात्वा परे-
ऽहनि ।

मद्भपुराणे ।

नात्रीयादथ तत्काले ग्रहयोश्चन्द्र-सूर्ययो ।

मुक्तयोस्तु सप्तम्यां पश्चाद्दृष्ट्वा स्तवेयानि ॥

यच्च तु “पश्चात्कुर्व्यादिति पाठः तत्राग्रवमिति विपरिणतमनु-
पज्यते ।

विष्णुधर्मान्तरे ।

चन्द्रस्य यदि वा भागोर्यग्निरग्रहनि भागं व ।

यद्वदन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ इति ।

नाचरेत्सपक्षे चैव तथैवास्तमुपागते ।

आपस्याधोदपक्षस्य नाश्रीयात्तावदेव तु ।

सुक दृष्टा तु भुञ्जीत खात्वा चैव यथाविधि ॥

‘तत्र’ तस्मिन्नहोरात्रे ।

शङ्ख-लिखितौ ।

तस्मिन्नहनि नाश्रीयात् यस्मात्तावदेव तु ।

सुक दृष्टा तु भुञ्जीत खात्वा चैव यथाविधि ॥

विष्णु-शतातमौ ।

अहोरात्रन्तु नाश्रीयात् चन्द्र-सूर्यपक्षे यदा ।

सुक दृष्टा तु भुञ्जीत खान कृत्वा विधानतः ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानवयान् याति मानव ।

धीतपापो विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

नाद्यात्सूर्यपक्षान्पूर्वं अङ्गि सार्यं शशिसयात् ।

यद्वकाले ॥ नाश्रीयात्खात्वा नाश्रीयास्तु सुकथौ ॥

सुक्ते शशिसि भुञ्जीत यदि न आन्नाहनिशा ।

खात्वा दृष्टा परेऽह्नाद्याह्नास्तमितयोस्तयो ॥

मध्वैवर्कः ।

अर्द्धरात्रादधश्चन्द्र राक्षयंति नारदः ।

तदा सुकौ प्रकर्त्तव्यं बह्निरेव च भोजनम् ॥

पद्मपुराणे ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं यदा चन्द्रपक्षो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वच भोज्यमुत्तरे पोत्तरेऽपि च ॥
 'पूर्वच' पूर्वांशे, 'उत्तरे' उत्तरांशेऽपि ।
 स्कन्दपुराणे ।

यदा चन्द्रग्रहणात् निशीथात्परतो भवेत् ।
 भोज्यं तात पूर्वांशे नापरांशे कथञ्चन ॥
 पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।
 तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं त्रिष्विवाहने ॥
 मार्कण्डेयः ।

ग्रहणम् भवेदिन्द्रोः प्रथमादधिपामतः ।
 भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥
 'आवर्त्तनं' दिनमध्यं । 'अत्रैव यस्मिन् यामे ग्रहणं ततः पूर्वं
 धामन्यं त्यक्त्वा भुञ्जीतेत्युक्तं भवति ।

सत्यन्तरे ।
 सन्ध्याकाले यदा रात्र्यवसते शशि-भास्करौ ।
 तदा दिवा न भोज्यं शत्रुर-क्षी-मिश्रं विना ॥
 मङ्गवैवर्त्ते ।

चन्द्र-सूर्ययुगे नाद्यादाद्यं धामचतुष्टयं ।
 केचिन्नित्यमित्याहुर्मुनयो मृगुनन्दन ॥
 दृष्टगौतमः ।

सूर्ययुगे ॥ नाश्रीयादाद्यं धामचतुष्टयं ।
 चन्द्रयुगे ॥ यामांक्षीन् नाश-दृष्टादुरेर्विना ॥
 मार्कण्डेयः ।

सायाह्ने यदृण चेत्सादपराह्णे न भोजन ।

अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत् साध पूर्व भोजनक्रिया ॥

एतद्गालादिविषय असमर्पविषय वा समर्पस्य तु भोजने
प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनस्मृतौ पटुचिन्मते च ।

चन्द्र-सूर्य्यगृहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिराचेणैव शुध्यति ॥

सत्यन्तरे ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाह्णारदे सङ्गवादध ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयाम्नापवाधो रविपथे ॥

‘आरदे’ अपराह्ण इत्यर्थः, यदपराह्ण भरदिति श्रुते, ‘रविपथे’
इति अग्निपथस्यापुस्तकचक्रे, सतस पुत्रवदृष्टहस्तविषय ।

तथाच जैमिनि ।

आदित्येऽहनि सप्तान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययो ।

पारण चौपवाधस न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥ इति ।

सत्यन्तरे ।

आदित्येऽहनि सप्तान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययो ।

उपवाधो ॥ कर्कशो गृहिष्य पुत्रिणा तथा ॥

ननु यदा सन्ध्याकाले सूर्य्ययश्चदा दिवा तावदुक्तवाक्यात्
भोजनं नापि रात्रौ, ‘अमुक्तयोरसङ्गतयोर्दृष्ट्वा खाल्वा परेऽहनीति’
वचनात् । नाप्युपवासः पुत्रवतो गृहस्थस्य तस्मिन्नेव दिने अतः
सन्ध्याकाले ग्रहणे सप्तास्रमये पुत्रवता गृहिष्य किं कार्यं

उच्यते । तदा मार्कण्डेवाद्युक्तः “आयाङ्गे ग्रहणं चेत् स्वादिति पच-
आश्रयणीयः ।

इत् ।

उपसृपसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

अङ्ग-सूर्योपरागे च प्राजापत्येन तत्समम् ॥

विष्णुः ।

अयने विपुवे चैव अङ्ग-सूर्य्यगृहे तथा ।

अहोरात्रोपितः स्वात्मा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ केचिदहोरात्रोपितः पूर्वस्निग्दिने कृतोपवास इति
ध्यायन्ते, तदयुक्तं अङ्ग-सूर्य्यग्रहमन्त्राहोरात्रपरित्यागेनाहोरात्रा-
न्तरपक्षे प्रमाणाभावात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

नित्यन्दयोरयनयोर्मन्त्रा विपुवतोर्दयौः ।

अङ्गार्कयोर्गृहणयोर्यत्तौपतेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितः स्वात्मा आहू दातुं तथा जपं ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य तस्याचयः च तत् ॥

यमः ।

अयने विपुवे चैव अङ्ग-सूर्य्यगृहे तथा ।

कृतोपवासो यः ध्यायात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे ।

एकरात्रमुपयोग्यैव ध्यात्वा दद्यात् शक्तिः ।

कसुकादिव क्रोशन्ति निवृत्तिं पापकोशतः ॥

चिराच्च समुपोयैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययो ।

स्नात्वा दद्याच्च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राक्षौ महापदे ।

अक्षय कथित पुण्य तत्कार्क्यं तु विशेषतः ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सूर्य्यवारे रविषाह घौमे सोमपक्षस्तथा ।

चूडामणिरिति स्नातस्तस्मान्नक्तफलं लभेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्र सूर्य्ययो ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं यावे चूडामणौ स्नातम् ॥

कात्यायनः ।

स्वर्धन्यम्भ समानि स्युः सर्वाण्यम्भांश्च भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र सग्राह्यः ॥

‘स्वर्धनौ’ गङ्गा ।

व्यासः ।

सर्वं भूमिसप्त दाल सर्वं ब्रह्मसमा दिजा ।

सर्वं गङ्गासप्त तोयं राज्ञ्यस्य दिवाकरे ॥

दन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु सप्तति दन्दो कोटीरवेर्दश ॥

गङ्गाकोटिषहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं अश्विष्वाने राज्ञ्यस्य दिवाकरे ॥

दिवाकरेण शुद्धस्य दशसहस्रमुदाहृतम् ॥
चन्द्र-सूर्यपथे चैव योज्यग्राहेन जाह्नवीम् ।
स स्वातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

देवीपुराणे ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गा-यमुनचङ्गने ।

गङ्गा-यमुनमित्यथ “सर्वे इन्दो विभापयैकवद्वतीत्येकवद्भावाः ।

मार्गं तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ।
पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे मन्त्रिहिता शुभा ॥
फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे चैव सरस्वती ।
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रमाया सरिद्धरा ॥
ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आपादे तापिका नदी ।
आषाढे विन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु गण्डकी ॥
आश्विने शरभू. श्रेष्ठा भूय पुण्या तु नर्मदा ।
गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजनमन्त्रिते ॥
सूर्ये च राज्ञा यक्षे तमोभूते महामुने ।
नर्मदातोयमसर्गास्तितस्तथा भवन्ति ते ॥
ये सूर्यं वैदिकेयेन यत्ने रेवाजलं जनाः ।
स्मृशन्ति चावगाहन्ति न सा प्रकृतिमानवी ॥
साला शतकशुक्लं दृष्ट्वा गोदानञ्च फलम् ।
स्पृष्ट्वा गोसेधतुल्यम्नः पीत्वा मौषामणिं समेत् ॥
श्यामा वाजिमख पुष्प प्राप्नुयादविचारतः ।
रवि-चन्द्रोपरामे तु ज्येष्ठे चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तददेव सरस्वती ॥
 शिवादित्यपक्षं यत्तु मण्डले समुदाहृतं ।
 यद्यपि मण्डले चाते तदपि प्राप्नुयाच्चरः ॥
 ऊपरारण्येष्वेतेषु पुष्पं यत्समुदाहृतं ।
 तदपि कालमाप्ताभ्यामुपरान्तेऽधिकं भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

गङ्गा कमलश्लो पुष्पा प्रयागं पुष्करं गया ।
 कुरुक्षेत्रं तथा पुष्पं राजगृहे दिवाकरे ॥

मद्भुतैवर्त्तैः ।

मकरे वर्त्तमाने तु यद्यपि चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं विष्णु श्लोकेषु यथायां पिष्टपातनम् ॥

प्रातातपः ।

सैदिकेपो यदा सूर्ये यद्यते पर्वतन्निव ।
 गजच्छाया तु सा श्लेया पिष्टपात दत्तमद्यम् ॥

आह चयश्चन्द्रः ।

राजगृहे यदा सूर्ये यद्य आहं प्रकल्पयेत् ।
 तेनैव सकला भूमी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः ।

राजदर्शनदत्तं हि आहमाचन्द्र-तारकम् ।
 पुष्पं च सर्वकामीव पिष्टपातुपतिष्ठते ॥
 सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राजदर्शने ।
 अक्षुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पश्ये गौरिव सौदति ॥

प्रातातपः ।

धामं दानं तप आहमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी राविरन्यत्र तस्यास्तां परिवर्जयेत् ॥
देवतः ।

यथा धानस्य दानस्य सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

धोमस्यापि तथा राक्षसं धानं दानं विधीयते ॥

आहं प्रकृत्य कूर्मपुराणे ।

भैमिक्तिकानु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

यान्भवानास्य मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ।

काश्यानि चैव आह्वानि शक्यन्ते पक्ष्मादिषु ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग्रहणेऽप्यने ।

जन्मघण्टापीडासु आहं कुर्वीत चेच्छया ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकांशेषु तथा दृश्यया आहं प्रति सर्वत्राहं
कुर्यादपवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु दृश्यया स्वर्गादिफलकामनया आहं
कुर्यादितोऽप्येत्यर्थः, न पुनर्यदौष्ण्ये कर्त्तुं तर्हि कुर्यात् न
चेन्न कुर्यादिति ।

प्रातातपः ।

आपयमाग्नौ तीर्थं च चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

आमत्राहं दिवौ दद्यात्पूज्यौ दद्यात् षडेव हि ॥ इति ।

कपिलभूतब्राह्मणेव पश्यते ।

आमत्राहं प्रकुर्वीत हेमत्राहमपि वा । इति ।

भविष्योत्तरे ।

इक्ष्वाभावे दिजाभावे प्रथमे मुघ्नजन्तानि ।

हेमश्राद्धं सद्यहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

जावन्तिः ।

यजान्तौ पुष्पकासस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्र-सूर्यापरागे तु पावद्भ्रमणोच्चरः ॥

तत्र केचिदाहुः ।

चन्द्र-सूर्यापरागे तु निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञानस्यैव च निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते “पावद्भ्रमणोच्चरः” इति “राहुद्भ्रमे” इत्यादिबचनाच्चाद्युपज्ञानविषयस्यैव निमित्तत्वाच्चाद्य एव ज्ञाने द्भ्रमपदस्य मुख्यत्वात्तेन न मेधादिष्वन्वे खानादि कर्तव्यमिति, तदपुनश्चतुर्जमितज्ञानविषयविशेषात् ।

नेचेतोद्यन्तमादित्यं गान्धमन्तु^(१) कदाचन ।

शोषसृष्टं न चरिष्य न मध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुना गृहसूक्त्यं यज्ञादित्यद्भ्रमनिषेधात् खानाद्यभाव-प्रसङ्गात् तद्वाधे तु स एव दोषः । न च शास्त्रीयज्ञानविशेषायां देशान्तरयह्नौऽपि खानादिप्रसङ्ग इति वाच्यं ।

सूर्यग्रहो यदा राक्षी दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र खान न कुर्वीत दद्याद्दान न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशत्तन्निगमवचनेन तत्र खानादिनिषेधात् यज्ञे चन्द्र सूर्ये वानवेचमाणोरेव शिष्टेः खानाद्याचरणाच्च ।

किञ्च यदा चतुर्जनितज्ञानविषयता न तदा खानादि सम्भवति,
यदा च खानादि न तदा चेत्यनुपपन्नायं वाक्यं खान्, योग्यता-
विवक्षाया अत्रादिच्छेदोऽपि खानादिक कर्त्तव्यं स्वरूपयोग्यताया-
स्तत्रापि भावान् । व्यवहितस्य तु अयोग्यतया न खानादिनियमो
यदि तर्हि य ऊर्द्धे न निरौचते तस्यापि खानादि न खान् ।
अत्रादिच्छेदोऽपि श्रिष्टैः खानाद्याचरणञ्च । तस्माद्यावति काले
चन्द्र-सूर्योपरान्तं ग्राह्याग्रतीतः तावान् पुच्छकाल इत्यर्थः । यद्वाग्रभ्य
चातुषज्ञानविषयत्वयोग्यता विवक्षितेति चेदित् ।

अपरे तु अस्मात्समयाभिप्रायेण व्याचक्षते व्यावर्त्यमगोचरः
तावत्पुच्छकाल यदा तस्मात्गतौ न दृश्यते तत्र तदा पुच्छकाल इति ।
तथाच सस्मात्समये च श्रिष्टा पूर्वमेव खानाद्यनुतिष्ठन्ति नोर्द्धं ।

शिवरश्मे ।

सूर्येन्दोर्धर्षणं पावतावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न खानाद्यस्य भुञ्जीत खाना भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

ग्रह-लिखितस्यतौ तु चन्द्र सूर्योपरान्तं व्यावर्त्यमिति प्रथमं पादः ।

तद्वद्विष्ट ।

चिदग्रा सर्गसमये त्वयि पितरस्तासा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

सर्गसमये देवमिष्टद्वयमिधानात्तत्साधनमविशेषात् सर्वं देव-
पितृदेवतय कर्म कार्यमिति तद्वक्तुम् ।

खान् खादुपरागादौ मध्ये होम सुरार्चनम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनेन होम देवार्चनयोर्मध्ये विधानात् ।

यस्यमाने भवेत् ध्यान यस्मै होमो विधीयते ।

मुच्यमान भवेद्दान मुक्ते ध्यान विधीयते ॥

इति वचनाच्च ।

तस्माद्होम-देवपूजायतिरिक्तविषयमेतत् ।

पद्मपुराणे ।

उपमर्द्दे सप्तगुण ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

सुख कोटिगुण मध्ये मुक्तिकाले न्यूनतमम् ॥

श्रुतानप ।

अयनादौ यदा वेद्य इत्यमिष्ट मृष्टे तु यत् ।

यद्भूतिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

विमोचे वृत्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः, “उपराने तु तत्कालमिति वशिष्ठवचनात् ।

यद्विज्ञप्सते ।

धर्मधामेव धर्मानां सूतकं राष्ट्रसूतके ।

यथेष्टं तु भवेत् ध्यानं सूतकाक्षस्य धर्मयोः ॥

‘सूतकाक्ष’ राष्ट्रसूतकाक्ष, न प्रतिनां अस्ते न धर्मिणां सन्ते न राज्ञा राजकर्मणि कुर्वन्ति श्रुतमस्य विवर्जयेत् ।

चिद्गपुराणे ।

चन्द्र-सूर्ययुग्मे द्वाद्यावसूतके मृतकेऽपि च ।

अद्यापि मृत्युमाप्नोति द्वायी पापं न विन्दति ॥

तावदेव भवेच्छुद्धिर्वावशुक्तिर्न दृश्यते ॥

दान-श्राद्धादिविषयमेतत् न तु स्नानभावविषयम् ।

पहणे श्रावमाशौचं विमुक्ते सूतकं सूतम् ।

तयोः सन्यातमात्रेण उपसृग्ना क्रियाक्रमः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनविरोधान् स्नान-होम-देवपूजा-दानक्रि-
यातुष्टाने हि क्रम उपपद्यते । स्नानमात्रातुष्टाने स्नानस्य पूर्ववाक्येनैव
चिद्धेद्वितीयवाक्येयर्थप्रसङ्गाच्च । भक्तपक्षे द्वितीयवाक्येनैव स्नानचिद्धेः
पूर्ववाक्येयर्थप्रसङ्ग इति चेत् । न । अस्नातस्नानिष्टविशेषसम्बन्धप्रति-
पादनार्थत्वात् यावन्नायकस्य तदुपपत्तिप्रसङ्गाच्च स्नानस्योदाहृतवाक्यै-
रुपरागादामेव विधानाच्च राजसूतके सूत-सूतकचौरभावाच्च ।

तथाच सूत्यन्तरे ।

सूतके सूतके चैव यदि आद्राज्दर्शनं ।

तावन्तसूतकं नास्ति चावद्राज्यं मुच्यते ॥

स्कन्दपुराणे ।

सूतके सूतके चैव सूतकं राज्दर्शने ।

तावदेव भवेन्नप यावन्शुक्तिर्न दृश्यते ॥

षट्चिंशत्यति ।

स्नानार्जकर्मपरित्यागो राज्ञोरन्यत्र सूतके ।

राजसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते
सूतके यः स्नानार्जकर्मपरित्यागः स राजसूतकं विनेति । अत्रित्तु
“राज्ञोरन्यत्र दर्शनादिति पाठ”, वक्ष्यवाक्यसंकोचप्रसङ्गाच्च, तस्माच्च
स्नानमात्रविषयमेतत् ।

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्र-सूर्य्यपते चैव मरणे पुनर्जन्मनि ।

मत्तमाशेषि देयं स्यात् दत्तमवयकारकम् ।

हृत्पित्तु दत्तमित्यत्र आहमिति पद्यते । अत्र गर्गः ।

पुण्यमाजपदश्चैव धाम्यं भाग्यं च पैतृकं ।

ऐन्द्राग्रमग्निदेव्यं चैतान्यनन्ता मयाः ॥

‘आजपदं’ पूर्वां भाद्रपदा । ‘धाम्यं’ भरणी । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुनी ।

पैतृकं मया । ‘ऐन्द्राग्रं’ विशाखा । ‘अग्निदेव्यं’ ज्येष्ठा ।

आगले मण्डले दृष्टं पश्यं रवि-सोमयोः ।

राज्ञां भयङ्करं विद्यान्मज्जनां बह्मदोषहन् ॥

अहिर्बुध्नं तथा पौष्णं मूषमाप्यस्य शार्ङ्गरं ।

वारुणं सर्पदेव्यं वारुणं मण्डलं सतं ॥

‘अहिर्बुध्नं’ चत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्णं’ रेवती । ‘शार्ङ्गं’ पूर्वाषाढा ।

‘शार्ङ्गरं’ शार्ङ्गा । ‘वारुणं’ शततारकाः । ‘सर्पदेव्यमग्नेयं’ ।

एतस्मिन्पुराणे स्यात्पण्डिते सोम-सूर्य्ययोः ।

दुर्भिक्षामयनाशस्तु प्रजानामिति निश्चयः ॥

अष्टाश्वामार्यमादीनां चतुर्णाञ्च पुनर्वसुः ।

सौम्यैवाग्निदेव्यं वायव्यं मण्डलं भवेत् ॥

‘आर्यमादीनि’ चत्तराश्वान्यादीनि । ‘सौम्यं’ मृगशीर्षः ।

‘अग्निदेव्यं’ अग्निनी ।

समरं समयज्ञैव दुर्भिक्षं कुरुते चिरात् ।

याधिष्ठताधिकोपय मण्डलेऽस्मिन्पुनते ॥

व्येष्टा ग्राह्यं तथा भेषं ग्राह्यं वाप्यं तथा ।
 वैष्णवं वैश्वदेवस्य पुरस्कृतस्य मष्टकम् ॥
 'ग्राह्यं' रोहिणी । 'मैत्रम्' अतुराधा । 'ग्राह्येशम्' अभिषिक्तम् । 'शमयम्'
 धनिष्ठा । 'वैष्णवम्' अवधं । 'वैश्वदेवम्' उत्तराशाढा ।
 मष्टकेऽश्विन् समुत्पत्ते पक्षे जगतां शुभम् ।
 आनन्दं सर्वभूतानां विदधाति विप्रैः ॥
 कामपस्तेतान्येव मष्टकानुक्ता ।
 आग्नेयी कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वार्ष्णे ।
 वायव्या शान्तिरित्येत मातेन्द्री तच्च कारयेत् ॥
 इति तत्तद्देवतायाग-होम-अपादिकमुक्तवान्, तस्माद्ग्राह्यभिर्नौकृति-
 तार्थं तथा कार्यं । एवं जगतोपहृष्टदोषस्य शमनस्य ।
 प्रतिपुष्टयन्तु यथा ।

एषां तु भास्करस्थाने राज्ञश्चन्द्रमुपकसेत् ।
 कर्मघयपरिक्रेशान् प्राप्नुवन्ति च ते यथा ॥
 पिष्टपचविनाशाय सूर्यस्थाने भवेद्गुहः ।
 मादपचविनाशाय चन्द्रस्थाने भवेद्गुहः ॥
 होरायां गृह्यते यत्र नक्षत्रे वा निशाकरः ।
 प्राणसन्देहमाप्नोति स वा मरणमृष्यति ॥
 अभिभवति हि ऐहिकेयश्चन्द्रार्कौ यस्य यस्य जन्मनक्षत्रे ।
 तस्यान्तकादिभयं विद्यादुप मनस्तापं ॥
 यद्येति जन्मनक्षत्रे पश्येते शशि भास्करौ ।
 तज्ज्वातीना भवेत्पीडा भराः शान्तिविवर्जिताः ॥

सङ्गममनसा येषां जप्यचितये च बाहिसंस्पर्शः ।

बद्धरोग-मृत्युजननो दानाङ्गतयो जपश्च कर्त्तव्यः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये

ग्रहणकालनिर्णयः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथोपाकर्मकालनिर्णयः ।

तच्च याज्ञवल्क्य ।

अध्यायानामुपाकर्म आवश्यकं अवशेन तु ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्या आवणस्य तु ॥

‘अध्यायानां’ वेदानां, ‘आवणस्य’ आवणस्य पौर्णमास्या अवशेन युक्तेऽहनि वा । पञ्चम्या हस्तेन युक्ताया उपाकर्म कार्यं । अपरे तु हस्तेन युक्तेऽहनि वा पञ्चम्या वेति व्याचक्षते, ‘ओषधिभावे प्रादुर्भावे, ‘आवणस्येति च सर्वे सम्मथ्यते ।

आयत्नायन ।

अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीना प्रादुर्भावे अवशेन वा आवणस्य पञ्चम्या हस्तेन वेति ।

निगम ।

आवणस्य आवश्यकं वयाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्म तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ।

हस्तेन इत्युक्तपञ्चम्या आवश्यकं अवशेन वा ॥

कात्यायन ।

अथातोपाकर्म^(१) अवशेन आवश्यकं पौर्णमास्या ।

बौधायन ।

---

(१) यथात् उपाकर्म इत्येव पाठो भवितुं युक्तः ।

आवष्टां पौर्णमास्यामावाष्टां चोपाकृत्य छन्दासधीयीत एतेषां
पक्षाणां स्वयद्व्यानुसारेण व्यवस्था । यदा तत्र आवष्टे मासि
श्रोत्रधयो न प्रादुर्भवन्ति ग्रहसंक्रान्तिदोषा वा कपश्चिदा आवर्ण-
मासातिक्रम तदा प्रोष्ठपक्षां कार्यम् ।

अत एव श्रौतक तद्वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति ।

वर्षाकाले भव 'वार्षिक' ।

वशिष्ठोऽपि ।

अथात स्नाय्याद्योपाकर्म आवष्टां प्रोष्ठपक्षां वेति ।

'प्रोष्ठपदौ' भाद्रपदस्य पौर्णमासी ।

शौमिना ।

प्रोष्ठपदौ हस्तेनोपाकरणमिति ।

प्रोष्ठपदौ प्रायेत्यर्थः ।

मत्तुरपि ।

आवष्टा प्रोष्ठपक्षां वायुपाकृत्य तथाविधिः ।

सुक्रच्छन्दासधीयीत मासान् विप्रोर्द्वेषमान् ॥

'अपिशब्देन भाद्रपदश्रवण-हस्त-पक्षमौलानुपादान् । तथाच
शुद्धपरिशिष्टकारिका ।

अष्टधौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥ इति ।

उपाकर्मप्रवृत्तिं साक्षाद्यतुरो मासान् शुक्लपक्षेषु विरन्तर
स्नाय्याद्यमधीयीतेत्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

अर्द्धपञ्चमास्यासानधीत्योत्सृजति, पञ्चार्द्धमासान् षष्ठार्द्धमासान् वा ।
गौतमः ।

श्रावणादिवार्षिकं प्रोष्ठपदीं चोपाकृत्याधीयीत कन्दार्द्धपञ्च-
मास्यासान् पञ्च दक्षिणायनान् वा ।

शारीरः ।

अर्द्धपञ्चमास्यासानधीत्योत्सृजति पञ्चार्द्धपञ्चान् वा ।
कात्यायनः ।

उपाकृत्योद्गमने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

एतच्च ग्रहणाध्ययनं गृह्यस्यापि । यदाह शौनकः ।

समावृत्तो ब्रह्मचारिकत्वेन यथान्यायमितरे आनीया चेऽपीत्येके ।

‘इतरे’ ब्रह्मचारिणः । अतएव गृह्यस्यापि ग्रहणाध्ययनेऽधिकारं
शापयितुं तत्रकरणेऽध्ययनविधिः ।

कासट्टह्नावुपाकर्मोत्कर्षः कात्यायनेन दर्शितः ।

उत्कर्षः कासट्टह्ना आदुपाकमादिकर्मणि ।

अभिषेकादिउद्धौर्णा न त्कर्षो बुगादिषु ॥

अतस्तुत्कर्षप्रतिपादकं अथगृह्यवचनं ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्नपि बुगादिषु ।

उपाकर्म महाषष्ठ्या ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छब्दोऽगविषयं । तेषां हि कासट्टह्नावपि विहिर्जं एवोपाकर्मं ।

यदाह गार्ग्यः ।

सिंहे रवौ ॥ मुख्यं मध्याह्ने विचरेदिति ।

कन्दोगा मिक्षिताः कुर्युर्हन्तं सर्वकन्दसां ।

शुक्लपत्रे तु हस्तेन उपाकर्मापराधिकम् ॥

एतच्च गहणाद्यदुष्टावस्थादौ कार्यम् ।

तथाच सृष्टिः ।

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्थ्यजुर्विदः ।

यत्संक्रान्त्ययुक्तेषु हस्त-अवश-पर्वसु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ गृह्ये चैव सूतके मृतके तथा ।

गणप्राणं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेदोयसंयुक्ते पर्वणि आदुपक्रिया ।

दुःश-ग्रोकामययत्ना रात्रे तस्मिन् दिजातयः ॥

तथा ।

यदि श्लाच्छ्रावणं पर्वे यत्संक्रान्तिदूषितम् ।

आदुपाकरणं शुक्लपद्म्या आवश्यस्य तु ॥

सृष्टिमहार्णवे ।

संक्रान्तिर्गृह्ये वापि यदि पर्वणि जायते ।

तन्प्राये हस्तयुक्तायां पद्म्या वा तद्विद्यते ॥

अथ केचिदाहुः । हस्तयुक्तायां पद्म्या केवलायां वेति विकल्पः, न तत्र सक्रान्तियुक्तपर्वणो विकल्पः तत्र होयश्रवणात् । न च हस्तयुक्तायामन्यस्या त्रिषौ पद्म्यां वेति विकल्पः । हस्तयुक्ताया-मित्यस्य विशेषाकाङ्क्षायां उपान्तपद्म्यैवाश्रयणात् । “यदि श्लाच्छ्रावणं पर्वण्यदिवाक्यस्य पर्वणो यत्संक्रान्तिदोषे पद्ममीमाचे उपाकर्म-विधायकस्याग्निम् यत्चे महोचप्रबद्धात् । नन्वेवं पद्ममीपदस्यासृष्टिः

प्रसज्यते सा च सद्बोधादुष्टा । नैवं । इत्युक्तायामित्यस्य विगित्याका-
 द्यायामवगम्यत्वात्तिनि पचदयेऽप्यध्याहारे बुद्धिस्थेवाध्याहार इत्य-
 भिधानात् तथापि हस्तयुक्तत्वावभावे नैवलेति । तद्युक्तं । पञ्चम्या
 वेति पञ्चम्यास्तिष्ठन्तरविकल्पप्रतीतेस्तद्विशेषापेक्षायां इत्युक्ताया-
 मित्यस्य तद्विषयताया एव युक्तत्वात् । एवं च पचदयेऽपि बुद्धि-
 स्थैवाध्याहारे सत्यस्मिन् पचे पञ्चमौपर्वं यथायुतन्तु भवत्पचे तु
 हस्तयुक्तत्वाभावविशिष्टपञ्चमौपरं इति विशेषः । ननु हस्तयुक्त-
 पञ्चम्यां प्रोष्ठपद्या विकल्पः कस्यास्य भवति । उच्यते । स्ववाक्योपात्त-
 क्षाभे वाक्यान्तरौयानाश्रयणत्वात्, एवञ्च विकल्पे स्थिते सद्बोधादपि
 यथादगपतितः स्वीक्रियते । तस्मात्पञ्चम्या इत्युक्तित्थान्तरेण
 विकल्पः । तथापि इत्युक्ताया अवभावे नैवलेति, एतच्च शब्द-
 नेयिविषयं । तथाच सतिमहार्णवे वचनात्तर ।

संक्रान्तिर्घटश्च वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

अथ केचित् पूर्ववाक्यसाधारणादाजमनेयिषदन्तोपलक्षणां
 मत्वानां तैत्तिरीयाणामपि पञ्चम्यामुपाकर्मेष्वग्नि । तद्युक्तं । लक्षणा-
 प्रसङ्गात् लक्षणातद्योपहारस्य युक्तत्वात् । यदि च पूर्ववाक्यस्य साधार-
 ण्यादञ्च लक्षणा तर्हि “पुरोडाशश्चतुर्धा करोतीत्यस्य साधारणादामेयं
 चतुर्धा करोतीत्यञ्च लक्षणाप्रसङ्गः । अथ च पञ्चमौ तन्नामगतेव स्पष्टते
 भान्यमासमता अग्रतत्वात्, तस्यादाजमनेयिनिषयमेतत् । तिष्ठतु वाज-
 सनेयिवाक्यं तथापि न पूर्ववाक्यात् पचद्वयान्तिदोषे तैत्तिरीया-
 णामुपाकर्म प्राप्नोति । तथाहि अचोपाकर्मणि सतिषु नानाकाला-

विहिताः तेषां च तत्तद्व्यङ्ग्यानुसारेण व्यवस्थितविकल्पाभयणं
 युज्यते । न च तैत्तिरीयगृह्ये पञ्चम्यानुपाकर्म श्रूयते । येषां तु गृह्ये
 पञ्चम्यामपि श्रूयते तेषामव्यवस्थितविकल्पाप्राप्तौ यद्वा प्रायस्याप-
 द्धमीसम्भवे न कालान्तरमिति व्यवस्थाप्राप्ताविदं वचनमुपतिष्ठते, एवं
 चापेक्षितं समर्पयिष्यते न तु तैत्तिरीयाणां उपाकर्मणि अप्राप्तका-
 लविधौ, तस्माद्गृह्यकान्तिदुष्टाणां आवण्णस्य पौर्णमास्यां तैत्तिरीयकैः
 प्रोक्तपद्यां उपाकर्म कार्यमिति सिद्धं ।

अथ केचिदाहुः ।

पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दशीत्येऽपि अवधेनोपाकर्म कार्यम् ।

अधोदशादिनो षष्ठं दिनानां नवकं ध्रुवं ।

मातृस्त्र्येषु घमस्त्रेषु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इति वचनात् । प्रकारान्तरेणापि वेधः सत्यन्तरे दर्शितः ।

द्वादशादिस्त्रयोपान्तो वेध इन्द्रपदे सप्तः ।

एकादशादिकं सौरं चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ।

खण्डपदे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम् ॥

दिनद्वयमथ पूर्वोत्तर “व्यह खण्डपदे तयोरिति वचनात्
 नदयुक्तम् ।

शित्य-नैमित्तिके षष्ठे होसे यज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति वचनात् । उल्ल-श्रवण-पर्वाद्योदयिकानि याज्ञाणि ।

तथाच परिशिष्टे ।

धनिष्ठा-प्रतिपद्युक्तं त्वाद्विचक्षमन्वितम् ।

बुधे मन्दाकिनी नाम मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिथिता शुक्लवारे स्वाद्राक्षसी च ग्रहेन्दुरे ।

एताः संक्रान्तयः सप्त फलमासां तथोच्यते ॥

मन्दा भुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

चित्रैर्ध्वाङ्गो विजानीयादुपैर्घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैश्चैषा राक्षसी ।

मिथिता चैव निर्दिष्टा मिमितर्हैश्च संक्रमे ॥

‘भुवाणि’ क्षिराणि चोष्णतराणि रोहिणी च । ‘मृदूनि’ ऋतु-
राधा-चिवा-रेवती-मृगशीर्षाणि । ‘लघूनि’ अभिजित्-सायिनी-
पुष्याणि । ‘उष्माणि’ पूर्वाषाढं भरणी मघा च । ‘चराणि’ पुनर्वसु-
ज्येष्ठा-मघा-आश्विनी-शतभिषाः । ‘क्रूराणि’ तीक्ष्णानि तानि च मूल-
ज्येष्ठा-आश्विनी ॥ ‘मिमं’ घटिका विशाखा च

विषातु-पक्षपक्षाष्टमवदादय एव च ।

कलेषु घटिका क्षेतास्तत्पुष्पं परमार्चिकम् ॥

यथासंख्येन सर्वासु संक्रान्तिषु सप्त कालाः द्रष्टव्याः, परमार्चिकं
च वसौधारादिस्वभं सूक्ष्मतमसंक्रान्तिकाले धर्मावुद्धाने यत्कथ्यते
तदेव कलमेतास्तपि घटिकासु लभ्यत इत्यर्थः । तस्मिन् पुष्पं
तत्पुष्पं । तथा ।

मन्दा विप्रजनैः प्रज्ञा मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

भाङ्गी वैश्वेषु विज्ञेया घोरा शुद्धे शुभप्रदा ॥

महोदरी तु चोराणां शौचिकानां जयावदा ।

पण्डाल-पुष्पमालाश्च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ।

सर्वेषां कारुकाणाञ्च मिश्रिता उत्तिवर्द्धिनौ ॥

‘मन्दाकिन्यस्तु राजनीति चञ्चियस्य प्रप्लुता भवन्तीत्यर्थः ।

‘शौण्डिकानां जयावहेत्यथ राजसीति द्रष्टव्यः । एवञ्च या यस्य जयावहा स तस्यां भुतायां अभ्युदयसाधनानि कर्माणि कुर्यात् । यस्य या जयावहा तस्यां दोषनिवृत्त्यर्थं शान्तिकानि कुर्यात् । अन्यमपि शान्तिकानुष्ठानार्थं विशेषमाह ।

नृपाः पीडयन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्ने तु विजोत्तमाः ।

अपराह्णे तथा वैष्णः शूद्राद्यास्तमये रवेः ॥

पिशाचास्तमये वापि अर्द्धरात्रे तु राजघाः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीपाते पीडयन्ते गट कर्माकाः ॥

उषःकाले तु संक्रान्तौ चन्ति गोस्वामिनो जनान् ।

चन्ति प्रसजितान् सर्वान् मन्ध्यान्वाह्णे विग्रेयतः ॥

संक्रान्तिर्भावते यत्र भास्करे भूसुते शनौ ।

विदुर्मांसि भय तत्र दुर्भिक्षावृष्टि शोरजम् ॥

म्यादुत्यतस्य किन्नुपे शकुनौ कौस्तवे रवेः ।

सक्रान्तिस्तैतिले माने प्रसुप्तस्य चतुष्पदे ॥

विनष्टस्य गरे विद्या यवे वशिजि वासवे ।

विद्याघादे क्रमादिष्टं निर्दिष्टं मध्यम फलम् ॥

प्रद्योतनस्य सक्रान्तिर्यादृग्नेनेन्दुना भवेत् ।

तन्वापि तादृशं प्राक्तः शूद्राशुभफलं नृणाम् ॥

मागरसण्डे ।

रवे सक्रमणं राज्ञौ सक्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-तपः-आहु-होमादिषु महाफलम् ॥

रवेः राशौ संक्रमणं या संक्रान्तिः सा यद्वाग्निरसंक्रान्तिभ्यो
महाफलेति कथ्यते इत्यर्थः ।

प्रातस्तपः ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्नायिर्धर्मस्यैव जायते ॥

कश्चिन्नूतनराहुर्मन्वथा पचते ।

सप्तजन्मान्तरे रोगी दुःखभागी यदा भवेत् ॥

संक्रान्तौ धानं दत्ताणि हव्य-अवापि दातव्यम् ।

तानि निवृत्तं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥

अयनादौ यदा देयं द्रव्यमिदं यक्षेयु वत् ।

पङ्कशीनिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्नान्दे नागरस्रष्टे ।

य एते तनव श्लोकाः कात्याः संक्रान्तिपूर्वकाः ।

नैतेषु विद्यन्ते शिष्टे यतस्त्वाचयसञ्चिताः ॥

अश्वत्थ्यापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि भागवैः ।

अकाशेऽपि य तत्सर्वं सव्यसचयतां प्रजेत् ॥

देवीपुराणे ।

विषुवेषु च यज्ज्ञातं दत्तं भवति वाचयम् ।

एवं विष्णुपदे चैव पङ्कशीनिमुखेषु च ॥

भारद्वाजः ।

पङ्कशीत्यान्तु यद्दत्तं यद्दानं विषुवद्वये ।

दृश्यते सागरस्थान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते ॥

वशिष्टः ।

अयनेषु च यदक्ष षड्भौतिमुखेषु च ।

चन्द्र-सूर्योपराने च दक्ष भवति चाक्षयम् ॥

अयने कोटिगुण्यस्य क्षय विष्णुपदीक्षयम् ।

षड्भौतिषहसन्तु षड्भौत्यां सतं युधैः ॥

शतमिन्दुचये दान सहस्रान्तु दिभचये ।

त्रिषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्ववन्तकं ॥

द्वद्ववशिष्टः ।

अयने विषुवे चैव चिराचोपोषितः पुमान् ।

आत्मा योऽर्चयते भातुं सर्वकामफलं लभेत् ॥

आपस्तम्बः ।

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

अचोराचोपितः स्यात् सर्वपापे प्रमुच्यते ॥

एतच्च पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयं ।

आदित्योऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो गृहस्था भुक्षिष्ये तथा ॥

इति भुक्षिषो गृहस्थस्य तत्रोपवासनिषेधात् ।

महापुराणे ।

तुला प्रत्यागमसूर्ये विषुवे दिवसे सति ।

माह्वेभ्यः प्रदेद्यानि सखान्यभिनवानि वा ॥

तथा ।

मेघशिखिगमिषौ सूर्यौ शैशिरं एत-कल्पसम् ।

अपास्य देयाद्देवेभ्यः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे ।

कमलं कुलिशं भीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एतानि पद्मरत्नानि न्यसेद्देवस्य मूर्त्तनि ॥

रत्नानां चाप्यभावे तु कर्षं कर्षाद्भूमेव च ।

सुवर्णं थौजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥

विधिवच्च तथाभ्यर्थ्य गन्धेनाव्येन भूरिणा ।

प्रक्षाल्य मर्दयित्वा तु प्रदद्यात् पृतकम्बुजम् ॥

दत्त्वा चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।

अभोज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदग्निवारितम् ॥

‘कुलिशं’ शीरकं । ‘दक्षयित्वा’ दक्षिणया मण्डूय । ‘कल्पयेन्नो-
जनमिति शेषः ।

उपोष्य सर्वमेवैतन् कुर्षाद्भक्तिपुर सरम् ।

पद्मगन्धं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्स्रग्धम् ॥

तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेयोदरतनुं युधः ।

देवतानां पितृणाञ्च उमाभ्यां तर्पणं तथा ॥

‘पारयेत्’ पारणं कुर्मात् । तिस्रस्नान-पारणयोर्नाम क्रमो
विवक्षितः । उमाभ्यामिति तादर्यं चतुर्थी ।

शोभं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदेवोत्तरायणे ।

तान् वै देवाय विप्रेभ्यो षाटकेन सम ददेत् ॥

यथादेव करोत्येव चित्तं शशौ निवेद्य य ।

उत्तरायणमाषाढ नरः कस्मात् स ग्रीचते ॥

अक्षपुराणे ।

शुक्रपक्षे तु शतम्यां यदा संक्रमते रविः ।

महाजया तदा भा वै धर्ममौ भास्करप्रिया ॥

ध्यानं दानं तपो होमः पिष्ट-देवादिपूजनम् ।

सर्वे कोटिगुणं प्रोक्तं तपमेव महोजया ॥

धस्तस्यां मामवो भक्त्या हतेन स्थापयेद्भविम् ।

सोऽधमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपुरं व्रजेत् ॥

मयया स्थापयेत्तु भास्करं भक्तिमाश्रयः ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसंज्ञकतान् ॥

कर्तुरेष विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।

तेजसा रविसङ्काशः काव्याचेयसमो भवेत् ।

स्तिप्त्वा तत्र चिरं कालं राजा भवति किञ्चनः ॥

अथैषा कथिता पुण्या शतमौ विपुरात्मकः ।

धाम्नुषीय नरोभक्त्या श्रवणान् मङ्गलान् लभेत् ।

ततो याति परं ब्रह्म यत्र भक्ता न ग्रीचति ॥

संक्रान्तिविशेषेण देवविशेषमाह विश्वामित्रः ।

मेघसंकमणे भानौ मेघदानं भक्ष्यफलम् ।

रूपसंकमणे दानं गवां प्रोक्तं तपैव च ॥

वस्त्राश्च-याम-दानानि मिथुने विहितानि तु ।

एतधेतुप्रदानन्तु कर्कटे परिश्रयते ॥

सप्तवर्षे पञ्चदानं सिद्धे च विहितं सदा ।

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
 मुलाप्रवेशे धान्याणां बीजानामेव शोच्यते ॥
 कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेष्टना दानमेव च ॥
 अथ 'कीट' वृत्तिः ।
 धनुःप्रवेशे वस्त्राणां आभारानाञ्च भक्षणम् ॥
 क्षयप्रवेशे दारुणां दानमग्नेस्तथैव च ॥
 कुम्भप्रवेशे दानं तु भवाम्भुं दण्डम् ॥
 भीमप्रवेशे क्षत्र्यानामाभ्यामापि शोच्यते ॥
 दानान्यथैतानि भयादित्येव
 शोच्यन्ति काले तु नरः प्रदत्ताः ।
 प्राप्नोति कामं मनसस्तभीष्टम्
 तस्मात्प्रशस्यते हि काष्ठदानम् ॥

स्तान्दे ।

धेतुं तिस्रस्यो राजनृदण्डं यद्युत्तरायणे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उज्जरे त्वयि विना वस्तुदानं भक्षणम् ।
 तिस्रपूर्वमनङ्गाहं दत्त्वा रोगे प्रमुच्यते ॥

शिवरहस्ये ।

पुरा भक्तभक्तान्तौ गृह्यते शोधये हते ।
 तिस्रानुपादवागवः दत्त्वा ये शिवदेहिनाः ॥
 तस्मात्तस्मां तिमैः शान्तिं कार्यं शोदधर्तनं बुधे ।

देवतामां पितृणाञ्च शोदकैर्मार्पणं तिलैः ॥
 तिला देयाय विधेभ्यः सर्वदैवोत्तरायणे ।
 तिलाय भवयेत्पुण्यान् होतव्याय तथा तिलाः ॥
 तस्यां तिथौ तिलैर्गुला येऽर्चयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 चिदिवे ते विराजन्ते गोमहस्रप्रदायिनः ॥
 तिलतैलेन दीपाय देवाः शिवगृहे शुभाः ।
 शतिलैस्तपुनेर्देवं पूजयेद्विधिवद्भिजः ॥
 हताभिप्रेतं वा कुप्यान्महापुण्यफलेशया ।
 हतपूर्वमेव भाष्टेन वाविषेयं लहर्निशम् ॥
 गयेनाग्येन वा जग्भेः प्रदद्यात् हतकर्मणम् ।
 सर्पिषा रूपकं रथं हन्वा श्रेयोऽभिदृश्ये ॥
 इयं च संक्रान्तिरतिसूक्तकालाः ।

तथाच देवीपुराणे ।

एतत्सूक्तविभागस्तु मुक्तिदामस्तु कौर्त्तितम् ।
 परमार्थेन वा संख्या कथयामि गृषोत्तम ॥
 स्रष्टे नरे सुखासीने यावत् क्षम्यति लोचनम् ।
 तस्यां विप्रसक्तो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥
 तत्पराश्वतभागस्तु पुटिरित्यभिधीयते ।
 पुटेः सहस्रभागार्द्धं तत्कालं रविमण्डले ॥
 तत्काले तु द्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 अथ ब्रह्मापि सन्दिग्ध उवाच सुरसत्तमः ॥
 दानाध्ययन-जप्यादि विष्णवे नमिष्यते ॥

आवर्णं कर्म कुर्वीरन् चय्यजु सामपाठकाः ॥

व्याधः ।

अवशेषं तु यत्कर्म उत्तरापादसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽप्याहस्ततृचषादेव गच्छति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म चक्षवेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

निगमः ।

यद्ययोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिं शिष्यधातिनीं ।

तपोहन्त्युत्तरापादा उपाकर्मणि वैष्णवे ।

धनिष्ठामिभितिं कार्य्यमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

काशिकासुरणे ।

चतुर्दशां समुत्पन्नावसुरौ मधु-कैटभौ ।

वेदास्त्रौकुर्वन्तः पद्मघोनेष्टी जहृत् युतीः ॥

इता नावसुरौ देवः पातालतलसामिनौ ।

आहत्य ताः युतीस्तस्यै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

अभ्युत्थय्युतिर्नद्या पर्वण्यौदधिके पुनः ।

अतो भूतघुते तस्मिन्नुपाकरणमियते ।

आसुर वसन्त्येकालं वेदाहरणद्वया ॥

बृहस्पतेरा ।

भवेदुपाकृतिं पौर्णमास्यां पूर्वाह्णं एव तु ।

भास्त्राणान् भोजयेत् तत्र पिबन्नुदिग्यं देवताः ॥

भविष्योत्तरे ।

संप्राप्ते आवणस्थान्ते पौर्णमास्यां दिनचये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् युनि-स्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितृंश्चैव तर्पयेत्परमाधमा ।

उपाकर्म दिवेषोक्तमपौषां चैव तर्पणम् ।

सुर्वीत ब्राह्मणः आर्द्रं वेदानुद्दिग्र शक्तिः ॥

अथ चौदशिके पर्वण्युपाकर्म तेत्तिरीयकैः कार्यं । एतदुक्तं बह्वच-
परिशिष्टकारिकासु ।

पर्वण्यौदशिके कुर्युः आवणं तैत्तिरीयकाः ।

बह्वचाः यवणे कुर्युर्गंधसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

अन्येस्तु पूर्वविद्धा एव ।

आवली दुर्गन्धमयी तथा दूचांष्टमी च या ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥

इति वचनात् ।

अथ केचिदाहुः । नेतत् युज्यते तद्यादि अथ तैत्तिरीयका एव
पर्वणीति न भिद्यन्तुं शक्यन्ते अन्येषामपि चरणाणां पर्वण्युपाकर्म-
विधानात् । न च पर्वण्यौदशिके यदुपाकर्म तैत्तिरीयका एव
कुर्युरिति वाक्यार्थोयुज्यते, विशिष्टानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गात् विभे-
षणानामप्राप्तेरनुवदितुमशक्यत्वात् एतावति च विशिष्टे कर्मणि
तैत्तिरीयकाणां विधानानुपपत्तेः कर्त्तुर्हि कर्म विधीयते न कर्मणि
कर्त्ता ।

किञ्च उपाकर्म तत्कालस्य पौर्णमासी तयोर्द्वयस्येव विहित-
त्वात् भाव कारिकाया तद्विधानं । अथ तु पौर्णमासीकालस्याज्ञा-

औदयिककालेन समन्ध उद्दिश्यते । तत्र यदि तैत्तिरीयकोरौदयिक-
कालस्यापरः समन्ध उद्दिश्यते तदा समन्धदयामिधानात् मिश्रते
वाक्यं ।

किञ्च तैत्तिरीयका कर्त्तारोऽप्यत्रमेव, न चाङ्गाना मिथः सम-
न्धोऽस्ति । न चारुण्यैकहायनीन्यायेन यद्यात्ततोऽङ्गानां समन्ध इति
वाच्यं । तत्र हि अरुण्यैकहायनीद्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते
अनन्तरं द्रव्य-गुणयोः परस्परकाङ्क्षत्वात्सामानाधिकरणत्वात् अन्यथो
भवति । अत्र पुन कारिकाया नोपाकर्मविधानं । न च पूर्वौदयिक-
तैत्तिरीयकयोः द्रव्य-गुणत्वेनापि सामानाधिकरणं अन्योन्यद्रव्याकाङ्क्षा
च अतोऽहविभयमवदविवक्षितार्थं तैत्तिरीयपदमुपलक्षणात् भूत्वा-
नुवादः, आत्मानराधिकरणन्यायेन च सर्वदृष्टेषु उपाकर्मव्यवस्था,
तैत्तिरीयाकाङ्क्षक पूर्वौदयिकत्वमविरोधादप्येवमपि पाद्यं ।

तथाच परिशिष्टे विहित ।

यन्माप्नात स्रग्भावाया पारकमविरोधि यत् ।

विदद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

“यावपौ दुर्गन्धमौल्यादिवचनस्य कर्मविशेषानुपादानात् स्तिर-
ण्यगर्भस्य पविचारोपसं विषयः, उपाकर्मार्थभूतमाभुदयिकञ्च या-
वपौकर्म चेति । तस्मात्तैत्तिरीयाणांमौदयिके परंप्रुपाकर्मैत्य-
पुनरिति । तदयुक्तं । यत्र मनन्यगतिपदं तत्र पदवैयर्थ्यमिथा
विशिष्टसोद्देश्यत्वं यथा “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयोतेत्यादिषु, उभय-
पदस्य तु आपत्येनाग्नेयहविरातिर्निमित्तत्वमिति भ्रमापनोद्नार्थ-
स्यापानन्यगतिरुक्ता । न च वाच्यभेदः, उद्देश्यविशेषकविज्ञायां हि न

न तु विग्रिष्टोद्देशे । प्रपञ्चितं चैतद्भवदेवेन । “योऽपि विग्रतिपद्यते तं प्रति विग्रिष्टविध्याश्रयणेन परिहारो वक्तव्यः याज्ञानात्” । अपि च पूर्वो-
 दाद्यतवचनैरौदधिके पर्वण्युपाकर्मप्राप्तेरनुवादोपपत्तेः, कर्मण्यपि च
 कर्तृविधिरूपपक्षः अप्राप्तविषयतात् विधेः । न च सम्बन्धद्वयविधाना-
 द्वाक्यभेदः, विग्रिष्टविध्याश्रयणात्, अन्यकर्तृभेदेन धौनव्यपरिहारात्
 अन्यथा सर्वसाध्युच्छेदापत्तेः । एवमनभ्युपगमे च लक्षणा-निष्प्रयोज-
 नानुवादौ स्यातां । ननु यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र विग्रिष्टविधौ गौर-
 वप्रसङ्गात् वैश्वदेवशब्दो लक्षण्या ह्यविन्यायेन प्रकृतयामेषु प्रवर्त्तत इति
 स्वीकृतं, तथा विग्रिष्टविधिगौरवालक्षणापि स्वीक्रियत इति चेत् । न ।
 तत्रापि लक्षणाया अभावात् । न हि विश्वेदेवदेवतायोगादैश्वदेवशब्द-
 प्रवृत्तिः, किन्तु विश्वदेवकर्तृयोगात् । तथाच तैत्तिरीयके श्रूयते “यद्वि-
 शेदेवाः समयजन्त तद्विश्वेदेवस्य वैश्वदेवमिति, अथैवाद्गतशब्दप्रवृ-
 त्तिमिति जन्तं सर्वं च स्वीकृतं “यदाविमौयुस्तदाव्यानामाज्यन्तमित्येव-
 मादिषु, यत्तु लक्षणाभिधानं तदभ्युपगमादपवादो विग्रिष्टविधेयतया
 लक्षणास्वीकारे अवयवस्याप्रसङ्गात् । किञ्च तत्र विग्रिष्टविधौ गौरवं
 कर्मान्तरातिदेशकन्यना च अनुवादस्य सप्रयोजनः । अत्र विग्रिष्टविधौ
 गौरवमात्रं तदभावे तु लक्षणा निष्प्रयोजनस्यानुवाद इति वैपर्यम् । वि-
 ग्रिष्टविधौ च गुणानां पार्ष्णिकसम्बन्ध उपपद्यते । कर्तुंश्च कर्मानुष्ठानार्थं
 कालविशेषाकाङ्क्षा विद्यत एव । न चात्र शास्त्रान्तराधिकरणन्यायः,
 “पर्वण्यौदधिके कुर्युः” आवणमित्यनेनैवान्वेषामपि प्राप्तौ तैत्तिरीयकप-
 दवैपर्यप्रसङ्गात् । न च तैत्तिरीयस्यैव पूर्वोदधिकत्वं विहितं । यदि च
 कादिकापुराणे गताख्यानसाधारण्यात् तैत्तिरीयव्यतिरिक्तानामन्यौ-

दधिके पर्वण्युपाकर्म तदा सकृधानामपि तत्रैवोपाकर्म स्यात् साध्यान्-
 रपर्यालोचनया तु तेषां कालान्तराश्रयणमित्यत्र समानः । किञ्चैव सकृ-
 द्पदमप्यविवक्षितं स्यात् नैत्तिरीयपदविवक्षायास्तुक्तदूषणम् तथापि
 समानत्वात् । तस्मादेव खवध्या यदैकस्मिन्नेव दिने कर्मकालव्यापि एवं
 तदा सर्वेषां तत्रोपाकर्म यदा तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापि न या तदा
 नैत्तिरीयाणां औदधिके पर्वण्युपाकर्म अन्येषां त्वन्वेति ।

अथोत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकावामयापि वा ।

जलान्ते कन्दर्वां कुर्यादुत्सर्गं विधिवदहि ॥

पौषमासस्य रोहिण्यां लक्षाष्टमां वा जलमधिधौ शमादधिर्वेदाणा-
 मुत्सर्जनं कुर्यात् येन प्रकारेणोपाकर्मप्रशस्त्यध्ययनं कृतं तं प्रकारमिदानीं
 परित्यजेत् न तु सर्वात्मनेत्यर्थः, अतएवोत्सर्जनानन्तरमाह भट्टः ।

पुन्ये तु कन्दर्वां कुर्यादहिहत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥

आवर्णां यद्युपाकर्मकरणं तद्दोषोत्सर्जनं, पुन्यस्य शुक्लप्रतिपदि
 पूर्वाह्ने यदा प्रोष्ठपदां तदा माघशुक्लार्थः, “अर्द्धपञ्चमाह माघमाधो-
 यीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।

बौधायनः ।

आवर्णां पौर्णमास्यां आषाढ्यां वोषाढ्य तैर्यां माघ्यां वोषुमेत् ।
 आपस्तम्बः ।

तैषां यौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत ।

अथ रोहिणी धात्रवन्धवचनानुसारेण यौपमासस्य याज्ञा ।

कात्यायनः ।

उपास्त्यौदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

सप्तगंशैक एवैषा तैषां प्रोष्ठपदेऽपि वा ॥

हन्द्वामाशुसर्जनकाश्रमाह गार्ग्यः ।

धिंहे रवौ तु पुष्यर्षे पूर्वाङ्गे विचरेद्विधिः ।

हन्द्वाग मिक्षिता कुप्युस्तर्गं सर्वहन्दसाम् ॥

परिशिष्टे ।

माने प्रोष्ठपदे हन्तात्पुष्यपूर्वा भवेद्यदि ।

तदा च श्रवणे कुर्यादुत्तमं हन्दमां दिशः ॥

सादिरम्ये ।

पुष्येऽसर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथ वा ।

एतच्च कर्मद्वयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।

यमाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं षट्पाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्दिजे ।

क्रियते हन्दसां तेन पुनरायायन भवेत् ॥

अथातयामैः हन्द्वाभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रौडमागेरपि षड्वा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय-समसाकरणाधीयर-
सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे काननिर्णये दशमोऽध्यायः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र सक्रान्तिभेदाः देवौपुराणे ।

दादग्रेव समाख्याता. समाः सक्रान्तिकल्पना ।

‘सक्रान्तिकल्पना’ सक्रान्तिभेदा, दादग्रेव भेषादयो मौलान्ता
समाख्याता, ते च सक्रान्तिषामान्यसम्बन्धेन विहिताना प्रतिष्ठिताना
कर्मणां समा. साधारणा इत्यर्थः ।

अष्टवैकर्षे ।

दादग्रेव भवन्त्येषां द्विज कामानि मे शृणु ।

एक विष्णुपद नाम षड्भौतिमुख तथा ।

विपुवक्ष इतीषक्ष अन्ये द्वे दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भाक्षि-गो-हरिषु विष्णुपद वदन्ति

स्त्री-वाप-भौन-मिषुने षड्भौतिवक्त्रम् ।

अर्कस्य सौम्यमयन अग्निधाक्षि घाम्य

षष्ठे शपे विपुवति त्वज-तौलिनो ह्यात् ॥

‘अलि’ छदिक । ‘भौ.’ छपभ । ‘हरि’ सिद्ध । ‘स्त्री’ कन्या ।

‘वाप’ धनु । ‘अग्निधाक्षि’ कर्कटके । ‘घाम्य’ दक्षिणायन । ‘सौम्य’

उत्तरायण । ‘अप’ मकर । ‘अज’ शेष । ‘तौली’ तुला ॥

वशिष्टोऽपि ।

अयने द्वे विपुने द्वे चतस्रः षड्ग्रीतयः ।
 चतस्रो विष्णुपादाय संक्रान्त्यो दादग्न स्मृता ॥
 सप्त-कर्कटसङ्क्रान्तौ द्वे तद्वद्विष्णुसने ।
 विपुवती तुला-मेधौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥
 सप्त-वृश्चिक-कुम्भेषु सिद्धे चैव यदा रविः ।
 एतद्विष्णुपदं नाम विपुवादधिकं फलम् ॥
 कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।
 षड्ग्रीतिसुखौ प्रोक्ता षड्ग्रीतिफला गुणैः ॥

'तयोर्मध्ये' मकर-कर्कटयोर्मध्ये, 'विपुवती', कश्चित् "गौलमध्ये
 ततोऽपरा इति पाठः, 'गौल' राशिफलं ।

धनुर्निधुन-कन्यासु मीने तु षड्ग्रीतयः ।
 ज्योतिःशास्त्रे ।

सप्त-वृश्चिक-मिथेषु कुम्भे विष्णुपदौ स्मृता ।
 तथा ।

विपुने तुला-मेधौ मत्स्य-स्त्री-मिथुन-धनुषि षड्ग्रीतिः ।
 सप्त-कर्कटयोरयनं राशिषु त्रयेषु विष्णुपदौ ॥
 मन्त्रविशेषयोगेनैकैकस्याः सप्त सङ्क्रान्तः कथिताः देवीपुराणे ।
 सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा ग्रहणु ।
 येन प्रकारेणैकैव मेवादिसकान्ति सप्तधा सप्तप्रकारा ग्रहणु ।
 मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव मन्तोदरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता सकान्ति सप्तधा नृप ॥
 सूर्ये घोरा विधो ध्वाङ्गी भीमवारे मन्तोदरी ।

वषोर्द्दारास्तु लभेत अन्यथा तत्कथञ्चन ॥

अतदास्यामतिस्तृत्वायां कर्मागुष्ठानं न शक्यत इति भविष्यित-
कालो यास्तः, य च कियान् यास्त इत्यपेक्षायामाह वशिष्ठः ।

संक्रान्तिसमयः सुष्ठो दुर्ज्ञेयः विमृशतेऽप्येव ।

तद्योगाद्याप्यधोर्ध्वं चिंमन्नाद्यः पविचिताः ॥

अथ च चिंमन्नाद्यः धर्मश्च चिंमन्नाद्यः पुण्यकाशः । यदा चिंम-
न्नाद्यः पूर्वं पक्षद्वयं यदात् पक्षद्वयेति ज्ञेयं । एवं हि षति वक्ष्य-
माणदेवीपुराणवचनेन सह संवादो भवति ।

काव्यास्तः ।

संक्रान्ती पुण्यकाशस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

अत्र 'कलाः' नाशः भङ्गवाक्यादुरोधात् ।

मरीचिः ।

नाशः षोडश पूर्वैश्च संक्रान्तेरधरेण याः ।

राशोर्द्द्वर्गनमात्रेण पुण्यकाशः प्रकीर्तितः ॥

शाततपः ।

अर्धषोडशं विज्ञेया नाशः पञ्चाश्व षोडश ।

काशः पुण्योऽर्धसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

अत्र कैचिदाहुः उभयतः षोडशघटिकापुण्यत्ववचनं विष्णुपदी-
विषयम् "पुण्यकाशो विष्णुपदाः प्राक् पञ्चादपि षोडश" । इति
स्तम्भपुराणवचनात्, तद्वक्तुं ।

अयनादौ भदा देव इत्यमिष्टं पक्षेषु यत् ।

प्रज्ञातिमुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

इतिवचनादौ षडग्रीत्याञ्च दान विधाय परमसूक्ष्मत्वात्
दानाधिकरणत्वानुपपत्तेः कालविशेषाकाङ्क्षायां ज्ञातानुपेक्षितम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति ।

तस्मादस्य वचनस्य तदनुगुणं सर्वसंक्रान्तिविषयत्वमेव दृश्यते
न पुनरनुपात्तविष्णुपदौमात्रविषयत्वमिति । “पुण्यकालो विष्णु-
पद्या इति वाक्यस्य गतिर्विज्ञेयते ।

अन्ये ज्ञातः “अर्वाक् षोडश विज्ञेया इति वचनं विष्णुपदौ-
षडग्रीति-विषयं । तदुक्तं वशिष्ठेन ।

षडग्रीत्या व्यतीतायां षष्ठिरुक्ताश्च नाङ्गिकाः ।

मुष्णाख्या विष्णुपद्याय प्राक्पद्यादपि षोडश ॥

अथ अत्रमन्दात् षडग्रीत्यामपि प्राक् पद्यादपि षोडशेति गम्यते
इति । एतदपि पूर्वमेव निराकृतं देवीपुराणे ।

व्यतीतामागतौ भोगौ नाद्याः षष्ठदश सूताः ॥

संक्रान्तौ निमित्ते विहितस्य खान-दान्यादेर्भिषिद्वस्य वाध्ययनादेः
पालनं भोगः “सुब् पालनाभ्यवहारयोरिति स्मरणात् ।

आग्निधनु भवेत्तच्च पक्षासां सक्रमे रवेः ।

व्यवहारो भवेत्तोके चन्द्र-सूर्योपसर्चितः ।

कालो विकसते सर्वं ब्रह्माद्य सधरावरम् ॥

कालशब्द-संख्यानयोः काले भक्तानिप्राप्ते ‘विकसते’ विगत-
शब्दं भवतीत्यर्थः ।

पुण्य-पापविभागेन फलं देवो प्रयच्छति ।

‘देवी’ भक्तान्तिकालस्वरूपा दुर्गा, एतदेव संक्रान्तापकमेभिहितं ।

समायन-चतु-मास-पञ्चाहादिक्रमेण तु ।

सूत-सूक्ष्मविभागेन देवौ सर्वगता विभो ॥

संक्रान्त्यध्यायसमाप्तावधुक्तं ।

देवौ कालगत्य वस्र यथा सूक्ष्मा प्रकीर्तिता ।

साधकौ सर्वकामानां महाभयविनाशिनौ ॥ इति ।

एकधापि हतं तस्मिन् कोटि-कोटिभुक्तं भवेत् ।

धर्मादिवर्द्धने ज्ञायुरान्नं पुन-सुखादयः ।

अधर्माद्वाधिशोकादि विपुवायमधसिधौ ॥

सन्निधापि वचनेनायमे विपुवे च ससिधौ फलविशेषो दर्शितः ।

तथा ।

अयनेषु विकल्पोयस्त्वो निगदतः शृणु ।

यावद्विशत्कला भुक्ताः तत्पुच्छं दशरायणे ।

निर्गमे भास्करो दृष्टे दिनाग्रे दक्षिणायने ॥

'अयनेषु विकल्प इत्यस्यायमर्थः या अयने दिवा संक्रान्तौ

'पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्ताः पञ्चदश नाद्यः यन्तु रात्रिचक्रान्तौ प्रचरत्तद्यं तत्र विंशतिनाशोऽधिकाः सम्मन्वीया', तेनाहंरात्रात् प्राक्पश्चादा संक्रमे दिग्दशं पुण्यामिति । यदा या अयने पूर्वापरविभागेन पञ्चदश ताखेता विंशच्चाशो विभज्य द्यौः, तथाशोभयतः पञ्चविंशतिनाद्यं पुच्छा इत्युक्तं भवति । अपवा पूर्वाखेप पञ्चदशसु उभयतो दशदशाधिका पुच्छा इत्यर्थः ।

अन्ये त्वेव व्याचक्षते विंशतितमा कला संक्रान्तिपक्षादूर्ध्वं यावद्भवति तावत्पुच्छं । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यावदित्यव्ययं यावत्पक्ष-

विधि-परिणामेषु वर्तन्ते, यावत्प्रो विग्रतिघटिकाः पुष्पकाल-
स्याप्यने शुभा घटिकास्तावदधिकं तत्पुष्पमुत्तरायण इति विकल्पो
विशेष, निरग्ने अंगकशब्दे संक्रान्तिकाले भास्करोऽग्रकरहितो
भवति, दिनान्ते दक्षिणायने उदगयन देवानां दिवस, ततश्च
दक्षिणायनमिति स्वरूपाशुवादः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

विषुवे यस्तु इत्तं स्याच्छङ्गोतिमुक्ते च ।

तथा विष्णुपदे वीणि पुण्यानि कथयो विदुः ॥

इति नरोच्चादिवाक्येषु सदस्यकालप्रतिपादनं तत्पुण्यातिग्रह-
प्रतिपादनार्थं न तु नियमार्थमिति द्रष्टव्य ।

अतएव ज्ञातातपः ।

या याः सचिहिता बाह्यस्तास्ताः पुष्पतमाः सताः ।

ज्योतिःशस्त्रे ।

मध्ये विपुवति हानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षड्ग्रीनिमुखेऽतीते तयोदगयने च भूरिप्लवं ॥

अत्र मध्यग्रन्थेन संक्रान्तिप्रत्यासन्नपूर्वापरकालग्रहणं संक्रान्ति-
मध्यमकालस्थानिसूक्ष्मतात् ।

सौधायन ।

भविष्यत्ययने विष्णौ वर्त्तमाने तथा विषौ ।

षड्ग्रीनिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

वशिष्ठ ।

मथस्तु विषुवे पुष्प प्राक् विष्णोर्दक्षिणायने ।

षड्भ्रीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ॥

लौगादि ।

धाम्नायने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनन्त विषुवे तु मध्य ।

षड्भ्रीतीति षड्भ्रीतिवत्ते

महर्षय स्वप्नयने च यौग्ये ॥

“षड्भ्रीतिमुखेऽतीते एते च विषुवदये । कश्चित्पाठः “अतीते विषुवदय इति ।

“भविष्यत्ययने सुष्ठमतीते चोत्तरायणे” । अत्र चाम्बराद्विष्य-
त्यपि सुष्ठु विज्ञेयम् ।

मध्यवैवर्त्ते ।

पित्रात्कर्कटके नायौ मकरे तु दशाधिका ।

भविष्यत्ययने पुण्या अतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र चाम्बरादुत्तरायणे पक्षादपि चम्पारिशदृषटिका सुष्ठु-
इति दर्शितम् ।

मये दान विषुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरा ।

षड्भ्रीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।

इत्येष निर्णयो दाने शक्यो हवनेषु च ॥

वशिष्ट ।

अतीतामागते पुच्छे हे तद्गदविषायने ।

उपरान्ते तु तत्काशमतीते चोत्तरायणे ॥

आमागतेऽपि पुच्छमप्राप्त्यर्थं “अतीते चोत्तरायणे” इत्युक्तम्,

उदग्दक्षिणायनयोरतीतानागतयोः पुच्छमित्युक्तं तत्क्रियति कास-
इत्यपेक्षायामाह ।

चिंशत्कर्कटके नास्यो मकरे विंशतिः स्रताः ।

वर्त्तमाने तुल्ला-मेषे नास्यस्त्रभयतो द्वा ॥

स्कन्दपुराणे ।

युगान्तेषु तु पद्द्विम् पद्ग्रीतिमुखे तथा ।

कुलीरे विंशदेवाद्या मकरे चिंशदुत्तराः ॥

वशिष्ठः ।

पद्ग्रीत्यां धात्रीतार्था पट्टिकास्तु नाडिकाः ।

पुष्पाख्या विष्णुपद्याच्च पद्यादपि च षोडश ॥

कश्चित् “पट्टिमुक्तास्तु नाडिका इति प्राठः । तच्च पद्ग्रीति-
मुखीनां सक्रान्तीनां चतसृणामेकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदशेति ।
तेन पुष्पाख्याः पट्टिनास्यो भवन्ति । एतदाक्षपर्यालोचनया
केचिद्दन्ति “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्रता इति
देवीपुराणवचनं पद्ग्रीतिवियवमिति । तदयुक्तं, देवीपुराणवचनं
अतीतानागतभोगप्रतिपादकं इदस्वतीतपुष्पशेषप्रतिपादनार्थमित्यु-
पसंहारानुपपत्तेः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे उक्तं “पद्ग्रीतिमुखेऽतीते
तथोद्गमने च भूरिफलमिति । अपि च देवीपुराणे सक्रान्तिमा-
त्रधर्मप्रकरणमेकं अपरञ्च विशेषसंक्रान्तिधर्मप्रकरणं । तच्च सामान्य-
धर्मप्रकरणे इदं वाक्यं पश्यते “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश
स्रता इति । तत्रोपसंहारपक्षे प्रकरणवाधोऽपि प्रसज्यते । तस्माच्छुद्ध-
ग्रीतिमुखीषु प्रत्येकस्मिन्तपञ्चदशपट्टिकास्तु पुष्पाविशेषप्रतिपाद-

नार्यमेतदिति नोपसंसारः । यदि त्रैकल्याः षष्टिनाद्यः पुण्या इत्यर्थः
 स्यात् तदेतन्मूलमुत्पत्त्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः । यदा ॥ प्रत्येकं पञ्चदशघटि-
 कासु पुण्यविशेषप्रतिपादनार्थमेतद्वक्तव्यं तदा न मूलमुत्पत्त्यन्तरकल्पनम् ।
 “अतीतानामतो मोगो नाद्यः पञ्चदश स्रताः” । इति वचनेनातीता-
 स्त्रापि पञ्चदशघटिकासु पुण्यप्रतिपादनार्थं “षड्भ्रीतिमुत्सेजतीते
 तथोदगयने च भूरिफलमिति वचनेनातीते फलविशेषप्रतिपादनात्
 तन्मूलमुत्पत्त्योपपत्तौ “षड्भ्रीतिमुत्सेजतीते नाद्यः पञ्चदश स्रताः” ।
 इति स्कन्दपुराणवचनात् । तस्मात्पूर्वं व्याख्या ज्ञायसी ।

वीधायनः ।

पुण्यं विपुषति प्रोक्तं दशपूर्वा दशापराः ।

पुण्यकालोऽर्कसंक्रान्तौ खान-दान-वपादिषु ॥

दृष्टव्यम् ।

भविष्यत्ययने पुण्यास्तिग्देव तु दक्षिणे ।

अतीत उत्तरे नाद्य इति प्राज्ञः पुराविदः ॥

गौतमः ।

अर्वाक् षोडश नाद्यस्तु पराः षोडश एव तु ।

तादेव दक्षिणे पूर्वमतीते शीत्तरायणे ॥

सर्वसंज्ञान्तिकेषु पूर्वं षोडश नाद्यः परतश्च षोडश नाद्यः पुण्याः तावेव
 समूहौ षोडशदयत्तवर्णौ दक्षिणायने पुण्यतमौ । “अतीते शीत्तरा-
 यणे” चकारान्त् पूर्वमपीत्यर्थः । क्वचित्तु “ता एव दक्षिणे पूर्वमिति
 पाठः सुगम एव । यदेषु वाक्येषु पूर्वापरविभागेन संज्ञान्तिकविशेषे
 पुण्यकाशप्रतिपादनं तदपि पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थं न नियमार्थ-

मित्यवगन्तव्य । “मध्ये विपुवति दान विष्णुपदे दक्षिणायने चादा-
वित्यादेर्नियमपरत्वे “पुण्याध्या विष्णुपदाच्च प्राक् पश्चादपि षोडशेति
“तद्योगस्याप्यधयोर्ध्वं चिन्मन्त्राच्च पविचिता इत्याद्यध्वनत स्यात् ।

गोभिल ।

रात्रौ सक्रमणे मानोर्द्दिवा सूर्यान्तु नत्क्रियाम् ।

पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्तेयं तत्फलम् ॥

केचिदेतद्वाक्यं अर्द्धरात्रिजातविपुवद्विष्णुपदीरपिपयतया व्यासत्ते
तयोरेवार्द्धरात्रिजातयो व्यस्यतया दिनदयस्य पुण्यत्वादिति । तदयुक्तम् ।
अर्द्धरात्रिसकालौ पूर्वापरदिनदयस्यो प्रत्यासत्तौ विरेषाभाषादिपु-
वद्विष्णुपदीरपिपयतिरिक्तार्द्धरात्रिसकालौ दिनदयपुण्यत्वाच्च यत्रमाएत
तत्रमाएतत्वाच्च । तस्मात् पूर्वापरकालभाविष्वर्षकालनिविधयेतत्
“प्रत्यासत्तेयं तत्फलमिति वचनात् ।

गार्ग्य ।

काले न्यूनैर्द्धरात्रौ तु यदा सक्रमणं भवेत् ।

तद्वच्च पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्य-गालव-गोतमा ॥

देवीपुराणे ।

अर्द्धरात्रे असम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

सम्पूर्णं अर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ॥

मानां हि भास्करे पुण्यं अपूर्णं सर्वरोदते ।

सम्पूर्णं सप्तमोर्द्वयमतिरेके परेऽहनि ॥

न आगतम् ‘अनागत’, सकालनिकात्वेन नपुंसके भावे क, ‘अप्राप्ते
सकालनिकाच्च दतिचावत् । ‘उदय’ प्रातः सन्ध्या । ‘अस्तमय’ सायसन्ध्या ।

‘मानाह्ने’ प्रहरद्वयं, ‘भास्करः’ दिवसः, भास्करोपसंज्ञितत्वात् भासं करोतीति व्युत्पत्तेश्च, च असंपूर्णं शर्वरीदले दक्षमह्ने असंपूर्णं अर्द्धरात्र-
इत्यर्थः । मध्याह्नाले रात्रौ च संक्रमणे दिवसगतं प्रहरद्वयं पुण्यमि-
त्यर्थः । असंपूर्णं अर्द्धरात्रे लभ्यते; पूर्वोत्तरदिवसयोः प्रहरद्वये द्वि-
मित्यर्थः । अतिरेके अर्द्धरात्रात्परतः संक्रमणे परेऽहनि प्रहरद्वये
देवमित्यर्थः । असमये पूर्वदिनप्रहरद्वयं प्राज्ञं, उदये उत्तरदिन-
प्रहरद्वयं प्रत्यापत्तेः, कश्चित् “अतीते शर्वरीदले इति पश्यते ।
अन्ते तेषां पठन्ति ।

असंपूर्णं अर्द्धरात्रे तु उदयेऽसमयेऽपि च ।

मानाह्ने भास्करो पुण्यं संपूर्णं शर्वरीदले ॥ इति ।

अवासंपूर्णं अर्द्धरात्र इत्यनेनैव असंपूर्णं शर्वरीदले इत्युक्तं । अयापि
धातुन दृश्यते तात्पुण्यबन्धनार्थं यथा दिवापुण्यं तथा असंपूर्णं पि
शर्वरीदले पुण्यमित्यर्थः ।

अथ केचिदाहुः । अर्द्धरात्रिसंक्रमणे लभ्यते रक्तोरेव संक्रान्ति-
निमित्तस्य छायादेर्नैमित्तिकस्य पक्षदुष्टानात्तत्पुण्यस्य, न तु अत्र-
द्विकस्यो दिनद्वये तस्याद्यदोयदुष्टत्वात् तस्माद्भवस्यैव पूर्वांशे परेऽहनि
॥ छायादिपुण्यविकल्पो वेदितव्यः । अथ व्यवस्थाकारयमेतदाक्यं ।

पङ्कश्रीतिगुह्येऽतीते वृत्ते च विप्रवदये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते शोचरात्रये ॥

न तावदेतदाक्यं उदयास्तमयनूनार्द्धरात्रसंक्रान्तिविशेषविषयं
तत्र प्रहरद्वयपुण्यलक्ष्योक्तत्वात् । नापि दिवससंक्रान्तिविषयं “संक्रान्तेः
पुण्यकात्तस्य षोडशोभयतः कला इति वचनविरोधान् । यदि च

दिवसे संक्रान्ती “यङ्गोतिमुपेत्तीत इत्यन्वयः तदा “यङ्गोतिमुपे-
 तीत इत्येतावदेव वक्तव्यं किं “यङ्गोभयतः कक्षा इत्यनेन, अस्मिन्
 घनि षोडशकक्षातिरिक्तस्यापि कालस्य सुखताप्रमत्तरिति चेत्, न,
 राशिचक्रान्तेषु प्रहरद्वयस्य सुखत्वादप्यद्वयस्यापि विशेषापेक्षायां
 तस्यैवोचितत्वात् तस्याः षोडशमाङ्गीतुप्रमादिति, तस्मादहर्हरात्रे
 षडङ्गोतिमुपेत्तीतां अतीतायां परदिने पुण्यं विपुवद्वये च कृते सत्य-
 परदिने पुण्यमित्येवं दक्षिणायने अहर्हरात्रे भविष्यति पूर्वदिनं पुण्यं,
 उत्तरायणे अहर्हरात्रे अतीते घति परदिनं पुण्यमिति व्यवस्था । एवं
 पूर्णं अहर्हरात्रे यान्ययमादीनि तानि “यङ्गोतिमुपेत्तीते इति
 वाक्येन पूर्वदिनाहर् उत्तरदिनाहर् च व्यवस्थापितानि, विष्णुपदी तु
 व्यवस्थावचनाभावाद्भवत्वां प्रति साक्षाद्वा सती अनन्तरवाक्येन
 व्यवस्थाप्यते ।

आदौ पुण्यं विज्ञानीयाद्व्यवहाराभिज्ञा तिथिर्भवत् ।

अहर्हरात्रे व्यतीपाते विशेषमपरेऽहनि ॥

आदावहनि पुण्यं विज्ञानीयाद्व्यवहाराभिज्ञा पूर्वदिनतिथ्या
 एकैव तिथिर्भवति यदि संक्रान्तिकाले तिथिरन्या स्यात्तदा आदा-
 वहनि ॥ पुण्यमित्येवंमिहं किन्तु परदिन एवेति । अहर्हरात्रे व्यतीते
 पुनर्भिन्नयामभिज्ञायां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्नेव पुण्यं ज्ञेयमिति
 तदयुक्तं, यङ्गोतिमुपेत्तीते विष्णौ विपुवे चोत्तरायणे पूर्वमपि सुखकालस्य
 प्रतिपादितत्वात् । न च विष्णुपद्यापि व्यवस्थां प्रति साक्षाद्वा, तस्या अपि
 भाक् सुखत्वप्रतिपादकवचनस्योदाहृतत्वात् । न च द्वीपुराणीयेनैव
 साक्षाद्वापरिहार इति नियमे प्रमाणमस्ति । न च तानि वचनानि

दिवासंक्रान्तिविषयाणि “वङ्गशीतिसुखेऽतीत इति देवीपुराणवचनं
 अर्द्धरात्रिसंक्रान्तिविषयमिति व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । तस्मात् आदौ
 पुष्पं विजानीयादिति सर्वसंक्रान्तिसाधारणम् । अतश्च परिशेषात् दिवा-
 संक्रान्तिविषयमेतत् । न च तद्विषयमे “संक्रान्ते, पुष्यकालस्तु योङ्-
 शोभयतः कक्षा इति वचनविरोधः । पुष्यविशेषप्रतिपादनपरत्वात्, न च
 दिवासंक्रान्तिविषयमे “योङ्गशीभयतः कक्षा इत्यस्य वैयर्थ्यं, घटिका-
 विशेषताभार्यत्वात् । न च रात्रिसंक्रान्तिषु मकरद्वयस्य पुष्यत्वादर्थाद-
 न्यत्रापि विशेषायेसायां तस्यैव ग्रहणं, अर्थात्तामेऽपि शब्दतः प्रतिपाद-
 नस्य युक्तत्वात् । न च तस्मादपि साभ, योङ्गशब्दस्य-मकरद्वययोर्मैदात् ।
 एतेन यत् कैश्चिदुक्तं “आदौ पुष्पं विजानीयादिति वाक्यमर्द्धरात्रजा-
 तद्विषयद्वयविषयं तद्वि मध्ये सन्नाहनीयमाश्लवस्थानमेषवते, विष्णुपदी
 तु प्राक्पुष्याभिधानाजिराकाङ्क्षेति न तद्विषयमिति तदपि निराकृतम् ।

अन्ये त्वाहः “आदौ पुष्पं विजानीयादित्यर्द्धरात्रभवत्सर्वसंक्रान्ति-
 विषयं भवतु “वङ्गशीतिसुखेऽतीते इत्यपि भवतु वाच्यताभावादिति
 तदुक्तम् । अदौत्तरभागा संक्रान्ति अर्द्धरात्रे भवति पूर्वदिनतिसौ कि-
 क्षित्तादा तद्वचनद्वयविरोधप्रसङ्गात् । एतेनैव वचनेन व्यवस्थासिद्धेर्न वच-
 नद्वयद्वयवसेति तस्मात् “आदौ पुष्पं विजानीयादिति वचनमर्द्धरात्र-
 भवत्सर्वसंक्रान्तिविषय “वङ्गशीतिसुखेऽतीत इति तु दिवासक्रान्ति-
 विषयमित्यन्ये, तद्वच्युक्तं, अर्द्धरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयपु-
 ष्यत्वाभावात् वक्ष्यमाणत्वात् तदभावे व्यवस्थानपेक्षणात् न तद्विषय-
 मेतद्वाक्यं किन्तु मकर-कर्कटसंक्रान्तिस्यतिरिक्तार्द्धरात्रभवत्संक्रान्ति-
 विषयमिति सिद्धम् ।

वशिष्टः ।

अङ्घ्रि संक्रमणे पुष्पमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं ।

राशौ संक्रमणे पुष्पं दिनाह्नं स्नान-दानयोः ॥

अर्द्धराचादधस्तस्मिन्पञ्चाङ्गस्योपरिक्रिया ।

कृद् संक्रमणे चोद्भेद उदयाग्रहरद्वयं ॥

पूर्णे चेद्वर्द्धराचे तु यदा संक्रमणे रविः ।

प्राङ्निर्गच्छं पुष्पं सुक्ता मकर-कर्कटौ ॥

अर्द्धराचात्पूर्वं परतश्च संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनप्रहरद्वयपुष्पत्ववचनं
विपुवन्मात्रविषयं न तु विष्णुपदौ-पद्ममौतिविषयं ।

विष्णुपदां धनुर्मीन-नृपुङ्गवासु वै यदा ।

पूर्वोत्तरगते राशौ भागोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांशे पञ्चमासस्य पुष्पाः शोका मनीषिभिः ।

अपरांशे तु पद्मैव श्रौते स्मार्त्तं च कर्मणि ॥

इति निम्नमवचनविरोधात् । नाप्ययत्रविषयं तत्र सम्यग्दिनस्य
सुस्पष्टात् ।

तथाच यज्ञपार्यः ।

आश्वयुज्यक्रमं पुष्पं दिनाह्नं स्नान-दानयोः ।

राशौ संक्रमणे भागोर्विपुवत्प्रत्यये दिनम् ॥

अथ तु “विपुवत्प्रत्यये दिन इति पाठः तत्रायमर्थः दिने राशौ वा
संक्रमणे विपुवद्वचनयोर्दिनाह्नं पुष्पमिति, अस्मिन् पाठे त्रयमविषय-
तापि स्वीक्रियते । यत्तु केवाचिद्वाक्यान् दक्षिणोत्तरायणयोर्दिन एव
संक्रमे पति दिन एव पुष्पकाल इति तत् कृष्टत्वादुपेक्षणीयं ।

अपरे तु निगमवाक्यं पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्य-
मानाः सर्वसंज्ञानिष्वर्द्धराचात्मागूर्द्धं वा ज्ञातास्तु दिनाद्धं पुण्य-
मिच्छन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यास्य मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राक्षौ संक्रमते यदा ॥

दिनात्ते षष्ठं नाद्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्यताः ।

उदये च तथा षष्ठं देवे पिये च कर्मणि ॥

“उदये पुण्यतमा इति वचनात् परदिनं पुण्यतममिति गम्यते ।

“पूर्वे वेदार्द्धराचे मिति वचनं केचिदेवं व्याचक्षते, अर्द्धराचे पूर्वे यदि
संज्ञानिर्भवति तदा दिनद्वयं पुण्यं प्राहुः, पूर्वदिनं चावर्त्तनावुपरितनं,
अक्षरमावर्त्तनात् पूर्वं, “सपूर्वे तर्द्धराचे मिति देवीपुराणवचनानु-
रोधात् । पूर्वे अर्द्धराचे ज्ञातौ मकर-कर्कटौ शुक्ला विहाय तयो-
र्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्तु राशिः पुण्या, ततस्तत्रैव तयोर्मीन-
इत्यर्थः । अन्वयोक्तं किञ्चित् “शुक्ला मकर-कर्कटाविति वचनेन मकर-
कर्कटयोर्दिनद्वयस्य पुण्यत्वं पर्युक्तं न तु राक्षौ पुण्यत्वमुच्यते
एकपदस्यार्थद्वयासम्भवात्, न हि भवति देवदत्तं शुक्ला भोजनार्थं
विभ्रा आकारयितव्या इत्युक्ते देवदत्तस्तु तत्रैव भोजयितव्य इत्यप-
रोक्षं इति, तदयुक्तं, “शुक्ला मकर-कर्कटावित्यस्य तयोर्दिनद्वयस्य-
पुण्यमित्यत्र न तात्पर्यं किन्तु राशिः पुण्या इत्यनान्यथा तयोः
पुण्याकाशप्रतिपादनं न कृतं स्यात् सर्वसंज्ञान्तीनां पुण्याकाशप्रतिपाद-
नस्य च प्रकृतव्यात् । एवं दृष्टान्तोऽपि देवदत्तं शुक्लेत्यस्य देवदत्तोना-

कारयितव्य इत्यत्र न तात्पर्यं किन्तु अथौ तथैव भोजयितव्य इत्यत्र
 अन्यथा तस्य निमित्ततयापि भोजनदानप्रतिपादनं न कृतं स्यात् नि-
 मन्त्रितानां सर्वेषां भोजनदानप्रतिपादनस्य च प्रकृतानात् । तस्मादेकस्य
 पदार्थद्वये तात्पर्याभावाच्च कश्चिदोपः । यत्पूर्वं प्राप्तमेव पर्युद्ध्यते न च
 दिनद्वयस्य पुण्यं प्राप्तं दिनाहुं सैव पुण्यतोक्ते, तेन दिनप्रभेदेन दिनाहुं
 कश्चित्कमित्रान्योऽपि दोष इति, तदप्युक्तं, सुखाऽथभवे काल-
 धिकार्यपरियहस्यादोषत्वात् । न हि प्रत्यासत्तेः सक्रमणे सत्येकस्यैव
 दिनस्याहुंमेव पुण्यं तस्मिन्नेव व्यवहृते तु दिनद्वय समर्थ इति सम्भवति ।
 तेनायनद्वये रात्रौ पुण्यमिति तदप्युक्तं, "सुक्ता मकर-कर्कटावित्यत्र
 मकर-कर्कटयोः रात्रौ पुण्यमित्येवंपरत्वे प्रमाणाभावान्मकर-कर्कट-
 यतिरेकेण हि दिनद्वयं पुण्यमित्युक्ते, तयोर्दिनद्वयपुण्याभावाभावं
 सिद्धति न तु रात्रौ पुण्यम् । ततश्च वचनान्तरपर्यालोचनया मकरे
 छतर दिनं पुण्यं दिनान्तरमिति कर्कटे च पूर्वदिनमिति एकैकदि-
 नपुण्यत्वप्रतिपादकवचनवत्केवलमकर-कर्कटसंज्ञानिपुण्यत्वप्रतिपादक-
 वचनान्तराभावाच्च । तेनायनद्वये अहोरात्रसंज्ञानायेकस्मिन्नेव दिने
 पुण्यं न त्वयनद्वय एव रात्रौ पुण्यमिति ।

तथाच बोधायनम् ।

असौ गते यदा सूर्ये अक्षं याति दिनाकरः ।

प्रदोषे वाहुंरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरम् ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः ।

अस्मिन् वचने "प्रदोषे वेत्यनेन वचनेन यदि प्रदोषजाताया-
 मकरसंज्ञानोः परदिने भोगः प्रतिपाद्येत तदा आसन्नसंज्ञामपुण्यं

“दिनाह्नमित्यादिना यज्ञपार्थ-वसिष्ठवचनेन “धनुर्मीनावतिक्रमेत्यादिना स्कन्दपुराणवचनेन “अक्षपूर्णे अर्द्धरात्रे उदयेऽस्तमयेऽपि चेत्यादिना देवीपुराणवाक्येन च विरोधः प्रसज्येत । “अक्ष” गते यदा सूर्ये इत्यादिवचने च अक्ष गते इत्यनेनैव प्रदोषार्द्धरात्रयोर्लक्षणात् षडक्षग्रहणमनर्पकमित्यपरो दोषः । तस्मादेतद्वचनमेव व्याख्येयं प्रदोषे वेत्यथ बाह्यदोषपार्थ“नोपमान विकल्पयोरिति मिथदुत्तरणात् । तदथ दृष्टान्त-सार्थान्तिकयोरर्थं यथा प्रदोषे पूर्वदिनाह्नं पुण्य तथा अर्द्धरात्रे परदिनं पुण्य । तृतीयोऽथ वा शब्दस्यार्थं अथयानामनेकार्थत्वात् ।

अन्ये तत्र गत इत्यथ वैयर्थ्यमिष्टाभ्यां व्याचक्षते, अक्ष गते प्रदोषे च यथा पूर्वदिनं पुण्य एवमर्द्धरात्रे परतश्च मकरसक्तासौ परदिनं पुण्यमिति ।

अपरे तु वचनामामात्रं वपरिहारार्थं प्रदोषे मकरसक्तानौ दिनद्वयेऽपि क्लृप्ते न पुण्यमिच्छन्ति ।

अन्ये तत्र प्रदोषे मकरसक्तानौ परदिनपुण्यत्वाभिधानात् “धनुर्मीनावतिक्रमेतिवचनं प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकालविषयमिति, तदयुक्तं, “धनुर्मीनावतिक्रमेतिवाक्यगतस्य पूर्वग्रहस्य मकरसक्तानौ प्रदोषव्यतिरिक्तार्द्धरात्रपूर्वकालपरले सप्तम्यन्तरे तर्द्धरात्रपूर्वसप्तकालपरले वैकल्यापत्तेः ।

अन्ये तत्र अर्द्धरात्र इत्यत्र अतीत इति प्रारब्धेय “अक्षपूर्णे उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽहनीतिवचनात् तदयुक्तं, अक्ष अक्षान्यकारविषयत्वात् ‘प्राज्ञदिनद्वयं पुण्यं शुक्ला मकर-कर्कटाविति वचनात् ।

स्थान्तरे ।

कार्मुकन्तु परित्यज्य घ्न्यं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वाह्वरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

मिथुनात्कर्कषकान्तिर्यदि सादृशमाक्षिणः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

तेनाह्वरात्रजातयोर्मकर-कर्कटयोर्दिनद्वये न पुण्यं किन्तु मकर-
संक्रान्तौ परदिने कर्कटे च पूर्वदिने पुण्यमिति ।

येष्विह पूर्णं अह्वरात्र इति वाक्यमह्वरात्रजातविष्णुपदीविषयत्वेन
व्याचक्षते । तस्मिन्ने हि विष्णुपद्यामेव व्यवस्था दिनद्वये पुण्यमिति ।

अन्ये अह्वरात्रजातविषुवद्विषयत्वेन व्याचक्षते । तस्मिन्ने हि विषुव
एव व्यवस्था दिनद्वये पुण्यं । अतएव मकर-कर्कटयोः पर-पूर्व-
भोगसंक्रान्त्युपलक्षणमिति तदुभयमप्युक्तं विषुवद्विष्णुपदीत्यतिरि-
क्तसंक्रान्तावपि व्यवस्था दिनद्वयपुण्यत्वेन प्रतिपादितत्वात्कारणं
विना संकोचप्रसंगाच्च मकरकर्कटपदयोर्विना कारणमुपलक्षणप्रसं-
गाच्च दर्शितमार्गेण वचनस्वागतेनैवोपपत्तेः ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अह्वरात्रे पूर्वे यदि संक्रान्तिर्भवति तदा
दिनद्वयं पुण्यं अध्यापनाध्ययनयोग्यं प्राक्तः, 'मुक्ता' वर्जयित्वा, पूर्वेऽह्व-
रात्रे जातौ मकर-कर्कटौ तयोर्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किन्तुपुण्यं
अध्यापनाध्ययनायोग्यमित्यर्थः, मकर-कर्कटयोर्दिनद्वयेऽनवस्था इति
यावदिति ।

तथाच स्थितिः ।

अत्रि चेद्रात्रियस्य साद्रात्रौ चेदापरद्वयं ।

संक्रान्तिः पक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

अनेन वाक्येन सकर-कर्कटयोर्दिनद्वयस्यापुष्पत्वमुक्तं, तत् दाना-
ध्ययनकर्मविषयं द्रष्टव्यं, 'दानं' अद्यापनं वेदस्य, अध्ययनमपि तस्यैव,
यानि कर्माणि तेषु च दानाध्ययनकर्मसु दिनद्वयं पुष्पं वेदितव्यं ।
तथावाध्यापकानामध्येष्टां च समाचारः । ते हि रात्रौ सकर-कर्क-
टयोर्दिनद्वयं नाध्यापयन्ति नाधीयन्ते च । तदपुष्पं, प्रकरणसमा-
वेशसम्भवे तदुत्कर्षस्यानुचितत्वात् । निशाद्वयं दिवा रात्रौ वा
संक्रान्तौ दिवापुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि दर्शितानि, अधुना
रात्रिपुष्पप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ते ।

भविष्यपुराणे सुमनुवाक्यं ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

त्रैमिनिकस्य कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

ग्रहणोदाह-संक्रान्ति-यात्रार्तिप्रसवेषु च ।

यवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा-श्चतु-जन्मासु ।

तपोषराग-पातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥

'श्चतु' गर्भाधान । 'पात' व्यतीपातः ।

गोभिलः ।

राजदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-दृष्टिषु ।

स्नान-दानादिकं कुर्यान्निशि मास्यव्रतेषु च ॥

अथ केचिदाहुः ।

एतानि वाक्यान्वर्कैतरसंक्रान्तिविषयाणीति । अतएव गोमि-
लेनोक्तं ।

राशौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् ॥ इति ।

श्रावणसंक्रमं पुण्यं दिनाङ्गं ज्ञान-दामयोः ।

राशौ संक्रमणे भानोर्विषुवाद्ययमे दिनं ॥ इति च ।

राशिवाक्येषु तु ग्रहविशेषनामरहित संक्रान्तिमात्रं श्रूयते तेना-
र्कैतरसंक्रान्तिविषयमेतदिति । तद्वचनं ।

पुनश्च जन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे राशेः ।

राशौ च द्वात्रिंशति स्थां प्रगच्छं नान्यथा निशि ॥

इति वशिष्ठवचनविरोधान् । यस्यात्र जितामित्रादिमतं राशेः
सर्वकर्मानुष्ठानात्कथञ्चिद्दिवा ज्ञानाद्यसम्भवे राशिरपि प्रत्यवायपरि-
हाराय संक्रान्तिनिमित्तकमवश्यं ज्ञानाद्यनुष्ठेयमित्येवंपराणि राशि-
वाक्यानि ।

राशौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् ।

इति दिवाग्रहणेन रात्रियुदाहृतं रात्रिसंक्रमणे दिनाङ्गपुण्य-
साभिधानाच्चेति ।

यद्यन्येषां मत परमसूक्ष्मतमसंक्रान्तिकालान्तर्भावेन ज्ञान-दाना-
दिक येन राशिरपि कर्तुं शक्यते तस्मात्तद्वचनं, अनन्तर्भात-
संक्रान्तिराविष्ट काल कर्मानुष्ठेयान्यथा हि राशौ संक्रमणे मधि-
क्षितनाडीपरित्यागेन व्यवस्था दिनद्वयस्थानादिविधानमनुपपन्नं प्रह-
रदयमुपक्रमवचनात् । एतच्च कुतोऽवगतमिति चेत्, पौराणिकादा-
व्यादेव । तथाशुक्त ।

धर्माद्धि वर्हते प्रायूराव्य पुन-सुखादय ।

अधर्माद्धाधि शोकादि विपुवायनसन्निधौ ॥ इति ॥

न च परमसूक्ष्मेण सकान्तिकात्मेन स च कश्चित्कस्यचित्पदार्थस्य
सन्निधान सत्पादयितु समर्थं, तदन्तर्भावेन तु कियमाणे कर्मणि
सिद्धस्य सन्निधि । अतः खलु दानादौ प्रयोगस्थान्तर्भूतसका-
न्तिकात्मेकस्य राचावसुष्ठानमिति । तदण्युक्तं । सकान्तिनिषेधस्यो-
भयत षोडशगण्डिकापुष्पलस्य राचिसकान्तावप्यनपायात् ।

राचौ सक्रमणे भानौर्दिवा कुर्यान्तु तत्किया ।

पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासत्तेः तत्फलम् ॥

इति वचनस्य राचिसकान्तौ प्रत्यासत्तदिनपुष्पप्रतिपादकस्य
राचियुदामकलाभावात् दिनार्द्धवसनस्यापञ्चदिनार्द्धपुष्पप्रतिपाद-
कस्य राचिनिवर्त्तकलाभावात् ।

सकान्तो पुष्पकास्यतु षोडशोभयत कला ।

अतीतोऽनागतो भोगो नाय पञ्चदश स्यता ।

या या सन्निहिता वाद्यस्तास्ता पुष्पतमा स्यता ॥

इत्येवमादौना वाक्याना सकोपप्रवृत्तात् । राचौ खलनादिप्रति-
पादकाना भविष्यत्पुराणादिवक्त्वाना विना कारणेन सकोपप्रवृत्तात् ।
तस्माद्राचिसकान्तौ राचौ दिवा च पुष्प प्रत्यासत्तिविशेषान्तु
फलविशेष इति सिद्धः ।

अपरे त्वाह अयमे विपुने च दिनदये पञ्चनाय ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्या च मिवुन तथा ।

पूर्वापरविभागेन राचौ सक्रमते यदा ॥

दिनाग्रे पञ्चमाश्वस्त तदा पुण्यातमाः सन्ताः ।

उदये च तथा पञ्च देवे पित्रे च कर्मणि ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

विष्णुपर्वा षडङ्गीतिमुखे सर्वस्त्रिभूषि श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि राक्षौ
प्रत्यापन्नतात्पुष्पविशेषदिनद्वयपञ्चघटिकास्तु पुष्पमात्रमिति ।

विष्णुपर्वा धनुर्मान-नृपुण्ड्रकन्यास्तु वै यदा ।

पूर्वात्तरगते राक्षौ भागोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वांशे पञ्च नाशस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

अपरांशे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

इति निगमनवचनात् । अत्रानिवेधेऽपि पूर्वापरमाङ्गीकृत्यम-
विशिष्टं संक्रान्तिकालस्यातिशूय्यमात् ।

विषुवादिसूक्ष्मतमं पुष्पमाह गात्रवः ।

स्त्रिभूषे विष्णुपर्द षडङ्गीतिमुखं दितनुभे तुला-सेधे विषुवे
तुयं दक्षिणायनं सौम्यकं सूर्य्यं ।

पूर्वघ्नोर्कैर्ष्यातमेतत् ।

अथ ।

अयमाश्वकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

शतककादिने सूर्य्यं याम्योदगयमे सति ।

तदा संक्रान्तिकालाः श्रुत्वा विषुवदादयः ॥

अथमर्षः । रात्रिं प्रति त्रिंशद्दशका भवन्ति सूर्याऽथ प्रतिदिन-
मेकैकमंशं सुप्ते । नव चावहिरग्नैरयनश्रुतिर्भवति तावता सूर्यस्य
भोग्यकालेन भाविना विष्णुपर्दादिकानां श्रुतिर्भवति ततश्च द्वाद-

अभिरञ्जैरयमच्युतिर्भवति तथ भाविन्याः संज्ञानेर्द्वादशभिर्दिग्दर्शकैः
 पुण्यकालो भवति तस्मिन् संज्ञानिनिमित्तं दानादि कर्मैर्द्वादशम् ।
 एवं न्यूनातिरिक्तेऽपि बोद्धव्यम् ।

तथाच लौगाक्षिः ।

याचानिषेधा अपि सूक्ष्मकले

पदं स्थिरौकर्तुमशक्नुवन्तः ।

आलोच्य तत्तस्य तद्योपदिष्टं

भवन्ति नित्यं परिपूर्णकामाः ॥

पश्चान्तरसंज्ञकमधमयस्यापि पुण्यत्वमाह लैमिभिः ।

मन्वचराशौ रविमंशमे शु-

र्याक्परश्चापि रश्मेन्दुनायः ।

पुण्यास्त्रयेन्दोस्त्रिधरापत्नैर्धु-

मेकैव भादौ शुनिभिः शुभोक्तम् ॥

माघद्यतसः सपत्ताः कुजस्य

बुधस्य तिस्रोमनवः पत्तानि ।

शङ्खाद्यतसः पञ्चसप्तयुक्ता-

गुरोश्च शुक्रे सप्तसप्तयुक्ताः ॥

दिनामनाद्यः पञ्चसप्तयुक्ताः

श्रमैश्चरस्याभिहितः सपुण्याः ।

आद्यन्त-मध्ये जप-दान-होमं

कुर्वन्वाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

मन्वचराशौ वा सूर्यस्य सक्रमणे सति पूर्वतः परतोऽपि रश्मेन्दु-

नाद्यः' षोडशघटिकास्तु, शुष्णकास्तः । इन्दोस्तु 'विधरापलैर्युक्'
 पयोदशभिः पलैर्युक्तः, एकैव घटिका । 'कुजस्तु' मङ्गलस्तु, तु एक-
 पलपुत्राद्यतस्तु घटिकाः । बुधस्तु चतुर्दशपलपुत्राः तिष्ठः । 'गुरोः'
 वृहस्पतेः, मङ्गलविंशत्युत्राद्यतस्तु । शमैश्वरस्तु पलसप्तकपुत्राः
 'दिनागकास्तु' नागा चष्टौ द्विराष्टत्ता नागाः 'दिनागाः' ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तश्रीकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालनिर्णये
 संक्रान्तिनिर्णयः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथ आदिकालनिर्णयः प्रारभ्यते ।

आदौ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्र अमावास्यानिर्णयस्त्वावक्तव्यते । तथा अमावास्यायास्तयो-
भेदा आदिपर्वनिर्णये दर्शिताः । तत्र सम्पूर्णवाममावास्यायां अप-
राधे श्राद्धं कर्त्तव्यम् “अपराधः पिद्वशमिति श्रुतेः ।

तथाच ज्ञातातपः ।

दर्शश्राद्धं तु पक्षोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं ।

अपराधे पिद्वशां तु तत्पदानं प्रशस्यते ॥

यमः ।

पशान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराधे तु पैद्वकम् ।

यदा तु दिनद्वयसम्बन्धिनी तदापि यस्मिन्दिने अपराधस्या-
पिनी तच्चैव श्राद्धमनुष्ठेयम् ।

तथाच द्वान्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे भातिसन्ध्यासमीपतः ॥

‘पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं’ पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणं, ‘क्षीणे
राजनि’ क्षीणे चन्द्रे अमावास्यायामित्यर्थः । ‘वासरस्य तृतीयेऽग्रे’
त्रिधाविभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभागे अपराध इत्यर्थः । यदा च

दिनदयेऽप्यपराह्वयापिनौ न भवति तदापि पूर्वदिनसंवन्धिनौ
धिनौवान्मेव याज्ञा । तथाच स एवाच ।

यदा चतुर्दशीयामनुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव आह्नमियते ॥

‘चीयमाणा’ अपरस्मिन्दिवसे अर्वापरराह्वयापिनौ न भवतीत्यर्थः ।

तथाच यज्ञपाशोऽपि ।

अर्द्धे चतुर्दशी यप अर्द्धे पञ्चदशी भवेत् ।

चतुर्दश्यवसाने तु पितृयमनु कारयेत् ॥

‘अर्द्धे’ दिवसस्योत्तरार्द्धे ।

दृष्टव्योपायनः ।

चतुर्दशाः चतुर्यामे अमावास्या च दृश्यते ।

योभूते प्रतिपद्य भूते कथादिका क्रिया ॥

तथाच गोभिलः ।

यः परमोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परः
सन्निकर्षः सामावास्या यदहः से चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत दृश्यमानेऽप्येके अमावास्यायां भवतीति ।

याचोऽपि ।

दृष्टव्या धिनौवाली महत्पन्दा कुञ्जः स्रताः ।

धिनौवाली यदा पितृ कुर्द्धैवे तु कर्मणि ॥

अतश्चतुर्दश्यन्तेपि पिण्डान्वाहार्यकार्यं निर्वाप कर्त्तव्य इति
स्थिते केचिदाहुः । नैतदस्ति चतुर्दशा तच्चिर्वाप इति पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरं हि तदिहितं पिण्डपितृयज्ञस्यामावास्यायामपराधे

विहितः, “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कन्य-
सूत्रकारवचनात् ।

यत्तु मतं चौपवस्यदिवसोपलक्षणायां अमावास्याशब्द इति, तत्र,
लक्षणायां प्रमाणाभावात् विधावन्यायतावाद्याः । या च श्रुतिः ।
“तस्मात्पूर्वेषुः पित्रभ्यः क्रियते उत्तरमर्द्धेवान् यजन्ते पित्रभ्य एवं
तदुपशं निष्क्रियं यजमानः प्रतनुत इति । तथा अग्न्याधानं
प्रकृत्य “अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कन्यसूत्रकारवचनं, तदे-
तद्यज्ञिचौपवस्येऽहनि अपराह्णे अमावास्यासि तद्विषयमिति कृता
न पूर्वदिनमाचपरं, न तु लक्षणायां प्रमाणं भवितुमर्हति ।

अन्ये तावत्तः चन्द्रयुगोपलक्षितादिनाक्तर्नतायाममावास्यायामपि
पिण्डावाहार्यकं न कर्तव्यं तच्च पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात् ।
पिण्डपितृयज्ञस्य चन्द्रादर्शनवत्याममावास्यायां विहितः । तथाच
श्रुतिः “यदैवैष न सुरस्ताम यदाहृष्टप्रेष्य मेभ्यो ददातीति । सूत्र-
कारवचनं “यदहस्यद्रमसं न पश्यन्ति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते
इति । न चाचादर्शनं चयुगोपलक्ष्यपरं, “बीणे रामनीत्यस्यादर्शने-
ऽप्यनतिक्रमात् । न च क्रमोऽविवक्षितः प्रमाणाभावात् । अथ मतं
यदैकस्मिन् दिने दयं तदायं क्रमो नाम्यदेति, यदा चौपवस्य एव
चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने दयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञो यजनीय-
दिनं प्रत्युक्त्यत इति । तत्र । तदायुक्त्यर्थेनान्वाहार्यकस्यायुक्त-
त्वात् । यत्तु सौमात्रिवचनं ।

मिनौबाली दिभेः कार्या शान्तिकैः पित्रकर्मणि ।

स्त्रीभिः शुद्धैः कुहः कार्या तथा चानशिकैर्विज्ञेः ॥ इति ।

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविययमस्तु । तदे-
तद्युक्तं पूर्वोदाहृतवचनविरोधान् । यद्योक्तं चतुर्दशमेतन्म निर्वपेति,
तद्युक्तं यतः कन्दोगपरिगिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यद्योक्तं दृग्गमानेऽपि न चतुर्दशमेव ।

अमावास्यां प्रतीचेत तदन्ते यापि निर्वपेत् ॥ इति ।

अतु दृग्गमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञः, तद्युक्तं दृग्गमाने-
त्येके इत्यादिभिर्वाक्यैर्वा न चतुर्दशमेविवचया, 'तदन्ते' चतुर्दशमे ।
यदा स्मरदिने अपराह्न्यापि नो तदा अमावास्यां प्रतीचेतेति
दृग्गमानेऽपि चन्द्रे निर्वपेत्, तथा "यद्वक्ष्यन्मसं न पश्यन्ति तद्वहः
पिण्डपितृयज्ञं कुर्वन् इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य यदङ्ग-
श्रुतिः, यद्योपलक्षणं मत्वाह स एव, यद्युक्तं "यद्वक्ष्येव दृग्गमेनेति
चन्द्रमाः तत्क्रियोपलक्षणं ज्ञेयं क्षीणे राजनीत्यपीति, यद्यन्य-
त्पूर्वपक्षितं चन्द्रोदयोपलक्षितदिनान्तर्गतायां अमावास्यायामपि न
पिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यक इति तदपि यद्योक्तदृग्गमानेऽपीत्यादि-
कात्यायनवचनेन विराक्तमेव, दृग्गमानेऽप्येकदैत्यनेन गोभिक्षीप-
वचनेन च हारीतेनापि विराक्तं । -

यस्यां सन्ध्याहृतः सोमो मृणाल इव दृग्गमे ।

अपराह्णे ययस्यस्यां पिण्डानां करणं भुवम् ॥

इत्यत्र पिण्डानामिति निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितु-
मीदृते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशीयासं तुरीयमतुपूरवेत् ।

अमावास्या चौथमाणा तदैव आहुमिष्यते ॥ इति ।

किञ्च यजनीयदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञ-आहुते विहिते
“तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः कियते” इति । यदा च प्रतिपदिने
पूर्वाह्णेऽथ च मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वसां चन्द्रोदयवत्यां पिण्डपितृयज्ञादि, “सिनीवासी द्विजैः कार्यं
साम्निकैः पितृकर्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकव्यतिरिक्तविषयत्वे प्रमा-
णाभावाच्चेति । इन्दुचयस्तु कदा भवतीत्यपेक्षाया स एवाह ।

अष्टमेऽग्रे चतुर्दशां चोषो भवति चन्द्रमा ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे तु पुनः किल भवेदशुः ॥ इति ॥

इह खलु ग्रहचारविदो राशिचङ्गमात्रेः द्वादशभिर्दादश-
भिश्चन्द्रमसः चयः तदा चन्द्रापकर्षं चैकैका तिथिर्भवतीति वर्ण-
यन्ति, अतश्चतुर्दशी वा अमावास्या वा द्वादशांशौ भवति । तत्र
चतुर्दश्यामष्टमांशान्ते चन्द्रः खीयते अमावास्याष्टमेऽग्रे पुनरुपभूला
जायते । किलाग्रब्दोऽत्र ज्यौतिषिकैः किस तदास्यावतद्व्येतदर्थमाह ।

अत्र शतपथश्रुतिः ।

स एष भवत्सरः प्रजापति षोडशकलमस्य मन्त्रय एव पञ्च-
दशकला भुवैवास्या षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्यते यत्र खीयते
सोऽमावास्या रात्रिमेतथा षोडशा कलया सर्वमिदं प्राणमृदङ्गप्रविश्या
ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणस्यतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि
लकलामस्येतस्या एव देवताया अपचित्या इति ।

अत्रायमाश्रय षोडशकलमस्य चन्द्ररूपस्य प्रजापते लक्षणपक्षप्रतिप-
दमारभ्य चतुर्दशान्तासु तिथिषु क्रमादेकैककलाचयेऽपि चतुर्दश-

कलाः क्षीणा भवन्ति चतुर्दशौ द्वतीयांशे तु पञ्चदशपि कला क्षीयते
ततोऽमावास्यायां ध्रुवया अविनश्यत्या घोडया कलया भूलोक-
मागत्य सर्वं प्राणिजातं प्रविशति अमावास्याद्वतीयांशे तु तथैव
घोडया कलया दिवसमपेक्ष्य पुनः प्रादुर्भवतीति ।

अमावास्याविशेषे चन्द्रचपस्य काष्ठमाह कात्मायनः ।

आपहायस्वमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् ।

विशेषमस्या ध्रुवते चन्द्रचारविदो दिजाः ॥

अत्राय एव ग्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तद्वन्न एव चयनेति चन्द्रः

एवं ज्योतिष्कविदो वदन्ति ॥

अर्थः सूर्यस्य चन्द्रे ज्यैष्ठ्यामावास्या शुक्लकले चापहायस्व-
मावास्या इति, ते च चन्द्रस्य परमोच्च-नीचस्थाने, तदग्राचन्द्रस्य
गतिरैकचक्रं, यदन्यास्वमावास्यास्तद्वत् ग्रहरे स्वरूपं तदग्रधोरमा-
वास्यायोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शनं एव विच्छिपिष्ठय-
ज्ञादिकं मन्यन्ते न तस्य व्येऽपि तात्त्रिराकर्तुं कदाचिद्वितीयाया-
मपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्क्षन्दे दादशैकस्य मध्ये

तस्मिन् द्वतीयापरानो न दृश्यते ।

एवञ्चारं चन्द्रमसो विदिन्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराद्ये च दद्यात् ॥

अर्थः । मध्ये मासो यस्मिन्क्षन्दे दादशाधिको भवति तस्मि-

अथै मन्त्रमाधानन्तरं द्वितीयाया अपरस्यां द्वितीयायां तिथौ चन्द्रो न दृश्यते न चैतावता चन्द्रदर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञश्च क्रियते । अतश्चन्द्रचारं विदिता तस्मिन् चौष्टेऽपि चतुर्दशीमिश्रा-
धाममावास्याधामपराष्टे पिण्डपितृयज्ञादिकं कुर्यादिति ।

एवञ्च यापि श्रातपथो न्युतिः ।

तदा एकतन्त्राणि मासार्धं पित्रभ्यो ददाति यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टेऽप्ये तेभ्यो ददाति इयं वै सोमो राजा देवानामन्नं यद्य-
ज्जनाः स एतां रात्रिं चौष्टे तस्मिन् चौष्टे ददाति तथैतेभ्योऽसमं करोति अथ यदा चौष्टे ददातीति ।

यानि ॥ सिनीवासीनिषेधकानि तानि निरर्थिकान्द्रविषयाणि ।
अन्ते लाङ्गः तानि वचनाम्वपराष्टप्रविष्टचतुर्दशीविद्वत्सिनीवासी-
विषयाणीति ।

अनेनानिष्ठायेणाह दृष्टमनुः ।

यस्यामसं रविर्याति पितरस्तानुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराष्टे क्षयश्चुवा ॥ इति ॥

अपराहव्यापिनी चेत् सिनीवासी तदैव सा याद्या अन्यदा
हुहरेव याष्टेयुक्त भवति ।

तदाह चारीतः ।

अपराष्टे पित्रेणानु यापराष्टानुयायिनी ।

सा याद्या पितृकार्येषु न पूर्वाष्टानुयायिनी ॥

यदायुभयदिनेऽप्यपराष्टसम्बन्धसहायि भग्नयरूपं निर्णयमाह
स एव ।

समिधा या चतुर्दशा अमावास्या भवेत् क्वचित् ।

खर्विकान्तां विदुः केचिदुपेन्दुमिति चापरे ॥

यस्मिन्दिने चतुर्दशां सत्यामस्तीयस्यमावास्या भवति सा खर्वि-
केत्युच्यते खर्वेग्रहस्यास्यवाचिनात् । अनेनैव चग्रह्येन अनुपयुक्ता
दर्शिता । अतः केचिदप्राप्तेत्येवं विदुः, अपरे तु उपेन्दुमनुष्ठानाय
प्रयुक्तां कुरुधर्मित्येवं विदुरित्यर्थः । एवं सन्देहे निर्णयमाह ।

वर्द्धमानाममावास्यां लघयेदपरेऽहनि ।

यामांस्तीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्तदा भवेत् ॥

अमावास्यावृद्धौ खर्विका नान्यपेत्यर्थः । अथ दिपक्षे तु वर्द्धि-
तापि त्रिनीवास्तुपेयेति । पैठीनसिरपि ।

आदित्यस्योदये या वा अमावास्या विवर्द्धते ।

अपरेति च विशेषा पितृणां दत्तमचयं ॥

या चतुर्दशौ भवत्पराज्यापिनी अमावास्या वर्द्धते तस्यां
पितृणान्दत्तमचयमित्यर्थः ।

तथा शरीतः ।

त्रिमुहूर्तां तु कर्त्तव्या पूर्वा खर्वा च वृद्धयैः ।

मुहूरध्वर्युभिः कार्या यजेष्टं शाम्भगीतिभिः ॥

पर्वणोऽग्रे द्वितीये तु कार्या दृष्टिर्दिशामिभिः ।

द्वितीयावहितं यस्मादूपयन्वायस्त्रायनाः ॥

बौधायनः ।

त्रिनीवास्तौमुषोय्याथ स्रवेष्टिश्च परेऽहनि ।

पितृयज्ञं तदा कुर्वुः स्वकास्ते तैत्तिरीयकाः ॥

पूर्वांशे चेदभावात् अपरांशे न चेदिति ।

अथ च हारीतवचनम् ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्य आह आहविदो विदुः ॥ इति ॥

अथ च हरिहरेणोक्तम्, अनिर्घातसंज्ञमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबद्धं चेति । तथा हि “पूर्वांशे चेदित्येतावत् प्रतिपदिनविषयः,
पूर्वांशप्रत्ययेन च दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा, एवञ्च सति
सर्वथा कश्चिदपरांशे न भवेदित्येतस्य युज्यते यस्मात् प्रतिपदिने
पूर्वाह्णमात्रावस्थितायाश्चतुर्दशीदिने अपराह्णसमन्वयावाप्तत्वात्
पञ्चमदिकाधिकतयिष्ठासंख्याभावात् । अथ यदि प्रतिपदिनापरा-
ह्णस्यैव भवेदित्युच्यते तर्हि “पूर्वांशे चेदित्यनर्थकं स्यादिति । तेनैव
व्याख्येयं त्रिविष्टयौ प्रतिपद्युक्ताया अभावात्स्यायामेव आहविधानम्,
तथा पितृयज्ञानन्तरं मनुना विहितं, पिण्डपितृयज्ञयानद्वये युक्त्या-
परांशे विहितो नान्यथा कर्तुं शक्यः तस्य चिरकालत्वात् तेनैव
सकलापराह्णस्याभावमावास्याआहस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्णं इति
नापरांशे कृत्स्ने इत्यर्थः । एवं चापराह्णस्यापिन्या सिनीवास्या-
ममावास्यायां आहविधानमग्निमदिवयः, अग्निकावन्तु कुतपकाल-
व्यापिन्या कुक्षाममावास्याया आहविधानम् ।

तथाच लौगाक्षिस्तृती सौरपुराणे च ।

सिनीवाली दिजे कार्या साग्निके पित्रकर्मणि ।

स्त्रीभि शूद्रे कुक्ष कार्या तथा चान्द्रिकेदिजे ॥

वासोऽपि ।

इदृशश्चा सिनीवाली कार्या विप्रैस्तु साग्निके ।

नष्टचन्द्रा शुद्धः कार्वा ग्रहैर्विधैरनग्निकैः ॥

बोधायनोऽपि ।

सिनीवाली कुक्ष्यैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि ।

माग्निकैस्तु सिनीवाली शुद्धः कार्यायनग्निकैः ॥ इति ॥

शुद्धरिति कुतपकाश्यापिनी ।

तथाच शरीतः ।

भूतविद्यायभाषाया प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पिथे कर्मणि बिहङ्गिः कार्यां कुतपकाशिकी ॥

कुतपकाश्यापिनी मत्स्यपुराणे ।

अग्नौशुद्धतां विष्णुना दत्ता पञ्च च सर्वदा ।

अथाष्टमो शुद्धर्तीयः स काशः कुतपः सतः ॥

एवं सति दिनद्वयसमन्वितां अमावास्यायां अर्थां वा कुतप-
काश्यापिनीं सैवानग्निकैर्याज्ञोक्त्युक्तं भवति ।

अत एव बोधाधनः ।

मथ्याङ्गान् परतो च चतुर्दशनुवर्त्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पित्रकार्ये न विष्णुना ॥

दृष्टान्तरपि ।

मथ्याङ्गाद् वा अमावास्या परश्चात्संप्रवर्त्तते ।

भूतविद्या तु सा ज्ञेया न च पञ्चदशी भवेत् ॥

कार्वाजिनिरपि ।

भूतविद्याममावास्यां मोक्षदज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि चे कुर्वन्तेषामाहुः प्रहीयते ॥

यदा ॥ दिनद्वयेऽपि कुतपकास्तथापिनी न भवति तदा
भूतविद्वैव याज्ञा ।

तथाच बोधायनः ।

घटिकैकाग्रमावासा प्रतिपत्तु न चेत्तदा ।

भूतविदापि कर्त्तव्या देवे पित्रो च कर्मणि ॥

प्रतिपत्तु घटिकैकापि कर्मजास्तमन्विनो यदि न स्यादित्यर्थः ।

जावात्तिरपि ।

प्रतिपत्तुमावासा पूर्वाह्णस्यापिनो यदि ।

भूतविद्वैव या कर्त्तव्याः पित्रो कर्मणि यत्तदा ॥

यदा तु दिनद्वयेऽपि कुतपकास्तथापिनी अमावासा पूर्वाह्णे
तदा दृष्ट्वा मासे वा परा याज्ञा, चये पूर्वा ।

तथाच प्रचेताः ।

विनीवाली कुड्यैव श्रुत्युक्ते आहुकर्मणि ।

सातान्ते चेत्तु मध्याह्ने आह्वादि स्यात् क्वं तदा ॥

तिथिष्वपि विनीवाली तिथिदृष्ट्वा कुड्यः स्युः ।

साम्येऽपि च कुड्यर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

क्षीयमाणाममावासां प्रथमेऽहनि स्रवयेत् ।

वर्द्धमानाममावासां द्वितीयेऽहनि स्रवयेत् ॥

यस्तु दृष्टवशिष्ठवचनम् ।

श्रुणोदपवेलायाममावासा यदा भवेत् ।

स कास्तः परमो ज्ञेयः पितृशान्दत्तमन्त्रम् ॥ इति ।

तन्निवृत्तपेक्षादिविषयम् ।

यदपि निगमवचनम् ।

सुहृत्तमथमावासा प्रतिपद्यपि चेद्वेत् ।

तदानीमुत्तम ज्ञेयं पर्वणेपञ्च पर्ववत् ॥ इति ।

तत्तुलापुरुषादिविषयम् ।

अतएव च पणपुराणे ।

अमा वा प्रतिपलुक्ता सर्वेषापहरा तिथिः ।

चन्द्र-सूर्य्यपदैस्तुत्या ज्ञान-दान-जपादिषु ॥

अन्यत्र तु "तद्वाक्यमुत्तममिति निगमवचनपाठः ।

यदपि प्रचेतमोक्तम् ।

घटिकैकाग्रमावासा भवेद्यदि चतुर्दशी ।

तदा यद्ये मत्तं दैवे पित्र्ये कर्मणि चोदितम् ॥ इति ।

तदपि देव-पितृप्रधानोपवासादिविषयं । मनु पित्र्यकार्यविषय-
मेव किमिति न भवति । उच्यते । यदा पूर्वदिन एवापराह्न्यापिनौ
तदा तावत्पूर्वैवेति निरूपितम् ।

मिनीवासी तदा पित्र्ये दैवे च सततदुहः ॥

इति आवासिस्तैश्च, भूतविद्धा पितृहृत्यो ज्ञायते तत्र तुलादिषु
भूतविद्धापि पूज्येति परिषद्ज्ञानमुपपन्नं । नापि दिनद्वयेऽपराह्न्या-
पिन्वाभावविषयमिदं, उक्तादेव जेतोः । न च पूर्वोत्तरदिनयोरपराह-
्न्यापित्र्ये अभावात् । भूतविद्धापि पूज्येति व्यवस्था भटने तत्र हि
तिथिसाम्येद्वौ परा याज्ञा, तिथिचये च पूर्वैवेति तुलादिपरि-
भक्षानमनयेकम् । तस्मादेवकार्यपरमेतत्,

तथा स्कन्दपुराणे दर्शितम् ।

पञ्चैकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

अष्टमी परविद्धा च नौमिष्य तिथिपञ्चकम् ॥ इति ।

तदाह प्रचेताः ।

मागविद्धा च या षष्ठी अष्टम्या च तथाष्टमी ।

दशम्यैकादशौ विद्धा चयोदशौ चतुर्दशौ ।

भूतविद्धा अमावास्या न चाद्या मुनिपुङ्गवैः ॥ इति ।

तेनोपशाधादिदेवकार्ये भूतविद्धाया अमावास्याया अपूज्यलो-
पदेशात् तुलादियोगे भूतविद्धा पूज्येति ।

हारीतः स्मरति,

“प्रतिपन्मिष्याभवेद्देवकार्यं पूज्यैव, तुलामकरयोगे भूतविद्धापि पूज्येति” ।

अतु देवकार्यविषयत्वेऽपि बाधेनेव निवेश इति पितृकालविष-
यताकिष्यायीयते । उच्यते । बाधगौरवमिष्या तावदेकस्मिन्नेव कार्ये
निवेशः । न च विनिवर्त्ते कारणाभावः,

यतः कात्यायनेन ।

मागविद्धा तु या षष्ठी दशम्यैकादशौ तथा ।

भूतविद्धापमावास्या वर्जनीया विषण्णे ॥

इत्युक्तौ ।

तुल्य-मकर मीनेषु कन्यायां मिथुने तथा ।

भूतविद्धापमावास्या पूज्या भवति यमतः ॥

नैतत्प्राश्निक्यदेतदपि देवकार्यविषयमिति तस्य च मतोपशा-
धादिदेवकार्यविषयत्वं सामान्यतिथिप्रस्तावे दर्शितम् ।

इति अमावास्यानिर्णयः ।

अष्टाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपञ्चाष्टम्यः “हिमन्-
शिश्निर्धोद्यमुष्णामपरपञ्चाषासष्टमीष्वष्टका इति श्रौतकस्मरणात्।
केपास्त्रिभूते तिस्र एवाष्टकाः तिस्रस्याष्टकाः ।

तथाच विष्णुः ।

अमावास्यास्त्रिभ्योऽष्टकास्त्रिभ्योऽष्टका इति ।

अष्टकानामनु यस्याद्भवन्तोत्यम्बष्टका अष्टकानामुपरितन्ना मन्त्रम् ।
द्रुमपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्त्रिभ्यः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रस्याष्टकाः सुष्याः माघौ पक्षद्वयो तथा ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अष्टाष्टकास्तिस्रस्तिस्रस्तिस्रोऽष्टकास्तु चेति ।

अथ पूर्वोक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपञ्चेष्टका
तस्याप्येतिहामपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशङ्का चोच्यते पद्मपुराणे ।

अग्निध्यात्ता इति ख्याता यजिर्ना यज्ञसन्निताः ।

अच्छोदा नाम तेषाम्बु मानसो कन्यका भद्री ॥

तमधामावसुभाम पितरं बीष्णु सङ्गता ।

वने वरार्चिनी भद्र कुसुमायुधपीडनात् ॥

योग दृष्टा तु तेनाय आभिचारेण भामिनी ।

धरात्रि स्पृशते पूर्वं यथाताय भुवस्तले ॥

अथो अधोमुखी दीना सञ्चिता तपसः क्षमात् ।

आपि तं प्रार्थयामास पुनरात्मभष्टहृदये ॥

विलम्बमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदम्वृत्तमंहाभागा प्रसादशुभया निरा ॥
 अष्टाविंशे भाविनी स^(१) द्वापरे मत्स्योनिजा ।
 मासा सत्यवती ख्याता ध्यासस्य जगती शुभा ॥
 म्यतिक्रमात् पितृणाम् कष्टदुलमवाप्स्यति ।
 तस्माद्राजो वसो कन्या तमवस्य भविष्यति ॥
 प्रौढपण्टिका भूय पितृलोके भविष्यति ।
 आयुरारोग्यदा नित्य सर्वकामफलप्रदा ॥
 मङ्गलैवर्त्त-वायुपुराणयो ।

अथ काल प्रवक्ष्यामि आहुतकर्मणि पूजितम् ।
 काम्य भैमिनिकाजस्य आहुतधर्मविधाधिभि ॥
 पुनदा धनमूला सुरष्टकास्त्रिय एव च ।
 कृष्णपक्षे धनिष्ठादिपूर्वा चैन्द्री उदाहता ।
 प्राजापत्या द्वितीया स्वात् तृतीया वैशदेविनी ॥
 आद्या पूये सदा कार्या माघैरन्या भवेत् सदा ।
 प्राक्कैरन्या तृतीया स्वादेव ब्रह्ममती विधि ॥
 अन्यष्टका पितृणा वै नित्यमेव विधीयते ।
 या वान्या तु चतुर्थी स्वात्तास्य कुर्याद्विधेयम् ॥
 तासु आहुतं नुधा कुर्युः सर्वस्वेनापि नित्यम् ।
 परचेष्ट च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ॥

पूजकाना मदीकधी नास्तिकानामधोगतिः ।

पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे पुरुषमायान्ति निपातमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ॥

भोषस्तस्य भवेत्सौको सञ्चक्ष्य विनम्रति ।

देवोऽस्य दायिनो यान्ति तिर्यग्यच्छन्दायिनः ॥

अथ चतुर्थी कान्गुनकृष्णपचाष्टमी “चेमन्त-प्रिधिरयोद्यत्पूर्णा-
मपरपचाणामष्टमौष्यष्टका इति ग्रौनकम्बरणात् । पौषमासकृष्णाष्ट-
मीमारभेति तिलोऽष्टका दत्तेतन्मतपरिषद्दे चतुर्थी भाद्रपदमासाप-
रपचाष्टमी सन्निहितदर्शितपञ्चपुराणेतिहामानुसारात् । ऋष्यपुराणे
च चतसृष्यष्टकासु क्रमेण देवतानिरूपणे पितृतर्पकद्रव्यनिरूपणे
च भाद्रपदापरपचाष्टम्या चक्षणात् ।

ऐन्द्रान्तु प्रथमाद्यास्तु श्राकैः सन्तर्पयेत् पितॄन् ।

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् मासैः शुद्धेस्तर्पयेत् ॥

वेशदेव्या तृतीयायामपूपैश्च वषाकमम् ।

वर्षासु मास्यैः श्राकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा ॥ इति ।

अथ श्राक-भासापूपप्रश्नाः । श्राद्धार्हस्य सर्वेष्वपि भोज्यस्य
तत्तद्रव्यप्रधानकलप्रतिपादनपरा, न तु इत्यान्तरनिवृत्तिपरा, यतो
विधिरेकविंशन्तराभाधेनेव तावद्वृत्तिन्यायः अन्यन्ते किमुत वज्र-
तरविंशन्तराभाधेनेति । दृष्टं हि श्राकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्वं
न तु केवलश्राकस्येति ।

आह वधिष्ठः ।

आवष्टायहायसोद्यान्वष्टकासु पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकान्वष्टका-
सुपि चावष्टकमेव आहुम् ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्या-द्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

वायुपुराणे ।

“तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकायाहुमकुर्वाणश्च तिर्यग्योनि-
प्राप्तिरूपानिष्टाभिधानाच्च ।

विष्णुना च “अमावास्या तिस्रोऽष्टका चित्स्रोऽन्वष्टका माघी-
पौषपदूर्ध्वं कृष्णच्योदशी श्रीरहि अवपाकी वा इत्यनुक्तस्योक्तम् ।

एतासु आहुकालान्धे नित्यामाह प्रजापतिः ।

विष्णुधर्मान्तरेऽप्युक्तं ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥

पौषपदामतीताया तथा कृष्णच्योदशी ।

श्रावणश्रावणतिक्रान्तौ कृष्णश्रित्सोऽष्टकास्तथा ॥

प्राकेद्यं प्रथमा काव्यां मासैश्च तदनन्तरम् ।

द्वितीया च तृतीयापूर्वेर्नित्यमेव विज्ञानता ॥

एतानि आहुकालानि नित्यान्वाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

देवलसूतौ ।

मानव आहुकस्योऽथ मनुष्या समुदाहृतः ।

वज्रपिण्डाष्टका च खादैकपिण्डा तु नाष्टका ॥ इति ।
अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डग्रन्थौ पार्वणैकोद्दिष्टविधिनियेधपरा ।
ब्रह्मपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं आहुं हेमनिकासु वै ।
अन्वष्टकासु क्रमज्ञौ मात्रपूर्वन्तदिष्यते ॥ इति ।

अथ सतिः ।

अन्वष्टकासु द्यूहौ च प्रतिषंवत्सरं तथा ।
अथ मातुः पृथक् आहुमन्वच पतिना सह ॥ इति ।

ग्रहसतिः ।

अन्वष्टकां तथा मातुः आहुं चैव श्रुतेऽहनि ।
एकोद्दिष्टं तथा सुक्ता स्त्रीषु नान्वत् पृथक् भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मात्तरे शास्त्रिन् मातृआहुं प्रथमिधिरुक्तः ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां आहुं कार्यं तथैव च ।
अष्टकाविधिना ऊसा क्रमेणेतासु पञ्चकम् ॥
मात्रे राजन् पितामहौ आहुं कार्यं यथाविधि ।
तथैव प्रपितामहौ वैशदेवपुरःसरम् ॥
पिण्डनिर्वपणं कार्यं तथैव पितृवन्नृप ।
भुक्तवन्तु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥
अदिग्रमाद्या राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।
तावदेव समुत्सेधाः षट्कर्पूम्नां कारयेत् ॥
मत्थेकां कर्पूम्नैः तु परितोर्षऊताग्रजः ।
अग्नीषोमयमानाञ्च आगदूता यथा पुरा ॥

कर्पूद्वतीयमूलेषु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।
 पिण्डनिर्वपणं ब्राह्मदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥
 कर्पूणां चित्तयं तच्च क्षीराद्याभ्यां प्रपूरयेत् ।
 कर्पूत्रितयमूले च क्षीणां निर्वपणं भवेत् ॥
 दध्ना मासेन पयसा कर्पूणाद्यैव पूरयेत् ।
 अचोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदद्ययमिति तत् त्यजेत् ॥
 इत्यष्टकानिरूपणम् ।

अथ दृष्टिश्राद्धकालनिर्णयः ।

दृष्टिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपसृक्षितः कालः ।

तथाच दृष्टवत्तिष्ठः ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ दृष्टिश्चाद्दशुदाहृतम् ।

जायातिः ।

यज्ञोदाह-प्रतिष्ठासु मेखलावन्ध-भोक्षयोः ।

पुत्रजन्म-दृष्टोत्सर्गं दृष्टिश्राद्धं समाचरेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमप्रेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धस्याभ्युदयात्मकम् ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सतर्पणकारकर्मसु ।

पिण्डान्नोदहनात्तिषां तस्याभावे तु तत्कृमात् ॥ इति ।

अथ संस्काराः ।

गर्भाधान-पुत्रवम-भौमनोन्नयन-जातकर्म नामकरण-निकमण-
 चप्राशन-चूडोपनयन-व्रतचर्याधायन-समावर्त्तन-विवाह गोदानानि,
 तथैतेषु विवाहान्तेषु सुतमस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । श्रे
 षस्कार्यं एवेत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारिनिष्पत्तेः श्राद्धकर्मणे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्या-पुत्रविवाहेषु प्रथमे नयवेद्यम् ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

भौमनोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो मृषी ॥

पुत्रप्राप्ते मुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्याभ्युदयिके माह्वन्ते चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्तु च ।

पितृनान्दीमुखाखाम तर्पयेदिधिपूर्वकम् ॥

वशिष्टः ।

पूर्वेषुमाह्वकं श्राद्धं कर्माहे पैह्वकं तथा ।

उत्तरेषु प्रकुर्वीत मातामहमणस्तु ॥

अष्टानुक्त्यमाह ।

दृढमातातपः ।

पृथग्दिनेष्वग्नयेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

श्राद्धं वयन्तु कुर्वीत वैश्वदेवश्च तान्निष्कम् ॥

एकस्मिन्दिने कियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानमाह ।

पूर्वाह्णे मातृक आहु मध्याह्णे पैतृक तथा ।

ततो मातामहानान्तु रुद्रौ आहुवय सतम् ॥

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे तादृ ।

सुषन्मसु ।

असामे भिक्षकाक्षामा गान्धीआहुषवे बुध ।

पूर्वेधुर्वे प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्मणि प्रयोगात् पूर्वधुरेव धुमान् आहूयान् भोजयेदिति ।

“गान्धीसुखा एवमुक्ता भवन्ति, गैलादेन पितृ दैव कुर्वन्ति धस्यै-
काका पितृ दैवस्य कुर्वन्ति प्रजा अस्य प्रमायुक्ता भवन्ति, तस्मात्
पूर्वेधु पितृभ्य क्रियते धत्पितृभ्य पूर्वधु करोति पितृभ्य एव
तद्वयश निष्कीय यजमान प्रतनुते” इति आह्वण ।

अत्र वक्ष्यमाणधकसआहुकालोद्देशसंगीये याज्ञवल्क्यवाक्ये
वृद्धिशब्दस्यार्थेवगान्धीमुखआहुकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गआहु-
कासा अपि गृहीता ।

तामाह पारस्कर ।

निषेककाले सोमै च सोमन्तोन्नयने तथा ।

श्रेय पुषवने आहु कर्माङ्ग वृद्धिवल्लतम् ॥

निषेककाल सोदशरात्रात्माको माय्याया चतुष्काल । तत्र
पुण्यनक्षत्रान्वितदिने गर्भाधानस्य कर्माङ्ग आहु कार्यम् । सोम-
पक्षमाधानाग्निहोवादिकर्मणामुपलक्षणार्थम् ।

इति वृद्धिआहुकाचनिरूपणम् ।

अथ छण्णपक्षश्रावनिर्णयः ।

तत्र वाजमनेयस्तत्रैव काव्यायनः ।

अपरपक्षे आहं कुर्वीतोहं वा चतुर्था यदहः वन्द्येतेति ।
अपरपक्षे प्रतिपक्षप्रत्यक्षावास्थाने छण्णपक्षे ऊहं वा चतुर्थाः यस्मि-
न्नहनि आहसाधनसम्पत्तिः तस्मिन्नहनि आहं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां विहृष्यो दद्यात् पक्षमीप्रभृतिवापरपक्षस्य यथा-
माहं सर्वस्मिन् वा इक्ष्म-देश-माद्यपक्षस्यैव काव्यनियमः शक्तिरिति ।
अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि आहमित्येकः पक्षः प्रत्यक्षमित्यपरः ।
'काव्यनियमः शक्तिः' यथासामर्थ्यं काव्यव्यवस्थेत्यर्थः । अत्र च नित्यं
आहम् ।

तथाच काव्यायनः ।

शक्तेनापि नापरपक्षमतिक्रान्नेदिति ।

यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु ।

“प्रतिपद्वृत्तलाभाय द्वितीया द्विपदप्रवेत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षा-
न्तर्गतासु सर्वास्तपि तिथिषु प्रत्येक कलसम्बन्ध उक्तो न तेनापरपक्ष-
आहस्य नित्यता हीयते दर्श-पौर्णमासादिविधित्यत्र-काव्यत्वधीरप-
पत्ते । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते तदाभावाद्याह्याह्यात्
वृथमेव कार्यम् ।

अमावास्यायुक्ता छट्टिः छण्णपक्षोऽयमद्वयम् ।

इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यायाः छण्णपक्षस्य वृथमुपन्यासात् ।

अतो यत्कैश्चिदुक्तम् । “अमावास्याश्राद्धेन सह अपरपक्षिक
श्राद्ध विकल्पात् इति, तदपास्त । यत्किमप्युक्तम् “अपरपक्षे यद्दृष्टं
सम्पद्येतामावास्याया विशेषेणेति, तत्तदपक्षेऽप्युभयपक्षाविरोधौति न
विकल्पे प्रमाणादिति सूत्रिपञ्चिकाकार । केचित्तु विकल्पादेव
मन्यन्ते ।

आहोपक्षम् ।

मासि मासि कार्यमपरपक्षापराद्धं ज्ञेयास्तथापरपक्षस्य जघ-
न्यान्यहानि इति ।

‘जघन्यानि’ दशम्यादीनि, नैतत्पूर्वेषां श्रवणादीनामन्यतमाश्र-
यस्ताभिधानार्थं, किन्तु पूर्वेषां परेषां श्रेष्ठतमप्रतिपादनार्थं ।
तदेतच्चतुर्दशी वर्जयित्वा मत्तु ।

तत्पक्षे दशम्यादीं वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथेता न तथेतरा इति ॥

अथ चतुर्दशी नित्यं न वर्जनीया किन्तु शस्तादिहतव्यतिरिक्त-
चिदेवत्यश्राद्धे श्येति ।

आह वाञ्छवत्कम् ।

प्रतिपत्तमिति श्लोका वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

प्रत्येकं तु इता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ।

प्रत्येकमहमन्वेष्टामपि केषाञ्चिन्नरणकारणानामुपलक्ष्यार्थमिति
वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अथ यद्यपि “अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत श्राद्धेनापि नापरपक्षम-
तिक्रामेदित्यादिभिर्दादशपरपक्षपादकैः सामान्यवचनैर्भाद्रपदापर-
पक्षोऽपि गृहीत एव तथापि तस्य मुख्यतमत्वप्रतिपादनायै तदतिक्रमे
प्रत्यवाद्यातिशयप्रतिपादनायै च स्मृति-पुराणादौ विशेषतस्तस्या-
भिधानं कृतम् ।

तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादशभाद्राश्वन् श्रेष्ठं श्राद्धचिन्तायनम् ।

यान्थायनास्तुमांशं तत्र सुप्ते तु कैश्वरे ॥

ग्रीष्मपदापरपक्षस्तथापि च विशेषतः ।

पक्षमूर्धन्तु तथापि दशमूर्ध्वं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता तु तथापि श्रेष्ठा राजन् वयोदधी ॥ इति ।

उत्तरादशश्राद्धचिन्तायनं याद्व्यकरणे श्रेष्ठम् । तस्माद्विन्तायना-
दपि तन्मध्यवर्त्यपेङ्गनिद्रादिमादायाद्याः पौर्णमास्याः प्रभृति-
मासस्तुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् ग्रीष्मपदमासापरपक्षः ।
तथापि पक्षम्या ऊर्ध्वं दशदिवसाः । तथापि दशम्या ऊर्ध्वं पञ्च ।
तथापि मघायुक्ता वयोदधौति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथयुक्त्वपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

विभागहीनं पक्षं वा विभागं तर्द्धमेव वा ।

श्यामकैस्तु विशेषेण प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ॥

अथ विष्णुधर्मोत्तरपुराणे ।

मौष्ठपदसंबन्धिनि कृष्णपत्रे आहुतिव्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे तु “अक्षयुक्संबन्धिनीति, ओऽवमनयोर्विस्वाद्ः
परिहृयते । तथा हि इह खलु शक्तपत्रप्रतिपद्युपक्रम्य मासना-
मप्रवर्त्तिकां पौर्णमासी मध्यावधौ हत्यामावास्यान्तं चाह्नामासं
दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति । औत्तरास्तु कृष्णपत्रप्रतिपद्युपक्रम्य
मासनामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम् । एवञ्च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण
मौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां मौष्ठपदमासस्याद्यपचयमाप्तौ तदुत्तरः
पत्रः अक्षयुद्मासमध्ये भवति । एक एवायं पत्रो व्यवहारदयेन
व्यपदेशद्वयं सम्भते ।

आदित्यपुराणे ।

ग्राह्यव्यूहौ यमः प्रेतान् पिबंश्चाथ समालयात् ।
विस्मर्जयति मानुष्ये हत्या शून्यं स्वर्गं पुरम् ॥
बुधाक्षां कौर्त्तपन्तश्च दुष्कृतश्च स्वर्गं हतम् ।
काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥
तस्मात्तांस्तु च विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ।
मध्याह्न-तिलमिश्रेण तथा ग्रीतेन चाक्षया ॥
श्रावमाण पर पात्रं दत्तं यः प्राप्नुयात्ततः ।
भिक्षामाशेण यः प्राणान् सम्भारयति वा स्वयम् ॥
यावत् सम्भारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।
आहुतेमासि कर्त्तव्यं तैस्तेर्ह्यैः सुसंशितैः ॥ इति ।

अथ नागरखण्डे पितृन् प्रति नष्टान्वचनम् ।

श्रायास्याः यक्षमे पत्रे कन्यासंघे दिवाकरे ।

यो वै आहुं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ।
तस्य संवत्सरं यावत् दृष्टाः स्युः पितरो भुवम् ॥

प्रायश्चिनिराह ।

नभस्यस्त्रापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतांस्वितस्तेषु स्यात् ष कालः आहुकर्मणि ॥

प्रश्नापुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिव्य-भौमान्तरीक्षाणि व्यावराष्ट्रि चराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराग्निते रथौ ॥

कन्यागते सवितरि बान्धवानि तु षोडश ।

अतुभित्तानि तुष्ट्यानि देवो नारायणोऽजवीतु ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां च इच्छेत् दुर्लभं कलम् ।

अथवा, प्राकमूलाच्चैः पितॄन् कन्यागतेऽर्चयेत् ॥

यद्यपि कन्यागमनं माससाधे भवति तथाप्यपरपक्षेयैव वैवस्वता-
दृष्टान्तरसंवादाच्च तत्रैव आहुमित्यनुसन्धेयम् ।

आदिश्वपुराणेऽपि ।

कन्यागते सवितरि बान्धवानि तु षोडश ।

अतुभित्तानि तुष्ट्यानि पितॄणां दत्तमघयम् ॥ इति ।

अत्र यद्यपि वचनेषु पक्षयोश्च आहुकालवस्तुतः, पक्षद्वयं पक्ष-
द्वयतिष्ठात्मकोऽपि कदाचित्तिथिवृद्धौ षोडशदिनात्मको भवति ।
तत्रैकदिवहानिर्माभूत् इत्यनेनाभिप्रायेणात्र तिथिषोडशकमित्युक्तं
आमावास्याचरप्रतिपदमपि वा संवत्सीतं पूर्वा पौर्णमासीं वा, तस्यां
हि नान्दीमुखानां आहुं वध्यते । अत्र पक्षमध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चि-

दण्डहनि कन्यासंक्रमणे षति प्रतिपदादिषोडशाहानुपादियानि
इत्येवं त्रैदिनव्यं । न तु संक्रमणात् पूर्वाणि हेयानीत्येवम् ।

अतएवाह दृष्टमनुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्भजेत् ।

॥ पक्षः पक्षलः पूर्णः आहूतं तत्र विधीयते ॥ इति ।

यत्र कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रसक्ततरत्नप्रतिपादनार्था न तु कन्या-
गतराहित्येऽप्येतत्परित्यागार्था ।

आदित्यपुराणे ।

यशमारेऽपि कन्यास्ये रवौ आहूतं विधीयते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥

इत्यादित्यपुराणेऽप्येतद्विबोक्तम् ।

आषाढौमवधि कृत्वा च आषाढपक्षे पक्षमः ।

तत्र आहूतं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥ इति ।

कार्ष्णाजिनि ।

पुष्पामायुज्यपारोग्यमैश्वर्यमतुल्यं तथा ।

माप्नोति पक्षमे दत्त्वा अहं कामांस्तु पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदादपरपक्षे आहूते कृते विप्रिष्टेष्टाग्निहोत्रम् । नक्षत्रकृते
त्वनिष्टमाग्निमाह कार्ष्णाजिनि ।

प्रेतास्तस्यैव हिषन्ति पक्षमथो व्यतिक्रमेत् ।

तन्माघातिक्रमेदिदानीं पक्षमे पैत्यकं विधिम् ॥

नागरग्रन्थे ।

आषाढ्याः पक्षमे पक्षे च आहूतं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्यत्र नमुपेय्यति ॥
 आभन ग्रयन भोज्यं स्वर्गं सग्रापणं तथा ।
 तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा मरुः ॥
 भविष्यन्ति न मन्देहः सन्तत्या च विवर्जिताः ।
 न सुखं धन-धान्यसु तेषाम्भावि कदाचन ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यं कन्यागते कुर्यात् आहु यो न मृदाश्रमी ।
 धनं पुत्रां कुतश्चास्य पितृनिन्दासमीडया ॥
 न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो मरुः ।
 आहु न कुरुते तप तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

अथ केनचिन्नकारेण आहुमन्तरेषोक्तस्य पञ्चस्त्रातिशये तस्मिन्-
 निन्तस्य आहुस्य तदुत्तरदिनेष्वधिविशेषोपावच्छिन्नेषु कर्त्तव्यतोष्यते ।
 धमस्ततो ।

इमे वर्षासु कन्यास्ते शाकेनापि मृदे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पञ्चयोः ॥

‘इमं’ सूर्यं । ‘उभयपञ्चम्योरन्तर इति आहुपदकृत्पञ्चम्याः
 परस्तादाशिनश्चकृपञ्चम्याः पूर्वमन्तरासकाश्च इत्यर्थः । अनेनाशिन-
 श्चकृपञ्चम्यौपर्यन्त आहुमभ्यनुष्ठात मरति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यावच्च कन्या-तुल्ययो क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावत् आहुस्य कालं स्यात् शून्यं त्रेतपुरं नदा ॥

तथा ।

कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावत् दृष्टिकदर्शनम् ॥
 ततो दृष्टिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।
 पुनः स्वभवनं यान्ति शाप दत्ता सुदारुणम् ॥

नागरखण्डे ।

न वदन्ति नरः आहू पिदृषां चन्द्रसद्वये ।
 चुत्पिपासापरीताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिताः ॥
 प्रेतपञ्च प्रतीचन्ते मुखाञ्छासमन्विताः ।
 कर्पका मलद यदद्दिवा-नक्तमनश्रिताः ॥
 प्रेतपञ्चेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।
 तावत् आहू प्रवाञ्छन्ति दत्तं स्त्रेः पितरः सुतैः ॥
 ततस्तुत्यागतेऽप्येके सूर्यं वाञ्छन्ति पार्थिवः ।
 आहू स्ववंशजैर्दत्त चुत्पिपासासमाकुलाः ॥
 तस्मिन्नपि ध्यतिक्रान्ते काले दृष्टिकगो रवौ ।
 निराशाः पितरो ह्रीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥
 मामदय प्रतीचन्ते गृहदारममाश्रिताः ।
 सायुभृताः पिपासाक्षां चुत्वासाः पितरो नृणाम् ।
 यावत्कन्यागत सूर्यं तुलास्तथ महीपते ॥

सुमन्तुराह ।

कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेत् विभावसु ।
 तस्मात्कालात् भवेद्देष दृष्टिक यावदागत ॥
 येन दीपान्विता राजन् ध्याता पद्मदगी भुवि ।

तस्यां दद्याच्च चेद्भक्तं पिबृणां वै महास्रये ॥

अथ महास्रयो आद्रपदापरपक्षः ।

पञ्च आद्रकर्णेनोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पञ्चमायिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥ इति ।

तत्फलज्ञानिग्रथहानिपरं न सर्वथा फलहानिप्रतिपादकम् । एत-
द्वापरपक्षआहं मलमाषे न कर्त्तव्यम् इति मलमासनिर्णये निह-
मितम् । अथ चेद विचार्यते । किमयमापरपक्षिकस्य एकस्यैव
आहूत्यावृत्तस्य प्रयोगः, किं वा भिक्षानां आहूतानां एते प्रयोगा-
इति, उक्तं पक्षद्वयमपीति । अथ केचित्तावदाहुः । एकस्यैव
आहूत्यावृत्तं प्रयोगः यदाह शास्त्रायनिः ।

नभस्रस्यापरे पक्षे तिचिपोष्ठशक्यं यः ।

कन्यागताञ्चित्तयेत् स्यात् कासः च आहूतकर्मणि ॥

अथ सङ्ख्यापुत्रेषु समुच्चय इति न्यायात् तिथीर्मा आहूते समुच्च-
योऽवगम्यते । न चानावृत्ते आहूते तदुपपद्यत इति, तदैव आहूता-
वर्त्तते । तेन सोमयागे विहिताहुसम्पत्त्यर्थमावृत्तिरभ्युपगता यथा
एवमिहापीति । “अपरपक्षे आहूतं कुर्वीतोर्द्धं वा चतुर्थ्यां यदहः
सम्पद्येतेति वाशकनेयसूत्रकात्यायनवचनात्पक्षस्यैवाङ्गलमवगम्यते, पक्षश्च
पञ्चदशतिथ्यात्मकः, एवं समुच्चय एव ।

तथा गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौप्रसूति वापरपक्षस्य यथा
आहूतं सर्वस्विन् वा द्रव्य-देय-आद्याण्यमन्त्रे कालनिवन्तः प्रकृत इति ।

अथ चापरपक्षपक्षभौमभूतिपञ्चमावास्यानां विकल्पः प्रतीयते ।
तेनामावास्यावदेकस्मिन्नेव आहुते समयः ह्यष्टपक्षोऽप्यहमेव । ततश्च
तत्सिद्ध्यर्थमाहुतिरेव युक्ता ।

अथयुक्तपक्षपक्षे तु आहुं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागदीर्घं पञ्च वा त्रिभागं तर्द्धमेव वा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचने द्वितीयाश्रवणादत्यन्तसंयोगावगमादेकमेव
आहुमावर्त्तनीयमिति प्रतीयते । अन्वेवं सति “यदाग्नेषोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां घोर्यमास्याद्याच्युतो भवति” इत्यत्राथेकस्मिन्नेव घागे
कालसमुच्चयः स्यात् ततश्च यद्भागप्रसिद्धिस्तन्मविदां स्यादन्ते ।
उच्यते । तत्रापि समुच्चय एव यज्यदयवणात्, न त्वाग्नेयदयं,
यद्भागप्रसिद्धिस्तद्व्यभिप्रायेणेति । न तु दृष्टिं वार्त्तिक-निबन्ध-
हृदिरेवं कैचिदुक्तं, तेनैक एवायं प्रयोग इति ।

अन्ये त्वाहुः । भिक्षानां आह्वानामेते प्रयोगाः आहुभेदात् ।

अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्या रविर्गच्छेत् ।

स पक्षः पञ्चमः पूज्यः आहुपोऽन्नकं प्रति ॥ इति ।

अथ च ब्रह्मया कर्मभेदः प्रतीयते । न चेयं “एकादश प्रयाजान्
पञ्चतीतिवदभासाश्रया, तत्र प्रकृतौ ब्रह्माक्षरश्रवणदेवमाश्रितम्,
न तत्राप्युदाहृतवाक्यैरेकत्वावगमाद्भासाश्रया भविष्यति । भवेदेवं
यदि तान्युत्पत्तिवाक्यानि इदं श्रोतव्ये कर्मणि शुभविधायकं भवेत्,
न तेतदस्ति, अनेकगुणश्रवणेनोत्पत्तिवाक्यत्वावगमात् । अतएव “प्रति-
पद्धनलाभाय द्वितीया दिपदमदेत्यादिभिर्वर्णैरपरपक्षान्तर्गतासु
मन्त्रांस्तपि विधिषु प्रत्येकं फलधमन्त्य उक्तं । तेन भिक्षानां आहु-

नामेते प्रयोगा इति । वयं तु ब्रूमः । उदात्तानन्यथासिद्धदिविध-
वाक्यदर्शनात् पचदयमपि युक्तमिति । तेन प्रयोगैक्यपत्तेः समाप्ति-
दिन एव दक्षिणा देया प्रयोगाद्गत्वाद्विषायाः, प्रयोगभेदे तु
प्रतिदिनमेवेति ।

अथ चयोदशीश्राद्धनिर्णयः ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु चयोदशीम् ।

तद्वत्तयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

धम्मसूतौ ।

गाथाय पिबन्निर्गोताः कौर्तेयन्ति पुराविदः ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

पायसं मधु-मर्षिभ्यां प्राक्क्षाये कुञ्जरस्य च ।

आलेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ॥

अथ पितृगाथा भवतीत्युक्त्वाह विष्णुः ।

अपि ज्ञायेत धौऽग्नार्कं कुले ऋषिचरोत्तमः ।

प्रादुद्भाले धिते पत्ने चयोदश्यां समाहितः ॥

मधून्तरेण यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्क्षाये कुञ्जरस्य च ॥

तत्र पैठीनधिरण्याह ।

रुग्मेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात्तयोदशीम् ॥

धायते किमसौ कसिद्धार्मिको वंशवर्द्धनः ॥

महाभारते ।

अपि नः स कुले स्याद्यो नो दद्यात्तयोदशौम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पाथसं दक्षिणामुखः ॥

ब्रह्म-लिखित-यमाश्चाहुः ।

पिता पितामहयैव तयैव प्रपितामहः ।

जातं भुक्तं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधु-मसिने खड्गेन प्रयसा पाथसेन वा ।

एष दास्यति नः आहूँ वर्षासु च मघासु च ॥

पाञ्चवल्क्योऽपि ।

यहदाति गयास्यसु सर्वमानन्यमद्रुते ।

तथा वर्षान्योदशां मघासु च विग्रेवतः ॥

मैत्रेयस्यामनीतायां मघायुक्तां न्योदशौम् ।

प्राप्य आहूँ मकर्त्तव्यं मधुना पाथसेन'वा ॥

प्रशस्ततरा चैवा तिथिर्भाद्रपदपरपक्षेभ्यः तिथ्यन्तरेभ्यः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

यो वा संवर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्नात्तविक्रवान् ।

आहूँ तेनापि कर्त्तव्यं तैत्तिरेयैः सुषधितैः ।

त्रयोदशां विग्रेषेण वर्षासु च मघासु च ॥

नाम्नात्परतरः कालः आह्वेय्यन्यत्र विद्यते ।

यदत्र शास्त्रात्परतो गृह्यन्त्यस्य तमवधम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् येष्टं स्यादक्षिपायनम् ।

चातुर्मास्यं तु तत्रापि प्रसुप्ते केशवेऽधिकम् ॥

ग्रीष्मपक्षः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पक्षपूर्वञ्च तत्रापि दशपूर्वं ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता च तत्रापि ग्रस्ता राजन् चयोदशी ॥ इति ।

अथ 'पक्षपूर्वं' पक्षमीमारभ्य, 'दशपूर्वं' दशमीमारभ्येत्यर्थः ।

आवग्रहकश्च तच्छाब्दः ।

उक्तं हि विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुक्कालममावास्या नित्यं पार्विवत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवशी च नृपोत्तम ॥

ग्रीष्मपक्षमतीतायां तथा ज्येष्ठा चयोदशी ।

अष्टकावष्टकास्त्रिंशत्तथैव च नृपोत्तम ॥

एतांस्तु आहुक्कालान् वै नित्याभाह प्रश्रयतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो चरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽष्टका माघी-ग्रीष्मपक्षे ज्येष्ठा चयोदशीत्युपन्यस्य एतांस्तु आहुक्कालानित्यमुमेव श्लोकयुक्तवान् ।

अथात्र निषेधवचनानि ।

व्योतिर्लह्यति ।

ज्येष्ठपक्षे चयोदशा आहु च कुरुते नरः ।

पक्षेन तस्य जानीयान् ज्येष्ठपुत्तस्य निश्चितम् ॥

पदविग्रह्यते ।

यदी चयोदशीश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।

उपवासस्य संक्रान्तौ वक्षणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

वामनपुराणे ।

चयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् यदी ।

नेत्यतेऽप्युपवासस्य कैश्चिद्विद्वद्वद्वये ॥

आपस्तम्बः ।

चयोदशां वज्रपुच्छो वज्रनिधो दग्धगोपापत्यो दृक्सारिणश्च
भवन्तीति ।

क्रात्यायनस्त्राह ।

द्युवानस्य चिपल्ले इति ।

स्कान्दे नामरक्षणे ।

यो वाञ्छति वरो मुक्तिं पिबेति सह पात्नव ।

अमन्तानस्य यस्यस्तु श्राद्धे प्रोक्ता चयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात् तस्य वंशप्रचरो भवेत् ॥

आनर्त्त उवाच ।

चयोदशां कृते श्राद्धे कस्मादंशचयो भवेत् ।

एतन्मे सर्वमाचक्षु त्रिसरेण मन्त्रमुने ।

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आमीद्रव्यान्तरे कण्ठे पूर्वं पार्थिवसन्तम ।

सिताद्यो नाम पाश्चात्तदेष्टव्यं पिब्यभक्तिमान् ॥

मधुना कालशक्तेन सङ्गमायेन वैरसम् ।

न हि श्राद्धं चयोदश्या कुरुते पायसेन च ॥

कदाचिद्वाक्ष्यैर्भूयः संपृष्टः कौतुकान्वितैः ।
 अत्रेषु विद्यमानेषु विचित्रेषु कुतो नृप ॥
 अस्वादु खट्वमांसं नः कास्यशाकं प्रयच्छति ।
 अमृत्याख्येयमित्याहुः आह्वे दत्तं हविर्दिजे ॥
 इति तदुच्यतेऽस्माभिस्तद्दाने कारणं वद ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां नृपोऽमवीत् ॥
 अवाच्यमपि वक्ष्यामि शृणुध्वं सुममादिताः ।
 अहमासं पुरा हिंसे लुब्धकं पितृभक्तिमान् ॥
 भ्रमन् कदाचिन्नाप्तोऽहमग्निवेग्नाश्रमं निशि ।
 स शिथिलादिशन् विप्रो दूरस्थेन मया श्रुतः ॥
 अग्निवेश उवाच ।

अचे पैशे यदा चन्द्रो हंस्येव करे स्थितः ।
 यथोदग्गान्तु मा छाया विज्ञेया कुम्भराक्षया ॥
 आह्वेऽप्यनिप्रसक्ता मा पितृणां शत्रुकारिणी ।
 तस्मातः आह्वमश्वाराः संस्क्रियन्तामनः शुभाः ॥
 'पैशमृत्तं' मया । 'हंसः' सूर्यः । 'करः' हस्तः ।

सिताम्ब उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्यैवमचिन्तयम् ।
 अहमपि करिष्यामि भानः आह्वकियामिति ॥
 ततः प्रभाते आह्वीयद्रथारणं पर्यटन् वने ।
 यद्वाराय कान्तशाकं मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथोपपद्येदेर्द्वयेत्यथोदग्गां ममादितः ।

निजान् पितृन् समुद्दिष्टः स्वजातीयानमोजयम् ॥
 आहूतेन तादृशेनापि पितरो दादशब्दिकीम् ।
 दृष्टिमापुरहन्नापि नृपो जातिधरोऽभवम् ॥
 अतो मघाचथोदशमेतेरेव हि साधनेः ।
 करोमि अहूया आहुं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये शन्ये च जना भुवि ।
 अन्नपन्नं चयोदश्यां आहुकर्तुं चुधान्विताः ॥
 देव्यांस्तवस्तस्तेषु वसु-रूपादयः सुराः ।
 नमस्तस्य चयोदश्यां आहुं कर्तुं दान्विताः ।
 प्रापुः परमां सिद्धिं स्रज्जमानाः सुरोत्तमैः ॥
 अद्यप्रभृति यः आहु चयोदश्यां करिष्यति ।
 कन्यागते सहस्राब्धौ तस्य आहुस्य स्रजयः ॥
 इति प्रायेण देवानां निर्दग्धेयं महातिथिः ।
 ततः प्रभृति नैतस्यां क्रियते आहुमुत्तमम् ॥
 यः प्रमादाच्च कुरुते तस्य आहुस्य स्रजयः ।
 एतच्चयोदशीआहुं वशोष्णेदस्य कारयम् ॥
 अतः आहुं विना देवं तद्दिने मधुपाययम् ।
 छद्ममांसं काशशाकं मांसं वार्भीणस्य च ॥

‘वार्भीणसः’ दृष्टव्यम् ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं चोरोदनमतुत्तमम् ।
 तस्मिन्नहनि निषेधः पितृणां तुष्टये नृप ।
 तस्यभावेऽपि दातव्यं जलं तिलाविमिश्रितम् ॥ इति ।

अथ केचिदाहुः । अथोदग्रीयाद्भविषेधवाक्यानामप्रामाण्यमेव
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमिव्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्यतिर्हि
 स्त्राध्यायत्रयमिद्वृत्तरत्नात् वज्रभिः मन्मदायेन पद्यमानत्वाद्यापभ्रष्ट-
 पाठासम्भवात्सूक्ष्मात्तराद्य चुद्वृत्तरेभ्यो नाममात्रेणायप्रसिद्धेभ्यः केन-
 चिद्व्यपद्यमानेभ्योऽनवस्थितपाठेभ्यः सम्भावितभ्रान्त्यादिमूलेभ्यः स्व-
 विरोधे प्रत्यक्षश्रुतिवद्बलौयस्येति ।

अतएव दृष्टस्यतिः ।

वेदार्थप्रतिबद्धत्वात् प्रामाण्यं तु मनोः स्यत् ।

मन्थर्यविपरीता तु या स्यतिः सा न प्रस्यते ॥ इति ।

मनुरप्याह ।

यः कश्चित् कश्चित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

न सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि न ॥ इति ।

उच्यते । यन्नावदुक्तं मनुस्यते. श्रुतितुल्यत्वेन विद्वद्भूतस्यन्तरेभ्यो
 बलीयस्त्वमिति तत्कल्पनाभावं । दृष्टस्यतिवचनम् अन्धर्यविपरीतानां
 मुह्यदिसृतीनामप्रामाण्यमाह, न तु शिष्टेष्वेवर्षिकसंज्ञितकाव्या-
 यनादिसृतीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यस्य प्रामाण्यहेतोस्तास्यपि
 विद्यमानत्वात् । अतो मनुशब्देनाप्य वेदार्थस्यन्तरिः काव्यायनादयो-
 णुपसङ्गान्नो । अथवा मनुज्ञाने इति धातुपाठ्यात् वेदार्थज्ञानवाच्य-
 निर्भनुरुच्यते । तस्मात्समनुस्यतिविरोधेऽपि काव्यायनादिसृतीनां
 नाप्रामाण्यं भवितुमर्हति ।

अन्ये लाङ्कः । कश्चिदपि आहूय निषेधानुपपत्तेर्निषेधवाक्या-
 भामप्रामाण्यमिति । तथाहि न तावचित्यस्य आहूय निषेधोऽयं ।

यत आह मनु ।

दद्यादहरह आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूत्र-कलैर्वापि पित्तम् प्रीतिमावहन् ॥

दक्षोऽप्याह ।

अजाता चाप्यजना च अदत्ता च समनुते ।

देवादीनामृषीभूता यमज्ञ य मजत्यथ ॥ इति ।

पण्डितपरिनोवेत्तु “मरक य मजत्यथ” इति चतुर्थं याद पठित ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

तस्मात्पुत्रेण तुष्टेन देवर्षि-पितृ देवता ।

भूतानि चानुदिवस पोष्याणि स्मृतुर्वया ॥

तथा “अहरह कृधाकुर्यादोदपाचाक्षपैव च पितृयज्ञ समाप्नो-
तीत्येवमेतैर्वचनैर्निर्णयस्य आहुसाहरहर्विधानात्करणे चाधीगमना-
भिधानात् चयोदभ्यां तदनुष्ठानं न प्रतिषेध प्रतिषेक्षुमर्हति ।
नापि नैमित्तिकस्य निषेध । न तावच्छ्रुताहनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्य ।

श्रुताहनि ॥ दत्तस्य प्रतिमास तु वत्सरम् ।

प्रतिवत्सरं चैवमाशमेकादशेऽहनि ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

तत' सवत्सरं प्रेतायाच दद्याद्यस्मिन्नहनि ग्रेत आदिति ।

आहुना चैव सर्वेषां श्रेष्ठं सवत्सरं स्मृतम् ।

तत्रयज्ञेन वै कुर्यादकुर्वचरकं प्रजेन् ॥

एवमन्यास्त्रि स्मृतिषु च पुराणेषु च श्रुताहनिर्विहितस्य

मृताद्यादिव्यपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
वृद्ध्यादिनैमित्तिकस्य ।

अकृता माद्वयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा ह्यनुमिच्छन्ति भातरः ॥

वृद्धिश्चाद्भुतं कर्त्तव्यं जातकर्मदिक्तेषु वै ।

तच्च युष्मान् दिजानाकृमाद्वपूर्वांश्च माद्वत् ॥ इति ।

पुत्रजनानि कर्त्तव्यं जातकर्मभ्रमं नरैः ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मवदावश्यकत्वेन
विहितत्वात्तदनुष्ठानमिति न प्रतिषेधः प्रतिषेद्धुमर्हति । नापि
अयोद्ग्रीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव । यतः ।

नेष्टेन्नयोद्ग्रीमाहं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

एकैकस्य न क्षुप्यांश्च पार्वणन्तु समाचरेत् ॥

इति तस्याथावश्यकत्वेन विधानात् । एकस्यैव ॥ वर्गस्य ॥ क्षुप्यांश्च
पार्वणन्तु समाचरेत् पितृवर्गस्य मातामहवर्गस्य चैवं वर्गद्वयस्य तु
क्षुप्यादित्यर्थः । न चैकवर्गाय दीयमानस्य आहुतस्य निषेधः, तथा-
विधस्य तन्निमित्तकस्य आहुतस्य प्राप्तेरभावात् ।

पितरो यच्च पूज्यन्ते तच्च मातामहा भुवम् ।

इति धौमवचनेन वर्गद्वयस्यैव आहुतिविधिदर्शनात् । नापि
काम्यस्य, तस्यापि अयोद्ग्रीसमन्वेनैव विहितत्वात् । तदेवं विषया-
वभावात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति । उच्यते । नित्यनैमित्तिक-
कस्य ॥ कदाचित् प्रतिषेधो भवति यथा सूतकादौ । विशेषवि-
हितस्यापि अयोद्ग्रीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्याप्यविशेषेण

प्रतिषेधः सम्भवति । यथा “नातिराचे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र
घृहणप्रतिषेधः । अयोदशीआहुस्तु च नित्यत्वाच्चयाकषश्चिदनुष्ठान-
प्राप्तौ सत्यामपि धौम्यस्तौ व्यामोहादेकवर्गोऽयथाहुस्यानुष्ठाने
प्रसक्ते प्रतिषेधसम्भवात् । तस्मादिषयासम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानां
प्रामाण्यं ममम् । तस्मादत्र व्यवस्था वक्तव्या ।

तत्र तावच्छुद्धरः ।

मघाअयोदशीआहुविधिवानि वर्गदयोद्देशेनानुष्ठीयमानं
आहुमाश्रयन्ते निषेधस्वेकवर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानम् ।

अतएव काष्ठांशिनः ।

आहुं भैवैकवर्गस्य अयोदशानुपक्रमेत् ।

न ह्यज्ञास्ते अयो यस्य प्रजां विंशन्ति तस्य ते ॥ इति ।

एकवर्गस्य पित्रादिमाचक्ष्य गोपक्रमेत् किन्तु मातामहादि-
घक्षितस्य कुप्यात् यथां पुरुषाणां आहुत्करणे न अयोदशीप्रतिषेध-
दोष इत्यर्थः ।

अन्ये ज्ञातः । सन्ति प्रमौतानां पितृभाववृत्तानां वर्गाः पितृ-
वर्गो मातृवर्गो मातुलवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पितृपत्नीयाणां
घपिष्ठानां वर्गो मातृपत्नीयाणां घपिष्ठानाञ्च वर्ग इत्येवं वर्गद्वयम् ।
एषां वर्गाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यैव वर्गस्य सर्वेषां वर्गाणां आहुं
सम्वाधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य आहुं हतं
करिष्यते च कस्यचिदित्येवमादि किञ्चित्कारणभुजस्यैव मघा-
अयोदशां न कर्तव्यं किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्तव्यम् । यतो मघा-
अयोदशा. पितृपत्नीकारणसम्भवात् । तिर्येणः । अन्ये श्रेष्ठतमत्वात्

सर्वेषां मित्रेणा मधुमिश्रपायमादिद्रव्येण दीयमानस्य आहूत्या-
पेक्षितत्वात् येभ्य एव न दीयते न एव कुपिता आहूकर्तुं प्रश्ना
मागयन्तीति वर्गद्वयस्य विषयत्वेन बह्वोपश्रुतिः प्रामाणिकी । तदेव
निषेधवाक्यानामेकमेव वर्गस्य क्रियमाणं आहू विषय इति सिद्धम् ।
अग्रे स्वाङ्ग पुत्रवत्तापि गृहिणा क्रियमाणं अयोदशीश्राद्धं विषय-
इति । यथाह ज्योतिर्दृष्टस्यति ।

कृत्वापि अयोदशी च श्राद्धं कुरुते मर ।

पञ्चम तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

वर्जिभ्रमन्ते ।

गृही अयोदशीश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।

उपवास च श्राद्धाभौ यक्षणे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

अयोदशीश्राद्धं वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।

नेत्यति उपवासस्य कसिदव्ययनदये ॥

आपसाभ्य

अयोदशी बह्वपुत्रोदरर्जनीयापत्योयुवमारिणश्च भवन्तीति ।

कात्यायनस्याह ।

पुत्रानक्षत्र विषयो इति ।

गोविन्दराजस्तु पुत्रमरणरूपेण दोषेण अयोदशीश्राद्धनिवृत्ति
मन्यते । न ह्येवमाह, निवोगिकत्वादस्य फलस्य काम्यमानसेवैतद्ग-
वति, न तत्रमेव । तदुक्तम् ।

काम्यमान फलं ज्ञानं नानिच्छोऽस्तद्गविष्यति । इति ।

तस्मात् क्रियमाणेऽपि श्राद्धे ॥ पुत्रमरणरूपमकाम्यमानं कर्मफलं
भविष्यति, इति गृहिणा पुत्रवतापि कार्यं चयोद्ग्रीश्राद्धमिति ।
तदयुक्तम् ।

चयोद्ग्रीश्राद्धं वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।

इत्यादि निषेधवाक्येऽपेक्षितानर्थरूपफलविशेषप्रापणं “यद्यत्वं तस्य
जानीयाज्येष्ठपुत्रस्त निश्चितमित्यादिवाक्यैः कियते न पुनः कस्य-
चिन्नरूपे अभिचाररूपं चयोद्ग्रीश्राद्धं विधीयते, निषिध्यमान-
क्रियाफलस्यानर्थरूपत्वाच्च कश्चिदिच्छति । न च सकृदुद्धरितं वाक्यं
कश्चित्पुरं प्रतिष्ठार्पणेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं
शक्तं, वाक्यभेदप्रवृत्तात् । पण्डितपरितोषकारस्त्वेवं गोविन्दराजमतं
प्रतिषिद्धेन । न तावदत्र स्वर्गकामो यजेतेतिवत् कामपदं भूयते । न
चाभिचरन् यजेतेतिवत् फलसम्पन्नबोधकं वचनमस्ति । न च
विश्वजिह्वाभिषववदध्याहार-विपरिणामौ सम्भवतः, अन्यथायुपपत्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इत्यादिश्रुतीनां वर्त्तमानापदेशन्यायेन पर्वश्राद्धनिषेधभूतार्ता
निन्दार्थवादतयोपपत्तेस्तत्र कुतोऽत्र फलपदप्राप्तिदूरे च काम्यमा-
नता । तदाह ।

न ज्येष्ठं काम्यशब्देन दिना युक्ता फलयुतिः ।

वर्त्तमानापदिष्टेन करणत्वं न गम्यते ॥

इति । तस्मात् ।

हृण्यपत्ते चयोद्ग्रीं यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्येष्ठपुत्रस्त निश्चितम् ॥

इत्यादिश्रुतीनामर्थवादतयोपपत्तिः, यथा “वर्हिषि रजतं न देय-
मिति श्रुतेः “पुरा चास्यं संज्वराद्भूते रोदनं भवति यो वर्हिषि रजतं
ददातीति। किञ्चैवंवादिना “निच्छेद्ययोदशीआहुं पुत्रवान्यः सुतायुषे।
एकस्यैव न क्षुप्यात् स पार्वणन्तु समाचरेदिति कथं समर्थनीयम्। तस्मा-
दविचारितमनोहरे गोविन्दराजसाख्याने नातीवादरः करणीयः ।

यत्तु कैचिदुक्तं मघावेयोदशां आहुचरणस्य धर्मरूपत्वात्
तदनुष्ठाने पुत्रमरणानिष्टं फलं भवतीति न युक्तमिति । तथा
तप्ताः सन्तः पितरोऽनिष्टं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति । तत्र
वक्तव्यं । यतः शास्त्रबोधितोऽप्यौ न युक्तिमात्रेण निवर्तयितुं शक्यते
शास्त्रैकगम्यत्वात्-युक्तविषयत्वात् ।

यत्तु महाभारते दानधर्मेषु ।

शातीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहुं ययोदशीम् ।

नावश्यान्तु युवानोऽस्य प्रमोघन्ते नरा गृहे ॥

इति पुत्रनरवरूपस्य दोषस्यापस्तम्बाद्युक्तस्य निराकरणं कृतं, त-
दपि नात्यन्तकृतं। नावश्यमित्यभिधाने दोषस्य पात्रिकत्वाभ्यनुष्ठानात्।

यत्त्ववशं न क्षियन्त एवेति अतिचन्द्रिकाकारस्य व्याख्यानं
तदयुक्तम् । उदाहृतवाक्यविरोधात् । तस्मात् पुत्रवता गृहिणा
ययोदशीआहुं न कर्त्तव्यमिति । तदयुक्तं । पुत्रवतोऽपि गृहिणो-
ऽनेकवर्गस्याहुनुष्ठाने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् ।

केचित्तु तत्पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण आहुचरणे निषिद्ध-
मित्येवंविधं विषयमाह । तदयुक्तं । पायसादिद्रव्येणापि आहुकरणे
नागरखण्डे दोषस्तोभ्यत्वात् । पुत्रवतोऽपि गृहिणोऽनेकवर्गस्याहु-

सुप्ताने दोषाभावस्य पूर्ववाक्यावगतत्वात् । हरिहरस्तत्रैव दूषणमु-
क्तवान् । अप्रकृतेतत् अप्रदार्थवाक्यापत्ते । पुत्नी गृही आह न
कुर्यादित्येते षडार्था पाचस्यतिरिक्तद्रव्येण आह न कर्तव्यमिति
च वाक्यार्थ इति ।

खयच्चेदृग्री व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपक्षान्तर्गतमध्याह्नित-
त्रयोदशा नित्य महाशयस्य आह । तदर्थमेव च पितृणां पौरा-
णिकीगाथासु सुत्तप्रार्थन मन्त्रता प्रबन्धेन श्रुयते । अत्र चयोदग्री-
आह्ननबन्धौनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदापरपक्ष-
चयोदग्री परित्यज्य शेषास्त्रेकादशसु चयोदग्रीषु कृतार्थवन्त्वात्मान-
मिति । एतत्तु विशेषतो भाद्रपदापरपक्षचयोदशमेव आह्ननिषे-
धस्य नागरखण्डेतिहासे खण्डमेव दर्शितत्वात् अनतिस्मात्तर्हीय । तदेव
निषेधवाक्य एकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणआह्नविषयमिति सिद्धम् ।

तथाच वचनान्तरम् ।

नेच्छेन्नयोदग्रीआह्न पुनवान् च सुतायुषे ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वण्य समाचरेत् ॥

अत्र केचिदाहुः किमत्र निषेध वर्द्धयि रजत न देयमिति वत्,
उतोक्तानुवाद ॥ मिरा मिरेति ब्रूयादिति वत् । पूर्वस्मिन् कल्पे
अभागिप्रतिषेध, न खलु पार्वण्य कुर्यादित्युक्ते कथमप्येकवर्गमाप्ति-
रस्ति । पर्वणि अमावास्याया क्रियमाणत्वात् पार्वणम् । तत्र च
त्रिपौरुषेयत्वविधिः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

द्वौ द्वौ प्राक् च पितृ एकैकमुभयत्र वा ।

भिन्नगोचराणां दौष्टिचादीनामनपत्यमातामहव्याहृदिश्राद्धमेको-
द्विष्टमेवेत्यर्थः । तेन दशंवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौरुष-
मिति पुनरभिधानात् पितृव्याहे पितामहादीनां परिसङ्ख्या
भवति । ननु अक्षिपुष्टं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य नि-
यमात्रित्वस्यैवोद्देशविशेषकत्वेनाविवक्षितत्वात् न मातामहादि-
परिसङ्ख्या ।

नैवम् । व्याहृति चिदेवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दशंवत्साद्यप्योद्देश-
इति वचनात् सपिण्डीकरसोत्तरकाष्ठं मृताद्येऽपि धामान्येन त्रिदेव-
त्यप्राप्तिरिति चेत्, एवं तर्धेनैव मातामहादीनां परिसङ्ख्या भवि-
ष्यति । किञ्चौरसस्य त्रिपौरुषमिति अपि त्रिपौरुषस्याविवक्षितत्वे
वाक्यमेवामर्यकं स्यात् । न हि त्रिपौरुषमत्रिपौरुषश्च श्राद्धमस्ति येन
त्रिपौरुषमौरसस्य अत्रिपौरुषमन्येषामित्येवं व्यवस्थानाख्यानयकं वाक्यं
भवेत् । एकवर्गोपसक्तविहितश्राद्धनिषेध एवार्थ भवन्निति चेत् ।
न । व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धप्राप्तेरपि प्रागभिहितत्वात् तथापि
निषेधप्रतिपत्तेर्दुर्निवारकत्वात् । अस्तु उभयत्रापि निषेधप्रवृत्ति-
रिति चेत् । न । विधिद्वेषप्रसङ्गात् विधिप्राप्तप्रतिषेधे प्रास्ता-
नरबाधसपेक्षत्वात् व्यामोहप्राप्तप्रतिषेधे च तत्परिपेक्षत्वात् । वैय-
म्यपरिहाराय विधिप्राप्त्यैव निषेधोऽस्त्विति चेत्, प्रास्त्यार्थं विना
निषेधसम्भवे तद्वाधस्यानुपपत्तेः । तेन यथा रागप्राप्तत्वामे विधि-
सृष्टे निषेधो न प्रवर्तते एवं व्यामोहप्राप्तत्वामेऽप्येति न किञ्चिद-
नुपपद्यं । “पितरो यव पूज्यन्ते” इति धौम्यवचनेनैव अयोदशग्रामये-
कदशश्राद्धनिषेधविहितः, विशेषनिषेधोऽयं दोषविशेषप्रदर्शनार्थः ।

स च दोषविशेष “आहु नैवैकवर्गयेति कार्णाग्निनिवृत्तेन दर्शित ।

यत्नपुनर्मरण इत्यकारप्रसङ्गे व्याख्यानं कृतं तदप्युक्तं । उदा-
 हतनागरखण्डेऽपि इतिहास-कात्यायनादिवक्त्रविरोधात् । यत्तु
 विषय इत्यशेषकार्यत्वेन व्याख्यानं तदपि सत्त्वप्रसङ्गादप्युक्तं ।
 यत्तु यथोदया बह्वपुत्रादिफलमवश्यं तदनेकवर्गशाहुविषयः यथो-
 क्तम् निषेधे सति पार्वणासुवादासुपपत्तेर्निषेधो विधिश्चेति द्वयमभ्युप-
 गम्य, नैकैकसमये तद्युक्तमिति, तदप्युक्तं । विधि निषेधयो-
 रभयोरपि प्रतीतेर्बाधकाभावात् । एकवर्गशाहुनिषेधेन बह्वर्गं
 वृद्धिशाहुष्यं प्राप्तेस्तद्विधानार्थं “पार्वणन्तु समाचरेदिति विधिरभ्युप-
 गम्य । अन्यथा भवत्पक्षेऽस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । आदेतत् एव सति
 यथाहशाहुमपि व्यावर्त्तते तच्च पाट्पौरुषत्वाभावात् । अथोच्यते
 पाट्पौरुषत्वाभावेऽपि पार्वणविधिना क्रियमाणत्वात् पार्वणं । तर्हि
 वृद्धिशाहुमपि न व्यावर्त्तते तस्यापि पार्वणविधिनासुषौयमाणत्वात् ।
 उच्यते । यथोदया क्रियमाणस्य मुख्यपार्वणविधिना क्रियमाणस्य
 मुख्यपार्वणत्वाभावात् पार्वणसदृशं पार्वणमित्यभ्युपगम्य । यथाह-
 शाहुष्यं सदृशं वृद्धिशाहुष्यं न तथेति तदेव व्यावर्त्तते न यथाह-
 शाहुमिति केचित् । तदप्युक्तं । पाट्पौरुषस्य आहुस्याविमुसदृशस्या-
 क्षाभे यथाहदिशाहुष्यादृत्तेरपि युक्तत्वात् । एतेनैव हि द्वे एकवर्ग-
 शाहु सर्वमपि न कर्त्तव्यमित्यपरे । तदप्युक्तं । निषेधो हि आसो-
 षप्राप्तशाहुविषय इत्युक्तं । तेन तत्पर्यासोचनया तावत्सिद्धिजन-
 याहशाहुदि न व्यावर्त्तते । नापि “पार्वणन्तु समाचरेत् इत्यशाहु-

भरणादिषु । किञ्च याज्ञवल्क्येन आतिशेखं त्रयोदशौश्राद्धफलमुक्तं
न तु व्योष्ठमुत्तमकरणम् ।

वृद्धमनुशाह ।

द्वादशां भूर्तिर्मन्त्रश्च त्रयोदशां वज्रप्रजः ।

आयुधन्तो प्रजासैव धन वस्त्राश्च विन्दन्ति ॥

तथाच मयाचयोद्गौश्राद्ध विधापादतु' शङ्ख-लिखितौ ।

प्रजां पुष्टिं यशः स्वर्गमारोग्य भूतिमेव च ।

नृणां याद्वे तथा प्रीता प्रयान्ति च पितामहाः ॥

ज्ञातौगाश्च भवेच्छ्रेष्ठः सुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशौम् ।

गावग्बश्च युवानोऽस्य प्रधियन्ते नरा गृहे ॥ इति ।

तदेतदयुक्तम् । तथाहि तत्र यन्तावदुक्तं नैकवर्गश्राद्धं सपिण्ड-
ममन्तरैश्च कचिद्विहितमस्तीति । तदयुक्तं । जयाहश्राद्धसाधने-
वर्गीयस्य विधानात् ।

यत आह बहुहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पित्र्यस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विज्ञेयो वचनाहस्यमापकात् ।

कालभेदेन तन्त्र साद्वैश्वभेदेन चैव हि ।

तस्मान्तत्र विधानानु यौगपद्य प्रतीयते ॥

अमावास्यादिकालेषु कालैकत्वात् सक्रिया ।

मृताहनि तदाभावात् युज्येत सक्रिया ॥

अस्यायमर्थः । "अमावास्याएकारहिरित्यादिना याज्ञवल्क्य-

वचनेन पित्र्याद्भ्यश्च आमान्येनामावास्यादिकाञ्च उक्तं । य च युग-
पदनुष्ठायमानयोः पित्र्याद्भ्य-मातामह्याद्भ्योरङ्गुलीनावगन्तव्यः ।
“मातामहानामण्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
वैश्वदेविकतन्त्रस्याभिधानस्य युगपदनुष्ठान एवोपपद्यमानत्वात् । अत-
एककाल एवानुष्ठीयमानमेनावगतयोः पैत्रक-मातामह्याद्भ्योः स-
मानतन्त्रता युज्यते । नृणां तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात् पित्र-
मातामहचयाहभेदेन मातामह्याद्भ्यश्च पित्रचयाहो न काल इति
तन्निबन्धनात् समानतन्त्रता न युज्यते । मन्वेतेनैव न्यायेन पित्र-
पितामहादिचयाहभेदात् पित्रचयाहे पितामहादीनां आहुं न
कर्त्तव्यं स्यात् ।

मैवम् । “कुर्वीत दर्शवस्त्राद्भ्यमित्यतिदेशवचनात् पितामह-
प्रपितामहयोरपि पित्रचयाहे देवतात्वात् । न च वाच्यं दर्शव-
दित्यतिदेशवचनादेव ।

पितरो यच्च पूज्यन्ते तच्च मातामहा भुवम् ।

इति वचनात् मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

यत आह याज्ञः ।

दर्शवस्त्रात्तपोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

आह पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वमीरसस्य त्रिपौरुषम् ।

सर्वधानेकगोत्राणामेकस्यैव गृतेऽहनि ॥

देवत्वं गतस्य सपिण्डीकरणेन पित्र्यत्वं प्राप्तस्य पितुः त्रयस्य
मीरसस्य पुरुषस्य त्रिपौरुषं त्रिदेवत्वं आहुं कर्त्तव्यं अनेकगोत्राणां

वर्गद्विष्टयाद्वय चयासादियाद्वानाञ्च व्यावृत्तिः चयोदशामावश-
कविहितयाद्वविशेषविधितयोपपत्तेः । तथाहि “आद्वकालममावा-
स्यामिति, “अमावास्याशिखोऽष्टका इति विष्णुधर्मोत्तर-विष्णु-
सूक्तिवचनाभ्यामुदाहृतचयोदशामावशकं आद्व विहितं तच्च पार्व-
णमेवेत्यनेनोच्यते । एवं चास्मिन्नुपपद्यमाने वाक्ये ॥ आद्वान्तर-
निष्टचिपरमे प्रमाणमस्ति । तेनैतस्मिन् यामोहप्राप्तैकवर्गयाद्व-
निषेधोऽयमेकस्यैव न कुर्यादिति । पार्वणं समाचरेदिति तु चयो-
दशौविहितावश्यकयाद्वविशेषविधिरिति । नतु तच्चाप्यतिदेशादेव
पार्वणसिद्धिरिति किं विधिना । उच्यते । पितृव्यादौनामेकोद्दिष्टं
प्राप्तं तद्वाधनार्थमय पार्वणविधिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वण ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु ॥ इति ।

एतत्पितृव्यादिममभिव्याहारात् मातृव्यपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अनुश्रवणा सांवत्सरिकयाद्वमाहापस्यम् ।

अपुत्रा ये मृताः केचिन् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि तु देय स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वण ॥

मित्र-वन्धुमपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारौभ्य एव च ।

दद्यादे मासिक आद्व सावत्सरमतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणाम् सर्वेषामपत्नीना तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अलतविवाहानां ।

अत्रिः ।

भाचे भगिनौ पुत्राय यज्ञुरे मातुल्याय च ।

पितृव्यभुरवे आह्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणं ॥

एवमेभिवांसे. पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तमिति तद्वाधकार्यं पार्वणविधिः । तेन “पितृव्य आह-माह्वयामपुत्राणां तथैव च । मातामहस्यापुत्रस्य आह्वं तत्पितृवद्भवेत्” इति आह्वकर्तृवचनं चयो-दश्रीविषयं शेषः । ‘पितृवदिति पार्वणविधिनेत्यर्थः । यत्तु “पितृवद्भवे-दित्यवश्यकर्तव्यताद्योतनार्थमिति व्याख्यातं तदपुत्रं । पितृवद्भवे-दित्यस्यावश्यकत्वमात्रविषयत्वेन संकोचे कारणाभावात् पितृव्यादिआ-ह्वैकोद्दिष्टविधीनाम् चयोदश्रीव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचः आह्वक-र्तृवचनस्य च चयोदश्रीविषयत्वेन संकोचस्य, पार्वणं समाचरेदित्य-मन्ययाभिहृत्याद्युक्तमाश्रितम् । तेन निषेधवाक्यान्मुक्तैर्नवर्गआह्ववि-पद्याणीति चिह्नं ।

अन्ये तु ।

अयनदितये आह्वं विपुवदितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डभिर्वपणादृते ॥

इति पुत्रस्यवस्नाद्वाह्वपदापरपचनयोदश्याश्च युगादिनात्पि-ण्डनिर्वपणं विना आह्व कर्त्तव्यमिति, निषेधवाक्यानां पिण्डदानमहितं आह्व विषय इत्याहुः ।

काम्यआह्वविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि स्वव्यापनीयानि ।

यतः काम्यमन्य एव आह्वे दोषः स्मर्यते । तथाहि चयोदश्रीआह्व-

कस्तुः श्रान्तियैष्य-चङ्गपुत्रत्वादिफलं कीर्त्तयद्वा व्यामापस्तम्बाभ्यां
पुत्रमरणे दोषोऽपि तत्रैवोद्भाविताः ।

इति अथपरपक्षयोदगीश्राद्धनिर्णयः ।

अथपरपक्ष एव चतुर्दशीश्राद्धनिर्णयः ॥

तत्र पात्रपक्वः ।

प्रतिपत्त्यतिथेर्कां वर्जयित्वा चतुर्दशीं ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ इति ॥

मार्कण्डेय-ब्रह्मपुराणयोः ।

पुत्रानः पितरो यस्तु मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दशीं तेषां द्वाभिमनीयता ॥

ब्रह्मवैवर्त-वायुपुराणयोः ।

पुत्रानस्तु मृते यस्तु मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण च हता ये वै तेषां द्वाचतुर्दशीम् ॥

शृङ्गमनुः ।

चतुर्दशीं वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविशारदाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तास्तु ये च शस्त्रहता रणे ॥

काम्योपक्रमे च मनुः ।

श्रान्तियैष्यं चतुर्दशीं चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरस्तास्तु ये च शस्त्रहता रणे ॥ इति ।

शस्त्रपक्षमुपपन्नं ।

अथएव ब्रह्मपुराणे ।

प्रायोऽनग्रन्-शस्त्राग्नि-विषोदन्धनिनान्तया ।

चतुर्दंष्ट्रां भवेत् आह्वं दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि ।

अपमृत्युर्भवेदेषां प्रसृत्युत्प्रेषाणि वा ।

उपसर्गमृतामास्य विपमृत्युमुपेयवाम् ॥

वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयवा ।

सर्प-आपन्नक्षतामास्य इदं ह्येवदन्धनैरपि ॥

आह्वनीषां प्रकर्तव्यं चतुर्दंष्ट्रां वराधिप ।

तेषां तस्मिन् ह्यते दृष्टिस्तत्तत्पक्षज्ञा भवेत् ॥

‘अपमृत्युः’ अकालमृत्युः अपातप्ररसात्सेव मृत्युरित्यर्थः । यद्य-
भूत-पक्षाद्युपहृष्टा ननु यन्मरणं तदुपसर्गाद्यमरणं । ‘तत्पक्षज्ञा’ सर्व-
स्मिन्नपरपक्षे आह्वकरणादुपाकृतौ दृष्टिस्तावतीत्यर्थः ।

भरौचिरपि ।

विष-सर्प-आपदादिति र्वग्नाच्छाणघातिनां ।

चतुर्दंष्ट्रां क्रिया. कार्या अन्येषाम् विगर्हिताः ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तपोक्ताः । अनेन शस्त्रादिहृताणामेव
चतुर्दंष्ट्रीकाशमात्रं नियम्यते, न तु चतुर्दंष्ट्रासेव शस्त्रादिहृताणां,
किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव आह्वमिति ।

प्रचेतापि ।

रुधारोदण-लोहाद्यैर्विधुआला-विषादिभिः ।

नख-दंष्ट्रिविषयानां तेषां शस्त्रा चतुर्दंष्ट्री ॥ इति ।

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविमस्त्रानारोहण-सगुहकुटाघ-

भिधातोद्वन्मनोपलपातादयः प्रोक्तसधर्माणो मरणोपायाः संगृह्यन्ते ।
यत्तूक्तविहङ्गायै शाकटायनवचनं ।

जलाग्निभ्यां विपत्तानां संन्यासे वा मृष्टे पथि ।

आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ इति ।

तत्प्रायश्चित्तार्थविहितजलान्वादिमरणप्रयुक्तप्राणिविषयम्, ये
तु पापमृत्युवस्त्रेषामेव चतुर्दशा आहुं कर्त्तव्यं । “वृत्तारोहणेत्यादौ
प्रचेतोवचने पापमृत्युप्रायपाठात् । अतएव प्रसीते पथ्यौ विहि-
ताग्निप्रवेगविधिनानुमरणकृतां धोवितामपि न चतुर्दशीआहुं ।
तदेवमविहितैर्जल-ज्वलनादिभिर्द्वैतानां मनु-ब्रह्मपुराणवचनप्रामा-
ण्यात् संश्रम-प्रायोपवेशनमृतानाञ्च कृण्वचतुर्दशीआहुमिति सिद्धं ।
तत्कृतमपिष्ठीकरणस्याप्येकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यं ।

यदाह मार्गः ।

चतुर्दशान्नु यत् आहुं मपिष्ठीकरणात्परं ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥ इति ।

मनुः ।

एकपिष्ठीकृतानान्नु द्रव्यकल गोपपद्यते ।

मपिष्ठीकरणादूर्ध्वं मृते कृण्वचतुर्दशीम् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

शमनमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं मृतैः कार्यं चतुर्दशां महास्रये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पिबत्वं प्राप्तेः पितामहादिभिः मनु मपिष्ठी-
करणे प्रेतत्वपरित्यागेन पिबत्वंप्राप्त्या शास्त्र्यमागतस्यापीत्यर्थः । शस्त्र-

इतश्च पितृमंहाण्ये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे हतेऽपि दिनान्तरे
पार्वणश्राद्धं कार्यं एकोद्दिष्टश्राद्धेण पितामहादिद्व्यभिष्टेः ।
नन्वेवं मृताद्येऽप्येकोद्दिष्टे हते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिद्व्यभिष्टि-
ह्यप्ये कर्तव्यं स्यात् । नैव । पितृमृताद्ये पितामहादेक्षार्पणौघना-
स्मरणान्तत्पूर्य्ये आहुत्यानुष्ठानं स्यात् । महाशये तु ।

काङ्क्षन्ति पुत्र-पौत्रेभ्यः पाचयं मधुसयुतं ।

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पाचयेन तु ॥

मध्वाङ्गतिष्ठमिमेति पितामहादेरपि तर्पणौघनस्मरणान्
तत्पूर्य्ये दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमेव । यच्च तु पितामहोऽपि
श्रद्धादिहस्तकाल्य मंहाण्ये पितामहाश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्ट
कार्यं । तथाच सूत्र्यन्तरे । “एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति ।
एकस्मिन् पितरि पितामहे वा श्रद्धादिना हते पितादिष्वयमर्थे
द्वयोर्वा श्रद्धादिना हतयोश्चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं
कार्यमित्यर्थः । द्वयोरेकोद्दिष्टविधानेन प्रत्येकं श्राद्धे हतेऽपि प्रपि-
तामहाद्व्यभिष्टिह्यप्ये दिनान्तरेऽपि श्राद्धं कार्यं । पितादिषु चिच्चपि
श्रद्धादिना हतेषु द्वयोरेकोद्दिष्टान्वेव कार्याणि ।

अथ कश्चिदाह ।

“एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात्रियु पितृ-पितामह-प्रपितामहेषु
नैकोद्दिष्टविधिरिति गम्यते, तेन त्रिषु श्रद्धादिहतेषु चतुर्दश्यां
पार्वणविधिरेव । युक्तं चैतत् । मण्डूकानामपि चतुर्दशी-
विहितरूपकात्मकत्वात् सत्यपि श्रद्धादिनादिमात्रिहतेककालामग्नय-
निवन्धनस्यैकोद्दिष्टविधेरनवतारात् । अमेनैवाभिप्रायेणपरार्कणाशुक्तं

“तत्र चैकस्य ग्रन्थहृतत्वे एकोद्दिष्टविधानं न चयाणां, तथात्वे तत्र तु पार्वणमेवेति । चयाणां ‘तथात्वे’ ग्रन्थहृतत्वे, नैकोद्दिष्टविधानं किन्तु तत्र पार्वणमेवेति तत्स्थार्थः ।

अन्ये त्वाहुः । अयुक्तमेतत् । “एकस्मिन् द्वयोर्वैद्यस्योपलक्षणत्वात् एकोद्दिष्टविधेस्तु ग्रन्थादिहृतनिमित्तत्वात् कासासम्भवनिबन्धनत्वं कासासम्भवस्याश्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेस्तु निबन्धनत्वे कस्यामावसूत्रलापनेः । अतएव देवस्थामिनाभिहितं, “नित्यपि ग्रन्थादिहृतेषु दृश्यमेकोद्दिष्टमयमेव कार्यं न तु पार्वणं आचतवचनाभावादिति । तदयुक्तं । उपलक्षणेन लक्षणाप्रसङ्गात् ।

अथ ग्रन्थादिहृतानां चतुर्दश्यामेव एकोद्दिष्टमिति वाक्यायावगमात् मृताद्यादौ पार्वणं कर्तव्यं । ये तु चतुर्दश्यामेव ग्रन्थादिभिर्नृतास्तेषां मृताद्ये किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति पश्येयमभिधीयते । चतुर्दशीनिमित्तकस्य मृताहनिमित्तकस्य च आहुकल्पीयकालावमवाप्यकरणोक्त्याप्येन भेदेऽपि युगपद्भेदनिमित्तोपनिषत्ते एकेनैव नैमित्तिकेन कुतपादिकालाविरोधे द्वितीयस्याभवकाग्रे द्वैतकाल-कर्म-देवतैक्ये विरोधापहृष्टात्तस्मै नैमित्तिकानुष्ठाने सति स्रक्तुस्रष्टूपरम्परानुसारान्मृताद्येऽपि वैरेकोद्दिष्टमव्यपरिग्रहः कृतः तेषां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वणपरिग्रहः कृतः स तैरुदितहोमवधावज्जोषपरिग्रहोक्त इवेति चतुर्दश्यामपि न तैरसौ परित्याज्य । यस्तु चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः आहुस्य ॥ चतुर्दशीनिमित्तकस्य न मृताहनिमित्तकस्यापि । अतु चतुर्दश्यां न पार्वणमित्यत्र चतुर्दशीनिमित्तकं यच्चतुर्दश्यामिति विरोधस्या-

धातार-वाक्यभेदौ स्थातां । मैव । मरुतनादिना विशेषलाभ-
स्योपन्यस्तदोपानासदनात् । अन्यथावधातादिनियमोऽपूर्वोपेण न
सम्भवेत् । यच्च नागरखण्डे चतुर्दशां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैकल्प-
सुक्तं । तदपि चतुर्दशीनिमित्तकस्येति । अथ स किं चतुर्दशीनि-
मित्तमेकोद्दिष्टं सृताहनिमित्तं च पार्वणमिति आहुदयं कुर्यात्
एकमेव वा अह्नवैधर्म्याद्भूतमात्रविशेषत्वेन तज्ज्ञानुष्ठानासम्भवात्
संग्रहः । तच्च समानेऽहनि नैकः आहुदयः कुर्यादित्यस्य निषेधस्य
भिन्ननिमित्तकआहुगोचरत्वाभावात् आहुदयं कुर्यात् । मैव । देव-
नैक्यापधानदयसहासुष्ठाने भूयसां आहुधर्माणामनुपस्थाप्य पार्वण-
धर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेनैव नैमित्तिकदयसिद्धौ न भेदेन आहु-
दधातुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दशीआहुमसि कामप्रवण-
प्रवृत्तिमाह नराणां काम्यमहन्नेहत्कटलाचतुर्दशीनिमित्तकै आहु-
ऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति, भवेदेव यदि भूयसामनुप-
स्थोऽपि विशेषो जावगम्येत । अथु वास्यान्तिधौ निमित्तभेदात् नैमि-
त्तिकभेदे आहुदयमिति । महासप्तम्ये च कथञ्चिच्चतुर्दशां आहु-
सम्भवे तत्पञ्चम्ये कश्चिदपि दिने आहु कर्त्तव्यं ग्रन्थान्तर-
सुख्यकालासम्भवेऽपि तत्पञ्चकर्त्तव्यस्य आहुस्यावश्यकत्वात् दिनान्तरे
च शश्वत्तानामपि पार्वणमेव चतुर्दशमेवैकोद्दिष्टविधानात् ।
चतुर्दशां शश्वदिष्टानामेकोद्दिष्ट कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं
नागरखण्डे ।

आनर्त्तं स्यात् ।

कथमाह्वस्तवानाद्य प्रोक्ता आहु चतुर्दशी ।

एकोद्दिष्टं कुतयाच कारणं प्रब्रवीहि मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

वृक्षत्कल्पे पुरा राजन् चिरञ्छासो महाशूरः ।

यभूव यत्नवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितमौनं विधाय विविधं तपः ।

क्षण्यपचे चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व ध्येयं ।

श्रेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्पुराशूरैः ॥

चिरञ्छास उवाच ।

भूताः भेताः पिशाचाश्च राक्षसा दैत्य-दानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधायन्ति मां नित्यं पश्यन्ध्रवः ॥

पितृपचे कृते याद्वे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्तृप्तिः स्यादर्पसत्प्रवा ।

तदेवामत्र दिवसे दक्षुपायं कुरु प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

यः कथिन्नामव याद्वं स्तपित्वं प्रदास्यति ।

पितृपचे चतुर्दश्यां नभस्त्रे मासि संस्थिते ॥

भेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ।

मम वाक्चादमन्दिग्ध ये चान्ये कीर्त्तितास्त्वया ॥

दुर्मृत्युना मृता ये च सपामेयुः क्षताश्च ये ।

एकोद्दिष्टे सुतेर्दत्ते तेषां तन्निर्भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतस्यादर्शनं नृप ।
 हिरण्माचोऽपि संदष्टः स्वमेव भवनं ययौ ॥
 यच्च ग्रस्वहतामाश्च तस्मिन्वहनि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः आह्नं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 सङ्को ग्रस्वहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।
 धुष्यमाना न ते मर्त्या जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुख्यं ये हन्यन्ते पञ्चायनपराधनाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितृमघः ॥
 संसृष्टा अपि वै दिव्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पञ्चानाथं च वा कुर्धुः महारैर्जर्जरीकृताः ।
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्त्रावन्मुवोऽप्रवीत् ॥
 कदाचिद्विज्जितचक्षुः शूराणामपि जायते ।
 तेषामपि दिने तत्र दिव्यं प्रेतत्वश्रद्धया ॥
 अपमृत्युमृतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ।
 प्रेतत्वं जायते यस्मात् तस्मात् तेषां हि तद्दिनं ॥
 आह्नाहं पार्श्ववयेन विशेषेण प्रकीर्त्तितं ।
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मान्न^(१) दिने नरैः ।
 समिष्टीकरणादूर्ध्वं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापद्यः कदाचित्तप्यिता भवेत् ।
 दृष्ट्वा तव कर्त्तव्यं आह्नं तत्र दिने नृप ॥
 पितृमघाद्यास्तथाहि आह्नं नार्हन्ति कर्हिचित् ।

अथ चेद्भ्रान्तितो दद्यात्प्रियते राक्षसैस्तु ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्वाजन् मृत-प्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवाप कर्त्तव्यं न तु पार्वणं ॥
 पिष्टपक्षे चतुर्दश्यां कन्यासंख्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात्कारणात् आहुं पार्वणं नैव कारयेत् ।
 एतस्मिन्नहनि प्राप्ते ध्येयं आहुं भवेद्यतः ॥
 इत्यपरपक्षचतुर्दश्यांकाष्ठनिर्णयः ।

अथायनादयः आहुकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

वपस्त्रवे चन्द्रमसौ रवेश्च
 चिच्यष्टकास्त्रययनदये च ।
 पानीयमथवा तिलैर्बिम्बिभ्रं
 दद्यात्पिबन्धः प्रयतो मनुष्यः ॥
 आहुं कृतं तेन समापदसं
 रक्षसमेतत्पितरो बहन्ति ।

अथ किम् “पानीयमपीति वचनादावश्यकता आहुक्षीयते
 इति मन्यन्ते । यत् “आदित्यसंकमं विपुवदयं व्यतीपातो जन्मर्षं
 चन्द्र-सूर्यपक्षमाथा । एतांस्तु आहुकालान् वै काम्यमाह प्रजा-
 पतिः” इति विष्णुवचने बहणादेः काम्यआहुकालत्वमुक्तं, तत्र
 नित्यत्वनिराकरणधम वाक्यदयवत्त्वेनाग्निहोत्रादिवर्जित्यल-काम्यल-
 योरविरोधात् ।

आह शङ्खः ।

हस्तिच्छायासु बहत्तं यद्दत्तं राड्दर्शने ।

विपुवत्यवने चैव सर्वमानस्यमुच्यते ॥

अजायनद्वयं ।

“विपुवत्सूर्यसंक्रम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने अयमयोर्विपुव-
तोश्च संक्रान्तिपदेनैव मण्डहस्तिज्ञापयि पात्पृथगभिधानं तत्संक्रान्त्यन्त-
रेभ्यो विपुवत्, विपुवाद्यनमिति यथा पूर्वं प्राशस्त्यातिशयप्रति-
पादमार्गमिति मन्तव्यं ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

आह्ने संक्रमणं भागोः प्रशस्तं प्रथिवीपते ।

विपुवद्वितथं तत्र अयने हे विशेषतः ॥

विपुवतोरयनयोश्च लक्षणं नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषनो भातुस्तर्ला वाय यदा ब्रजेत् ।

तदा स्याद्विपुवाश्च कालस्यात्यन्तकारकः ॥

मकरे कर्कटे चैव यदा भातुर्गन्धर्भुष ।

तदायनाभिधानश्च विपुवाश्च विशिष्यते ॥

अस्मिन् काले पिण्डनिर्वपणं विनैव आह्ने कर्त्तव्यं ।

यदाह पुनरुक्तः ।

अयनदितये आह्ने विपुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं^(१) पिण्डनिर्वपणादृते—इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्वपणं विना आह्ने कर्त्तव्यं । एतत्काल-

(१) मुगादिषु च सर्वाद्य इति अ० ।

निमित्त एव आहुते पिण्डनिर्वपणप्रतिषेधोऽयं, ॥ मृताद्यादिनिमित्तकप्रसङ्गादयनादिस्थापनिते, यस्मात् “अयनदितये आहुमित्यनेनायनादिभिर्नित्याश्वितं आहुमवमस्यते । तन्निमित्तकमेव च तैर्नित्याश्वितं मान्यत् नित्यान्वयस्यानित्यान्वयाद्दलीयाम् भवति ।

किञ्च ।

अथ हि विधीयमानस्य आहुस्य पिण्डनिर्वपणादृते इति विशेषणं न प्रसङ्गात् तत्कालपतितमृताद्याह्यमाश्रयितुमर्हति यद्येवविधेयाहमेतेषु कालेषु विधीयते, तथाहि भावार्थविधिरित्येष गुणो भवति ।

भातातपस्यतौ खिन्नपुराणे च ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वे राहदृग्ने ।

अकुर्वाणस्तु यश्चाहुं पदे गौरिव बौदति ॥

इतिवचनं आहुत्यावश्यकतां गमयति ।

धूर्तपुराणे चास्य आहुस्य नैमित्तिकत्वेनावश्यकत्वं प्रतिपाद्य काम्यत्वं प्रतिपादितं ।

अमावास्याष्टकाशिखः पोषमासादियु त्रिषु ।

तिस्र्यान्वष्टकाः पुष्पा माघी पञ्चदशी तथा ॥

चयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विधेयतः ।

तद्यथाकथाद्रुकास्ता नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

वाग्भशानास्य मरणे नारकी स्वादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव आहुतानि गच्छन्ते पक्ष्णादियु ।

अयने विपुले चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तरं ॥

संकान्त्यामन्त्र्यं आहुं यथा जन्मादिनेभ्यपि ।

नचनेषु च सर्वेषु कार्ये काम्यं विशेषतः—इत्यादि ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेष्वपि ।

विपुले रविसंकान्तौ व्यतीपाते च पुनरुक्तं ॥

आहुर्हर्षद्वयसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मसंशयपीडाम् आहुं क्षुर्यात् चेच्छया ॥ इति ॥

अथ सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा इच्छया आहुं प्रति तस्या
षा आहुं क्षुर्यात् । अथवा पूर्वोक्तेष्वेव कालेषु इच्छया स्वर्गादिफलका
मनया आहु क्षुर्यादिनीच्छयेत्यस्यार्थः । न पुनर्यदीच्छति कर्तुं तर्हि
क्षुर्यादिति ।

इत्ययमादय, आहुकालाः ।

अथ द्रव्य-ब्राह्मणसम्पत्त्युपलक्षितः कालः ।

तत्र शरीतः ।

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पाचञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहुं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि । ‘द्रव्यं’ अन्नादि । योचियत्नादिनिषेध-
विशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य ॥ कालान्तरं प्रतीचेत् । किन्तु तस्मिन्नेव
काले आहु क्षुर्यात् । अथ च सद्य इति वचनादावश्यकम् प्रतीयते ।

यन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहेऽयने ।

आह्लादद्रव्यसम्पत्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ॥

जन्मवर्षहृषीकान्त आह्नु कुर्वीत चेच्छ्रया ॥ इति ।

अत्र चेच्छापदं नित्यत्वेन विरुध्यते, तथा व्याख्यातमेवायमा-
दिश्राद्धकालनिरूपणे ।

मग्नपुराणे ।

यदा च ओचित्योऽभ्येति मृद्वे वेदविदग्निवत् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्य आह्नु विषुववष्पुभ ॥

आह्नीयद्रव्यमग्निर्यदा स्वात्माधुसम्भता ।

पार्वणेन विधानेन आह्नु कार्यं दिव्योत्तमे ॥

विष्णुपुराणे ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्पुण्यलक्षिते काले काम्यमपि आह्नुमुक्त ।

तथाहि ।

तत्र काम्यान् मृगश्वेत्यनन्तरं भवति वचनम् ।

अह्लादमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा दिज्ज ।

आह्नु कुर्वीत विज्ञाय अतीपातेऽयने तथा ॥

इति ब्राह्मणसम्पत्पुण्यलक्षितकालनिरूपणम् ।

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणदो ।

यदेन्दुः पितृदेवत्ये हमयेव करे स्थित ।

निधिवर्षयवज्जौ या च गजच्छायेति सा क्षता ॥ इति ।

‘दनुः’ चन्द्रमाः, ‘पितृदेवस्ये नववे’ मघायां, ‘हंसः’ सूर्य, ‘करे’
हस्तनववे । ‘तिविर्वैश्वखीया’ चयोद्ग्री ।

मरमिहपुराणे ।

हंसं हसस्विते या तु मघायुक्ता चयोद्ग्री ।

तिविर्वैश्वखी नाम सा ष्वाया कुञ्जरश्च तु ॥

मत्स्यपुराणे ।

योगो मघाचयोद्ग्री कुञ्जरश्चावसंभ्रकः ।

अवेन्मघायां संखे च ग्रश्निर्वै करस्विते ॥ इति ।

अयमर्थः सूर्यं हसस्विते चक्ष्राधिष्ठिताभिर्मघाभिः चयोद्ग्री
योगो मज्ज्वायसंभ्रकः च च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति । “विभाषा
मेनासुराष्वायेति क्षायाशब्दश्च नपुंसकत्वं ।

हंसं हसस्विते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा शेया कुञ्जरश्चाया इति वीथावसोऽवधीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः, हसदेवतात् हस्तनववमपि ‘हसः’ । ‘करान्विता’
चन्द्रपुक्कहस्तान्विता ।

संहिकेयो वदा सूर्यं पश्यते पूर्वसन्धिषु ।

मज्ज्वाया तु सा शोका तस्यां आर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

‘संहिकेय’ राहुः । ‘पूर्वसन्धिषु’ अमावास्या-प्रदिपदोः सन्धिषु ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुना वदुदीरितं ।

आहुं साधारणं नाम मुक्ति-मुक्तिफलमदं ॥
 अयने विपुले युग्मे सामान्ये वार्कषंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायाञ्च छप्पपचे विज्ञेयत ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्य-ब्राह्मणमग्नये ।
 गजच्छायायतीपाते विष्टि-वैष्टितिवाचरे ॥

तथा ।

वैशाख्यामुपरागेषु तथोक्तवमहालयै ।

मद्यपुराणे ।

आहुं देयमुग्रन्तीह मासि मास्युपपत्ते ।
 पूर्वमासेऽपि च आहु कर्त्तव्यमृषगोचरे ॥
 नित्य आहुं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गीयते ।
 वृद्धिआहुञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिके बुधे ॥
 कन्यागते मवितरि दिनाणि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहुं तत्तु विधीयते ॥

आह जातूकर्षः ।

यक्षोपरागे च मृते च जाते
 पित्र्ये मघायामयगदये च ।
 नित्यञ्च श्रद्धे च तथैव पक्षे
 दत्त भवेन्निष्कपदसत्तु ॥

अत्र च नित्य दत्तमित्यन्वयावगमात् यक्षोपरानादिषु आहुतादेर्नि-
 त्यता भवति । अथवा “नित्यमदरहर्यावज्जीव पित्र्ये मघायामिति
 भाद्रपदापरपक्षितमघास्त्रित्यर्थः ।

शङ्ख-पद्मयोर्लक्ष्यमपि य एवाह ।

शङ्खमाङ्गरमावास्थां चीरचन्द्रां^(१) द्विजोत्तमाः ।

चष्टकासु भवेत्पद्मं तच्च दत्तं तथाचक्षम् ॥ इति ।

ग्रहस्तार ।

यदा विष्टिर्यतीपातो भातुवारस्तथैव च ।

पद्मकं नाम तत्परोक्षमपनास चतुर्गुणम् ॥ इति ।

विश्वधर्मोत्तरे ।

आग्निनष्टापदं पदं प्रथमं कार्तिकस्य तु ।

यस्तु आहूतं सदा सूर्यास्तोऽयमेधक्षस्तं जमेत् ॥

शिद्रान्धजति सर्वात्मा यस्मिन् काले जनार्दनः ।

तच्च आहूतमपानकं मानं कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अक्षयस्य ततः आहूतं विशेषं राहुदर्शने ।

ग्रीहिपाकेन कर्त्तव्यं यवपाकेन पार्थिव ।

न तौ वर्ज्या मद्याराज विना आहूतं कथञ्चन ॥

प्रातास्तपः ।

मवीदने नवास्ते च ग्रहप्रसापने तथा ।

पितरः स्तुतवन्त्यस्तं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात्यदोषुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-अतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकाक्षः ।

इति नित्यआह्नकाक्षः ।

अथ काम्यश्रावकालः ।

तत्र तावन्तिथयः ।

आह काव्यायनः ।

अथ काम्यानि भवन्ति, स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायाश्च
तृतीयायाश्च सर्वान् कामान् । चतुर्थ्यां शुद्धप्रभवः । पुत्राः पञ्चम्यां । पष्ठ्यां
आह्नभागी । छपिः सप्तम्यां । वाणिज्यमष्टम्यां । एकग्रणं नवम्यां । दशम्यां
गावः । परिचारका एकादश्यां । दादश्यां धन-धान्य-कुलं । शांतिर्यैष्ठ्यं
द्वादश्यां च योदश्यां युवानस्तथा वियन्ते । त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ।
अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वेष्वेवापरपञ्चासु क्रियमाणे पितृन् प्रीणयन्ति । कर्तुः
कालाभिनिधयमात् फलविशेषः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे सतीप्रायम-
पत्य जायते । द्वितीये सेनाः । तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः । चतुर्थे शुद्धप्रभ-
वान् । पञ्चमे मधुमांसो बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रसीयते । षष्ठे दुःशी-
लश्च । सप्तमे छपिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकसुरा । दशमे व्यवहारार्हः ।
एकादशे छप्पायसश्चतुर्धौस । दादशे पशुमान् । त्रयोदशे च बह्वपुत्रो
बह्वमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणश्च भवन्ति । चतुर्दशे तु आयु-
र्येद्धिः । पञ्चदशेषु पुष्टिः यत आह्नं कुर्वन्वाप्नोतीति ।

अधिकारे विष्णुः ।

गृहे सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्या वरां द्वितीयायां । सर्वान्
कामान् तृतीयायां । चतुर्थ्यां त्रिधं । पञ्चम्यां द्युतविभञ्चं । षष्ठ्यां हविं ।
सप्तम्यां राणिञ्चं । अष्टम्यां वाजिनः । नवम्यां नवम्यां । दशम्यां गावः ।
पुत्राः ब्रह्मवर्षस्त्रिंशत्कोट्याः । कनक-रजते द्वादश्यां । धौभाग्यं
चण्डोदश्यां । सर्वान् कामान् पञ्चदश्यां । ब्रह्महतानां आहुतकर्मणि
चतुर्दश्यां ब्रह्मा ।

आहु कुर्पादित्यधिकारे शरीरः ।

पञ्चमी पुत्रकामः । षष्ठी धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं ब्रह्महतानामारोग्यकामः । नवमीं सेवाकामः । दशमीं स-
न्नाहकामः । एकादशीं नृद्विकामः । द्वादशीं स्त्रीकामः । चण्डोदशीं
पद्मकामः । चतुर्दशीं भक्तिकामः । सप्तिकामोऽमावास्यायां सर्वकामः ।
पैठीनसिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामोपजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां नृद्विकामः ।
अष्टम्यां सन्नाहकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्षकामः । दशम्यां सर्वकामः ।
एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां सेवाकामः । चण्डोदश्यां स्त्रीवर्जिनः ।
चतुर्दश्यां ब्रह्मेण हतानां । सर्वकामोऽमावास्यायां ।

मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आहु सुरूपान् सभते सुतान् ।

कन्यकान् द्वितीयायां तृतीयायान् मन्दिनः ॥

पशून् चतुर्थ्यायान् पञ्चम्यां गोमनान् सुतान् ।

षष्ठ्या द्युतं हविं वापि सप्तम्यां सभते सरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं समते आहूदः सदा ।
 स्नाधवस्यामेकसुरं दशमान्तु सुरं वज्र ॥
 एकादश्यां तयारोग्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपश्च रजतं कुप्यमेव च ॥
 त्रातित्रैक्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
 भीषणो पितरद्याध ये शस्त्रेण हता रणे ॥
 द्वादश्यां विनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
 आहूदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

‘वन्दिनः’ स्नावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आहूतं तत्र विधीयते ॥
 प्रतिपद्गणेशभाष्य द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वराचिनी तृतीया तु चतुर्विंशं शत्रुनाशिनी ॥
 त्रियं प्राप्नोति पञ्चमां पट्यां पुष्टौ भवेन्नरः ।
 गणपतिपत्यां सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमां ॥
 क्षियौ नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथापुथात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
 द्वादश्यां प्रजात्तामं प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजा मेधां पञ्च दृष्टिं स्वात्म्यं पुष्टिमुत्तमां ॥
 दीर्घमायुरचैश्वर्यं कुर्वाणश्च त्रयोदशी ।
 अवाप्नोति न मन्देह आहूतं आहूतपरो नरः ॥

युवान् पितरो यश्च श्रुता शस्त्रेण वा हता ।
 तेन कार्यं त्रयोदश्या तेषां तृप्तिमभीक्ष्णता ॥
 आहुं कुर्वन्माया तु यत्नेन पुरुष इति ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्यमश्रुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः स्वरूपाय इष्टे कन्यायाम् नृपय धनम् ।
 सर्वान् कामान् पद्मस्यैव त्रियः सुतत्रय इति ॥
 बाणिज्यं पशवस्यैव वाजिनस्य तथा सुतान् ।
 सुवर्णं रूप-सौभाग्यं प्राप्नोति आहुदं कमान् ॥
 प्रतिपद्यति त्वेतेषां ब्रह्माजक्षयोदशौ ।
 चतुर्दशान्तु कर्त्तव्यं ये नरा अस्तघातिता ॥
 आहुं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
 कामान् ममयान् क्षमते ममूय ॥
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 आहुं सदा पञ्चदशीषु तज्जै ॥

विष्णुधर्मै ।

कन्यागते उवितरि क्षणपक्षेऽष्टमौ तु या ।
 या च पापहरा पुण्या शिवस्थानन्दवर्द्धिनी ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पिष्टं देवाभिपूजनं ।
 सर्वं प्रीतिकरं स्याद्वि कृतं तस्यां विलोचने ॥
 विशेषतः कृतं आहुं होमस्य विधिवत्सुने ।
 तस्माच्छ्राद्धं प्रयत्नेन तस्यां कुर्यादिवचणं ॥

एकमकन्तु पक्ष्यां पक्ष्यां मकं विदुर्नुधाः ।
 उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितुः आहून्तु कल्पयेत् ।
 एता त्व विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृभेदितं ॥
 दत्तस्यां कुरुते श्राद्धं पूजयित्वा विलोचनं ।
 तस्य वर्षाणि दृष्ट्वाः स्युः पितरो दश पद च ॥
 इति काम्यास्तिस्रयः ।

अथ नद्यचाणि ।

तत्र मनुः ।

पुषु कुर्वन्दिनर्चेषु सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 अयुषु च पितृनर्चन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलान् ॥
 'पुषु' समेषु, 'अयुषु' विषमेषु ।
 यमः ।

पुषु कुर्वन्दिनर्चेषु सर्वान् कामान्वाप्नुयात् ।
 मजच्छायां पितृनर्चन् प्रजाः प्राप्नोति पुष्कलाः ॥
 याज्ञवल्क्यः ।

स्वर्गं क्षपत्यभोजश्च शैथिल्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
 भुजान् शैथिल्यं शौभाग्यं भट्टिं मुख्यतां शुभाम् ॥
 मृत्तचक्रताश्चैव वाञ्छित्यप्रवर्तनीक्षया ।
 अरोगिनं यशोवैतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धर्मविद्याश्रियक्षिप्तिं कुप्यद्भामप्यजादिकम् ।

अथानायुश्च विधिवद् यः आहं सध्यच्छति ॥

छत्तिकादिभरस्त्रन्तं च कामानामुयादिमान् ।

आश्लिकः अह्मागश्च व्यपेतमदमस्तरः ॥

‘प्रहृत्यपता’ अप्रतिहतप्राचमालिनं ।

विष्णुः ।

स्वर्गं छत्तिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्षं सौम्ये । सेन्द्राणां
सिद्धिं रौद्रे । सुवं सुनर्वधौ । पुष्टिं पुष्ये । त्रिवं चार्पे । सर्वान् कामान्
पित्र्ये । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्यवे । शान्तिश्चैष्ठ्ये । रूपवतः सुता-
स्वाप्ते । वाणिज्यसिद्धिं वायौ । कर्मकं विशाखासु । सुमित्राणि मैत्रे ।
क्षयिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । सर्वान् कामान् वैशदेवे । वैद्य-
मभिमिति । सर्वान् कामान् अवचे । वसं वासवे । आरोग्यं वारुणे ।
कृपद्रव्यमाजे । गृहमाहिर्बुध्रे । नाः पौष्णे । तुरगमाश्विने । जीवितं
धाम्ये ।

‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘रौद्रम्’ आर्द्रा । ‘चार्पम्’ अश्लेषा ।
‘पित्र्यं’ मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफल्गुन्यः । ‘आर्यम्’ उत्तरफल्गुन्यः ।
‘ताष्ट्रं’ चित्रा । ‘वायुः’ स्वातिः । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘शाकं’ ज्येष्ठा ।
‘आर्यं’ पूर्वभाद्रा । ‘वैशदेवम्’ उत्तरभाद्रा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।
‘वारुणं’ शतभिषक् । ‘आज’ पूर्वभाद्रपदा । ‘आहिर्बुध्रम्’ उत्तरभाद्र-
पदा । ‘पौष्णं’ रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनौ । ‘धाम्यं’ भरणी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गं छपत्यानि तथा ब्रह्मवर्षमेव च ।

रौद्राणां कर्मणा सिद्धिं सुवं पुष्टिं तथा त्रिवं ॥

सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतरां ।

रूपयुक्तांश्च तनयान् वाञ्छित्वं धनसम्पदं ॥

कनकं सुदृढं राज्यं सफलं तथा कृषिं ।

समुद्रयानलाभश्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥

श्रेष्ठं कामांस्तथा सर्वान् वल्लभारोग्यमेव च ।

कुल्यद्रथं ऋषं नावसुरङ्गाथैव जीवितं ॥

कृत्तिकादिभरणन्ते क्रमादुडुगणे नरः ।

एकैकस्मिन् क्रमात्कुम्भेन् आहूतमशौच्यसंग्रथं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृनर्षेण खलमाप्नोति मानवः ।

अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ॥

श्रीर्धर्मास्त्रयाप्नोति शिवादि च पुनर्वसौ ।

सुष्टिं पुष्ये मदाभ्यर्थ्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥

मघासु स्रजनश्रेष्ठं सौभाग्यं कार्मुनीषु च ।

प्रदानशीलो भवति सापत्यस्रोतरासु वै ॥

म्र्याति श्रेष्ठतां सप्तु हस्ते आहूतप्रदो नरः ।

रूपयुक्तसु शिवासु तत्रापत्यान्यवाप्नुयात् ॥

वाञ्छित्वलाभं स्वातन्त्र्यं विशाखा सुधनकामदा ।

कुर्वतां चानुराधासु दक्षयुक्प्रवर्तितां ॥

आधिपत्यसु ज्येष्ठासु भूले चारोग्यमुत्तमं ।

आषाढासु यशःप्राप्तिः उत्तरासु विशोक्ततां ॥

अवधे तु शुभान् श्लोकान् घनिष्ठासु धनं मक्षत् ।

वेदविषं तमिविति मिषस्त्रिङ्गं च वारुणे ॥
 अशविकं प्रौष्ठपदे विन्देत् भार्या तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा कुण्डमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
 आह्वं कुर्वन्नुवाप्नोति भरणीभ्याधुत्तमं ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋषेभ्येतेषु तत्त्ववित् ॥

ब्रह्मपैवर्तं ।

धमस्तु धानि आह्वानि प्रोवाच अशविन्दे ।
 तानि तं शृणु काम्याणि नक्षत्रेषु दृश्यत् दृश्यत् ॥
 आह्वयोगे तु यः आह्व करोति सततं नरः ।
 अग्निदारासु भीमान् यो जायते स गतश्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिण्यां क्षीमे तेजस्विता भवेत् ।
 मूराणां कर्मणां धिक्त्रिमाह्वाणां आह्वमाचरेत् ॥
 सेवभागी भवेत्पुत्री आह्वं कुर्वन् पुनर्वसू ।
 पुष्टिकामः पुनस्त्रिये आह्वं कुर्वीत मानवः ॥
 आश्लेषासु धिद्वनर्षन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघायाह्व समाचरेत् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्षन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रदानशीलः शपथं उत्तरासु करोति यः ॥
 सप्तसु सुख्यो भवति ज्येष्ठे यक्षार्पयेत्पितृन् ।
 शिवायां चैव यः कुर्यात् पद्मेद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यात् वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ।
 पुनार्थं ॥ विशाखासु आह्वमाहितमानवः ॥

अनुराधासु कुर्वाणो भुवश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेत् श्रेष्ठं ज्येष्ठसु सततं तु यः ॥
 मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु भवेन्नरः ।
 उत्तरासु आषाढासु तीर्क्ष्णोक्तो भवेन्नरः ॥
 श्रवणे मनुजलोकेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं ।
 राज्यभारं धमिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 श्राद्धं त्वभिजिति कुर्वन् वेदान् साध्वानवाप्नुयात् ।
 मन्त्रे वादणे कुर्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वप्रोष्ठपदे भक्तो विन्देत्पात्राविकं यज्ञः ।
 उत्तरास्त्रनतिक्रम्य विन्देत् गावः सप्तस्रजः ॥
 यज्ञकुप्यस्तं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन् रेवतीं ।
 श्रद्धानाशयुक्ते भुङ्क्ते भरणमायुश्चतुर्धनं ॥
 दमं याद्विविधं कुर्वन् श्रावविन्दुमंहीमिमां ।
 क्षात्रासु जेभे सोढ्याष्टौ लक्षवर्षं श्रावस तां ॥
 कूर्मपुराणे ।

स्वर्गश्च लभते ह्यत्र क्षत्तिकासु दिजोत्तमः ।
 अपत्यमथ रोहिण्यां मीमे तु ब्रह्मवर्षं ॥
 रौद्राणां कर्षणं सिद्धिमाद्रायां शौचमेव च ।
 पुनर्वसौ चैव सिद्धिं पुन्ये पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 सर्वान् कामांस्तथा मार्गं पित्र्ये शौभाग्यमेव च ।
 आर्यम्णे तु धनं विद्याम् कान्ताभ्यां पापनाशनं ॥
 जातिश्रेष्ठ्यं तथा वृष्टे विद्यायाश्च बहुन् सुतान् ।

वाणिज्यसिद्धिं स्नातौ तु विद्यायासु सुवर्णकं ॥
 मैत्रे यद्वनि मित्राणि राज्यं प्राप्ते तथैव च ।
 मूले छपि सभेन् ज्ञानं सिद्धिमाप्ते समुद्रतः ॥
 सर्वान् कामान् वैशदेवे यैष्ठ्यन्तु अवष्टे पुनः ।
 धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ॥
 अजैकपादे सुपुं स्वादाहिर्बुध्ने गृहं शुभं ।
 रेवत्यां बहवोयावः अश्विन्याप्तरगांस्तथा ।
 धाम्ने तु जीवितं तस्य यः आहूँ मंथयच्छति ॥

अथान्याम्यपि ब्रह्मपुराणवचनानि वैशख्येऽपि सर्वथा पूर्वोक्तान-
 तिरित्यर्थांगीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

मघासु सुर्वन् आह्वानि सर्वान् कामानवाप्नुयान् ।
 प्रत्यक्षमर्चिताक्षेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नवचाणि ।

अथ वाराः ।

अथ विष्णुः ।

सततमादित्येऽग्निं आहूँ कुर्वन्वारोग्यमाप्नोति । मौभाग्यं चान्द्रे ।
 शमरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् यौधे । विद्यामभीष्टां जीवे ।
 धनं प्रौके । जीवितं जनैश्वरे ।

‘कौजे’ मङ्गलदिने । ‘जीवे’ वृहस्पतिदिने ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अतः काम्यानि वक्ष्यामि आङ्गानि तत्र पार्थिव ।
 आरोग्यमय सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
 सर्वान् कामांश्च विद्यां धनं जीवितमेव च ।
 आदित्यादिदिनेष्वेवं आङ्गं कुर्वन् सदा भरः ।
 क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं सोमे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् युधस्य ॥ ॥
 विद्यामभीष्टान् गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे शभेदापुरारोग्यञ्च सुदुर्लभं ॥

भविष्यपुराणे जज्ञोवाच ।

ये त्वादिद्यदिने प्राप्ते आङ्गं कुर्वन्ति मागवाः ।
 सप्त जन्मानि ते व्याताः सम्भवन्त्यविरोधिनः ॥
 पञ्चतारं भवेद्दृष्ट्य नञ्च गौड्यध्वजे ।
 वारे तु देवदेवस्य वासरः पुत्रदः स्रुतः ॥
 उपवासे भवेद्दृष्ट्य आङ्गं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राशनं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सौम्यासक्तु वै मन्त्रा पूजयेच्चैव गोपतिं ।
 धूप-माख्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः ॥
 एवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्वयिनि वै वीर जपन् श्रेतं महामते ॥
 प्रातस्त्याय च स्नानं कृत्वा दत्तार्थमुत्तमं ।

रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरैर्गन्धाधिपं ॥
 प्रपूज्य चक्षुःश्रोत्रमौशानं तु चित्तोचनं ।
 वीरञ्च पूजयित्वा तु ततः आह्नं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चभिर्वाङ्मणैर्देवं दिव्यैर्भौमैश्च सुमत ।
 दिव्यमङ्गैस्तत्र देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पिशांसु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्वकसूदनं ।
 ह्युद्दिवं ततः आह्नं पार्वणं भास्करप्रियं
 आह्ने तत्र समाप्ते तु अद्यात्पिण्डं सुमध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य क्षिप्त्वा मन्त्रेण सुमत ॥
 स एष पिण्डो देवेभ्य षोऽभौष्टुव सर्वदा ।
 अग्न्यामि पुरतस्तुभ्यं येन मे यन्ततिर्भवेत् ॥
 प्रसादान्नस्य देवस्य यन्मे प्रार्थयते मनः ।
 इत्थं संपूजितो ह्येष भास्करः पुनर्दो भवेत् ॥
 अतोऽयं पुनर्दो वारो देवस्य परिकीर्तितः ।
 एवमथ सदा यस्तु भास्करं पूजयेत्ततः ।
 उपवासपरः आह्ने स पुनः लभते भुवं ॥
 धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
 स्वर्गलोकं स्वर्गं प्राप्तस्ततो राजा भवेत्पुनः ॥
 प्रमथा दिव्यसंकाशः कान्त्या जम्बूकसचिभः ।
 दीर्घेण गोपलेस्तुत्यो गाम्भीर्यैः कस्तुरोद्भवः ॥

'अविरोधिनः' शत्रुशून्याः । रोहिण्यश्वेषा-मघा-इत्याख्यानि
 सत्वारि वै नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः गोवृषः स ध्वजो यस्य सः

‘गोदृष-ध्वजः’ । दृष-व्याघ्र-पुङ्खव-कुञ्जराद्यानां श्रेष्ठवाचिनामुत्तरपदे
 भरतर्षभादिषु दर्शनात् । ‘देवदेवः’ सूर्यः । तपवासोऽत्र ग्रनेस्वरदिने आ-
 दृमादित्यधारे । एतच्च “मातरुत्यायेत्यादिना धन्येन व्यक्तीभवित्यति ।
 मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, आङ्गान्तरेषु तु पत्न्या वि-
 हितत्वात् सम्पर्ककसेव । अन्ये तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सहाधिकारा-
 द्विघेषाभिधानात् द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं । दृश्यते च पुत्रीय-
 कर्मान्तरे द्वयोरपि हविःशेषप्राशनं । तद्यथा । अतपथे । “क्षीरौदनं
 पापयित्वा सर्पिश्चान्नमश्नीयातामित्यादि । तथा तर्क्षेव शोमानन्तरं
 “ऊलोद्धृत्य प्रात्राति प्राग्नेतरस्थाः प्रचक्षतीति । ‘गोपतिः’ सूर्यः, यः य
 सुवर्णादिप्रतिमादिभविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण खोदि वा पूजनीयः ।
 ‘येतः’ मशयेतास्यः यङ्क्षरः सूर्यमन्त्रः श्रीं यशोस्त्राय नमः
 इत्येवंप्रसिद्धः । अथ्यंदागममरससूर्याभिमुखो भूत्वा स्यष्टिले क्षुपात् ।
 ‘पूजयित्वेति पुनः पूजनीयादानात् पूज्यान्तरावगतौ यद्यभूतेषादयः
 पञ्च देवताः प्रणवादिभिश्चतुर्थ्यनैः स्वनामभिः पीठे पूज्याः ।
 दिव्या मङ्गा भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेषोत्तरापथे प्रसिद्धाः,
 तदन्ये भीमाः । अत्र वैश्वदेविकस्थाने मङ्गानुपवेश्य पित्र्यस्थाने
 ब्राह्मणान्तरानुपवेशयेत् । एवमत्र सदेति विप्रिष्टस्तत्सामर्थ्यं आदृ-
 शिकपन, ‘प्रभा’ औज्यश्रं, ‘दिजः’ चन्द्रमाः । ‘कान्तिः’ तेजः ‘जम्बूकः’
 वरुणः, “वरुणो वे जम्बूक इति श्रुतेः । वरुणसादित्यः, “वरुणो
 मापमामे तपतीति दर्शनात् । ‘गोपतिः’ पशुपतिः शम्भुरित्यर्थः ।
 ‘कनकगोद्वजः’ अमर्यः, यः य गक्षीरतरममुद्रपानादतिगभीरतया
 विवर्चितः ।

मत्स्यपुराणे ।

शुक्लाङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते यदा ।

अद्भुता आद्भुतदिपो न प्रेतो जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः स्यात्सप्तम्यां तु ।

तदा आद्भु प्रकर्त्तव्यं पितृणां प्रतिमिच्छता ॥

अष्टिवर्षमहस्ताणि अष्टिवर्षमृतानि च ।

नन्दन्ति पितरः स्वर्गे विमानवरमाश्रिताः ।

तावन्ममेव काष्ठं हि आद्भुकर्त्तुंस्तथा फलम् ॥

इति काम्या वाराः ॥

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेयव ।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥

आह्लाहमागतं द्रव्यं विमिश्रमपवा द्विजम् ।

आहुं कुर्वीत विशाख व्यतीपातेऽथने तथा ॥

विपुले वापि धरात्रे यक्षे शस्त्रि-सूर्ययोः ।

समस्तेष्वेव भूपाल राजिष्वर्के च गच्छति ॥

नक्षत्र-सहस्रीडासु दुष्टस्य प्रापलोकने ।

रक्षसाद्यानि कुर्वीत नमस्तथागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आहूतमावासां मासि मासुदुपक्षये ।
तथाष्टकाक्षयवशमिष्टं कालं निबोध मे ॥
विशिष्टाद्याह्नयमासौ सूर्येन्दुपक्षेऽयमे ।
विषुवे रविमंकान्तौ श्यतीपाते तु पुनरुक्त ॥
अत्रार्धेन्द्रचमस्तौ तथा दुःखप्रदर्शने ।
अत्रार्धेन्द्रचमस्तौ आहू कुर्वीत चेष्टया ॥

विष्णुरप्याह ।

मंकाम्निविषुवे चैव विशेषेणायनदयम् ।
श्यतीपातोऽप्यत्रार्धे चन्द्र-सूर्यपक्षयोः ॥
इत्येतान् आहूतकालास्तु काम्यग्राह प्रजापतिः ।
आहूतेतेषु पक्षे तदानन्वाय कल्पते ॥

प्रह्लादेवर्णः ।

अमावास्यां प्रथमेन आहू कुर्याच्छुचिं सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चान्ते समश्नुते ॥
एत दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायन महन् ।
एवमाप्याधितः सोमस्त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥
मिष्ट-चारण-गन्धर्वैः श्रूयते नित्यपूजितः ।
सर्वं सुखैर्मनोभोगैः सर्वकामपरिच्छदे ॥
नृत्य-वादि-गौतेय अपारोमि महस्रगः ।
उपश्रीडिमानस्य पित्रभक्तो दृढमतः ॥
सुवन्ति देव-गन्धर्वाः सिद्धयथाय त सदा ।

पितृभक्तस्त्वमावास्या भवान् कामानवाप्नुयात् ।

यितुं देवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामक्षय फलम् ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजा स्रति मेधां पुष्टानैश्वर्यमेव च ।

कुवाणं पौर्णमास्यान्तु सर्वं सम्पूर्णमश्नुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शान्दीमुखानां प्रत्यङ्गं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कदाचन दिने कन्याराशौ रविसकनयो
जाते तस्माद्यस्यवर्तिन्या पौर्णमास्यां शान्दीमुखानां पित्राणां आहु-
कर्त्तव्यम् । तच्चावगच्छकः 'प्रत्यङ्गमिति' वचनात् । शान्दीमुखशब्देन
चात्र प्रपितामहात्परे विवक्षिता वस्त्रादक्षिमेव पुराणेऽस्य वचन-
स्याभन्तरमेवोक्तम् ।

ये तु पितामहादूर्ध्वं ते शुर्गान्दीमुखास्तथ ।

प्रसन्नमुखस्तथाऽपि मङ्गलीया यतस्तु दे ॥ इति ।

अथ पितामहवचनेन प्रपितामहं लक्षणीयं यदुक्तं ब्रह्मपुराण
वचनात् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

चर्यां ह्यनुमुखां ह्येते पितरं वयकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं चर्यां ये तु ते तु शान्दीमुखाः सन्ताः ॥ इति ।

अथ शान्दीमुखवचनखेत्यपौर्णमासोनिमित्तकआहुविधिनेकवा-
क्यतापरत्वाद्वाहान्तरे शान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे चर्या न

शास्त्राः । अथैतेषु नान्दीमुखसंज्ञाः किमर्थाः । अथ यथा चण्डः
 पितरो यनाः इत्यादौ च यदिग्रन्धोवचनस्याप्यभेददृष्टिविधानार्थः,
 तथाच धाराहृत्तयोवः पितृगणभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृग-
 णाभेददृष्टिविधानार्थ उच्यते । तेन यतोऽपि प्रसन्नमुखसंज्ञा इत्या-
 दिना नन्दनमुखयोगाच्चान्दीमुखग्रन्थिष्वपि रभिप्रेतेति दर्शितम् ।
 यतोनाभेददृष्ट्युपदेशार्थः । अपि कौण्डपायिनौ ये मामहोमेऽग्निहोच-
 मिति परग्रन्धः परच प्रयुज्यमानस्तद्भावाद्भूमयत्सेयमिकाग्निहोचध-
 मांतिदेशार्थः, तथाच नान्दीमुखग्रन्थोऽपि पुत्रजन्मादिकां विहित-
 प्रसिद्धनान्दीमुखधर्मांतिदेशार्थः उक्तोत्तरत्वात् । न ह्ययं परग्रन्धः
 परसाख्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दनमुखतयोगादिति । अतोऽस्य
 प्रसन्नेव प्रयोजनं मन्यामहे ।

हारौतः ।

अष्टकामाद्यभ्युदयाशौर्ययात्रोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्था भुवः स्वतः ॥

ब्रह्मदेवर्त-वायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आहूकर्मणि पूजितम् ।

काम्य-नैमित्तिकामसं आहूकर्मविधाधिभिः ।

पुष्पाराधनमूलाः क्षुरष्टकास्तिस्र एव च ॥

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ सामान्यतः आहूतिविधिनिर्णयः ।

तत्र यथा तिथौ आहूतिं विहितं वा चेद्दिनद्वयसमन्विता तदा

यस्मिन्दिने अपराह्णायिनी तत्रैव आहुमतुष्टेयम् ।

तथाच निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिस्रो देवकार्यफलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा श्रेयाः विचर्ये तु शुभप्रदाः^(१) ॥

इह ।

पूर्वाह्णे देवकार्याणि मनुष्याणां च भवन्ते ।

पितॄणां अपराह्णे तु कार्याण्येतानि यजत ॥

यदा तु दिनद्वये अपराह्णायिनी तदा पूर्वेव याह्या ।

यथाह ह्यन्तनुः ।

यस्यामस्तं रविर्घाति पितरस्तामुपासते ।

तिपिच्छेभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे स्रयभुवा ॥

मनुरपि ।

यस्यामस्तं रविर्घाति पितरस्तामुपासते ।

या पितॄभ्यो यतो दत्ता अपराह्णे स्रयभुवा ॥

यस्या अपराह्णसमये सत्यस्रमयानुदन्तिः सा पितृकार्यं प्रशस्या
न तत्तन्मयमाचक्ष्वहेत्यर्थः ।

तथाच शरीतोऽपि ।

अपराह्णं पितॄणां तु अपराह्णानुयायिनी ।

आ याह्या पितृकार्यं तु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

यदा द्वयदिनद्वयेऽपराह्णायिनी न लभ्यते तदापिपूर्वेव ।

यथाह ह्युवाचवत्सवः ।

देवकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्यं तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

पितरद्वय-सौरपुराणयोः ।

प्रातः प्रातरुषोया स्यात् तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं यैवं शोकं मंहर्षिभिः ॥

नारदीयपुराणेऽपि ।

तिथेः प्रान्तं सुराख्यं हि उषोऽयं कवयो विदुः

पितृयं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः

पित्र्येऽस्तमयवेलायां शृंगेऽपूर्वेऽर्निमचते ।

न तत्रौदधिकौ याद्या देवेऽबौदधिकौ तिथिः ॥ इति ।

गोभिलेऽपि ।

सायाह्न्यापिनौ या तु पार्वणे सा उदाहता ।

सापि मुहूर्त्तचयान्वितैवास्तमयसम्बन्धिनौ याद्या ।

तथाच यौधायनः ।

उदिते देवतं मामी पितृघातमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं चिरकथं या तिथिर्दिव्य-कथयोः ॥

मतुः ।

यस्यामस्तं रविर्धाति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता आपराधे स्वयम्भुवा ॥ इति ।

आपराह्न्यापित्र्येवास्तमयसम्बन्धिनौ याद्या न तु तद्वन्त्येति-
वचनात् प्रतीयते । यतो वाचनिककालाभावाच्छास्त्रमेव यत्तयं
अनधिकारान्, कथं किन्तु वस्तुतः निमुहूर्त्ताया अपि ।

तिथ्यादिषु भवेद्यायान् ह्यास्येष्टद्धि परेऽहनि ।

तावान् याज्ञस्तु पूर्वचुरदुष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति वचनात् अधिककालकल्पनया अपराह्णेऽपि सम्भवात् ।

एतद्दिनस्ये, साध्ये दृष्टौ तत्तरेव याद्या ।

तथाच ध्यात्र ।

सर्वोदपेक्षया हि सा चिविध तिथिलक्षणम् ।

सर्व-दर्शो वरौ पूर्वौ हि सा स्यात्पूर्वकालिकी ॥

एतद्वाक्यविषयविवेकस्तु तिथिविशेषशब्दे, इत्युक्तपक्षे पूर्वाह्ण-
पिनी तिथिर्वाद्या, ह्युक्तपक्षेऽपराह्णस्यापिनी तिथिर्वाद्या ।

हे शब्दे दे तथा ह्येव युगादौन् कवयो विदुः ।

इतो पूर्वाह्णिके याद्ये ह्येव वैवापराह्णिके ॥

इत्यादिवचनेभ्यः पूर्वाह्णपराह्णौ “आवर्त्तनात् पूर्वाह्णे ह्यपवपाह-
सायापर इति दर्शनी अह्ण पूर्वापरौ भागौ, इति निर्णयः, मेघं
पूर्ववत् । यदा त्वमे तुल्यकालेकदेश व्याभुतस्तदा दृष्टौ चवे सास्येऽप्युत्तरैव
न पुन दृष्टावेवोत्तरा स्ये सास्ये तु पूर्वति, “पूर्वा तु कर्त्तव्येत्यादि-
वचनस्य नृनाहतिविषयत्वात् प्रथमातिशये कारणासङ्गावाच्च ।

यो यस्य विहित कालः कर्मफलदुपक्रमे ।

विद्यमानोभवेदङ्ग नोऽङ्गितोपक्रमेण तु ॥

इत्यादिवचनात् । एवेदिष्टादिशब्देषु पुनर्मन्थाह्न्यापिनी
याद्या ।

तथाच दृष्टव्येनम ।

मन्थाह्न्यापिनी या स्यात् सैकोदिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराधस्यापिनो या पार्वणे भा तिथिर्भवेत् ॥
 बोधायनोऽपि ।

मध्याह्नस्यापिनो या तु तिथिः पूर्वांपरापि वा ।
 तथा पितृभ्यो दातव्यं भ्राम-च्छ्री न कारणम् ॥
 तथाच हारीतः ।

आमयाहुन्तु पूर्वांशे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।
 पार्वणं चापराशे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥
 दैविकग्राह्ये तु पूर्वांशस्यापिनो तिथिर्मांसा ।
 कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालस्यापिनो तिथिः ।
 इत्यादिप्रचनात् तस्य च पूर्वां एव विधानात् ।
 तथाच मनुः ।

पूर्वांशे दैविक ग्राह्यमपराशे तु पार्वणम् ।
 एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥
 दैविकग्राह्यलक्षणं पारस्करोक्तं शास्त्रम् ।
 देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।
 तन्नित्यग्राह्यवत्कुम्याद्वाद्यादिषु यज्ञतः ॥
 इति निर्णयः, शेष पूर्ववत् । यदापि तिथिद्विवशात् उभे अपि
 सम्यं कर्मकालं व्याप्नुतः त्वयवशादा कर्मकालं न स्मृतस्तदापुनरेव
 याद्या ।

दिसुद्धं चिरज्ञो वा सा तिथिर्ह्य-कथयोः ।
 उदिते दैवत भानौ पित्र्यघ्राणमिते रवौ ॥
 सप्तवाचप्रवादीनां धटिकैकापि दृश्यते ।

उदये वा तिथिर्ज्ञेया विपरौता तु पेटकी ॥

इति वचनात् । नन्वस्मादेव वचनात् वदापि पूर्वाह्णं व्याप्नोति
उदयेऽपि दिमुदत्ताह्णं व्याप्नोति पूर्वाह्णं व्याप्नोति तदाप्युत्तरैव
कस्मात् ऋक्षते 'कर्मणोयस्तेत्यादेः सामान्यशास्त्रत्वादिति । उच्यते ।
भूतं, यत्रोभयदिनेऽपि कर्मकालव्याप्तिनी तिथिः कर्मकालं न
सृजति वा तत्र का तिथिर्ज्ञेयति मन्वेष्टे वचनावाङ्मयां सामान्य-
शास्त्रादिशेषशास्त्रस्य ग्रीष्मप्रवृत्तेस्तदुक्ता तिथिर्गृह्यते । अत्र पुनरेक-
स्मिन्नेव दिने विहितकर्मकाले विहिततिथिसामेन का तिथिर्ज्ञेयति
मन्वेष्टाभावात्सिद्धायकवचनानवकाशः ।

इति सामान्यतः आह्वाननिर्णयः ।

अथ प्रेतश्चाहुकालः ।

तत्र तावत्प्रवर्गशकानां आहुतानां, तत्र चान्तर्दशाहं कियमायानां
नवआहुसंज्ञा निवेशयन्नाहसायनोदशाहपर्यन्तं नवआहुकालं मन्यते
“नवआहुं दशाहानि नवमिहन्तु पटुहन् इति । एषान्तु अहःपञ्चम्या
देश-कालविभागमेकादशाहिकस्य च नवआहुसंज्ञकत्वमाह, नागर-
खण्डे भर्तृयज्ञः ।

त्रौणि घञ्जनस्यार्थं तानि वै षड्णु साक्षतम् ।

यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र आहुः तु कारयेत्^(१) ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः ।

तत मस्यनक्षत्रानि तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥

पञ्चमे मङ्गले तददष्टमे नवमे तथा ।

दशमेकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि वै ।

मन्मथायां वैतरिण्यां ततस्तृप्तिमवाप्नुयान् ॥

मध्यपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदण्डावगो द्विजा ।

सप्तकामे ऋद्धे श्राद्धमेकोद्विष्टं प्रपद्यते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यद्यद्य दीयते जन्तोस्तत्रश्राद्धमुच्यते ॥

शाश्व ।

प्रथमे मङ्गले चैव नवमेकादशेऽहनि ।

यत्तु वै दीयते जन्तोस्तत्रश्राद्धमुच्यते ॥

आह ब्रह्म ।

आद्य श्राद्धमग्नहोत्रेण कुर्यादेकादशे तथा ।

कर्तुंस्नात्कान्तिकीं शङ्खिरग्न्यङ्गं पुनरेव स ॥

आद्य नव ।

पैठीनभिः ।

मद्यं गोत्रे प्रदातव्यं प्रेतश्रौतकादशेऽहनि ।

अथैव दिवसस्तस्य श्राद्धं शय्यामनादिषु ॥

कुर्मपुराणे ।

प्रेताय च ऋद्धदारि चतुर्थे भोजयेद्विज्ञान् ।

दितौयेऽहनि कर्त्तव्यं चुरकर्म सवान्धवै ।

चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरक्षया सञ्चयन सभेत् ।

पूर्वान् दिभान् प्रभुञ्जीत युष्मास्तु यद्वया शचीन् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथैवेकादशेऽहनि ।

युष्मास्तु भोजयेदिमान् नवश्राद्धन्तु तद्विदुः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणान् पञ्च पञ्चमेऽहनि भुञ्जता ।

नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

अपि ।

प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवञ्च कायेकादशादिकासवश्राद्धादशौचान्ते विधीयमानं ब्राह्मणभोजनं कर्मान्तरमिति नम्यते ।

वृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।

माघं सुवर्णं विप्रेभ्यः प्रेतमुद्दिश्यात् शक्तिम् ॥

‘चतुर्थेऽहनि’ सञ्चयाद् इत्यर्थः ।

यदिष्टं प्रीतश्चाभीक्ष्ण्यं दद्यात्तस्य यजतः ।

‘तस्य’ प्रेतस्य, ‘जीवतः’, ‘यदिष्टं’ किञ्चिद्भीष्टं, ‘आभीक्ष्ण्यं’ दद्यात् इत्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकाण्डः ।

अथ षोडशश्रयाज्ञानीत्येवंप्रसिद्धानां प्रेतश्रयाज्ञाना कासः ।

तत्र मध्यापुराणे ।

नृणां ॥ तत्कदेहानां श्राद्धा षोडश सर्वदा ।

चतुर्थं षष्ठमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशमभिर्मासे श्राद्धा द्वादशषष्ठ्या ।

कर्त्तव्या श्रुतित्तोया तत्र विप्रान्शु भोजयेत्^(१) ॥

जातृकथं ।

द्वादश प्रतिमासानि चाप्यष्टमासिके तथा ।

षपिण्डीकरणक्षेत्र इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥

षष्टमासिके इत्येतेन विहितयो श्राद्धयोर्निरूपणमाह ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा सूरपि वा चिभिः ।

न्यूना अवसरश्चैव स्याता षष्टमासिके तदा ॥

एकेनाह्ना चिभिर्वा यदा षण्मासा न्यूना शु अवसरश्च तदा
षष्टमासिकाब्दिके श्राद्धे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अश्विषष्ठ्यधने श्राद्धं त्रिपले मासिकानि च ।

रिक्तयोश्च तथा तिथौ प्रेतश्राद्धानि षोडश ॥

रिक्तयोस्त्रिथोरित्येकेनाह्ना न्यूने षष्ठे द्वादशे च मास इत्यर्थः ।

तथा पैठीनसि ।

षष्टमासिकाब्दिके श्राद्धे स्याता पूर्वपुनरव ने ।

मासिकानि खकीये तु दिवसे दादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादवाकुर्यात् आह्निकानि शोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्व्यान्सर्वाणि तानि तु ॥

मङ्गपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च विपक्षे च ततः परम् ।

मासि मासि तु कर्त्तव्यं पावसांस्तरं द्विजेः ॥

ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ।

कृते सपिण्डीकरणे पार्वणं शौच्यते पुनः ।

ततः प्रभृति भिक्षुकः प्रेतानां पित्रताञ्जतः ॥

श्यामपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मामि मासि च तत्परम् ।

प्रतिमं कश्चरसैवमेकोद्दिष्टं स्मृताहनि ॥

अग्निमतेतन्नादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

आह्निकमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।

भुवाणि तु प्रकुर्वन्ति प्रमौताहानि सर्वदा ॥

त्रिपयिकादूर्ध्वानि 'भुवाणि' । अतएव नाह्निककर्मः ।

छर्द्धं शिष्यानां यत् आह्नं स्मृताहन्नेव तद्ववेत् ।

अथस्तु कारयेद्वाहादाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥ इति ।

धारीतस्त्वममर्षविषये मासिकानां कालविकल्पानाह ।

मुष्णं आह्नं मासि मासि अपर्याप्नोतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्व्यादेकाहे दादशाथ वा । इति ।

अथोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थिताया सपिण्डीकरणपक्षेण
 वक्ष्यते तन्निबन्धनं च मासिकानामपक्षं पुनरावृत्तिश्च तत्रैव
 वक्ष्याम, अत्र च मासिकानि मामोपक्रम एव कर्त्तव्यानि । तथाहि
 मासस्यन्धि मासिक, मासस्यन्धश्च मासान्तर्गतदिनस्यन्धेनाप्युपपद्यते,
 एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् मामोपक्रम एव कर्त्तव्यता नि-
 श्चीयते । एवञ्च “प्रथममासिको न मासिक-द्वितीयमासिक-त्रैपक्षिक-
 द्वितीय-चतुर्थ-पञ्चमो न पाण्मासिकः पाण्मासिक-षष्ठमाष्टम-नवम-द-
 शमैकादशमासिको नाष्टिकानि षोडश आह्वानि क्रमेण दद्यादिति
 कल्पसूत्रविहितक्रमोऽप्युपपद्यते । अन्यथा स न स्यात् पाण्मासिकस्यो-
 नपाण्मासिकोत्तरकालत्वात्, एवमन्यत्रापि । यन्तु “ततो द्वादश-
 भिमामि आह्वानि दशपञ्चमेति वचनाग्रासान्ते मासिक कार्यमि-
 त्युक्तं, तद्विचारमहम्बादुपेक्षणीय । तस्मादाधारानुगुण्याच्च मामोप-
 क्रम एव मासिकानीति सिद्धम् ।

इति षोडशआह्वानीत्येवप्रसिद्धानां काला ।

कालस्थानश्रिकर्तृकालश्रिमदैवत्यमपिष्टीकरणाद्वत् नैमित्तिक
च कालान्तरमुक्त भविष्यत्पुराणे ।

मपिष्टीकरणं कुर्यात् यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्ने प्रेतस्य पूर्णोऽग्ने भरतर्यम् ॥

उक्तस्य पुनस्त्येन ।

निरग्निक मपिण्डव पितृभ्रातृस्य धमेत् ।

पूर्णे भवत्सरे कुर्यात् दृष्ट्वा यदहर्भवति ॥

‘दृष्टि’ चौल-मौञ्जी-विवाहादिरूपोऽभ्युदय । उपलक्षणं चेत् ।

नान्दीआह्निनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य, एतत् “स्त्रियाथावाध्ययनाद्युप-
मप्राप्तावित्युक्तोवचने “कर्तुर्नान्दीमुखमिति प्राच्यायनवचने च ह्यु-
टीभविष्यति । तेषां यस्मिन् दिने दृष्टिरापद्येत तत् प्रागवापकस्य
मपिष्टीकरणत्वात् तदङ्गभूत नान्दीमुखमङ्गित आहु कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारव्योपरिषमापितप्रेतआहुस्य चौल मौञ्जी-
विवाहाधानादौ तदङ्गभूतेन नान्दीमुखआह्नेनाधिकारोऽपि दर्शितः ।

आह लघुहारीत् ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा मपिण्डं शिष्य एव च ।

अहपिण्डाक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं तत् ॥

नागरस्रण्डे ।

आधानाद्युपप्राप्तावेतद्यागपि वत्सरान् ॥

तत्र चापहत्यमाणे मपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षे स्यादिति श्या-
यात् पूर्वाणि मासिकादौन्यपहत्य कृत्वा मपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।
वृद्धवशिष्ठोऽप्याह ।

आह्वानि षोडशादन्ता नैव कुर्यात् मपिण्डनम् ॥

तद्दानौ तु कृते प्रेतं पितृन् नोपपद्यते ॥

अपकर्षपत्र एवेतत्, अनपकर्षे तु क्रमविधानादेव तत्सिद्धिः ।

अतएव शास्त्राद्यनि ।

प्रेतआह्वानि सवाणि मपिण्डीकरणं तथा ।

अपहत्य प्रकुर्वीत कुर्वन्धान्दीमुखं ततः ॥

यत्तु स्त्रीमासिवचनम् ।

यस्य स्रवत्सरादर्वाक् मपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं षोडशकुम्भं देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति ।

तत्तु तदन्तापकर्षव्यायेन हतेष्वपि मासिकेषु “तान्येव ॥ पुनः
कुर्यादिति कल्पसूचकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।
अपहत्येत्यनुष्ठानावाहं सप्तमम् ।

पूर्णे संवत्सरे षष्ठ्यां चिपचे वा यदहर्वा दृष्टिरापद्येतेति ।
अथ केचित् “पूर्णे संवत्सरे यदहर्वा दृष्टिरापद्येतेत्येतयोः पक्षयो-
रनग्निकैकविषयत्व “षष्ठ्यां चिपचे वेत्येतयोस्तु साग्निकैकविषयत्व-
मिति व्यवस्थां मन्यन्ते उद्भावयन्ति चात्र पैठीनसिवचनम् ।

चिपचेऽग्निमतः कालो दृष्टीष्टापूर्त्तकमंसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णे सम्वत्सरेऽपि च ॥ इति ।

अनग्निमतसपिण्डीकरणवचनान्यथुपन्यस्यन्ति । तत्रेदं वक्तव्यं यद-
ग्निमन्त्रविशेषणवत्स्तिपचादिपक्षाः सन्ति मन्त्रे ते तस्य सर्वत्सरान्ते
कर्तुं धर्म्यस्यापि सुल्लक्षणम् । (१) । अनग्निकस्य तस्यामर्थप्रयुक्ताः
प्रकृतगोभिलवचनोक्तसंवत्सरपक्षेकैवावस्था गताः सन्त्यस्यनुकस्याः ।
चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणं चाग्ने समूर्त्तभुदयेऽपि वा ।

दादशां नु केपाक्षिन् मतस्यैकादशे तथा ॥

इत्यनग्निकसपिण्डीकरणकासः ।

अथ साग्निकसपिण्डीकरणकासः ।

तत्राह लघुचारीत ।

अनग्निसु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतयेदग्निमांसु स्यात् चिपचे वै सपिण्डनम् ॥

अथ गृही आदिकर्त्ता यथाहवनीयरहित प्रेतथाहवनीयवान्

(१) सुल्लक्षणम् इति न० ।

भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताश्चदिवसादारभ्य पञ्चमये पूर्णे
सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् यदा ।

द्वादशाहे मयेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सतैः ।

अथ मृताश्चदारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वे द्वादश्याविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

अथाभिप्रायः । अग्निमता ज्ञमावाच्यायां पिण्डपित्रयज्ञः पिण्डा-
न्वाहार्यकञ्च कर्त्तव्यम् । तच्च प्रसीतमातापित्रकञ्च धपञ्जीकृषिणादि-
दियत् । न चाकृतसपिण्डीकरणयोस्तथोर्द्वयद्वादश्यादौ देवतात्वमुप-
पद्यते तस्य सपिण्डीकरणकालिकत्वसंरक्षणम् । अतः पिण्डपित्र-
यज्ञ आहूयोः शोषो मा भूदिति मन्वाग्निमान् विप्र एकादशाहे
कर्त्तव्यं प्रेतकार्ये निर्वर्त्य द्वादशात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्निति
मातापित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादिति ।

अतएवाह प्रजापतिः ।

मासपिण्डाग्निमान् पुष्टः पित्रयज्ञं समाचरेत् ।

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न सभते फलम् ॥ इति ।

विप्रराहणमुपलक्षणं यज्ञिषादिभ्यपि न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

मघान्तरमाह चारीतः ।

था तु पूर्वममायाच्छा मृताश्चद्वादशमौ भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादिव सुतोऽग्निमान् ॥

मृताहमारभ्य यद्ग्रममहर्भवति तस्मान् परा यामावासा
तस्यामित्यर्थः ।

अतएवाह आवाशिः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दग्धरात्रस्तु पूर्वोक्ते च तथापरः ॥

मृताहमारभ्य दग्धरात्रं तस्मान् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्निम्नमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दग्धरात्र-
पदार्थं आशौचोपपन्नार्थः । तदेवं आग्निकस्तु चयः सपिण्डीकरण-
कास्ता उक्ता भवन्ति, द्वादशाहः, दशाहात्परकास्तीनाया अमा-
वास्यायाः पूर्वं किमप्येकमहः, दशाहात्परममावासा चेति ।

इति आग्निकसपिण्डीकरणकास्ताः ।

इति चैवर्णिकानां ।

अथ भूद्रस्य सपिण्डीकरणकास्तः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्मथं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितम् ॥ इति ।

अमावास्याआहुतकारिभूद्रविषयमेतदिति दृष्ट्वाः, वचनवशादा-
ग्नौपम्य एव आहुताशौकरणम् ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकास्तः ।

अथ सांवत्सरिककालनिर्णयः ।

तत्र तावत् क्षयाद्विनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिषंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृर्व्येष्टस्य चैव हि ॥

मातादीनां श्राद्धं कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्तव्यमुक्तं ।
एतन्माधिकारिमात्रोपलक्षणात् । भ्रातृरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुपपन्ननीयं ।
व्येष्टस्येत्यनेन तु कनिष्ठस्य भ्रातृणां वयस्य सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।
तथाच ।

न पुत्रस्य पिता दद्यान्मातुजस्य तथाप्यन ।

इति नियताधिकारनिराकरणात् । स्नेहादिना तन्निधत्तेनाधि-
कारेण पुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सावत्सरिकं कर्तव्यमेव ।

तथाचोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्यात्ता यपिष्ठीकरणं विना । इति ।

प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितुर्व्यस्तं न कुर्यान्प्रादुमादरात् ।

मातुर्द्यैव वरारोचे वयस्यस्ते मृतेऽहनि ।

नाह तस्य महादेवि पूजा मृतामि नो हरि' ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सावत्सरं मतम् ।

क्रियते यत् स्वगश्रेष्ठं मृतेऽहनि बुधैः सदा ॥

मृतेऽहनि पितृयन्त्र न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।
 मातुश्च खगमादूर्ल वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
 गार्ह तस्य खगश्रेष्ठ पूर्वां मृत्पामि नो हरिः ।
 न भक्ष्या न च वै स्रुतो न चान्ये देवतागणाः ॥
 तस्याद्यवेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ।
 नरेण खगमादूर्ल भोगेन विप्रेषतः ॥
 भोगको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
 मातापित्रभ्यां मतं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
 स धाति नरकां घोरं तामिहं नाम नामतः ।
 ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खगः ॥

तत्र मृताहपक्षेण मरणापूर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्स-
 रान्ते मुख्यतया चक्ष्यवभावात् । न हि साम्येवाद्यानि परि-
 वर्त्तन्ते । न ह्यङ्गा प्रातिस्निकं नामास्ति चिह्नं वा, अतो यत्र
 कश्चिदस्ति सांवत्सरिकं प्राप्नुयात् । संवत्सरान्तमहर्म्णतेति चेत् । न ।
 मृताहपक्षज्ञानपर्यवसानेः । अतो मरणापूर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता ।
 अहर्षदृष्टं रात्रेरप्युपलक्षणार्थं, तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्भवेत्,
 एवञ्च संवत्सरान्ते मृताहसम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
 मिति स्मर्यते ।

अथ च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य सदयं याति भास्करः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥
 यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥

सा तिथि सकृन्ना ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवलादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि
तिथे सम्पूर्णकल्पनया ग्रहण न तथा मृताहवर्तिन्यास्तियेर्मरण-
सम्भितया ग्रहण किन्तु मरणकालिण्या एव । अतः चावसरिके
मृताहग्रह्णेनोक्ता मरणकालिण्येव तिथिर्वेदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे श्रुतिम् ।

यारणे मरणे भृषां तिथिस्तात्कालिकौ कृता ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकौ’ यस्मिन् काले उपवासादिप्रतपारण मरण वा
तात्कालिक्येव तथोक्तिरिति, न पुनरतत्कालवर्तिनौ प्रातरादिषु
चिन्मूर्त्तादिमाना, पितृयै चावसरिकादौ अस्तमयवेलायां अह-
रन्त सृष्टापि मरणकालिकौ तिथि सम्पूर्णा निगद्यते, एतदुक्त
भवति मरणकालिण्या तिथौ चावसरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि
सास्तमयवेलायामपि दिनान्तेऽस्ति तदा सा कुतपापराहणोरसौति
मलाः तदुपलक्षित एव दिवसे कुतपकाशिक आह्व कर्त्तव्यमिति ।
अथ दाध मृताहग्रह्णेनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेत ।

तदाह व्यासः ।

मास पञ्च-तिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् विद्यतेऽहनि ।

प्रत्यह् तत्तथाभूतं क्षयाह तस्य त विदुः ॥ इति ।

‘तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेत ।

अथ च चावसरिकादिपितृकार्थं चाह्नयैव मासस्य ग्रहणमाह
व्यासः ।

विवाहादौ स्रतः सौरौ यज्ञादौ सावन स्रत ।

आम्बिके पित्रकार्ये च मासश्राद्धमघ स्रत ॥ इति ।

सधुहारीत ।

कृत्वापरिवर्त्तत सूर्यं काश्वशाद्यत ।

अतः सावत्सर आह्न कर्त्तव्य मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पौष-मासाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

पौषादिषु च आह्नस्यैव, तथाहि पुष्ये च पुनश्चन्द्रो यस्यां
पौर्णमास्यां वा पौषो वा यस्मिन्मासे स पौषो मासः, एव मासा-
दथोऽपि ।

तदाह पाणिनिः ।

नक्षत्रेषु पुनः काश्वं चास्मिन् पौर्णमासीति श्रद्धात्मानिति ।

न च सौर-सावनयोरेवविधासि स्रद्धा एवविधपौर्णमासीयो-
गनिघ्नो वा, अतः सावत्सरिकादौ आह्न एव मासो याह्नः ।

यापुनर्वचनम् ।

यस्मिन् राशौ गते सूर्यं विपत्तिं याति मानवः ।

तद्वाग्रावेव कर्त्तव्यं पित्रकार्यं स्मृतोऽयम् ॥

तदेतदधिमासस्यविषयः ।

अधिमासविपत्तिसेत् सौर मासः समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य आह्न-पिण्डोदकादिषु ॥

अथ जयाहर्द्वये निर्णयः । तत्र जयाह्नप्राद्वे तिथिद्वये कर्म-
क्रान्त्याग्निर्वा याह्नः ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यच्च यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यस-दृष्टी न कारणम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तच्च सांवत्सरिकं द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टं च, तच्च पार्वणस्या-
पराहः कालः एकोद्दिष्टश्च मध्याह्नः ।

तथाच दृष्टुमौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

अथ केचिदाहुः । यदा तिथिसाम्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराह-
समन्वत्तदानीं पार्वणेतिकर्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्वैव तिथिर्ग्राह्या,
तच्च यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्मकालव्याप्तिरसम्भवः तथापि मय-
मात्मिकमे कारणभावात् पूर्वस्मिन्नेवाहमि आह्वम् ।

आह सुमनुः ।

दिरह्नव्यापिनी चेस्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यां निर्वपेत्पिष्टमित्राद्विरसभाषितम् ॥

दृष्टुयाजवल्क्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पिष्टकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥

त्रिवरहस्त-सौरपुराणयोः ।

प्रातः भान्त उपोष्या भ्यान्तिथिर्देवकलेषुभिः ।

मूलं हि पितृहृत्पथं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणेषु ।

तिथेः प्राप्तं सुराख्यं हि लघोऽथ कवयो विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काशकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवकार्ये बलप्रदाः ।

अपराह्निकास्तथा ज्ञेयाः पित्र्ये त्वं सुखावदाः ॥

अथापराह्नं सूक्तकालप्रकरणे बह्वन्ताणेव्यपराह्णेभ्यस्तमो वेदि-

तम्यः ।

तथाच शिवरहस्यं मन्त्रवैवर्त्तं सौर-नारदीयपुराणेषु ।

द्वयं च पौर्णमास्यं चित्तु भावस्वर दिवम् ।

पूर्वविद्धमनुवाचो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदेव तिथिसाम्ये पूर्वां प्राप्तेति विद्धम् ।

वैद्यस्ये त्वाहं शीघ्रायतः ।

द्या तिपिस्तद्वहोरात्रं यच्छामभ्युदियाद्भविः ।

वह्नेमानस्य वचसां त्वाये तस्मिन्निवाद्भविः ॥

अथाहमेव विषधीशस्य च एवाहः ।

अपराह्नदयव्यापी प्रभोतस्य यदा तिथिः ।

अथे पूर्वा त्वं कर्त्तव्या दृष्ट्वौ कार्या तपोत्तराः ॥

यत्तु आग्नेयं तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।

स्वर्ग्यं दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिचक्षणम् ।

खर्च-दर्शौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकान्तिकौ ॥

तदेतत्सामान्यशास्त्रं घटाद्यव्यतिरिक्ततिथिविषयमामन्नदिनदय-
श्मपापराष्ट्रव्यापिते तिथिद्वयौ परेव याद्वेति । तदयुक्तं । यदा हि
तिथिद्वयवशाद्दे अथि समप अपराहं व्याभूतस्तदा साम्यवद्गृहावपि
“द्वाव्यापिनी चेत्सादित्याद्यनेकवचनवशात्” प्रथमं वा नियम्येन कार-
णादतिक्रमः सादित्यनेनैव व्याप्तेन पूर्वतिथिग्रहणस्य युक्तत्वात् । तथा,
दिनद्वये अपराष्ट्रैकदेशव्यापितसाम्ये पूर्वति वच्छति । तथा दिन-
दयसमपापराष्ट्रव्यापिते द्वावपि पूर्वति, तत्र साम्ये तिथिः पूर्वैव
याद्वेति । यद्यपि “द्वाव्यापिनी चेत्सादिति वचनानि घटाद्यतिथि-
साम्यव्यतिरिक्तविषयलेनाप्युपपद्यन्ते खर्वशास्त्रस्य स्मृततिथिसामान्य-
व्यतिरिक्तसाम्यविषयत्वेन, तथापि बहुशास्त्रानुरोधत् खर्वशास्त्र-
मेव बाध्यत इति चेत् । न । द्वावपि तुल्यत्वात् । “अपराष्ट्रद्वय-
व्यापौ प्रमीतस्य यदा तिथिरित्यादिवचनस्य तुल्यपराष्ट्रैकदेशद-
यव्यापितिथिदयविषयत्वात् अन्यथा तिथिचये समस्तपराष्ट्रदयव्या-
पित्वावगन्वात्, “चये पूर्वा तु कर्तव्येत्यभिधानानुपपत्ते वाच्यभेद-
प्रसङ्गाच्च न वाक्यदयकल्पना युक्ता । यद्यपि पोरुषेयत्वादाव्यभेदो
न दोषायेति मन्यसे, तथापि अनेकवचनमन्त्रायविद्वत्कल्पना निष्प्रा-
माणिकी ।

ये लाङ्ग यदा अमावास्या दिनद्वयेऽप्यपराष्ट्रसमन्विनी तदा चये
पूर्वा द्वावपि साम्ये चोत्तरा ।

विनीगाली कुङ्कुमेव युक्तुके याद्वकर्मणि(१) ।

(१) विलकर्मयोगेति ख० ।

स्यात्तान्ते चेत्तु मथ्याङ्गे आहुतादि स्यात् कथं तदा ॥

तियिचये सिनीवासी तिथिद्वयौ कुङ्कः स्यता^(१) ।

साम्येऽपि च कुङ्कर्षेया वेदे-वेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति वचनात् । आहुतान्तरेऽप्येवं पार्वणशिकारत्वात् तद्य ।

तथाचोक्तं व्यासेन ।

द्वितीयादिषु धुम्रानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टविद्वद्वादी दृष्टि-ह्रावादिषोदनात् ॥ इति ।

तदुक्तम् । उदाद्यतवज्रवाक्यविरोधाय । तेन यदा तिथिर्दृष्टि-
वशाद्दिनद्वयेऽपि समग्रापराह्व्यापिनी तदा पूर्वैव, साम्ये तु दिनद्वये
समग्रापराह्व्यापिनीति न तस्याच प्रसक्तिः । यदोभे अपि समग्रा-
पराह्वं न व्याप्नुतः तदा याधिकापराह्व्यापिनी वा याह्या ॥

तथाप्यहारीतः ।

अपराह्वं पितृणाम् अपराह्वानुयायिनी ।

वा याह्या पितृकार्यं तु न पूर्वाह्वानुयायिनी ॥

यदा तु द्वितीयेऽहनि शततमपराह्वं व्याप्नोति पूर्वैकदेशस्या-
पिनी तदा द्वितीयैवारम्भयोगिन्यादपि याह्या ।

यो यस्तु विहितः कालः कर्मणस्तदुपकमे ।

विद्यमानो भवेदह्वं शोणितोपक्रमेण तु ॥

इति विष्णुवचनात् । अन्यत्राप्यारम्भयोगिन्या एव त्रियेयं हणमुक्तं ।

भूतविह्वल्यमावासा प्रतिपन्निमित्तापि वा ।

पितृ कर्मणि विद्वद्भिर्गाह्या कुतश्चकालिकी ॥ इति ।

(१) कुङ्कर्षेवेति ग० ।

मास्यपुराणेषुपि कुतप एवारम्भो विहितः ।

मथ्याङ्गे सर्वदा यथाशान्दीभवति भास्करः ।

तस्मादङ्गत्तकलदक्षधारणो विप्रियते ॥ इति ।

न च “भूतविह्वल्यमावासेत्यमावासाधामेवार्थं विशेषः नान्य-
चेति वक्तव्यं, यतः ।

मथ्याङ्ग्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

इति तिथिमावावगतेः । यदा त्वमे अपि तुल्यमपराङ्मैकदैर्घं
प्राप्नुतः तदा तिथिद्वहो परैव याद्या स्ये साम्येऽपि पूर्वैव । तदुक्तम् ।

अपराङ्मदयस्यापी प्रमोतस्य यदा तिथिः ।

स्ये पूर्वा तु फलं स्या द्द्वहो कार्या तपोत्तरा ॥

“दशैव पूर्वमासं चैतुदाहृतवचनाच्च । साम्येऽपि पूर्वैव “द्वाहव्या-
पिनीत्यादिवचनात् । सर्वशास्त्रानु चयाहविययवद्वाक्यासुरोधात्
तद्वतिरिक्तविययं श्रेयं आतपोदाहृतवाक्ये सर्ववद्वयं न कर्तव्यं । यदा
पूर्वा सायाङ्ग्यापिनी चापराङ्मं स्मृति तदा पूर्वैव याद्या ।

तदुक्तं अनुजा ।

द्वाहव्यापिनी चेत् स्यात्^(१) द्वाहव्यं यदा तिथिः ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या चिमुद्धर्ता भवेद्यदि ॥

तथाच भौधायनः ।

अदिने दैवत भागौ पित्र्यज्ञास्तमिने रवौ ।

दिमुद्धर्ता चिरञ्जय सा तिचिर्चय-कथयोः ॥ इति ।

अस्मार्थः । भागवतद्विते सत्युत्तरकालेऽहो सुहृत्तद्वयं ‘दैवतं’ देव-

(१) परस्मैनेतत् सर्वेधादर्शयुक्तकेषु नानाधरयुक्तमेव वर्त्तते ।

देवत्वं, तस्मिंश्चास्मिन्ने तत्काशीनमङ्गो मुद्गर्तचयं 'पितृ' पितृदेवत्वं,
अतस्त्वावत्काश्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमाद्भूय-कव्ययोपांश्चेति
तदेवमस्माभवात्पूर्वं चिमुद्धर्तां धाद्येति स्थिते यद्भवित्यपुराणोक्तम् ।

प्रतोपवास-छानादौ घटिकैकापि वा भवेत् ।

उदये वा तिथिर्धाया विपरीता तु दैविके ॥ इति ।

'विपरीता' अक्षमयसम्बन्धिनी ।

यच्च व्यासोक्तम् ।

अक्षमयवेक्षायां कस्माच्चापि वा भवेत् ।

सैव प्रत्यादिक्के धाद्या नैतरा पुष्ट्यानिदा ॥ इति ।

यच्च वसिष्ठोक्तम् ।

पितृवेऽक्षमयवेक्षायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते । इति ।

तदेतत्पूर्वदिनापराहचिमुद्धर्तव्यापिन्याः "किं पुनर्यावेन ग्रह-
सार्धं, न तु घटिकादिमासकालीनायाः परियहार्यं, तथाविधायाः
कर्मापर्व्याप्तत्वात् उत्तरदिने कर्मपर्व्याप्तापराहव्यापिकासत्ताभावात् ।

अतएव हारीतः ।

अपराहः पितृणां चापराहानुयायिनी ।

वा धाद्या पितृकार्यं तु पूर्वा चास्मादनुयायिनी ॥ इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

वा तिथिः सक्ता श्रेया पितृर्ध्वं चापराहिकी ॥

असादिग्रन्थासाम्पराहपरा एव ।

तथाच बृहस्पतिः ।

यस्मात्सं रविर्याति पितरस्त्रामुपासते ।

तिथिस्थेभ्यो यतो दत्ता अपराष्ट्रे स्वयम्भुवा ॥

सदुरपि ।

यस्मात्सं रविर्याति पितरस्त्रामुपासते ।

या पितृभ्यो यतो दत्ता अपराष्ट्रे स्वयम्भुवा ॥

न तत्रास्तमययोमिन्या यदृष्टं युक्तं, अस्तमयसमये आहुनिषेधात् । अपराष्ट्रेऽपि आहुनिमित्ततियभावे यदि आहुं क्रियते तदा तामुपासते इत्यनुपपन्नम् अपराष्ट्रस्य दत्तमेव हेतुवधिगदार्थवादानुपपत्तेश्च तामुपासत इत्यविध्यसङ्गतेः । अस्तमयशब्देनापि केवलेनाग्नौ तिष्ठतीतिवत्समीपलक्षणयापराष्ट्रो ज्ञेयत्वे, “अग्निः प्रातर्दिवि देव ईयते अजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अश्वः शामषेदे आस्तमेति वेदैरग्न्यग्निभिरेति सूर्य इत्यचास्तमेतीत्येतावत्कारं विवक्ष्यते तदा अपराष्ट्रे देवसमन्याभावात्तदेव शून्य इत्युपसंहारो नावक्तव्येत, तस्मात् ‘अस्तमेति’ अस्तमनीये अपराष्ट्रे एतीत्यर्थो गृहीतव्यः । एवं सप्तौ च यचास्तमयसमन्विता तिथौ आहुं विधीयते तत्र तत्र तस्या अपराष्ट्रयापिन्यां तिथौ आहुंविहितमभिमन्यम् । अन्यथा सुतपरोहिण्यपराष्ट्रवाक्यैर्विरोधः स्यात् ।

अज्ञास्तमयवेत्तार्या कलामावापि वा तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके आहु न परा पुत्तदानिदा ॥

इति वचनादस्तमयमात्रकाले वा तिथिः सैव प्रत्याब्दिके आहु गृह्यते चेत्तदास्तमयकाल एव आहुं प्राप्नोति वचनवत्तात् । अयमन्त्याकाले तत्समीपे च आहुप्रतिषेधात् तदा न क्रियत इति

यद्युच्येत तर्ह्यपराह कासेमृततिथेरभावेन आह्नकरणे यैव प्रत्याब्दिके
इति विध्यर्थी आनुष्ठितः स्यात् । इतरथा पुनश्चानिदायां प्रति-
पिद्धाया तिथावबुद्धान भवेत् ।

या तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्कर ।

सा तिथिं सकला श्रेया ज्ञान-दान-जपादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अक्ष याति दिवाकर ।

सा तिथिं सकला श्रेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इति देवसूक्तमाभां उद्यास्तमययोगिन्योस्तिथ्योः सकलत्वाभि-
धानात् यदा कदाचित्कतं कर्म विहिततिथावेव कृतं भवतीति चेत् ।
न । यथास्तमयसमन्वेन पूर्वमुक्तस्या सकलत्वं तथैव परेदुरप्युदयसम-
न्वेन सकलत्वात् । अत्रास्तमयवेत्ताया दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन न द्या-
यते यैव प्रत्याब्दिके इति, का विधीयते पूर्वा वा परा वेति, का च प्रति-
विध्यते नेतरा पुनश्चानिदेति । किञ्च एव परिभाषितं अवास्तव सक-
लत्वं यदि दृष्ट्यते तदा सर्वा एवोद्यास्तमययोगित्वेन सकला न कदा-
चित् लुप्ततिथिरिति । तत्र सर्वासां सकलत्वेन सर्वकर्मकालव्यापित्वात्

यो यस्त विहित कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरिति ।

मथाह्नव्यापिनी या स्यात् वैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

पराह्नव्यापिनी या स्यात् पार्वणे या तिथिर्भवेत् ॥

इत्यादिवचनजातस्य निवर्तनीयाभावात् आनर्त्यक्यमेव स्यात् ।
किञ्च किमवापराह्णावाधेनास्तमयवेत्ताकलायां प्रत्यब्दश्राद्धविधानं
अथवा दिमुहूर्तं चिरकृतेति चिमुहूर्तवाधेन वा । आद्ये यत्ने अप-
राह पितृणामिति श्रुतिविरोधः ।

तदुक्तं सत्यन्तरे ।

अपराधः पितृणाम्ना यापराधानुयायिनी ।

सा याक्षा पितृकार्यं तु न सा यास्तानुयायिनी ॥

इति सम्पूर्णायामपि तिथावस्तमयवेद्यायां आहं प्रसज्येत । किञ्च प्रत्याब्धिकपञ्चने किं आहूतमभिधीयते कर्मान्तरं वा, आहूतपक्षेऽपि मृताहश्राद्धमध्यवर्तीयाआहूतेति यावन्माथान्नरवमादवधार्यते तावदपराधः पितृणामिति श्रुत्या कथञ्चिन्न बाध्यते । द्वितीये पक्षे चार्थविशेषः तिथ्यभावे अपराधे आह्ने छते मृताद्ये आहं न छतं स्यात् मास-पक्षे तिथिस्पृष्टे चो यस्मिन् दिश्यतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तयाभूतं मृताद्यं तच्छ सं विदुः ॥

इति तत्त्वव्याप्ता । न चैवमपि दिशान्ते विद्यमानया तिथ्या तदहः स्पृष्टमिति नानुताडः स्यादिति तथापि आहं प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।
यतः ।

अनभिमत उत्क्रान्ते शस्त्रेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तं यथा तिथिः ॥

इति मरणकालीनतिथिवशेन मृताह इत्युक्तं न मरणतिथिद्योगवशेन, अन्यथैकस्मिन्नहनि तिथिद्वययोगे मृत्युभववापि आहं प्राप्नोतीति न कश्चिद्वा अविशेषात् । “पूर्वस्थां निर्वपेत्पिण्डमित्यादौ च शश्वत्या तिथेराधारत्वावगमात् तत्तिथिं विना आह्ने क्रियमाणे

अकाले यत्कृतं कर्म विधिग्नौचविवर्जितम् ।

अकृतं तद्विजानीयात् पुनरिज्या युतेर्बलात् ॥

इत्यापतति, तस्मान्मास पक्ष-तिथिस्पृष्ट इत्यस्यावमर्शः, यस्मिन्

माये यस्मिन् पचे यस्मां तिथौ यो मृतस्तस्य तेषु विद्यमानेषु मृताह-
रति । अन्नमयवेलाशब्देन किं सायंमभिरुच्यते ततोऽर्वाग्वा उपरि-
वा, अग्रे पचे अङ्गीति नोपपद्यते, सम्पूर्णादित्यमष्टस्रोपलम्भावहः-
शब्दं प्रयुज्यते दृष्टाः । द्वितीये पचे मध्याह्नादुपरि सर्वाण्यन्नमय-
वेला स्यात् ।

उदये वर्द्धमानाभिरामयाज्ञं तपेद्भुविः ।

ततः परं दृष्टन्तीभिर्नैर्भिरक्षं च गच्छति ॥

इत्यन्नमयमन्त्रिणः काश्चस्य मध्याह्नादुपरि पुराणे प्रतिपाद-
नात् । तथा सति “अपराहः पितृकामिति श्रुत्या सह विरोधो
न भवेत् । इतीयपक्षोऽपि न युक्तः अन्नमयवेलायामित्यङ्गमन्नमय-
वेलायाः सामानाधिकरण्यात्पपत्तेः । तस्मादयमर्वाऽस्य वचनस्य,
अन्नमयवेलायां अङ्गि दिवसमध्ये यास्तमयवेला योऽन्नमयमन्त्रि-
हितः काकः सायाह्नस्तिमुहूर्तं पञ्चमोविभागस्तस्य प्रवेष्टे वा कला-
मात्रायस्ति सैव प्रत्याश्लिके याज्ञा तस्याः आह्नादिमुहूर्तपञ्चक-
रूपापराह्णव्यापितात्, नेतरा पूर्वा वा सायाह्नमाचवर्त्तिनी आह्न-
योग्य न अपराह्ण व्याप्नोति वा पुनश्चाग्निदा न याज्ञेत्यर्थः । एवविधे
वचनार्थं नानुपपन्न किञ्चित् । नापि वचनान्तरस्यानर्थक्यं विरोधो
वा । अथवा पूर्वस्मिन्वह्निं लोकप्रसिद्धकल्पास्तमयकासव्यापिनी
द्वितीयेऽह्नि तदेकदेशव्यापिनी यदा तदा द्वितीयेऽह्नि पूर्वतिथ्य-
पवादेन आहुं नियम्यते इति निरवयवम् । एतत्तद्विज्ञाकारः ।
अन्नमयसृष्टापि तिथिः पूर्वैव याज्ञेति । न चान्न चतुर्थप्रश्नरोत्तरा-
हुंयतिरिक्तापराह्णे काले तिथिसंयोगासम्भवेन तिथिसुक्तापराह्ण-

कालाभावादननुष्ठानमेव आहूयेति वाच्यम् । यदाह मारदीयपु-
राणे वग्निरः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी सता ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्वा निगद्यते ॥ इति ।

अस्तमयवेलायां या सृष्टा नृततिथिसत्तिथौ कर्त्तव्ये पित्र्ये आ-
दिक्कादिशब्दे पूर्वा निगद्यतेत्यर्थः । अस्तमयवेलायां सृष्टेत्यनेनास्त-
मयवस्ये कलामहान्नावेऽपि नृततिथेः पूर्वमसृजं इति मन्तव्यम् ।

यत्तु सत्यनरम् ।

दिनान्ते पञ्च नाद्यः पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये देवे चैव च कर्मणि ॥ इति ।

पित्र्ये कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्यो दिनान्ते वर्त्त-
मानाः पञ्च नाद्यः पुण्यास्ततः प्रकृतनाडीतिथियोगजन्यपुण्यापादिकाः
न तु ततो न्यूनाः, देवे कर्मणि कालत्वेन चोदिततिथिसम्बन्धिन्य-
उदये चति वर्त्तमानाः पञ्च नाद्यः पुण्याः तत उपरितननाडीनामपि
तिथियोगजन्यपुण्यापादका न तु ततो न्यूना इति तत्त्वार्थः ।
तदेतत् । “प्रतिपद्वनकाभाष द्वितीया द्विपदप्रदित्यादिना “आहं
सर्वधर्मावाप्तां यत्नेन पुरुष शुद्धिः । सर्वान् कामानवाप्नोतीत्यन्तेन
आहूकालतया विहितकृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिदैधविषयं न तु
आहूकालतया विहिततिथिदैधविषयं । पितृ आहू कृष्ण-
पक्षदिनेऽस्तमययोगिनीति प्रकृत्य तच्चैव विशेषाभिधानपरत्वाद्दस्य
वचनस्य, तेन पूर्वोक्तवग्निरवस्येन सह ॥ कसिदिरोध ।

भविष्यपुराणेऽपि ।

अतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

या तिथिः सकला ज्ञेया पिचर्ये चापराधिकी ॥ इति ।

सन्ध्यासमीपस्यापराधिकी घटिकैका यदा भवेत् सा तिथिः
पिचर्ये सकला ज्ञेयेत्यर्थः । यदा तु पूर्वदिनेऽक्षमयात् पूर्वक्षणे
तिथियोगः उत्तरदिने च अक्षमयादुपरि त्रिमुहूर्त्तयुक्ता तदा
उत्तरमहः आदृकाक्षः ।

तथाच सुमनुः ।

उदिते दैवतं भानौ पेशं वास्तुमिमे रवौ ।

दिमुहूर्त्तं चिरज्ञो वा सा तिथिर्षव्य-कथयोः ॥ इति ।

अस्यार्थः उदिते भानौ सत्यज्ञःसम्भिनी देवकर्माङ्गभूता
तिथिर्षां दिमुहूर्त्तादन्तूना भवति सा सम्पूर्णतिथिवत् छत्रस्याङ्को
क्षयदागकाक्षतामापादयति तेन तस्मिन्वहनि दैवं कर्म कुर्यात् ।
पितृकर्माङ्गभूता तिथिरक्षमिते रवौ सति सा त्रिमुहूर्त्तमनुवर्त्तते
सा क्षयदागकाक्षतां स्वसम्भस्ताञ्ज आपादयति तेन तस्मिन्वह्नेऽग्नि
पितृसम्भिषावत्परिकादिश्राहं कुर्यादिति । अनेनोत्तरदिने
अक्षमयादुपरि त्रिमुहूर्त्तानुवर्त्तमानावेऽस्तगामिनी पूर्वतिथिरेव पाक्षे-
त्यर्थायुक्तम् ।

एवञ्च यदुर्ध्वं नारदीयपुराणे ।

दशैत्र पूर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

तदुपरिदिनेऽक्षमयादुपरि मुहूर्त्तत्रयाभावे द्रष्टव्यं । यदा तु
पूर्वधुरस्तगामिनी तिथिः सम्भवति उत्तरेधुरस्तमिते रवौ त्रिमुहूर्त्त-

यापिनी ॥ भवति किन्तस्तगामिनी भवति तदापि मैव याज्ञा
याज्ञादावस्तगामिनीति स्मरणम् । यदा तु दिनद्वयेऽप्यन्तगामिनी
तिथिर्न भवति तदोत्तरेद्युरेवास्तगामिनिरूपगुणाभावेऽपि गुणलोप-
न्यायेन सावसरिकयाज्ञ कर्त्तव्यं, तिथियुक्तापराधकालप्रतिक्रमेण
प्रत्यवायापत्तेरिति । तदयुक्तम् । अस्तमयस्यार्धमात्रेण सावसरिकयाज्ञे
पूर्वविद्वत्तिथिग्रहणे ।

द्विरहर्ष्यापिनी^(१) चेत्स्यान्मुतादृश्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्वेव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि ॥

इति मनुवचनविरोधात् । “प्रलोपवास नियम इति भविष्यपुरा-
णवचनमपराधिका एव तिथ्येवमप्रतिपादयति । वचनान्नरविरोधेन
घटिकेकेत्यस्यामुद्यत्तौ प्रमाणाभावात् सक्तप्रकारेण नतिसम्भवात्
परेषु याज्ञानिकविषयत्वेनोपपत्तेश्च ।

यदपि च सुमन्वचनस्यास्तमयोपरितनत्रिमुहूर्तविषयत्वेन व्या-
ख्यात तदयुक्तम् । अह-प्रत्यर्थालोचनया द्विमुहूर्तस्य च दिन-
यमभिलावगते ।

अन्ये त्वाञ्ज द्वितीयेऽह्न्यपराह्न्यापिने त्रिमुहूर्ता चेत् पूर्वविद्वत्
कर्त्तव्या “त्रिमुहूर्ता भवेद्यदीति मनुवचनात् । “अपराह्न्य पित्र्या-
न्तिमिति हारीतवचन सावसरिकत्यतिरिक्तविषयः । एवञ्च अति “द्वि-
रहर्ष्यापिनीति सुमन्वचनस्य, “देवकार्यं तिथिर्ज्ञेयं च द्वायाज-
वत्सवचनस्य, “प्रातः प्रातःरूपोऽयं इति शिवरहस्य-सौरपुराणस्य,
“तिथेः प्रान्तमिति भारद्वाजपुराणवचनस्य, “उदिते देवतमिति

(१) द्विरहर्ष्यापिनीत्ययमेव पाठ आगोपीनः ।

बौधायनवचनस्य, “अतोपवासस्यानादाविति भविष्यत्पुराणवचनस्य,
 “अक्षमयवेलायामिति व्यासवचनस्य, “पित्र्येऽक्षमवेलायामिति
 वसिष्ठवचनस्य, “द्वर्गञ्च पौर्णमास्येति शिवरहस्याक्षतमनुवचनस्येत्येवं
 वचनद्वयकषाधलाघवं स्यात्, भवत्यचे तु बाधगौरवं स्यात् । स्या-
 देतत् भवत्यचेऽपि “कर्मणो यस्य यः कालः इति व्यासवचनस्य,
 “यस्मिन् काले हि यत्कर्मेति स्कन्दवचनस्य, “अपराधिकास्तपेति
 निगमवचनस्य, “अपराहः पितृणामिति शरीतवचनस्य, “अतोप-
 वाम-निधम इति भविष्यत्पुराणवचनस्य, “यस्यामस्तं रविर्धातीति
 लघु-दृढमनुवचनयोः, “अपराहव्यापिनीति वृद्धगौतमवचनस्य, “वि-
 दितः कालः इति बौधायन-लघुविष्णुवचनयोः, “सध्याह्नव्यापि-
 नीति बौधायनवचनस्येत्येव वचनेकाद्वयकस्य बाधगौरवं भविष्यति ।
 अस्तप्यचे तु बाधलाघवमिति चेत् । उच्यते । पक्षद्वये बह्ववाक्यबा-
 धाविशेषेऽप्याचारात्तुल्यापूर्वविद्धा विमुहूर्त्ता गृह्यते । तदयुक्तं ।
 आचारैर्विध्यात् । भवत्यचे स्मृततिथिर्वावसरिकविधाथकावाक्य-
 बाधोऽपि भवेत् । ततश्च बह्ववाक्यबाधायाश्च पक्षो व्याप्यात् । किञ्च
 यथा काले विमुहूर्त्ततिथिर्हण्यवशात्कर्मकालव्यापिग्राह्यबाधो-
 ऽङ्गीक्रियते तथा ।

यथा तिथावस्तमिथादूर्ध्वं विमुहूर्त्तते ।

याग-दाग-जपादिभ्यस्तानेवोपक्रमेत् तिथिम् ॥

इति वचनात् कर्मान्तरेऽपि विमुहूर्त्ततिथिर्हण्यवशात् तद्बाध-
 प्रसज्येतेति वैषम्याङ्गीकरणमयुक्तं । तथापि चैवमभ्युपगमे दोषः
 प्रागभिहितः ।

अन्ये नाहुः सवाहश्राद्धे आचारविप्रतिपत्तेर्वचनविप्रतिपत्तेस्त
परम्परामाप्ताचाराश्रयणेन निषेधेऽवृणमिति । तेषां परम्परामाप्ताः
पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः, “तदेव तेन दुष्येयुराचारैर्नतरैः पुनरिति वचनम् ।

तथाच व्यासः ।

सर्कौऽप्रतिष्ठं श्रुतयो विभिन्ना
नामावृषिर्षस्य मन न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्व निश्चितगुहायां
महाजगो घेन गतः स पन्थाः ॥

इति यद्वच युक्तं तत् पाठं ॥

इति स्याद्वैधनिर्णयः ।

अथ क्षयाद्यापरिज्ञाने सांवत्सरिक-
आहकालनिर्णयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अदृष्ट उवाच ॥

न जानाति दिनं यस्तु मासं वाप्यमराधिप ।
मृतयोस्तु महाप्राज्ञः पित्रोर्यस्तु कथं नरः ।
श्राद्धं करोतु वै ताभ्यां मिथिवन् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपसृष्टमन्वेया अपि श्राद्धस्य मास-दिनाज्ञाने
तथैवावस्थानम् ।

आदित्य उवाच ॥

यत्प्राप्तं यो न जानाति मासवो विजतात्मजः ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं सांवसरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते माममु
शायते तस्य तन्मासामावास्यायां सांवसरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

॥ ज्ञायेत मृताहयेत्प्रसीते प्रोषिते सति ।

मासस्येति विज्ञातस्तद्गर्भं स्याद्मृताहनि ॥

‘तद्गर्भं’ तन्मासामावास्यायां, ‘मृताहनौत्स्यन यत्कर्तव्यं तदिति
शेषः’, ‘प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षकम् ।

तथाच भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्तरेणापि स्नानाक्तौ विस्तृतौ यदा ।

तदानीमपि तौ याज्ञी पूर्ववत्तु मृताह्निके ॥

अग्निश्चैव विषये एकादश्यां आहुमाह मरौचि ।

आहुविग्ने समुत्पद्ये अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्तव्यं ह्यष्टपद्ये विशेषतः ॥

अथ ‘विशेषत इति ह्यष्टपद्यस्य प्रशस्ततरनाभिधानेन शुक्लपद्यो-
प्यनुश्रयत इति गम्यते । ततश्च शुक्लपद्यैकादश्यादधिक्ये प्राप्ते एवं
ध्यवस्था मासे पद्ये च विज्ञाते तिथिमात्रपरिज्ञाने तस्य मासस्य
तत्पद्यस्तितापान्नैवेकादश्यां आहुं कार्यं विज्ञायमानपद्यपरित्यागे
कारणाभावात् । पद्यस्य पद्यपरिज्ञाने ह्यष्टैकादश्यां तद्भावे शुक्ल-
ैकादश्यामपीति ।

भविष्यपुराणे ।

दिग्मेव विज्ञानानि मामं मैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत् ।

भोजकस्य विशेषेण यो मां पूजयते सदा ॥

यस्य तु भूताः परिश्रायते न भासः तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे
माघे वा तस्मिन्नुत्तमि आहुं कर्त्तव्यम् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

यदा भासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु भोक्तृमृतस्य दिन-भासादुभावप्यविज्ञातौ स्यातां
तदा तत्स्थानकासिकयोर्दिन-मासयोस्तत्सर्वस्वरिकं कार्यं ।

तदाह षण्ण ।

दिन-भासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु यादौ पूर्वोक्तया दिग्ग ॥

दिग्गन्धेन सर्वेषु तिथिरवगन्तव्या । पूर्वोक्तया दिग्गन्धेन-
सर्पः । प्रस्थानतिथिज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्यामसावा-
स्थायां सांवत्सरिकम् । प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गे माघे
वा तस्याग्रेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथि मासयोर्दभयोरप्यज्ञाने
तु तन्मरणश्रवणकासिकयोर्तिथि-मासयोः कुर्यात् ।

तदाह प्रचेताः ।

अपरिज्ञानेऽमावास्यायां अवसदिवसे वा ।

‘अवसदिवसे’ मरणवार्त्ताया अकर्त्तव्यतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

मृतवार्त्ताश्रुतेर्गच्छौ तो पूर्वोक्तमेव तु ।

श्रवणतिथिविभक्त्यै माघश्रवणे च तन्माघवर्तिन्याममावास्याया
साव्यधिक । श्रवणतिथिविभक्त्यै माघविभक्त्यै च मार्गशीर्षे माघे
वा तस्यामेव तिथौ कार्यं । श्रवणतिथि मासवैश्वदेवयोरपि विभक्त्यै
माघस्य मार्गशीर्षस्य वा मावास्याया कार्यम् ।

तदुक्तं प्रभासच्छब्दे ।

श्रुतस्याहर्न जायति माघ वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्या आह्न माघेऽथ मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरणप्रस्थानमवस्थारूपेण वैश्वदेवपक्षेणेनेत्यर्थः, यस्य
तु प्रोपितस्य मरणवार्ता जीवनवार्तापि नाकर्ण्यते पञ्चदशवर्ष-
पर्यन्तमागमनञ्च नास्ति तस्य तदूर्ध्वं पालाश्रीभि समिद्धि कुमैर्वा
शरीरप्रतिक्रान्तिं कृत्वा यथाविधि दाहमस्तारं निर्वर्त्य तदानीं
तन्माघ-पक्ष-तिथिस्तृष्टेऽहनि साव्यधिक कर्तव्यम् ।

इत्याह आह्निकार्थः ।

पितरि प्रोपिते यस्य न वार्ता नैव यागति ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशवर्षाकृत्वा तथतिरूपकम् ॥

सुर्ध्वान्तस्य च सस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि श्रेयकमाणि शस्यन्ते ॥

इति श्रवणपरिज्ञाने साव्यदिककालनिर्णयः ।

अथ मघाश्राद्धनिर्णयः ।

वायुपुराणे ।

मघास्य कुर्वन् आह्नानि श्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥
 मघायादृष्टं चः कुर्यान् तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 पितरस्तस्य तुभ्यन्ति सन्ततिश्चाचया भवेत् ॥
 एतेनैव ॥ योगेन वस्त्र-दानमुपानहौ ।
 यो ददाति मघायादृष्टं भोजनञ्च विशेषतः ।
 त्रयोदशमासस्य दृष्यन्ति पितरो मृष ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 ज्ञातं पुत्रं निरीचन्ते शकुना इव पिप्पलम् ॥
 मधुमांसिण खड्गेन पयसा पायसेन च ।
 एष नो दाम्भ्यति शार्ङ्गं वर्षासु च मघासु च ॥
 मघासु दत्ता विधानेन चतुरो खमते वरान् ।
 धनमर्घं सुतानामुर्ददन्ति पितरोऽर्चिताः ॥

प्रातातपः ।

मघासु पित्र्ये च सुते च ज्ञाते
 शरीरपरान्ते अयनद्वये च ।
 शङ्खे च दन्ते च तथैव पक्षे
 दशं भवेद्विष्कमहस्रतुल्यम् ॥

विमक्ता वाविमक्ता वा कुर्युः शार्ङ्गं घर्दैव हि ।
 मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः श्वश्रिणा ॥ इति ।

आह दृष्टवश्रिष्टः ।

दधि गन्धमसत्पुष्टं साक्षात्तानाविधास्तथा ।
 ददन्तमनुशोचन्ते वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एतानि वाक्यानि पिण्डदानरहितश्राद्धविषयाणीति । तथाच
अविष्यत्पुराणे वचनम् ।

संक्रान्त्यामुपवासेन धारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन श्वेष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

तथाच षट्चिंशन्त्यते ।

मघासु कुर्वतः श्राद्ध श्वेष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

संक्रान्त्यामुपवासञ्च चन्द्र-सूर्य्ययद्दे तथा ॥

यदाचारधारहता पुराणवचनमुदाहृतं “मघायां पिण्डदानेन
चतुरो लभते वरानिति, तत्पुत्रवद्व्यतिरिक्तविषयम् ।

अन्ये श्राद्धः । केवलपिण्डदाननिषेध एवयमस्ति, तत्सम्भवति,
तथाच षट्चिंशन्त्यते ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे इत्य-विप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु यस्याप्ते भवेत्क्षिरग्रनोऽपि चेत् ॥

ननुभयथापि निषेधः प्रवर्ततां, न, अनेकबाधस्थान्वाच्यत्वात् ।
तस्मात् मघाश्राद्धमपि सपिण्डमाचरणोच्यमिति । तदयुक्तम् ।
विनिर्गमे कारणाभावात् उभयथापि निषेधः प्रवर्तते ।

अन्ये श्राद्धः । यद्योदशौश्राद्धतुल्यत्वात्तथा मघाश्राद्धमपि एक-
वर्गमस्मन्नि निषिध्यतइति । तदसत् । “श्राद्धाद्यैर्वैकर्म्येण यद्योदशा-
मुपजन्तेदित्यादिवचनबलेन तद्व्यवस्था दर्शिता, इदम् वचनाभावाच्च
युज्यते । न्यायतुल्यत्वादिति चेत्, तत्तुल्यत्वात्तथाश्राद्ध न कुर्यादिति
निषेधश्च सपिण्डश्राद्धमोचरतयोपपत्तेः, तथाच “पिण्डदानेन पुत्रो
नश्यतीति श्रूयते न श्राद्धाचरणेन, तत्कर्तव्यत्वात्वाः प्रदर्शितत्वात् ।

इति मघाश्राद्धनिर्णयः ।

अथाग्नौचादिनिमित्तेषु आह्निकालनिर्णयः ।

तत्राह अथ्यग्द्वयम् ।

देचे तु पितृणा आह्ने अग्नौच आयते यदा ।

अग्नौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्य आह्नु प्रदीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा आह्नाधिकारिणामाग्नौच जा-
यते तदा मुख्यकालप्रत्यासत्ते आग्नौचेन वा दूयिते आग्नौचोपग-
मानन्तरकाल एव पैदक कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यत्नविषयम् ।

तदहरोग्रदुष्येन केनचिन्मृतकादिना ।

सूतकानन्तरं सुर्वात् पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

तत्र आह्ने सूतकेन प्रदुष्टे “सूतकानन्तरं सुर्वादिति पक्षस्त-
व्यग्द्वयवचनाविहङ्ग एव । “पुनस्तदहरेव चेति पक्षस्तादिशब्दोक्त-
निमित्तान्तरविघ्नतः मुख्यकालविषय इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्प-
नीयम् । एतच्च पक्षान्तरं अथाह्निकप्रमाणप्रतिभासिकाह्निकविषयः । तत्र
भामसृष्टकालाभावेऽपि पक्षे तिथिमात्रसृष्ट्यापि आह्नात्वात् ।

अतएवाह देवलः ।

एकोद्दिष्टे तु ग्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

भाषेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् आह्नु कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

‘अन्यस्मिन्’ अनन्तरे भाषि, ‘तस्मिन्’ स्मृततिथौ, यस्मिन् शक्ये
रूपे वा स्मृतं तस्मिन्नेव आह्नु विघ्नवशादतिक्रान्तं कुर्यादित्यर्थः । ‘यदि
विघ्नः इत्यत्रापि अथ्यग्द्वयवचनाविरोधायाग्नौचव्यतिरिक्तनिमित्तेनेति

शेषो द्रष्टव्यः । आशौचनिमित्तेन विभ्रे जाते मासिकविषयेऽपि
सूतकानन्तरमेव आह्वानुष्ठानं च्यव्यश्टवचनोक्तमनुसन्धेयम् ।

अतएव देवस्वामिनापुत्रम् । एतद्व्यश्टवचनं सूतकाशौच-
विषयं निमित्तान्तरतस्तु तदवविधाते “एकोद्दिष्टे तु यमाप्ते यदि
विभ्रे प्रजायते । इत्यादिसूत्रान्तरवचनमिति ।

य्यास ।

आहुविभ्रे समुत्पद्ये अन्तरा मृत सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत आहुं चैके मनीषिणः ॥ इति ।

‘अन्तरा मृत-सूतके’ आहुप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् सूतके
मृतके वा जाते । अमावास्यायां शुद्धौ शुद्धनन्तरमेतत्प्रावत्सरिक-
आहुविषयमिति चेत्ति । तद्वचनां ।

मासिकाम्ने तु यमाप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

यदग्निं शुद्धौ तत्काम्यं दर्शं चापि विधत्तथा ॥

इति षट्षिण्यन्तरवचनेन मासिकस्यापि विधानात्, अमावा-
स्यापक्षेण शुक्लैकादश्याः कृष्णैकादश्याश्चोपलक्षणम् ।

अतएव मरौचिः ।

आहुविभ्रे समुत्पद्ये अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विज्ञेयत ॥

कृष्णपक्षे वा एकादशी तस्या विज्ञेयत इत्यन्वयः, पितृकार्यं
यत कृष्णपक्षेव याज्ञनात् कृष्णैकादशीतोऽप्यमावास्यायाः पितृ-
कार्यं श्रेष्ठं दृष्ट्वापूज्यायसिद्धं बोद्धव्यम् । अत्र शुद्धनन्तरकालो
मुख्यकालप्रत्यापन्नत्वात् श्रेष्ठः । दर्शकालस्ततो अप्यन्यः मुख्यदर्शका-

सप्रत्याकृत्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथाच तत्राण्युपशृङ्खलः ।

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

या तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न तस्या वै कदाचन ॥ इति ।

अप्रमर्शः । शुचीभूतेन तावदातव्यं तेन मुख्यकालेषु शुद्धावस्थेन
शुद्धान्तरं या तिथिः सा 'प्रतिपद्यते' सम्भते, तस्य कर्त्तव्यकर्माङ्गता
ज्ञेया, न तस्या मुख्या तिथिः, आशौचदूषिता कदाचिन्मानुषेयेति ।
आशौचादूषिता मुख्या तिथिः नदानुष्ठेयेत्याह स एव ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिष्टं श्राद्धं दातव्यं बिच्छिन्ति नैव कारयेत् ॥ इति ।

'यदृच्छया' श्लेच्छया । मृत-सूतकाभ्यां मृताहोपघाते तदतिक-
्रमाशौचनिवृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यं इत्युक्तं तत्पाकोपक्रमादिमन्त्रपादा
पूर्वमेवाशौचविज्ञाने सति गोप्यकालम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

निमग्नितेयु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मेणि ।

निमग्नणाहि विप्रस्य स्नाध्यायाद्विरतस्य च ॥

देहे पित्रेषु सिष्ठस्तु आशौचं विद्यते कश्चित् ।

अपि दातव्यं यद्दीर्घं भूतके मृतके तथा ॥

अविज्ञाते न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कदाचन ।

विज्ञाते भोक्तुरेव स्नात्वायज्ञित्तादिका क्रिया ॥

भोजनाद्धं तु समुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टे जेषं त्यक्त्वा समाहिता ।

आचम्य परकीयेन जलेन श्लक्ष्णो दिशाः ॥

विवाह-यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

श्रेयमचं परैर्देयं इत्येतत् समुदाहृतम् ॥

एतत्तु दाह-भोक्तृदृष्ट्यतिरिक्तजन्म-मरणविषयम् । “दाहन्
भोक्तृन् न क्षुण्णेदित्यत्र दोषविशेषः ।

आह कतुः ।

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीपमानं न दूयति ।

एतन्मिदमाग्नौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यं कालमतिक्रम्याग्नौच-
निवृत्तौ आहं कर्त्तव्यमिति ।

गृहमेधिगस्तु भार्यया सहैवाधिकारात् तस्यां रजोदर्शननिवन्धना-
श्लक्ष्णदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्याश्लक्ष्णनिवृत्तावेव आहं कर्त्तव्ये
प्राप्ते रजस्वलापतिवैकालिना मुख्यकाल एवामथाहं कर्त्तव्यमिति ।

आहोयनाः ।

अपक्षीकः प्रक्षाली च यस्य भार्या रजस्वला ।

पिह्लासेन न कुर्वीत आमन्त्रणं विधीयते ॥ इति ।

अक्षाममाहविधौ कपिदुपसंहारपूर्वकमपवादमाह शरीतः ।

आहविधौ विजातीयनामान्माहं प्रक्षौर्त्तित ।

अमावास्यादिनमत आभं संवत्सराहृते ॥ इति ।

यद्वाप्यारजोदर्शनादिरूपे आहविधौ यमुत्पद्ये यस्यामथाहं कर्त्त-
व्यमिति प्रक्षौर्त्तितं तदमावास्यादिकाभिकमेव न तु यन्मृताहका-
लितं चावसरिकस्य तदपीत्यर्थः, किन्तु तदपकास्तेनैव कर्त्तव्यं ।
तच्चैकभार्येण सहाधिकारिभार्यादूषणाद्व्यान्तरस्य चाभावाद्भ्रजो-

दर्शनरूपविप्रापगमकाल एव कर्त्तव्यं । यथोक्तं प्रभाममपदे ।

मंथद्वा स्यात्तुर्पेक्षि स्याता नारी रजस्रता ।

दैवे कर्षणि पित्ये च पक्षमेऽहनि शुद्धति ॥

सत्यन्तरे ।

मृतेऽहनि तु सन्नाम्ने यस्य भार्या रजस्रता ।

आहुं तदा न कर्त्तव्य पक्षमेऽहनि कारयेत् ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन तधिकारानपगमास्तुल्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

श्रामश्राद्धासमये प्रति हेमश्राद्धमाह ।

द्रव्याभावे दिजाभावे प्रवासे पुच्छजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्रता ॥

द्रव्यमत्र भोज्यं विवक्षितं कर्त्तव्यं, दिजद्य भोक्ता ।

इत्याशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ श्राद्धविशेषेण प्रातःपूर्वाह्न-मध्याह्न-सायाह्ना विहिताः सायकालस्य निषिद्धः एवमन्येष्वपि कर्षेभ्यः, अतस्तदिवेकार्धे पूर्वाह्ना-दिकालप्रकरणमारभ्यते । तत्र तावद्योगश्रामभार्याद्विधा विभक्तश्राद्धः पूर्वा भागः पूर्वाह्नः, अपरोऽपराह्न इति सप्तमेवावगम्यते ।

तथाच मनुः ।

यथा चेवापर, पक्ष पूर्वपक्षादिभिर्व्यते ।

एष श्राद्धेषु पूर्वाह्नादपराह्ने विभिन्नयोः इति ।

नन्वत्र आहुतिष्वे पूर्वाह्णपराह्णस्य वैशिष्ट्यमात्रमुच्यते न पुन-
रर्द्धिधाविभक्तपूर्वभागस्य पूर्वाह्णसंश्रक्तम् अपराह्णस्यापराह्णसंश्रक्त-
त्वमिति । अथोच्यते । द्विधा विभक्तस्य मासस्य भागौ पूर्वापरौ
पदौ भवतः तौ चात्र दृष्टान्तौक्यतौ, असाक्यादङ्गोऽपि द्विधा
विभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वाह्णपराह्णसंश्रक्तत्वं गमयति, तत्र
वैशिष्ट्यमात्रेण असाक्यात् दृष्टान्तलोपपत्तेः । सत्यं तथापि भागा-
नारानुपादानात्पूर्वमाह्व्यानुरोधाच्च विवक्षितविभाज्यप्रतीतिर्जायते
तद्वाधो मा भूदित्येवमर्थमेवमभ्युपगन्तव्यः । ननु दर्शं दृष्टमाष्टै-
स्त्रिधा चतुर्धा दिवसभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तसाक्यकल्पमामूल-
कस्य विभागो बाध्यता । सत्यं । वारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदि-
ष्टस्य चानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात्कल्पविकाशं वक्तव्य-
स्यात् भवेदेव बाधः, किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा
भूदित्येतदर्थमेव यौगिकलोऽप्यर्थं परिभाषितः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो अपराह्णस्तत्र परः । इति ।

आवर्त्तनं दिनमस्य इति द्विधा विभक्तस्याहोदितौयोभागोऽप-
राह्ण इत्येकं मतम् । अथ त्रिधा विभक्तस्याहोदितौयोभागोऽपराह्ण-
इत्यपरं मतमुच्यते । तत्र युक्तिः । “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं भु-
व्याणामपराह्णं पित्र्येणां तस्मादपराह्णे ददातीति । अत्र पञ्चदश-
सुहृन्तात्मकस्य दिवसस्य पञ्चसुहृत्तं परिमितान् पूर्वाह्णादिनामस्त्रीन्
भागान् परिकल्प्य क्रमादेव-मानुष-पैष्टकेषु कर्मसु विनियुक्ते युति-
रिति प्रतीतिर्जायते । अपराह्णकाले विहितस्य पार्वणश्राद्धस्य वासर-

द्वितीयेऽंशे गानवः कर्त्तव्यतोपदेशः कालनियोगप्रकरणे दर्शयिष्यते
 भोऽपि त्रिधा विभक्त्याऽऽकृतोऽर्थो भागोऽपराध इत्यन्यार्थदर्शनत्वे-
 नाशुपन्नेयः इति त्रिधा विभक्त्याऽऽकृतोऽर्थो भागोऽपराध इति
 मतम् । अथ त्रिपदैर्भागेऽस्तुर्धा विभक्त्य द्वितीयो भागोऽपराध-
 इत्यपरम् । तथाच गोमिनाः ।

पूर्वांशः गहरं सार्द्धं मध्याह्नः महरं तथा ।

आं द्वितीयादपराधः सायाह्नश्च ततः परम् ॥ इति ।

अथ सूर्योदयान् प्रभति नार्द्धमहरपरिमितं दिनभागं पूर्वाह्नं,
 तदूर्द्धं महरपरिमितं मध्याह्नं, तदूर्द्धं द्वितीयमहरसमाप्तिपर्यन्त-
 मर्द्धमहरपरिमितमपराह्णम्, तदूर्द्धं महरमात्रं सायाह्नमाह्नरित्यर्थः,
 इति षट्पूर्धा विभक्त्य द्वितीयो भागोऽपराध इति मतम् । अथ
 समविभागैः पञ्चधा विभक्त्याऽऽकृत्यर्था भागोऽपराध इत्यपरमपि
 मतम् । तत्र प्रातपथश्रुतिः । “आदित्यस्त्वेव सर्वं क्षयवः न यद-
 वोदित्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽय यौगो यदा मध्याह्नोऽय वर्षा
 यदापराह्णोऽय घोरपदैवास्तमेत्यथ हेमन्त इति ।

एवं पञ्चदशमुहूर्त्तमस्मिन्नस्तु दिवसस्तु पञ्चधा विभागे क्रियमाणे
 त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति । अथ यद्यपि
 “तस्मान्मध्याह्नदिनश्चाधीतेत्येवमरमेवाद्यायमभायातस्थमिधानमस्यन्ते
 मध्याह्नविधेः शेषस्ततया पञ्चधा विभागः श्रूयते, तथापि प्रात-
 रादिविहितैः कर्मभिराकाङ्क्षितस्तु कालपरिमाणज्ञापकतयोपजीव्य-
 मानः सर्वकर्मसम्पत्तिर्भा लभते । अतएवायं त्रिमुहूर्त्तपरिमाणव-
 यवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते । तथाच प्रभाषछन्दे ।

मुहूर्त्तचितयं प्रातस्तावनेव च ब्रह्मः ।

मध्याह्निमुहूर्त्तः सादपराह्णोऽपि तादृगः ।

शायान्निमुहूर्त्तोऽयं सर्वकर्मवहिकृतः ॥ इति ।

अतएव तत्कालविहितकर्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याहं
पराग्रः ।

लेखाप्रभृत्यादित्यान्मुहूर्त्तांस्तथैव तु ।

प्रातस्तु स सतः कात्तो भागद्याह्नः च पञ्चमः ॥

ब्रह्मस्त्रिमुहूर्त्तोऽयं मध्याह्नस्तमः सतः^(१) ।

ततस्तयो मुहूर्त्ताश्च अपराह्णो विभिन्यते ॥

पञ्चमोऽयं दिनांशो यः स शायान्नि इति सतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कुर्यादित्येषः ॥ इति ।

उदीयमानस्य भास्यमाणस्य रेखावत्प्रकाशमानप्रपञ्चोपलभ-
नयोग्यो भागः 'लेखा', 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तत्रापि
लेखाप्रभृत्यादित्योदयात् आरभ्य ये चर्या मुहूर्त्तांस्तौ प्रातःपञ्चका-
भवन्तीत्युक्तं भवति ।

उक्तं चि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यादित्ये चिमुहूर्त्तांत्यते तु वै ।

प्रातस्तथा सतः कात्तो भागद्याह्नः च पञ्चमः ॥ इति ।

यद्यदेतेषु प्रातरादिकांसेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु ययोक्तेषु
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यद्योक्तवचनप्रपञ्चप्रमितानां पूर्वाह्न-मध्याह्नापराह्ण-माया-

ज्ञानो कल्प्य विविच्यन्ते । प्रातःसङ्गवयोरेकैक एव कल्प इति सूतो-
विविक्तमेवातः पूर्वाङ्गादिकाभकल्पा एवोच्यन्ते । तत्र दिधाहर्बिभागे
भास्त्रपण्डलोर्द्धं द्वादशनिरीक्ष्यचषादारभ्याष्टममुहूर्त्तपूर्वाह्णसमा-
प्तिपर्यन्तः पूर्वाह्णः, त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशाग्रमृत्ति पञ्चममुहूर्त्त-
तावसानावधिः, चतुर्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठमुहूर्त्ततृतीय-
पादपूर्वाह्णसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे द्वादशादारभ्य षष्ठमुहूर्त्त-
परिमितस्य कासस्य पूर्वाह्णं वक्तव्यं । तदा हि यौगिकीं दृष्टिं
परिकल्प्य पूर्वाह्णसंज्ञार्थं वाच्यः, य य तदिदं मध्याह्नादिमंशा-
भवरुद्धो वक्तुमुचितः । यद्यपि दिनाद्यस्य षष्ठमुहूर्त्तस्य प्रातःसङ्गवातम-
कसंज्ञादप्यविरोधोऽस्ति, तथाप्यसौ न योगविरोधीति न पूर्वाह्ण-
संज्ञानियेषपरिपन्थिना प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्णविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पः ।

दिधा विभागे दिवसस्य मध्याह्नचषादुभयतो मध्याह्नविहित-
कर्मप्रयोनपर्याप्तौ मध्याह्नः । अगत्या चात्र विरुद्धसंज्ञान्तरमिवेशो-
च्यमुपेयः । त्रिधा विभागे षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानाव-
धिर्मध्याह्नः, चतुर्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादोत्तराह्णादारभ्य
दशममुहूर्त्ततृतीयपादपूर्वाह्णसमाप्तिपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे तु
अष्टममुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराहकल्पाः ।

दिधा विभागेऽष्टममुहूर्त्तौत्तराह्नादिरभ्य पश्चिममन्धारक्षपर्य-
न्तोऽपराहः, त्रिधा विभागे लेकादशमुहूर्त्तादिरभ्य पश्चिममन्धा-
पर्यन्तः, चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्तद्वितीयपादौत्तराह्नादिरभ्य
द्वादशमुहूर्त्ताद्यपादावसानपर्यन्तः, पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादा-
रभ्य द्वादशमुहूर्त्तावसानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराहविवेकः ।

अथ सायाहकल्पाः ॥

द्विधा त्रिधा वा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोगपर्याप्तौऽस्तम-
यावधिः, चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्तादिरभ्य सूर्यास्तमयावधिः,
पञ्चधा विभागे पयोदशमुहूर्त्तादिरभ्य सूर्यास्तमयः सायाहः ।

इति सायाहविवेकः ।

एते च पूर्वाहादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिशान्तेषु यथास्मार्भ
याद्याः, प्रशस्ततारतम्यक्रमेण वा, यो यं कालमपेक्ष्य सूक्ष्मः स मस्मान्
प्रशस्तः । महावधिवचनेन हि महतः कालस्य पूर्वाह्णत्वे प्रमिते तदेक-
दिगस्यापि प्रमितमेव पूर्वाह्णत्वं, यथा हिमवत्कुशरादारभ्य पूर्वमु-
द्गमीयो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्तिनः
प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वम्, कथमन्यथा “गङ्गायां स्नानं कुर्याद्दि-
पराहेपितृयज्ञमाचरेत्” इति विहितस्य तदेकदेशमुष्ठाने विहि-
तमिद्विः । दृश्यन्ते च केचित् समुदायैकदेशयोः साधारणाः शब्दाः ।
यदुक्तमाचार्यैः ।

विन्दौ च समुदाये च तोयग्रन्थो यथोच्यते ।

संघर्गिद्रव्यरूपत्वात् सूक्तवाक्यत्वं तथा ॥ इति ।

अतोऽवान्तरावधिवचनस्य महावधिवचनप्रमितपूर्वाद्धैकदेशनि-
वृत्तकत्वेन वा स्वाभिधेयस्यातिप्रसङ्गप्रतिपादनपरत्वेन वा अर्थवत्त्वं
वक्तव्यं, तथाचपक्षे महावधिवचनामासानर्थस्य बाधौ स्यात्तां अतो-
ऽवान्तरावधिवचन प्रसङ्गतरत्वार्यमिति निरूप्यते ।

अथ कुतपकाखः ॥

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यच्च गोपतिर्गोभिः कास्त्रेण तपति चण्डे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः तच्च दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथिवी, तां, ‘गोपतिः’ सूर्यं, ‘गोभिः’ स्त्रीकौयेः करैः,
‘कास्त्रेण’ समयां, यस्मिन् चण्डे ‘तपति’ उष्णं करोति, ‘स कालः’
कुतपसञ्ज्ञके ज्ञेयः, तदनेन कुतपस्य निर्वचनं कृतं “गिरूपितः कुतपो-
ऽयमसाविति । सर्वेष्वासासङ्कोचाद्दिवसमध्य एव हि सूर्यः कस्त्रो
पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमध्यः कुतपः इत्येवमसौ निर्धारितो भवति,
स च मुहूर्तपरिमितोऽपि सत्यलमनुसन्धायोपचारदृष्ट्या चण्डग्रन्थे-
र्गोक्तः । उक्तं हि वायुपुराण एव ।

मुहूर्तावप्रमादूर्ध्वं मुहूर्ताच्चिवसादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमवयम् ॥ इति ।

प्रभासखण्डेऽपि ।

अतोमुहूर्तो विख्याता दस पक्ष च सर्वदा ।

तथाष्टमो युद्धर्तः यः स कालः कुतश्च सतः ॥

खड्गपादादिकं ॥ कुतपदशकं मध्याह्नवाक्यखितनात् एषकृतं-
मशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिहेव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्रह्मणः कमलो गावो रूपाग्र्यतिचण्डोऽपि च ।

तिस्रा दर्भाश्च मध्याह्नो नवेते कुतपाः सताः ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

मध्याह्नः खड्गपाचक्ष तया नेपासकमलः ।

रूप्य दर्भास्तिस्रा गावो दौहिचयाष्टमः सतः ॥

पाप कुम्भितमिश्राऽऽसृज्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेव घनसाध्यान् कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौशीतकीनां ॥ “तथान्यः कालकमल इति पठितं, इति कुतपः ।
अथैतेषामपराक्षादिकालानां पार्वणादिषाड्वेयु विनियोगः कथ्यते ।

तत्र गङ्गातप-हारीतौ ।

शामश्राद्धन्तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वण चापराह्णे तु प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥

मनुरप्याह ।

पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥

आह मार्कण्डेयः ।

श्राद्धपक्षे पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

लक्ष्मणपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न लक्ष्येत् ॥ इति ।

अथ शुक्रपक्षे पूर्वाद्यान्तर्गतकुतपपूर्वार्द्धे एव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा
 आहुमारम्भणीयम् । कृष्णपक्षे ॥ अपराद्यान्तर्गते कुतपोत्तरार्द्धे एव
 पार्वणमेकोद्दिष्टं आहुमारम्भणीयम् । एतच्च क्वचन पार्वणे कुतपस्य
 पूर्वार्द्धमेकोद्दिष्टे ॥ परार्द्धे प्रापयितुं, वैपरीत्येन हि पूर्वाद्यापराद्ययो
 मथाज्ञापराद्ये विध्यन्तरादेव प्राप्ते । अथ वा शुक्रपक्षेत्यनेन तत्पक्षे
 विहितं दैविकं आहुतुपस्यस्य पूर्वार्द्धो विधीयते, कृष्णपक्षेत्यनेन
 पेशकमुपस्यस्यापराद्य इति । एवञ्च विध्यन्तराविरोधेन सत्याङ्गता
 मथाज्ञापराद्ये विधी माधितौ न भविष्यत । तत्रापराद्यस्य ताव-
 दिनिधोगो विविच्यते ।

शानातप ।

दर्शमाहुन्तु यत्रोक्तं पार्वणं तत्रकीर्तितम् ।

अपराद्ये पितृशान्तु तत्र दानं प्रशस्यते ॥ इति ।

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहितानग्निहोत्रकर्मकं स्त्री शुद्रादिकर्मकं
 दर्शमाहु तावन् दिवा विभक्तस्यापराद्यापरो भागः कुतपोत्तरार्द्धां
 दारभ्य यथासामं चाह्ण, अग्निकर्मके दर्शमाहु कुतपस्याग्नियुक्तकुह-
 रगणस्यापि अमावास्यादिधर्निर्णये दर्शितवान्, यत्पुनः साग्निककर्मकं
 पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानयुक्तानग्निहोत्रकर्मकञ्च दर्शमाहु, तत्र 'अमावा-
 स्यायामपराद्ये पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारोक्त्यापराद्याका-
 लानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञानुष्ठानोत्तरकालत्वविधेस्तदनुसारेणैव विधा
 विभक्तस्याह्ण इतीयो भागो यथासाममामन्थ्यं चाह्ण ।

तथाचाह भन्तु ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहु जीषे राजनि शस्यते ।

वासरस्य इतीयाग्रे नातिपन्थ्यागमोपन ॥ इति ।

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यक आहु कुर्व्यान्वासानुमामिकम् ॥ इति ।

न तददत्तवम् ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यक कुर्व्यात् आहुमिभुचवे सदा ॥

इति मन्त्रपुराणवचनात् पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पण पितृयज्ञान-
मर्त्यसेवान्वाहार्यकस्य न पिण्डपितृयज्ञानन्वर्थमिति । न तदनु-
रोधेनापराधप्राप्तमिति । यत आहु सौमाधि ।

पश्चात्त कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेव तु सायिक ।

पितृयज्ञ तत कुर्व्यान्ततोऽन्वाहार्यकं बुध ॥ इति ।

अतः पिण्डपितृयज्ञादूर्ध्वमनुष्ठेयस्य द्वांश्चाहु पितृयज्ञममाद्यतु-
सारेण मातिबन्धासमीपपर्यन्तो वासरत्नतीथाशो याह्य ।

इति पराष्टकालविनियोगः ।

अथ पूर्वाह्णविनियोगः ।

तत्र 'पूर्वाह्णे दैविक आहुमिति दैविकआहुःप्रभृते पूर्वाह्णे वक्त-
व्याभावादामआहुःप्रभृतं प्रत्युच्यते । तत्र च 'आमआहुषु पूर्वाह्णे
इति विधिर्दिङ्कर्तृकामआहुविषय एव न पुनः शुद्धकर्तृकामस्या-
हुविषयोऽपीति कश्चिच्चिश्चिकाय । यं हि मन्यते उभयकर्तृकाम-
आहुविषयत्वस्य एकत्रापराहस्यात्यन्तिक बाध छलान्यत्र तु पार्थिक
विनिविशमानस्य एकत्र नित्यत्वमन्यत्र पार्थिकत्वमिति वैषम्यमापद्यते ।

तथाहि दिशामथाद्धे तावदातिदेशिकोऽपराह शूद्रामथाद्ध औप-
देशिक, तत्र दिशामथाद्धे पूर्वाहोपदेशोभवत्ततिदेशादुपलौयस्तेना-
तिदेशिकस्यापराहिकस्यात्यन्तबाधे ह्यत्र पूर्वाह निवेशयेत्, शूद्राम-
थाद्धे त्वपदेशान्तरेण तुल्यवक्तव्यादौपदेशिकस्यापराहस्य पाक्षिक बाध
ह्यत्र निवेशयेत् अतो वैषम्य । कथं पुनर्दिशामथाद्धे अपराहस्याति-
देशिका शूद्रामथाद्धे त्वौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यम् पार्वण
ब्राह्मणभोजनात्मकं नित्यतद्विज्ञरूपकर्तृविषयमेव न शूद्रकर्तृवि-
षय, तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकथाद्धनिषेधेन नित्यमेवामथाद्धविधा-
नाक्षिपेध बाधित्वापि यदि तत्र पक्षाच्चविधिरपि निविशेत् तदा
शूद्रविषये निषेधबाधापेक्षो द्विविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते ।
तदेव ब्राह्मणभोजनात्मकं धन्मुख्य पार्वणं तद्विज्ञरूपकर्तृविषयं नित्यं
च । अनित्यम् दिशानां पाकावभावादिनिमित्तविधितमामथाद्धस्य ।

तथाच सुमन्तु ।

पाकाभावेऽधिकार आदिशादीनां मराधिप ।

अपत्नीकानां महाबाहो विदेशगमनादिभि ।

अथा चैव तु शूद्राणामामथाद्धं विदुर्मुधा ॥

उग्रना ।

आत्मनो देश-कालानां विप्रवे ममुपस्थिते ।

आमथाद्धं दिजे कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

प्रपेता ।

आपन्नशौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्ययग्रे तथा ।

आमथाद्धं दिजे कार्यं शूद्रं सूर्यास्तदैव हि ॥

सौर्यं पाकाशमर्थं सति निमित्तं, चन्द्र-सूर्ययुगे भोक्तुरभावे ।
तथा ।

* सौ शूद्रः स्वपचैव जातकर्मणि चाप्यथ ।

आमयाद् सदा कुर्यादिधिना पार्वणेन ॥

‘स्वपच.’ स्वयं पचतीत्यपत्नीक इत्यर्थः (१) ।

जमदग्निः ।

यावत्स्याध्नाग्निमंयुक्तं तत्त्वस्याग्निरथापि वा ।

आमयाद् तदा कुर्याद्भस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥

‘शरीतः’ ।

आह्नविज्ञे द्विजातीनामामयाद् प्रकीर्तितः ।

अमावास्यादिनिषत्तं मास-संवत्सरादृते ॥

‘मास-संवत्सरादृत इति मासिक मावत्सरिकश्च वर्जयित्वा वि-
धिरित्यर्थः । एवञ्च सत्यपराहप्रधत्तञ्च’ प्रहतावुपदिश्रमाणा धर्मा-
माह्नश्चभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेष्टतो भवितुमर्हन्ति नानित्यस्य
द्विजकर्तृकामयाद्भूषापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथा प्रह-
तावुपदिश्रमाणा दीक्षणीयादयो धर्मा नित्यस्त्वैवाग्निष्टोमसंन्यस्य
व्योतिष्टोमस्य उपदेष्टतो भवन्ति नानित्यस्यातिराधादिभंन्यस्यापि,
यथा कथादयः सोमद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव व्योतिष्टोमस्य मा-
नित्यस्य कलत्रमन्त्रसाध्यस्यापि किन्वतिदेष्टत एव भवन्ति । अत-
स्तानित्ये द्विजकर्तृकामयाद्भूषे तस्यातिदेष्टत एवायमपराह शूद्राम-
याद्भूषे त्वेतिमिच्छिकनेन नित्यतादुपदेष्टत एवापराह इत्यौपदेशिकः

पूर्वाप्रयोगेन सह तत्र विकल्पते, द्विजामग्राह्ये लातिदेशिकतात्त
साधते, अतश्चाय पूर्वाहविधिरुभयत्र भवत्येकत्र नित्यौऽन्यत्र पाक्षिक-
इत्येव विधिद्वैधस्याकुलीकृत सत्येकमेव विषयमाश्रयितुमीक्षते ।
■ साम्नाप्यविकल्पदुष्टं गूडामग्राह्य परिहृत्य द्विजामग्राह्यमेव वि-
ज्ञापयति, एवञ्च सति ।

मग्राह्यात्परतो यन्तु कुतप समुदाहृत ।

आमपात्रेण तत्रैव पिष्ट्वा दत्तमवयम् ॥

इति यच्छातातपवचने पूर्वाहविहङ्गापराहर्शनं^(१) तदपि गूडा-
मग्राह्य परिहृत्य द्विजामग्राह्य प्रति जीयमान समाहित भवति, वच-
नस्यैवमपापराह्यानुवादक साधारणेनैव वचननाचाप्यपराहलाभात् ।
तस्माच्छूद्रामग्राह्य कुतपोत्तराहं प्रशति प्रवृत्तेऽपराह्ये, द्विजाम-
ग्राह्यन्तु पूर्वाह इति ।

इति पूर्वाहविनियोगः ।

अथ मग्राह्यविनियोगः ।

तत्र च 'एकोद्दिष्ट तु मग्राह्य इत्यत्र यद्यपि मग्राह्यत्वेन
पठोपक्रमा पञ्च मुहूर्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतप-
स्यातिशयश्रवणपक्षेण कुतपे आह्वारका सम्पादयेत् ।

तदुक्त भव्यपुराणे ।

मग्राह्ये सर्वदा यस्यात् मन्दीभवति भास्कर ।

तस्मादन्तकालद्वाराचारमो विप्रियते ॥

(१) पूर्वाह्ये शुद्धमपराहर्शनमिति क० ।

यथा कुतये आहुतारम्भो विग्रहितस्तथा रौहिणे समाप्तिरपीत्याह
शौतम ।

प्रारभ्य कुतये आहुत कुर्यादा रौहिणादनुध ।

विधिज्ञो विधिमास्तथा रौहिण तु न लङ्घयेत् ॥

‘रौहिण’ नवमो मुहूर्त्तः, ‘न लङ्घयेदित्येतदपि रौहिणान्त स-
माप्तिप्रसाधै न रौहिणातिक्रमनिषेधार्थं तस्यापि मध्याह्नत्वेनापरा-
ह्णत्वेन च आहुतारम्भात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्पश्चति मुहूर्त्त-
पञ्चकस्य आहुतारम्भमुक्तः ।

मुहूर्त्तात्कुतपादूर्ध्वं यन्महर्त्तमनुष्ठेयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं श्रोतव्यं सधामभयमभियते ॥ इति ।

सधामभयमभियत्याभिप्रायः सधामभयतः पार्वण्यैकोद्दिष्टस्य चाप-
कालो न पुनः स्वाहागन्धर्वतो देविकस्य गान्धीयाह्नस्य चेति तयोर्हि
पूर्वाह्णं प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र ‘प्रातःकालविनियोगः’ इति प्रातःकालविधिर्न पुनश्चानि-
मित्तककृद्विआहुतविधयः । तथाहि पुनश्चान्मभ्युपे निमित्ते भूति विधा-
नादनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे अन्मन्त्रानियतकालत्वात् तस्यानियतकाल-
त्वमेवादधीयते । ननु निमित्तविहितमपि आहुत वैश्वानरीयावत्सकाल-
प्रति किं नोक्तमिति चत्कर्षकारणाभावादिनि आनीहि, न तस्या-
ग्रीवमुत्कर्षकारणं न हि वैश्वानरीयेष्टिराग्रीवदोषनिवृत्त्यर्थमुक्तं

पलम्बिता, किन्तु प्रयोजनविरोधात् ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिपद्यो होम स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपितृइक्षिद्यावर्जमाग्नौ चेऽपि निवर्त्तयेत् ॥

इत्यादिनिषेधानुरोधादुत्कर्षं इति । तच्च “पुत्रे जाते आह्वं
कुर्यादिति वैमित्तिकविधेरधिग्रेषशास्त्रत्वेन^(१) निषेधबाधकत्वात्, अति-
वृत्तकालत्वेनाह्वाग्नौ चमित्येवंपरो वचनप्रपञ्चः ।

तच्च तावच्छब्दं सिखितौ ।

पिताः पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

भ्रातृणाञ्च प्रजापते तदहर्वेद्व्यभि च ।

तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणां पुण्यवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।

आद्यानि तस्मान्नदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तच्च दद्यात्सुवर्चन्तु भूमिं गान्धुरगं तथा ।

तच्च वस्त्रञ्च सान्द्रञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

शरीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यं तद्वदिति ।

पितृणां ‘आमोदात्’ अतिशयेन हर्षोत्पत्तेः, ‘पुण्यं’ पावनं,
दानादेः पुण्यकाल इत्यर्थः ।

अथ पुत्रप्रत्यादिदिवसस्याग्नौ च दूषितत्वाभावात्काल एव जन्म-

(१) विशेषवाक्यत्वेनेति ग० ।

निमित्तं आहं कर्त्तव्यं नाग्नौचोत्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अथ यद्यपि
शङ्खादिवचने तदहःसमयमपि पुष्टमिति प्रतिभाति, तथापि
शिष्टशुक्लच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं ।

तथाच हारौतः ।

प्राङ्गाङ्गीच्छेदात् संस्कार-पुष्टार्थान् कुर्वन्ति गात्रान् क्षिप्वा-
माग्नौचमिति ।

‘संस्कारः’ जातकर्म, ‘पुष्टार्थाः’ गुड-निष्ठ-तैल-गो-भृ-हिरण्य-
वस्त्र-धान्यादिदानानि ।

अतुरथाह ।

प्राङ्गाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धने’ छेदः ।

जैमिनिरपि ।

यावच्च क्षिप्यते नालं तावक्काभ्येति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पद्यात् सूतकं तु विधीयते ॥ इति ।

विष्णुधर्मान्तरे ।

अष्टिकनासां कर्त्तव्यं आहं वै पुष्टजनानि ।

आग्नौचोपरमे कार्यमथवा निवृत्तात्मभिः ॥

सत्यव्रतः ।

पुष्टजनान्यानाभिकर्त्तव्यात्पुष्टं तदहस्तस्य जातकर्ममथाहं कुर्यात्
पात्राणि अहिरण्यानि दद्यात्तेन तावत्प्रातःकालशुद्धिकासापेक्ष ।

तथाप्यात्रिः ।

पूजांते वै भवेदृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकं ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आर्द्रं तात्कालिकं बुधः ॥

प्रजापतिरपि ।

नाभ्यो विधायामाशौचं अतो मालच्छेदात्पूर्वमेव आर्द्रं ।

एतच्च नैमित्तिकत्वाद्वाचापि कर्त्तव्यं ।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ घ्राणं न कुर्वीत तथा दानञ्च रात्रिषु ।

घृणोद्वाह-संकान्ति-धाचान्ति-प्रसवेषु च ॥

दानं नैमित्तिकं श्रेयं रात्रावपि न दुष्यति ।

पुत्रजन्मनि याचायां शर्व्व्यां दत्तमद्यम् ॥ इति ।

एतच्च तत्कालसूतकान्तरनिमित्ताशौचसंनिपातेनापि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु मनुत्पत्ते पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुं स्यात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन दृश्यति ॥

‘कर्त्तुः’ आनकर्मकर्त्तुः, कर्माक्षरे तु पूर्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ यथा कर्ता शुद्धो भवतीत्यर्थः । यदि भुवरेतत्काले द्विज-द्वय-कर्त्ताद्यसम्पत्तिवशादाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात् तदा सूतक-निवृत्तौ कश्चिद्विधिर्नै प्रातःकाल एव कार्यः । ननु स्वकासात्परिभ्रष्ट-मिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं, न ह्युपरागादिनिमित्तनिबन्ध-नानि कर्माणि तत्कालान्तरिकमेऽपि कियन्ते । अत्यमेवं । इदं तु वच-नात्किञ्चिद्विधेः ।

तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

अश्लिष्यमायां कर्त्तव्य आर्द्रं वै पुत्रजन्मनि ।

आज्ञाशौचोपरसे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

अज्ञाशौचोपरमोऽप्यस्य काच, स तु नासच्छेदपूर्वकालेऽसम्भव-
निवन्धन इत्येतन् सूतः, वैजवापवचनाद्रूमः ।

जन्ममोऽमन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

द्वैवाद्वैतौतकाच्च चेद्वैतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालः ।

तत्र व्याघ्रपादाह ।

स्मार्त्तकर्त्तृपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

शौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिर्भवान्प्रुयान् ॥

राजसूतकादन्वसिन् सूतके स्मार्त्तं आहूदि कर्म न कुर्वीत, शौतं
तु दर्श-पूर्णमासाग्निहोत्रादि स्नाना सद्य एव कुर्वान् इत्यपरार्कः । स
चि जन्माशौचे राजपक्षचन्द्रार्कमोक्षात्पूर्वकाले च सूतकग्रन्थयो-
गोऽस्ति इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् ।

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । 'सूतके' जन्माशौचे, सर्वकर्मपरित्यागः
कर्त्तव्यः, स च "राहोरन्यत्र दर्शनमिति काम्यकर्माणि विहाये-
त्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने जन्म-मरणाशौचयोर्वितीत्यव्याख्याने
जन्माशौचे आहुं ॥ कर्त्तव्यमिति सिद्धं भवति, कर्मग्रन्थस्य प्रेत-
पिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्मविषयः ।

तथाच पेठीगणिः ।

दानं प्रतिपद्यो शौचं स्नाध्यायः पितृकर्म च ।

मेतपिष्टक्रियावर्जमाग्रीचं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

अनु-प्रातातपौ ।

राशौ आहं न कुर्वीत रात्रौ कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोश्चमयोर्वापि सूर्यं चैव तिरोहिते ॥ इति ।

रक्षांसि सस्याध्वरन्ति वा ब्रह्मवन्ति भवन्तीति रात्रौ व्युत्थते,
तस्यान्तु रक्षोभिः आह्वयव्युत्थते । पूर्वापरयोः सन्ध्ययोरपि न
कर्त्तव्यं आहं ।

सन्ध्ययोर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

उदयाग्राहनी सन्ध्या मुहूर्त्तदयमुत्थते ।

सायंसन्ध्या विघटिका चत्वारदुपरि भासतः ॥ इति ।

“सूर्यं चैव तिरोहित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकाशस्योपस-
क्षणं, तेनास्तमयसन्ध्यासमीपोऽपि काशो लभ्यते । तदनेन प्रातः-
काशविहितं पूर्वसन्ध्या-तत्समीपकाशयोः प्रसक्तं सङ्ग्रहाहं निविध्यते,
अपराहविहितस्य धाम्नेयं पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकाशयोः प्रसक्तं नि-
विध्यते, मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकाशयोस्तु क्षुत्पलाश्च कश्चिन्निषेधः ।

स्तम्भपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पित्रपूजां कथञ्चन ।

अ काशस्यासुरः प्रोक्तः आहं तत्र विवर्त्तयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासमीपनिषेधेन सायंकाशापूर्वं आह्वारश्च-समाप्त्यो-
रसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीपपथतिरिक्तः सायंकाशागोऽनुष्ठायनी भवति ।

यत्तु ।

सायंकालिमुहूर्त्तान्तु सर्वकर्मवहिष्कृतम् ।

इति प्रभासखटवचनं,

चतुर्थे प्रधरे प्राप्ते आहुं चः कुर्वते नरः ।

आसुरं तद्भवेत्तद्भुं दाता च नरकं वनेत् ॥

इति बौधायनवचनम्,

दिवसश्चाष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पितृणां गोपतिष्ठते ॥

इति हारीतवचनं तस्माद्यंकास्मात्पूर्वमेव आहुारक्ष-समाप्तिमयं
प्रति ।

एवमाह व्यासपात् ।

विधिज्ञः श्रद्धावोपेतः सम्यक्पापनिर्घोषकः^(१) ।

राचेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ इति ।

रात्रि-सन्ध्या-तस्मिन्नीपकास्त्रनिषेधस्यापवादमाह विष्णुः ।

सन्ध्या-रात्र्योर्गं कर्तव्यं आहुं खलु विचक्षणे ।

तपोरपि च कर्तव्यं यदि स्नाह्राज्जदग्नेवम् ॥ इति ।

‘राज्जदग्ने’ चन्द्र-सूर्योपरामः ।

इति निषिद्धकालः

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालः ।

तत्र पुनस्तथा ।

अयनदितये आहुं विपुवदितये तथा ।

सुगादिषु च सर्वासु पि निर्वपणादृते ॥

एतेषु कालेषु आहं 'पिण्डनिर्वपणादृते' पिण्डदानेन विना,
कर्त्तव्यमिति श्रेयः ।

मत्स्यपुराणे ।

अयनदितये आहं विषुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।

आहं कार्येसु श्रद्धायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अथ संक्रान्तिमित्यनेनैवायनादीनामपि स्त्राभे पुनस्तदभिधानं
तत्काशकृतस्य पिण्डदानस्यानिनिन्दितत्वधोतर्वायै । संक्रान्तिविधि-
नैत्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । "वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं
सर्वं युगाद्युपलक्षणं "युगादिषु च सर्वास्त्विति पुनस्तदवचनात् ।

मत्स्यपुराणे "अयनदितये आहमिति्यादिमत्स्यपुराणोक्तश्लोकौ^(१)
पठित्वोक्तं ।

ज्योतिष्मां भाद्रपदे माघे चैश्वर्येऽहनि ।

आहं कार्यं पाचसेन दक्षिणायनवत् तत् ॥

यदा च शोचिषोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।

तैनेनेन तु कर्त्तव्यं आहं विषुवदुत्तमं ॥

'विषुवदुत्तममिति विषुवश्चाह्वादुत्तमं श्रेष्ठं शोचिषाभ्यागमन-
निमित्तकमपि आहं प्रायः पाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।

दृष्टत्पराग्ररः ।

युगादिषु मघावाद्य विषुवत्ययने तथा ।

भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं न हि ॥

मघाएकत्रिंशद्भाद्रपदापरपक्षचयोदशमीमधिकृत्य देवीपुराणे ।

तथापि महती पूजा कर्त्तव्या पिण्डदेवते ।

अथ पिण्डप्रदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

‘तथापि’ भाद्रपदापरपक्षचयोदश्यामपि, ‘पिण्डदेवत-अथ’ मघा
नक्षत्रे जाते घृति, ‘महती’ आङ्गलक्षणा पिण्डपूजा कर्त्तव्या, च तु
कर्त्ता ज्येष्ठपुत्रवान् जीवत्प्रथमपुत्रयेत् भवेत् तर्हि तत्र आङ्गं कुर्वन्
पिण्डप्रदानं वर्जयेत् पिच्छरहितं आङ्गं कुर्यादित्यर्थः । ‘ज्येष्ठपुत्री-
त्यनेन मघाकालिकस्य चयोदश्याकालिकस्य तदुभयसमवायकालिकस्य
च पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकलत्तत्त्वतो दोषं सूचितः ।

तथाच महाभारते ।

शक्राज्जातुपवासेन पारणेन च भरतः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठं पुत्रो विवर्ज्यते ॥ इति ।

ज्योति पराशरे ।

विवाहे विहिते मासाख्येदूर्द्धं दशैव हि^(१) ।

अपिण्डे पिण्डनिर्वापं मौञ्जीबन्धे पदेव हि ॥

अष्टाश्ववाद् ।

महाशये मघाश्राद्धे मातापितो अयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य अपिण्डीकरणे तथा ।

हस्तोदाहरेऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं वदा ॥ इति ।

दृष्टव्यतातपः^(१) ।

पिण्डनिर्वापरहितं यन् आहुं विधीयते ।
 स्वाध्यायनलोपोऽपि विकिरस्तु न क्षुण्यते ।
 अस्य-दत्ति-स्वस्ति-धौमनस्यं यथाविधि ॥
 इति पिण्डदाने निषिद्धकाशः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालः ।

तथाह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षप्रसंस्कारे दिनं नैव विप्रोधयेत् ।
 आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
 प्रोधनीयं दिनं तत्र यथाशक्तमेव तत् ॥
 आशौचविनिवृत्तौ चेत्युनः संस्क्रियते हतः ।
 संशोध्यैव दिनं पाक्षमूर्ध्वं संस्मरान्द्यदि ॥
 प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।
 कृत्वाप्यस्य तथापि वर्जयेत्तु दिनचयं ॥

इह हि द्विविधः प्रेतसंस्कारः, एकः प्रत्यक्षप्रतीरस्य, प्रतीरप्रति-
 क्तेरपरः । तत्र प्रत्यक्षप्रतीरसंस्कारे शुभाशुभदिनप्रतीक्षावशात् ।
 प्रतिहृतिसंस्कारस्य तु पयः काष्ठाः, आशौचमध्ये, संस्मरान्त्य,
 संस्मरान्दृष्टेति । तथाशौचमध्ये प्रतिहृतिसंस्कारः सति समये
 वक्ष्यमाणनिषि-वचनादिष्वर्जिते काले विधेयः । यदा श्वाशौचादि

जन्मसूचकम् 'आह्वयार्तु', 'प्रोष्ठपदयो' भारूपदाह्वयो, 'आग्नेय'
हस्तिका, 'वारुणानि' आर्द्रा-ज्येष्ठा-मूल्यानि, जन्मसूचकस्य च 'सप्तर्षि'
स्योविग्रह 'मत्सरि' ।

ज्योति पराशर ।

साधारण-भुवोये मैत्रे च न शस्यते मनुष्याणां ।

प्रेतक्रिया कथयितुं त्रिपुष्करे यमलधिष्ये च ॥

‘साधारण’ छत्तिका-विग्राहे, ‘भुवाणि’ उत्तराश्वय रोहिण्यस्र,
‘उवाणि’ पूर्वाश्वय भरणी मघा च, ‘मैत्राणि’ मृग-विजानुराधा-
रेवत्य, ‘त्रिपुष्कराष्टुक्कानि,’ ‘यमलधिष्य’ धनिष्ठा, “मृग-विष-
योमैत्रे चेत्युक्त्वात् ।

वाराहपुराणे ।

चतुर्पाष्टमगे चन्द्रे दादये च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्य ज्योतिषाते वैधृतौ परिते तथा ॥

करणे विष्टिस्तरे च श्रमैश्चरदिने तथा ।

चणोदस्था विमेषेण जम्बताराशये तथा ॥

अपत्तिमचञ्चं दशममेकौनविग्रहेति ‘जम्बताराशय’ ।

आह काश्यप ।

भरण्याद्रां मघाश्लेषा मूल द्विचरणानि च ।

प्रेतकृत्येषु दुष्टानि धनिष्ठाश्लेष पञ्चक ॥

स्वास्त्युज्जीवितय रोहिण्यनुराधा-भुवर्बसु ।

रे आषाढे विग्राहा ॥ तानि द्विचरणानि च ।

एतानि किञ्चित् दुष्टानि वर्जयेत्सति क्षमाये ॥

तदेवमेतेषु प्रेतकृत्यमात्रप्रतिषेधे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह गोमिल ।

मन्दाया श्रमतारे च चतुर्दशा विजनासु ।

एकादशाहमस्यति नैकौदित्य निषिध्यते ॥

‘चिजन्मानि’ अनन्ताराचयम् ।

वैजयास ।

प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नक्षत्र-निधि वारादि शोधनीय न किञ्चन ॥

युग-मन्त्रादि-सद्भूतानि-दर्शे प्रेतक्रिया यदि ।

देवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥

इति प्रेतक्रियासु निविद्धकाल ।

अथेदानीमिदं विचार्यते ।

किं क्षपिष्ठीकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपञ्चमावास्या-
ष्टका अतीपात-संज्ञानुपराग-सप्त-युग-रक्षणादि-नक्षत्राद्यादिकाल-
युक्तानि आहूतानि प्रतिकालनिश्चयानि न वेति । तदर्थमिदं चिन्त्यते । किं
कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मोत्पत्तिविधयः उतोत्पत्ते कर्मसि काला-
ख्यगुणविधय इति ।

तत्र सोमदत्त आह ।

यद्यपि गुणविधौ भार्गवै विधिर्वाक्यार्थविधिश्चाप्यस्ति तथापि
विशेषणं विधिप्रतिपत्तिप्रमाणाद्यत्राद्यं गुणविधय इवेति न कर्मभेद
भाषादयन्ति, तेन कर्मैकत्वादयमपह्नातिष्वपि वैकल्पिकेषु कालेषु
ऋक्षिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन्, कुतश्च युगपद्भाविषु
वृष्यगनुष्ठानमिति कालसमवाये ऋक्षदेकमेव आहूतं कर्मण्यम् । न हि
कास्वरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्ता, सायमातरादिकाद्यानुरोधेन

धोमावृत्तिस्तु तत्कालावच्छिन्नजीवनवृत्तिनिमित्तावृत्तेरिति । तद-
युक्तम् । यच्च हि शृङ्गोत्पत्तिमन्विधिरस्ति तच्च गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्र-
त्यभिज्ञानात् गुणमात्रविधिर्भवति । अथ तु शृङ्गोत्पत्त्यभावादुदग-
चनादिविगिष्टविधौ शोरवाद्यदोषः । शृङ्गोत्पत्तिकम्पनायां तु सर्वत्र
विगिष्टविधिलोपेन कचिद्गुणान्नेदः स्यात् । तेन विगिष्टविधिरात्
प्रतिकाश आद्भुतेः, निमित्तमाद्योपरागादीनां तन्नेदेः स्पष्टो भेदः ।
अतस्तत्कालागमने तत्तच्छाद्भुतमुपेयमिति स्मितम् । अनेदाभौ
कास्तस्य समवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते, किं तदा तत्तत्का-
लिकानां तत्तन्निमित्तकानाञ्च आद्भुता मध्ये किञ्चिदेकमेवानु-
ष्ठेयम्, उत सर्वाणि पृथक्, यद्वा तन्नेषेवेति ।

तत्राह शिवदत्तः ।

नैक आद्भुतदय कुर्यात् समानेऽप्यनि कुचयित् ।

इति चारीतवचनात् किञ्चिदेकमेवेति ।

शङ्खधरादयस्त्वाङ्ग नैतद्युक्तम् ।

एककाले गतासुना बहूनामयवा इषी ।

तन्नेष्टेन अपण कृत्वा कुर्यात्प्राज्ञ पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य स्रतस्यादौ द्वितीयस्य तत पुनः ।

द्वितीयस्य ततः कुर्यात्तन्निपातेत्यथ क्रमः ॥

इति धनुष्य समानेऽप्यनि भिन्ननिमित्तानामनेकेषां आद्भुतानां
विधानात् एकादशाद्यादौ च नानानिमित्तानां प्रेत्याद्भुतानां विधा-
नात् । उदाहृतनिषेधस्तु अद्भुतारम्भमाप्येकनिमित्तआद्भुत-
नियमः । ननुदाहृतविशेषवचनविषयव्यतिरिक्तविषयो भवतु । ततश्च

मासिकादिष्वतीपातादियाहुकालसमवाये न आहुतानुष्ठानमिति, न,
 भिन्ननिमित्तकआहुतेऽपि निषेधप्रवृत्तौ । आहुतेऽन्तरकाल एतज्जनानि
 वृद्धिआहुताभावप्रसङ्गात् । ततश्चाचारवाधस्तद्व्यतिरिक्तविषय इति
 चेत् । न । छतयाहुतस्य सूर्यग्रहे आहुताभावप्रसङ्गात् पूर्वाचारवाध
 स्यात् । तद्व्यतिरिक्तविषय इति चेत् । न । भिन्ननिमित्तकका-
 लिकआहुतविधीनामप्यस्तित्वेन बाधप्रसङ्गात् । तानि सामान्यवच-
 नानि आचारस्य दुर्बल इति बाधो भवति चेत् । न । उदाहृत-
 वचनविषयव्यतिरिक्तविषयत्वे वक्तव्यवाच्यवाधौ स्याता, मूलभूतश्रु-
 त्यन्तरकल्पना च भवेत् । अस्मदुक्तविषयत्वे तु न बाधौ, नापि श्रुति-
 फलपना, न्वायमूलत्वात् । आहुत्यानुष्ठाने विहितश्रुतपादिकालपाध-
 प्रसङ्गात् । युगपदनुष्ठाने तु "एकस्मिन् क्रियमाणे तु नामाकर्म समा-
 चरेदित्यादीनां कर्ममध्ये कर्मान्तरानुष्ठाननिषेधकवचनानां बाध
 स्यात्, प्रयोगविधिना च विलम्बनिषेधः । तेन सर्वान्श्रवणुष्ठेयानि इति
 स्मिते पृथगिति विष्णुधर्माभिमत पक्षो दृष्टते ।

यन्तु देश-काल-कार्त्तिक्यादिविशेषयदृष्टाभावेनाग्नेयादियागाङ्गानां
 प्रथाशादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं, तदैकप्रयोगविधिग्रहीतेष्वग्नेवो-
 चितं, न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वेव । यस्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्श-
 पूर्णमासयोः नित्यापूर्वं प्रसङ्ग उक्त, सोऽपि कर्मैक्ये वक्तुमुचितः ।
 यावेव ह्यग्नेयादिमनुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्यापूर्वार्थौ उत्प-
 तिवाक्ये तदैक्यावशमात् । यस्तु तव भेदव्यवहारः स कामरूपनि-
 मित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तु-
 भेदाश्रयः, अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चायमौपाधिको-

ऽप्यपूर्वभेदेऽनुनिष्पादनीय इति भेदसत्त्वे विचारितः । ननु
तत्तद्व्यवहारं रूपोपाधिभेदावगमाच्च ते न, अत्र कर्मक्यात् । कात्या-
यनार्थमतुष्टिताभ्यामेव दर्श-पूर्णमासाभ्यां नित्यानुष्ठानसिद्धौ न
इयमनुष्ठानं क्रियते, भित्ते तु कर्मण्यप्यापूर्वस्थान्येनासिद्धेस्तदर्थमन्य-
स्यायनुष्ठानमिति । तदयुक्तः । कर्मभेदेऽपि देश-काल-कर्त्तृकत्वे
सहानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धेर्युगपदेव सर्वापूर्वमिष्यन्तिर्जायते । न
गृह्यते हि तदा विशेषः, इदं निष्यन्नभेदमिति । यागभेदेऽपि
देवतैश्च तन्नानुष्ठानस्य धाम्नायेऽभ्युपगतत्वाच्च । स्वप्नवतीतरणाभि-
वर्षणामेव्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकासेधदर्शनरूपमिति-
नक्षत्रमवाये प्रतिनिमित्तबहु “मनोदरिद्धं चचुरित्येतकमन्त्रजपहृप-
नैमित्तिकावृत्तौ प्राप्ताया विशेषपक्षभावात् सद्यैवमित्तिकानुष्ठा-
नमिति चेकादये क्षितः । अत आहनिमित्तसमवाये कालसमवाये
च देशैक्ये कर्त्तृक्ये देवतैक्ये च विशेषपक्षभावात्तन्नेष कर्त्तव्यमिति
धर्मब्राह्मणानुष्ठान, एवञ्च सद्भान्तिनिमित्तकममावाद्यानिमित्तक
व्यतीपातनिमित्तक चेत्येतानि आह्वानि तन्नेष करिष्य इति
सहस्यं कुर्यात् ॥

इति कालसमवायनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र तदुपयोगितया वैश्वदेवशकविचारं क्रियते, किं वैश्वदेवाद्यर्थं
आह्वार्यैक एव पाकः सतः भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्चमहा-
पञ्चान्तर्गतस्य नित्यब्राह्मणस्य वैश्वदेवादेयैक एव पाकः, आन्वाहिकस्य

पाकस्याहमनुष्ठेयमानाधनित्याद्यसर्वकार्थमात् । अथौचविषे
लेकादग्राहात् पूर्वं वैश्वदेवाद्यैव नासीति तदानीं तेन नवव्याहरेषु
पाकैक्यान्वेष्याग्रहैव नास्ति, एकादग्राहिकेषु आहरेषु वैश्वदेवस्य पा-
कान्तरेणैवानुष्ठानं, “एकोद्दिष्टेष्वग्रेषु तु ग्राह्येभ्य समुत्पद्येत” इति
देवलेन मन्त्राद्वसंज्ञेकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यग्रेष्वस्य ग्राह्येभ्यो दीप-
व्यभिधानात् । प्रेतआहरेषु चैतन्नवत्वं वक्ष्यते । अमावास्यायाद्विहति-
भूतेषु सांवत्सरादिषु प्रकृतिनिर्जयेनैव निर्णय इत्यमावास्यायाद्व्यर्थं
पाने संशयः । तत्र कर्त्तव्यायाद्यो वैश्वदेवार्थात् पाकान्निशेन आह्नं
कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा वैश्वदेवार्थेन पाकेन कार्थमिति सिद्धा-
न्तमुक्तवान् । तत्र तदभिमतपूर्वपक्षोत्तरपक्षहेतुबुध्दं आह्नकस्ये कृतम् ।
यस्तु कर्त्तव्यायाद्येन सविद्भान्हेतुवत् प्रचक्षाकस्यावचनादिति
च हीदानीमविहनेन दृश्यते,

पितृव्यं निर्वपेत् पार्श्वं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पितृव्यं न दार्श्वं वैश्वदेविकम् ॥

इति सौमित्रवचनेन प्रचक्षाकस्याभिधानात् । अत्र यद्यपि पूर्वाह्ने
एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रतिभाति, तथापि उत्तरा-
ह्नेन पाकभेदः सृष्टीक्रियते, “वैश्वदेवं न पितृव्यमिति । वैश्वदेवा-
ख्यमित्यहोमार्थं प्रकृतमस्य वैश्वदेवं तत् न पितृव्यं दर्शयाद्दार्श्वं ॥
भवति । न तु नित्यग्राह्यार्थमपि न भवति अन्वहमनुष्ठेयमानानां
देव-पितृ-भूत-मनुष्योपपदानां यन्नागामेकपाकसाधनमिति निय-
मान्, दर्शयाद्दार्श्वं प्रकृतमस्य दार्श्वं तदेवदेवार्थं न भवति, दर्शयन्नेन
च दर्शयाद्देविककर्त्तव्यमाकस्याख्य-नैमित्तिक-काम्यान्वेकोद्दिष्टान्ति

आहुतानि लक्ष्यन्ते वैशदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-मनुष्ययज्ञा-
 शृणुपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य सतोऽन्यार्थशब्दा अधिष्ठान-
 लक्षणायापि विना कारणं विनियुक्तं विवियोगानुपपत्तमात् । सत्यम् ।
 ॥ तत्रान्यार्थस्य सतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु निर्वापपा-
 कयोदात्तताशब्दा निराकृता, अन्यार्थस्य सतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्गिता चेति ।
 तत्र प्रसङ्गशब्दा य प्रत्यामन्त्रकालानां कर्मणामेकसाध्यत्वोपपत्तौ
 साधनोपादानसाधनादिति । अत्र “न दागं वैशदेविकमिति यमो-
 गाच्चित्रनैकदेवेनोक्तं तदैशदेवस्य आहुतात् पूर्वं मध्ये वास्तुष्ठाने
 क्रियमाणे सत्येव वेदितव्यं, न तु तदुत्तरकालमपीति, यत आह
 पैठौनधि ।

पितृपाकास्तुष्टुत्य वैशदेव करोति य ।

आसुर मर्भवेच्छाह पितृणां गोपतिष्ठते ॥ इति ।

मनुष्टुत्येत्यनर्थकं, न ह्यनवदाय शक्यो होमं कर्तुं, अवदानस्य
 समुदायादेकदेशस्योत्तरणमेव । मैव । अत्र हि पितृपाकशब्देन
 सङ्क्षिप्तपितृदेवत्यत्वावस्थां वाकोऽभिधीयते, तदवस्थास्योत्तरणमेक-
 देशस्य, तदेवत्यतां प्रस्थापनमेव न विभागमात्रम् । तदेवत्यतां प्रस्थापनस्य
 पूर्वदेवतासम्पन्नापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृदेवताभ्योऽपनयन-
 एवायमुत्तरनिगा प्रतिपाद्यते । यथाच निर्वापकालीनं पितृदेवत्य-
 ममुं पाकं करिष्यामौत्येव विधानुसम्भाररूपं सङ्क्षिप्तविशेषं वाधित्वा
 आहुतात् पूर्वं तस्मिन्नेव अशक्यं, न तुत्तरकालमपि, न हि पि-
 तृदुहिम्नं ह्यतस्तत्त आच्छेदं शक्यं, तदैवात्मनस्य निष्पन्नत्वात् । न
 हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्तुं । ननु न ब्रूमो निष्पन्नमनिष्पन्नं

क्रियते इति, किं तर्हि तन्नाशत इत्युच्यते । मैव । नाशकाशम-
 वात् । अन्यदेवतोद्देशेनोद्धरणं नाशकमिति चेत् । ॥ । तस्योत्तर-
 देवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वे प्रमाणाभावात् ।
 ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणोत्तरसम्बन्धाधिष्ठे पूर्वनाशकत्वमनुमी-
 यते मन्त्रद्वयैक्ये विरोधात्, वक्तव्यमपि आशब्देनाशक-
 इति । मैवम् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वेन हि तद्देवस्य तच्च त्या-
 गनिमित्तमुत्तरकालमेव भूत्वा विनष्ट, अतः किमाशब्देन विनाश-
 किञ्चोद्भूतत्वाद्वाद्याभिप्रायः । नन्वेव प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन
 त्यागस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्ट,
 ततश्च तद्द्रव्यस्य प्रतिपक्षीतत्वेन तदपहारे देवस्वापहारदीपो न
 स्यात् । मैवम् । यत्तावच्छिद्य प्रतिमाद्युपभोग्यत्वात् द्रव्यं त्याक्तं तच्च
 तद्देवस्य स्वोपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाश्यात् । विनाशे हि
 निमित्तनिवृत्तेर्निमित्तकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात् । यत्तु परिसमाप्तोप-
 भोगं द्रव्यं तच्च देवस्वात्तामुपलक्षणीकृत्य निर्मास्यवदुपलक्षणमिषेधोऽस्तु,
 अतः आह्निकोत्तरकालं यावत् पितृसम्बन्धो भूत्वा विनष्ट इति कमा-
 शब्देन विनाशयेत्, वस्तुतस्तु आह्निकेन नास्तेन पितृसम्बन्धो विनाश-
 उपपन्नमेवेदमुपलक्षणीभूत इवासौ । न चायं तदवस्थोनिवर्तनम-
 र्हति । अथ कस्मात्पितृपाकशेषादुद्भूतं विभज्येति न व्याख्यायते ।
 न तद्भृत्येत्यानर्चकादित्युक्तमात्रमेव । अतोऽवान्तरम् एव पित्रे मा-
 र्भ्यापरिष्मन्ने वा, ॥ पित्रर्चपाप्मात् समुद्भूतं वैश्वदेव करोति तस्य
 तच्छ्राद्धमाप्नुयस्वेदिति वचनात् । युक्तञ्चेत् । यदर्थं यदुपलक्ष्यते
 तद्वत्त्वेन तस्य परस्य दीयमानं यत्किञ्चिदौक्तिकमप्युपहतं मन्य-

माना, इत्यग्न्या अपि तस्य कर्मणोयुक्ता मन्थन्ते, किमुत यत्
पितृणं देवतार्थं वोपकल्प्यते मग्निन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा
तु तस्मै दत्त्वा अन्यस्मै दीयते न तदा कश्चिदुपकृतमयुक्ता वा
मन्थते । उक्तञ्च आहोत्तरकाळे आह्वार्यस्यापि वैश्वदेवे विमिषोगः ।
तथाच पैठौनसिः ।

आहु निर्वर्णं विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्वाणं भिक्षां मतोदद्याद्भक्तकारादिकं तथा ॥ इति ।

अथाद्यतः श्रद्धेन पूर्वश्लोकार्थोद्देशेनोच्यते । द्वितीयेन^(१) आह्वा-
वशिष्टादद्यादित्युच्यते । तेनायमर्थः, यत आह्वात्पूर्वं पित्रपाका-
त्समुद्भूतेनाग्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमासुर स्यात्ततः कार-
णाच्छ्राद्धं निर्वर्णं ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादद्यात् किञ्चिदादाय वैश्व-
देवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चात्रात्राप्रकृतत्वेन तच्छब्दपराम-
र्शयोग्यत्वं वाच्यं । पित्रपाकात्समुद्भूत्येतस्मिन् पूर्वश्लोकेऽक्षप्रक्रमान् ।
अभिहितं च सर्वत्राद्या पराभ्युपगते । न चोपन्यासेन अविधिरिति
मिथ्यं, युद्धिषविधिस्तु अविधिरित्यभ्युपगमनात् । अत्रादिश्रद्धेन
सर्वमग्न्यार्थं नैत्यक्तं कर्म गृह्यते, तेन नित्यआहुमपि आहोपयु-
क्तात्पाकप्रोक्तात्कर्तव्यं । तदेवं यदि आह्वावविधर्मज्ञानेन वैश्वदेवं
कुर्यात् तदा आह्वार्यमेव पाकेन, यदा तु वक्ष्यमाणप्रकारेण आह्वा-
वविधर्मज्ञानं प्राचीनकालवधान्तमकाले वैश्वदेवं कुर्यात् तदा इत्य-
क्पाकेनेति । अत्र सतिचन्द्रिकाकारः “पितृणं निर्वर्णेत्याकमि-
त्यादि “न दर्शं वैश्वदैविकमित्येव श्रौताचिवचनं पठित्वा दर्शआह्वार्य

निरुप्रमन्न ह्येऽपि आह्ने न वैश्वदेवाय भवतीति च व्याख्यादैतदग्नि-
महर्ग्याह्नविषयमिति सामिधायाच न्यायमुक्तवान्, साम्निकस्य हि
दर्श्याह्नात्प्रागेव वैश्वदेवविधानेन आह्नान्ते आह्नशिष्टेन वैश्वदेवा-
योगादिति । स एष न्यायस्तद्विषयित्वायं विपर्येतमेवायं आधयति,
उत्तरकास वैश्वदेवाभावे आह्नशेषसाध्यप्रवृत्तिर्विरहाभिषेधानुपपत्तेः ।
पूर्वकास एवायं निषेध इति साम्निकानग्निविषय एवायं स्यादिति ।
अथ प्रसक्तभावाभिषेधविधित्वात्पक्षेऽपि यदि नित्यानुवाद-
स्यादित्युच्यते तदा तावदनुवादस्वमावर्त्य चेति दोषद्वयं प्रसज्येत ।
वैपायश्च अथ हि साम्निकविषयोभवत् पूर्वकासीनमुत्तरकासीनञ्च
वैश्वदेवमाश्रयते । तत्र पूर्वकासीने निषेधविधि उत्तरकासीने
निषेधानुवाद इति । अतो प्राङ्गणविचरणात्प्राचीनेषु कालेषु वि-
हितस्य वैश्वदेवस्य आह्नेन सह पार्श्वेऽपि निषेधवस्तीनादिवचन साम्नि-
कानग्निविषयमेवाह । अतु मन्यते “आह्न निर्वर्त्यं विधिवत् वैश्वदेवा-
दिकं ततः” इत्यादीना आह्नशेषेण वैश्वदेवादिकर्त्तव्यताविधायकानां
वचनानां दर्श्याह्नविरुद्धिभूतेषु प्रणिपातसारादिकेषु आह्नेषु नि-
वेष्ट, “न दर्शं वैश्वदेविकमिदं देव दर्श्याह्नः ॥ निवेष्ट इति,
स एव प्रतिबोद्धव्य, सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्श्याह्नसेवादभ्या-
सायन्ते । कश्चिदनारभ्यवादोऽस्ति, अतु वा सोऽपि, तथापि “प्रकृतौ
वा द्विरह्नादिति न्यायेन यस्य पर्यमयो जुह्वर्कतोतिवचनस्य प्रश-
तिगामित्वनिमित्तमाहर्ग्याह्न एव निवेष्ट । अपोच्येतारभ्याधीतविह-
ङ्गधर्मावच्छाया प्रकृतौ अनारभ्यवादस्य विरुद्धौ निवेष्ट इति, तत्र,
पूर्वोक्तया विषयव्यवस्थया अरभ्याधीतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतो-

ऽवायं दर्शग्राहविषयी विधिरयं नेति न वक्तव्यं ।

पिण्डदानात्प्राक् पाकभेदे सत्त्वान्तर ।

आतुरेभ्यः प्रक्षीणेभ्यो बालेभ्यो यच्च दीयते ।

वैशदेवं न तत् कुर्याच्छ्राद्धानं यच्च पच्यते ॥

तथा ।

मृच्छाग्नि-त्रिण्ड-देवेभ्यो यतये मृच्छाचारिणे ।

पितृपाको न दास्यो यावत्पिण्डाश्च निर्वधेत् ॥

मचेतसापुङ्ग ।

मृच्छपाकाद्विहृत्वा निर्वर्त्यं पितृयज्ञियम् ।

ततो निवृत्तमर्घं यत्तेभ्योऽप्ये तच्चिबेदयेत् ॥

मृच्छकर्माधेः 'मृच्छा,' 'यज्ञि.' अथ वैशदेवः, पितृयज्ञियं' साङ्गं
पिण्डपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्यं' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, श्राद्धार्थं निवृत्तं
पदार्थं तत्, 'तेभ्यः' श्राद्धोद्देशेभ्यः, 'अथे' पूर्वं, 'चिबेदयेत्' दद्यात्,
अर्घ्यान्तदुत्तरकालमन्वेभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैशदेवपाकनिर्णयः ।

अथ प्रकृती वैशदेवकालनिर्णयः क्रियते ।

तत्र भाष्येनमिनेन श्राद्धात्पूर्वं वैशदेव' कर्त्तव्यो न वेति धर्मधे
पूर्वपक्षः, वैशदेवघोमं कुर्यादिति वैशदेवविधिमेवानमिककर्त्तव्यकस्य
वैशदेवस्य कस्मिंश्चित्काले कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां श्राद्धात्पूर्वकाम्नेऽपि
पाचिको कर्त्तव्यता प्राप्तेव ।

यस्तु यद्विधानमते पूर्वकाम्बतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवासरिको होमः आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा इत्य न गृह्णन्ति कथानि पितरक्षणा ॥ इति ।

यस्य दृढमौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृयाहुमकृता तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

न तु आहुताशेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनुष्ठाने वेदितव्यं, न तु पाकान्तरेणाप्यनुष्ठाने ।

अतएव वैश्वदेवे कृतेऽद्यग्रेष्वस्यैव आहुतानर्हतामाह वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृतमैव आहु कुर्वादनग्निक ॥

सौक्तिकाग्नौ कृते ग्रेषः पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

दर्शितश्चाग्निमेवाहं “आहुताशकात्समुद्भूत्येत्यादि पेठीनसिचन-
नम् । न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले आहुताशकात्समुद्भूत्य वैश्वदेवानुष्ठा-
नस्य निषेधकं, “आहुताशकात्समुद्भूत्येत्यभोद्धरतेर्विभागमात्राभिधा-
यकत्वं मन्यमानस्यापि मते “आहु निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवपनप्र-
तिपादितश्राद्धशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽग्निकस्य पाकान्तरेण
आहुतापूर्वं वैश्वदेवहोमो न केनचित् प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः ।

उच्यते । यथा आहुतोत्तरकाले आहुतशेषेणाग्नेन वैश्वदेवस्य विहित-
त्वात् आहुताशकात्समुद्भूतेनैकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्तदन्यकाल-
विषया व्याख्यायन्ते, तथा आहुतापूर्वकाले वैश्वदेवस्य सर्वथा निषि-
द्धत्वात्तदन्यकालविषया अग्नि ते ग्राख्येया । तथाचानग्नित्वेन आ-
हुतोत्तरकालं आहुताशेनापि वैश्वदेव कर्त्तव्यः, आहुतमध्ये तु न
कदाचिच्छ्राद्धपात्रेण किन्तु पाकान्तरेणैव, आहुतापूर्वं तु सर्वथा न

कर्त्तव्य एवेति । ननु सर्वेषां कर्त्तव्यतानिषेधानां आहूतमध्यकान्तिक-
वैश्वदेविकविषयत्वे तदेकविषयत्वेऽनाग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचवय-
मापद्यते । तथाहि क्रियाधामान्यालिप्तमाख्याताभिधेयसङ्ख्यालिप्त-
माख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविशेषद्वयव्यापककर्त्तव्यसामान्यमन-
ग्निककर्त्तव्य एवैकस्मिन्विशेषे ध्यवस्थाप्यते, साग्निककर्त्तव्यस्य वैश्वदेवस्य
पूर्वकालत्वमित्येव मध्यकालत्वामावादिति कर्त्तव्यसङ्कोचः । केवलवैश्व-
देवस्यैववशात् पूर्वमध्यकालौ नानेकवैश्वदेवक्रियायगित्यापकस्य वैश्व-
देवरूपक्रियाधामान्यस्य मध्यकालीनवैश्वदेवव्यक्तेरैकविषयत्वे क्रियास-
ङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति सङ्कोचवयमापद्यते । किञ्च एवं
वति साग्निककर्त्तव्यस्य वैश्वदेवस्य आहूतपाकबाधता न निवर्त्तते, पूर्व-
कालतानिषेधवाच्यस्य चानग्निकैकविषयत्वे कर्त्तव्यसङ्कोचः स्यादिति ।
अत्राभिधीयते । तच्चेदं तावद्विचार्यते, किं आहूतात्पूर्वं वैश्वदेवहोमो
न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः क्रियाधामान्यालिप्तकर्त्तव्यसामान्यतानिर्वाहार्थं
“आहूतपाकादुद्धृत्य न कर्त्तव्य इति वाक्यान्तरेण सहैकवाक्यतया
आहूतपाकेन न कर्त्तव्य इत्येवं साग्निकानग्निकैकविषयत्वेन व्याख्येयः,
एतत् यथाश्रुतत्वानुपपत्त्यै वैश्वदेवस्वरूपमात्रनिषेधतवानग्निकैकविषय-
त्वेनेति, तत्र

मैरपेक्ष्यात् श्रुतत्वाग्रादिधेयान्तरसंक्रमान् ।

आनर्पकसङ्ख्याय नान्येनासौकवाक्यता ॥

न वास्या पूर्वमेकस्य साग्निकेन सहान्वयः ।

पूर्वकालोपदेयेन बाधितत्वान् प्रतीयते ॥

अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रमज्जेतान्वये स्फुटः ।

अन्यथा ह्येकवाक्यं वै तच्चापि प्रमितेऽन्वये ॥

न च भावैकवाक्यत्वप्रतिबन्धानतोऽन्वयः ।

योग्यः कर्तुमुपन्यस्त दोषजातं विज्ञानता ॥

■ च प्रत्ययविधिना कल्पस्थानुपपत्तेरिति मतः ।

कल्प्यं हि कर्तुं सामान्यं निषेधं बाधते श्रुतम् ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपत्तमानं वाक्यं वाक्यान्तरेण सदैकवाक्य-
तामपेक्षते, वाक्यान्तरमपि तथा, एकवाक्यत्वे च श्रुतवैश्वदेवस्वरूप-
निषेधपरत्वहानेन आहुपाकसाध्यतानिषेधविधिः कल्प्येत । एवञ्च
सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्तव्यतानिषेधकैरेव ह्यतार्थत्वादित्याद्ययो-
कार्यः । द्वितीयादयस्तु धातुार्था इव श्लोकाः, अतः आहुतात्पूर्वं वैश्व-
देवो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधस्त्यागद्वन्द्विकमेवाययते । आहुपाककर्त्त-
व्यतानिषेधास्तु सर्वे साग्निकमनग्निकस्याययन्ते । तत्रानग्निकं प्रति आहु-
पूर्वकाले सर्वथा वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यमकाले वैश्वदेव-
कर्त्तव्यमाश्रयन्ते, साग्निकस्तु पूर्वकाले कर्त्तव्यम् । अतो न पूर्विकाः
संकोचदोषाः । अनग्निकपूर्वकाले तु तेषां संकोचो वचनाद्युक्त एव ।
अतोऽनग्निकेन सर्वथा आहुतात्पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्त्तव्यः, मध्यो-
त्तरकालतानियमविधिभिरप्यनग्निकैकविषयैस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो
निवर्त्तितः । न चैव सति निषेधस्थानर्थक्यं वाच्यं । ह्यतिबन्धान्तरे
श्रुतत्वादस्येति । तदेवं एव कर्त्तव्यमान्यान्मन्त्रवादिनापि वाक्यान्तरे-
कवाक्यता न सत्त्वा, श्रुतत्वावानग्निकरूपैकविशेषान्वयवादी ताम-
मवाप्स्यति ।

आहुतमध्ये वैश्वदेवकर्त्तव्यता तु ब्रह्माष्टपुराणे ।

वैश्यादेवाऽतौ रश्मावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहु कृत्वा तु सस्रतम् । इति ।

‘अर्वाक् ब्राह्मणभोजनादित्यनेनाग्नौकरणानन्तर वैश्यादेवाऽतौ-
जुहुयादित्युक्तम् । ‘आहु कृत्वा भूतयज्ञादि सप्तमित्यनेन भूतयज्ञस्यैव
आहुतान्ते कर्त्तव्यतोक्तेति कृत्वापाद्वैश्यादेवानन्तरमेव बलिहरण कार्य-
मिति द्वाभितमिति स्रतिचन्द्रिकाकार । अयमेकोऽनधिकवैश्यादेवस्य
कालः ।

द्वितीयोऽपि भविष्यत्पुराणे ।

पितृन् सन्नर्थं विधिवद्वलि दद्याद्विधानतः ।

वैश्यादेव ततः कुर्यात्प्रसाद्राह्मणवाचनम् ॥

बलिगम्योऽपि तथैव व्याख्यायते ।

अग्निदग्धेतिमन्त्रेण धूमौ यन्निर्वपेद्बुधः^(१) ।

आनीद्वि त बलि नीर आहुकर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

अनेन विकिरबद्धिकबलिप्रदानानन्तर स्रतिवाचनात्पूर्वं वैश्या-
देव कुर्यादित्युक्तं भवति । अथ द्वितीयः कालः ।

तृतीयोऽपि स्रतिपुराणादायुक्तः । तत्राह भगु ।

उच्छिष्यन्तु तस्मिन्नेत् यावद्विप्रा विषर्जिताः ।

ततो मृच्यबलिदुर्वादिति धूमौ व्यवस्थिताः ॥

अस्य मेधातिविहता व्याख्योच्यते । भुञ्जानेषु दिवेषु यद्व्यधि-
करणपात्रस्य धूमौ च पतितमद्य तत्तस्माद्देशात् तान् माष्टव्य
यावद्ब्राह्मण न निष्कान्ताः, ततो निष्पद्ये आहुकर्मणि अनन्तर वैश्या-

(१) यन्निर्वपेद्बुध इति ग० ।

देवहोमाभ्याहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्तव्यं बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थ-
 स्मात् । अन्ये त्वाहु भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः, ततश्चाग्नौ
 होम आहुताहमाह न विरुध्यत इति । न चैतद्वाच्यं पित्र्यर्चं कर्मणि
 अग्नन्तरं वैश्वदेवे आरभ्ये कथं तत्तन्त्रे कर्मान्तरस्य अरणं यथैतत्-
 पूर्वैद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आहुमन्त्रेणैव सायं प्रातर्होमकारणं न
 विरुध्यते । एवमेव सहाग्निकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरु-
 ध्यत एव । अतो भूतयज्ञे समुत्क्रयमाणे तदाद्युत्कर्षणयात् भूतयज्ञा-
 नन्तरा एव पदार्था उत्क्रयन्ते मार्वाहोऽपि वैश्वदेवादय इति । अत्रो-
 च्यते, यदि आहुताहमैश्वदेवहोमं क्रियते तत आहु ततो बलि-
 चरणं तदा देवयज्ञ-भूतयज्ञौ व्यवधीयेता, तथाच “वैश्वदेव प्रकुर्वीत
 भौतिकं बलिमेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्योरवचितपौर्वा-
 पर्यात्मकं कृत्वा क्रमो बाधेत । तदन्त्यापकर्षणयोऽपि हि कृत्वा क्रमा-
 बाधार्थेवासीयते, अतस्तद्वाधाय तदन्तोत्कर्षोऽपि क्वचिदाश्रय-
 णीयः । न चैव सति तदाद्युत्कर्षणियमविरोधः, यत्र हि पूर्वसो-
 त्कर्षे तदौघयोः क्रम-कालयोर्बाधस्तबाधो नियमः । न च हतेऽपि
 आहुतेऽप्युपस्थिते वैश्वदेवे तदौघयोः क्रम-कालयोर्बाधः । तस्मात्सर्व-
 महाघ्न्यानुष्ठानं आहुतोत्तरकालिकमिति, समाप्ता च मेषातिथि-
 कृता व्याख्या ।

अवमेवार्था मन्त्रपुराणे ।

उच्छेधणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विषा विषर्जिता ।

वैश्वदेव ततः कुर्याच्चित्तो पितृकर्मणि ॥ इति ।

अविध्यपुराणे ।

हन्ता आहुं महानाहो आघ्राणांश्च विमर्ज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

स्मृत्यन्तरे ।

आहुं यदा पिबन्मृतु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्नराधिप आहुकर्मणि ॥ इति ।

आह पैठीगमिः ।

आहुं निर्वाणं विधिवदैश्वदेवादिकं ततः ।

कुषांक्षिणां ततो दद्याद्भक्तकारादिकं ततः ॥ इति ।

आहुसमाप्नो मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाकुषांक्षोग्रयेच तथातिथीन् ।

ततस्तदर्थं भुञ्जीत सह श्रद्धादिभिर्नरः ॥

‘नित्यक्रिया’ वैश्वदेवहोम-बलिहरण-नित्यआहुआदिरूपां । तदेव-
मग्निकर्तृकस्य वैश्वदेवस्य चयस्तु कात्याः । एकोऽग्नौकरणान्नरः,
अग्नौ विकिरादुपरि, तृतीयो ब्राह्मणविषर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यग्निकर्तृकवैश्वदेवकाव्यनिर्णयः ।

अथ साम्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य काव्यनिर्णयः ।

अस्य न आहुमये आहुान्ते शानुष्ठानं किञ्चिन्नत एव आहुः, यतः
आहुतात्पूर्वं पिण्डपिलवन्नो विहितमस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः ।

तथाच देवतः ।

अहते वैश्वदेवे तु साम्नीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डवज्रान्तु सोऽपराधे विधीयते ॥

अत्र स्नात्वीपाकसाध्यानि कर्माणि स्नात्वीपाकशब्देनोच्यन्ते
तानि पिण्डपितृयज्ञादन्वानि अकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते, पिण्ड-
पितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते ।

पितृयज्ञस्य आहुतात्पूर्वमुक्तो मनुष्या ।

पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहु कुर्यान्वासातुमाधिकम् ॥ इति ।

अमुनेवार्थं स्पष्टमाह लौनाचि' ।

पशानां कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवस्तु साग्निकः ।

पिण्डयज्ञस्ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

‘पशानां’ अन्यन्वाधानं, ‘अन्वाहार्यकं’ दर्शयाह्वं । मनु पशान्त-
पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साग्निककर्तृकत्वावग-
मात् किमर्थं साग्निकग्रहणं, न, पश्चाद्विस्नात्वीपाक-पिण्डपितृयज्ञ-
कर्तुर्निर्दिष्टकाला निवृत्त्यर्थं । अतस्तेनाप्यनग्निकान्तर-तत्पूर्वप्रकरणो-
क्तेष्वेव कालेषु वैश्वदेवः कर्तव्यः । गोभिलेनापि “पितृयज्ञं स्रक्ष-
यन्त्य वाग्वार्यस्तु चेत्याह शूत्रे सर्वप्रकारस्यापि आहुत्यादामेव
वैश्वदेव इत्युक्तं । श्रुतावपि साग्निकस्यादामेव वैश्वदेवः श्रूयते,
“नाहुतकालात्पुनर्नाहुत इत्युक्तिरिति । साग्निकस्यापि आहुतिग्रेवे पश्चा-
देव वैश्वदेव ।

तथाच परिशिष्टे ।

अन्वाग्ने पावण्यथाह्वे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अरातो वैश्वदेव स्नात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पूर्वग्रहणमनेकदेवत्वग्राह्योपलक्षणार्थं । ततश्चेकादश्याह-

यतिरिक्तेषु आद्वेषु साग्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शास्त्रद्वयानः ।

आह्वानाग्नेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साग्निकः ।

एकादशाहिकं सुक्ता तप्तु द्यन्ते विधीयते ॥

इति साग्निककर्तृकवैश्वदेवकावनिर्णयः ॥

अथ भूतयज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्त्तव्याध्यायो मन्यते । यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूत-
यज्ञमंशको वसि । यस्तु "ततो गृध्रवसिङ्कुर्यादिति असुक्ता आह्वाने
वलिदत्त", स तु वामुदेवताभ्यः न भूतयज्ञस्य । अतएव ब्राह्मण-
विसर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

विसृज्य वलिदानेन पूजयेद्गृहदेवताः । इति ।

गङ्गाधरोऽपि ।

यदैव वैश्वदेवस्तदैव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि न कदापिदपि वैश्व-
देव-भूतयज्ञसोमंशे कर्मान्तरानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं अथर्वधान-
वचनात् ।

तथाहि ।

देवयज्ञः सप्त, पूर्वं भूतयज्ञस्तथा परः । इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु ऊतादचाष्केपाहूतवलिं हरेत् । इति ।

यत् पुनः पूर्वकृते वैश्वदेवे आह्वाने भूतयज्ञस्य वचनं तदैश्वदेवा-

नन्तरमेव भृत्यज्ञे कृतेऽपि आहुताहृतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं
कर्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वकृते वैश्वदेवे आहुतामे गृहवलेर्वचनं
तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहवलेः आहुताहृतयैव तावन्मा-
त्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं भृत्यज्ञादेः पुरुषार्थस्य
आहुताहृतविवरोधात् । अथ संयोगपृथक्त्वदेकस्योभयार्थता न विरुध्यत
इति मन्यन्ते, तत्र, श्रुत्यादेः आहुताहृतपादकस्यादर्शमात्रयोग-
पृथक्कस्यासिद्धेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादितआहुताहृतभावं
विधीयते इत्युच्यते, तदपि न, पुरुषार्थस्यैव च भृत्यज्ञस्य वैश्वदेव-
वत्प्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा “वैश्वदेवं ततः क्षुर्यादित्यत्रापि आहुताहृ-
तया वैश्वदेवान्तरविधेः प्रसङ्गः । न चैतद्युच्यते, गौरवात् । क्रममात्र-
विधौ हि साधवं प्रत्यभिज्ञानुपपद्येति गुणः । अतो वचनव्यवधान-
मपि तथाविधमभ्युपेयं । वचनञ्च कृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितम् ।

वैश्वदेवाहुतीरग्रावर्वाग्वाह्येषां भोजनात् ।

जुहुयाद्भृत्यज्ञादि आहु कृत्वा तु तद्भवेत् ॥ इति ।

॥ आहुतिमात्रवचनाद्वैश्वदेवाहुतिविवरणं पश्चात्कर्तव्यमिति
मनाय, उत्तरार्द्धे भृत्यज्ञादिरेव आहुतान्तरकाखे विधानात् । अत-
एव “वैश्वदेव प्रकुर्वीत नैत्यक् नक्षिमेव चेति आहुप्रकरण एव
मन्त्रेणानयोर्नैरन्तर्यमुक्तं ।

इति भृत्यज्ञादिकाखनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णेतं नित्यमपि श्राद्धं किञ्चिद्विज्ञेयाभि-
धामाय पुनः प्रसूयते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियाङ्कुर्याद्भोजयेच्च तपातिथौ न् ।

तत्तत्तदर्थं भुञ्जीत चैव भृत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन श्राद्धशेषात्तेन, ‘नित्यक्रिया’ अन्नसाध्या । अतो मि-
त्यश्राद्धमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यश्राद्धं श्वक्पात्रेण कार्यं
तथा श्राद्धात्मकत्वेन श्राद्धधर्मभूतस्य पाकस्य श्वक्प्रयुक्तिसम्भवात् ।
अतएव नित्यश्राद्धमपि ह्येत्य मार्कण्डेयपुराणेषु भित्ति, “श्वक्पात्रेण
नेत्यस्य इति । अन्वयः दर्शादिश्राद्धपाकात्पृथक्पात्रेण नित्यश्राद्धं
कर्त्तव्यं, अन्ये नेतसेत्याहुः, दर्शादिश्राद्धार्पणपाकशेषेण नित्यश्राद्धमपि
कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धान्तरे कृते सत्यनियतं ।

चतुर्गं तत्रैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तत्रैवान्ये ज्ञेयं पूर्ववदाचरेत् ॥

‘पितृणां’, ‘नित्यक्रियां’ नित्यश्राद्धं । अत्र च नित्यश्राद्धविकल्प-
स्यैव व्यवस्था, अमावास्यादिमाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा गान्दी-
मुखतीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टलाभसङ्गमिदृतया नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं । सांवत्सरिकैकौदित्यादिषु तु सर्वांशं नित्यश्राद्धा-
दिदेवतानामिष्टलनियमाभावाच्चित्यश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं । ‘शेषं’
वैश्वदेवादिकं, ‘पूर्ववदाचरेत्’ नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं नामरखण्डे ।

नित्यब्राह्म न कुर्वीत प्रसङ्गादयच्च सिद्ध्यति ।

ब्राह्मन्तरे कृतेऽन्यच्च नित्यत्वान्न स हापयेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयमस्तकराधीश्वर-

सकलविद्याविभारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषखण्डे कासनिर्णये

ब्राह्मकासनिर्णय ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ प्रतिपत्प्रभृतिक्रमेण पुण्यतिथयः ।

तत्र तावत् पुण्या प्रतिपत् ।

पद्मपुराणे ।

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा पुरा ।
तस्यां यस्तपनं दृष्ट्वा स्नानकुपांशरोत्तमः ॥
न तस्य दुरितद्विष्विन्नाधयो व्याधयो नृप ।
भवन्ति कुरुगार्दूल तस्यां स्नानं समाचरेत् ॥
दिव्यनौराजनं तद्धि सर्वरोगविनाशकम् ।
गो-महिष्यादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं भूषणेष्वपः ॥
चूर्णवस्त्रादिभिः सर्वैस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।
ग्राह्यणानां तथा भोज्यं कुर्यात्कुलकुलोद्दह ॥
तिष्ठ एताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्वयुजे मासि चैत्रे वापि तथा नृप ॥

भविष्यत्पुराणे ।

तिथीनां प्रवरा यस्याद्ग्राह्यणा समुदाहृता ।
प्रतिपादिता यदा पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥
तिष्ठो ह्येताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्तिके वाश्विने मासि चैत्रे मासि च भारत ।
स्नान दान शतगुण कार्तिके या तिथिर्भवेत् ॥
अग्निमिष्टा च ऊत्ता च प्रतिपद्यपि भारत ।

हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुवाद्मितं धनम् ॥

वारराहे ।

कार्तिके चितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।

याचार्था यत्र राक्षो ह्यात्कार्या चेष्टगुह्याय वा ।

वासोभिरहतैः पूज्य गण्डेद्वै ब्रह्मणः पदम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं हितयं हि तत् ।

नारीनिराजनं प्रातः सायं मङ्गलमाशिका ॥

अथ चेत् प्रतिपत् स्वर्णा नारीनिराजम भवेत् ।

दिनीयायां तदा कुर्वात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

भविष्यपुराणे ।

अभ्येत्य यदि वा प्रातः प्रतिपद्वटिकादयम् ।

तस्यां नारीजनं कार्यं सायं मङ्गलमाशिका ॥

तथाच देवीपुराणे ।

प्रातर्वा यदि क्षभेत प्रतिपद्वटिका शुभा ।

दिनीयायां तदा कुर्वात् सायं मङ्गलमाशिका ॥

आश्विनाम्ने यदा दृश्यं नारीनारीजनं भवेत् ।

नारीणां तत्र वैश्वस्य देगे दुर्मिचमेव च ॥

कार्तिके शुक्लपचादावमावास्याषट्ठीदयम् ।

देशमङ्गमयाद्यैव कुर्वात् मङ्गलमाशिका^(१) ॥

(१) ब्रह्मपुराण इत्यादि मङ्गलमाशिकेवन्त प्रातः ॥ चिन्मिषुल्लभे
यानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान् ।
 जितस्य ब्रह्मरक्षस्य जयं लेभे च पार्वती ॥
 ततोऽहं ब्रह्मरो दुःखी गौरीं नित्यसुखोषिता ।
 तस्माद्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तच्च मानवेः ॥
 तस्मिन्द्यूते जघो यद्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विदुष्य साभनाप्रकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गीत-वाचादि क्षत्रुक्षिप्तेः स्वस्त्युतैः ।
 विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रसन्नैर्वाग्वयैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुप्रोभवम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दिव्यरत्नैरलङ्कृतम् ॥
 दीपमास्तापरिचिह्नं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दधितामिष्य सहितैर्नैया सा च भवेन्निद्रा ।
 नैर्द्वैतैश्च संपूज्या द्विज-सम्पन्नि-नान्धवाः ॥

पद्मपुराणे ।

श्रुतिपदि च ब्रह्माणं गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरहतैः पूज्य गण्डेद्वये ब्रह्मणः पदं ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नैवेद्यैस्तत्स्थानं भूयवेत्तरः ।
 तस्यां प्रतिपदायान्तु च गण्डेद्वयः पदम् ॥
 महापुष्पा निचिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तिनी ।
 ब्रह्मणो हि मिया नित्यं बालेयी परिकीर्त्तिता ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽष्टाभातमानश्च विशेषतः ।

स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥
 वामनपुराणे । वसिष्ठं प्रति चित्रिकम उवाच ।
 वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
 तत्र सा नरगादूर्ध्वं ततो हृष्टा स्तनद्वृता ॥
 पुष्प-धूपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति तत्पतः ^(१) ।
 तपोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ॥
 इति पुण्यप्रतिपत् ।

अथ पुण्यद्वितीया ।

तत्र देवीपुराणे ।
 उमां शिव ऊताग्रस्य द्वितीयाया तं पूजयेत् ।
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देव्यं गन्धार्चनं तथा ॥
 अथ वैशाखे दमनकपूजा प्रकान्ता स्कन्दपुराणे ।
 आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुक्लपक्षे ।
 ह्यग्नौ प्रदत्तमेतच्छ्यामननाफलमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे ।
 वृश्चिके च द्वितीयाया शुक्लाया प्रतिपूजनम् ।
 यो न सूर्यादिनश्रग्निं भ्रातरं सप्तजन्मना ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 वृश्चिके द्वितीयाया विधिवदधिपूजनम् ।

हत्वा नक्तं समन्त्रीयास्तमते भूतिमीक्षिताम् ॥

‘विधिः’ ब्रह्मा । तत्पूजनस्य गायत्र्या अक्षप्रकरलोकेनान्येन मन्त्रेण वा कार्यं ।

इति पुण्यद्वितीया ।

अथ पुण्यतृतीया ।

द्वितीयायां यजेद्देवीं शरद्रेण समन्वितां ।

सुगन्धपुष्प-धूपैश्च दमनेन सुमालिना ॥

अत्र चैवो मासः प्रहृतः ।

पद्मपुराणे ।

वैशाखमासे यत्पुष्पा द्वितीया इक्ष्वापचजा ।

अमन्तफल्गदा या तु श्याम-दानादिकर्मसु ॥

भविय्योत्तरे ।

या त्वेवा सुदृशादूष्ण वैशाखे तु महातिथिः ।

द्वितीया साक्षया लोके गौर्वाणैरभिवन्दिता ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा यज्ञः ।

तत् सर्वमक्षयं यस्मान्तेनेयमक्षया लभता ॥

श्रवणेन समामृता द्वितीया या विशेषतः ।

बुध-श्रवणसंयुक्ता द्वितीया यदि स्मर्यते ।

तस्या शानोपवामाशमक्षयं परिकीर्तितम् ॥

तथा ।

वारिदामं प्रगल्भं व्याक्रीडकानां तथैव च ।

वैशाखे मासि रावेन्द्र द्वतीयायाश्च चन्द्रम् ॥
देयमिति श्रेय ।

मुक्तापूर्णाया दानव्या मासि माद्रपदे तथा ।
पायस वै द्वतीयाया वामदेवस्य प्रीतये ॥
माघे मासि द्वतीयाया शुक्लस्य सप्तमस्य च ।
दानं श्रेयस्कृतं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
तेन सुता वाप्यमाना द्वतीया रोहिणीयुता ।
विशेषाद्बुधसयुक्ता तदा सा सुमहत्फलता ॥
इति पुण्यद्वतीया ।

अथ पुण्यचतुर्थी ।

वराहपुराणे ।

चतुर्थ्यां नृपश्रेष्ठ पार्वत्याश्च विशेषतः ।
पूजा कार्येत्यनुवर्तते ।
देवीपुराणे ।

गणपे कारयेत्पूजा लज्जुकादिविभावनम् ।
चतुर्थ्या विघ्ननाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥
चैत्रशुक्लचतुर्थ्याश्च दमनकैरियं पूजा ।
मविथम्पुराणे ।

शिवः शान्ता सुखा राजन् चतुर्थ्या चिविधा मता ।
मासि माद्रपदे शुक्ला शिवः सोमेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानञ्च दानञ्च उपवासो जपस्तथा ।
 भवेद्भस्त्रगुणितं प्रसादादन्तिनो नृप ॥
 तस्यां तु कुह शार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।
 गुह-सवण-पूपैश्च शम्भू शम्भुरमेव च ॥
 ताः सर्वाः सुभगाः सुर्वे विभेगच्छ तु मोदनात् ।
 कन्यका तु विशेषेण विधिनानेन पूजयेत् ॥
 माघे मासि तथा द्यूता या चतुर्थी महीपते ।
 ज्ञेया सा शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव तु ॥
 स्नान-दानादिकं कर्म भवेत्साहचरिकं सततम् ।
 विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो ब्रह्मं नृप ।
 गुह-सवण-हतेर्वीर सुभगाः सुः कुरुद्वय ॥
 यदा शूलचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।
 तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कौर्त्तिता ।
 स्नान-दानादिकं कर्म सर्वमद्यमुच्यते ॥ इति ।

अथ ।

चतुर्थ्यां भरणीयोगः शनैश्चरदिने यदि ।
 तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिञ्चिदैः ॥

इति पुण्यचतुर्थी ।

अथ पुण्यपञ्चमी ।

भविष्यपुराणे ।

पञ्चमी दयिता राजन् नागानन्दप्रवर्तनी ।
 पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ।
 तेषां कुले मयश्चक्षि अभयं प्राणरक्षणम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

शुक्लाद्यामथ पञ्चम्यां चैत्रे मासि शुभानरा ।
 श्रीविष्णुलोकाभागतुं सन्नाम्ना जेश्वाश्रया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी काव्यां विष्णुलोकवतिप्रदा ॥

भविष्यपुराणे ।

उत्ते जगद्गर्दने ज्ञेये पञ्चम्यां भावनात्ततः ।
 पूजयेन्ममसादेवीं धुहीविटपमंथवां ॥
 पिबुमर्द्धलामानि स्नापयेद्भक्तमानरे ।
 पूजयित्वा नरो देवीं न सर्वैर्भयभाप्रुयात् ॥
 श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
 दारुणोभयतो स्नेहा गोमयेन विषोन्मेषाः ॥
 पूजयेद्विधिवदीर दधि-दूषाङ्कुरैः कुशैः ।
 गन्ध-पुष्पोपहारेण ब्राह्मणानाञ्च तर्पणेः ॥
 ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःकराः ।
 न तेषां मर्पतो धीर भयं भवति च क्वचिन् ॥
 तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां शङ्खयान्तिनः ।

समालिख्य नरो नागान् शृङ्गा-रुष्वादिवर्णकै ।

पूजयेद्बन्ध-पुष्पैश्च सर्पिर्मुगुल पायसे ॥

तस्य तुष्टा प्रधान्याह पञ्चगास्तुकादय ।

आ सप्तमात्कुलासस्य न भय सर्पतो भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

पुष्पा भाद्रपदे प्रोक्ता पञ्चमी नागपञ्चमी ।

स्कन्दपुराणे ।

शृङ्गा मार्गशिरे पुष्पा यावसे या च पञ्चमी ।

खान-दानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥

वाराहपुराणे ।

माघशृङ्गचतुर्थ्यान्तु वरामाराध्य च शिवम् ।

पञ्चम्या कुन्दकुसुमै पूज्या कौन्दी षष्ठद्वये ॥

इति पुष्पपञ्चमी ।

अथ पुष्पपष्टी ।

ब्रह्मपुराणे ।

जात स्कन्दस्य षष्ठ्यान्तु शृङ्गायां चैवनामनि ।

मैमापत्योऽभिषिक्तश्च देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ।

जितवास्तारकं दैत्यं क्रौञ्चं प्राणाय विभेदं च ॥

तस्मात् सर्वत्र विधिना स्कन्दो मातुषैः सुगन्धिभिः ।

दीपास्तद्धारं वस्त्राभ-कुङ्कुटैः पूज्य एव हि ।

भकुङ्कुटकौडमकैर्धण्डा-चामर-दर्पणैः ॥

सर्वासु शुक्लपक्षीभित्तवधेयमिति ।

भविष्यत्पुराणे ।

येष भाद्रपदे मासि पक्षी तु भरतर्षभ ।

स्नान दानादिक सर्वमष्टामचयमुच्यते ॥

पठ्या फलाग्रनो राजन् विप्रेषात्कार्त्तिके नृप ।

छन्दा-शुक्लासु नियतो ब्रह्मचारी समाहित ॥

पठ्या फलाग्रनो यस्तु नन्नाहारो भविष्यति ।

इह चामुच सोऽत्यर्थं क्लमते स्थातिमुत्तमाम् ।

राज्यच्युतो विप्रपेण स राज्यं क्लमतेऽपिरात् ॥

तथा ।

पक्षी भाद्रपदे भातुप्रौढ्ये पुण्याक्षयाय च ।

येष भाद्रपदे मासि पक्षी स्याद्भरतर्षभ ॥

इह पुण्या पापहरा शिवा ज्ञान्ता शुभा नृप ।

स्नान-दानादिक किञ्चित् सर्वमचयमुच्यते ॥

ऐऽक्षां यश्चान्ति गात्रेय दक्षिणापयवासिनम् ।

ब्रह्मरत्नादिपापैस्तु मुच्यते नात्र शत्रय ॥

तस्यां तस्यां वदा पश्येत् कार्त्तिकेय सदैव हि ।

वि कृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा च अद्भुत्याशित ।

पूजयेद्देवदेवेश स गच्छेत्क्षान्तिमन्दिरम् ॥

त्रि-रत्ना दक्षिणामाशाग्रनेत्युक्तोर्विन्ध्योत्तरगो गच्छतामेतत्फलम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

या पक्षी शुक्लपक्ष मागंशीर्षे हरिमिया ।

महापथीति सा स्वाता यस्यां होमे ऊताग्रनः ॥

इति पुण्यपथी ।

अथ पुण्यसप्तमी ।

मविष्यत्पुराणे ।

घट्यामुपोष्य यः सम्यक् सप्तम्यां कूर्ममर्चयेत् ।

रोगमुक्तो विष्वक्वांश्च धमाप्नोतीच्छितं फलम् ॥

मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या नणाधिप ।

अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥

या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।

नन्दा सा कपिता वीर सर्वानन्दकरी शुभा ।

स्नान-दानादिकं कर्म^(१) तस्यामद्यमुच्यते ॥

तथा ।

नन्दा मार्गशिरे शुक्ला सप्तम्यानन्ददायिनी ।

अथनी नाम या शोक्ता पुण्या पापहरा सता ॥

मत्स्यपुराणे ।

यस्यां मन्वन्तरस्थादौ रघारूढो दिवाकरः ।

भाषमासस्य सप्तम्यां या तस्माद्रघुसप्तमी ॥

इत्येषा कपिता वीर रघाज्ञा सप्तमी परा ।

महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनी ॥

विष्णु ।

(१) चर्ममिति ख ।

सूर्य्यपक्षतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥

तथा ।

माघमासस्य सप्तम्यामुदयतोद भास्करे ।

विधिवत्तत्र च स्नान महापातकनाशनम् ॥

माघमाससिते पक्षे सप्तमी कौटिभास्करा ।

कुर्वाक्यानामर्घदानाभ्यामायुरारोग्यवन्द ॥

भविष्यपुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्या रविवारो भवेद्यदि ।

सप्तमी विजया नाम तत्र दत्त महाफलम् ॥

भविष्यपुराणे ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्या नक्षत्र पञ्चतारकम् ।

रोहिण्यश्लेषा-हस्त-पुष्य-मघा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्या नक्षत्र सवितुर्भवेत् ।

आद्ये पादे तु देवस्य तदा वा भद्रतां व्रजेत् ।

अपन तत्र देवस्य इतेन कथितं बुधे ॥

इत्येषा कथिता वीर भद्र नामेति सप्तमी ।

यामुपोय्य नरो भीरुर्महोक्तमवाप्नुयात् ॥

'सवितुर्भवनं' इत्यत्र, तस्य प्रथमपादयोग इति ।

तथा ।

शुक्लपक्षे तु सप्तम्या यद्वर्षं तु करो भवेत् ।

तस्मात्स्यात् महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी ॥

तस्या सम्पूज्य देवेश विचभानु दिवाकरम् ।
 सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र भयम् ॥
 यस्त्रोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानस ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 शुक्लपत्रे तु सप्तम्यां यदा धूम्रमते रवि ।
 महाजया तदा स्वाङ्घ्रि सप्तमी भास्करमिया ॥
 खान् दानं जपो होमः पित्र-देवादिपूजनम् ।
 सर्वं कोटिगुणं शोकं भास्करस्य वधो यथा ॥
 आदित्यपुराणे ।

रेवती रविषयुक्ता सप्तमी खान्दशकृता ।
 रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् ॥
 इति पुरुषसप्तमी ।

अथ पुण्याष्टमी ।

तत्र विष्णु ।

पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रमासि शिताष्टमी ।
 मातसु विधिबत् खान्दा वाजपेयफलं क्षमेत् ॥
 अशोकैरर्चयेद्गुणं अशोककणिकां पिबेत् ।
 चैत्रे मासि शिताष्टम्यां ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
 अशोकशिताष्टकणिकां च ते शोकमवाप्नुयुः ॥
 नामशोकं शिवाभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ।
 पिबामि शोकसन्तप्तो^(१) मामशोकं यदा क्षुद्रं ॥

(१) अर्चित् शोकसन्तप्तमिति द्वितीयाशोऽपि पाठो वर्धमे ।

दति धानमन्त्र ।

कचित्हराभीष्टेति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

पौषे बुधाष्टमी शुक्ला महाभद्रा महाफला ।

मध्नाष्टपुराणे महादेव उवाच ।

पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टमां बुधो भवेत् ।

तदा वा तु महापुण्या महाभद्रेति श्रीनिंता ॥

तस्यां स्नानं जपो होमस्त्रर्पणं विप्रभोजनम् ।

मभीनये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥

कश्चित्तस्यां स्नानं तथा दानमिति पाठः ।

तस्यास्तस्यां सदा देवि पूज्योऽथ विधिवच्चरैः ।

गन्ध-पुष्पोपहारैश्च माध्नाष्टमां च तर्पये ॥

पौषे मासि यदा देवि श्रष्टमां यमदैवतम् ।

नक्षत्रं जायते पुण्यं ।

यमलोकत्वात् 'यमदैवत' भरणी ।

तदा ॥ सा महापुण्या जयन्ती चाष्टमी स्यात् ।

तस्यां स्नानं तथा दानं जपोहोमश्च तर्पणम् ।

सर्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति हस्तशुभम् ॥

भविष्योत्तरे ।

सिंहगोर्जे हि रोहिण्या यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामम्बर्चनं सौरेर्हन्ति पापं विजयाजम् ॥

वाराहपुराणे ।

शुक्लाष्टम्यां तु भाषस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरहृतं पापं ततृघणादेव मुञ्चति ॥

सत्त्वित्यन्यथा वसते ।

भाषे भाषि चिताष्टम्यां सत्त्वितं भीष्मवर्मणे ।

आहं च ये नराः पुष्पुक्षे स्तुः सन्ततिभागिनः ॥

वैद्याभ्रपद्मगोपाय साङ्गुत्यप्रवराय च^(१) ।

अमुष्माय ददाम्येतत् सत्त्वितं भीष्मवर्मणे^(२) ॥

इति जलमन्तः ।

अथ केचिदाहुः । आङ्गुलः आहं क्षुप्याङ्गीभस्य वस्त्रवतार-
त्वाद्देवत्वस्याप्युपपत्तेः । न च वाच्यं वस्त्रवतारत्वेऽपि तस्य चत्त्रियस्य
सतः सकलजन्मपिष्टलावगमाद्दक्षिणमुखः आहं क्षुप्यादिति, चत्ति-
यलपुरस्कारेण मन्त्रां शिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदेविकम् ।

स ताङ्गुलिमवाप्नोति इह लोके परच च ॥

इत्यादिना मरीच्यादिभिर्ब्राह्मणस्य चत्तियौर्ध्वदेविकानुष्ठान-
प्रतिषेधात् देवलपुरस्कारेणानुवृत्तौ न शिष्टाचारविरोधः, दृश्यते
॥ शिष्टाचारः ब्राह्मणा अपि भीष्मस्य आहं क्षुप्या इति । तद-
युक्तं, “भीष्मवर्मण इति मन्त्रवर्णपर्यालोचनया चत्तियलपुरस्कारा-
वगमात् “वर्मान्तं चत्तिये प्रोक्तमिति ब्रह्मस्मरणेन ।

भाषे भाषि चिताष्टम्यां सत्त्वितं भीष्मवर्मणे ।

(१) साङ्गुतिप्रवराय चेति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तः पाठः ।

(२) जल भीष्माय वर्मिणे इति च० ।

इति विधिवाक्यादप्येवमेवावगम्यते । न चापान्न एव देयशब्दे वर्म-
शब्दो विधीयते इति वाच्यम् । चत्तियशब्दे धातृपासादिशब्दानामपि
विधाननिषेधस्य तद्व्यञ्जित्यविषयतेति वाच्यम्, चत्तियशब्दे
प्राज्ञाणरूपकर्तृविशेषनिषेधाङ्गीभवाद्भविष्यत्वमिति यदि तर्हि वैप-
रीत्यप्रसङ्गः । न चास्य निषेधस्य सैव प्राज्ञपेक्षनादिकस्योपपत्तौ
भौमशब्दे प्राज्ञाणसाध्यधिकार इति वाच्यम् । विवक्ष्यमयादेव तत्र,
“अनुयाजेषु ये यजामह करोतीतिवत् पर्युदासाश्रयणात् । शिष्टा-
चारस्य नियतो न विद्यते, विद्यमानोऽपि बाध्यते ”श्रुति-स्मृतिवि-
हितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचार प्रमाणमिति वशिष्ठस्मरणम् ।

सङ्गते भास्करे कन्यां कृष्णपक्षे विप्रियते ।

अष्टमौ चाष्टका नाम प्राज्ञेनापि न हापयेत् ॥

मद्भाणपुराणे ।

आपहायस्या परतल्लष्टकास्तिस्रः, कृष्णपक्षे पूर्वा वैश्वी, प्राजा-
पत्या द्वितीया, वैश्वदेवी तृतीया, आषा प्राज्ञे, द्वितीया मास्ये,
तृतीया पूषे ।

शिवरक्षसे ।

मार्गाक्षपरपक्षेषु पूर्वा मथानुशब्दिता ।

सु खल्वष्टकास्तिस्रः अपुष्यादिष्वनुक्रमान् ॥

आश्वलायने ।

हेमन्त शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाष्टमौऽष्टका इति देवता-
इति ।

अतपथे तु ।

द्वादश पौर्णमासी द्वादशाष्टकाः द्वादशमावाभ्या इति ।

‘अष्टका इति लक्षाष्टम्य इत्यर्थः ।

महाभारते ।

अष्टकास्तु च यद्वा तदनन्तमुदाहृतम् ।

अग्निपुत्रप्रमायुक्ता परिपूर्णां चिताष्टमी ।

तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः स्रष्टितमन्दः ॥

‘अग्निपुत्रः’ बुधः ।

इति पुण्याष्टमी ।

अथ पुण्या नवमी ।

पाराशपुराणे ।

नवम्यां हि च द्वा पूजा गौरी देवी समाधिना ।

वरदा सर्वलोकस्य भविष्यति न शंभयः ॥

केचिन्नाश्विनशुक्लनवमी गृहीतव्येत्याहुः । “इतीया चैव वैशाखे
नवम्याश्चयुगे तपेति भविष्यत्पुराणे प्राग्रक्ष्यश्रुतेरिति । तदयुतम् ।
प्राग्रक्ष्यश्रुते कृत्वाधिक्यमवगम्यते न तु नवमीविशेषपरत्वं, सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् ।

देवीपुराणे ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्दिनीं ।

कुङ्कुमागुरु-कर्पूर-धूपस-ध्वज-तर्पणे ॥^(१)

दमनैर्महपत्रैश्च विजयास्त्र पदं सभेत् ॥

(१) कुङ्कुमागुरु कर्पूर महाश्व ध्वज तर्पणैश्चिति अ० ।

महापुराणे ।

चेचशुक्लनवमां च^(१) भद्रकाली महानला ।
योगिनीनान्तु सर्वाभामाधिपत्ये निषेविता ॥
तस्मात्तां पूजयेत्तच्च शोपयासो जितेन्द्रियः ।
विष्टिचेर्वलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीषु च ॥

देवीपुराणे ।

आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलम् ।

तथा ।

आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षजा ।
जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप ॥
शुक्लपक्षे नवमां यः कार्त्तिकस्य समाहितः ।
स्वायाद्दद्याच्चमस्तुर्थादध्वं समते फलम् ॥

पद्मपुराणे ।

कार्त्तिके नवमी शुक्ला पित्राणामुत्सवाय च ।
तस्यां दानं कृतं दत्तं च नमःफलदं भवेत् ॥
इति पुण्या नवमी ।

अथ पुण्या दशमी ।

ज्यैष्ठ्यस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी क्षता ।
तस्यां दानं प्रकुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ॥

ब्राह्मे ।

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

(१) चेचनवमा शुक्लायामिति ग० ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रता ।

तस्यां ध्यानं प्रकुर्वीत दानस्यैव विधेयतः ॥

दशपापान्वाहं मनु ।

पाह्यमनृतस्यैव पेश्यत्यस्यापि सर्वशः ।

असमद्वयमस्तपस्य वाङ्मय स्यात् चतुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हि सा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्रतम् ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वित्तयाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥

भविष्ये ।

ज्येष्ठे शुक्लदशम्यां च भवेद्द्वौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तार्धसधुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्येष्ठे मासि कुजे दिने ।

गङ्गावतीर्णां हस्तार्धं सर्वपापहरा स्रता ॥

हस्तान्तिता ज्येष्ठशुक्ले दशमौ दशपापहरा सैव गङ्गात्वानाम्नास-
दिनसधुक्ता सर्वपापहरेत्यर्थः । “अशस्ता तु हस्तार्धं इत्यस्यानन्तरमेवं
पथते, “सैषा दशहरा स्रता” ।

गङ्गास्थाने कृतार्थे श्यादस्त्रिन्योमे मष्टपरः ।

हरेद्दौ दशपापानि गङ्गा तत्र न संशयः ॥

लघुपापत्रयस्याच द्रष्टव्यं न तु गुरुपापपरित्रयं, तद्विषयगुरु-
माययित्तविधानार्थं अत्र गङ्गात् ।

तथाच भौतमः ।

एनांश्च गुरुणि सधूनि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्तिकेय तु मासश्च दशमी शुक्लपक्षजा ।

तस्यां व्रतादि कुर्वाणो स्रभते फलमुत्तमम् ॥

इति पुण्यदशमी ।

अथ पुण्यैकादशी ।

वाराहपुराणे ।

एकादश्यान्तु जनेन नरः कुर्याद्यथाविधि ।

मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारभ्याहं विचक्षण' ॥

तद्भूतं धनद्वयेऽः हत वित्तं प्रयच्छति ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतस्त्रिभिर्मेकादशीं प्रभु' ॥

तस्याममन्त्रिपक्षाशी यो भवेन्नियतः शुचि' ।

तस्यासौ धनदो देवः सुष्टो वित्तं प्रयच्छति ॥

देवीपुराणे ।

पुण्यैकादशी शुक्ला सुपुण्या पापनाशिनी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादशां शुक्लपक्षे यदर्च्यै पुनर्वसु ।

नाम्ना सा विख्याता श्याता तिथीनामुत्तमा तिथि ॥

यो ददाति तिलप्रस्थं यथै स्रक्त्वर तथा ।

उपनामपरस्त्रिंशं तयोस्तुल्यफलं सुतम् ॥

तस्यां जगत्पतिर्देवः सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
 प्रयाव्याद्भू तमायान्तं तेनानन्तफलं स्रुतम् ॥
 एकादश्यां स्मृते पक्षे पुण्यार्थं यत्र सत्तमः ।
 तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी ॥
 तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामौश्वरेय्वरम् ।
 यत्तज्जगत्तात्पापास्तु चित्ते नात्र संग्रहः ॥
 यद्योपवासं कुरुते तस्यां घातो हि सर्वतः^(१) ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 दास्येति कश्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।
 होमो वा क्रियते तस्यां अथ कथितं फलम् ॥
 इति पुण्यैकादशी ।

अथ पुण्यद्वादशी ।

धाराश्रपुराणे ।

एकादश्यामुपवसन् पक्षयोः समयोरपि ।
 द्वादश्यां चोऽर्चयेद्विष्णुमग्नकलभाग्रवेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादश्यां शक्रपक्षे चत्वार्यर्चयेत्हरिम् ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

द्वादशीषु च यत्त शक्रासु च विशेषतः ।

यत्नेन तु युक्तासु तत्रापि दिवसतमाः ॥

विशेषाद्बुधयुक्तासु शुक्लपक्षासु सर्वथा^(१) ।

भास्वर्चसयुता चैवे द्वादशी खान्नाफला ॥

‘भास्वर्च’ पूर्वाफाल्गुनी ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसयुता ।

ज्येष्ठया च तथापादे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

‘वैष्णवे’ श्रावणे मासि ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु मयुता ।

आश्विनैकादशी सुखा भवत्यानर्चमयुता ॥

‘आजर्च’ पूर्वाभाद्रपदा ।

कार्त्तिके रेवतौयुक्ता श्रवणपक्षदायिका ।

विष्णु । मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपविता द्वादशा भगवन्त
वासुदेवमर्चयेत् वस्त्र-गन्ध पुष्प-धूप दीप नैवेद्यैर्वह्नि-ब्राह्मणमर्पणै
मत्तमेतत्तुसपूर्वं कृत्वा पापेन मृतो भवति, यावज्जीव ज्ञात्वा श्वेतद्वीप-
मवाप्नोति, उभयपक्षे द्वादशीत्येव सर्वसरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति,
यावज्जीव विष्णुलोकः ।

गातडसुराणे ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी सा महाफला ।

पक्ष इत्ता कृतमाश्व तस्या सप्तगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्म ।

माघ्यान्तु समतीताया श्रवणेन तु मयुता ।

द्वादशी सा मवेत्तस्या प्रोक्ता सा तिस्रद्वादशी ॥

(१) विशेषाद्बुधसयुक्ता शुक्लपक्षा पुनस्तथेति अ० ।

तिलैः स्नानं तिलैर्होमः तर्पणञ्च तिलोदकैः ।
 दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् ।
 तिलोदकं देया विप्रेभ्यस्तस्मिन्निहनि पार्थिव ॥
 मूलार्चने अग्नधरे माघे मासि प्रजापते ।
 एकादश्यां छण्डपत्रे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादश्यां षट्तिष्ठाहारं कृत्वा पापैः प्रमुष्यते ॥
 तिलोदकैर्होतुं तिलोदकापी तिलोदकौ तिलोदकी ।
 तिलभुक् तिलोदकात् (१) षट्तिष्ठाः पापनाशनाः ॥
 अथछण्ड षट्तिष्ठान् कृत्वा सर्वपापैः प्रमुष्यते ।
 चौणि वर्षेसहस्राणि खर्गलोने महीयते ॥

ज्योतिःशास्त्रे ।

पश्चान्नक्षत्रौ बुध-भूमिपुत्रौ
 मैत्रे रविः आद्यदि द्वाक्षपत्रे ।
 समानिधाना करभेण युक्ता
 तिथिर्यन्तोपात इति प्रयोगः ॥
 अस्मिन् गो-भूमि-हिरण्य-वस्त्र-
 दानेन सर्वं प्रविहाय पापं ।
 सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयनं
 मर्त्याधिपत्यं लभते मनुजैः ॥

‘पश्चान्न’ सिद्धः, ‘समानिधाना’ पारशानिधाना, ‘तिथिः’
 द्वादशी, ‘करभेण’ हस्तनक्षत्रेण ।

इति पुण्या द्वादशी ।

(१) तिलोदका तिलोदकैः ॥

अथ पुण्यचयोदशी ।

स्कन्दपुराणे ।

चैत्रे चयोदशीं पुण्या तस्यां दशगुणं फलम् ।

पद्मपुराणे ।

यस्तु चैत्रे चयोदश्यां स्नानं दानं समाचरेत् ।

फलं दशगुणं तस्य कर्मणो सभते नरः ॥

तथा ।

चैत्रे शुक्लचयोदश्यां मदनं चण्डिकात्मकम् ।

हत्वा संपूज्य यत्नेन बीजयेद्यज्ञनेन तु ।

गतं चञ्चलितं कामं पुनः-पौनपत्यद्विदः ॥

देवीपुराणे ।

कामदेवस्तयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिपत्नीसमायुक्तं अग्नौ कुरुष्वभूषितं ॥

सुतेन मितवस्त्रे वा स्नेहा वस्त्र-फलादिभिः ।

छच्छ-शर्कर-मैवेद्यैः शौभाग्यमनुसृतं सभेत् ॥

कमाच्च दमनकपूमेत्यवधेयम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

चयोदश्यां यथाकामं कामं पुन्यस्तथा जनैः ।

व्योति शश्वते ।

रूप्यपत्रे चयोदश्यां मघास्त्रिंशु करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुच्छैरवाप्यते ॥

इति पुण्यचयोदशी ।

अथ मुख्यचतुर्दशी ।

वाराहपुराणे ।

वैचे सितचतुर्दश्या भवेत् काममहोत्सव ।
 जुमुषितोक्तिभिस्सर्व गीत वाद्यादिभिर्नृणां ॥
 भगवान् सृज्यते काम पुत्र-पौत्रमष्टद्विद ॥
 वैचे सितचतुर्दश्या य ख्यायाच्छिवसन्निधौ ।
 गङ्गायास्तु विशेषेण स ॥ भेतोऽभिजायते ॥
 वैष्णवपञ्चतुर्दश्या अन्नारक्तदिन यदि ।
 पित्राचल पुनर्न स्याद्गङ्गाया स्नान भोजनात् ॥

महापुराणे ।

आषाढे मासि भूतेऽङ्गि शिव सपूज्य मानव ।
 सर्वपापविनिर्मुक्त सर्वसम्पदमाप्नुयात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारास यद्विषु ।
 तत शक्तचतुर्दश्यां अनन्त पूजयेद्हरिम् ॥
 लला दर्भमयश्चैव वारिधानीसमन्वितम् ।
 धूप दीपादिभिः^(१) देवमीक्षित काममाप्नुयात् ॥

लिङ्गपुराणे ।

दशिके शुकपक्षे च या पाषाणचतुर्दशी ।
 मत्स्यामाराधयेद्भौरी नक्त पाषाणमचक्षे ॥

पाषाणाकारपिष्टकैरित्यर्थः ।

(१) इयं धूपादिगिरिति ख० ।

माहो ।

कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितं स्नानार्पणं चैव पुनः पुनः ॥

स्कन्दपुराणे ।

चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला श्रावण-प्रोष्ठपदयोः ।

माघस्य या कृष्णपक्षे दशमे वज्रवज्रा हि वा ॥

मत्स्यपुराणे ।

यां काचित्तरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

या पुनर्वाति तस्यां तु निधतस्तर्पणेक्षमम् ॥

यमाय धर्मराजाय भृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काशाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

दध्नाङ्गराय दण्डाय प्रेताधिपाय पाशिने ।

पौण्ड्रिकराय घोराय चिबगुप्ताय ते वन ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात् श्रीस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ।

सर्वदुःखानां पापं तत्तत्पदादेव नश्यति ॥

देवीपुराणे ।

तथा कृष्णपक्षोदया भौमाह्ने पिष्टतर्पणम् ।

‘भौमाह्’ इति प्राशस्त्यातिशयं दर्शयति । सर्वान् च चतुर्दशीपु

नदीजले स्नानो धर्मराजं पूजयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

इति पुण्यचतुर्दशी ।

अथ पुण्यपौर्णमासी ।

संवत्तः ।

माघे मासि ॥ सप्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।

प्राङ्मुखोऽभ्युत्थितः दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथ दानं पौर्णमास्यां विधीयते प्रधानत्वात् । तत्तद्वार्त्ताच्चतु-
र्दशामुपवासः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पौर्णमासीषु सर्वापु मघर्षसहितासु च ।

दत्ताभ्यामिह दानार्थां फलं दशगुणं भवेत् ॥

महती पौर्णमासी सा शुक्ल पूर्णन्दुना गुरौ ।

वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्यां पूर्णन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।

पौर्णमासीति सा श्रेया महापूर्वा दिगोत्तमा ।

दानं दानं तथा जपमननफलदं सततम् ॥

धोतिःशास्त्रे ।

दृश्येते संहितौ यस्यां दिवि^(१) चन्द्र-दृश्यते ।

पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरेण सा ।

तस्यां दानोपवाससमभयं परिकीर्तितम् ॥

मामाग्यर्वं चन्द्र-गुरु तस्मात्पञ्चदशे रविः ।

पूर्णिमा जीववारे तु महच्छब्दा हि सा तिथिः ॥

हरिचेचे च गङ्गायां समुद्रे नैमिषे तथा ।

महाशब्दतिथौ स्नानं दानं आहूतमनन्तकम् ॥

ऐन्द्रे गुरुः शमी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठ्यास्य महाज्यैष्ठीति कीर्तिता ॥

‘ऐन्द्रे’ ज्येष्ठा, ‘प्राजापत्य’ रोहिणी ।

पद्मपुराणे ।

आग्नेयं हि यदा अर्चं कार्त्तिक्यां तु भवेत् क्वचित् ।

महती वा तिथिर्जया स्नानदानादिपूजना ॥

‘आग्नेयम्’ कृत्तिका ।

यदा धाम्नं भवेद्भुवं तदा तथा तिथौ क्वचित् ।

तिथिः चापि महापुण्या अग्निभिः परिकीर्तिता ॥

‘धाम्नम्’ भरणी ।

प्राजापत्यं यदा अर्चं तिथौ तथा नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

‘प्राजापत्यम्’ रोहिणी ।

मन्दे वार्क्ये गुरौ वापि वारेभ्येतेषु च चिषु ।

कीर्त्तेयानि च अथापि स्वर्गं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अथाश्वमेधिकं पुण्यं स्नातस्य भवतो नृप ।

दानमचयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

कृत्तिका-रोहिणी-धाम्नयुक्ता वा कार्तिकी भवेत् ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दौ कृत्तिकासु च ।

मघाश्रयोद्य जीवेन्दोमेहामाघीति कथ्यते ॥

श्रुतिःश्राव्ये ।

शेषश्रेष्ठे यदा शौरिः मिह्रे च गुरु-चन्द्रमाः ।

भास्करः अवर्ण्ये स्यान्महामाघीति सा स्मृता ॥

श्रावणमे महाज्यैष्ठ्यता पुंसां महाफला ।

गङ्गायां चैव वैशाखी ज्येष्ठी वै पुरुषोत्तमे ॥

आषाढी वै कनकल्ले बेदारे आयणी तथा ।

महाभाद्री मदर्थ्यासु कुम्भायामेव चाश्विनी ॥

सुम्बरे कार्तिकी कान्तकुम्बे मार्गशिरी तथा ।

अश्विध्यायां महापौषी कृताः स्युः सुमहाफलाः ।

महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ॥

सिंहपुराणे ।

आश्विने पौर्णमास्यां च अक्षैर्जांगरणं निजि ।

कौमुदी सा धमाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥

कौमुद्यां पूजयेन्मर्षीं इन्द्रमेरावते स्मितं ।

सुशब्देर्निशितैः सर्वैरक्षैर्जांगरणं भवेत् ॥

फाल्गुने पौर्णमासी च मदा बालविलासिनी ।

श्रेया फाल्गुनिका सा च श्रेया लोकविभूतये ॥

वाराहपुराणे ।

फाल्गुने पौर्णमास्यां तु घटवाचविभासिनी ।

श्रेया सा फाल्गुनी लोक कार्या लोकविभूतये ॥

इति पुण्यप्रणिमा ।

अथ पुण्यामावास्या ।

श्रातातपः ।

अमावास्या भवेदारे यदा भूमिसुतस्य वै ।

जाह्नवीत्यागमापेक्ष गोघृक्षपक्षं लभेत् ॥

महाभारते ।

अमा घोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत् ।

तत्तीर्थं पुष्करं नाम सूर्यपर्वश्राताधिकं ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्र-विशाखा-सप्तम्योमिनी ।

आह्ने पितृगणसृष्टिं तदाप्रोत्पाद्यवर्षिकी ॥

कश्चित्तु 'विशाखा-स्नानियोमिनीति' शठः । 'मैत्रं' अनुराधा ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्षे वा पुनर्वसौ ।

दादशार्द्धे तदा हस्ति श्रायन्ति पितरोऽर्चिताः ॥

'रौद्रर्षे' आर्द्रा ।

वाचवानेकपादार्धे पितृणां हस्तिमिच्छता ।

वाहणे वाय्वदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा ।

'वासवं' धनिष्ठा, 'अत्रैकपादं' पूर्वभाद्रपदा, 'वाहणं'

शतभिषक्, 'आय्य' पूर्वाभाद्रपदा ।

माघासिते पञ्चदशी कदाचि-

दुपैति योगं यदि नारुणेन ।

अथैव कात्तः स परः पितृणां

न क्षत्त्यपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

‘वारुणमृचं’ शततारका ।

इति पुण्यामावास्था ।

अथ नामा पुण्याः ।

वाराहपुराणे ।

प्रतिपद्यपि पूजा तु पश्चा भोक्ता यदस्य तु ।

भविष्यपुराणे ।

शुक्लपक्षे द्वितीयायां चतुर्थ्या चैव भारत ।

हृष्यपक्षे च पक्ष्म्यां स्नातः किमनुभोषति ॥

शाम्भपुराणे ।

शुक्ला वा यदि वा हृष्या षष्ठी वा सप्तमी तदा ।

रविवारेण भद्रा तिथिः पुण्यतमा सदा ॥

वीरपुराणे ।

शोषवामशुद्धंश्चामष्टम्यां च सुरेश्वरं ।

यस्य पूजयते नित्यं तस्य तुल्यति शङ्करः ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां यः शिव शशितप्तः ।

भुभुभु पूजयेन्नित्यं स लभेद्दीप्तिं फल ॥

वाराहपुराणे ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां राक्षसादिप्रपूजनं ।

नवम्यां मातृयागन्तु पञ्चम्यान्तु जनार्दनं ॥

शोष-माघाष्टमी पुण्या चेवे माघि पयोदमी ।

कार्तिकी पौर्णमासी च द्वादशी कौर्त्तिकेभरा ॥
'उत्तरा' मार्गशीर्षी ।

स्कन्दपुराणे ।

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी द्वादशी च तथाविधा ।
चतुर्थी पौर्णमासी च नित्य पुण्यतमा स्यता ॥
उपवासादेव ।

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामष्टकासु च ।
चतुर्दश्यां कृतं ज्ञानमष्टम्या श्रिवचस्त्रिधौ ॥
मार्कण्डेय ।

एकादश्यां चिते पक्षे सुखं यदि व्रतम् ।
द्वादश्यां वा यदाज्ञेयपापक्षयकरं सत ॥
व्यास ।

द्रुक्ते वा यदि वा कृष्णे चतुर्थी वा चतुर्दशी ।
भौमवारेण पुण्यासी सोमवारे शुक्लवर्षा ॥
अमा वै सोमवारेण रविवारेण श्रमनी ।
चतुर्थी भौमवारेण विपुलशुभं पक्ष ॥

मय्य ।

अमावास्या तु सोमेन श्रमनी भानुना सह ।
चतुर्थी भूमिपुत्रेण बुधवारेण चाष्टमी ॥
चतुर्दश्याय पुण्या तस्या शुभं ह्यष्टादिभि ।
सर्वमन्त्रमन्त्रोक्तं ज्ञान-दान-अपादिकं ॥

ज्ञातातप ।

अमावास्या सोमवारे सूर्यवारे च यज्ञमी ।
 अक्षरकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
 तत्र य. कुर्वते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ।
 पष्टिर्पञ्चहस्ताणि कर्त्ता तत्फलमनुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गोत्सवस्य नवमी विष्णुस्थापनदादमी ।
 वज्रिस्थापनपटौ च महत्यो माघयज्ञमी^(१) ॥

विष्णु ।

पञ्चदशी पौर्णमासी पञ्चमी द्वादशीद्वयं ॥
 अश्वत्थरमभुष्टान्नः सततं विजितेन्द्रियः ।
 सुच्यते सर्वपापैश्च स्वर्गसोकं च गच्छति ॥

लिङ्गपुराणे ।

वज्राक्षयं चिते पक्षे माघे मास्वार्द्रमे निशि ।
 द्वादश्यामव कर्त्तव्यः पौर्णमास्यां महोत्सवः ॥

पितामहः ।

प्रतिपद्नदस्योक्ता द्वितीया तु त्रिच स्रता ।
 तृतीया तु भवान्यास्य चतुर्थी तमस्रस्य च ।
 मागर्गा पञ्चमी शोक्ता षष्ठी शोक्ता सुदस्य तु ॥
 यज्ञमी भास्करे शोक्ता दुर्गाया अष्टमी स्रता ।
 मातृर्षा नवमी शोक्ता दशमी वासुके स्रता ॥
 एकादशी अर्षीणान्शु द्वादशी चक्रपाणिनः ।

(१) माघमासस्य अष्टमीति च० ।

चयोदशौ चानङ्गस्य शिवशेक्ता चतुर्दशौ ॥

पौर्णमासौ तथा धातुस्थितौ नामुत्तमा सप्तमा ।

अभावासा सर्वदैव पित्र्ये कर्मण्युदाहृता ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-

सकलविद्याविभारद-श्रीदेमाद्विविरचिते चतुर्वर्ग-

चिन्तामणौ परिशेषसङ्घे कालनिर्णये

प्रतिपदादिपुण्यतिथयः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता हृष्ये नभसि पाटमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत मोषोऽप्यथा सा महाफला ॥

श्रवणदादग्रामण्येवमेव ।

उक्तञ्च ।

दादशी श्रवणस्तृष्टा कर्त्तव्या पुष्टतमा सता ।

न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रगस्यते ॥ इति ।

अन्यत्र तु यावता कालेन यत्कर्म समाप्येत तावति काले
नक्षत्रादिदुक्तापेक्षणीया । यदुक्तं शाङ्करमीतायां ।

कृतिकादिभरणकं वारा वा रविसप्तमं^(१) ।

नेते संयोगभाषेण पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ इति ।

उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वभागस्तिथेर्यः स्यादुच्योभान्तो भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया भानो यथेष्ट संयुता ॥

यावत्सा तिष्ठते नक्षत्रावत्कालः प्रगस्यते ।

दान पूजादिकं सर्वं तस्या तत्फलदं भवेत् ॥

इति नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः ।

अथ युगादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

भवम्यां शुक्लपक्षे कार्तिके निरगात्कृतं ।

राधे धितव्रतीयायां चेता वै समपक्षतः ॥

दर्शं ॥ माघमासस्य मृदुत द्वापरं युगं ।

कलिः कृष्णचयोद्गमं नभस्ये भावि निर्गतः ।

युगादयः स्यता क्षेता दत्तस्यावयकारकाः ॥

नागरखण्डे ।

अधुना द्दणु राजेन्द्र युगाद्याः सिद्धवत्तमाः ।

यार्धा मंकीर्त्तनेनापि क्षीयते पापपञ्चयः ॥

नवमी कार्तिके द्दृक्ता व्रतीया माधवे धिता ।

अमावास्या तपस्वे च नभस्ये च चयोद्गमी ॥

चेता-कृत-कलौनागु द्वापरस्योदयः क्रमात् ।

ज्ञाने दाने जपे होमे विशेषात् पित्रतर्पणे ।

कृतस्यावयकारिण्य सुकृतस्य महाफलाः ॥

‘माधवे’ वैशाखे, ‘धिता’ शुक्ला, ‘तपस्वे’ माघे ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य व्रतीया या नवमी कार्तिकस्य ॥ ।

पञ्चदश्यापि माघस्य नभस्ये च चयोद्गमी ।

युगादयः स्यता क्षेता दत्तस्यावयकारकाः ॥

देवस्य ।

व्रतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य धिता तु या ।

मपाभिः संहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ।

युगादयः खता क्षेता दत्तस्याप्तयकारकाः ॥

विष्णुपुराण-भविष्यपुराणयोः ।

वैशाखमासस्य तु या द्वतीया

नवम्यभौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तु कृष्णपक्षे

त्रयोदशी पक्षद्वितीया च भावे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणे

श्रवणसुप्तास्त्रिपद्यतस्तः ।

‘पक्षद्वितीया च भावे’ इत्यत्र कृष्णपक्षपदमनुपपद्यते ।

अत एव नारदीयपुराणे ।

दे शमे दे च कृष्णे तु युगाद्याः नवयो विदुः ।

शुक्ले पूर्वाह्णिके यास्ते कृष्णे वैशाखराह्णिके ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माघस्य पौर्णमासी युगादिरित्युक्त ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वतीयाया हत युग ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नभसेऽहनि ॥

अथ माघपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु दापरं ।

भावे तु पौर्णमास्याश्च घोर कलियुगं तथा ॥

युगारम्भास्तु निवयो युगाद्यास्तेन विभुताः ।

अल दत्त-अतानाश्च श्रवणं परिकीर्तितं ॥

तथा ।

एताश्चतस्रस्त्रिंशो युगाद्या-
 दत्तं ऊतश्चाद्यमाशु विन्यात् ।
 युगे युगे वर्षशतेन यच्च
 युगादिकाखे दिवसेन तस्यात्^(१) ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वैशाखश्च तृतीया या यमा कृतयुगेन तु ।
 मघमी कार्तिके या तु चेतायुगयमा तु या ॥
 ज्योतिष्मि नभस्ते तु दापरेण यमा तु या ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकाश्वयमा तु या ॥

कश्चित्तु कलिकाशादिरुच्यत इति पाठः ।

एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कल्पे ते वैताः पूर्वस्वरिभिः ॥
 छपवाश्वयोदानं श्राद्धं होमो जपस्तदा ।
 यदा तु क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुहं भवेत् ॥

‘कृतयुगेन समेति समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं किञ्चमात्रेण कर्मणा
 यावत्पुण्यं भवति तावदखानेककालमेव तिष्ठावित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च यदा तिष्ठ-रहस्यौ ।
 एकरात्रौ^(२) समेष्वग्निं प्रवेक्ष्यति तदा कृतं ॥

अथ केचिदाहुः ।

(१) वद्ववेदिति ग० ।

(२) एकरात्र इति ख० ।

न गवादिशब्दवैशाखादिशब्दा लुप्तावयवार्थाः किन्तु शौरचान्द्रमासवचना इति प्रागुक्तं, तथा सति वैशाखस्य दिनात् उभयवपि त्रितयैवधात् तत्र युगादिद्वयप्रसङ्गः, तथा सति चतस्र इति परि-
सङ्ख्यानमनुपपन्नं, एकले सति शौरचान्द्रमासविभिन्नमनार्थः^(१) इह
केचिदाहुः । चान्द्रमासमाश्रया^(२) युगादिरनुष्ठानार्थां पितृकार्य-
प्रधानत्वात् युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासप्रारम्भात् ।

यदुक्तं ।

आश्विने पितृकार्यं च माघशान्द्रमसः स्यतः इति ।

सितासितपक्षपददेशे पक्षद्वयात्मकत्वात् चान्द्रमासमयतैव
गुण्यते । किञ्च ।

माघासिते पक्षद्वयी कदाचि-

दुपैति योग यदि वारुणेन ।

अथेव काशः स परः पितृर्णां

न ह्यन्यपुष्टौर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

इति स्यते: “माघौ वैशाखश्चामावास्या श्रेष्ठिणां समपक्षतः”
इति श्रुतेः चान्द्रमासगतः एव युगादयः समवगत्यन्ते^(३) न हि मकरा-
दिद्वये माघे गतभिषाद्योगोऽमावास्यायां संभवति, तथापि हि
रविमण्डलान्तर्विवेशाच्चन्द्रश्च रविर्संयुक्तत्वात् शशिनोऽपि मकरगा-
मिता स्यात्, तथा सति गतभिषाद्योगो न स्यात् कुम्भपञ्चम्यत्वात्

(१) शौरचान्द्रमासविभागार्थमिति क० ।

(२) चान्द्रमासमाश्रयेति क० ।

(३) चान्द्रमासगतत्वात् एव विधेर्युगादिलसवशम्यत इति ख० ।

तस्याः, कुम्भादित्ये रवि-चन्द्रमसोरेकराग्निरन्तिले वारुणयोगोऽनु-
गन्धेयः, तथा प्रौढपद्युद्धं कृष्णवयोदशौति विशिष्टयुगादौ चान्द्र-
मासं दर्शयति, नैवं सति युगादिपूर्वप्रसक्तिः, पित्रकार्यपरतया
सौरमासगोचरायास्तिवेरयुगादित्तेनोत्कर्षप्रसक्तेः ।

उत्कर्षः काष्ठवृद्धौ आदुपाकर्मादिकर्मणा ।

अभिषेकादिदृष्टौ नां न उत्कर्षो युगादिषु ॥

इति निषेधात् । अथवा सत्यपि युगादिद्वित्वे चैव पित्रका-
र्पाङ्गत्वात् तिथेः सौरमानता “तिपिर्देवकायांशिवस्त्रोक्ते चान्द्रमसीया
पित्रकार्याभिमतता ऊर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यपरः काष्ठः पित्रकामिति
वचनात् तत्पूर्वकालसम्बन्धिपित्रकार्यात्कर्षो नाशुपपन्नः, तेन कुम्भा-
दिराग्निगतरविमासेऽपि मासादिस्त्राभादमावासादितिषौनां युगा-
दित्वं सौरमासगतानान्तु देवकार्यं चतस्रो युगाद्या इति आङ्गका-
लाभिधानपरं भवति ।

विष्णुः ।

एतानि आङ्गकालानि निव्याम्याह प्रजापतिः । इति ।

तत्र युगादिचतुष्टयं तथाच यद्वरुणमाघयित इत्यादि तत्चान्द्र-
मासगतयुगादिप्रतिपादनपरं व्याख्यातं, तद्योक्तं “य एव काष्ठः पद्म-
सदयत्वात् पुष्टो युगादिस्त्रापुष्टतरो नक्षत्रयोगान्पुष्टतम इति ।

यथ ।

दशहरासु नोत्कर्षयत्पूर्वपि युगादिषु ।

उपाकर्म-सहायश्रीर्क्षितदिष्टं दृष्टादितः ॥

इति पठन्ति, तद्वद्वल्लतादुपसृज्यतादुपेक्षणीयमिति । यथ

पण्डितपरितोषकता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव मासे वैशाखादिव्यपदेशमागता तत्र च गौणी शब्दप्रवृत्तिरिति, तावत्पर्यमेव निराकृतं ।

यत्तु पिङ्गकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पिङ्गकार्येऽपि चान्द्रमासः सततसङ्गतयुगादिग्रहणमिति, तत्र, सौरै चान्द्रे पिङ्गकार्यं विधिरित्युक्ता प्रोक्तः । न च पिङ्गकार्यं प्रधानं युगादिषु देव-पिङ्गकार्यसमन्वितात् । तथाचोक्तः । “अनन्तपुण्यास्त्रिययश्चतस्र इति । तथा व्यासः । “छान-दानादिकं सर्वं युगादावर्षं भवेत्” इति । न च धितासितपक्षमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरैऽपि तत्सम्भवात् ।

यत्तु “माघादिते षड्दशमौत्तुदशतं न तेन चान्द्रमासादिगता-मात्राद्यादिका तिथिर्युगादिरित्युच्यते, किन्तु चान्द्रे मासे नक्षत्रयुक्ता सिनीवासी पिङ्गदशमे भवतीति न तु सोऽयं कालः (१) पिङ्गवर्षभ ष युगादिर्मघापरपक्षादिष्वभावात् । माघे चमावासा युगादिद्यान्त्रेऽपि सा तिथिर्युगादिरिति चेत् । नैव । सौर-चान्द्रमासविनिगमहेतोरभावात् । न बोभयथापि युगादित्, चतस्र इति परिष-क्ष्यामानुपपत्तेः । न च आहूकालाभिप्रायेणैतदचन, “चतस्रो युगादय इति वाष्टका श्रीशि-यवपाकादिति षचनाद्युगाद्वयश्चतस्रस्त्रिय इति गम्यते, तथापि का युगादिरित्युच्यते सौरमाममतेति, अन्यथोत्कर्षः स्यात् (२) । न च पिङ्गकार्योत्कर्षो षचनादिति मन्तव्यं, षचना-

(१) यत् सोऽयं काल इति श्रु० ।

(२) अन्त्याद्युत्कर्षो स्यादिति श्रु० ।

भावाच्चूत्कर्षो युगादिविति त्रययस्य सर्वशोक्तये प्रतिषेधन्ति, वृषा-
दिराशिमन्तरविभागे दशहरादितिविपूर्वज्ञानापदेशात्^(१) ।

अथश्रुतेषु ।

दशहरासु शोत्कर्षः चतुर्थेऽपि युगादिषु ।

उपाकर्म-महावध्वोद्धेतुस्तु वृषादितः ॥

इति उक्त्यर्थनिषेधात् । “परः कालः पिदृष्टमिति परशब्दः
श्रेष्ठतावचनः न तु पूर्वकालगतकार्योत्कर्षप्रतिपादकः । न च ‘
दशहरास्त्विति वचनमभूत्, वचनात् समस्तशास्त्रवित्परिग्रहान्मूलोप-
न्यासाच्च । यत्तु ब्राह्मधर व्याख्यानं मैतदेदिकं वचनं येनाविचारितमु-
पाददौमते, तस्मात् सकलजनप्रसिद्धानुगुण्यादनुष्ठानादराच्च शौरमा-
सगतैव युगादिरूपा देया, न चाश्रमासगता, न हि मिथुनादित्ये
श्रुतदशमी दशहरा कुम्भादित्ये चाशितपञ्चदशी समावासा इति
विधानेऽपि गृह्यते, तस्मात् शौरमासगता युगादिरिति सिद्धान्तः ।
यद्यपि ब्रूमः यद्यपि वैशाखादिशब्दाश्चाश्रमासवचना एवेति मास-
प्रस्ताये निरूपितं, तदापि प्रागुदाहृतयुगोत्कर्षनिषेधकवचनपर्याप्तौ-
चनप्रसिद्धानुगुण्यानुष्ठानादराच्च शौरमासगतैव युगादिषोद्धेति ।

इति युगादिनिर्णयः ।

(१) दशहरादितिविपूर्वज्ञानापदेशादिति अ० ।

६५४ चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे कालविर्यये [१४ अ० ।

पण्डितपरितोषकता दूषणमभिहितमनुपपन्नमेतत्, चान्द्रमास एव
मासे वैशाखादियपदेशभाविता तच्च च मौणी शब्दप्रवृत्तिरिति,
तावत्पूर्वमेव निराकृतं ।

यत्तु पितृकार्यप्रधानत्वाद्युगादीनां पितृकार्येऽपि चान्द्रमासः
सतस्तद्गतयुगादियहणमिति, तच्च, सौरे चान्द्रे पितृकार्ये विधि-
रित्युक्ता प्रोक्तं । न च पितृकार्ये प्राधान्यं युगादिषु देव-पितृकार्य-
सम्भित्वात् । तथाचोक्तं । “अनन्तपुण्यास्तिषयस्तत्तदिति । तथा
व्यासः । “स्नान-दानादिकं सर्वं युगादावक्ष्यं भवेत्” इति । न च
सितासितपक्षमेव तावच्चान्द्रस्य, सौरेऽपि तत्सम्भवात् ।

अथ नानायुगधर्मा ।

तत्रोपकात्यायन ।

श्रुतिश्च गौपमाचारः प्रतिकाल विभिद्यते ।

तान्नाधर्माः प्रवर्तन्ते ज्ञानवानां युगे युगे ॥

मनु ।

अन्ये हतयुगे धर्मा चेताया द्वापरे परे ।

अन्ये कलिपुगे नृणां युगद्वासादुत्पत्तः ॥

तप पर हतयुगे चेताया ज्ञानमुत्तम ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

तप ह्यष्टाध्यायणादि 'ज्ञान ध्यान ।

महाभारते ।

तप पर हतयुगे चेताया ज्ञानमुत्तम ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

तथा ।

तप पर हतयुगे चेताया ज्ञानमुत्तम ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर् कलौ दान दया दम ॥

एवमस्ति ।

तपोधर्मः हतयुगे ज्ञान चेतायुगे स्मृतः ।

द्वापरे साध्वरः प्रोक्तः तिष्ठे दान दया दम ॥

तिथ्यः कलि ।

सिद्धपुराणे ।

ध्यान पर हतयुगे चेताया ज्ञानमुत्तम ।

प्रवृत्तं दापरे युद्धं दानमेव कलौ युगे ॥

शिवपुराणे ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां हवनक्रिया ।

अहिंसा दापरे चैव^(१) कलौ शर्वोत्तमः स्मृतः ॥ इति ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां सिद्धपूजनं ।

दापरेऽध्ययनं तिथे महादिवस्य कौर्मर्त्तनं ॥

तथा ।

ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां यजनं तथा ।

दापरे सिद्धपूजा च कलौ शङ्करकीर्तनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ज्ञानं परं कृतयुगे चेतायाश्च तपः परं ।

दापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे ॥

मनु-वृद्धस्तौ ।

कृते यदब्राह्मं स्यात् तत्चेतायास्तद्वचनात् ।

दापरे तु विपरीतं कृत्वा यज्ञात् तद्वचेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

चेतायामादिक्तीर्धर्मा दापरे भासिकः स्मृतः ।

यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तद्वद्भा प्राप्नुयात्कलौ ॥

विष्णुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पश्यते दशभिर्वर्षैः चेतायां हायनेन तु ।

द्वापरे तत्तु मासेन चाक्षोराक्षेण तत्कलौ ॥
स्कन्दपुराणे ।

ब्रह्मा कृतयुगे देवः चेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे भगवान् विष्णुः कल्पी देवोमहेश्वरः ॥
वराहपुराणे ।

कृते नारायणः शङ्करः सूक्तानूर्तिरुपास्यते ।
चेतायां यज्ञरूपेण पाश्चरात्रेण द्वापरे ॥
श्रीभागवते ।

कृतं चेता द्वापरश्च कल्पिरित्येपु वैश्वरः ।
नामावर्णाभिधाकारो नानेव विधिनेष्यते ॥
कृते शृङ्गयतुर्बाह्वर्जटिस्तो वक्त्रलाम्बरः ।
छायाजिगोपवीताकाश्विभ्रद्वह-कमण्डलून् ॥
मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुखदः समाः ।
यज्ञन्ते तपसा देवं समेन च दमेन च ॥
हंसानुवर्षा वैकुण्ठो वर्षापीमेश्वरोऽमरः ।
ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥
चेतायां रत्नावर्षोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिभुवनः ।
विरण्णकेग्रस्तन्यात्मा सुकुसुमाद्युपलक्षणः ॥
तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं ।
यजन्ति विद्यया यथा धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥
विष्णुर्ब्रह्माः पृथ्निगर्भः सर्वदेव चक्रमः ।
वृषाकपिर्जयन्त्य उरुगाय इतीर्यते ॥

दापरे भगवान् रामः पीतवामा निजायुधैः ।
 शीवत्मादिभिरद्वैत लक्षणैरुपलक्षितः ॥
 मं तथा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं ।
 यजन्ति वेद-तन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥
 नमसो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिहङ्गाय तुभ्यं भगवते नमः ॥
 नारायणाय नमः पुरुषाय महात्माने ।
 विद्येश्वराय विद्याय सर्वभूतात्मने नमः ॥
 इति दापर खर्वीगं भुवन्ति कमदीश्वरं ।
 नानातन्त्रविधानेन कृत्वावपि यथा शृणु ॥
 कृष्णवर्णं त्रिपा कृष्णं चात्रोपाङ्गास्तपार्थदम् ।
 यज्ञैः संकीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥
 एवं युगानुरूपेण भगवान् युगवर्तिभिः ।
 मनुजैरिष्यते राजस्केयसामीश्वरो हरिः ॥

अपराजितपञ्चायाम् ।

सीमं वामेन हस्तेन दक्षिणेन रविं वहेत् ।
 यज्ञि चतुर्मुखे यो वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
 आदिभूर्त्तिर्दिशेः पूज्यः येतवर्णः कृते युगे ।
 संकर्षणो वसुधेवं चाङ्गलं भुषणं तथा ॥
 रक्तवर्णः प्रपूज्येत चेतायां च चजातिभिः ।
 प्रद्युम्नो दापरे पूज्यो वैष्णोः शरभसुर्धरः ॥
 पीतवर्णं पीतवासाः शिष्यज्ञानप्रदायकः ।

कक्षौ युगे निरुद्धास्त्रः पुण्यते श्रद्धावातिभिः ॥

कृष्णवर्णी वक्ष्येव चर्मं खड्गं करदये ।

वासयन्नखिचं विघ्नं बापलुन्द विनाशयेत् ॥

अपरानितप्रवृत्त्यायाम् ।

अग्नेदादिविभेदेन कृतादिद्युगभेदतः ।

विप्रादिवर्षभेदेन चतुर्वर्ण्यतुमुंजः ॥

मङ्गा पितामहस्यैव विरिधिः कमलासवः ।

चतस्र इति संप्रोक्ता मूर्तयः परमेष्ठिनः ॥

पुस्तकं चाक्षयवच्च सुवा सेव कमण्डलुः ।

मङ्गलस्य भवेन्मूर्तिः हते तु सुखदायिनी ॥

सुवन्नस्य सुवाक्य कर्णकुण्डलमभितः ।

मातापुत्रा सुप्रोभाश्चो मांमहाङ्ग सुतेशकः ॥

ताम्रकाञ्चनवर्णाभौ रत्नहारौऽन्वसद्युतिः ।

केयूरकटकप्रायः सर्वाभरणभूयितः ॥

अवयवाश्रिताः कार्या देवतानाञ्च पार्यतः ।

चतुर्वेदसमायुक्तो मङ्गा स्यात् सर्वशान्तिदः ॥

दक्षिणाथ करक्रमादायुधानि वेदितव्यानि ।

सिद्धार्थप्रवृत्त्यायाम् ।

पुस्तकाच्च-सुवी-कुण्डौ हते मङ्गा चतुर्मुखः^(१) ।

- (१) पुस्तकाच्चौ सुवं कुण्डौ हते मङ्गा चतुर्मुख इति ख० । पुस्तकाच्चकुण्डौ हते मङ्गा चतुर्वर्ण्यचतुर्मुख इति ग० । पाठद्वयमपि न समीचीनं विन्यासि ।

मद्भनामा च श्रमेदप्रधानः पूज्यते द्विजेः ॥

कमलाक्षौ सुवक्षैव पुस्तकश्च पितामहः ।

चेतायाश्च चतुर्वेदप्रधानः चतुर्पूजितः ॥

अपराजितपुष्पायाम् ।

कमण्डलुं पाचसूत्रं सुवक्ष पुस्तकं तथा ।

पितामहो भवेन्मूर्तिस्तेतायां सुखदायिनी ॥

सिद्धार्थपुष्पायाम् ।

संपूज्यो दापरे वैश्वैर्विरिद्धिः शुद्धधामभृत्^(१) ।

अचसूत्रं पुस्तकश्च सुवं कुण्डश्च धारयन् ॥

अच-सुवौ पुस्तकश्च कुण्डौ च कमलासनः ।

कलावपदेसुखोऽसौ सर्ववर्णैः प्रपूज्यते ॥

अपराजितपुष्पायां ।

अचसूत्रं करे दत्ते सुक् तस्योपरि संस्थिता ।

वामे तु पुस्तकं हस्ते तस्याधश्च कमण्डलुः ।

कमलासनं करे तु स्यात् सर्ववर्णसुखप्रदः ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

पुष्करन्तु कृते श्रेयं चेतायां नैमिषं तथा ।

दापरे ॥ कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

पराशरः ॥

कृते ॥ मानसो धर्मं चेतायां गौतमस्य च ।

दापरे श्राद्धलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः^(२) ॥

(१) अक्षयवर्मादिनि ख० । (२) पाराशरी स्मृतिरिति ख० ।

कालोत्तरपविचारोद्दृष्टप्रकरणे युगभेदेन पवित्रद्रव्यास्तुभिहितानि ।

कृते भणिमयं कार्यं चेतायां हेमचन्द्र ।
 दापरे क्षुल्लमेकम् कर्तारम् कलौ हितम् ।
 पतिभिर्मानस कार्यं दानव वाक्कल हितम् ॥
 इति नानायुगधर्माः ।

अथ युगभेदेन वर्ज्यानि ।

तत्र आतातप ।

त्यजेद्देशं कृतधुगे चेतायां यामसुसृजेत् ।
 दापरे क्षुल्लमेकम् कर्तारम् कलौ धुगे ॥
 कृते सन्नाथ पतति चेतायां क्षत्रवेन तु ।
 दापरे तक्षमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥
 क्षाधिक्यव्या पाठ दापरे तयमुच्यते ।
 इति युगभेदेन वर्ज्यानि ।

अथ कलियुगधर्माः ।

महाभारते ।

यक्षो नाम शिवायेति भन्तेऽनेन ब्रह्मरम् ।
 सप्तत्वाल्ल समभ्यर्च्य सर्वपापे प्रमुच्यते ॥

सर्वविष्ठां गतो वापि युष्मो वा सर्वपातकैः ।
 यस्तो नमः शिवायेति मुच्यते स कसौ नरः ॥
 शायेनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये ।
 सप्तारदोषमन्वानमुद्दिष्टो न करः कसौ ॥

तथा ।

सदा तं यजते यस्तु यद्वा सुनिपुणव ।
 सिद्धे वा स्रष्टिसे वापि कौतुक विधिपूर्वकम्
 पुण्यदोषं विमिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥

सिद्धपुराणे ।

कसौ रुद्रो महादेव शङ्करो नौमत्तोदितः ।
 प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विहृताकृतिः ॥
 ये तं विप्रास्तु सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् ।
 कसिदोषं विमिर्जित्य प्रयान्ति परमं पदम् ॥

व्यासः ।

प्रायण्ठते यजन्यज्ञैस्तेतार्यां शपरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कसौ सद्गोर्षं केशवम् ॥

भागवते ।

कसौ सभाजयन्वाय्यां गुणज्ञाः भारमागिन ।
 यच्च सद्गोर्त्तनेनेव सर्वस्वार्थोऽभिलभ्यते ॥

‘सद्गोर्त्तनेन’ हरिसद्गोर्त्तनेनेत्यर्थः ।

॥ हतः परमो लाभो देहिनां भाग्यतामिह ।
 यतो विन्देत परमां प्राप्तिं मग्नति संरुतिः ॥

अग्निपुराणे ।

नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने ।
 युगेऽस्मिन् तामसे घोरे यज्ञ-वेदविवर्जिते ॥
 सर्वोत्ताराधनं राजन् वासुदेवे कसौ युगे ।
 यदर्थं हरिं भज्य कृते वर्धयत नृप ।
 विधत्तेन कृतं लेभे अहोरात्रात्कलाविति ॥

तथा ।

कसौ कश्चिन्मत्तर्ध्वं सर्वपापहरं हरिम् ।
 ऐर्ध्वयन्ति नरा नित्यतोऽपि वृत्ता यथा हरिः ॥
 धर्मोत्कर्षमतीताः^(१) तु प्राप्नोति पुण्यः कसौ ।
 कल्पयाप्तेन धर्मज्ञाप्तेन तुष्टोऽस्त्यहं कसौ ।
 धन्ये कसौ भवेद्विप्रा कल्पलोभैर्महत्फलम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवतावेष्टापूर्वाणि भवराणि कसौ युगे ।
 कर्त्तव्यानि महीपालैः सर्वलोकमभीप्सुभिः ॥
 इति कश्चियुगधर्माः ।

(१) अतीतेति धन्या आर्त्ताः ।

अथ कलियुगवर्ज्यानि ।

आदित्यपुराणे ।

यस्तु कर्तयुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

‘कर्तः’ हतयुगसम्बन्धी ।

तथा मिथोऽं प्रकृत्योक्तम् ।

अयं कर्तयुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

दीर्घकालं भक्ष्यार्थं धारयन् कमण्डलुः ॥

गोचान्नाद्वधपिच्छाच्च विषाहो गोवधस्तथा ।

नराधमेधो भक्ष्य कलौ वर्ज्यं दिजातिभिः ॥

तथा ।

उदायाः पुनरुदाहं श्रेष्ठान् गोवधस्तथा ।

कलौ यस्तु न कुर्वीत श्राद्धजायां कमण्डलुम् ॥

सात्यकपरे ।

द्विराद्य सुतोत्पत्तिं गोवधस्तु कमण्डलुम् ।

अक्षतां पौरुषं मेधं कलौ यस्तु विवर्जयेत् ॥

तथा ।

यथानियोगं धर्म्मणां नहि धेन्वा बधोऽपि च ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैवं सन्नतिं वृत्तते ॥

आदित्यपुराणे ।

अथवा ‘अकुवा’ खप्राः धामुद्रिकमुपश्रुतिः ।

उपधार्पितमादेशा सम्यगन्ति कलौ कश्चित् ॥

तत्प्रसक्तस्यानलाभेन कार्यं पक्ष न कारयेत् ।

तथा धर्मसमावेष्टादन्यान्यपि कलौ युगे ॥

वर्णानि ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपमयादुधैः^(१) ।

समयेन निवृत्तानि भाव्यभावात् कलौ युगे ॥

विधवाणां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य निषेधनम् ।

शालिकाक्षतयोन्यास्तु नरेणान्येन संज्ञतिः ॥

कन्यानामभवर्णानां विवाहस्य द्विजश्रमिः ।

आततायिदिवाघ्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥

द्विजस्याब्धौ तु नौघातः शोधितस्यापि बहुहः ।

सकदौघा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥

मद्यामस्यानगमनं गोसंश्रान्तिश्च गोसवे ।

सौचामस्यामपि सुरासहणस्य च बहुहः ॥

अग्निहोत्रहवत्याश्च स्त्रेहोसौढापरिग्रहः ।

मानप्रत्याश्रमस्यापि प्रवेगो विधिचोदितः ॥

व्रतस्याध्यायसाधेयमघसङ्कोचनं तथा ।

प्रायश्चित्तविधानस्य विप्राणां मरणात्मिकम् ॥

संसर्गदीपक्षेपश्च महापातकनिष्कृतिः ।

वरातिविपितम्भस्य पर्युपाकरणक्रिया ॥

दत्तौरसेतरेषाम्नु मुत्तलेन परिग्रहः ।

सर्पान्याहुनादुष्टः मयगः शोधितैरपि ।

(१) कर्मभोगमयादुधैरिति अ० ।

अयोनी संयते वृत्ते परित्यागो गुरुद्वयः ॥
 परोद्देशात्तामसमन्त्राय उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनायाय कद्वन्त्यस्य मध्यमैकः ॥
 अस्मिन्मन्त्रद्वयदूर्ध्वमङ्गस्यमन्त्रमेव च ।
 क्षौमिचं चैव विप्राणां क्षौमविक्रयणं तथा ।
 यद्भक्तान्मन्त्रेणास्रवरणं क्षौमकर्मणः ॥
 एताभिः शोकगुण्यं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्ब्रह्मपूर्वकं शुभैः ।
 समयस्यापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥

अपस्तम्बोऽपि ।

सर्वद्वयमप्यः प्रमाणं वेदाद्येति ।

ननु कल्पिपुत्रे च दर्शनादवाध्याहारार्थं दृष्टार्थं वा । न च
 तावद्दृष्टार्थं, अनुष्ठानानुपयोगितया तदर्थावबोधस्य प्रयोजनत्वात्तुप-
 पत्तेः । नाप्यन्यथा, वैष्णवायत्तेः । उच्यते । तदाक्षार्थाननुष्ठानेऽपि
 भेदप्रकृतिज्ञानाद्युपयोगितया दृष्टार्थत्वाददोषः । अन्यथा ब्राह्मणस्य
 राजसूयादिवाक्याध्ययनमपि न स्यात् । यदा राजसूयादौ या
 गनिः सैवेष्टापि । किञ्चैवं यदा कल्पियुगवर्जनस्यत्यन्तराप्रामा-
 ण्यमुच्यते । अथवनविधिदृष्टार्थत्वाभावात् तावद्द्वयमात्रं सत्य-
 मरवदत्रापि ग्रिष्टचैवर्णिकदृष्टपरिग्रहस्याविशेषात् । अथयनविधि-
 दृष्टार्थत्वाभावेत्प्रकृते किमावातमिति ।

इति कल्पियुगवर्ज्यानि ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

मत्स्यपुराणात् ।

अथयुक्शुक्लान्वगी द्वादशी कार्तिकेय ॥

चैत्रेय ॥ तृतीया या तथा भाद्रपदेय च ॥

फाल्गुनेय ममावास्या पौष्यैकादशी तथा ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथापादय पुर्णिमा ॥

आषाढय तु दशमी भायमासय सप्तमी ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा^(१) ।

मन्वन्तरादयश्चेता दत्तस्याचयकारिकाः ॥

क्षामं दानं अघोहोमः स्वाध्यायः पित्रतर्पणं ।

सर्वमेवाचय विद्यात् कृतं मन्वन्तरादियु ॥

अनामावास्याव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुराणान्तरे
श्रावणामावास्या भाद्रपदकृष्णाष्टमी पुष्यादिरिति प्रतिपादितं ।
तथाहि ।

आश्विने दशमी शुक्ला श्रावणे कार्तिकी तथा ।

मन्वन्तरादयो ह्येता दत्तस्याचयकारिकाः ॥

मनुः ।

अथयुगुणितं दानं भवेद्दत्तं पुष्यादियु ।

कर्म आह्लादिकश्चैव तथा मन्वन्तरादियु ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

अथ कल्पादयः ।

तत्र नागरखण्डे ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते त्रिययः शुभाः ।

द्यास्तु व्याहृते कृते वृत्तिः पिबिषामक्षया भवेत् ॥

चैवशुक्रप्रतिपदि येतकल्पः पुराभवत् ।

तस्मां शुक्रवयोद्गमासुदानः समजायत ॥

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कल्पायां प्रतिपद्यभूत् ।

अथ कल्पवयोद्गमां गौरीकल्पोऽप्यकल्प्यत ॥

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्रायां बीजलोहितः ।

चतुर्दशान्तु शुक्रायां प्रवृत्तो गार्हपत्यमिधः ॥

समानस्तु तृतीयायां कल्पायामुदपद्यत ।

माघेश्वरचतुर्दश्यां कल्पपक्षे समागमत् ॥

ष्वैष्ठशुक्रतृतीयायां महादेवस्य सम्भवः ।

पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥

कल्पपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत् ।

तस्मां तस्यैव कल्पायां शोमकल्पः समापतत् ॥

श्रावणे शुक्लपक्षस्यां रौरवः सम्वर्षत ।

तस्यैव कल्पपक्षस्यां मानवः प्रत्यपद्यत ॥

पटौ प्रोष्ठपदे शुक्ले प्राप्य माषाधिपोऽभवत् ।

चित्तेतरायां वृषशान्तु तस्य तत्पुत्रपामिधः^(१) ॥

हस्तकल्पस्तु सप्तम्यां शुक्रायामाश्विनस्य ॥ ।

कल्याणायामपि वैकुण्ठः प्रदिवेश विशाभते ॥
 कार्तिकस्य शिते पक्ष्यां कल्पः कन्दर्पसञ्ज्ञकः ।
 अक्षितायां पुनर्जने लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ॥
 मार्गे शुक्लनवम्यान्तु कल्पः शरीरभूषणतः ।
 अक्षितायाश्च सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायामीमासः प्रादुरास ह ।
 अक्षितायामथोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान्तु शुक्लार्था माघे ध्यानः प्रजशिवान् ।
 तथामेव तमिस्तायां वाराहः प्राप भूतये ॥
 शरदृतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य तु ।
 कल्याणायामपि वैराजो विरराज महामनाः ॥
 इति विशदमी कल्याणस्थितयः परमेष्ठिनः ।
 चारमे स्थितयस्त्रिधा शुक्लाः पुष्पतमा मताः ।
 तासु आदौ कते पुष्पमाकल्पस्य विकल्पने ॥

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणो यदिनादवाक् कल्पस्यादिः प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीयायां कल्याणाय फाल्गुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैवमासस्य तस्यैवास्या तथापरा ।
 शुक्लपयोदशौ माघे कार्तिकस्य तु शतमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य शतैताः संमराम्यह^(१) ।
 कल्याणामादयोद्योता दत्तस्याद्यवकारिका ॥

यत्र 'अन्ता' अमावास्या, वैशाखे तृतीया, फाल्गुने तृतीया,
चैत्रपक्षमी, चैत्रामावास्या इति लक्षणा । भाष्ययोद्गी, कार्तिके ,
सप्तमी, मार्गशीर्षे नवमी धोताः श्रद्धाः ।

इति कल्याणः ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुचये दानं सप्तसप्त दिवस्ये ।

विपुले दशषाहसं व्यतीपाते न्यूनतमं ॥

शारदापुराणे ।

दशै शतगुणं दानं तच्छतमं दिवस्ये ।

शतमं तस्य संक्रान्तौ शतमं विपुले तथा ॥

युगादौ तच्छतगुणं अथने तच्छताहृतं ।

शोभयते तच्छतमं तच्छतमं रविपक्षे ।

अमल्लोपं व्यतीपाते दानं वेदविदे विदुः ॥

'शतमं' शतगुणं, व्यतीपातोऽत्र विष्णुस्मृत्ययोगेषु सप्तदशयोगः ।

अष्टोत्पत्तिमाह गालवः ।

चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातगृप्तिः

काशान्मलपुतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः ।

अस्त्रोद्यतो भुवि पतन्त्य निरीक्ष्यमाणः

सहानयेऽहमिति च व्यतीपातयोगः ॥

अथ चोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरं च क्रियमा
पान-दान-आहुतादिकं महाफलं भवति ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

सप्ततौ सप्तगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान् ।

अर्बुदगुणितं पतने जप-दशनाद्यक्षयं पतिते ॥

नृसिंहपुराणे ।

फलं सप्तप्रमुत्पत्तौ भ्रमणे कोटित्यथे ।

पतने दशकोव्यस्य पतिते दत्तमक्षयं ॥

सत्यादिमानस्य व्योतिःशान्ते ।

विशति दियुतोत्पत्तौ भ्रमणे पैकविशति ।

पतने दशनाद्यस्य पतिते सप्तनाडिकाः ॥

बृहस्पतुना प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

अवशाग्नि-धनिष्ठार्द्रा नागदेवतमक्षते ।

यद्यन्ना रविवारेण व्यतीपातः स क्षयते ॥

‘नागदेवतं’ अग्नेया । ‘मक्षकं’ प्रथमचरणः । मक्षक इति अवशादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । केचित्तु मक्षकं शृगशिर इति व्याचक्षते । ‘अन्ना’ अन्नावाक्षा, धदैतेषु नक्षत्रेष्वहित्यवारयुक्ता भवति तदा न एव योगो व्यतीपातमंशो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

सप्तानमक्षौ गुह-भूमिपुत्तौ

मेघे रविः श्यासदि शुक्लपते ।

षाण्णमिधामा करमेध युक्ता

तिथिर्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिन् हि गो-भूमि-हिरण्य-वस्त-

दामेन सर्वं प्रविहाय पापम् ।

सुरजमिन्द्रजलगमयन्

मायाधिपत्यं स्वभते ममुय्य ॥

‘पदान्तः’ सिंहः । ‘गुरु-भूमिपुत्रौ’ दृहस्यद्वारको । ‘पागा-
भिधाना’ द्वादशौ । ‘करभं’ हस्तचक्रं ।

इति व्यतीपातः ।

अथ वैधृति-व्यतीपातौ ।

तत्र शृणुः ।

क्रान्तिधाम्न्यवमयः समोरितः

सूर्यपर्वचक्रो सुनीयरैः ।

तत्र दक्ष-ऊत-जप्त-पूजयम्

कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः ॥

अस्मार्तः सूर्याक्षमयोः क्रान्तिधाम्ने कुतपकाले इयं सम्भवति ।
व्यतीपाते वैधृतिः सा तत्र मद्भ्रान्तिधाम्न्यवमयव्यतीपातस्य गण्डो-
न्तरार्द्धादारभ्य क्रमात्, सार्द्धं भयोगेषु सम्भवोऽस्ति, वैधृत्य तु
शुक्लयोगादारभ्य क्रमात् सार्द्धं पञ्चयोगेषु सम्भवः ।

अत्र व्यतीपाते सार्द्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकास्तु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु य इति ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयत इति वचनं आहुस्वावश्यकतां नमयति ।
तत्पर्वकालधृत्वा ॥ दशघटिकाभ्यः समारभ्य एकसप्तत्यधिकप्रत-
पर्यन्तं सम्भाष्यते ।

तथाच वेदाङ्गे ज्योतिषि ।

गण्डोत्तरार्द्धव्यतिपातसम्भवः

शुक्लादिको वैदिकसम्भवो भवेत् ।

शार्ङ्गेषु पञ्चस्यपरेषु चेज्यते

एवं इयं तत्संस्कृतैकसाधकम् ॥

विष्णुः ।

वैधते च अतीपाते दत्तमवपद्यते ।

भारद्वाजः ।

अतीपाते वैधते च दत्तस्थानो न विद्यते ।

अतीपाते विशेषेण स चि सूक्तः प्रकीर्तितः ॥

सूक्तप्रकारेण प्रचिद्रुक्तं सप्तविंशतितमो धोमो वैधत इति ।

इति वैधति-अतीपातौ ।

अथ प्रकीर्णपुण्यकाशः ।

तत्र विष्णुः ।

अमावास्या-अतीपातौ ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

मन्वाद्यो युगादिषु सकामिर्वैधतिसुतया ॥

दिनस्य दिनच्छिद्रमवस्य तथापरम् ।

देऽयने विधुवत्तुग्य षड्भौतिमुख तथा ॥

धनस्यो विष्णुपदस्य पुत्रजन्मादि चापरम् ।

आदित्यादियज्ञाणाञ्च नचचे सद्यः सद्भम् ॥

विज्ञेयं पुण्यकाशोऽथ ज्योतिर्विद्विर्विचारिभिः ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यद्वये ॥

दिनचयलक्ष्यमुक्तं यज्ञपुराणे ।

द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् सः स्याद्विनक्षयः ।

वसिष्ठः ।

एकस्मिन् मावने त्वद्वि तिथीनां चित्तं यदा ।

तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम् ॥

दिनच्छिद्रलक्षणमाह शृगुः ।

तिथ्यङ्गे-तिथि-योगचर्चेदादौ अग्निपर्वणः ।

सङ्गौ दिवसच्छिद्रमनाख्यो प्राह भार्गवः ॥

अन्वयः, 'तिथ्यङ्गे' करणं, करण-तिथि-योग-नक्षत्राणामन्ते
आदौ पर्वकाल-सोमपक्षगतौ, स च दिनच्छिद्रमङ्ग इति ।

कालमानमपि स एवाह ।

छेदादिकालः कथितस्तिथि-कव्योपदेयम् ।

नाग-वर्द्धिपलोपेतं तङ्गे-तत्त्वपलैर्युतं ॥

पलैः षोडशभिर्युक्तं नादिकादितयं युतौ ।

छेदादिष्वमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः ॥

'कतिः' करणं । 'नागाः' अष्टौ । 'वर्द्धयः' षयः । 'भं' नक्षत्रं ।

'तत्त्वानि' पञ्चविंशतिः । 'युतिः' योगः । तेनाश्वमर्थः तिथि-कर-
णयोरानन्ते षटिकादयं अष्टविंशत्पलानि पुण्यकालः । नक्षत्रस्य
तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं षटिकादयं । योगस्यापि षोडशभिः पलैर्युक्तं
षटिकादयमिति ।

श्रवमलक्ष्यमुक्तं विष्णुना ।

तिथिचयं सृष्ट्येको वारः स्याद्वमं हि तत् ।

चिवारसृष्टिर्धिर्यच त्रिदिनसृष्टदुच्यते ॥

अथ दिनचयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथिदयावसाने
वारावसानं च दिनचयः । यत्र तिथिदयेऽपि वारानुवृत्तिः सौप्तम-
इति । विषुवादीनि संक्रान्तिनिर्णयेऽपि दर्शितानि ।

पद्मपुराणे ।

मन्दे चार्के गुरौ वापि वारेभ्येतेषु च त्रिषु ।

चौष्टेतानि च ऋचाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥

अथमेधाधिकं पुष्पं ज्ञानं तद् भवेत्तुष ।

दानमश्नयतां याति विद्वतां तर्पणं तथा ॥

‘चौष्टि ऋचाणि’ आग्नेय-याम्य-प्राजापत्यानि ।

मार्त्ये ।

यदा ऋगग्निरे ऋते शशी सूर्यो दहत्यग्निः ।

तिष्ठन्ति सा तिथिः पुष्टा अक्षया परिगौर्यते ॥

ब्रह्मसंहिता ।

एकादशम्यमावास्ता पूर्णिमा मुलजन्म च ।

वैष्टतिथ्य व्यतीपातो भद्रा चावमवासरः ॥

शुभ-मन्वाद्यस्ते सूरिन्दुर्ध्वमानकाः ।

क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं यदक्षयगमस्तथा ॥

‘भगम’ राशिनक्षत्रगमनम् ।

देवीपुराणे ।

व्यतीपातो विष्णुदिनं षडशीतिमुखं तथा ।

श्रान्तिस्नाभ्यमग्नावास्था ग्रहण वैधृतिस्तथा ॥
 संक्रान्तिस्य दिनच्छिद्रं तिष्ठितद्विर्दिमलयः ।
 इत्यादिपुष्पकालस्तु होम-दानादिकर्मणः ॥

स्कन्दपुराणे ।

ग्रहणं चन्द्र-सूर्योभ्यां उत्तरायणमुत्तमम् ।
 विपुवद्युः श्यतीपातः पङ्कशीतिमुखं तथा ॥
 दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्ज्येष्ठं विष्णुपदं पुनः ।
 इति कालः समाख्यातः पुंसां पुष्पविवर्द्धनः ॥
 अग्निन्दानानि दत्तानि स्नान-होम-तपांसि च ।
 अनन्तफलदानि स्युः स्वर्ग-मोक्षप्रदान्यपि ॥

अथनः ।

अग्नावास्था-संक्रान्ति-श्यतीपात-विपुवायन-पङ्कशीतिमुख-विपु-
 वादि वैधृतिग्रहणान्तं च एव पुष्पकालः ।

आदित्यपुराणे^(१) ।

ग्रहणे पङ्कशीतौ च चन्द्र-सूर्ययुग्मे तथा ।
 पुगादौ वैधृते चैव दत्तं भवति चाचयम् ॥

तथा ।

तिथयश्च प्रवक्ष्यामि^(२) यासु दत्तं महाफलम् ।
 ग्रहोपरागे सक्रान्तौ गमने चैव राशिषु ॥
 मिहिरे वै चतुर्दश्यां द्वादश्यां शतमीषु च ।

(१) आदित्यपुराणे इति ४० ।

(२) प्रवक्ष्यामि इत्यर्थं वाक्यं शतमीषु च गमितुमर्हति ।

पदश्रीतिमुखे पर्वस्थाने दक्षिणेत्तरे ।

मृष्टामि नित्य भक्ताना विशेषान्तु प्रकीर्तिता ॥

तिथिषु दशमुखे वदन्ति दानम्

शतगुणित त्वयनावसाने ।

दशगुणित ग्रहोपरामे

विधुवति चाक्षय युगान्ते ॥

श्रुतातथ ।

अयनेषु तु यद्वत्त पदश्रीतिमुखेषु च ।

चन्द्र सूर्योपरामे च दत्त भवति चाक्षयम् ॥

शिवरहस्ये ।

महच्छब्दप्रयुज्या वा वा च सोपपदा तिथि ।

अमावास्यासमा श्रेया दारणाध्ययनकर्मसु ॥

ग्रह ।

यदा विष्टिर्वातीपातो भागुवारेण ध्रुवत ।

पद्मक नाम ततोक्त अयनाद्य चतुर्गुणम् ॥

यदा यक्ष्या व्यतीपातो भागुवारस्तथैव च ।

पद्मक नाम ततोक्तमयनाद्य चतुर्गुणम् ॥

विद्याखासु यदा भातु छत्तिकासु च चन्द्रमा ।

च योग पद्मको नाम सुष्करेष्वपि दुर्लभम् ॥

इति प्रकीर्णसुखावकाशः ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पापं सर्वमुदाहृतम् ।

अवाप्तस्य प्रदाने तु नात्र काव्या विचारणा ।

तदैव दानकालस्तु यदोभयमुपस्थितम् ॥

तथा ।

न कालनियमो दिष्टो दीयमाने प्रतिश्रवे ।

तदैव दानमष्टोक्तं यदा धान्यमसामगम् ॥

न हि कालं प्रतीचेत जलन्दातुं दशान्विते ।

अजोदकं सदा देयमित्याह भगवान् मनुः ॥

स्कान्दे ।

अह्नमस्तुतां गां दद्यात् कालादि न विचारयेत् ।

कालः स एव ग्रहणे यदा वै विमुखी तु गौः ॥

धातुः ।

आश्वत्थमृत्पुना देया गौः सवत्सा ॥ पूर्ववत् ।

तद्भाने च गौरेव नरकोद्धारणाय वै ॥

तदा यदि न प्रकरोति दातुं वैतरणीं तु गां ।

प्रकरोऽन्योऽह्नमदा दत्त्वा त्रयो दद्यात् मृतस्य च ॥

वाराहपुराणे ।

द्यतीपातोऽयं अकान्तिलपैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तथा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ।

तदा गो-भू-हिरण्यादि दत्तमववतामियात् ॥

१४ अ० ।] निमित्तानुरोधेन सदापुण्यकालविशेषप्रकटयाम् । ६८१

अदृष्टमश्रुतं दानं भुक्त्वा चैव न दृश्यते ।

इति व्यापस्तुतिवचनविशेषः^(१) शास्त्रावच्छेदे विषये प्रवर्तते,
सूर्योपरागेण तन्मात्रः समग्रं समं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अष्टिजनानां यद्वत् पुत्रे जाते दिजोत्तमाः ।

संस्कारेषु च पुत्रस्तद्वत्तत्वं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे ।

यदा वा जायते वित्तं चित्तं यद्वायमश्वितं ।

तदैव दामकालः स्यादुच्यतेऽनित्यं हि जीवितं ॥

इति निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालः ।

अथ तिविविशेषेण वर्ज्यानि ।

अथ चतुर्थीवर्ज्ये ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

सिंहादित्ये कृष्णपक्षे चतुर्थी चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात् तस्मात्पक्षेभ्य तं तदा ॥

इति चतुर्थीवर्ज्ये ।

अथ सप्तमीवर्ज्यानि ।

भविष्यपुराणे ।

(१) इति व्यापस्तुतिवचनादियेष इति श० ।

मग्न्या न सग्नेनैल नीलवस्तु न धारयेत् ।
 न चाप्यामनके पान न कुर्यात् कलह नर ।
 मग्न्या नैव कुर्वीत ताघपापेण भोजनम् ॥

पुध ।

मिमस्य भक्षण नैल तिमैस्तर्पणमञ्जनम् ।
 मग्न्या नैव कुर्वीत ताघपापेण भोजनम् ॥
 इति मग्नमीवर्णानि ।

अथ पर्वानुष्ठेयम् ।

तत्र मतु ।

साविधान शान्तिहोमाय कुर्यात्पर्वसु नित्यम् ।
 'सावित्रा' सविष्टदेवताका ।
 अग्निश्च होमे मायसी मन्त्र, अस्तस्य द्रव्य ।
 यदाह गङ्गा ।
 शान्तिकामस्तु जुहुयाद्गायत्र्या चालते श्रुति ।
 शान्तिश्च धर्मशैदिकानिष्टनिवृत्ति ।
 वज्रानि तु विष्णुपुराणे दर्शितानि ।
 चतुर्दशष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वण्यतानि राजेन्द्र रविमङ्गान्तिरेव च ।
 नैल स्त्री माससम्भोगी पर्वस्तेषु नो भवेत् ॥ इति ।
 'नित्यम् इति वचनात् पर्वस्त्ववश्य कर्तव्योऽयं होम, अथ च
 सावित्रहोमस्तु शान्ति फल ।

विष्णुः ।

पर्वस्त्रिवणं तिलहोमान् कुर्यादलङ्घनक्षिप्रेदेवमाचारसेवी स्यात् ।

कात्यायनः ।

पौर्णमासीममावास्यां अथः स्नापो विधीयते ।

अमादिताम्रेरण्ये पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

‘अमादिताग्नि’ स्नातांसिमान् ।

आपस्तम्बः ।

द्वादिद्व्यष्ट्यं दत्तानि शोषयति नक्तं चन्द्रमानुष्यादमावास्या-
निशाया साधीयसीमात्रनोनुग्नमिच्छेत् । प्रायत्यमृत्युचर्यकालेन
च जायया सहैतां रात्रि सुपांचन्द्रमसौ वसतः ।

‘साधीयसी’ अथ । ‘गुप्तिः’ रक्षा ।

षट्चिन्नमते कात्यायनसूतौ च ।

मासे नभस्यमावास्या दर्भैः प्राच्या नव सतः ।

अयातयामासे दर्भां विनियोज्याः पुनः पुन इति ॥

तथाच कात्यायनेनामावास्यायां दर्भच्छेदं विधायोक्तम् ।

पित्र-देवजपाद्ये च वासमादद्यादिति ।

तथा ।

ते द्विजेन नियोक्त्या दैवे पित्रे च कर्मणि । इति ।

तस्मात्त्रिवादिकार्याय कुशं प्राच्या एव ।

मरीचिना ॥ आवणमावास्यायां दर्भोपादानमुक्तम् ।

मासे नभस्यमावास्या तस्या दर्भोचयो मतः ।

अयातयामासे दर्भां विनियोज्याः पुनः पुन ॥

यत्त्वमावास्यायां कुशाच्छेदनिषेधः स त्वक्त्यतिरिक्तविषयः ।

इति पर्वानुष्ठेयम् ।

अथ पर्ववर्ज्यानि ।

तत्र बोधापनः ।

पर्वसु च नाधीयीत, न मांसमग्रीयात्, न च ज्विषमुपेयात्,
पर्वसु हि रक्ष-पिशाचच्यभिचारिविघ्नतस्मिनीति ।

विष्णुः ।

पर्वसु न ह्यणमपि क्षिप्यात् ।

घैर्हीनसिः ।

न पर्वसु तैलं क्षुरं मेघुनं मांसमित्युपेयात् ।

‘उपेयात्’ उपपञ्जीत ।

विष्णुपुराणे चतुर्दशादिपञ्चपर्वण्यभिधायोक्तम् ।

तैलस्त्रीमांसभोगौ यः पर्वस्वेतेषु वै पुमात् ।

विष्णूवभोजनं माम प्रयाति नरकं नृप ॥

मनुः ।

चतुर्दशष्टमी दर्श, पौर्णमास्यकंसंक्रान्तम् ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दक्षकाष्ठानि वर्जयेत् ॥

पञ्चदशां चतुर्दश्यामष्टमां च विशारदः ।

तैल मांसं च वा यश्च^(१) क्षुरश्चैव विवर्जयेत् ॥

शारीतः ।

(१) ‘अथवा’ स्त्रीसंघर्षनिवर्धने ।

तैल मांस भग्नैर पर्वकालेषु वर्जयेत् ।
 एतेष्वस्तुर्वसति सुष्णकालेषु नित्यम् ॥
 स्नेहातके तथाऽस्तुर्वस्यमेव शताक्षया ।
 भगे मासे चुरे तैले नित्यं पर्वसु तिष्ठति ॥

छद्मशतताप ।

दन्तकाष्ठममावास्या मेघुन च चतुर्दशीम् ।
 हस्ति सप्तकुल तस्य तैलप्रवणमष्टमी ॥

यम ।

आम्रम कुल हस्ति शिरोऽभ्यङ्गास्तुर्दशी ।
 माषाग्रे यक्षदशी आम्रधर्मे तथाष्टमी ॥

मत्स्यपुराणे ।

क्षिप्रि वीरधी यस्तु वीरस्तले निशाकरे ।
 यच्च वा पातयत्येषा ब्रह्महत्यां च विन्दति ॥

वीरस्तले वनस्पतिगते ।

पैठीतसि ।

अमावस्याया न द्विधात्^(१) कुशाक्ष समिधस्तथा ।

सर्वपावस्थिते शोभे हिमाया ब्रह्मह भवेत् ॥

कश्चिदमावास्याया न द्विधादिति पाठ । पिचादिकार्थार्थं
 कुशा याक्षा एवेति सर्वानुष्ठेयप्रस्तावे दर्शितम् ।

तथा ।

(१) अमावस्यायां हरितानि द्विधादिति ख० ग० चिह्नितऽस्तर
 पाठ, परन्तु य न समीचीन ।

माय सन्ध्या परान्नञ्च तिलपिष्ट तथैव च ।
 अमावास्यां न खेयेत रात्रौ मैयुन-भोजने ॥
 स्मृतिसमुच्चयात् ।

माय सन्ध्या परान्नञ्च परभोजन-मैयुने ।
 तैल मास तिलापिष्टममावास्या विवर्जयेत् ॥
 सूर्यस्तपते सोमे परान्न यो हि भक्षयेत् ।
 तस्य मासगत पुण्यं यस्याञ्च तस्य तद्भवेत् ।
 अमावास्यासु सर्वासु नववस्त्र न धारयेत् ॥
 इति पर्ववर्ज्यानि ।

अथ कालविशेषेषु नामावर्ज्यानि ।

स्कन्दपुराणे ।

शिर-कपालभ्रान्ताणि भस्त्र-चर्म-तिलास्तृषा ।
 एतानि कमग्री नित्यमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥
 'शिर' नारिकेल । 'कपालम्' अलान्न । 'भ्रान्त' पटौलीफल ।
 'नष्ट' निष्पावा । 'चर्म' मसूर्यम् । 'तिला' बासीक, इति वृद्धा-
 द्याकुर्वते ।

चतुर्विंशतिमते दत्तराक्ष्मेव पश्यते ।
 यद्दीप्तेदूर्द्ध्वगमनमष्टम्यादिषु वर्जयेत् ।
 व्यास ।

षष्ठ्यष्टमौ तमावास्या पञ्चदशचतुर्दशौ ।
 अथ भक्षित पाप तैले मासे भगे चुरे ॥

अन केचिदाहुः । पक्षादिषु क्रमात्तैलादीनां निषेधः ।

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितं तथा ।

कामभोगस्तदुद्देशममावास्या चुरक्रिया ॥

इति स्मरणात् । ततस्तान्यत्र तैलादौ दोषाभाव इति ।

तद्युक्तं । अन्यत्रापि तैलादिनिषेधात् ।

तत्र मतुः ।

मासाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी घान्यधर्मेषु ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

‘घान्यधर्म’ मैपुनम् ।

चुरकर्म चतुर्दशां अमावास्यां च मैपुनम् । इति ।

षट्पिंशमते ।

सङ्क्रान्त्या पञ्चदशां च द्वादशां ब्राह्मवाचरे ।

वक्ष्य संपौडयेष्वेव न चुरेणापि हिंस्यते ॥

तिलतैलनिषेधश्च तिथ्यन्तरमन्त्रावे दर्शितः ।

व्याघोऽपि ।

तैलञ्च न सृष्टेहाम-वृक्षादीन् हेदयेष्व च ।

पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्ताया च तथा तिथौ ॥

चतुर्दशाष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्ज्यान्त्येतां पक्षांश्च रविषङ्क्रान्तिरेव च ॥

तैल-स्त्री-माससंयोगौ पर्वस्त्रेतेषु यो भवेत् ।

विष्णुचभोजन नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

दृहस्यति ।

अमावासेन्दुसङ्क्रान्ति-चतुर्दश्याष्टमीषु च ।

नरयष्टालयोनौ स्यात्तैल-स्त्री-भांससेवनात् ॥

पुराणात् ।

कुङ्कुम-पूर्ण-सङ्क्रान्ति-चतुर्दश्याष्टमीषु ॥ ।

अत्रोत्तरार्द्धे पूर्वश्लोकस्य तस्मादत्रापि तैलादिनिषेधे भिद्वे तिथि-
विशेषसम्यग्भेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः । अत्र च धाव-
च्छब्दादितिथिकालं तैलादिनिषेधः, न तु दृष्टवादिसम्भवादशो-
रावादिकक्षणं प्रमाणाभावात् ।

वामनपुराणे ।

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत

शौरस्य रिक्तासु जवासु मांसम् ।

पूरुषासु योषित्पद्विजर्जनीया

भद्राणि सर्वाणि समारभेत ॥

नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे

शौरस्य शुक्ले च कुक्षे च मांसं ।

शुभेषु योषां न समाचरेत

श्रेष्ठेषु सर्वाणि सर्वेव कुर्यात् ॥

थियासु हस्तो श्वश्वे च तैलम्

शौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यं ।

मूले मृगे माद्रपदासु मांसम्

योषिनाया-कृत्तिकषोत्तरासु ॥

चतुर्दश्याष्टमी-दर्श-चौथमास्यकंसङ्क्रमाः ।

एषु स्त्री-नैस-मांसानि दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

देवस्य ।

पञ्चदशां चतुर्दशां अष्टम्याश्च विप्रारदः ।

तैलं मांसं यवायश्च सुरश्च परिवर्जयेत् ॥

यस्य ।

यथा शितास्त्रहमौषु भूताहेन्दुघये तथा ।

तैलाभ्यङ्गं चौरकर्म स्त्रीमङ्गश्च विवर्जयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

चतुर्दशां तथाष्टमां पञ्चदशां च पर्यसु ।

तैलाभ्यङ्गमप्या भोजं योषितश्च विवर्जयेत् ॥

न श्च नोदकघ्नापि न निशायां तु गोमयम् ।

गोमूत्रश्च मदीये च शस्त्रीयाद् बुद्धिमाधरः ॥

निशायामपि श्च दुदकाभ्यामिति सम्मथते । अयं चादृष्टकर्म
यस्मै निशायां ग्रहणनिषेधः ।

स्तान्दे ।

स्नानश्चैव महादानं स्नाभ्यायं पिबतर्पणम् ।

प्रथमोऽन्दे न कुर्वीत महागुहनिपातने ॥

माण्डव्य ।

श्रुतिषेध-जातकाग्रशरण-यात्रा-प्रतिमायां ।

रविभवनस्य कार्या जीवे न कार्या विवाचस्त ॥

भविष्यपुराणे ।

सुप्ते विष्णौ निवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः शूभादिकाः ।

विवाह-कृतयन्त्रादि-वृद्धा-संस्कारदीक्षणम् ॥

यज्ञो गृहप्रवेशश्च प्रतिष्ठा देव-भूयताम् ।

पुण्यानि पाणि कर्माणि न स्युः सुप्ते जगत्पतौ ॥

इति कालविशेषेण नामावर्ण्यनि ।

अथ क्षौरकर्मनिषिद्धकालः ।

तच्च ध्याम ।

छोरे जनेश्वरादित्य-भोमाश्वराचमैव च ।

तथा प्रतिपद् रिक्ता तिथिश्च परिवर्जयेत् ॥

ज्योति प्राप्ते ।

नाभ्यक्तभुङ्करणकालभिराश्रयानाम्

न स्वातन्त्र्यगमनाशुक्लक्षितानाम् ।

सन्ध्या निशार्कं कुज-क्षौरदिनेश्वराणाम्

क्षौर इति भवति चाग्नि न चापि विद्या ॥ इति ॥

मार्कण्डेय ।

अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी ।

क्षुरकर्मणि वर्ज्या च पर्वसन्धिसुखैव च ॥

इति क्षौरकर्मणि निषिद्धकालः ।

अथ श्मश्रुकर्मणि निषिद्धकालः ।

भरीचि ।

निराश्रयस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च ।

सायं सुकृततथैव धातस्य दूषितस्य च ।

यावायुद्धोद्यतस्यापि अशुक्रमानि वर्जयेत् ॥

इति अशुक्रमनिषिद्धकालः ।

अथ मांसवर्जनकालः ।

मन्दिपुराणे ईश्वरवचनं ।

यदि नाम चतुर्दशां सदा मांसं विवर्जयेत् ।

वर्जयेद्यमे सुखे कृतस्वर्गमतिनरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।

तथा पक्षदशी चाप्याः षडशीतिसुम्नानि च ॥

संकमं चापि सूर्यस्य विपुषे चापि वार्षिके ।

मांसाक्षु विरतो मर्त्या याति स्वर्गं दिनचर्यं ॥

अथवायुजं मांसं वर्जयेन्मासभक्षणं ।

ब्रह्मासकृतं पुण्यं समेताययुजाक्षरः ॥

मांसमीजनसम्भवात् पुरुषः शुद्धमानवः ।

यो नरः कर्तिके मासे मांसक्षु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य समते पुण्यं मांसविवर्जनात् ॥

इति मांसविवर्जनकालः ।

अथ शयने विहित-निषिद्धकालः ।

तत्र दत्तः ।

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

ग्रन्थ-लिखितौ ।

अथार्णो वर्णानां पूर्वरात्रे आगरणम् ।

प्रचेता ।

॥ सन्ध्यायां न वायने ।

अङ्गिराः ।

गोच्छिद्यो न दिवा सुष्यात् सन्ध्ययोर्न च भक्षानि ।

म्यास ।

न दिवा प्रसूयेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।

मनु ।

न मिश्राम्ने परित्याग्नौ प्रक्ष्माधीत्य पुन खयेत् ।

परित्याग्नौ पुनर्न खयेदित्यर्थः ।

गौतम ।

अपररात्रमधीत्य पुनर्न खयेत् ।

हारीत ।

माह्वे शुद्धं प्रतिबुध स्वाध्यायमावर्त्तं न प्रतिप्रविशेदिति ।

आपस्तम्ब ।

मिथुनीभूय न च तवा सह सर्वा रात्रिं ग्रथीत ।

इति ग्रथने निषिद्धकालः ।

अथ दन्तधावनकालनिर्णयः ।

तथ कात्यायन ।

ज्याय नचे प्रच्छाल्य ह्युचिर्भूता समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भजयेद्दन्तधावनम् ॥

आयुर्वेत्त यत्रो वर्त प्रजा पशु-वस्त्रनि च ।

नञ्ज मञ्जा च मेधाञ्ज त्वनो धेहि वनस्पते ॥

इति मन्त्र ।

व्यास ।

शुद्धार्थं प्रातस्तथाप्य भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

आह्ने यज्ञे च नियमास्त्राद्यात् प्रोषितभर्तृका ॥

व्यास ।

आह्ने जम्भदिने चैव विवाचे सुखदूषिते ।

मते चैवोपवाचे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

सर्वार्थ ।

आद्यतिथौ नवम्याञ्च क्षत्रे चद्रमसस्तथा ।

आदित्यवार-आश्वीने वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायन ।

प्रतिपद्-वृषीषु नवम्याञ्च विप्रोपत ।

दन्ताना काष्ठसंयोगो दहत्यामशम कुलम् ॥

व्यास ।

प्रतिपद्-वृषीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

एतेन धवकाष्टैस्तु जिह्वोक्षेष्ट भदैव तु ॥

शतीपात सकान्ति-मन्दा-पर्वस्तु दन्तकाष्ठनिषेध काष्ठविप्रोपत

नानावर्णप्रस्थाने दर्शित ।

यस्मात्ते दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपि द्वादशगण्डूपैर्विद्धादन्तधावनम् ॥

कचिन्नूत्तरार्द्धमेव पठन्ति ।

अथा दादशगण्डूषै पचैर्वा शोधयेन्मुख ।

तथा ।

योमौषात् स्नानपैलाया भक्षयेदन्तधावन ।

निराशास्त्राश्च गच्छन्ति देवता पितरस्तथा ॥

पालाशमाभन धान दन्तकाष्ठञ्च पादुके ।

वर्जयेन्नु प्रयत्नेन सर्वमाद्यत्यमेव च ॥

मध्याह्नस्नानविषयमेतत् प्रातः स्नाने विधानात् ।

यदाह पराशर ।

दन्तान् पूर्वमधो पर्यत् प्रातः सिद्धे च खोचन ।

तोयपूर्णमुखो यौग्रे ग्रीते न शरदि स्नत ।

प्रच्छाद्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत्पश्चेत् ।

इति दन्तधावनकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालनिर्णयः ।

तत्र गौतम ।

तिष्ठेत्पूर्वभासीतोत्तरा सञ्ज्योतिषो दर्शनाद्वाग्नयः ।

सञ्ज्योतिष काले प्रारब्ध ज्योतिरन्तरदर्शनानिष्टतिरिक्त्यर्थः ।

सर्वतः ।

प्रातः सन्ध्या मनसचागुपासीत यथाविधि ।

अथ ब्राह्मणपरञ्च वर्माभिधायोक्तः ।

प्रान्तात्तपः ।

सनत्तर्वा तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स भ्रष्टो ब्राह्मणः स्मृतः ॥
योगियाश्चनक्षत्रः ।

साय सन्ध्यामुपासीत नास्तमे मोहते रवी ।
काशः ।

सूर्ये तमसि संप्राप्ते सादृशौचक्रियान्वितः ।
महिः सन्ध्यामुपासीत कुग्रपाणिः समाश्रितः ॥
कश्चित् सूर्येऽस्ताचक्षसंप्राप्ते इति पाठः ।

मनुः ।

पूर्वसन्ध्यां जपन् तिष्ठेद्याविचौमराकंदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात् ॥

पाशवक्त्रः ।

जपन्नासीत सावित्री प्रथमातारकौदयात् ।
सन्ध्यां प्राक् प्रातरैवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥
अहोराचक्ष यः सन्धिः सूर्य-नक्षत्रवर्जितः ।

आ तु सन्ध्या समाख्याता षट्पिम्बित्तदग्निभिः ॥

इति वज्र “तप सन्ध्यामुपासीतेत्युक्तं, तत्पूर्वदर्शितवचननिषेध-
पर्यालोचनमेवं व्याख्येयं, पूर्वसन्ध्योपासिः सूर्यदर्शनावधिका पश्चिम-
सन्ध्योपासिनश्चन्द्रदर्शनावधिकेति ।

श्रुतिः :

एवं विद्वान् सायं प्रातश्च सन्ध्यामुपासन् इति ।

अथ सायंशब्देन पूर्वोक्त एव सन्ध्याकालो गृह्यते ।

यदा तु ।

नत्तदर्शनात् सन्ध्या साय नत्परत स्थित ।

तत्परर रजनी ज्ञेया तच्च धर्मान्विवर्जयेत् ॥

इति वचनात् नत्तदर्शनोर्ध्वकालस्य सायश्चन्द्रेनोपादानं तदा पूर्वं
वचनपर्यालोचनया कथञ्चित्सूर्यकालातिशय एव वेदितव्यः ।

योगिशास्त्रवत् ॥

ह्यसं दृष्टौ तु सततं दिवसाणां पचाकम् ।

सन्ध्या मुहूर्तमाचक्षुः प्राचे दृष्टौ समा सता ॥

विष्णुपुराणात् ।

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायां प्रार्थयेष्यते ।

अन्यथा सूतकाशौचविभ्रमादुरभीतिः ॥

मुल्लङ्घ्य ।

सन्ध्यामिष्टिं च ह्यहोमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्वज्जिह्वुतके वापि त्वज्जन्मच्छेदधोमतिः ॥

एदविधे इति व्यवस्थामाह ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सगृह्येत् ।

मनसोच्चारयेन्नक्तान् प्राणायाममृते दिने ॥

एवञ्च यानि सूतकादौ सन्ध्यानिषेधपराणि वचनानि तानि
सन्ध्याप्रयोगनिवृत्तिपराणीति मन्त्रव्य, अश्लिष्टप्रलेपस्य उच्चार्यमाण्यैव
माविद्या कार्यम् ।

तथाच पैठीनसि ।

सूतके तु माविद्याश्रवि प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्करोति ।

इति सन्ध्याकालनिर्णयः ।

अथ सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

तत्राह मनुः ।

चत्वारोऽसौ कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहाराज्जायते याधिः गर्भारौद्र्य मैथुनात् ।
निद्रातो जायतेऽक्षक्षीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥

बृहस्पतिः ।

आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म खाद्येन वापि तथा दान-प्रतिग्रहौ ॥
आहाराज्जायते याधिः गर्भारौद्र्य मैथुनात् ।
स्वप्नात्स्त्रादक्षीकः कर्म चैवाव निष्फल ॥
अधोता नरकं याति दाता नाप्नोति तत्फलं ।
प्रतिग्रहो भवेत्पापी तस्मात् सन्ध्यां विवर्जयेत् ।
दाता वै नरकं याति अधोताधो निमज्जति ॥
इति सन्ध्याकालवर्ज्यानि ।

अथ रात्रिकरखीषवर्ज्यानि ।

रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ॥
हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्मादातुर्भयावहम् ॥
विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म प्रमत्ते ।
अतोऽपि वर्जयेत्प्राप्तो दानादिषु महरनिग्राम् ॥

देवक ।

राक्षदंशन-संक्रान्ति-विवाहादय इति ।

अन्नदानादिकं कुर्याच्चिञ्चि काम्यमतेषु च ॥

वरिष्ठः ।

यहणोदाह-संक्रान्ति-प्राणान्ति-प्रमवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं राचावपि तद्विद्यते ॥

प्राचादाविति पाठः ।

घञ्जे विवाहे घाचायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि ग्रस्तानि राचौ देवास्तथे तथा ॥

महाभारते ।

राचौ दानं न ग्रमन्ति विना तयनद्विषां ।

विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमयं प्रतिश्रयम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पूजनञ्चातिथीनाञ्च धान्यानामपि पूजनं ।

तच्च राचौ तथा ज्ञेयं गवामुक्तञ्च पूजनं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

महानिष्ठा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरदयं ।

दानं तच्च न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

विज्ञामिवः ।

महानिष्ठानं विज्ञेयं राचौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्याच्चित्यन्तु न मनागपि ॥

अपि 'न तु काम्यं मनागपीति पाठः ।

भविष्यत्पुराणे ।

राचौ दानं न कुर्वीत दानं चैव विगोपतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥
 यद्दण्डोदाह-यकान्तिं यावार्त्तिं प्रसवेषु च ।
 अवशे चेतिहामस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥ इति ।
 निवाहं मतं सक्रान्तिं प्रतिष्ठा-च्छतु जन्मसु ।
 तयोपरागं पातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥
 'च्छतु' गर्भाधानं, 'पात' व्यतीपातः ।
 पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सन्नमणे रवे ।
 रात्रौ च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नाम्यथा निशि ॥
 तथा ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्व्यां दत्तमवधम् ।
 इति रात्रिकरणीयवर्णानि ।

अथ चतुष्यष्टासेवनकालः ।

तत्र यासः ।

मध्यन्दिनं उपकाले अर्द्धरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्यष्टं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च ॥

अतः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे ॥ आह शुक्ला तु सामिपः ।
 सन्ध्योर्द्वयस्यैव न सेवेत चतुष्यष्टं ॥

अथ कालविशेषावलोकनीयान्मूलोक्तनीधानि ।

कात्यायनः ।

शोचिषं सुमगं गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातस्तुत्याय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

वैयाघ्रपादः ।

शोचिषं सुभगं नास्तु अग्निमग्निचितं तथा ।

यः पश्येदायतप्राण आपन्नः स प्रमुच्यते ॥

कात्यायनः ।

रोचमं चन्दनं हेम सृद्धं दर्पणं मणिं ।

गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्समाहितः ॥

लोकेऽस्मिन्मन्त्रालान्यष्टौ ब्राह्मणो मौर्द्धतराग्रन ।

क्षिरणं मर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ।

एतानि कृतं पश्येन्नमस्तेषु समाहितः ॥

यश्चमिष्टाश्वदं च चं गताधुर्धर्मिकान् श्रुतिः ।

ज्ञानविद्वांसूपसिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

अग्निचित्कपिक्ता सर्षी राजा भिद्युर्महोदधिः ।

दृष्ट्वाभ्याः पुनश्चैव तस्मात् पश्येत् नित्यशः ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मत्तं नयमुत्सन्नायिकं ।

प्रातस्तुत्याय यः पश्येत्सत्कलेरुपलक्षणं ॥

इति कालविशेषेणावलोकनीयानवलोकनीयानि ।

अथ नदीनां रजःकालनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

दिशामं सरितः सर्वा भवन्ति हि रजस्तलाः ।

अपगच्छन्त ततः खान वर्षादौ नववारिणा ॥

कात्यायनः ।

मासद्वयं श्रावणादौ सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

तथा ।

ममोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिं पिबन्तर्पणं ॥

धनुःमघस्त्राण्यष्टौ च गतिर्यामां न विद्यते ।

न तां नदीशब्दवद्वा गर्त्ताहो परिकीर्त्तिताः ॥

सिंह-कर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्तलाः ।

न क्षामादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत स्नानकः ॥

योगियाश्वक्वः ।

अथाह्नास्तागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगिकाः ।

प्रकोभिताश्च केनापि पाद तीर्थादिविहृताः ॥

कपिलप्रिमा इति पाठः । 'तीर्थं' जलावतारणमार्गः ।

तथाच सूत्रान्तरे ।

अज्ञा गावो महिषश्च ब्राह्मणश्च प्रसूतिकाः ।

द्व्यरात्रेण शय्यन्ति भूमिष्वप्य नरोदकम् ॥

याश्वक्वः ।

यावज्ज्योदिति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणः ।

तावद्रेतोपद्वा नद्यो वर्जयित्वा तु जाऋवीम् ॥

प्रथमे कर्कटे देवि अहं गङ्गा रजस्तला ।

सर्वा रजवद्वा नद्यः करतोयाः प्रकीर्त्तिता (१) ॥

कात्यायन ।

प्रावृट्काले महानद्य सन्ति नित्य रजस्वला ।
 चतुर्थ्यर्धनि सप्तात्रे शुद्धा भवति जाग्रवी ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा यवजा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये मद्वशका ॥
 आदित्यदुहिता गङ्गा यवजा च सरस्वती ।
 अपर्युषितपापास्ते नदीन्निष्ठ पिवन्ति ये ॥
 गङ्गा च यवनाचैव यवजा च सरस्वती ।
 रजसा नाभिभूयन्ते शोषयापि महाहृद ॥
 कालिन्दौ गोमती गङ्गा पवित्रा देवनिर्मिता ।
 सामान्याद्गुणयोगाच्च रजो नाभिभवत्यत ॥
 गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरस्वती ।
 अन्तर्गतरजोयोगा सर्वाहेत्यपि सामसा ॥

निगम ।

प्रतिस्तीतो रजोयोगो रज्जाजलनिवेशन ।
 गङ्गाया नैव दुष्यन्ति महि धर्मद्रव स्त्वय ॥
 या शोपमुपगच्छन्ति यौघे कुचरितो भुवि ।
 नासु घ्नान न कुर्वति प्रावृषेष्टामुदर्शनात् ॥

कात्यायन ।

या शोपमुपगच्छन्ति यौघे कुचरितो भुवि ।
 नासु प्रावृषि न घायादपूर्णे दग्धवाभरे ॥
 कर्कटादौ रजोदुष्टा गौतमी वामरक्षय ।

चन्द्रभागा सती सिन्धु शरपूर्वमन्दा तथा ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 पिपासवन्तु गच्छन्ति अविष्टास्तु शरीरिणः ॥
 विष्कन्दाणि च सर्वाणि नद्यस्तथा दिवौकसः ।
 बलार्पिणोऽपि पितरो मरौत्याद्यास्तु पर्वयः ॥
 समागन्तु यत्रैवा तत्रास्ते तद्दपोऽमलः ।
 नूनं सर्वं ह्ययं याति किमुतैकं मदौरजः ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गं प्रेतक्षाने तथैव च ।
 चन्द्र सूर्यपदे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
 स्वर्धुन्यश्च समानि तु सर्वार्पणानि भूतले ।
 कूपस्थान्यपि सोमार्कघहणे नात्र सशयः ॥

‘स्वर्धुनी गङ्गा ।

न्यामु श्चि भूमिश्च अद्वाद्भूमिति स्थितः ।
 प्रवाहवेगेन समं पुराणं कृतं भुवि ॥
 इति नदीनां रज कासनिर्ययः ।

अथाश्वत्थ सागरस्पर्शस्पर्शकालः ।

अश्वत्थ सागरौ सेवौ न स्पृष्टवौ कदाचन ।
 कालवारे स्पृशेत् पूर्वं उत्तरं पश्चिं स्पृशेत् ॥
 क्वचित्तु मन्दवारे इति फलः ।

इत्यश्वत्थ सागरस्पर्शस्पर्शकालः ।

अथ स्नानकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्वाथादतन्त्रितः ।
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥
 सवद्येव द्विधाराद्यौ प्रातः स्नानं विशोधनम् ।
 प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति कृष्टाकृष्टकरं हि तत् ॥

वैशम्पपादः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तद्विद्यते ।
 मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मन्थाङ्गे तु सविस्तरम् ॥
 प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं मन्ध्यायायौ भवेत्सदा ।
 सप्तजन्मकर्म पापं विवर्षणं व्यपोहति ॥
 उपस्रुपसि यत्स्नानं चन्द्र-सूर्ययुगे तथा ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं नृणामनुदिते रवौ ॥

चतुर्विंशतिमते ।

उपस्रुपसि यत्स्नानं मन्ध्यायानुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं मन्थापातकनाशनम् ॥
 प्रातर्मन्थाङ्गयोः स्नानं दानप्रक्ष-ग्रहहस्तयोः ।
 यत्तेक्ष्णवर्णं शोकं स्रष्टुं ब्रह्मचारिणः ॥

योगियाज्ञकस्त्वत् ।

उभे सन्ध्ये तु घातय ब्राह्मणैस्तु गृह्याग्निः ।
 त्रिष्टुप्पि च मन्ध्यास्तु घातय च तपस्विना ॥
 व्यासः ।

द्वादश्या क्षण्यते तु न स्नातव्यं कथञ्चन ।
 शुभमन्त्रानभिच्छद्भिर्धनं धान्यपरैरपि ॥
 दशमी पुच्छनाशाय स्नानाशाय चयोदशी ।
 द्वितीयोभयनाशाय स्नाने चैतानि वर्जयेत् ॥
 कश्चित्तृतीयपादोऽन्यथा पश्यते 'तृतीया भर्तृनाशयेति ।
 वगिष्ठ ।

प्रतिपद्यनपाद्य द्वाप्तृतीयाया क्षपत्यक ।
 दशम्यामधम^(१) स्नाने सर्वं हवि चयोदशी ॥
 स एव ।

दशमी नवमी चैव तृतीया च चयोदशी ।
 प्रतिपच्च विशेषेण स्नाने तासु विवर्गेयेत् ॥
 षट्त्रिंशन्मते ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतो ।
 नवम्यास्तु न चेत्तत्र^(२) निमित्तान्तरवत्थव ॥
 यम ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतो ।
 पुत्रं कुर्वन्निरास्ये मातापित्रोस्तु जीवित ।
 क्षुर्यादन्यतमेऽतीते रात्र्यस्ये दिवाकरे ॥
 गर्ग-जावाली ।

चयोदस्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वत्र ।

(१) दशम्यामधम इति स० ।

(२) न वा तत्रेति स० ।

शङ्ख-विट्चक्रिया खान नाचरेयु कदाचन ॥

सत्यनरात् ।

भोगश्च कियते यत्तु खान यादृच्छिकं नरे ।

तच्चिद्धिद दशम्यादौ नित्ये नैमित्तिके न ॥

गर्भ-जायाली ।

कियते वा न वा यच्च प्राप्नोत्यप्यप्यथा विना ।

मलव्यपोषणमस्तु खान यादृच्छिकं यत् ॥

तत् न कुर्यात् इतीयायां चतुर्दशा तथा तिथौ ।

प्राप्तौ भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डित ॥

तथा ।

नित्यं न दापयेत्तन्नाम काम्य नैमित्तिकञ्च यत् ।

दशम्यामपि कर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं कश्चित् ॥

धीधापन ।

विना तु घातखान न खानाद्दशमीयु च ।

वसिष्ठ-पैठीनयो ।

पुत्रजन्मनि चङ्गान्या शब्दे जन्मदिने तथा ।

मित्य खानञ्च कर्त्तव्यं तिथिदोषो न विद्यते ॥

वर्जयेदित्यनुष्ठानावापस्तम्ब ।

अप्तमिने च खान ।

पराशर ।

दिवाकरकरौ पूत दिवा खान प्रशस्यते ।

अशशक्तं निशि खान राशोरन्यत्र सूतकान् ॥

यथा धानञ्च दानञ्च सूर्यस्य चर्चणे दिवा ।
 सोमस्यापि तथा रात्रौ धानं घृतं विधीयते ॥
 अग्रशस्तं निशि धानं रात्रोरन्यत्र दग्धनात् ।
 पराशसि तथैवान्यैर्नाग्निरस्तां कथञ्चन ॥

वसिष्ठः ।

पुनश्चान्यनि यज्ञे च तथा सक्रमणे रवे ।
 रात्रौ च दग्धने धानं प्रशस्तं मान्यथा निशि ॥
 ध्यातः ।
 धानं दानं जपं ब्राह्मणं जनकं राजदग्धने ।
 आश्वरीं राजिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

तथा ।

रात्रौ धानं न कुर्वीत दानञ्चैव विमेषत ।
 नैमित्तिकम्पु कुर्वीत धानं दानञ्च रात्रिषु ॥

पराशरः ।

उपरागे परं धानं शक्ते दिने उदाहृत ।
 महाविष्ठा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ॥
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् कर्म चाचरेत् ।
 दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा सूर्यपुतन्तु तम् ॥
 रात्रिद्वाने तु सप्राप्ते धायाद्वाऽनलमग्निधौ ।
 उच्छिष्टाणुपघातादौ धानं नैमित्तिकं सप्तम् ।
 चन्द्र-सूर्योपरागे च तमेव यद्वसुतके ॥

मनु ।

न खानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न मद्यनिग्रि ।

■ वासोभिः सदाजस्रं नाविज्जाते जलाशये ॥

‘भुक्तेति न निव्यखानस्य निषेधः तस्य भोजनानन्तरमाह्य-
मादात् । नापि चाद्वयलक्षणनिमित्तस्य “नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठे-
दिति वचनविरोधप्रसङ्गात् विधिप्राप्तनिषेधासम्भवस्य तैसाभ्यङ्ग-
कालनिर्णये दर्शितत्वाच्च । तस्मादुपादृष्टिकम्माननिषेधोऽप्य, आह-
रस्य तु सर्वदा वाह्यखाननिषेधः । ‘अजस्रं’ अमवरतं ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते मातृव्यानि निवर्त्य च ।

अनुमन्य सुहृदन्भून् पूजयित्वेष्टदेवतां ॥

मार्कण्डेयः ।

महानिग्रान विज्ञेय रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न च मनागपि ॥

अचिञ्चित्यन्तु न मनागपीति पाठः ।

अस्मात् वचनाच्चित्य खानं कथञ्चिदतिशान्तस्तथाचं महानि-
ग्रामे रात्रावपि कर्त्तव्यं, न तु कर्मणो लोप इति गम्यते ।

महानिग्रा तु विज्ञेया मध्यसं ग्रहरहस्य ।

खानं तत्र ॥ क्षुर्वीत काम्यं नैमित्तिकादृते ॥

अथ काम्यशब्देन फलार्थं खानमुच्यते, पूर्ववाक्ये तु चादृष्टिक-
मित्यविरोधः ।

विशामित्रः ।

महानिग्रा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

मह्यं खानं न क्षुर्वीत काम्यमाप्तमनक्रियाम् ॥

पदे पदेऽयमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 पित्रा पितामहेः शार्ङ्गं दृढमातामहेः सुता ।
 एकविंशकुलैः शार्ङ्गं भोगान् सुक्ता यथेष्टितान् ।
 माघमासम्भवि छात्रा विष्णुलोकं च गच्छति ॥

तारदीयपुराणात् ।

ब्रह्माप्ते माघमासे तु तपस्विजनवदमे ।
 मोक्षमिति सर्ववारीषि समुद्भूतदिवाकरे ॥
 पुनौमः सर्वपापानि विविधानि न संशयः ।
 ब्रह्महेऽपि हि यानि द्युन्तौमव्यसंस्ततानि च ॥
 दुर्लभौ माघमासस्तु ब्रह्मपुण्यः प्रकीर्तितः ।
 देवैस्तेजः परिचितं माघमासे जलेषु वै ॥
 अतः पवित्रं हि जल अग्नेदाघौघमाश्रयम् ।
 नञ्जलेषु तु न छायात् कौपेऽस्मिन्नश्रिते तथा ।
 न सुखाप्तमते पुण्यं पुण्यं कच्छ्रेण लभ्यते ॥

तथाच कात्यायनः ।

यच्च स्नातच्छ्रद्धयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
 भ्रूयस्त्वं भुवते तच्च कच्छ्राप्त्रेयो ह्यवाप्यते ॥

तस्मात् ।

स्नातो वज्रि ॥ सेवेत अस्नातो या कथञ्चन ।
 सेवेतापि हि होमार्थं न ग्रीतार्थं कथञ्चन ॥
 सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
 वायुना ताडितं रात्रौ मन्नाभयानफलं सतम् ॥

०१० चतुर्विंशतिनामणौ परिशेषस्तु कालनिर्णये ॥१॥ ॥

अज्ञसैव नरः क्षाला मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

मुलक्ष्यः ।

ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते दग्ध्यां हस्तसंयुते ।

दग्धजन्माघक्षा गङ्गा तेन पापहरा सृता ।

श्रापाक्षां सरयुयोगे श्रावण्यां सततं तथा ॥

अत्र कास्यं थापृच्छिकमभिमतं ।

प्राचमनस्यापि न नैमित्तिकस्य प्रतिषेधः ।

तत्र चाह ।

सूत्रोच्चारं महाराजौ कुर्याच्चाचमनं बुधः ।

प्राचक्षितीयते विप्रः प्राचक्षितार्द्धमर्हति ॥

मुक्त्यः ।

रज्यङ्गारगनेवरि धानं कुर्वन्ति ये शराः ।

व्याधिभिस्ते न पीद्यन्ते मृगैः केसरिणो यथा ॥

अपरश्च श्रूयते ।

समुद्रमवगाहयेत नान्यथावगाहयते ।

मुक्त्यः ।

मुखे च जन्मनचचे स्थतीयाते च ग्रैहतौ ।

अमावास्यां नदीक्षान पुनात्यासप्तमं कुक्षम् ॥

अष्टमीं रेवतीयोगे तथा चैरावतेऽश्वि ।

थावर्णं समनुप्राप्य यत्र कचन मङ्गले ॥

सर्मा चतुर्दशी मुख्या दैविकायास्तथाम्बुधि ।

वैवशुक्लत्रयोदश्यां यः व्यायाच्छिवमग्निधौ ।

न प्रेतममवाप्नोति मङ्गाद्यान्तु विप्रियतः ॥

यतः ।

प्राप्तयामे यथा चैत्री शहरे च चतुर्दशी ।

शुक्लदश्यां यानन्तु पुष्यरौके तथैव च ॥

सन्निपत्याममावास्यां प्रभाते च तथा पुनः ।

माघमासे वरारोहे शस्तं वै निष्कमाजलम् ।
 माघस्यायी नरोयः स्वादुर्गन्तिनेष्ट पश्यति ॥
 तथास्ति मानुषे लोके किल्बिषं नैव शोधयेत् ।
 अग्निप्रवेशादधिकं माघस्वामं वरानने ॥

विष्णुः ।

दर्शनं वै पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुण्यान्यधानि निंशक्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥
 इति ध्यानकाव्यनिर्णयः ।

अथ उष्णोदकस्नानकालनिर्णयः ।

तत्र शङ्खः ।

स्नानस्य वज्रितमेन तथैव परवारिषा ।
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु ध्यानफलं लभेत् ॥

योगिपाञ्चवक्त्रः ।

स्वभावदूषिताद्विष्य उद्धृताभिष्य मानवः ।
 उष्णाभिराचरन् ध्यानं न विशृङ्खति मानवः ।
 वृषा ढूष्णोदकस्नानं वृषा जायमवैदिकम् ॥

षट्त्रिंशन्मतात् ।

आपः सुभावतो मेध्या विज्ञेयादग्नितापिताः ।
 तेन सन्तः प्रशस्यन्ति ध्यानमुष्णेन वारिषा ॥

धर्मः ।

आप एव भद्रा पुण्यामासां वज्रिर्विशोधकः ।

तस्मान् सर्वेषु कालेषु उष्णान् प्रावन सतम् ॥
 अत्रोष्णोदकनिषेधः काम्य-नित्य-नैमित्तिकविषय, विधिस्तु
 तद्वनिरिक्तविषय ।

तथाच गार्ग्यै ।

कुर्याद्यैमित्तिकं ज्ञानं शीताग्निं काम्यमेव च ।
 नित्यं यादृच्छिकस्यैव यथासुचि समाचरेत् ॥
 क्रियाज्ञानमप्युष्णोदकेन न कार्यम् ।

तथाच ध्याय ।

क्रियाज्ञानं विना कुर्यादुष्णोदकं परोदकैः ।
 तथा ज्ञातस्य नास्तीह फलं किञ्चिद्विजयत ॥
 अत्र विशेषमाह धम ।
 नित्यं नैमित्तिकस्यैव क्रियामवलोक्यार्थम् ।
 शीतोभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकं परोदकैः ॥
 आतुरस्य तु सर्वदोष्णोदकज्ञानमेव ।

तदाह च एव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु धन्विना ।
 आयातमातुरस्थाने प्रशस्तान् शृतोदकम् ॥
 शीताग्निं चाभिपिच्छोष्णं मन्त्रमन्त्रायोगतः ।
 शृण्वेऽपि ब्रूयते ज्ञानं तदिमां न फलं सभवेत् ॥
 मृते जन्तानि सद्भ्यान्तौ यद्वेषे चन्द्र सूर्ययोः ।
 अस्पृश्यस्त्यजते चैव न क्षायादुष्णवारिणः ॥

एदमन्तु ।

सद्गुण्यं मानुवारे च सप्तम्यां राजदग्ने ।
 आरोग्य-पुत्त-मित्रार्थं न ध्यायादुष्णवारिणा ॥
 शौचमात्रं तथा दग्धं च ध्यायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याहर्तुं पापं प्राप्नोतीह न संशयः ॥
 इत्युष्णोदकपानकालनिर्णयः ।

अध्यामलकज्ञानकालनिर्णयः ।

तत्र दृश्यति ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विप्रैपत ।

यासः ।

श्रीकामः सर्वदा ध्यानं कुर्वीतामलकैर्भरः ।

सप्तमी नवमीष्वेव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥

अथ केचिदाहुः पर्वानामावासेति ।

अदाह यासः ।

अमावास्या अवश्यं सप्तम्यां च विप्रैपत ।

धात्रीफलानि यज्ञेन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

'धात्री' आमलकी ।

वीर्यहानि प्रजाहानि यज्ञोद्दामिं तथैव च ।

करोति पितृय जन्म तस्माद्भात्री विवर्जयेत् ॥

तदयुक्तम् । श्रीकामवाक्येन सप्तमी-नवमी-पर्वकालव्यतिरिक्ते
 काले फलार्थं विहितं, अमावास्यादिवाक्यानाममावास्यादिभ्य-

निष्ठपरिहारार्थं प्रविपिर्जुं, अतो नित्यविषयनाशोपपञ्चरः ।

सोमियाञ्जवल्काः ।

धात्रीक्षेत्रेण न स्त्रायात् सप्तमी-नवमीषु च ।

यः स्त्रायास्तस्य क्षीयन्ते तेज आयुर्द्धमं सुताः ॥

षट्चिंशस्यते ।

सप्तम्याश्च नवम्याश्च सङ्क्रान्तौ रविवाचरे ।

चन्द्र-सूर्यापरान्ते च क्षानमामलकैस्त्यजेत् ॥

क्रतुः ।

पष्ठौश्च नवमौश्चैव सप्तमौश्च चतुर्दशीम् ।

सङ्क्रान्तौ रविवाचरे च क्षानमामलकैस्त्यजेत् ॥

यदा नैकादश्यां आदित्यवारस्तदा विष्णुतुष्यर्णमामलकैः
स्त्रायादेव ।

आमलकक्षानं प्रकृत्योक्तम् षट्चिंशस्यते ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः । इति ॥

न आदित्यवाचरे आमलकक्षाननिषेधादेकादश्यामामलकक्षान-
विधेर्वारान्तरविषयता, एकादश्यामामलकक्षानविधेरुदित्यवारा-
मलकक्षाननिषेधश्च तिथ्यन्तरविषयताया अप्युपपत्तेः । कथमर्थं
निर्णयः उच्यते । निषेधो रागप्राप्तक्षानविषयं विधिप्राप्तविषयत्वे
विकल्पापत्तेः तस्य शान्त्याप्यनात् । तस्मादादित्यवारस्यैकादश्यां
आमलकक्षानं कार्यमिति सिद्धम् ।

इत्यामलकक्षानकालनिर्णयः ।

अथ तिलस्नानविहित-निषिद्धकालौ ।

तत्र दृश्यति ।

सर्वकाल तिलैः स्नानं पुण्यं ध्यामोऽप्रवीक्ष्यति ।

पटुचिह्नमते ।

तथा घनस्यमावास्या-मद्भान्ति ग्रहस्तरिषु ।

धनं पुत्रं फलपार्ष्णं तिलपिष्टं न मस्युज्जेत् ॥

इति तिलस्नानविहित निषेधकालौ ।

अथाभ्यङ्गविहित निषिद्धकालौ ।

तत्र मार्कण्डेय ।

अष्टुष्टि कान्तिरस्यायुर्धनौ भौभाग्यवर्जितौ ।

निर्धनोऽप्रपत्तिश्चैव वारेभ्यश्चक्षुरादिवरः ॥

आदित्यादिषु वारेषु यथाक्रमेणभ्यङ्गे फलविशेषो ज्ञेयः ।

ज्योतिषराशरः ।

सन्ताप कान्तिरस्यायुर्धनं निर्धनता तथा ।

अनारोग्य सर्वकामा अभ्यङ्गाद्वास्करादिषु ॥

यः सदा कुरुवेभ्यङ्गं मोक्षान्मुक्ता त्वं वासरान् ।

॥ तावदपस्तु स्यादावदभ्योर्धनं नन्दन ॥

बौधायनः ।

अष्टम्या च चतुर्दश्या नवम्यास्त विप्रोपतः ।

शिशरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वण्यमपि तथैव च ॥

इत्यभ्यङ्गविहित निषिद्धकालौ ।

अथ तैलाम्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

तत्र कात्यायन ।

पादादौ च रवौ षष्ठा रिक्ताया च तथा तिषौ ।

तैलेनाभ्यमानस्तु चतुर्भिं परिहीयते ॥

अथ तिस्रोद्भव तैल न तु क्षुब्धभादिप्रभवमिति तस्य विकार-
इति पाणिनिरिति, ततश्च पाणिनिकृते निष्पन्न तैलशब्दो नान्य-
दभिधातुं शक्नोति । केचिदाहुः सर्पिर्माण्डुद्वन्द्वेहाभ्यसेद्वाचकसौल-
शब्दस्यैवापि प्रयोगादिति । तदयुक्तम् । केवलस्य तैलशब्दस्य तिस्र-
विकाराम्यवाचकत्वाभावात् । यन्मु वार्तिककृता स्नेहे तैलमिति तैल-
प्रत्ययोविहित, स स्नेहमात्रवाचक अतस्तीतैलमेरुजलमित्यादि ।
तथाचायुर्वेदप्रवितारस्वरक्त-हारीत-सुशुत-पाराशराग्निवेश जादव-
णादयो न स्नेहमात्र केवलेन तैलशब्देनाभिदधति तिस्रविकार एव
॥ प्रयुज्यत इति । न च तिस्रविकारवचनने पिष्ठाकादिव्यपि तैल-
शब्दमष्टसौलैलनिषेधे तच्चिषेधोऽपि प्रसज्यत इति वाच्यम् । तैल-
शब्दस्य स्नेहे निरुदनात् यथा पद्मशब्द एव निरुदनादर्थन्ते
न तु मण्डूकादौ । यस्तु कश्चित्केवलतैलशब्दस्य स्नेहान्तरेऽपि प्रयोग-
संशङ्कादुपपन्नः ।

अतएवाहुः शब्दविद् ।

निम्नसक्तहुणश्चोऽत्र तैलत्वमितरेष्वपि ।

याति तस्मात् तिस्रविकार एव स्नेहसौल न तु स्नेहमात्रमिति ।

षष्ठ्या तैलमनायुय चतुर्भ्यं च पर्वसु ।

सप्तम्या न स्पृशेत्तैल नवम्या प्रतिपद्यपि ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्याममावास्यां विधेयतः ।

रजोऽभ्युपगमे काले भजन् सत्तया प्रहीयते ॥

तथा ।

उपोषितस्य प्रतिभः क्षन्तशेषस्य नापितैः ।

तावच्छीक्षिते प्रीता धावन्तैश्च न संसृजेत् ॥

मसृष्टेदे हते भानु-शिरोरुहनिवर्त्तने ।

न धापीत नरः श्रेये तैलक्ष्णानं विधीयते ॥

भविष्यपुराणे ।

सप्तम्यां संसृजेत्तैलं क्षिप्रया भार्या विनश्यति ।

सप्तम्युः ।

तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भीमे

नो मङ्गलौ वैद्यतौ विष्टि-पष्टयोः ।

पर्वसप्तम्याश्च नेष्टः च दष्टः

प्रोक्ताग्न्युक्ता वायवे सूर्यसूतोः ॥

भर्गः ।

पञ्चमी दशमी चैव द्वितीया च चयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च पक्षयोस्तभयोरपि ॥

अभ्यञ्जन-स्नानाद्यैर्योऽपि तैलं निषेवते ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्वाङ्गनापत्य-बलाधुषाम् ॥

दाशवल्क्यः ।

पञ्चमी दशमी चैव पूर्वार्द्धमा च चयोदशी ।

द्वितीया चैव यत्नेन नरः समुपशेवते ॥

अभ्यङ्गात् स्यर्गनादापि भवत्याद्य तथैव च ।

चतुर्णां तस्य दृष्टिः स्याद्भूनापत्य-वस्त्रायुधम् ॥

योनिवाञ्छवस्त्रम् ।

दशम्यां तैलमसृष्टा य स्यादादविषलण ।

चत्वारि तस्य नम्यन्ति आयुः प्रज्ञा यमोधनम् ॥

मोक्षान्प्रतिपदं षष्ठीं क्षुद्रं रिक्ता तिष्ठति तथा ।

तैलेनाभ्यक्षयेत्तु चतुर्भिः सह क्षीयते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां षष्ठ्यां रविमङ्गले ।

दादयी चतुर्मी षष्ठीं तैलस्यैव विवर्जयेत् ॥

चण्डोदश्यां द्वातीयायां प्रतिपन्नरमोदये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्यात् कुर्यात् नवमीं विना ॥

अथ कासु तिष्ठिषु तैलाभ्यङ्गोविहितः प्रतिपिद्व्यस्य, तच्च मेचि-
दाञ्चविधिं पक्वतैलविषय निषेधस्तपक्वतैलविषय ।

तदुक्तं षट्चिन्मते ।

सूर्य-शुक्रादिवारेषु तिष्ठिद्व्यासु तिष्ठिष्वपि ।

क्षाने वा यदि वाप्याने पक्वतैलं न दुष्यति ॥

नवम्यां तृभयोदपि निषेधः “कुर्यात् नवमीं विनेति वचनादिति ।

तदयुक्तं, निषेधस्तु रागप्राप्ततैलाभ्यङ्गविषयत्वात् विहिततैलाभ्यङ्ग-
विषयत्वे विकल्पप्रसङ्गात् । न च विधिग्राह्यात् तैलमाचमामादादपक्व-
तैलरूपविशेषनिषेधाच्च विकल्प इति वाच्यम् । “ये यत्रामह करण-
स्याथेप वै सप्तदश” प्रजापतिर्वज्रे च यज्जे न्वायत इति वाक्यात् सर्व-
श्रेष्ठे प्राप्तावमुपाजादेरपि विशेषनिषेधाविषेधपक्षे विकल्पाभावात्प्र-

ज्ञात् तच्च च यः परिहारः सोऽचापीत्यदोषः । रागप्राप्तविधिप्राप्तो-
भयविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र शास्त्रान्तरबाधभाषेचो निषेधः अन्यत्र
निरपेक्ष इति विधिवैषम्यं प्रसज्यते । न च विधिवैषम्यपरिहारार्थं
विधिप्राप्तस्यैव प्रतिषेध इति वाच्यम् । शास्त्रान्तरबाधं विना निषेधस्य
सम्भवे तदबाधस्यानुपपत्तेः । तस्माच्चिषेधो रागप्राप्ततैलविषयस्तत्र
च सर्वतैलनिषेधप्राप्तौ “सूर्य-शुक्रादिवारैस्त्वितिवाक्येन निषेधो न
पक्षतैल इति क्रियते । तस्मादपक्षं तैलं विहिततैलाभ्यङ्गे उपादेय-
मिति सिद्धम् ।

दृष्टस्थितिः ।

सङ्ग्रह्या रविवारे च पक्ष्या भौमदिने तथा ।

द्रव्यान्तरगतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

अत्र केचिदाहुः ‘कदाचनेत्यनान्यस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्या-
न्तरगतस्य तैलस्यादुष्टममुच्यते अन्यथास्य वैधर्यापत्तेरिति । तदपुनः ।
यदि सर्वस्मिन्नपि निषिद्धकाले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं विव-
चितं स्यात्तदा उत्तरार्द्धेनैव तत्सिद्धेः पूर्वार्द्धवैयर्थ्यं प्रसज्यते, पूर्वा-
नुवादपक्षाच्च ‘कदाचनेत्येतावन्मात्रानुवादमशुक्रम् । तस्मात् सङ्ग्रा-
ह्यादिषु द्रव्यान्तरगतं तैलं कदाचिदपि न दुष्यतीत्यस्यार्थः ।
अतः सङ्ग्रह्यादिषु तदुष्ट एव द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्यादुष्टत्वं नान्यचेति
सिद्धमित्यन्ते । तदपुनः । सर्वस्मिन्काले द्रव्यान्तरगतस्य तैलस्य
वचनान्तरेणादुष्टत्वाभिधानात् । सङ्ग्रह्यादिषु हस्तस्य वा निःशेषप्रद-
भंगार्पणात् सङ्ग्रह्यादावपि न दुष्यति किमुतान्यचेति ।

तदाह प्रचेताः ।

सार्धपञ्चमैलस्य यत्नैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

यमः ।

इतश्च सार्धप तैलं यत्नैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु खानाभ्यङ्गेषु नित्यम् ॥

मातृयायनः ।

भाङ्गस्य विद्यते स्नानं रुद्धि-पर्वोत्सवेषु च ।

खेदमापन्नमायुक्तं मध्याह्नात् प्रविशिष्यते ॥

इति तैलाभ्यङ्गादिकालनिर्णयः ।

अथ तिक्ततर्पणनिषिद्धकालः ।

सप्तम्या रविवारे च गृहे अग्नदिने तथा ।

मृत्यु-पुन-कलचार्धौ न कुर्यात्तिक्ततर्पणम् ॥

कश्चित् गृहीति पाठः ।

पक्षवोरुभयो राजन् सप्तम्या निशि मन्ध्ययो ।

विद्या-पुन-कलचार्धौ तिक्तान् पक्षसु वर्जयेत् ॥

इति तिक्ततर्पणनिषिद्धकालः ।

अथ मैथुनकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

षोडशमूर्तिर्निशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्यास्तु सविज्ञेत् ।

ब्रह्मचर्येण पर्वणाद्यास्तस्यस्य भर्जयेत् ॥

एव गच्छस्त्रिय धामां मघा मुलश्च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सहायुः लज्जं जनयेत्पुमान् ।

यथाकामौ भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥

रजोदग्धेनप्रभृति 'षोडश निम्ना', 'स्त्रीणां', 'छत्तु' गर्भग्रहण-
काल, तस्मिन् 'युग्मासु' समासु रात्रिषु, 'सविशेत्' गच्छेत् यदि
पुत्रार्थी । कन्यार्थी त्रयुग्मासु ।

यदाह मनु ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्त्तवे स्त्रिय ॥

ग्रह ।

छत्तौ षष्ठ्यस्त पुत्रो यावत् षोडशम दिन ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

युग्मासुपि उत्तरोत्तरैव प्रशक्ता ।

यदाहापलम् ।

चतुर्विंशत्याषोडशसु उत्तरासुत्तरां युग्मां ।

प्रजापति ।

अथे ऋतुगमनं द्रव्यपदिशति ।

थास ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रं स्यादन्त्याधुर्धनवर्जित ।

पञ्चम्या पुत्रिणीं नारौ षष्ठ्या पुत्रस्तु मध्यम ॥

सप्तम्यामप्रजां धोषिदष्टम्यामीश्वरं पुमां ।

अवस्थां सुभगा नारौ दशम्या प्रवरं सुत ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री दादश्यां पुरुषोत्तमः ।

चतुर्दश्यां शठा यापा वणसद्वरकारिणी ।

जायते सर्वदुष्टा स्त्री दुःख-शोक-भयप्रदा ॥

धर्मध्वजः कृतज्ञः स्वादात्मवेदी दृढव्रतः ।

प्रजायते चतुर्दश्यां गुणाद्यैर्जगतः पतिः ॥

राजपुत्री महाभागा वा राजवन्मयाप वा ।

जायते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ॥

विद्या-सौख्यसमूर्णं सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आश्रय, सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥

निग्राहकृषादिवनिषेधः ।

अत आहतुं गृह्य-लिखितौ ।

न दिवा मैथुनं प्रजेत् स्त्रीषा अन्यवीर्याद्य दिवा भूतपत्ने
अन्यायुषश्च तस्मात्परिवर्जयेत् ।

न्योति, प्राप्ते ।

अन्यायुरन्यवीर्या वा स्त्रीवोवाप्यत्र जायते ।

एव प्रदुष्यते गर्भा दिवामैथुनमश्वत्थम् ॥

अकृतावप्येतत् ।

यदाज्ञापनम् ।

गृहमेधिनां ततमहमवेष्टाष्टौ गृह्यार्थेन पर्वणीति ।

अष्टमी चतुर्दशी पूर्णिमा अमावास्या रविमङ्गलान्त्येति पञ्च
पर्वणि पर्वानुष्ठेयप्रकाशे दर्शितानि । तत्र गृह्यार्थेन मित्य नोपे-
यादित्यर्थः ।

पैठीनमिः ।

अतुमुपासीत तस्मिन्नपि पर्वणि वर्जयेत् पुमांसमुपपादयेत् ।

मनुः ।

अतुकाकाभिगामी स्यात् खदारनिरतः शूचिः ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां न अतौ रतिकाम्यया ॥

वसिष्ठोऽपि ।

अतुकाकाभिगामी स्यात् पर्ववर्जं ।

पर्वपक्षेणैव कात्तान्नरोपस्रवणार्थं ।

मनुः ।

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीं चतुर्दशीं ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यतौ स्वातकोदिजः ॥

अमावास्यासाहचर्यादष्टमी-चतुर्दशीः पञ्चयोर्भाष्यतौ ।

विष्णुः ।

नाष्टमी-चतुर्दशी-पञ्चदशीषु शिवमुपेयात् ॥ आर्द्रं शुक्ला न
दत्त्वा अतुसन्ध्ययोः ।

शिवरहस्ये ।

दिवा जन्मादिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ।

आर्द्रं दत्त्वा च शुक्ला च त्रेयोऽर्थो न च पर्वसु ॥

शौरपुराणे ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी अमावास्या चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं जन्मार्धं च विग्रीयतः ॥

वाराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

पष्ठपष्टमीममावास्याभुमे पठे चतुर्दशी ।

मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मनः प्रियां ॥

तथा ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां पञ्चाशच्च द्वादशीं नृप ।

अमावास्यां पञ्चदशीं मैथुनं यो न गच्छति ।

तिर्यग्योनिं न गच्छेत्स मनः शोकं हि गच्छति ॥

‘आद्याद्यतस्तु इति रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोरात्रोर्वर्जयेत् ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे चाकुर्येत ।

अथैवाजः ।

स्नानादारभ्य चतस्रो वर्जयेत्, पूर्वं तस्याः स्वर्गननिषेधेनैव गमन-
मस्यापि निषिद्धमादिति । तदयुक्तं । स्वर्गनिषेधाद्धि स्वर्गप्रत्य-
यायः गमननिषेधे तु तस्मादपीति फलभेदात् । अतएव रजस्तला-
सर्गं गमने च भिन्नं प्रापयित्तमावात् ।

अतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां राक्षयः योऽग्नः स्यताः ।

चतुर्भिर्नितरेः सार्द्धमहोमि यद्ब्रिगर्हिते ॥

इति मनुवचनविरोधाच्च स्नानादुर्ध्वं गर्हितराक्षसभावात् ।

तथाच कात्यायनः ।

रजस्तला चतुर्थैर्द्वि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ।

“अर्वाक् पुनर्गर्हिता राक्षयः सम्यवन्ति तेषां वधाय त्वा स्त्रीणां
यस्मिन्नाभि रजोदर्शनं यत्तावाप्त आयते सोऽभिग्रस्तः” इत्यादि-
भिर्वाक्यैर्गर्हयवत्तात् । तस्माद्रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोवर्ज्याः ।

देवलेन ॥ तिस्रोरात्रयोवर्षा इत्यामां ।

अशुद्धदिवसेष्वेतां मैथुनार्थं यदि ब्रजेत् ।

आयुः प्रजा च धर्मस्य तस्य पुंसः प्रदीयते ।

तस्मात्त्रिरात्रं दाराण्यै पुष्पितान्परिवर्जयेत् ॥

जघ्ने चिरात् सन्ध्या इत्येके ।

क्षारीतेनापि चतुर्थ्यां रात्रौ गर्भाधानमुक्तं ।

चतुर्थ्येहानि क्षातायां युग्मासु वा गर्भाधानवदुपेतं ब्रह्म गर्भं
मन्दधाति ।

ततश्च विकल्पः स च व्यवस्थितः चतुर्थ्येहानि रजोनिवृत्तौ
विधिवैपरीत्ये तु निषेधः ।

अतएव गोभिलः ।

घटर्तुमती भवति उपरतशोभिता तदा सम्भवकालः ।

तथाच मनुः ।

रजस्युपरते साध्वी स्वानेन स्त्री रजस्तला ।

‘साध्वी’ गर्भाधानादिकर्मयोग्या ।

मनुः ।

नोपगच्छेत्प्रसक्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवद्ग्रने ।

रजसाभिप्लुता नारी नरस्य क्षुपमच्छतः ।

प्रश्ना तेनोद्यमश्चतुरायुष्यैव प्रदीयते ॥

ता विषर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुता ।

प्रश्ना लक्ष्मीर्यश्चतुरायुष्य परिबर्हते ॥

देवलः ।

अशुद्धा दिवसेस्वेता मैथुनार्थं यदि प्रजेत् ।

आयु प्रज्ञा च धर्मस्य तस्य पुत्र प्रहीयते ।

तस्मात् चिराय चाब्जालौ सुम्पिता परिवर्जयेत् ॥

‘आद्यायतस्य इत्युपसर्ग एकादशो वयोदश्यामपि निदिह्यताम् ।

तथाच मनु ।

आद्यामाद्यायतस्य तु निन्दितैकादशौ तथा ।

वयोदशौ च जेषां तु प्रगल्भा दम्भरात्रय ॥

अत्रैकादशौ वयोदशाष्टतीर्णं पणस्य ।

तथा ।

निन्द्याम्नाद्यासु चान्द्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत् ।

महाचार्यैव भवति यच्च तच्चायमे वसेत् ॥

‘निन्द्याम्नाद्यासु’ आद्यायतस्य एकादशौ वयोदशौ च एतासु
यदसु चान्द्यासु अनिन्दितास्तपि यासु कासुचिद्वात्रिषु स्त्रियोवर्जयेत्,
रात्रिद्वय एव स्त्रियोऽभिमन्त्रेदित्यर्थः ।

देवल ।

महापुष्पा दादयाचं व्यादेयोक्ता अतुधारणा ।

दमाष्टौ षट् च जेषाणां विधोयन्तेऽनुपूर्वम् ॥

धर्मेष्वपि अहं पूर्वं वर्जयित्वा रजस्रत्वा ।

शुद्धां घानां ततो भार्या समीपे सुवकारणात् ॥

इदञ्च महापुष्पादीनां दादयादिअतुधारणवचनं मन्थलाभिप्रायः,
न अतुकास्याभिप्रायः, “अतु सामाजिक स्त्रीणां रात्रय योऽङ्ग
स्रता” इति मनुवचनविरोधान् । “शुद्धां कालतं सुसुप्तं इन्द्रा-

विति चन्द्रबले सति मघा-भूले विहाय गच्छन् सवशयुक्तं पुत्र
सम्पन्नयेदित्यर्थः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पिच्छं पौष्णं नैर्ऋतञ्चापि धिष्ण्य
त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नं प्रसन्ना ।
पुष्टा ज्ञाना पुत्रकामोहि गच्छन्
समस्तं पुत्रमाप्नोति सम्यक् ॥

स्त्रिया तु सङ्गतं पिच्छे पौष्णे वा नैऋतेऽथ वा ।

यः समुत्पद्यते गर्भा न सचेत्सो मुच्येत ॥

पुमांश्चिन्तिवर्षेत्पूर्वपोऽश्ववर्षया ।

स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाग्रे ऋद्धे रजस्यपि ॥

वीर्यं च द्याद्भाषत्य तयोर्नूनाद्दयो पुनः ।

रोम्यस्यायुरध्वो वा गर्भा भवति नैव वा ॥

चतुर्थौगपद्ये तु ममने क्रममाह देवस्य ।

चौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादि क्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणांश्चमपुत्रा वा यक्षकमशोऽपि वा ॥

‘तीर्थं’ चतुः सचौगपद्ये, वर्णक्रमेण विवाहक्रमेण वा गच्छेद्-
पुत्रां वा पूर्वमित्यर्थः ।

कश्चपः ।

चौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणांश्चमपुत्रा वा यक्षकमशोऽपि वा ॥ इति ॥

अत्र ‘यक्षकम’ अतुयक्षकम, एतच्च अतुगमनमावश्यकम् ।

तथाच यमः ।

अतुष्टाताश्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भूजहत्यायां युज्यते नाच संग्रहः ॥

धराग्रः ।

अतुष्टाताश्च योभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

न गच्छेन्नरकं पोरं ब्रह्महेति तपोप्यते ॥

बीधाधनः ।

अतुष्टातान् यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य न मासं तस्मिन् रेतसि प्रेरते ॥

तथा ।

जीणि वर्षाष्टमतीं यो भार्यां सातुगच्छति ।

न तुल्यं ब्रह्मपत्याया द्रोषस्तृप्त्यसंग्रहं ॥

देवस्तः ।

यः स्त्रदारानृतुष्टातान् सन्निधौ नोपगच्छति ।

भूजहत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिविनाशसौ ॥

सन्निधानेऽप्यगच्छत न दोषः ।

तथाच स्यान्नरे ।

यः स्त्रदारानृतुष्टातान् स्वस्तः सन्निधौ नोपगच्छति ।

भूजहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाशः सः ॥

अत्र केचिदाहुः ।

एतद्व्याप्तपुत्रविषयं “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिमिष्टं यान् जायते
ब्रह्मचर्येण अग्निश्रेष्ठे यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः क इह वर-

अनृपो यः पुत्री यस्या मद्भार्यी वा" इत्यस्याः श्रुतेरेकपुत्रोत्पा-
दनेनैव परितार्यन्तात् ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

अतुकास्त्राभिगामी स्यात् यावत्पुत्रोऽभिप्रायते ।

मनु पुत्रान्तरोत्पत्तिविधायिकाप्यस्ति श्रुतिः "दद्यान्मर्तां पुत्रान्ता-
धेहीति, सत्यं, यदीयं विधायिका स्यात् किन्तु यद्रूपत्यमर्गमार्गं ।
अने लाङ्गः नैतदजातपुत्रविषयम् ।

एष्टया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गथां प्रजेत् ।

यजेत वायुनेधेन नीलं वा हृषसुतृजेत् ॥

इत्यादिभिर्वचनैर्बहुपुत्राश्रयणात् कूर्मपुराणवचनस्य त्वद्यमर्थः ।
अतुकास एव यावद्गर्भसम्भवो भवति तावद्गन्तव्यं गर्भसम्भवे न
गन्तव्यमिति ।

गर्भसम्भवचिह्नानि सुश्रुते दर्शितानि ।

उद्योग्यहीतगर्भायाः अमोग्दानिः पिपासा मक्षिष्यन्दनं शुक्र-
शोषितघोरतुल्यः सुरुषश्च योनेरिति ।

अतुकासगमनश्च स्त्रीक्षामण्यावश्यकः ।

अतुकासा च या भारी भर्त्तारं भोषमश्नति ।

तां याममध्ये विस्थाप्य भ्रूणस्त्रीन्तु विवाहयेत् ॥

तथा "यथा कामीत्यनेन अनृतावपि स्त्रीक्षामिच्छानतिक्रमेण
गच्छेदिति विधीयते ।

गौतमः ।

अतानुपेयात्पर्वच वा प्रतिषिद्धवर्जं ।

देवस्य ।

अतुक्कालेऽभिगमन पुनः कार्यं प्रयत्नत ।

सदैव पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं च तत् ॥

यत्तु बौधायनवचन ।

अतौ नोपेति सोमार्चामृतौ वोपगच्छति ।

तुक्कालाऽस्तयोर्दोषमवोभौ यस्य विधिति ॥

तत्स्त्रीणामिच्छाभावे वेदितव्य ।

अथ केचिदाहुः ।

वा शब्दो अतुगमने वैकल्पिकमाह ततश्च गच्छतोऽपि स्त्रीरक्षण-
सामर्थ्यं पश्चात्तादावेव गच्छेदिति, तथाच हेतुवक्तुं “स्त्रियोरस्या-
यत सता इति, तद्वक्तुं, यदि स्त्रीणामिच्छाया सत्यामपि न
गमनं तदा “यथा कामौ भवेदिति निश्चयते, वा शब्दपूर्वकानु-
तुगमनापेक्षया, द्वेधे चार्थेन हेतुवशात् श्रवणा, “स्त्रीणां वरमनु-
स्मरन्निद्येतत्परांलोचनयापेक्षेयावगम्यते ।

तथाच तैत्तिरीयके इन्द्रस्त्रियस्य प्रहृत्योक्त ।

ता अश्रुवन् वरं वृषवामसा अलिया प्रजां विन्दामहे काम-
माविजनिता सश्वामेति तस्मादलिया स्त्रिय प्रजां विन्दन्ते का-
ममाविजनिता सश्ववन्ति वरो वृषध्यासमिति ।

तथाच वशिष्ठ ।

अपि च काठकैर्वचनेर्विज्ञायते, अपि न श्रोविजनिव्यमाशान्
पतिमि सयत इति स्त्रीणामिन्द्रतो वर ।

अतुविशेषेण गमने कालविशेष उक्त आधुर्वदे ।

झहादसन्ते तस्यान्ते ततः पचाद्वनोदये ।

येवेत कामतः कामं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ॥

ग्रन्थान्तरे पूर्वोद्धृतमन्यथा पद्यते “पचेष्वसन्त शरदोर्मासि धौम-
नदाघयोरिति ।

धियाश्च ब्रह्मपेक्षया व्यवस्येति ।

आपस्तम्ब ।

प्रवचनयुक्तोवर्षा-शरदौ मैथुनं वर्जयेत् ।

एतच्च समावृत्तविषयं ।

अतएव श्रौतकं ।

अधीयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकन्तेन यथा व्यापमितरे
जायोपेयोत्येकेऽपत्यं प्राजापत्यं तदिति ।

‘तत्’ जायोपयोगनाम्ना प्राजापत्यमित्यर्थः ।

इति मैथुनकावनिर्णयः ।

अथ पुंसवनकालः ।

तच्च याज्ञवल्क्यः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसं धवसं खन्दनात् पुरा ।

प्राग्गर्भेवसनात्पुंसवनाख्यं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यसः ।

मृद्वीतगर्भायां प्रथमे मासि द्वितीये तृतीये वा यदहं पुंसा
मवसेन चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ।

पुंसवनाणि च रयकोमे दर्शितानि ।

इतोमूलं श्रवणः पुनर्वसुर्गगिरास्तथा पुनः ।

पुंशंश्रितेषु कार्येष्वेतानि श्रमानी धिष्ठानि ॥

‘धिष्ठानि’ वदन्नादि ।

इदस्सति ।

पुंसवन सन्दति शिशाविति ।

इति पुंसवनकालः ।

अथानवलोभनकालः ।

महः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः परिकीर्तितः ।

विष्णुः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञानेऽभिषेकः कर्म ।

सौम ।

चतुर्थं गर्भलक्षणं ।

आग्नेलाघनगृहपरिशिष्टे ।

चतुर्थेऽनवलोभनः ।

वैजवापराश्रमः ।

अथ पुंसवनानवलोभने करोति मासि द्वितीये तृतीये वा
पुरा सन्दत इति पूर्वमाश्रमेषु यथा पुरा नक्षत्रेण चन्द्रमा ध्रुवः
स्यात् ।

इत्यनवलोभनकालः ।

अथ सीमन्तोन्नयनकालः ।

तत्र सौमादिः ।

तृतीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेत् शुद्धपक्षे पुण्यादि पर्वणि वा ।

आपस्तम्बः ।

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ।

वैजदापः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पक्षे षष्ठे वा ।

शौमः ।

षष्ठे सीमन्तोन्नयनं ।

साङ्ख्यायनगृह्ये ।

सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनं ।

वृहस्पतिः ।

सीमा षष्ठेऽष्टमे मासि ।

विष्णुः ।

षष्ठेऽष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं ।

शुद्ध-याज्ञवल्क्यौ ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ।

ग्रीनकः ।

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठाष्टमयोर्वा पूर्व्यमाष्यते यदा

पुंसा नक्षत्रेण पन्द्रमा युक्तः स्यात् ।

पुंनक्षत्राणि पुंनवनकास्तत्रैवावे दर्शितानि ।

गोभिलः ।

अथ श्रीमन्नाकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ।

शङ्खः ।

गर्भस्यन्तरे श्रीमन्तोषधयनं यावदा न प्रसवः ।

ण्योतिःशास्त्रे ।

श्रीमन्तोषधयनं कुर्यान्मासे षष्ठेऽष्टमेऽपि वा ।

पुष्पामर्चंगते चन्द्रे बलिभित्तवत्तोनिने ॥

मासे षष्ठेऽष्टमे वा बलिनि तदधिपे ग्रीतगौ चेष्टदृष्टे

पुष्पामर्चापयाने नरभवनगवांगोदये कामिनीनां ।

कार्यं श्रीमन्नाकरणं पिदमपतिगुरौ केन्द्रे कोणगे वा

मूरौः केन्द्र-चिकीर्ष-अथ-निधनवर्हिर्गर्भमुष्टिं करोति ॥

गर्भमुखादिग्रन्थाद्याः प्रासादाचारणकाले दर्शिताः ।

एतच्च श्रीमन्तोषधयनं चेतसंस्कारपक्षे बहदेव कार्यं, यदाह्वयरीतः॥

बहत्कृतासंस्काराः श्रीमन्नेन दिवमित्यः ।

यं यं गर्भे प्रसूयन्ते स गर्भः संसृजतो भवेत् ॥

गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयं ।

तथाच विष्णुः ।

श्रीमन्तोषधयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भे गर्भे प्रयुज्यते ॥

अहतश्रीमन्तायाः प्रसवे तु सत्यव्रत आह ।

स्त्री यदाऽहतश्रीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

मृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति श्रीमन्तोषधयनकाण्डः ।

अथ जातकर्मकालः ।

तत्र च ग्रहः ।

जाते जातकर्म ।

विष्णु ।

जाते वै दारके तु जातकर्म ।

विष्णु ।

यज्ञाते जातकर्म च ।

स्तोकविष्णु ।

जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते ययोदित ।

‘ययोदित’ खण्डोक्त ‘तत’ खानानन्तर ।

तथाच सर्वतः ।

जाते पुत्रे पितुः खानं वसेलक्ष्णं विधीयते ।

मनु ।

भ्राह्मणाभिवर्द्धनात् पुत्रो जातकर्मं विधीयत इति ।

‘नाभिवर्द्धन’ नाभिच्छेदन ।

हारौत ।

भ्राक् नाभिच्छेदात् सस्कारं पुण्यार्थान् कुर्वन्ति द्विषाणामा-
ग्रौचमिति ।

‘सस्कार’ जातकर्म, ‘पुण्यार्थ’ दानानि ।

वैजयाम् ।

जन्मलोभनन्तरं कार्यं जातकर्मं यथाविधि ।

दैवादन्तीतकालश्चेदन्तीते सूतके भवेत्—इति ॥

एतच्चाग्नौचमथ्येऽपि कार्यम् ।

यदाह प्रश्नापति ।

आग्नौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं शास्त्रात्मिकी श्रद्धिः पूर्वाग्नौचेन श्रुयति ॥

व्योति प्राप्ते ।

मृदु-भुव-वर-चिमन्नेषु वारजये श्रुमे(१) ।

गुरौ श्रुमेऽप्यवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

‘मृदूनि’ चिकित्सुराधा मृगशिर उत्तराश्व रोहिणी च । ‘वराणि’
पुनर्वसु-स्वाति-श्रवण धनिष्ठा-शतभिषा । ‘चिमन्ति’ हस्ताश्विनी-
सुया । ‘आनि’ मघाश्वि । केन्द्रं प्रवादाधारमकाले दर्शितम् ।
इति जातकर्मकाण्डः ।

अथ नामकरणकाण्डः ।

अथ पाराशरः ।

दशम्यामुत्थाप्य प्राङ्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति ।

विष्णुपुराणे ।

ततश्च नाम कुरुते पितैव दशमेऽहनि ।

शोमः ।

दशम्या प्रकाशनामकरणः ।

विष्णुः ।

(१) वारजयेऽपि चेति क० ।

आशौचव्यपगमने नामधेयं ।

शब्दः ।

आशौचे तु व्यतिकर्त्तने नामकर्म विधीयते ।

याशौचक्य-द्वहस्यतो ।

अहन्येकादशे नाम ।

धमः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाच्य कारयेत् ।

सुष्ठे त्रिषौ सुहर्त्तौ वा नचचे वा गुणान्विते ॥ इति ।

अथ च पितुः कथञ्चिन्नामकरणाद्योग्यते कारयेदिति विधीयते ।

अत एव शब्दः ।

कुलदेवता-नचचाभिधम्मं पितुः कुर्यादन्वो वा कुलदृष्ट इति ।

पितुः कथञ्चिदयोग्यते अभावे वा कुलदृष्टः कुर्यात्, न तु योग्यस्य सद्भावे प्रान्दर्शितविशुद्धवचनविरोधप्रसङ्गात् । अथ केचित् 'कारयेत्' कुर्यादिति व्याचक्षते, तदयुक्तं, स्ववर्णायां कारणाभावात् । "पितैव कुर्यादिति वचनविरोधस्यापि परिपूरितत्वात्, स्ववर्णातश्च संतोषश्च पुनस्तत् ।

भविष्यत्पुराणे ।

नामधेय दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यां परराधौ वा मासे पूर्णे तथापरे ।

आहुर्द्वादशानि तथा वदन्त्येके मनीषिणः ॥

मृगपरिग्रहे ।

जलनादशराचे मृष्टे शतराचे भवत्सरे वा नामकरणं ।

अत्र च स्वमृच्छानुसारेण व्यवस्था, येषां तु तत्र कालविशेषो नोक्त-
स्तेषां विकल्प एव । तत्र तत्र पूर्वकालावधवेऽप्युत्तरोत्तरो यावत् ।
व्योतिःशास्त्रे ।

मृदु-भुव-चर-लिप-भेजेयामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्ष्यं च नाम च ॥

मृदादीनि नक्षत्राणि जातकर्मकाले प्रदर्शितानि । क्षेत्रशब्दार्थः
प्रासादाधारभूतकाले दर्शितः ।

इति नामकरणकाण्डः ।

अथ निष्क्रमणकालः ।

तत्र वाराहपुराणे ।

शुद्धशुद्धिनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं मृहात् ।

भृश-लिखितौ ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका ।

प्राग्भवक्यं वृहस्पती ।

मासे चतुर्थे कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं मृहात् ।

तत्र किं कार्यमित्याकाङ्क्षायांमासौ शौगादिः ।

तृतीये त्वर्ज्जुमासे दर्शयमादित्यस्य ।

यमः ।

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं ।

विष्णुः ।

चतुर्थं मासादित्यस्य दर्शनं ।

शङ्कः ।

चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं बालाद्यादित्यदर्शनं ।

धनः ।

चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ।

अत्रापि स्रष्टव्यानुसारेण व्यवस्था । चेष्टान्ता गृह्ये कालविशेषो न भूयते तैः सर्वै एते कासा विकल्पेनोपादेयाः । तथापि पूर्व-
कालावकाशे वायुनिरकालग्रहणम् ।

इति निष्क्रमणकालः ॥

अथान्नप्राशनकालः ।

तत्र विष्णु-शोम-शङ्ख-रहस्यति-याज्ञवल्क्याः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि घटेष्टं महत्त्वं कुले ।

धनः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि घटे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाच कर्त्तव्यं घटेष्टं महत्त्वं कुले ॥

श्रीमासि ।

पष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा पूर्वे वा भद्राक्षरे प्राशन-
मर्द्धपञ्चमर इत्येके ।

अत्रापि नामकारणवत्स्रष्टव्यानुसारेण व्यवस्था वेदितव्या ।

इत्यन्नप्राशनकालः ।

अथ कर्णवेधकालः ।

ज्योति शास्त्रे ।

कार्तिके पौषभासे वा चैत्रे फाल्गुनकेऽपि वा ।

कर्णवेध प्रगसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

पुनर्वसे शुभे चन्द्रे सुखे ग्रीष्मेऽप्येऽपि वा ।

दिनष्टिद्-व्यातीपात-विष्टि-वैष्टितिर्वर्जिते ।

शिग्रोरजातदन्तश्च मातुश्चक्षुर्गर्पिण ।

सौमिको वेधवेत्कर्णैः सूच्या द्विगुणसूत्रवा ॥ इति ।

इत्यादिनी स्नाति पुनर्वसौ च

तिथ्येन्दु-चिन्ता-हरि-रेवतीषु ।

चन्द्रेऽतुक्कले गुरु-शुक्रवारे

कर्णैः तु वेध्यावमरेद्यन्तरे ॥

‘अमरेद्य’ इत्यस्यति ।

तथा ।

मुख्येऽनुराधा श्रवणे च मैत्रे

पौष्णादितौ ताम्बसवासवार्कौ ।

शुश्रून्ति वेधादिरुजो भवन्ति

नो पौषवे आतु शिशु कदाचित् ॥

शुश्रूष्यर्कदिने कृत प्रगस्यति स्यादाद्रन्ता कर्णयो

सौरे नन्मुविमिक्षता अवणयो पथे सुते शुश्रूषति ।

इति कर्णवेधकालः ॥

अथ चूड़ाकर्मकालः ।

तत्र सोमः ।

संवत्सरे चूड़ाकरणं ।

विष्णुः ।

द्वितीयेऽब्दे चूड़ाकरणं ।

लौगाचिः ।

द्वितीयवर्षस्य भ्रात्रे गते चूड़ां कारयेत् ।

शुद्धपतिः ।

चूड़ाकर्म विवाधिके ।

वैजवाप ।

चिद्वर्षे चूड़ाकरणम् ।

पारस्करः ।

संवत्सरस्य चूड़ाकरणं द्वितीये वाऽप्रतिष्ठते ।

मनुः ।

चूड़ाकर्म्म दिवातीना सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिषोदनात् ॥

साङ्ख्यायणगृह्ये ।

संवत्सरे चूड़ाकर्म्म द्वितीये वा वर्षे ।

यमः ।

तत्र संवत्सरे दृष्टे चूड़ाकर्म्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिषोदनात् ॥

गृह्य-सिधितौ ।

द्वितीये वर्षे चूडाकर्णं पञ्चमेऽपि वा ।

शङ्ख-याग्नवल्क्यौ ।

चूडाकर्णं यथाकुलम् ।

आयसाधनगृह्ये ।

द्वितीये वर्षे चौत्वं यथाकुलधर्मं वा ।

लौगाधि ।

शङ्खपञ्चमं पुण्याहे पर्वणि वा चूडाकरणम् ।

वैजयापगृह्ये ।

उदगघने आपूर्यमाणपत्रे पुण्याहे चूडाकर्णम् ।

आयसाधनगृह्ये ।

उदगघने आपूर्यमाणपत्रे कल्याणे नक्षत्रे चूडाकर्णम् ।

आपस्तम्ब ।

जन्मावधि द्वितीये वर्षे चौत्वं पुनर्वसाविति ।

व्यास ।

आश्विन अवस्रं स्नाती विषा पुन्य-पुनर्वस्र ।

धनिष्ठा-रेवती-ज्येष्ठा-मृग-हस्तोषु कारकोत् ।

वार-नक्षत्रयोगेषु शुभेषु करणेषु च ॥

हस्तत्रय मृगशिर अवस्रपञ्चम

पुण्याश्विनी स्त शुभभानि पुनर्वसौ च ।

चौरे ॥ कर्कषणि जितान्युदयवने च

युक्तानि शोडुपतिना यदि प्रसाधारा ॥

विषयविशेषं सर्वं नक्षत्रे ज्ञेयम् ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

नृपाग्नया ब्राह्मणसम्बन्धे च
बन्धस्य मोक्षे शत्रु-दौर्घ्ये च ।
विवाहकाले मृतं सूतकौ च
सर्वेषु शस्त्रं दुरकर्म तेषु ॥

‘तैषु’ मन्त्रेषु ।

इति शूद्राकर्माकालः ॥

अथ शूद्राकर्मनिषिद्धकालः ।

धाम ।

नक्षत्रे न तु कुम्भीतं यस्मिन् जातो भवेत्तर ।
न प्रौढपदयोः कार्यं नैवाग्नेयेषु भारत ।
दाहणेषु च सर्वेषु दुष्टतारक्षु वर्जयेत् ॥
वारं शनिश्चरादिष्वभौमाना रात्रिमेव च ।
निषि प्रतिपदं रिक्ता विष्टिश्चैव विवर्जयेत् ॥

इति शूद्राकर्मनिषिद्धकालः ।

अथ विद्यारम्भकालः ।

तत्र मार्कण्डेय ।

प्राग्ने तु पञ्चमे वर्षे अश्वमेधे अनादौ ने ।
षष्ठी प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमी ॥

रिक्ता पशुदग्नीध्रैव भौरि भौमदिन तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं सखीं देवीं चापि सरस्वतीम् ।
 स्तुविद्यास्त्रपकाराय स्ना विद्याश्च विशेषतः ॥
 ततः प्रभृत्यनन्थायाम् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीदिवसं चैव पञ्चमं च दिनत्रयम् ॥
 आश्वी च इन्द्रयाजाया भूक्तये राजदर्शने ।
 व्यतीते चायशोरात्रमुक्तापाते तथैव च ॥ इति ।
 इति विद्यारम्भकालः ।

अथोपनयनकालः ।

अथ सौगादि ।
 सप्तमे वर्षे ब्राह्मणोपनयनं, गवमे राजन्यस्त्रैकादशे वैश्वदेवे ।
 बौधायन ।
 गर्भादिमत्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, तदभिनेषु
 च राजन्यं, तच्चादभिनेषु च वैश्वम् ।
 ब्रह्म-लिखितम् ।
 गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् राजन्यस्त्रैकादशे द्विदशे वैश्वम् ।
 पैठौनसि ।
 गर्भपञ्चमे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं
 गर्भद्वादशे वैश्वं गर्भपौडशे वा ।

इत्यन ।

प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संकृतौ गर्भाष्टमे वर्षे
उपनयनार्हो भवति ।

मनु-ग्रन्थौ ।

गर्भाष्टमेषु कुर्वन्ति ब्राह्मणस्योपनायनं ।

एकादशे चविंशत्यैश्च द्वादशे व्रतं ॥

विष्णुः ।

गर्भाष्टमाब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं ।

गर्भस्यैकादशे रात्रौ गर्भस्य द्वादशे विप्रः ॥

विद्यामित्र-पाञ्चवल्क्यौ ।

गर्भाष्टमेष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं ।

राष्ट्रामेकादशे वैके विप्रानेके यथाकुलं ॥

उपनयनं ब्राह्मणस्य गर्भग्रहणादारभ्य जन्मतो वाष्टमे वर्षे कार्यं,
एकेन सह वर्तते इति वैकं तस्मिन्नेकादशे द्वादश इत्यर्थः, एके मा-
ताप्या मन्यन्ते, यथाकुलं उपनयनं कार्यमित्यर्थः, अन्ये स्वेवं व्याचक्षते,
कुलक्षित्या गर्भाष्टमादिष्ववस्थां केचिन्मन्यन्ते, अथ केचिदुपनायन-
शब्देनेहोपनयनमभिधीयत इत्याहुः, तदनुकूलं, उपनयनविषयप्रयो-
गकथापारस्योपनायनशब्दवाच्यानात् सत्तयायाञ्च कारणाभावात् ।

अत एवाह मुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मणे आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे
चविंशे वींशे द्वादशे वैश्वोवर्षासु । तस्मादुपनायनादुपनयनमपि
विधीयते ।

उदस्यतिः ।

गर्भाष्टमौऽन्धे विप्रस्य चतस्रोकादशे तथा ।

वैश्वस्य द्वादशे वर्षे कार्यं मौञ्जीनिबन्धनं ॥

उपनयनं प्रकृत्य ब्रह्म-स्त्रिंशतो ।

दिजातीनां वसन्तो धौमः शरदितिकाष्ठः ।

वसन्तोधौमः शरदिति चतस्रोवर्षानुपूर्वेषु ।

आप्यह्वयः ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत् पीप्पे राजन्यं शरदि वैश्वं ।

तथा माघादयः पञ्च मासा उपनयने पाक्षाः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

माघादिषु तु मासेषु मौञ्जी पञ्चसु प्रकृते ।

एतस्य वर्षव्यवसाधारणं, तत्र द्रुतं, तथैव ।

चतुर्वर्त्मनः शुभदोऽप्यजानां

धौमोऽनृपाणाञ्च शरदिमासः ।

प्रतप्य बन्धे यदिवाश्विजानां

माघादयः पञ्च भवन्ति मासाः ॥

एतस्य सर्ववर्षेषु चतुर्विधम् ।

यत उक्तं रत्नकोशे ।

यदि माषविधेषु सर्वलोड्यस्य पुत्रकः ।

उपनीतस्य विप्रस्य जतुतं चतुरेषु च ॥

यजुःशास्त्रिणां सर्वत एवोपनयनं पुनर्वसन्तवर्षे विप्रमार्षमा-

दित्युक्तं ।

धर्मशास्त्रे ।

सैवे वैशाखे वसन्ते च ।

तथाच श्रुतिः ।

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावत् यदा मीन-मेघयोर्वसन्तः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

मृगादिराश्विद्वयभातुभोगात्

यदूर्ध्वः स्रुः शिशिरो वसन्तः ।

मीनश्च वर्षा च शरश्च तद्वत्

सैमन्तमात्रा कथितोऽत्र षष्ठः ॥

‘मृगः’ भकरः ।

मौधायनः ।

मीन-मेघयोर्वस-वृषभयोर्वा वसन्तः ।

काम्योपनयनकालमाह गीतमः ।

नवमे पञ्चमे वा काम्य गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणां ।

एतच्च ब्राह्मणविषयं ।

यदाहाङ्गिराः ।

ब्रह्मवर्षकामस्य पञ्चमेऽष्टेऽथवन्ननः ।

आयुःकामस्य नवमे कार्यं मौञ्जीनिवन्धनं ॥

मनुः ।

ब्रह्मवर्षकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

अपिच-वैश्वयोस्तु काम्योपनयनकालमाहाङ्गिराः ।

षष्ठे तथा द्वादशे च राशौ दृष्टिपन्नायुषोः ।

ईहायुषोस्तु वैश्वस्य षष्ठ्यमे च चतुर्दशे ॥

‘ईहा’ कस्यादिविषयचेष्टा । अत्र पूर्वार्द्धेन क्रम आदरणीयः ।

तथाच मनुः ।

राज्ञो वसार्चिनं पठे वैश्वसेहार्चिनाऽष्टमे ।

आयसाम् ।

अथ काम्याः, सप्तमे ब्रह्मवर्चस्कामं, अष्टमे आयु कामं, नवमे तेजःकामं, दशमे अवाचकामं, एकादशे इन्द्रियकामं, द्वादशे पशु-
कामं, एतच्च वर्षवयसाधारणं तदुपनयनानन्तरमस्य विधानादित्युक्तं
तद्भाष्ये । तदर्थम् । ब्रह्मवर्चस्कामस्येत्यादिपूर्वप्रदर्शितमन्त्रि-
र्योर्वचनविरोधात्तस्मात् अवाचविधिदशमब्राह्मणविषयमुत्तरन्तु वि-
धिसमुत्पद्यं बाधकाभावाद्वर्णवयसाधारणमिति द्रष्टव्यं ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

हस्तवसे पुष्य-धनिष्ठयोश्च

पौष्ठाग्नि-सौम्यादिति-विष्णुभेषु ।

मले तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते

कार्यो विज्ञानां प्रवन्ध-मोक्षौ ॥

गुरुर्भुजुगो भूमिपुक् शशधरात्मज ।

सुरेते शम्भुं सामाचर्वणमधिपा कमान् ॥

प्रासाधिपे यल्लिनि केन्द्रगते तु मौञ्जी-

मन्त्रस्तदीयदिवसेऽयं सुखाप्तये च ।

अग्निर्बु बलेन रक्षिते तु पुनर्दिशर्मा

शादर्पणह्वररति प्रवदन्ति सङ्गा ॥

केन्द्रशब्दे व्याख्यातं शासादाचार्यकालनिरूपणे ।

वृक्षत्रये शुभनिधौ प्रतवन्धराशिवलेन स्याद् दिशानो भौम्नी-
यन्मः सूरभवेदमद्य क्रियाहीनः^(१) ।

भवेद्भूरैर्जदैः पापः पाण्डु-वक्ष्यामवाप्तिः ।

मूर्खः शुष्कादिभोगेषु क्रमेणोदघवर्त्तिषु ॥

यद्दर्शकप्रवरधौः सूरराज्यपुण्यः

स्याद्दीक्षितो मृगसुतेऽतिपुष्टो धनो च ।

अथापकः अग्निपुते रविनेऽन्यथेवी

राजोपजीयश्चिन्मरोचिचि कर्कटस्थे ॥

अष्टाक्षरीवी निपुणोवैष्णवृत्तिस्तु जायते ।

कण्डकस्थायिनि घोषीनन्दने प्रतवन्धने ॥

गुरौ केन्द्रे गते शुके नव-यस्यमवर्त्तिनि ।

चन्द्र-शुक्राग्रगे सर्वे सर्वदेदी भवेन्नरः ॥

सप्ताग्रगे क्षत्राग्रोविपयात् साक्षाद्भवेगुह्योही ।

विद्यार्थो ग्रीष्मयुक्तः पद्मेष्टमगे व्यसुः अग्निनि ॥

जीवे सार्कं निर्गुणो वित्तहीनः

कूरः वीरेद्यान्यगस्यापि सौम्यः ।

भामो पुत्ते नामासः स्या-

चक्रुक्तेषुः सौम्यवत्सर्वदा मे^(१) ॥

रत्नकोशे ।

(१) वृक्षत्रय इत्यादि क्रियाहीन इत्यन्तं पाठः सर्वैस्त्वस्यस्यार्थ-
पुस्तकेषु एकजातीय एव वर्तते परस्परं सर्वैः न परिमुद ।

(२) सप्ताग्रज इत्यादि सर्वदा मे इत्यन्तं पाठः आदर्शपुस्तकानाम्
परिमुदत्वेन न सम्भक् परिशीलित ।

नष्टे चन्द्रेऽस्तमे शुभे निरग्रे चैव भास्करे ।
 कर्त्तव्यं चोपनयनं नानध्याये गलघट्टे ॥
 राशेः प्रथमभागस्थितः सूर्यः 'निरग्रः' ।
 अथोदशीचतुष्पाच्च सप्तमादिचर्चं तथा ।
 चतुर्थे काकिनौ प्रोक्ता अष्टावेते गलप्रहाः ॥
 द्वायुपनयनविहित-निषेधकास्तौ ।

अथोपनयनगौणकालाः ।

तत्र मनुः ।

आ षोडशादुपनयनस्य सावित्री नातिवर्जते ।
 आ द्वाविंशत् क्षत्रवन्धोरा अष्टविंशतेर्विभ्रः ॥
 आढ्यमभिविधी ।
 आह व्यासः ।

अथोपनायनिकः कालः परः षोडशवर्षिकः ।
 द्वाविंशतिपरोऽग्न्यः अष्टादशवर्षिकः परः ॥
 अवन्तिमिचिरोऽपि ।

इन्द्रःसुपदाक्षरवदथ समुदाय उपनयनं ।
 ब्राह्मणस्य गायत्रीउपनयनं तस्याथैकस्मिन् पादेऽष्टाधराणि ।
 एवं ॥ समुदाये षोडशे वर्षे पूर्णे उपनयनं ।
 इतश्चाभिविधौ उपपद्यते ।
 अस्याप्यनिकमे पातित्यं यत्तदाह यमः ।

सावित्रीपतिता प्रात्याः परिचार्याः प्रयत्नतः ।

याज्ञवल्क्य ।

आ षोडशाद्वाविंशच्चतुर्विंशाच्च वासरात् ।

अद्वा चच-विंशं कालं उपनायनिकं पर ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवर्हिष्कृता ।

सावित्रीपतिता ग्राह्या ग्राह्यसोमादृता क्रमात् ॥

गङ्गा-लिखिते ।

आ षोडशाद्ग्राह्यापक्षानतीतं कालो भवति आ द्वाविंशाद्ग्राह्या-
जन्मस्य आ चतुर्विंशदैश्वर्यातो निष्क्रान्तकाला पतन्तीति श्रुतिः ।

पूर्वपूर्वोत्तरकाशान्तिकमेषु पतिता भवन्ति ग्राह्याः ।

गङ्गा ।

षोडशाब्दानि विप्रस्य राजन्यस्य दिविप्रति ।

विप्रति सचतुष्टयं च वैश्वस्य परिकीर्त्तिता ।

नातिवर्त्तन्त सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तन्ते ॥

विष्णोतथास्ययोऽप्येते यथाकालमवस्थिताः ।

सावित्रीपतिता ग्राह्या सर्वधर्मवर्हिष्कृता ॥

गौतम ।

आ षोडशाद्ग्राह्यास्य नात्यस्य आ द्वाविंशात् चचिदस्य आ
चतुर्विंशाच्च वैश्वस्य ।

बोधायन ।

आ षोडशाद्ग्राह्याविंशच्चतुर्विंशाद्गतस्य ।

पेठोनसि ।

द्वाविंश षोडश चतुर्विंशतिस्तेत्यतीता विहङ्गकाला भवन्ति ।

भाष्य-चनियविप्राश्चेदकालो व्याख्यातः ।

यमः ।

आ योऽग्रान् तथा वर्षाद्वाष्पस्त्राहतात्मनः ।

सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥

आ द्वाविंशत् चनियस्य चिदुष्णन्दी निवर्त्तते ।

अत ऊर्ध्वं चयोऽप्येते यथाकासमसंस्तृताः ।

सावित्रीपतिता मात्स्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

इत्युपनयनगौणकाण्डः ।

अध्यायनध्यायनिर्ययः ।

तथानध्यायाध्ययने दोषमाह लिखितः ।

क्षिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।

क्षिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म भाष्येण यदर्जितम् ॥

तत्काले तस्य रक्षांश्च श्रिय ब्रह्म यशोवत्तम् ।

सर्वमादाय गच्छन्ति वर्गवन्तौष्ठित कलम् ॥

ब्रह्मः ।

क्षिद्रेभ्योवतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषादयः ।

तत्रभ्या इति तद्ब्रह्म भाष्येणान्यमेधम् ॥

तत्काले तस्य रक्षामि श्रिय ब्रह्म यशोवत्तम् ।

सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेधधीयते ॥

चारीतः ।

क्षिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।

क्षिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

यस्मादनध्यायादधीतवेदमात्रं न कृतप्रदम् तत्रानध्यायेऽध्ययने-
मायुषः परिवयो गुरु-श्रिययोश्च तस्मादनध्यायान् वर्जयेत् ।

इन्द्र-नारदसंवादे ।

अनध्यायेध्वधीयानाम् शक्यं किं न वनिष्यसि ।

असुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मज्ञा ब्रह्मदूषकाः ॥

अनध्यायेध्वधीयानो न ते द्यान्ति स्ववेदिकं ।

मृताः स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥

यमः ।

क्षिद्राण्याङ्गर्दिजातीनां अनध्यायान् मनीषिणः ।

क्षिद्रेभ्यः स्रवन्ति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितं ॥

आयुः प्रज्ञा यमून्नेधां कृतमित्यकृतञ्च तन् ।

अनध्यायेयध्वपता तेन ब्रह्म हतन्तथा ॥

मया ।

अनध्यायेध्वध्वयने प्रज्ञामायुः प्रज्ञां स्मिय ।

ब्रह्म वीर्यं श्रियस्तेजो निरुन्तानि यमः स्वय ॥

मन्त्रवीर्यलयभयादिभ्यो ब्रह्मेण हन्ति ५ ।

महाराक्षसां घाति नरत्नं न पुनर्भवेत् ॥

आयुरस्य निरुन्तामि प्रज्ञा मेधा धराभ्यह ।

य उच्छिष्टाः प्रवदन्ति स्वाध्यायान् वायध्वीयने ॥

अष्टमी हस्त्युपाध्यायं श्रियं हन्ति चतुर्दशी ।

हन्ति पञ्चदशी मेधा तस्मात् पर्वणि वर्जयेत् ॥

प्रजापतौ हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्या सुपर्वसु ।

तस्माद्गुर्भार्थकामो वा जेता पर्वसु कीर्तयेत् ॥

मनु ।

अमावास्या शुक्ल हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्दशी ।

अष्टाष्टमौ पौर्णमासौ तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥

गौतम ।

अमावास्यायाश्चाक्षोराश्च ब्रह्म वा यदा हे अमावास्ये तदा ब्रह्म-

मनध्याय ।

शारीर ।

प्रतिपत्तु चतुर्दश्यामष्टम्या पर्वणोर्ध्वयो ।

श्रीऽनध्यायेऽप्य सर्वया आधीयीत कथञ्चन ॥

सत्यन्तरे च ।

श्रीऽनध्याये अथ रात्रावनध्याय एकानध्यायद्युग्मेषु सपररात्रे
नानध्याय अनध्यायद्युग्मात् पूर्वदिनात्पररात्रे चेत्येते ।

पारस्कर* ।

वाते अमावास्यायामिति ।

सर्वानध्याये शुनिग्रमित्यनुष्ठप्तो याज्ञवल्क्य ।

पञ्चदश्या चतुर्दश्या चष्टम्या राक्षसूतके ।

अतुमन्त्रिसु सुक्ता वा आद्विक प्रतिमृष्टा वा ॥

*राक्षसूतके अत्र सूर्योपरागे ।

अथ च त्रिरात्राकालिकाक्षोरावाण विकल्प ।

तथाच मनुः ।

प्रतिगृह्य दिजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।

अथ न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राक्षोरन्यत्र सूतके ॥

यावदेकोद्दिष्टमन्वौ गन्धोक्षेपस्य तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषोदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥

धूप-चन्दन-गन्धादि यावन्तिष्ठति तावदनध्याय, 'केतनं' निम-
ग्नण, एकसुद्दिष्ट एकोद्दिष्टं ।

ब्रह्मः ।

सपाध्याये राजनि च योचिये च मृते ब्रह्मचारिणि चन्द्रा-
कंपोः राजदग्धने ब्रह्मभ्रमपतने आचार्ये च मृते विराचं ।

गीतमः ।

अकालिकनिर्घात-भूकम्प-राजदग्धनोत्कापातेषु चतुस्रिभ्यु स-
त्तास्तमिते अहममध्यायमाहुः ।

'चतुस्रिभ्यु' चतुर्णां वसन्तादीनां स्रिभ्यु प्रतिपत्सु ।

तथाच रामायणे रामं प्रति चतुस्रिदास्यं ।

सा स्वभावेन तन्महती तद्विद्योमाच कविता ।

प्रतिपत्पाठमौलस्य विद्येव तत्तुमात्रता ॥

शोकगौतमः ।

प्रदोषे च अयोदग्धां नाध्येय प्रतिपत्सु च ।

अमानाम्याहृकायुष्ये सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

अमावास्याप्रतिपदि क्षिप्रं विद्या प्रणश्यति ॥

अन्योः सन्धिः 'आन्दिकं', तद्वत् प्रतिपद्य पुनिरग्रमन्थाय इत्यर्थः^(१)

तथाच वशिष्ठः ।

क्षान्तापस्तित्वा भक्ष्या यधान्यच्छादिकं भवेत् ।

प्रतिपद्यमन्थाय. पाष्ठायाः प्राक्षायाः सन्ताः ॥

एतच्चैकोद्दिष्ट्यतिरिक्तविषयं तच्च पूर्वोदाहृतमतवचनेन विरा-
चविधानात् ।

शैतनः ।

आदिनामकालिकं भोक्तृणां प्रतिपत्तीदृशां च अक्षतामन्त्रा-
योगे च ततश्चाकाशिकादीराचवोर्विकल्पः ।

सत्यन्तरे ।

नवभ्रातृभुक्तौ तु अन्नग्रहणपर्यन्तं ।

मतु' ।

प्राणि वा यदि वायाणि चत्किञ्चिच्छादिकं भवेत् ।

तदाक्षभाषणभाष. पाष्ठायाः हि दिजाः सन्ताः ॥

प्राजातयः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।

प्रदोषे च अयोदश्यामष्टकां प्रतिपद्यपि ॥

पुराणात् ।

बेधाक्तामस्तथोदश्यां चतुर्थ्याञ्चैव सर्वदा ।

सप्तम्यान् प्रदोषे तु न सरेवापि कौर्त्तयेत् ॥

(१) अत्रान्दिकशब्दव्याख्यानं पूर्वं आन्दिकशब्दमटितं कश्चित्
पाठः पतिव पतिमाति ।

प्रज्ञापतिः ।

पठौ च दादगौ चैव अर्द्धराशेननाडिकाः ।

प्रदोषे च त्रयोषीत तृतीया नवनाडिकाः ॥

अर्द्धराशयटिकायां नेत्यर्थः । नवनाडिका निग्रायांमिति जीयं ।

‘प्रदोषे’ निग्रायमप्रचरे ।

गौतमः ।

निग्रायां चतुर्मुहूर्तं ।

एतच्च अयोदशीविषयं ।

तथाश्रीगणाः ।

अयोदशी प्रथमाद्यतुर्धामान् नाधीयौतेति ।

दृष्टः ।

प्रदोषपयिभौ यामौ वेदाभ्यासरतो गयेत् ।

यामद्वयं प्रथामस्तु ब्रह्मभ्याय कस्यते ॥

आपस्तम्बः ।

आवृष्ट्यां पौर्णमास्यां अथाधमुपास्तस्य मासप्रदोषे नाधीयौतेति ।

उदयेऽस्तमये वापि सुज्जत्तचयगामि यत् ।

भेदितं तद्दशरत्नं अनध्यायविदोविदुरिति ॥

साम्यविषयमेतत् ।

दिनान्तैकमुहूर्तं या या तिथिः चयगामिनी ।

चिमुहूर्ताधिका स्तेषां या तिथिर्विद्विगामिनी ।

नचनं तिथिवद्ग्राह्यं विपरीतमथोदये ॥

इति नवनात् ।

केचिदाहुः तत्तिद्देशे यावद्भेदितनाडिका ।
 तावदेव लनध्यायोऽत्र तन्मित्रादिनान्तरे ॥
 उपवास प्रतादीनां तिथीनाहुस्तथैव ते ।
 चतुर्थ्या पूर्वरात्रेषु नवनाडिषु दर्शने ॥
 माधेय पूर्वरात्रे स्थात् सप्तमी च चयोदशी ।
 अर्द्धरात्रात्परं स्याच्चेदधेय पूर्वरात्रे ॥

नाधीयौतेत्यनुष्टुप्ता षष्ठ्य ।

अष्टम्या प्रदीप इति ।

पैठौनसि ।

शुक्लचतुर्दश्या सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनघ्यायोऽष्टकावर्जं ।
 पुराणात्)

महानवमी द्वादशी च माघमासस्य सप्तमी ।

अपठन्त तथा कृष्ण ध्रुव विद्या विनाशयेत् ॥

नृसिंहपुराणात् ।

महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि ।

तथाच्यवर्तनीयायां शिष्ये नाध्यापयेद्बुध ।

माघमासे तु सप्तम्या रथास्त्रावान्तु वर्जयेत् ॥

‘महानवमी’ अथयुक्ताहुःपञ्चम । ‘महाद्वादशी’ कार्तिकशुक्लपञ्चम ।
 सत्यन्तरे ।

भाद्रपदे मघा भरण्याोरनघ्याय अत्रवणयोरेकादशी द्वादश्या
 आपाढी-कार्तिकी काल्युनौसमीपस्यद्वितीयासु च अपरपचान्ते
 तथा द्वितीयाया च ।

नाधीयेतेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

कार्तिकी-फाल्गुन्यायादीपौषमाधीप्रवृत्तिविराचमित्यर्थः^(१) ।

अष्टकाग्रप्तेनाष्टकाकर्माद्रभूतसप्तम्बादिचिराचमुपलक्ष्यते ।

अष्टाष्टकां मयान्तामेवागधायनिमित्तामेवाहुः ।

पैठीनधिः ।

प्रौष्ठप्रवृत्तयः कृष्णे भवान्निखोऽष्टका मार्गशिरःप्रवृत्तय इत्येके ।

श्रीमन्नक्षत्र ।

हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपद्यामष्टमौख्यष्टका इत्याद्य ।

मनुः ।

अष्टकासु लक्षोराचमन्तासु च राविषु ।

नारदीये ।

अयने विषुवे चैव अयने धौधने हरेः ।

अनध्यायसु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

मन्वाद्यो युगाद्यश्च तद्विषये दर्शिताः ।

निम्नादयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयं ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत चावन्मोपपदा तिथिः ॥

तत्रा ।

चिता ज्येष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी चिता ।

चतुर्थी दादश्री माघे एताः सोपपदाः ख्यताः ॥

अष्टमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

(१) ईदृशस्याख्यानेन पूर्वमेव गौतमोक्तः पाठः चिन्मिन्नरप्रमादात् पठितः
इत्यनुमीयते ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वभावाद्योत्रिये भूते इति ।

सत्यन्तरे ।

वेदसमापने प्रथमसन्ध्यासु तदहोरात्र परेक्षुरनध्याय , द्वितीया-
दिसन्ध्यासु तु शुभिग्र काण्डोपक्रमणे सामादकस्य कारुषमापने
षापिदकस्य मनुष्यप्रकृतौनाञ्च देवानां यजुर्भुक्त्येकपर्युपितैस्तपुलैरा-
समासेन धानध्यायेन तथौषधिवनस्पतिसूतकस्यैर्यज्ञाणमुपाय कुर्वीत
यस्य बानुवाक्यं कुर्वीत न तदहरधीयीतोपाकरण समापनयोश्च ।

मनु ।

अथाग्रासन्तु कृषेवमुत्सर्गं ह्यन्दर्शं धदि ।

त्रिरमेतु पक्षिणी रात्रि सहापेकमहर्निशम् ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्र चपण सतमिति ॥

अभयतोदिस्या रात्रि पक्षिणी, एतेषा पक्षाणां स्वयद्वायुवा-
रेण व्यवस्था ।

मनु ।

विद्युत्सन्नितवर्षेषु महोष्णानाञ्च तद्वर्षे ।

आकाशिकमनध्यायमेतेषु मसुरप्रवीत् ॥

एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकाशिक निमित्तकालादारभ्य
अपरेद्युर्वाकत् स एव कालस्यावदनध्याय इत्यर्थः । अथ विद्युदादिषु
वर्षाभ्योऽन्यत्र सन्ध्याकालेऽनध्याय ।

प्रदाह स एव ।

एतान्मुदितान् विन्दात् यदा प्रादुष्कृतगन्धिषु ।

तदा विन्दादनध्याय अनृतो चाभ्यदर्शने ॥

‘प्रादुष्करणं’ विहरणं, तेन न सन्ध्याकासलक्षणा ।

आकासिकेत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

स्तनयिद्वर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निषु उक्तायां च सर्वदाकाशिक
एवानध्यायः ।

यदाहापस्तम् ।

उक्तायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकाशिकः ।

मनुः ।

चौरैरुपद्रुते यामे मघाचे चाग्निकारिते ।

आकाशिकगमन्याय विद्यासर्वानुवृत्तेषु च ॥

‘अनुवृत्तेषु’ दधिरवर्षेषु ।

यथाह वसिष्ठः ।

दिक्पर्वतामां दाहास्त्रेदभङ्गप्रपातेषूपल-दधिर-पांशुवर्षाका-
शिकः । एतत् प्रवक्ष्यामि विषयम् ।

याद्यवत्तत्रचनन्ताकाशिकानध्यायप्रतिपादकमन्यर्पाशुविषयं ।

स्तनयनरे ।

अग्न्युत्पाते आकाशगृह्यौ आकाशिकोऽनध्यायः ।

प्रह्लादः ।

मिथ्यात-भूमिवेगोक्तापात-दिग्दाह-पांशु-श्रीक्षित-मांसाग्नि-
क-सदधिल्लज-चौरवर्षेषु खल्यवन कलाभञ्जनाकुट्टवान्नाश्रमदु खप्रद
मनेष्वेकोदिएस्तकस्तकेभ्याश्च प्रायश्चित्त कृत्वा नाह्मगमनेत्यादीनि
दन्धानुप्राण्याधीयीन् ।

विद्युदादिचययोगपक्षे तु अहमनध्यायः ।

नथाच विराचमित्यनुवृत्तौ गौतम ।

यद्यविद्युत्स्रगविद्युसन्निपात इति ।

एतद्वर्षाकालादन्यत्र ।

यदाहापस्तम् ।

विद्युत्स्रगयितुवृष्टिष्वपत्तौ यत्र सन्निपातेषु अथमनध्याय
यान्द्रूमिर्मुदनेत्येके^(१) एकेन द्वाभ्या चैतेषामाकाशम् ।

अत्र भरदाजोऽपि ।

अमृतापाते पाशुवर्षे घातेऽन्यथान भवेत् ।

आकाशिक विराचन्तु सविद्युत्स्रगयितुष्वे ॥

पैठीनसि ।

एकादशाच भुक्त्वा राजाविश्रम्यतुर्दृष्ट्वा ब्रह्मपतनादाचार्यमरणात्
सूर्याचक्रमशोऽपपन्नवाक्तेतुर्दर्शनं निर्धातुं भूमिचक्रमोदसेष्वेकस्मिन्
चिरात् । औचिकमरणे सम्ध्यास्तमिते करकापतने नीलसोहित
प्रादुर्भावे च ।

यदा ■ वर्षास्तेव सम्ध्याया विद्युत्स्रगयितुस्तदा सम्बोतिर-
नध्याय ।

नथाच भट्टः ।

प्रादुर्भूतेष्वयिषु तु विद्युत्स्रगयितुस्तमिते ।

सम्बोति स्थादनध्याय शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

प्रातः सम्ध्याया निमित्तोत्पादे सम्बोतिर्वाक्पूर्वज्ञावदेवानध्या-

योदिवैवेत्यर्थः । अपरस्यां तु यावन्नचचाणि तानदेव । 'शेषे' पृष्टौ,
यथा दिवानध्यायकथा रात्रौपौत्यर्थः ।

शरीतः क्षणिते विधेयमाह ।

सायंसन्ध्याक्षणिते रात्रौ नाधीयीत्, प्रातःसन्ध्याक्षणिते
सहोरात्रम् ।

आपस्तम्बः ।

सन्धौ घनक्षणिते रात्रौ सप्रपर्यन्तं विद्युत्पक्षि यावता वा
हृष्या रोहिषो वा सर्पते शम्पाशमादिजानीयादितस्मिन् काले
विद्योतमानायां सप्रदीपमहरनध्यायोऽङ्गोऽपररात्रे क्षनद्यिज्जुना-
चादित्येके गवाक्षारोधा इति ।

'सन्धौ' सहोरात्रमभिलक्षितकाले, 'घनक्षणिते' सेषधाने,
रात्रिमग्नरा नाधीयीत् 'सप्रपर्यन्तं' सप्रान्तं यावत्, अन्येद्युस्-
त्वानादित्यर्थः । 'उपक्षि' उपत्यपररात्रे, 'विद्योतमानायां विद्युतिः',
अपवा शम्पाख्यप्रासपरिमिते देशे स्थिता गौः कृष्या लोचिता वा
सर्पते यदा तदा प्रदीपमहितमहरनध्यायोऽङ्गोऽपररात्रे क्षनद्यिज्जुना
गर्जितेन निमित्तेन सप्रदीपमहरनध्याय इत्यर्थः (१) ।

निर्घातादिषु वर्षास्त्राकाशिकौऽनध्यायो मनुनीतः ।

निर्घाति भूमिफलने ज्योतिषां चोपमर्जने ।

एतानाकाशिकान् विन्धादग्निध्यायान्तावपि ॥

(१) आपस्तम्बस्यादृष्टं यावत् तद्वाक्ष्यापठञ्च आदर्शानुसृत्य यत्र
सुनिद्रं, यस्मिन् न सप्यन् परिश्रज्जलेन प्रतिभाति ।

‘निघांत आन्तरिधोर्ध्वनिविशेष, ‘व्योतिषामुपसर्जन’ सूर्या-
पङ्क्रमसो परिबेध, यत्पुद्गादि वा ।

याजवल्क्य ।

अनघायनितनिघातभूकमोल्कानिपातने ।

अमाथ वेद शुनिग्रमारण्यकसधीत्य च ॥

‘शुनिग्र’ अहोरात्र । ततश्चाकाशिकाहोरात्रयोरप्य विकल्प ।

यस्तु मधुवचन ।

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।

अनघायस्त्रिराचन्त भूमिकल्पे तथैवच ॥ इति ।

तदुल्का-विद्युतो वृक्षभावे वेदितव्य, उल्का-विद्युत्समावे चिराचं,
“कर्णध्वजनिघे रात्रौ दिवा पाशसमूहने । एतौ बर्ध्वावनधायावधा-
यशा प्रचक्षते” ॥ कर्णमन्तरेण अवशावत्त्वादतिग्रहोऽप्य विवक्षित,
दिश वातसमूहन इति वा पाठः ।

प्राज्ञवल्क्य ।

अह प्रेत्येवमन्वाय श्रियन्निगुह बन्धुपु ।

गुरुराचार्येण मुख्यं तत्र द्वाष्टविधानात्, ‘चिराचमाङ्ग-
राग्रौच आचार्यं शब्दिते सति’ । बन्धवोचासपिण्डा याज्ञा सपिण्डेषु
द्वाष्टविधानात् ।

श्रियन्निगादिषु वशिष्ठेनाहोरात्रमुक्त ।

आचार्येषुश्रियभार्यास्त्रहोरात्रमृत्निगयोनिममङ्गेषु ।

‘श्रयोनिममङ्गा मातुलादयः ।

अहोरात्रमित्यनुवृत्तौ गोभिल ।

ममह्वारिणि प्रेते प्रेते भूमिपताविनि ।

स्वत्यन्तरे शवानुगमनपरिचरणेषु शरीरशवदर्शने चाक्षोरात्रं ।
यसः ।

न गर्जिते नास्तमिते तथा चटचटाधिते ।

न चन्द्रार्कौपराने तु न राजव्यसने तथा ।

समानविद्ये च मृते तथा ममह्वारिणि ॥

यादीनामध्योऽमध्यमसनेन गौतमीनानध्ययनमुक्तं ।

अन्तरा गमने पुनश्चपदं नकुलसर्प-मण्डूक-मार्जारानां अह-
मुपवासो विप्रस्य प्राणाद्यामो हतप्राणं चेतरेषां शृङ्गानाध्ययने
चैत्र घेन केनचिदन्तरा गमने हते उपपदं कार्यं ।

‘उपपदं’ याणिना याणिमुपसंस्तुत्यादिना यत्प्रत्यहं विहितं
पुनस्तदेव कार्यं, याद्यन्तरागमने शिथोपाध्याययोऽहमुपवासः
सहवासौ भङ्गोऽपि चिरापमेव ।

तथाच शरीतः ।

श्व-गोमायु-मार्जार-सर्प-नकुल मूयिकारुहकावेतेषामेवाधीत्या-
नामान्तरा गमने चिराच्छुपवासः अहस्य विनिवहेदित्युक्तत्वात् ।
तथाच अहमनध्यायः ।

अहमुपवासासमर्थं तु वसिष्ठ आह ।

मार्जार-नकुल-व्याघ्राणां लक्षोराचमन्नामोजनमिति प्रकृत उप-
वासः मार्जारान्तरगमने एतं प्राञ्च अहमुपवसेत् ।

आपस्तम्बः चापह्लादिकवाये षष्ठाधमनध्वनमाह ।

चण्डाल-रूपाक-प्राञ्च च षष्ठासामान् अनध्याय इत्यनुवर्त्तते ।

हस्तिव्याघ्रयोस्त्वन्तरा गमने संवत्सरमनध्याय इत्याह स एव ।

यदि हस्ती संवत्सरो व्याघ्रस्तथैव च ।

याज्ञवल्क्यः ।

पक्षादिगमनेगाहोरात्रमनध्यायनमाह ।

यशु-मण्डूक-नकुल-शार्ङ्गि मार्जार-मूषकैः ।

हस्तेऽन्तरे लक्षोरात्रं शक्रपाते तथोष्ट्रये ॥

शक्रपातोऽष्ट्रयकालस्य पूर्वं दर्शितः ।

पुराणात् ।

मासि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिप्रवर्त्तनं ।

उत्थापनं प्रसिद्धं यत् तदानध्याय उच्यते ॥

मनुः ।

यशु-मण्डूक-मार्जार-श-सर्प-नकुलासुभिः ।

अन्तरा गमने विश्वाद्मन्यायमहर्निशं ॥

अग्ने लाङ्गः ।

काकोलूक-कुङ्कुट-मूषक-मण्डूकाश्चन्तरागमने यति दिनद्वितयं
दिनान्ते रात्रौ चेद्रात्र्यन्तमनध्यायः । शूद्र-मूषक-सर्प-नकुलादौ

अहोरात्रं श-मार्जारयोश्च, प्रथमाध्ययने तु श-नकुल-सर्प-मण्डूक-
मार्जाराणां अष्टमुपवासो विप्रवासश्च । शरशुमार्जार-सर्प-नकुल-

पञ्चमजात्यादौ चिरात्रं । श्वर-वाराहोद्यादिचण्डालादिधूम्रिकोद-
क्योत्सवादौ मासं । अवि-गनयाजादिव्याघ्र-नाखिकादौ चिमासं ।

गज-गण्ड-श्वरश-सिंह-व्याघ्र-महापापि-रुतप्रावेक्षणमनध्यायः, स्वा-
ध्यायस्य प्रवचने प्रवर्त्तमानेऽन्तरा गतौ आधि-व्याधि-मृत्यु-विप्र-

पापानि शुद्ध-प्रिययोः ।

सत्यनारे ।

सर्वकुलितगन्धे च परिष्ठाते सभासु च ।
अभ्यङ्गे स्नानकासे च महावेदेऽतिकल्पने ॥
गो-विप्ररोधने सर्वराष्ट्रेषु आहुपङ्क्तिषु ।
शास्त्रसल्ल मधूकस्य कोविदार-कपित्वयोः ।
स्नेहातकस्य 'आथापासे'ति तात्कालिकान्विदुः ॥

आश्वत्थः ।

श-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-बाणार्त्तनिस्त्रये ।
अमेघप्रवश्रुद्धान्यश्रुतानप्रतिताम्बिके ॥
दिग्ने शुभावात्मनि च विद्युत्क्षानितमंशवे ।
शुक्लार्द्रपाणिरभोऽन्तरर्द्धराचेऽतिमारुते ॥
पाश्र्ववर्षे दिग्भा दाहे सन्धानीहारभीतिषु ।
भावन' पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोष्ट-धाम-हस्त-नौ-दृष्टेरिषरोहणे ।
अत्रचिद्गन्धायामेतांसात्कालिकाम् विदुः ॥

आदीनां शब्दे व्युत्पाद्ये तात्कालिकमन्याय, 'क्रोष्टा' गोमायुः,
सामशब्दे तु अग्न्यभ्युपरोधनाय ।

यदाह यम ।

सामशब्देनर्ग-यजुषौ मारुते वाति धापति ।

मत्सरपि ।

सामध्वनौ अग्न्यजुषौ नाधीयीत कदाचन ।

अत्र हेतुमाह ।

अग्नेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुष ।

सामवेद सप्त विद्यस्तस्मात्तस्मात्तुविर्ध्वनि ॥

अद्विरा ।

अग्निगानिकाना देवाना सामवेदेन नित्यम् ।

क्रियते यजन यस्मात् तस्मात् तस्मात्तुविर्ध्वनि ॥

अर्थवादमाचमेतत् ।

तदाह स एव ।

यस्मात् ध्वनिरूर्ध्वोऽप सुस्वार्थो भव विद्यते ।

तस्य तस्माद्विदानमात्र प्रोक्तमिदमर्थवादेन निदान प्रतिषेध-
निमित्तमात्र ।

एवमृगादिनिस्त्रिने साखाममध्याय ।

तथाचापस्तम् ।

शाखान्तरध्वनौ च साखाममध्याय ।

‘वाण’ वीणाविशेष । ‘आर्त्त’ दुःखित ।

मनुरपि ।

नीहारे वाणशब्दे च मध्ययोरुभयोरपि ।

‘नीहारे’ धूमिकाया ।

गौतम ।

वाण भेदी सदृक्-गर्दत्तशब्देषु ।

‘गर्द’ शकट ।

अनध्यायानुवृत्तौ बौधायन ।

मृत्यु-मोत-वादिच-सदितशब्देषु तावन्त कालमार्त्तं च ।

शरेभिल ।

मौत-वादिचसदितानि वा तेषु तत्तत्काल ।

आपस्तम्ब ।

स-गर्दभभादा आसाहक-दन्ति-काकोलूकशब्दाः पृथुवादिच-
शब्दा रोदन-मौतमामशब्दाश्च एतेषु तत्कालमनन्थाय ।

अमेधादीना 'अन्तिके' समीपे, 'अन्त्या' शूद्रनिष्ठता ।

विष्णुरपि ।

न शूद्र-पतितयो समीपे न देवायतने श्मशाने चतुष्पथे शूची-
द्वकान्ते पीठोपहतपादोन्माचान्तो न विरक्तोनाञ्जीर्णः ।

प्रचेता ।

चतुष्पथ-महापथसकमौद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

मनु ।

नाधीयीत श्मशानान्ते यामान्ते गोमयेऽपि च ।

वसिष्ठा मेधुन वास आह्निक प्रतिगृह्य च ॥

'श्वन्त' समीप, 'मेधुन वास' येन सह मेधुनमाचरित
तदास परिधयेत्यर्थः, एतदनिर्णितावासोविषयः ।

अतएव धर्म ।

वासस्यपि ह्यनिर्णिक्ते मेधुनाचरिते सदा ।

वसिष्ठ ।

मेधुनव्यपेताया अघ्याया वाससा मेधुनव्यपेतेनानिर्णिक्तेन यामा-
न्तरे कर्दितस्त कर्दिते लक्षोत्तरमनन्थाय ।

गौतम ।

सकलोपाहित-वेदसमाप्ति-च्छर्द्दि-श्राद्ध-मनुष्ययज्ञ-भोजनेष्वहो
रात्र । अन्त्युत्पात 'उपाहित', 'मनुष्ययज्ञ' श्राद्धादिनिमित्त याम-
भोजन । मनुष्यप्रभृतैर्नाम्न भुक्तौ चाहोरात्र स्नानान्तमित्येके ।

एत प्राग्व वाधीयीतेत्यारूपसूत्रम् ।

छर्द्दं धिना स्नानान्ते सर्पिर्वा प्राग्व ।

'स्नानान्ते' ओदयादित्यर्थः ।

मनु ।

नित्यानध्याय एव स्नादयामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामाना पूतिगन्धेषु सवेत ॥

ये गृध्रीतविघातो धर्मनैपुण्यकामा, इतरे विसानैपुण्यकामा
तेषां ग्रामेऽध्ययन विरुद्धम् ।

अतएव वसिष्ठः ।

नगरे तु काम मोमयपर्युक्षिते परिलिखिते वेति ।

अतएव भट्टुराह ।

अन्तर्गतशयै शयै वृषलस्य च वसिधौ ।

अनध्यायोक्त्यमाने समवाये जनस्य च ॥

'वृषल' अवाधार्मिक "न गृध्रजनसन्निधाविति गृध्रसन्निधा-
नेऽध्ययनस्य तेनैव निषिद्धत्वात् ।

वसिष्ठोऽपि ।

मन्यास्त्राग्रौचे दिवाकीर्त्यन्त इति ।

'दिवाकीर्त्यन्ते' चाष्टालयामे नाधीयीतेत्यर्थः ।

गौतमः ।

नित्यमेवे नगरे ।

प्रचेताः ।

चतुर्विंश-महापथेषु राजोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत ।

गौतमः ।

श्रमज्ञान-पाग-महापथाग्रौवेधिति ।

स्रग्गाने तु विज्ञेयमाहापथम् ।

यद्यने सर्वतः श्रमामावाद्गामेष्वप्यवसिते शेषे वा शान-
ध्यायोऽप्यने त्वत्तन्निवे देवे नधीयीत । श्रमामवत् चतु-
पतितौ श्रमनागार इत्येके । श्रमामान्तु प्रेक्षण-प्रतिप्रेक्षणयो-
रेवामध्यायः । तथान्यस्यां स्त्रियां वर्षव्यतिक्रान्तायां मैद्युने विद्युत्-
भ्रमन्तमित्येव ।

न वृक्षयो न तीर्थयो नाशु नौषु समास च ।

वृक्षकीर्णमध्ये च नधीयीत कदाचन ॥

श्रद्धः ।

नाधीयीताभियुक्तोऽपि श्रमगो न च भोगतः ।

देवाद्यतन-वन्मौक्त-श्रमज्ञान-वमसक्षिधौ ॥

भट्टः ।

नाधीयीताश्चमाहूदो न वृक्षं न च वृक्षिनं ।

न नाव ॥ खर नोड नेरिणस्थोन यानमः ॥

श्रमज्ञान प्रौढपादस्य कृत्वा चैवावधविशकां ।

नाधीयीतामिषश्रग्धा सूतकायाद्यमेव च ॥

न विवादे न कलहे न सेनार्या न छद्मरे ।

न सुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमिषा न सूतके ॥

'रिण' कपर । 'शौढपाद' अवसथिका-जान्वोर्मेधस्य च
सखादिना वेष्टन । 'सुक्तमात्रे' यावदार्द्रपाणिरिगिर्य ।

उदके तु न धर्मार्थं अपनिषेध किं नहि अपूर्वग्रहणार्थं, एते
तादृशार्थाः, नान्येधनध्यायेषु मानसाभ्युज्जेति कश्चित् । अपरे तु
मानसमन्विच्छति ।

तथाच बोधायन ।

अन्येषु शान्तोत्पातेष्वनध्यायोऽन्वयः मानसात् ।

'मानस' विज्ञान-मरणयोरनवधाय ।

ननु ।

उदके मध्वराधौ च विष्णुर्धौ परिवर्जयेत् ।

उच्छिष्ट आहृतुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

गौतम ।

ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य च उत्सवे उपनयनादूर्ध्वं
भोजनादहोरात्रमनध्याय ।

'प्राधीतस्य' अक्षयने प्रथमं प्रवृत्तस्य, भोजनादूर्ध्वमनुत्सवेऽपि
पूर्ववदध्याय ।

सत्यन्तरे ।

शोभनशृङ्गे शोभनदिवसे वानध्याय विवाह-भौञ्जीवन्धन-
प्रतिष्ठोद्यापनादिषु सार्जनममार्हं शयिष्ठं सगोत्राणामनध्याय ।
यज्ञे चातुर्वन्धात् अलिङ्गामाचार्यापाञ्च ।

मनुः ।

प्रांशुर्वर्षे दिग्मां द्वाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्व-खरोष्ठे च रुचति पङ्क्तौ च न पठेत् दिग्मः ॥

यमः ।

शिवास्त तथा श्रुत्वा सन्ध्ययौर्न दिगोत्तम ।
नापरगच्छे न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ॥
शिष्टे च गृहमागते तदनुज्ञावधिरनव्याय* ।
तथाच यमः ।

आगतस्यातिषिं दृष्ट्वा नाधीयीतेव मुद्धिमन् ।
अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्त्येव तद् मयदत्तः ॥

मनुः ।

अतिविज्ञानमुज्ञाय स्मरुते वाति वायति ।
रूधिरे च युते गावात् शस्त्रेण च परिहृते ॥
ब्राह्मणगमनेऽर्थादौनि दत्त्वाभ्यनुज्ञायाधीयीरन् ।
आपमृत्युम् ।

ब्रह्म धोषमाशौ मन्त्रवदामपेक्षन् मन्त्रावितुं सद्यतोऽप्येतुप्रां-
छणान् मन्त्रायतया मन्त्रापेक्ष सन्त्राधिना ब्राह्मणे नैव मन्त्रा-
याधीयीत, तथा ओषध्याध्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानोवातु-
ज्ञायाधीयीताप्यापयेदा बुरसस्मिधो वाधीचि भो इत्युक्तोऽधीयी-
ताप्यापयेदोभयतः उपसर्गदणमधिजिगांसमानकाधीत्य वाधीया-
नेषु या यजन्वीयपेयादेनमेव शब्दमुज्ज्ञाधीयीत ।

तपानृतावभृद्भोगेऽप्यनथावमाह ।

शौतमः ।

अध्वदर्शने चापत्ताविति ।

‘अध्वं’ जलधरोमेधः ।

यमः ।

शेभ्रातकस्य द्वायार्थां शास्त्रत्वेर्नभुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः ॥

यत्तु मनुनोक्तं ।

क्षात्रेयं वर्जयेदित्यमनधाधौ प्रचक्षतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाग्निद्विमात्मानश्चाग्निं द्विजं ॥ इति ।

तद्वद्व्याजप्राप्यप्रविषयं ।

तथाच ब्रह्मयज्ञं प्रकृत्य तैत्तिरीयकाः समाममन्ति ।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य दावनधाधौ यदात्माऽग्निं द्विजं-
इति ।

अतएव मतुरपि ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्थिके ।

मातुरोधोऽह्यनधाधौ होममन्त्रेषु चैव हि ॥

‘वेदोपकरणानि’ श्रद्धानि, ‘नैत्थिस्वाध्याय’ ब्रह्मयज्ञसमन्वयो,
होममन्त्रप्रवर्णनं बलियज्ञादिमन्त्राणामप्युपपन्नं ।

नैत्थिके नाह्यनधाधौ ब्रह्मयज्ञस्तु तत् स्यात् ।

ब्रह्माहुतिरिति पुण्यमनधाधौवपट्टतः ।

अपूर्वसहस्राणि वानधाधौ न तु कर्मणि ॥

प्रयोगशौनकोऽपि ।

नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।

नानध्यायोमवेदेन यक्षणे चाह यो स्मृतः^(१) ॥ इति ।

पुराणात् ।

श्रियोऽध्ययनञ्च सुर्वन्नध्यायान् विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्चापि सुर्वन् अनध्यायान् विवर्जयेत् ॥

मनु ।

इमास्तत्त्वमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्वाण श्रियाणा विधिपूर्वकः ॥

तथा ।

मणव्यादतीनाञ्च भाविष्या शिरस मदा ।

नित्ये नैमित्तिके कार्ये ऋते यज्ञे क्रतौ तथा ॥

प्रकृते कामकार्ये च नानध्याया स्मृतास्तथा ।

देवतार्पणमन्त्राणां नानध्याय स्मृतस्तथा ॥

तथा ।

चतुर्दशष्टमी-पर्व-प्रतिपत्स्तेव सर्वदा ।

दुर्मधमाग्नध्यायस्त्वनारा गमनैषु च ।

तत्र विसृतिशौचाना वज्रवेदप्रपाठिनां ॥

चतुर्दशष्टमी-पर्व-प्रतिपदजितेषु च ।

वेदाङ्ग-ध्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि आभ्यसेत् ॥

गोतम ।

प्रतिविद्य छातस्वमामनन्ति तथा चतुष्पथे भोजनोत्तरकाल

(१) "यक्षणे चाह यो स्मृतः" इत्यत्र याठ न खगोलीनो विभाति ।

छन्दोगानामनघ्याय, तथाच प्राग्योजनीयान् प्रादादधीयारण्य-
गेयानि ।

आपान्तम् ।

यथोक्तमन्यदन्तपरिषत्सुपि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-
लविद्याविष्णुसदसीद्देमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे कालनिर्णये अनघ्यायकालनिर्णय ।

अथ केशान्तकर्मकालः ।

तत्र याज्ञवल्क्य ।

केशान्तश्चैव षोडशे ।

‘केशान्त’ गोदानाख्य कर्म, एतच्च ब्राह्मणविषय ।

यदाह मनु ।

केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्त्यन्धोर्दोविज्ञे वैश्यस्य ह्यधिके तत ॥

श्रौति शास्त्रे ।

घान्त्युक्ताणि चौर्येण भानि तान्मेव चूडाकरणे ।

सपत्न्यमे गोदाने केशान्ते च शस्त्रानि ॥

इति केशान्तकर्मकालः ।

अथ ब्रह्मचर्यकालविधिः ।

तत्रापस्तम्ब ।

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवाचोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पादो-
गमर्हन् विभिर्वा द्वादशावराह्यं न ब्रह्मचारिणोवरोपवाचोऽस्ति ।

त्रिभि पादैश्च द्वादशवर्षाण्यौत्तर्यं, एतच्चाग्रकविषय ।

यदाह देवस्य ।

अत परमष्टाचत्वारिंशद्वर्षिकी वेदव्रतचर्याभातिष्ठेत् अग्रकयेत्
षट्त्रिंशद्वर्षिकी चतुर्विंशतिवर्षिकी चेति ।

एतन्नतिवेदविषय ।

यदाह यम ।

षष्ठेद्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वः ।

यद्विंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं कृतं चरेत् ॥

बौधायनोऽपि ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यमाचरेत्, चतुर्विंशति द्वादश वा प्रतिवेदं संवत्सराहुं वा प्रतिपद्यद्वा जीवितस्याप्तिरत्वात्
हृष्यतेऽग्रेऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः ।

पैतृनीनसि ।

द्वादशवर्षांशेकवेदे ब्रह्मचर्याच्चरेत् प्रतिद्वादशं वा सर्वेषु पक्ष-
णान्ते वा ।

ग्रह-लिखितौ ।

द्वादश द्वादशवर्षाणि वा प्रतिवेदं यावद्वयस्य ॥ वेदस्य
तावत् ब्रह्मचर्यमाचरेत् ।

मनुः ।

उद्विंशद्वाब्दिकं चर्यं मुरौ वैविद्यकं मतम् ।

तदहं पादिकं वापि ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

अस्यार्थः ।

वैविद्या अग्रजुःशामास्यावेदचर्यविषयं, तत् उद्विंशद्वाब्दिकं
कार्यमेव प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्युक्तं भवति, अर्द्धिकपक्षे
प्रतिवेदं पञ्चवर्षाणि, पादिकपक्षे तु चोत्थेव ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पक्ष वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके ।

इति ब्रह्मचर्यकालनिर्णयः ।

अथ समावर्तनकालः ।

तत्र दत्त ।

स्त्रीकरोति यदा वेद धत्ते वेदप्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्प्रातस्तन पश्चाद्गृही भवेत् ॥

वेदस्त्रीकरण वेदार्थविचारस्याप्युपलक्षणम् ।

तथाच सत्यन्तरे ।

वेदमधीत्य च्छन्दोविषयानर्थान् बुद्ध्वा चायात् ।

तथाच व्यास ।

न वेदपाठमात्रेण सन्तोष कारयेद्गुरुः ।

पाठमात्रावसानम् पठे गौरिव बीदति ॥

यथा पशुभारहारी न तस्य स्रमते फलम् ।

दिग्गदादर्पणमिच्छते न वेदपद्यमनुते ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

अज्ञानतोऽयं तत्सर्वं तुषाणा कण्ठन वषा ॥

योऽधीत्य वेदविदिप्रो वेदार्थे न विचारयेत् ।

न शान्धय पशुसम^(१) पाप्मता न प्रयत्नते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिममे रतः ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति ब्रह्मानुष्ठानचिह्नितः ।

श्रुतहीनधनं सोऽपि यन्नेदाशुचं तद्भवेत् ॥

तथा ।

ज्ञानं कथं च ययुक् यद्भूया कथितं यथा ।

अधीतं श्रुतधन्युक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलं ॥

पाठमात्रतान्वित्यं विद्यार्थीशार्थवर्जितान् ।

पशुनिव च तान्प्राप्तो वाक्प्राप्तेष्वपि मार्चयेत् ॥

अक्षपादमथधीत्यान्तर्यामितस्तु तदर्चयित्वा ।

सम्पन्नानि भवेद्य समावर्तनमर्हति ॥

एतत्समर्चविषयं एकैकसमाप्तावपि खानविधानात् ।

तत्र हारीतः ।

अथः स्नातका भवन्ति विद्याध्यातव्यो व्रतध्यातव्यो विद्या-व्रतध्या-
तकचेति ।

यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्याध्यातकः, यस्तु
असमाप्य व्रतानि असमाप्य वेदं स व्रतध्यातकः, यः पुनरभयं समाप्य ॥
विद्या-व्रतध्यातकः ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्थायीत तदनुग्रहा ।

वेदं व्रतानि वा पारं गीत्वा ह्यभयमेव वा ॥

आपस्तम्बेद्ययाज्ञवल्क्ये(१) तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिभाषेन
विद्याव्रतेन चेत्येके, आधानाद्युपरिश्रामाच्छिष्यवत्समुदकमुपसृज्य-
नम्रिपक्षटद्विरस्त्रायोगस्थानाद्यतिकः संवत्सरमेतद्व्रतस्यरेण एतदष्ट-
चत्वारिंशत्स्थितमित्याचक्षते ।

आसः ।

गुरुश्रुत्यया विद्यां समाप्य विधिना विज्ञः ।

(१) पाठोऽयं न सन्तीचीनो विभाति ।

ध्यायीत तदनुज्ञातो दत्तासौ दक्षिणां हि मां ॥

गौतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्यः ह्यानुज्ञातस्य ध्यामिति ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन चेतुना 'निमग्न्यः' प्रष्टव्यः, कौड्यस्तुभन्दातयः
इति वृष्टः स खलु यं ब्रूयान्तमर्थमाचार्याय दत्त्वा स्वाद्यादशक्तौ तद-
नुज्ञया वेत्त्यर्थः ।

बुधोऽपि ।

गुरुणानुज्ञातः स्वाद्यादिति ।

इति समावर्तनकाण्डः ।

अथाश्रमकालनिर्णयः ।

तत्र ।

चतुर्णामाश्रमाणां समुच्चयो विकल्पश्च तत्र समुच्चयं प्रकृत्य मसुराह ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ वृद्धाश्रमः ।

एते गृहस्थप्रभवास्तारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि कमप्रयेते यथाशास्त्रनिषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमाप्नोति ॥

'गृहस्थप्रभवाः' तदुपजीविनः । 'कमप्र इति प्रातिलोम्यं' निषिद्धं ।

तथाच दृष्टः ।

यथाश्रमानुलोभ्यन्तु प्रातिलोम्यश्च विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापहृत्तमः ॥

यो गृहस्थप्रभवायाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।

न यतिर्न वनस्त्वय सर्वाश्रमविधर्जितः ॥

तेन मृतभार्गवेष पुनर्विवाहासामर्थ्येऽपि न ब्रह्मचारिणा भावं,
तत्र च ब्रह्मचारि-ग्रहाश्रमशब्दावुत्तरोत्तराश्रमिणः पूर्वपूर्वाश्रमाना-
श्रयणप्रतिपादनपरैः, अन्यथा “भातिस्तोमं न विद्यते” इति ग्रहण-
मविवर्चितं स्यात् ।

कूर्मपुराणे ।

ब्रह्मचारी ग्रहस्त्वय वानप्रस्थोऽप्यतिलया ।

कमेणैवाश्रमा शोकाः कारणादप्यथा भवेत् ॥

वानप्रस्थाश्रमद्वन्ता न ग्रह प्रविष्टेऽप्युनः ।

न सन्वासी वने वास ब्रह्मचर्यान् साधकः ॥

पुराणात् ।

ब्रह्मचारी ग्रहस्त्वय वानप्रस्थस्य भिन्नकः ।

अममनो दिजातेन भागा, पुनः सुवर्त्मना ॥

आपस्तम्ब ।

षडार आश्रमा गार्हपत्याचार्य्यकुम्भवासः सन्वासीवानप्रस्थमिति ।

तेषु सर्वेषु यद्योषदेप्रमत्तप्रवर्त्तमान आश्रमं गच्छति, तेषु सर्वेषु
वर्त्तमान इति समुच्चयोद्दिशितः ।

जावालन्मुनिश्च यत्तुर्षा ययाषा द्वयोर्वै समुच्चय इत्याह ।

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य ग्रही भवेत् ग्रही भूता वनी भवेदनी

भूता प्रमत्तश्चदि बेतरया ब्रह्मचर्यादेव प्रमत्तेद्ग्रहादा वनादेति ।

समुच्चये कालविशेषाकाङ्क्षाप्राप्ताह मत् ।

चतुर्थमाधुषोभागमुपिना स्वगुरोर्दिश ।

द्वितीयमायुषोभागं कृतदारोवसेदृष्टहे ॥

वनेषु च विद्वत्त्रैव तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्याज्या सङ्गान् परिमृजेत् ॥

“शतायुर्वै सुख्य इति श्रुत्याभिहितमायुषश्चतुर्थोभागः पञ्चवि-
ंशतिवर्षाणि ।

गौतमस्तु विकल्पमाह ।

तस्याश्रमविकल्पमेके भुवते ।

अथन्तु विकल्पोऽत्रतत्पर्यायमन्यतिरिक्तविषयः ।

वसिष्ठः ।

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारी गृहस्थोवाणप्रस्थः परिव्राजकक्षीपां
वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा विधीर्षमृच्छार्थमिच्छेत्तमापिमेत् ।

वेदान् वेदौ वेति पक्षौ फलभूयस्त्वमभिमेत्य, वेदमधीत्यावि-
मुक्तब्रह्मार्थलोपानाश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तं ‘आविमेत्’ आश्रयेत्तत्रैव
निष्ठां प्राप्तादित्यर्थः ।

वामनपुराणे ।

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपालं कुर्यात्तत्परिग्रहम् ।

ब्रह्मार्चयेत् वा कालं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैष्णवलोकाय भवेत्परिमादय वेच्छया ।

गुरुवे तु वरं दत्त्वा प्राप्तादनुर्वन्मुदितः ।

गृहं वनं वोपवसेद्भवेदापि दिव्योत्तमः ॥

उग्रणा ।

आचार्येणाभ्यनुष्ठानशुद्धिर्गोमेकमाश्रमः ।

आ विमोकाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥
 अथश्च विकल्पः समुच्चयानुष्ठानरहितानां वेदितव्यः ।
 इत्याश्रमकालनिर्णयः ।

अथोदाहरणविकल्पः ।

तत्र दृष्टव्यमिति ।

वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोऽमुतमतः ।
 समामासुददेत्यर्धो ध्याः-श्रील-वयो-मुषैः ॥
 वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाकर्म ।
 अविमुक्तमद्वैतार्थो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥
 गृहं वा समतुष्टाय प्रदाय गृहदक्षिणां ।
 वृद्ध्यानाहरेहारान् मातापित्र्यमते स्मितः ॥
 वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।
 अविश्रीर्षमद्वैतार्थो दारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

अथ वैदिकानन्तरं ब्रह्म-लिखितौ ।

अथानुज्ञातो मुञ्जाद्युपनयनं कृत्वा सर्वेषां परिणीय ब्राह्मादि-
 नोदाहेन ।

दृष्टः ।

स्त्रीकरोति यदा वेदांश्चरेदेदमतानि च ।
 ब्रह्मचारौ भवेत्तावदूर्ध्वं ध्यातोऽर्च्यौ भवेत् ॥
 अमधीत्य दिजेवेदान् ध्यान्वोदाह्य यथा तथा ।
 अधीते ब्रह्मचर्यस्य भाग्यं वेदं गुरोर्गृहे ॥

युग्मेऽन्दे ममदा विद्या-धर्म-कामायुषां मदा ।
 भर्तुरिष्टाभवत्योजे वर्षे कन्या त्वसंग्रयम् ॥
 माघमासे भवेद्गुदा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
 फाल्गुनोदा भवेत्साध्वी वैशाखे पुत्रिणी भवेत् ॥
 धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत् ।
 देवपूजार्ता गित्यं माघे श्यात् सोमदेवते ॥
 उक्तवर्जितेभ्येषु माघेषु प्राप्नुयाद्यदि ।
 विवाह कन्यका सा श्यात् सुत-श्रीलार्थवर्जिता ॥
 शितपक्षे तु यमशा प्रकाशयति सा कुलम् ।
 कन्योदा लभिताये च अग्रेवे चेन्निर्गन्ता^(१) ॥

तथा ।

शुक्लपक्षं प्राग्वन्ति विशेषेणोत्तरायणं ।

वशिष्टः ।

श्रापूर्यमाणपक्षे तु विवाहो ज्ञाह्यण्यस्तु ।

इतरैषां तु वर्णानां कृष्णपक्षे विधीयते ॥

श्याम ।

उप्राश्लोपरिष्ठास्तु तिथिषु स्यादमर्दिता ।

दुर्भगा चेति शेषास्तु सुत-श्रीभाग्यसंयुता ॥

तथा ।

कल्याणभाविता प्रीतिः सौभाग्यं घनसत्तयः ।

(१) पाठोऽयं आदर्शसम्मतोऽस्ति न परन्तप्य न समीचीनः ।

सप्तार्थं वज्रविघ्नानि शील-भौख्यप्रकीर्तयः ॥
 शोकामयौ सुदः शौख्यं भाग्यसेवात्तजादयः ।
 उपद्रवाः पूर्णफलं शुद्धो प्रतिपदादयः ॥

तथा ।

गुह-शुक्लेन्दुपुष्पाणां दिनेषु परिणीयते ।
 या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुं चित्तानुसारिणी ॥
 शर्वा-तापुत्र-भौमार्तां दिनेषु कलहप्रिया ।
 सापथ्यं समवाप्नोति तुषारकरवामरे ॥
 अष्टवर्गगतोऽनिष्टस्यामप्राप्तशुभग्रहः ।
 यदा तदा तद्विषये विवाहो न प्रशस्यते ॥
 यद्यस्य दिवसे प्रोक्तं ग्रहस्य सदसत्फलं ।
 तदग्रेय तदीयायां होरायामपि निर्दिशेत् ॥
 प्रशस्य जन्मतारास्तु केचिदाजस्रयापरे ।
 हितार जन्ममन्त्रे त्यक्त्वा क्षेपः^(१) फलप्रदं ॥
 अर्कादीनां दिने युक्तं यत्फलं तद्विषये ॥
 तदग्रेऽपि भवेत्कारणं होरायानु विशेषतः ॥
 आदित्याद्यन्तरेण अतोरर्कायनम् च ।
 सगहोऽधिपतिस्तस्य वदन्तीति महर्षयः ॥
 दिवसे फलमेतेषां ग्रहणे यदिहोदित ।
 तन्प्राप्त्यर्थयनाब्देषु सदेवाविकलं भवेत् ॥

(१). त्यक्त्वा क्षेपः इत्यस्य प्रातो न समीचीनम् ।

तिर्यक्पञ्चोर्ध्वाः पञ्च रेखे दे दे च कोणमे ।
 गहुरेखादिभिर्व्यस्य भानि तत्र प्रदक्षिणं ॥
 क्तिकादीनि अक्षमित्रेकराग्निसितं यत् ।
 मन्त्रमन्त्रना विद्धं विवाहे स्यादग्रोभनं ॥

तथा ।

मैत्रं पित्र्यं तथा वैश्वं ब्रह्म-मैत्र्यतदेवतं ।
 अहिर्बुध्न्यायमा वापि पौष्प-धातु-निशाकराः ॥

तथा ।

आद्ये मयाचतुर्भागे मैत्र्यतस्याद्य एव च ।
 यद्भागमेवेत्यनेषु मन्त्रेषु न शस्यते ।
 रेवत्यर्धचतुर्भागे विवाहः प्रायणाशनः ।
 स्नायत्यनेषु चिन्तु सदा पाप्मिन्मरणमिष्यते ॥

तथा ।

हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रमूले च रेवती ।
 रोहिणी सौम्य-मैत्रश्च शुभं पाणिपदे सदा ॥
 त्यजेद्विषुवतं यदाशुतोपातायनं तथा ।
 उपातदूषितश्च वैष्टितश्च विग्रेयतः ॥

वातूष्ण ।

आविद्यानिष्ठमयुक्तान् मुहूर्त्तानपि निर्दिशेत् ।
 ममानदेवतेस्तुल्यं मन्त्रे. कस्तमादिशेत् ॥
 मुहूर्त्तेष्वभिजिदजे शुद्धाहं कालचिन्तकः ।
 अष्टमो दिवसपौष षोडशभिजिस्तजितः सप्तः ॥

स ब्रह्मणा वरो नित्यं सर्वकालः शुभप्रदः ।

उपमहोदयाद्यैश्च पापैश्चेनं हि मध्यते ॥

तथा ।

वैवाहिकवैदेवत्यमुहूर्तैश्चपि जायते ।

याण्येव* कुमारीशामभौष्टार्पणप्रदः ॥

वैधव्यन्दिमबान्धवस्य जगतीसूक्तोत्पत्त्यक्षयः

सौम्यस्त्रार्पणपरिच्युतिः सुरसुरोदाह्य तथा दुःखिता

प्राश्रयं भृगुबन्धिनः स्तुतिरपि त्यागश्च सौरेः पुन-

नारीणां गणिकात्वमेव तमसः क्षेतोश्च वैधाद्वधः ॥

सारावस्थां ।

सर्वेऽप्यनुकूलाः शस्त्रि-सूर्यौ नैव शोचरविशुद्धौ ।

अधूदा शक्रधूर्यमस्य धनदस्य वा कुलटा ॥

रक्षितेजगते जीमे जीवतेजगते रवौ ।

वज्रपेठसर्वकर्माणि व्रत-स्वस्वयनानि वा ॥

सुरौ ॥ जगन्नाष्टमने विवाहः

शनेत्यरे जगन्नाष्टमने तथैव ।

न जाष्टमे शीतकरे च सूर्याद्-

रवौ वराभैधनने प्रयत्नान् ॥

यह्यदयमवस्थ यह्यणादौ अत्रराचमपि सृष्ट ।

याचा-विवाहसमय मनसापि न चिन्तयेत् प्राङ् ॥

प्रतदन्त दिवातनीनां उदाहं सुन्दरीषु च ।

गुरावस्तमिते निरुद्धं च सूर्याद्गर्णने तथा च

विवाहमपि नेच्छन्ति शुनय काश्रपादय ।
 यथा पौषे तथा चैत्रे केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 तथा सिद्धगते जीवे विवाहे वादरायण ॥

वसिष्ठ ।

विवाहे मतवन्त्रे च थापाया मतकर्मणि ।
 मुरावस्तमिते शुके आतस्य परिणीयते ॥
 गुरुर्नष्ट पतिश्चन्याच्छुक्रतो नष्टसु कन्यका ।
 चन्द्रे नष्ट उभौ हन्ति विवाहे तौ विवर्जयेत् ॥
 पद्यादभ्युदितोवास्तो दद्याद् प्राग्निद्वयय ।
 पक्ष दृष्टस्य पूर्वेषु पद्याद् पयिसे सितः ॥
 विचिन्तमुपयाति नाशमस-प्रतापौ दक्षिणे नयने ।

वराह ।

देवाचारमन्त्रावदादौ विचिन्त्यो-
 देभे देभे वा स्थिति चैव कार्या ।
 लोके दुष्ट पण्डिता वर्जयन्ति
 देवभोऽतो लोकमार्गेण याथात् ॥
 दृष्टव्यतौ गोभगगोचरस्ये
 विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्या ।
 रवौ शुभस्ये च वदन्ति गौत-
 न गोचरोमासवके प्रमाण ॥
 गौतम सूर्यवण प्राङ्मूर्धादिषात्या गुरोर्दक्ष ।
 मासवा पञ्चमिच्छन्ति साट्याना ध्यानप्रमत्तं ॥

ताराबलं मागधीयाः अयन्ति
 कुर्वन्ति तारेन्दुबलेन माद्राः ।
 तथोत्तरामौकुलसचिह्नष्टाः
 माण्ड्य-तित्तीर-तुषारकेषु ॥
 ग्रहर्ष-योगाक्षिपि-वार-योगाः
 शुभाशुभा ये कथिताः प्रभूताः ।
 घट्टेषु तत्प्रोक्तफला भवन्ति
 नान्येषु देशेषु विचिन्तनीयाः ॥

सारावस्थां ।

षष्ठोविंशत्याद्रथिरष्टमो वा
 भागो सुरुर्त्ता यदि युज्यते च ।
 सूर्येन्दु-तारावसमग्रयुक्ता
 गोधूलिका सर्वफलप्रदायी ॥
 लग्नशुद्धिर्यदा न साक्षौवनानु प्रगच्छते ।
 तदा तु सर्ववर्षाणां कालोगोधूलिकः स्मृतः ॥
 राशिर्न ज्ञायते यस्तु नापि लग्नस्य निश्चयः ।
 लग्ने सूर्यावली यस्मिन् तत्र सर्वं प्रगच्छते ॥
 बीरस्त्रिकवलीज्ञेयो माधेयोदिवलः स्मृतः ।
 चिबलस्तु बुधोजेयस्तुर्गुणवलोगुरुः ॥
 शुक्रः पञ्चवलोजेयस्तुः षड्वल उच्यते ।
 सर्वग्रहवलेर्भित्यं तुल्य एवं दिवाकरः ॥
 यात्रा विवाहकालेषु कार्येषु विविधेषु च ।

यत्र सूर्यबल नास्ति नास्ति सर्वं ततोवल ॥
 मुसामर्कं स्मृतौ योनिर्व्योषिताममृतपुति ।
 अतो नृ-योपितीरात्र बल चन्द्र-अप्राद्वज ॥
 यत्र चन्द्रश्च तारा च द्वावेतो मल्लवत्तरौ ।
 दोषास्तत्र प्रक्षीयन्ते यदि स्युः सर्वतोऽपगा ॥
 गच्छे शुक्ले तथा चन्द्रे गुरावस्तुपागते ।
 न विवाहो न यात्रा वै नैव दानं समाचरेत् ॥
 द्वादश-दशम-चतुर्थे जन्मनि पञ्चाष्टमे तृतीये च ।
 प्राप्ता पाप्मिण्यहण जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥
 मित्रे च भगदैवाद्ये गुरौ पुत्रपत्नी भवेत् ।
 अत्यन्तसुभगा साध्वी धन-धान्य-पतिमिया ॥

वाक्यायन ।

पक्ष तिथि-क्षण-करण सन्नेन्दर्कं सप्त-ताराभ्य ।
 पाणिग्रहणे योज्यास्तत्रविदैकादशपदार्थाः ॥
 विवाहकर्म नेच्छन्ति प्रसुप्ते गार्हधन्वि ।
 सुतावथ गतानान्तु माण्डव्याद्या महर्षय ॥
 मिहस्थिते सुरगुरावधिमासके च
 खेदे तथाद्यतनुजस्य तथा सुतत्वा ।
 कुर्वीत नार्क-गुरुनीचगयोर्विसप्त-
 अनाप्तयोश्च निखिलान्यपि मङ्गलानि ॥
 रविणा चन्द्रदुक्तेन मारौ वैधव्यमाप्नुयात् ।
 भोमेन श्रियते शोरे शम्भे पापं समाचरेत् ॥

रहस्यनियुक्ता शीघ्रं त्यक्तस्त्रिया रतिप्रिया ।
 पतिमन्यं प्रवेत्तुं चित्रं केतुसन्दर्शनाश्रिते ॥
 गुरुद्वयं जामिने तिष्ठेद्यदि वसन्ति ।
 धन-सौभाग्य-पुत्रांश्च लभते नाच सख्यः ॥
 मणि-सुक्ता-प्रवासेषु सुवर्णभरणीः शुभैः ।
 शोभतेऽनुमता शिष्टा गुरुषा यदि वीक्ष्यते ॥
 सा तु भर्तुं प्रिया नित्यं युधे चन्द्रेण सज्जते ।
 चादित्येन तु वैधव्यं मन्दादरिद्रमेव च ॥
 दृष्टे चन्द्रे च भौमे च न कुर्याद् धामिनाम् ॥
 मन्था वा घृतवक्त्रा वा जगैश्चरन्निरीक्षिते ॥

वशिष्टः ।

मरणं चापचन्तीमं दास्य दौःश्रीस्तमेव च ।
 चन्द्रयोगे यथाः कुर्युरवि-रक्षाधि-भार्गवा ॥
 शैपुष्य कुलपूज्यस्य पौषस्य व्याधिमेव च ।
 बुध जीवयुताः कुर्वन् कर्तुं येव यथाकामात् ॥
 क्षाभ्यां धिभिद्यतुर्मिवा दास्ये यद्वितः पुनः ।
 दारिद्र्यं मरणं वापि कन्यायाः कुरुते भुवं ॥
 मज्जत्यग्नौ मारी मैरिकावरभूषिता ।
 विदेशं वा मन्त्रेण शीघ्रैर्यैव युतः शमी ॥
 यद्गानां निपुणः श्रेष्ठस्ततः कन्या ततस्तथा ।
 तथा मेघविलशास्तु विवाहे अफला सताः ॥

(१) न कुर्याद्दामिनाम्निर्णयप्रकरणम् ५० ।

अन्ये दिवसरादौनामग्रा आद्या मनीषिभिः ।
 पुष्प-कन्या-तुलायान्तु न स्नांशो न परांग्रहः ॥
 सुहृदः सौम्यवद्वर्गाः सग्रीवैर्मनिरौचितः ।
 यो वा विवाहकालेषु प्रवेष्टे शुभकर्मणि ॥
 प्राद्वण कुहते नार इह-जीवधमागमे ।
 जीव-भास्करयोः स्नात मतसं कुहते पति ॥
 देवेश-धौम्यथोद्योगे त्यक्त्वा बन्धून् पति तथा ।
 करोति तस्कर नारं कन्या नैवात्र सग्नयः ॥
 विलासांग्रः स्वनाम्नेन यद्युदाहे न दृश्यते ।
 पुंविनाग्रस्ततोऽनाम्ने यद्येवं धीपितस्ततः ॥
 द्वागम-द्वितीये नवपक्षमे चतुर्थाष्टमे कक्षपक्षे ।
 एमन्ति पादद्वया फलानि चैव प्रयच्छन्ति ॥

मार्गः ।

मेपाद्या ये मया पूर्वमुक्ता द्वादश राशयः ।
 तेषां कन्या तुला चैव मिथुनश्च प्रदृश्यते ॥
 कन्या-तुलायु तेषु सग्रीवैर्मनिरौचिते न तु ।
 चतुर्थाष्टमे फल फलं वदतो मे निशामय ॥
 तेषां शकोटकन्यान्वकुमारगतमागदा ।
 स्नात स्यमने साध युग्मांग्रे श्रीलभयुता ॥
 वेष्टा कुक्षीरभाने स्नात् त्रीमणेषा तथैव च ।
 बह्वग्नप्रसा विद्यांग्रे विद्वेयकरता तथा ॥
 क्षप-श्रीम-गुणीयेता कन्यांग्रे स्नात् कुमारिका ।

अथान्विता तुलसीगि दुःशीला मलदूषिता ॥
 वेष्मा कुलसुखीत्यन्ते दयिकांगेतिकोपना ।
 अतुर्थवर्गं कुलटा मृग-कुम्भ-अर्षाग्रके ।
 सुदृष्ट्या ह्यव्यसक्ता स्यात् कन्या नास्त्वच संशयः ॥

गर्गः ।

अधिसासकतान्दोषानृतपचायनोद्धवान् ।
 मुहूर्त्त-करणोपेतोत्तिष्ठुत्पातभवांस्य यान् ॥
 अश्वदृष्टिं दुराधपो द्वेक्षाणांकराग्निजान् ।
 गुरु-शुक्रनुधावन्ति सप्ते वसन्त्यवस्थिताः ॥

आचार्यः ।

लमराग्रियुक्तो जामिनमतश्च वर्जितोराजः ।
 सप्तम्ये वैषम्यं जामिनगते च कन्यकाग्रणम् ॥
 राशिपुक्ते प्रजग्यासा न चितये मदा रज्ज्वै ।
 मातृलग्ने स्यात् स्याद्भनानिर्दितीयमे ॥
 दुष्टिकीर्त्यविद्विः स्याद्भुनाग्रयतुर्थमे ।
 सुतनामः सुतले स्याद्भनानिर्दिताग्रिरे ॥
 जामिनले च वैषम्यं प्रायुर्द्विष्टपाष्टमे ।
 धर्मगे धनशानिः स्यात् कर्मगेर्त्तं विशीलता ॥
 लाभः स्यादावगे भागी श्योदादग्रमे भवेत् ।
 चन्द्रे धनप्रिया सप्ते दितोये धनिनी भवेत् ॥
 दत्तोये सुभगा माध्वी वन्धो वन्धुप्रिया भवेत् ।
 सुतम्ये कन्यका माता पक्ष्मे स्यात्प्राग्रपात् ॥

पायास्ये भसपत्नी स्नायुद्योर्ध्वमुमवाप्नुयात् ।
 कन्या प्रजावती धर्मं विकारस्वारकर्मणि ॥
 भर्तृमित्रोपयुक्ता च शत्रिभ्योकादशस्थिते ।
 वरांगी द्वादशे च क्षात् कन्यका श्रौतदा श्रौतौ ॥
 अनिष्टयवणं याती प्रशस्तफलदं श्रौतौ ।
 सौम्याग्रकस्तौ मैत्रेण दृग्गते चेद्बलीचपा ॥
 वैधव्यं लग्नो भौमे कन्यका न्ययुमाप्नुयात् ।
 अग्नि सौरभयात्तां क्षात् द्वितीयस्थे धरासुते ॥
 द्वितीयस्थेऽर्धसम्पन्ना बन्धुदृष्टा चतुर्थे ।
 पुत्रहीना सुतस्थे स्नादरिगे सुतभागिनी ॥
 सप्तमस्थे महीसुते सुतस्थे सप्तमयुतः ।
 अष्टकुलान् धरासुतौ पुत्रस्थे कन्यकाप्नुयात् ॥
 नवमे भर्तृविदिष्टा द्वादशे कुलकप्रिया ।
 धनान्विता तथायस्थे नष्टार्था व्ययगे भवेत् ॥
 सप्तस्थे वरपुत्रे स्नाहर्मज्ञा सुप्रजा क्षिरा^(१) ।
 स्रक्कुटुम्बरता मित्य धनस्थे सोमकन्दते ॥
 स्रक्कुटुम्बरयो पूजा द्वितीयस्थे शत्रुहृजे ।
 चतुर्थे बन्धुपूजा स्नात्सुमगा धनसम्पत्ता ॥
 वरपुत्रा सुतस्थे स्नाहृतशत्रुघाताङ्गिरे ।
 कष्टामाप्दमाप्नोति पुत्रछात्रि तथैव च ॥
 सप्तमस्थेऽष्टमस्थे च रोगार्ता दुःखभागिनी ।

तपोरता धर्मगे खान्नायाशीला च कर्मणा ॥
 सुत सुख-धनोपेता भीमे दादशगे भवेत् ।
 कन्या सद्गुणयुक्ता शशाङ्कतनये षड् ॥
 गुरौ लग्नगते कन्या धर्मशीला वज्रप्रजा ।
 सुदीर्घमायुराप्नोति निधन निधने भवेत् ॥
 अतिप्रसूदिता जीवे हृदयिकस्थे भवेत्सदा ।
 बन्धुवृद्धि जालीयात् सर्वकामगुणान्विताम् ॥
 सुशीलया चतुर्थे पञ्चमस्थे वज्रप्रजा ।
 सपत्नीयुक्ता षष्ठ्ये वज्रसूता स्वयम्भवि ॥
 विरूपा दुर्भंगा क्षार्पा अगति विमलया ।
 सतकर्मसु ससिद्धि प्राप्नोति दशमे गुरौ ॥
 विविधमाश्रमरक्षा पुत्रयुक्ता च कन्यका ।
 सुवर्ण-मणि-वस्त्राढ्या भवत्येकादशे गुरौ ॥
 अयस्ये सततोदारा ददात्यर्थमनन्त्रिता ।
 आयुर्धर्मादिभिर्युक्ता लग्नस्थे शृगुनन्दने ॥
 प्रभूतगुणयुक्ता आत्मपणा च धनान्विते ।
 पुत्रसौ देवररता कन्या शुक्रे द्वितीयमे ॥
 यत्र भा भूषिता कन्या सुररूपा धनसपुता ।
 नित्य चतुर्थे शुक्रे पञ्चमस्थे वज्रप्रजा ॥
 मल्लसु बन्धुवर्गसाविराद्या षष्ठ्ये शृगौ ।
 बन्धकी सप्तमस्थे साद्गर्भे लोकमर्हिता ॥
 शाश्वदिता भवेच्छुक्रे शृगुस्थे यमसाधनम् ।

भार्गवे नवमस्ये स्याद्धर्मयुक्ता प्रियंवदा ॥
 सत्कर्मयुक्ता दशमे शुके धर्मपरायणा ।
 विधायार्थान्विता व्याख्या भवत्येकादशे शृगौ ॥
 वयस्ये भार्गवे कन्या वयस्रीला प्रजायते ।
 सौरे लग्नगते कन्या सुयुक्तौ दुर्भगा शया ॥
 निधना कृपणा दीना धर्मस्वाकांक्षिणे भवेत् ।
 पुनर्द्वौनार्त्तिदुःखार्त्ता द्वात्रिंशे च पीडिता ॥
 पञ्चमस्ये सुमुखा स्यात् वयस्ये दशमस्ये च ।
 गर्भस्थावार्दिता नित्यं सप्तमस्येऽर्कनन्दने ॥
 अष्टमस्येऽर्कपुले सावित्र्याममयवर्जिता ।
 नष्टधर्मप्रता कन्या धर्मस्येऽर्कात्मिणे भवेत् ॥
 चतुर्थं-यप्तमस्ये च मृत्यु-वैषम्यकल्पवेत् ।
 राजगृहेष्वपान्येषु निष्कन्तः स्याद्वापचितः ॥
 पञ्च पाणिपदे दोषान् वर्जयेदेव चिन्तकः ।
 दारिद्र्यं मृत्यु-वैषम्यं पीडयामनपत्यताम् ॥
 अष्टमासार्द्धमाश्वत्थ तीर्थं वार्धं शृङ्गाशृङ्गाः ।
 सप्तस्य पञ्चमस्यानाम्भुभसानक्षितान् वृत्तान् ।
 कार्प्याविवशो निर्दोषः कालो यथास्तुदुर्लभः ॥
 भूर्भिकर्मात्माजसुखचिचिकोणगते गुरौ ।
 भार्गवे च त्रिनयनानि सर्वे दोषा विसृज्यते ॥
 त्याक्ता च व्यय-नैधनानि तु सदा सौम्यमहा-सङ्गं
 शोभुश्यामरपूजितं त्रयधरोदुशिक्षणाभायम् ।

पापसु XXXX चन्द्रभवन प्राप्ता चित्तेर्नन्दन
 मुक्ता नैव भवेत् स वत्तिंगमयी पाणिपट्टेष्णिदा^(१) ॥
 यो जन्मनि जन्ममृदादृमराग्निस्त्रितो भवेत् खरः ।
 स विवाहलघ्वर्त्तोऽभोऽप्यभुं ददाति फलम् ॥
 शौनकः ।

पद्मभिरिष्टं रिष्टस्य सुष्टमगिष्टमादेयं ।

क्षानादिफलसमेतैस्तुभिरपि यवैः ॥

अर्कैः सुकूले सुरपूजिते च

रुद्धिं प्रपन्ने भृगुगन्दने च ।

भवन्ति नार्यः सुत-सौख्य-चम्पू-

सौभाग्यभाजः सततपुष्पाः ॥

पहाद्वे सूर्यविधूममर्हं

भट्टाटने धूमगिखे द्रुमे च ।

उपप्लवप्रापिणि चक्रवर्त्ते

प्राप्ते च पापान्तरगे च चन्द्रे ॥

अश्वत्थयोवां परिचेष्टिणोवां

पाणिग्रहं खण्डितविमयोवां ।

शीतोष्णभासोर्विष्परीतसेट-

कवचकालान्तिकयोर्निरुद्धा ॥

पराशरः ।

दशपल्लवुल्लकपाले घमघनवृत्ते पङ्क्तुलोकेषु ।

(१) श्लोकोऽयं आदर्शानुसृत्य ह्येव मुद्रित परम्परा न समीचीनो माति ।

दादशमुखपरिणाहे जलपलपटिप्रपूर्णा घटिका ॥

वात्स्य ।

ताम्रपात्रं चिवन्तिकं षडङ्गलसमायुतं ।

इत्युदाहकालः ।

अथ वैवाहिककर्मकालः ।

वात्स्यः ।

कण्डनदलमयवाङ्मुरमण्डपमृदेदिवर्षकाद्यखिलां ।

तत्सम्पन्नगतागतमृषे वैवाहिके कुर्यात् ॥

वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाप्य तिस्रो शुभे ।

जामिन्नराग्रौ कन्याया लग्ने शुभसमन्विते ।

चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

इति वैवाहिककर्मकालः ।

अथ परिणयनकालनिर्णयः ।

तत्र लक्षणाः ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्चात्पञ्चस्रता ।

भ्रूणहत्या पितृश्लाघाः वा कन्या रुषसी सता ॥

यस्यां निवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मद्रमोक्षितः ।

अथ भ्रातृव्यो क्षपाङ्गैः च विप्रो रुषलीपतिः ॥

रुषनीषट्पञ्चीता यो ब्राह्मणो मद्रमोक्षितः ।

घततं घृतकं तदा ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

आपस्तम्बः ।

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजस्वीणां प्रवर्त्तते ।
यस्यां विवाहयेन्नोदात् स ज्ञेयो वृषलीपतिः ॥
विंशद्वर्षादगम्यन्तु भार्या विन्दति गङ्गिका ।
एकविंशतिवर्षा वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

विंशद्वर्षा वद्वैत्कन्यां चत्वारं द्वादशवर्षिकी ।
अष्टवर्षाऽष्टवर्षा वा धर्मं बौदति सत्तरः ।
वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणं स्वयम् ॥
इति परिणयनकालनिर्णयः ।

अथ देयकन्याकालनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अष्टवर्षा भवेद्भौरी उग्रवर्णा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

सर्वज्ञः ।

अष्टमे तु भवेद्भौरी नवमे गङ्गिका भवेत् ।
दशमे कन्यका श्रोत्रा द्वादशे वृषली सता ॥

अथ 'वृषली' रजस्वला ।

तथाच देवलः ।

चन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रज्वा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी वा रजस्वला ॥

सृष्टस्ततिरपि ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पद्मत्यसंस्कृता ।

भूलक्षया पितृसुखाः सा कन्या दृषत्तौ स्मृता ॥

विष्णुः ।

पितृवेम्बानि वा कन्या रजः पद्मत्यसंस्कृता ।

सा भवेत् दृषत्तौ ज्ञेया हरंस्तान्न न दुष्यति ॥

एतच्च प्रायिकं, कामाक्षिदत्तमेव रजोदर्शनात् ।

अतएव धमः ।

अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्तता ॥

यापुनर्वसु-पराशरापस्तम्बैर्हस्तं ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे वा कन्या न प्रयच्छति ।

माघि माघि रजस्तथाः पिता पितृति शोषितं ॥

अष्टवर्षा भवेद्भौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे रजः स्वीणां प्रवर्तते ॥

एतदपि प्रायिकं, कामाक्षिपुत्रापि रजोदर्शनाद्यभावात् ।

अतएवाह मतुः ।

त्रिंशद्वर्षावहेत्कन्या दद्याद् द्वादशवर्षिकीं ।

अष्टवर्षाष्टवर्षा वा धर्मं शौचं अतरः ॥

एवञ्च रजोदर्शनात्पूर्वं विवाह इत्युक्तं भवति ।

तथाच गौतमः ।

प्रदानाग्राह्यनोरमयच्छन्दोषी प्राम्बाधयः प्रतिपत्तेरित्येके ।

यमः ।

तस्मादुदाहयेत्कन्यां यावत्तुमती भवेत् ।

वशिष्टः ।

प्रपञ्चेनश्रिकां कन्यास्तुकास्तमयात्पिता ।

स्तुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरस्तुति ॥

संपदे ।

यावत्तुमती न गृह्णाति यावत्तुमती पांडुभिः ।

यावत्तुमती न जानाति तावद्भवति वशिका ॥

अमरचिह्नः ।

नश्रिकानामतापतिनि ।

अश्रिराः ।

अनवातरजा गौरी प्राप्ते रजनि रोचिषी ।

अनवातरजा तु वा प्रोक्ता कुचहीना तु वशिका ॥

वज्रमेधप जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यायां ।

पयोधरेषु गन्धर्वा वशिर्भुङ्क्ते रजसलां ॥

तस्मादुदाहयेत्कन्यां यावत्तुमती भवेत् ।

विवाहो द्वाष्टवर्षायाः कन्यायाः शक्यते बुधेः ॥

वृहस्पतिः ।

वज्रमेधे तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्यादिष्टं पूर्तं प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

पराशरः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोधाता तथैव च ।

चयोऽपि^(१) नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्तलां ॥

पैठीनविः ।

यावन्नोद्धतौ स्तनौ तावदेया । अथ चतुर्भुजौ भवति दाता
प्रतिपक्षौता च नरकं प्राप्नोति पितामहः प्रपितामहश्चेति विहायां
जायते तस्माच्चशिका देया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अथ यश्चक्षवाप्नोति भूषणव्याम्बुताहती ।

नारदः ।

यावन्तस्यैवस्तथाः समीपः पतिना विना ।

तावत्तो भूषणव्याः सुस्तथा यो न ददाति तां ॥

यत्पुनर्मनुनीकं ।

काममामरणान्तिष्ठेदृष्टे कन्यस्तुमत्यपि ।

न चैवीनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

तद्गुणवति यश्चक्षति गुणहीनाय न दद्यादित्येवंपरं, ॥ पुनर्गुण-
हीननिषेधार्थं ।

यत आह यमः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां यश्चिक्कामेव गच्छतिः ।

न तेव गुणहीनाय योपस्थाद्रजस्तलां ॥

इति देयकन्याकाश्चनिर्णयः ।

अथ स्वयम्बरकालनिर्णयः ।

यम ।

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुं श्ये वषेत् ।

भूषणकन्या पितृसहस्रा सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

मनुरपि ।

त्रीणि वर्षाण्युदीयेत कुमार्यृतुमती वती ।

ऊर्ध्वं तु काष्ठादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

अदीपमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनं किञ्चिदवाप्नोति न च यः साधिगच्छति ॥

सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थम् ।

बौधायन ।

अविद्यमाने सदृशे गुणस्त्रीनमपि अयेत् ।

‘सदृशे’ गुणवति ।

वसिष्ठ ।

कुमारी अतुमती त्रीणि त्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं त्रिवर्षेभ्यः
पतिं विन्देत् तदा ॥

यत्पुनर्गौतमेनोक्तम् ।

त्रीनृतनतीत्या स्वयं युज्यते ।

यच्च विष्णुनोक्तम् ।

अतुचयमुपासीत कन्या कुर्यात्स्वयम्बरम् ।

अतुचये व्यतीते ॥ प्रभवत्यात्मनस्तथा ॥

तद्वत्तत्रयादवाक्निषेधपर, यदा तु न वर्षत्रयमवस्थातुमश तदा
चतुत्रयादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

कात्यायन ।

वरयित्वा तु यः कश्चिन्नम्रयेत् सुख्यो यदा ।

रक्षागमास्त्रीमतीत्य कन्यान् वरयेत्पतिः ॥

‘रक्षागमान्’ चतुर्त्न ।

नारद ।

प्रतिग्रह्य तु यः कन्या वरोद्देशान्तर मजेत् ।

चौतुर्त्न समतिक्रम्य कन्यान् वरयेद्दरः ॥

‘प्रतिग्रह्य’ वरयित्वा ।

केचित्तु चतुत्रयादूर्ध्वं स्वयम्बरविधापक पूर्वोदाहृतविष्णु-
गौतम नारद-कात्यायनवचनसमानार्थत्वेन व्याचक्षते, तदयुक्तं । तत्र
हि पितुरदाम प्रकृतं न तु वरयितुर्देशान्तरगमनं भरणं वा तस्मात्
क्रमानुरोधात्पूर्वैव व्याख्या श्रेयसी । यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या
राजानमाभजेत्, अनुश्रया तस्य वरं पतीच्छति वरयेत् स्वयं, कश्चि-
दाता वक्ष्ये मये ।

पाशवक्यः ।

गम्यस्वभावे दास्यतां कन्यां कुर्व्यात् स्वयम्बरः ।

‘गम्य’ गमनाच्चे ।

इति स्वयम्बरकाण्डविषयः ।

अथ चतुर्थांशमन्त्रीकारकालनिर्णयः ।

उपिलैव तत सम्भक् द्वितीयं क्षात्रम प्रति ।

चतुर्थांशम गच्छेत् ऊतहोमो जितेन्द्रिय ॥

मत्स्यपुराणे ।

चतुर्थं त्रायुषं श्रेयं श्रमयित्वा श्रमं कृजेत् ।

क्षेत्र-लोम-गन्धाम्बाय वानप्रस्थोऽनुमिस्ततः ॥

आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो भवति कर्मभिः ।

सोऽपि तस्य पिता तादृक् क्रमेण सुप्रमादितः ॥

वानप्रस्थ समास्ताय चतुर्थांशमभ्युपगच्छेत् ।

वने चरन्निवृत्त्यैव^(१) द्वितीयं भागमायुषं ।

चतुर्थांशमायुषो भागं त्यक्त्वान्नं परित्रजेत् ॥

द्वितीयं भागमिति ध्यायता कालेन तपःसिद्धिं विषयान्निष्ठावद्य
निवर्तते तापदिव्यं, न हि मुख्यसृतीयं कालो न ध्यायति न
तपसि मदादेशं तदा तदा संवेद्यते तदा परित्रजेदित्यर्थः ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा ऊतहोमो जितेन्द्रियः ।

भित्तावलिपरिभ्रमं प्रवेष्टव्यं वर्तते ॥

चतुर्थं त्रायुषं श्रेयं श्रमयित्वा श्रमं कृजेत्, वदन्त्येवमाश्रमं वानप्रस्थाश्रमौ कृतौ-
भयवायव्याकाशुष्ठानेन जितेन्द्रियं तदा प्रवेष्टव्यं इति पूर्वाश्रम-
धर्मानुवादः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अनुत्पाद्य सुतान्देवानसकथं पितृस्तथा ।

(१) वनेष्वनुविद्यतेति ख० ।

भूतादींश्च कथं मौञ्चात् खर्गतिं गन्तुमिच्छसि ॥

कालिकापुराणे ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

अणानि चीरपाकृत्य दद्या यज्ञैश्च संन्यसेत् ॥

गुरुणासुमतः छात्वा सदारो वै दिगोत्तमः ।

अनुत्पाद्य भुक्तं नैव ब्राह्मणः प्रमज्जेद्भुक्षान् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अक्षयपापाकरणमविधायाजितेन्द्रियः ।

रान्द्रपावनिर्जित्य मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥

मनुः ।

अणानि चीरपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

मौलैकफलनात् ज्ञानमेव वाच मोक्षमन्देनोच्यते, अतएव मौलं
सेवमान इत्युक्तिः ।

अधीत्य विधिवदेदान् पुत्रास्तोत्पाद्य धर्मतः ।

दद्या तु प्रकृतौ यज्ञैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य दिगोवेदं अनुत्पाद्य तचात्मजान् ।

अनिद्रा चैव यज्ञेषु मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

अमुत्तरपत्रमायित्येतरपत्रचिन्दावचनं न पुनः प्रतिषेधः उदि-
तामुदितोमवत्, अन्यथा “यदि येतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रमज्जेदिति
भयवज्जावलयत्युक्तिविरोधः स्यात् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्यथकान् आपते ब्रह्मचर्येण अविभ्यो यज्ञेन देयेभ्यः ब्रजथा पित्र्यधः

एष वा अनृणोऽयः पुत्री यज्ञी ब्रह्मचारौ वासीति एतत्तैत्तिरीय-
श्रुतिवचनमपि समुच्चयपञ्चाशद्यमेव ।

ब्रह्म-लिखीतौ ।

वनवासादूर्ध्वं श्रान्तस्य परिष्कृतवधनः कामतः परिप्रजननेवाग्नि-
मात्मन्यारोप्य व्यपगतभय-शोक-मोह-क्रोध-मोक्ष-ह्रीष-मद-मत्सर-
कलत्रस्योचितवेदनावस्थितमनसः अद्भुतानियमं भवति तस्मात्तद्-
चरेवोपासीत यदहरेव संन्यसेत् सर्वारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

विष्णुपुराणात् ।

उत्त-द्रव्य-कलत्रेषु त्याक्तलोभो नराधिपः ।

चतुर्थमायमस्नानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥

दिवा दिव्ये च भोगे तु विषये चक्षुष्ये ।

वृष्टानुश्रविके चैव विरक्तः संन्यसेदनात् ॥

शूर्मपुराणे ।

किञ्चिद्वैषकृततमं लोभेऽग्निं ब्रह्मवत्तमाः ।

यज्ञस्यो वा संन्यासो ब्रूत मे सर्ववेदिनः ॥

आराध्य तपसा दिवं द्यौर्निर्ग परमेश्वरम् ।

प्रमर्शेदिधिवद्व्यघ्नैरिष्टा पूर्वं चरन्तमान् ॥

वनवासात्परिभ्रान्तः प्रमर्शेदिधिपूर्वकं ।

श्राद्धदिष्टोविरक्तो वा नातुरोवाच सुखितः ॥

आतुराणां विमेषोऽस्ति न विधिर्न च श्रुत्क्रिया ।

प्रेषमाचक्षुः श्रद्धाया आतुराणां विधीयते ॥

उत्पन्ने बह्वदे घोरे चोर-व्याघ्रादिगोचरे ।

भयभीतस्तु सञ्ज्ञास अङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥
 विरक्त सञ्ज्ञासेदिदानीमिदं दिशोत्तम ।
 अथापि विविधैर्यज्ञैरिष्टा वनमयाश्रयेत् ॥
 तपस्तप्ता तपोयोगाद्विरक्त सञ्ज्ञासेक्षया ।
 प्रकर्तुमसमर्थाऽपि जुहोति यजति क्रिया ॥
 अन्य पशुर्दरिद्रो वा विरक्त सञ्ज्ञासेत् दिश ।
 सर्वेषामेव वैराग्य जायते सर्ववस्तुषु ।
 तदैव सञ्ज्ञासेदिदानीमन्यथा पतितो भवेत् ॥

यम ।

शौचं वेदमनोविद्वान् ब्राह्मणो मोक्षमाश्रयेत् ।
 यम सर्वेषु भूतेषु ह्यनृणां परिमजेत् ॥
 पुनर्दारिद्र्याभावे शतमार्गं परिमजेत् ।
 वनाद्वा धूमपाशो वा परं मन्थानमाश्रयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

उत्पन्नज्ञानविज्ञानो वैराग्य परम मत ।
 यत् मजेत् ब्रह्मर्ष्यादीन् यदीच्छेत्परमाप्नुति ॥
 दारानाहत्य विधिवदुत्पाददिविधिर्मन्त्रैः ।
 यजेदुत्पादयेत्तृणैश्चो विरक्तो यदि सञ्ज्ञासेत् ॥
 अनिष्टा विधिवद् यज्ञैरनुत्पाद्य तपात्मज ।
 ॥ गार्हस्थ्यं गृहीत्वा तु सञ्ज्ञासेत् मुक्तिमाप्नुति ॥
 अथ वैराग्यमेवेन म्यात् नोत्सहते गृह ।
 तदैव सञ्ज्ञासेदिदानीमनिर्वह विधायसेत् ॥

अथमादाश्रमादापि विरक्तो भवसागरात् ।
 ब्राह्मणो मोचमन्त्रिर्ह्रस्वका शङ्कान् परिमयेत् ॥
 अथ तृतीयं सध्याय गृहस्थायममुत्तमं ।
 चतुर्वेद्यायुपोभारं तत्स्थो वापि परिमयेत् ॥
 इति चतुर्थ्यश्रमकालनिर्णयः ।

अथाग्निहोत्राधान-दारस्वीकारकालनिर्णयः ।

तत्र सप्त-प्रातात्तपौ ।

दाराग्निहोत्रमन्त्रं कुप्यते योऽप्ये स्त्रिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविविक्तस्तु पूर्वजः ॥

स च सौदरोभ्राता नाकशो नाम्यमादयः । एतदेवोत्तरं
 स्फुटीभविव्यति, तथा पतितोभ्रात-नपुंसकान्-वधिर-मूक-अङ्ग-
 कुक्ष-कुष्ठि-पिनि-राजयक्षोदराद्यसाध्यमहारोगाभिभूत-नाक्षिक-
 शास्त्रयोगिप्रमज्जितचिरकालप्रोषितेषु एतेष्वदोष इत्यवयवन्तथ ।
 एतेषां परिणवादावधिकारस्याविद्यमानत्वात् ।

अत एव छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

देशान्तरस्थ-क्षौबैकृष्टवर्णाश्च सशोदराङ् ।

वेग्लान्निष्ठाश्च पतित-शूद्रस्तन्माधिरोगिणः ॥

वृद्ध-मूकादि-वधिर कुक्ष-रामन-कुण्डकान् ।

अतिष्ठद्भानदाराश्च लघ्विषक्तान् नृपक्ष च ॥

धनदद्विमशक्ताश्च कामतोऽकारिक्छया ।

कुलटोच्चत-चोराश्च परिविन्दस्य दुष्यति ॥

शतानप ।

क्षीवे देशान्तरस्थे वा पतिते प्रजिते तथा^(१) ।

योगव्यासामिपुक्ते च न दोष परिवेदने ॥

सुमन्तु ।

व्ययनायकचित्तो वा नाशिको वाय कापज ।

कनीयान् धर्मकामस्तु आधाममथ कारयेत् ॥

पितृव्यपुत्रान् घापव्यान् धरनारीसुतांस्तथा ।

द्वाराग्निहोचकयोमे न दोष परिवेदने ॥

धन पाच्छकौ ।

द्वाराग्निहोचकधर्मेषु आधर्म परिविन्दत ।

इति पाठ । 'धरनारीसुतान्' दत्त जीतकादिभ्रातृन् ।

वसिष्ठ ।

अष्टो दश-द्वादशवर्षाणि भातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाण, प्राय-
क्षिप्ती भवति,

अनिविष्ट माचोदरे, भवन्ति चात्र श्लोका ।

द्वादशैव तु वर्षाणि व्याप्यान् धर्मार्थयोगत ।

न्याय प्रतीक्षितुं ध्याता शूयमाण पुन पुन ॥

उन्मत्त किम्विषी कुर्वी पतित क्षीव एव वा ।

राजवप्रादिवृत्तस्य न न्याय स्वान् प्रतीक्षितुं ॥

दण्ड-वामन कुष्ठान्ध-पतितोन्मत्त-कुण्डकान् ।

(१) पतिते प्रजिते तथेति पाठे नाद्यद्याग्निहोत्रो भवितुमर्हतीति
विभावनीय ।

रोगि-वधिर-सूत्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेद्दाधानं तैव कारयेत् ।

अतुष्टातस्तु कुर्वीत श्रद्धां वचनं यथा ॥

तथा वृद्धवशिष्ठः ।

अग्रजस्तु यदाग्निरादध्यादतुलः कथं ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

एतस्याधिकारिणि भ्रातरि अकुर्वन्ति वेदितव्यं । अगधिकारिणि
व्यतिक्रमाभावाच्च तदनुष्ठापवच्च युज्यते ।

अतएव चरौतः ।

सौदराण्यन्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेष्यया ॥

अस्यार्थः । सौदरेऽप्यग्निधिकारिणि अकृतविवाचे विवाहमौहमाने
अग्निहितेऽवतिष्ठति तदनुष्ठां श्चहीमाधानवद्विवाहो य कदाच-
नापि कर्तव्यः ।

यदाहोमनाः ।

पिता पितामहौ यस्तु नापञ्जीवाय कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

सुमन्तुः ।

वितुर्यस्तु न नाधीतं कथं सुप्रसक्तं कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति श्रद्धां वचनं यथा ॥

अत्राप्यनुष्ठाते स्त्रिये वा प्राप्तातप ।

अग्रयः परिविन्दन्ति कनिष्ठस्य या च कन्या विहृषिका ।

एतच्चाधिकाररहिते धातरीति पूर्ववचनादतिकुरूपया लोष्टापि
सती न कनिष्ठाया विवाहविघ्नहेतुर्भवितु मर्हतीति ।

इत्यग्निहोत्राधान-द्वारस्त्रीकारकालनिर्णयः ।

अथावसथ्याधानकालनिर्णयः ।

तत्र यागवल्कः ।

आवसथ्यमनादृत्य चेतासां यः प्रवर्जते ।

सोऽवाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ॥

अत्र केचिदाहुः ।

द्वाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्यादयजे स्थिते ।

इत्यग्निहोत्रशब्दोपादानादौपासनपरिपक्षेऽपि नैव परिवेदनं
भवति शब्दमृतेरन्यनिवृत्तिफलत्वादिति तदयुक्तं अन्यनिवृत्तेर-
शब्दत्वात् ।

अतएवाह मार्कः ।

सौदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसंग्रहं ।

आवसथ्यं तच्चाधानं वृत्तितस्तन्वया भवेत् ॥

ब्रह्मगर्भेऽपि ।

याजनाध्यापनैद्यौ च अग्निहोत्रोपाधनेन च ।

उपासनं समादध्यात् सकाले परिवेदयन् ॥

‘सकाले’ यथाविहितकाले ।

तथाच सतिः ।

आधानं विधिवदैशकुलभद्राद्यापि वा ।

मधानवाद्दर्शोर्वा दार-दायादकालयोः ॥

पारस्करः ।

आवस्यधातुं दारकाले दायादकाले एकेषां ।

गौतमः ।

पुत्रमुत्पाद्यावस्यधातुं कृतातिथीन् संपूजयेत् ।

श्यामः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितरुपरते तेन गृहीतश्च' प्रयत्नतः ॥

यो गृहीता विवाहाग्निं गृह्यति इति मन्यते ।

अथ तस्य न भोज्यं कृपापाको हि ध सति ॥

श्लेष्टस्याधिकारिण एतद्गृह्यं कनीयांश्च कृताग्निहोत्रेऽपि श्लेष्टे
भातरि वेदाध्ययनापाको त्रिवाग्निपरिग्रहमकुर्वन्सपि प्रत्यवायेन
सह संगृह्यते ।

अथ गर्गः ।

पित्रपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अनधीनवेदस्यापि समावृत्तविवाहः सत्यमतेन दर्शितः ।

अनधीत्य त्रिजो वेदं स्नानोदाह्य यथा तथा ।

अधीते ब्रह्मचर्यस्य साङ्गं वेदं गुरीर्यहे ॥

इत्यावस्यधातुकालनिर्णयः ।

अथाग्निहोचकाः ।

तत्र कात्यायनः ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाश्रुयिते तथा ।
 सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीय वैदिकी श्रुति ॥
 रात्रेणु योऽग्रे भागे षड्-नक्षत्रश्रुयिते ।
 कालं तनुदिनं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तथा प्रभातसमये षष्ठे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावच्च दृश्येत समयाश्रुयितं च तत् ॥
 रेखामात्रं प्रदृश्येत् तस्मिन्नक्षत्रसमन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयान्तश्च होमं प्रकल्पयेत् ॥

ग्रहः ।

साय प्रातश्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

श्रीधायनः ।

आशायं कर्मणः प्रातरप्रातः सायकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत शर्वेण पार्वणान्तरात् ॥

सौत्रायणीयपरिशिष्टे ।

अथयोह स प्राजापकाः आरंभे अग्निहोत्रिणां पदान्ते समस्त-
 होमानपास्य तथा द्विराभीष-यद्वाच्यो दिमासार्द्धमासायाग्निहोत्र-
 मनुजुहुस्तस्माद्यायावेर आमयावार्त्तार्धमासायाग्निहोत्रं जुहुयात्
 उपसेवेऽहनि प्रातःसाय चतुर्दश चतुर्थद्वीतात्रि प्रातश्चतुर्दश^(१) ।

(१) पाठोऽयं आदर्शानुसृत्य एवं मुद्रितः परस्त्वय च समीचीन प्रति-
 भाति ।

चतुर्दशपक्षमुपलक्ष्यार्थं, कदाचित् पञ्चदशापि भवन्ति कदा-
चिच्चतुर्दशीतानि कदाचित् षोडशानि ।

मरीचिः ।

मलहोमानयोदत्ता गत्वा कक्षाशिवर्त्तते ।

होम पुनः प्रत्युर्वीत भवेच्च न च दोषभाक् ॥

इत्यग्निहोचकालनिर्णयः ।

अथ प्रासादादारम्भकालः ।

यथाकालं शुभं ज्ञात्वा यदा भव्यमाचरेत् ।

दैवे व्याधिमवाप्नोति यो मृत्यं कारयेन्नरः ॥

वैशाखे धन-रत्नानि ज्येष्ठे स्त्र्युत्सवैव च ।

आषाढे मृत्य-रत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ॥

भाषणे मृत्युकाभयं चाग्निर्माद्रपदे भवेत् ।

पक्षौणाग्र आग्निने स्वात्मार्तिके धन-धान्यकम् ।

मार्गशीर्षे तथा भक्तं यौवे तस्करतोभयम् ॥

‘भक्तं’ भक्ष्यमाचोपलक्षणम् ।

लाभश्च वङ्गो विन्ध्यादग्निं ज्ञाथे विनिर्द्दिशेत् ।

कात्स्न्ये काश्चनं सुचानिति कात्स्न्यं सप्तम् ॥

विश्वकर्ममते ।

दैवे श्रीकाकुत्सोभर्त्ता वैशाखे च यथाश्रितः ।

ज्येष्ठे मृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुचौ ॥

आवर्णे घनवृद्धिः छात्रमख्ये न वसेद्मृही ।

कलहशान्तिने मामि मृत्या नश्यन्ति कार्तिके ॥

मार्गग्रीर्व धनप्राप्तिः सहस्रे कामधन्यदः ।

‘सहस्रः’ षोडः ।

माघे भवेद्विभयं फाल्गुने श्रीरसुत्तमा ॥

तथा सङ्गदे ।

व्याधिः शोकोमवेष्टे च वैशाखे धनरस्युक् ।

गो-महिष्यादिभिर्युक्तो मृदमेधौ सदैव चि ॥

ज्येष्ठे मृत्युमवाप्नोति आपादे पशुनाग्रनमः ।

मृत्युलाभः सुरजानि आभोऽर्धस्य तथैव च ॥

श्रावणे मृत्युलाभस्तु धनद्विहरनाकुला ।

माघे भाद्रपदे गेहं दुःखद जायते ध्रुवम् ॥

तत्र सर्वस्वहानिस्तु भवेत्तद्मृदमेधिनः ।

आग्निने तु भवेद्विषयं पदोनाग्रस्तथा कलिः ॥

कार्तिके स्याद्दुर्लभं धान्यं मृत्युनाग्रोऽप्यहर्निभम् ।

अत एव प्रशस्यन्ते प्रासादारम्भे शुताः ॥

मार्गग्रीर्व मृदहारम्भो धनलाभस्तुप्रदः ।

भक्ष्यं वै विविधं तत्र दस्ययादिसुरजकम् ॥

वासुलाभः शुभश्चात्र प्रजातामो महानपि ।

मित्राणां चैव पुत्राणां स्त्रीणां लाभः परोभवेत् ॥

पौषे भीतिः परिज्ञेया तस्कराणां सुदारुणा ।

धन-धान्यादिलाभः स्यात् पुच्छ-मित्रादिसम्पदः ॥

माघे वज्रिभयं ज्ञेयं ध्वंसस्तपस्तदा ।

फाल्गुने चैव विज्ञेयो लाभ काञ्चनज शुभ ॥
 पुनस्तौ मङ्गलच सुख सौन्दर्ययुत ।
 इति मासफल प्रोक्त वैविध्यमधुना ब्रुवे ।
 उत्तम मध्यमश्चैव कनिष्ठश्चेति तत् विधा ॥
 वैशाखे श्रावणे चैव मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 उत्तमांशे समाख्याता कथ्यन्ते मध्यमांशया ।
 आषाढे कार्तिके पुन्ये मध्यमांशेति कौर्त्तिता ॥
 कनिष्ठांशान् समाख्यात्ये निशाभय समास्त ।
 चैवो घ्येष्टो नभश्च क्षुरोपोमासा कनिष्ठका ॥

‘ईप’ आदिन ।

पञ्चमेषा समासेन कल्पित तत्परिस्फुटम् ।

अपराजितदृष्ट्याधाम् ।

रवौ कन्या-तुलाश्लिष्ये वास्तो पूर्वे गिर क्षितम् ।

‘श्लि’ दृष्टिक् ।

आपे च मकरे कुम्भे दक्षिणेन व्यवस्थितम् ।

आदित्यवारयोगेन च वास्तु शरति भ्रमात् ॥

यच्च भातु गिरस्तच्च क्षितिव्य रक्किमात् ।

देवागार गृहश्चैव न कुर्वाण्क्षीर्णसम्पुष्टम् ॥

मृत्युरोगभयानि स्युः प्रशस्त कुचिसम्पुष्टम् ।

तुला दृष्टिक् कन्यासु भास्करो यदि सस्थितः ।

तदा प्राप्नुयुः कुर्यात् गृह भवति निष्फलम् ॥

धनुर्मकर कुम्भेषु यदा तिष्ठति भास्करः ।

तदा याम्यमुखं वेष्म राज-पोराग्निभीतिदम् ॥
 मीने मेघे वृषे प्रत्यङ्मुखं स्त्रीकलषावहम् ।
 मिषुने कर्कटे मिष्टे न कुर्याद्योत्तराननम् ।
 तथा कृतं भवेदेव दौष-शोक-भयावहम् ॥

विश्वकर्मा ।

रवौ कन्या-तुलास्थित्ये गृहं वाहणदिभ्युत्थम् ।
 न कुर्यात्तद्वि शून्यं स्यात्त च दृष्टौ भवेत् प्रभो ॥
 दक्षिणाभिमुखं कुम्भ-मृगपापस्थिते रवौ ।
 कुर्वीत निष्फलं तस्यात् नृपदण्ड-वधादिहत् ॥
 न मीन-सूच-मेघस्थे कुर्वीत प्राशुष्यं रवौ ।
 महानघं मलिषुद्रराजपोरादिहयतः ॥
 रवौ मिषुन-सिंहस्थे न कर्कसेऽप्युदभ्युत्थम् ।
 कुर्यात्तद्वि दरिद्रं दशाष्ट चणदोषताम् ॥

विश्वकर्मेप्रोक्ते ।

अधुना कुण्डलीचक्रं रविचक्रायुधं भुवम् ।
 रेखादयं प्रकर्त्तव्यं तत्र वै पूर्वपश्चिमम् ॥
 दक्षिणोत्तरमन्तद्वेष्टैका वल्लि-वायुगा ।
 ईश-मैत्रेयतगा चैका तत्र रात्रौस्तु विन्यसेत् ॥
 क्रमादौगानरेखाया रेखादादयकं भवेत् ।
 तत्र कन्यादिचिह्नान्तः राशयो दादय क्रमात् ॥
 यत्र यत्र भवेद्भानुस्तत्र वास्तुशिरः स्थितम् ।
 सप्तम्यात् सप्तमे राशौ वास्तुदृष्टिः पतेत् क्रमात् ॥

यद्रेखावाभवेसूर्वा वायुमस्तकसंयुतः ।
 नद्रेखायचितं राशिं संमुख्यैव दूषयेत् ॥
 रविदृष्टिगतं राशिं जानीयात्तन्निधामितम् ।
 रविभुक्तस्तथो राशिः स च दग्धः प्रकीर्तितः ॥
 शिरःस्थिते न कर्कशं रवौ दारं कथञ्चन ।
 यद्यज्ञानात्कृते तस्मिन् यथं स्याद्भ्रममेधिनः ॥
 वास्तुदृष्टिस्थिते राशौ बदेद्वारन्तु वेद्यमः ।
 धनराशौ भवेत्तत्र पुत्र-मित्र-पशुपुत्रयः ॥
 रविरेखाग्रहे राशौ कृते रोगभय महत् ।
 रोग-चोरादिभिद्येव वृद्धि-राजकुलादिभिः ॥
 रविदृष्टिगते राशौ गृहद्वारन्तु यथ हि ।
 तत्र संवसतो जितं रोग-दुःखं सुदारुणम् ॥
 दग्धे दारे कृते ज्ञानात्तद्गर्भं स्थापनवयः ।
 नक्षत्रे कुम्भमे भानी विहगे कर्कटे तथा ।
 पूर्वाश्वं पश्चिमाश्वञ्च तदा गेहं प्रकारयेत् ॥
 फलमेतत् समुद्दिष्टं वर्णनां भवनाश्रयम् ।
 कान्दादौ नारभेद्देहं मङ्गलाशौ कदाचन ॥

कुण्डलीचक्रस्य फलितार्थमाह ।

फलोद्देगं प्रवक्ष्यामि प्रत्येकेन परिष्कृतम् ।
 सुखदुःखिस्तथा शान्तिः सर्वपापोपमर्दनम् ॥
 वन्धुनाशप्रपुत्र्या तन्त्र नक्षत्रे फलमीदृशम् ।
 भूरिशस्त्रीप्रदयैव पाशुभिश्च यतो गृही ॥

एवमादि फलं ज्ञेयं कुम्भे वै सर्वमामि च ।
 पुष्पाः पौष्पाः प्रवर्द्धन्ते मल्लीरविचला भवेत् ॥
 शूराश्च वृत्तिमाग्नर्त्ता सुख-सौभाग्यसंयुतः ।
 मित्रे त्वविकलं सर्वमेवमादि फलं भवेत् ॥
 दृष्टः पुष्टः सुमन्त्रो यज्ञयाचः श्रियान्वितः ।
 भर्ता वै लभते सौख्यं कर्कं च फलमौदृशम् ॥
 मेघे वृषे तुलायाश्च वृश्चिके च यदा रविः ।
 उदगाच्छं दृष्टश्चैव प्रेतदार्घं प्रकारयेत् ॥
 एतेषाम्नु क्रमेणैव फलमथ वदाम्यहम् ।
 शमलक्ष्मीफलं सौख्यं पुष-पौषमदृष्टये ॥
 मङ्गभाषी भवेद्ग्नौ सर्वसौभाग्यसंयुतः ।
 एवमादि फलं मेघे भर्ता वै लभते चिरम् ॥
 वृषे सौख्यं चिरा लक्ष्मीः पश्यद्विहरमाकुला ।
 पुष्पाश्च यद्वस्तस्य जायन्ते शोभनास्तियः ॥
 एवमादि फलं भर्तुस्तस्य प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 तुलायां प्रीथ्यते सम्यक् फलमिष्टतमं नृणाम् ॥
 धनं धान्यं सुखं भोगो मोक्ष-पुत्तमदृष्टये ।
 यज्ञमित्रास्तथा मृत्याः पश्यन् शोभना दृष्टे ॥
 पुष्कराश्लेषा भर्तुस्तुलायामौदृशं फलम् ।
 दिपतां सद्भयः सम्यक् स्तुले वृद्धिरेव च ॥
 धनवान् भोगवन्त्रो भर्ता स्वादमभान्वितः ।
 एवमादि फलं तत्र वृश्चिके जायते ध्रुवम् ॥

नक्र कुम्भी प्रतिज्ञेयौ प्रकाशे मन्दिरे द्वितौ ।

हरि-कर्कटकौ ज्ञेयौ प्रतीचीमुखवेग्नम् ॥

‘हरि’ सिद्धः ।

जेपोद्वयस्याप्यैतौ सौम्याभारम्भाखे द्वितौ ।

तुला च दृष्टिकथैव दक्षिणस्यामुभौ द्वितौ ॥

कोवस्तानामथोवच्छे कन्यादीनां क्षल यथा ।

एत कन्याक्षितोभ्रातृ धनुर्भूमसमाश्रयात् ॥

शुभि मीन-खरे चैव मिथुन सर्वदा श्रितम् ।

कन्यां प्राप्ते रवौ मय्यक् नारभेत गृह सुधी ॥

॥ अद्विष्टाश्च जायेत पुत्र-पौत्रपशुवयः ।

सर्वदार्तिर्धुतोभर्ता वसेदथ न शमय ॥

भक्तुस्त्रिते रवौ कार्यं मेव मेव कदाचन ।

प्रभुभिर्घातयते तव जायन्ते हि न शमय ॥

अथवा राजदण्डेन पीडयतेऽप्यै वसन् गृही ।

यदा भानुस्त मीनस्तदा मेव न कारयेत् ॥

हतश्रेष्ठाधिगोकाय भयाय विपुलाय च ।

अधीरस्य तदा तस्य ग्लानिं श्यामीनत फलम् ॥

मिथुनश्चो यदा भानुस्तदा वेम् न कारयेत् ।

अग्निना दह्यते तदै वेम् दुःखमद यदा ॥

मीनस्यै वक्रिदिग्भागे गृहकारस्थोऽग्निजीविनाम् ।

मिथुने त्रायपारथ ईषे पञ्चाभिना हित ॥

पापये कन्यका ज्ञेया गृहकारस्थ सुखमद ।

स्वरोपजीविनां चैव वेश्यादीनां सदैव हि ॥
 नैर्घात्यां कामुके च खादारसाः खपचां गृहे ।
 इदानीं कथये वेभ्य राश्रि-भास्यभागमम् ॥
 चेचे मेयो भवेद्यथ तत्र गेहं न कारयेत् ।
 हते व्याधिर्मेघानव जायते गृहमेधिनाम् ।
 ज्येष्ठे तु मिथुन यत्र तत्र दैधं भवेत् वदा ॥

‘द्विध’ दण्डपुङ्गमिति यावत् ।

आपदि कर्कटोदुष्टो गमये कन्यका तथा ।
 आश्विने तु तुला दुष्टा दक्षिण कार्त्तिके तथा ॥
 चाप मार्ग भवेदुष्ट तेन मार्गो न प्रोभन ।
 साधे कुम्भस्त वै दुष्टस्तारमो न प्रोभन ॥
 भावि माघाष्टकश्चेति दूषित वै परस्पर ।
 तेन चेषु न कर्त्तव्यं मन्दिरं शुभमिच्छता ॥

तथा ।

विहग मेघमं चैव शुभं यत्नेन वर्जयेत् ।
 अफगते गुरौ गृहे गृहहारमो न गच्छते ।
 नातिवीणे निशानाघे गृहहारमो भवेद्विह ॥

विष्णुभर्माक्षरे ।

आष्टकाले न कर्त्तव्यं वास्तुकर्म विजायता ।

तपन ।

रूपपञ्चान्ते विभागे हस्तैकादशीमारभ्य दिनपञ्चके श्रृङ्गस्याब्दे
 विभागे श्रृङ्गप्रतिपदमारभ्य दिनपञ्चके, एवं हस्तैकादशीमारभ्य
 दिनदशक विविध भवति ।

तथा ।

चतुर्थी नवमीस्यैव वशेषे च चतुर्दशीम् ।

विश्वकर्ममते ।

तिथयो धन ग्रहण्ये वा शुभा वास्तुकर्मणि ।

ग्रहे मासि सिते षष्ठे मतिपक्ष द्वितीयया ॥

द्वितीया षष्ठ्यमौ षष्ठी षष्ठ्यमौ द्वात्रिंशमौ तथा ।

एकादशी-चतुर्दशी पूर्णमासौ प्रकीर्तिताः ॥

एता पूर्णैति विख्याता नामतस्तिथयस्त्रिमा ।

चतुर्थ्या वाच षष्ठा वा दक्षिणाय विवर्जयेत् ॥

तत्र षष्ठ्यतो षष्ठ्यान्वाद्याधिव्यय भवेत् ।

तथा वाराः प्रशङ्क्ये रवि मङ्गलवर्जिताः ॥

दिग्द्वारादीन् चित्तिजैरुपातेर्भवपोदितम् ।

अष्टौपष्टष्ट अन्वाद्य व्यतीपातहतश्च यत् ॥

‘अष्टौपष्टष्ट पापवद्भूषितम् ।

यत्र-तारागुक्ते भे कर्तुं कार्यं विज्ञानता ॥

भुवाणि तानि शलानि आकरभेद्यन्त तथा ॥

‘भुवाणि रोहिण्युत्तराश्व चेति ।

वायव्य वैष्णवं पुष्यं पौष्णं सावित्रमेव च ।

मन्त्रपुराणे ।

यत्र व्याघात शूलेषु व्यतीपातानिगण्यो ।

विष्णुश्च मरु परिधान् यज्ञयोगेषु कारयेत् ॥

निश्चकर्ममते ।

अथ योगान् प्रवक्ष्यामि वर्जिता धं मनोपिभिः ।
 अतिगण्डो व्यतीपातः परिधो वज्र एव च ॥
 गण्डं शूलस्य विष्कुम्भो व्याघातस्य सुदुःखदः ।
 एतान् योगान् समादध्यां अभावे तेषु चेव हि ॥
 विष्कुम्भे घटिकास्त्रिंशः पञ्च वा वर्जयेत्सुधीः ।
 वज्रे तु घटिकास्त्रिंशो भव वा परिवर्जयेत् ॥
 अतिगण्डेषु वै षट् नव वा दोषदायकाः ।
 गण्डे तु घटिकाः षट्का व्यापाते नव षट् च वा ॥
 शूले तु घटिकाः षस्य षण्ण वा दोषदा मताः ।
 वैद्यतौ च व्यतीपाते घटिकाषष्टिरेव च ॥
 परिधे घटिकास्त्रिंशत् षट्त्रिंशदथवा शुभाः ।
 एतेषां घटिकाः त्रिधाः कर्वाद्यान्याः शुभावहाः ॥
 योगाः शुभावहाः कार्या वास्तुष्ठापनकर्षणि ।
 यथा नाम तथा तेषां कलपिद्विददाहता ॥

तथा ।

करणान्वयं वक्ष्यामि वास्तुारम्भे शुभाय वै ।
 नैतिलं वणिजं मार्गं वास्तवं करणान्तरम् ।
 धन-धान्यकराणि स्तुः श्रेयसे च सुखाय च ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अन्नारकदिनं नाम करणं विष्टिमंशकम् ।

वर्जयेदित्यनुषङ्गः ।

मन्त्रपुराणे ।

येते मैत्रेय माहेन्द्रे गन्धे वाति विरोद्धे ।
 तथा वैराज्याविचे मुहूर्त्ते मृदमारमेत् ॥
 अश्रुदिव्यबल सम्प्राप्त्य शुभनिरीक्षितम्
 सन्तोषपूर्वादि कर्त्तव्यमन्त्रं परिवर्जयेत् ।
 प्रासादेष्वेवमेव स्नात् कूपं वापीषु चैव च ॥

विशुद्धकर्म्मनते ।

मुहूर्त्तान् कपयित्वाभि चै छतै सर्वशम्भु ।
 माहेन्द्रे रौहिणे चैव सावित्रे मिषके तथा ॥
 मन्त्रैर्मिजिति येते मुहूर्त्ते कारयेत् मृद्वान् ।
 अथ साधारणान् मनो मुहूर्त्तान् चतुर्ष्वेव हि ॥
 विराजोविजय येत सावित्रो मैत्रिकोऽभिजित् ।
 खलयेति समाख्याता सर्वं सर्वार्थसिद्धिदा ॥
 अथ वारविशेषेण वर्जनीयान् त्रयीमि ते ।
 अर्पणैर्ह्येव तु वैराज्यसन्ने वै तद्वाराचयौ ॥
 पिशा ज्येष्ठी कुले गष्टौ बुधे चैवाभिजित्तया ।
 पितृभ्रातृौ तथा शुक्रे राक्षसायौ दुहस्तौ ।
 भौजद्वेष्टौ मुहूर्त्तौ तौ वर्जनीयौ मनेन्द्रे ॥

विशुद्धमन्त्रे ।

स्त्रिलम्बे स्त्रिलम्बे च कर्त्तव्योपस्थापिते ।

‘स्त्रिलम्बानि’ इति चिह्नं दृष्टिक-कुम्भा । ‘कर्त्तुं’ कर्म्मरात्रे, ‘उप-
 स्थापिते’ विपक्षेकादग्रस्थामस्थिते ।

तथाच ज्ञातके ।

विषहेकादशदशमान्युपचयभवनान्यतोऽन्यथान्यानि ।

यस्य सौम्या यदाः केन्द्रे चिकोणे सापि भार्गवः ।

पापाद्योपचयस्थाने तस्मिन् कार्यं निवेशनम् ॥

वृहस्पति-शुक्र-बुध-चन्द्राः 'सौम्याः' । शीघ्रेन्दु-रवि-मङ्गल-
शनेश्वराः 'पापाः', संयुक्तौ बुधश्च ।

तथाच लघुजातके ।

शीघ्रेन्दुर्क-यमाराः पापास्तौ संयुतः सौम्यः ।

'यमः' शनेश्वरः, 'भारः' मङ्गलः, 'सौम्यः' बुधः इति । 'किन्नाशि'
सप्तमि प्रथम-चतुर्थ-पञ्चम-दशमस्थानानि । 'चिकोणं' नवपञ्चमस्थानं ।

तथाच जातके ।

केन्द्रचतुष्टयं कण्ठकक्ष सप्तमात् मङ्गलश्चतुर्थोनां सङ्गमः इति,

नवपञ्चमं चिकोणं नवर्षचिकोणं चेति ।

केन्द्रस्थं कर्जयोपायं सर्वपक्षेण कर्मसु ।

केन्द्रसौम्ययुतं देवं न तु शून्यं कदाचन ॥

विश्वकर्ममते ।

अथ सप्तं प्रवक्ष्यामि सप्तारभ्ये शुभावहं ।

दृषो धनुस्तुला-कन्या मिवुनं कलसस्तथा ॥

श्रमाम्बेतानि शप्तामि सप्त-प्रासादकर्मणि ।

कृतमेतेषु सप्तेषु भवसिद्धौ भवेद्दिह ॥

एकादशे द्वितीये च षष्ठे पापपहाः शुभाः ।

पापपहोऽष्टमे चैव मरणं प्राणति भुवं ॥

चन्द्रार्कादिपहाः सर्वं स्वर्ग्ये शुभदा सप्त ।

नीचगा न च नीचस्था न च तीक्ष्णाशुदूषिता ॥

सूर्यादियहाणा खचेवाणि, सूर्यस्य सिंह जेच, सोमस्य कर्क, भौमस्य मेष-द्विचकौ, बुधस्य मितुन कन्धे, गुरोर्धनुर्मानौ, शुकस्य वृष तुल्ये शनैश्चरस्य मकर-कुम्भाविति ।

तदुक्तं लघुजातके ।

कुज-शुक्र-बुधेदके च शुक जीव कुज सौरि ग्रनि गुरव भेगा इति ।

एते क्रमेण मेघादीनां द्वादशानां राशीनां ईश्वरा इत्यर्थः ।

‘कुज’ मङ्गल, ‘ज’ बुध, ‘जीव’ गुरु, ‘सौरि’ शनैश्चर, ‘भानि’ राश्य, इति ।

तयोच्च नीचस्य परिभाषितं धातके ।

अज-वृष-शुक्राङ्गना-कर्क-मीन-वाचिज्यायां कथिता अकौटुचा दश अष्टाविंशति तिथीश्रित्यसप्तविंशतिविंशतिदशाभीष पञ्चममिति ।

अस्यार्थं मेघस्याद्या दशविंशत्या रवेरक्ष । वृषस्याद्याक्षयस्त्रिमासा सोमस्योच । मकराद्या अष्टाविंशतिस्त्रिमासा मङ्गलस्योच । एव कन्या-द्या पञ्चदशविंशत्या बुधस्योच । कर्कटस्य पञ्च गुरोरोच । मीनस्य सप्तविंशति शुकस्योच । तस्मादा विंशति शनैरक्ष ।

एतत्सर्वं समाख्येयं विबुध विपुषा सुधीः ।

आरभेत प्रयत्नेन वास्तुकर्म सुविहिदः ॥

इति वामुप्रकरणम् ।

अथ प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

॥॥ सामान्यतः प्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वच्च उवाच ।

यस्मिन् काले तु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा मनुजन्दन ।

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु काल प्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाकरणे नव ।

यस्मिन् काले हता धा स्यात् फलसिद्धिप्रदायनी ॥

धन धान्यवती स्त्रीता वरदा च तदा भवेत् ।

दृढा भवति विस्वाता चिदियोगे गुरौ युते ॥

ऐन्द्रे तेजस्तौ स्त्रीता भूतविपद्कारिणी ।

तथाविधा तु धा स्त्रीता यदि दशमवश्रुयात् ॥

मित्राद्ययंयुता मारुते गम्यलोके तथैव च ।

अर्चिर्बुध्रे तथा मित्र लोकावुपहकारिणी ॥

पिथे विनाशमाप्नोति कर्त्तुं च मरणावहा ।

सौम्ये सौम्या तथा कर्त्तुं वरदा च तथा भवेत् ।

ऐन्द्राग्रे नाशमाप्नोति कर्त्तुं कृत्वा विनाशन ॥

आश्विने श्रीमती भूत्वा तथा पुष्टमवाप्नुयात् ।

शोकाभिगम्या भाग्ये स्यात् कर्त्तुं भाग्यवती भवेत् ॥

अश्लेषेऽपि यदा कार्या प्रतिष्ठा मनुजोत्तम ।

यस्मिन् युगे तु यो नाथो यो यो देव प्रकीर्त्तित ।

धन धान्यवती स्त्रीता कर्त्तुं त्रेयोजयावहा ॥

प्रमवादिभि पञ्चभि खवसरैर्विण्णादीनि युगानि द्वादश तत्रे-
वाभिहितानि ।

संवत्सराख्यवर्षेषु नित्यमाज्ञायुता भवेत् ।
 परिपूर्वं तु भूतग्री लोकस्वाता तथैव च ॥
 इदापूर्वं तथा सौम्या वरदा लोकसुन्दरी ।
 ऋतुपूर्वं तु वरदा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 रतुपूर्वं नाग्रमाप्नोति कर्तुर्माश्रवहा भवेत् ।
 तथापि प्रभोर्नृत्यस्य समये रोहिता भवेत् ॥

प्रभवादयः ॥३॥ क्रमेण सवस्तर-परिवत्सरेदावत्सराशुवत्सरेदत्सर-
 संशकाः एवमग्निरादिपञ्चकस्य क्रमेण वशापञ्चक्रमेवमुत्तरापीति
 तत्रैवाभिहितं ।

मत्स्यपुराणे ।

प्राञ्च शुक्रं शुभं पञ्चमतीते चोत्तरायणे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरे तद्यने सौम्या धनदृष्टिकरी भवेत् ।
 तथापि सुप्ते देवेभ्यो सर्वानर्थविवर्द्धनौ ॥
 अग्निरं लोककान्ता सा बृहदा च वसुधाधिप ।
 स्त्रीता वसन्ते सौम्या च वरदा च तथा भवेत् ॥
 ग्रीष्मे तेजस्विनी कान्ता भूतनिघ्नकारिणी ।
 ग्राहकाले तथा नाश कार्ता सह समाप्नुयात् ॥

ग्राहकालनिषेधश्च शिवप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः, शिवप्रतिष्ठायां
 तद्विधेः शिवप्रतिष्ठाकालनिर्णये दर्शितत्वात् ।

३. रत्नाले कृता नाग्र ग्रीष्ममेव प्रपद्यते ।

देमन्ते च सदा सौम्या धर्मदृष्टिकरी भवेत् ॥

माघे कर्तुर्विनाशाय कालगुने सुभगा मन्त्रेत् ।
 लोकानन्दकरी चैषे वैशाखे वरसंपत्ता ॥
 आश्वयुजा वदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मवृद्धिदा ।
 आश्वे धनहीना ह्यात् प्रौष्ठपादे विनश्यति ॥
 आग्निने नाशमाप्नोति वज्रिना कार्तिके तथा ।
 शीतो शौभाग्यमनुज पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥
 दीपावहा ह्यु माघे ह्यात् कर्तुर्दुःसम्भवा एव च ।
 चैत्रे वा कालगुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

अथ माघमासनिषेधो विष्णुप्रतिष्ठाविषयः, विधियुक्तं तद्भुति-
 रिकुदेवताप्रतिष्ठाविषयः, मार्गशीर्षमासविधियुक्तं विष्णुप्रतिष्ठा-
 तिरिकुविषयः, मार्गशीर्षमासनिषेधस्य विष्णुप्रतिष्ठाकार्त्तनिषेधे द-
 र्शितत्वात् । आश्वयुजिमासनिषेधस्य विष्णुप्रतिष्ठायतिरिक्कविषयः
 विष्णुप्रतिष्ठायामेतद्व्यतिरेक्यैव दर्शितत्वात् ।

अपरे त्वाङ्कः “माघमासं सर्वदेवानामिति वचनात् विष्णुप्रति-
 स्ठापि तत्र कार्त्तं माघमासादिनिषेधस्य तत्तद्व्यतिरेक्यविषयतत्तप्र-
 तिष्ठाविषयविशेषे ।

द्वितीये मध्यफलदा तृतीये च शुभप्रदा ।

धन-धान्यवती स्त्रीता वरदा च तथा भवेत् ।

यस्य पक्षस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् शुभफलप्रदा^(१) ॥

द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।

चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति यमस्य स्यात्सुखमहा ॥
 विनायकस्य देवस्य तथा तच्च हितप्रदा ।
 यत्तस्यां श्रीयुता कर्तुर्विरदा च तथा भवेत् ॥
 यस्यां लक्ष्मीयुता नित्यं यत्तस्यां रोगनाशिनो ।
 यस्यां धाम्यवङ्गला नवस्यां तु विनश्यति ॥
 भद्रकात्याः कृता तच्च कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्मवृद्धिकरी श्रेया दशस्यां तु तथा कृता ॥
 एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यां तथा श्रेया चतुर्दश्यां विनश्यति ॥
 छण्णपथे पञ्चदश्यां कर्तुं शक्यकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ॥
 वृषाक्षुशा च विज्ञेया तथा दोषवती नृप ।
 दिव्यन्तरौचे भूमौ च पापातेन तु या युता ॥
 कर्तुर्थाभिपदा तच्च प्रतिष्ठा तु क्रिया भवेत् ।
 तिथिद्वानौ त्रयोदशो वृद्धौ वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥

मत्स्यपुराणे ।

पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चाष्टमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च कृता तु फलदा भवेत् ॥
 सावण्यसमुच्चये ।

तासु पथे शिते कार्या द्वितीया वै निमित्तम् ।
 द्वितीयायुर्मन्ति दद्यात्तृतीया पुत्रममदम् ॥
 पञ्चमी च श्रियं नित्यं यत्तमी रोगनाशनम् ।

दशमी भूमिद्विषयौ भौमाग्नयश्च चणोदगौ ॥
 भानाविधं धनं नूनं पौर्णमासी तिथिः सदा ।
 एकविंशकरैर्नन्दा मद्रा पचपिंशानुभिः ॥
 जया हि रामादिकामैः रिक्ता वेद-पहेन्द्रियैः ।
 वाण-दिक्त्तिथिभिः पूर्णां ह्रीन्तुल्या चिता कमात् ॥
 एते शुक्लेऽनुसोमाः श्रुवंङ्गले च विसोमतः ।
 सहस्रतिर्दशं चायुर्धोजय-धनानि च ॥
 सर्वं धर्मं शुभः शुक्लयन्त्रः शान्तिप्ररोहणे ।
 कर्कौषधस्तुलाचार्यश्रीविद्ययाभयग्नके ॥
 मन्त्रे घटास्त्रिमेधस्या मिदृशानां प्रधानता ।
 महदृषत्परायामाश्रयराशिक्रमेष तु ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तेजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चेमावहा भवेत् ।
 भीमेऽग्निना मदद्येत मुधेन धमदा भवेत् ॥
 गुरुषु स्याद्व्यहे निवर्तं लोकानन्दकरी धिते ।
 आचम्यार्कक्षिता बौरे प्रतिष्ठा समुदाहता ॥

मत्स्यपुराणे ।

बुधोदहस्यतिः शुक्लस्योवाहाः शुभावहाः ।
 एभिर्निर्दोषितं लाभं नचवक्ष्य प्रशस्यते ॥

समुद्रयज्ञधने ।

प्रीतिः सौभाग्यमायुधान्सकमां शोभनो हतिः ।
 दृष्टिं विष्टिं शुभं साधोवरौवाञ्छित-शुभाकौ ।

ब्रह्मेन्द्रौ च शिवं चेति योगाः तत्संज्ञकाः ब्रह्मा ॥

यवश्च यास्रवश्चैव कौस्तव्यं तैत्तिरीयं तथा ।

गरुडश्च वसिष्ठश्चैव शकुनिश्च चतुष्पदः ।

नागं किन्तुप्रमण्याह विष्टिदीनम् पञ्चयोः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शकुनो दौपयजमनौ चतुष्पदे भयावहा ।

नागे भवति धौम्या च किन्तुप्रे च शुभप्रदा ॥

कौस्तवे वरदा क्षेया तैत्तिरी रोमयाग्निनौ ।

गराक्ष्ये रोगजमनौ तथा वसिष्ठि पुष्टिदा ।

विष्टौ भरपदा कर्तुंरामदोषवती तथा ॥

मातङ्गे ।

आघाटे द्वे तथा मूलमुत्तराचयमेव च ।

ज्येष्ठा श्रवण-रोहिण्य-पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥

हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्ये श्रृगशिरमथा ।

अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रप्रसृते ॥

कचणममुष्ये ।

पुष्यपुर्कोहिणीकामया प्रगाढोत्तरा दिजे ।

पुनर्वसुनुराधासु चित्रा ज्येष्ठा मघीभुजि ॥

भनिष्ठा श्रवणौ वैश्वे युगे भाद्रपदे तथा ।

अश्विनी रेवती भद्रे स्वाति-फालगुनिकाहवम् ॥

चतुर्दशमया क्रीडा मूलार्द्रा भरणी तथा ।

हस्तानि प्रतिष्ठायोगानां चतुर्दशमये तथा ॥

जय-रोगकराक्षितो रोचिणी भयवृद्धिदा ।
 दक्षः सिद्धिप्रदोऽनिरु आयुर्दापादयुग्मके ॥
 पुनर्वसु सप्तं दद्यादनुराधा तु सप्तदः ।
 चित्रा त्वयंसुखं नित्यं ज्येष्ठा रोगविनाशकम् ॥
 धनिष्ठारिजयं दद्यात् ज्ञानदं श्रवणं मदा ।
 दुग्धभाद्रपदा वृद्धिर्वज्रमिषाणि चाग्निनी ॥
 रेवती पुष्टिदा नित्यं स्नामी कृष्णार्द्रमं वज्र ।
 फाल्गुनीद्वितीय वृद्धिर्भरणी रिपुभेदनम् ॥
 आर्द्रा सौभाग्यसम्पत्तिर्मूलेऽयं मृषयत्किदा ।
 मृग शान्तिप्रदोऽनित्यं घन्या प्रातमिष त्वक्नेत् ॥
 अश्लेषा क्षत्तिका चैव विनाश्या च शुभप्रदा ॥
 विष्णुधर्मान्तरे ।

तेजस्विनी क्षत्तिका च भूतनिपचकारिणी ।
 किञ्चिद्भूया ततः काले न तदन्वितवह्निषा ॥
 मङ्गे सूर्यस्य शीमस्य कुमारस्य च या वररा ।
 मङ्गाद्याय कृतास्तु न दद्यान्ति च वह्निना ॥
 प्राजापत्ये गृही नित्यं लोकातुषहकारिणी ।
 सौम्ये तु वरदा प्रोक्ता मृषकैस्तु विवश्रानि ॥
 आर्द्रायां कर्षमरणं चिप्रमेव प्रयच्छति ।
 पुनर्वसौ विनाशश्च संस्कारघ्नाशुघातपुनः ॥
 पुष्टिं पुष्ट्यै समामोति धनेन वज्रसा तथा ।
 यापि कर्षविनाशाय नागानां नाशकद्रुमेत् ॥

पिचोर्मरणदा कर्तुं क्षया नाशञ्च गच्छति ।
 लोकयन्त्या भवेद्भ्रात्रे कर्तुर्नाशवदा तथा ॥
 तथापि कामदेवस्य कर्तुं सौख्यवदा तथा ।
 अर्थभूते सुदृशा स्त्रीता लोकानुपहकारिणी ॥
 आयुर्दा च कृता हस्ते पिचायां नाशमाप्नुयात् ।
 मित्यैयर्थ्ययुता लोके पिचायाश्च हितप्रदा ॥
 स्त्रातौ ॥ वरदा सौम्या लोकानुपहकारिणी ।
 ऐश्वर्ये कर्तुर्नाशाय मैत्रे मित्रविद्वद्भूये ॥
 श्लेष्ठायां तेजसा युक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 तथाविधा तथा मूले किन्तु भूतसमाश्रया ॥
 आद्ये ह्येदमवाप्नोति वैशदेवे सुखप्रदा ।
 अवशे धन-धान्याद्या धावसे वसुसंयुता ॥
 वारुणे ग्रीष्मनाशाय तथापि मनुजोत्तम ।
 अग्निर्गुप्ते वृद्धा स्त्रीता कर्तुं सौख्यप्रदायिनी ॥
 धन-धान्ययुता पौष्णे आग्निमे योगनाशिनी ।
 आस्ये मरणदा कर्तुं राक्षसाशकरी तथा ॥
 धार्म्ये साक्षोक्तजनी चक्षुरे दायुदायिनी ।
 धर्मोमे वस्त्रिभयदा यतमस्के स्थिरा न तु ॥
 केतुना घूमिते ऋते वस्त्रिदासमाप्नुयात् ।
 केतुदये भवेद्येन तेन दुर्मिधमाप्नुयात् ॥
 भीमोदये भवेद्येन तेन दह्येत वस्त्रिना ।
 भीरोदये भवेद्येन तेन कर्ता विनश्यति ॥

नवने सप्तरीवेये परधकमय भवेत् ।
 उत्साहते विनाशाय समूकमयप्रदा ॥
 उत्सापातो भवेद्यत तत्र व्याधिकरौ भवेत् ।
 त्रिविधोत्पातकुले भे न शुभा परिकीर्त्तिता ॥
 दिव्यकीर्त्तिविनाशाय भोसे पातविनाशिनी ।
 अक्षरीचे च विशेषा लोकनाशकरी तथा ॥
 सवैधृत व्यतीपातमृषमेक विवर्जयेत् ।
 शेषैर्दायैस्तथापुक्ता यावदागमनाश्रये ॥
 जगन्मन्त्रविहिता कर्तुं श्रेयस्करी भवेत् ।
 अक्षकरी द्वितीये आतृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 शेषा चतुर्थे भवति पञ्चमे व्याधिवर्द्धिनी ।
 कार्यवृद्धिकरौ षष्ठे सप्तमे निधनप्रदा ॥
 अष्टमे वरदा नौम्या नवमे श्रीविवर्द्धिनी ।
 कर्मणा साधिका प्रोक्ता जगन्नाष्टे दशमे शुभा ॥
 एकादशे शुभकरी द्वादशेऽरिभयप्रदा ।
 शेषा त्रयोदशे चैव्या रोगदा च चतुर्दशे ॥
 द्वादशे पञ्चदशमे द्वादशे निधनप्रदा ।
 अष्टदशे भुतिकरौ नन्दा^(१) चाष्टादशे भवेत् ॥
 एकोनविंशतितमे कर्तुर्मरणदायिनी ।
 तथा द्वितीये घनदा तृतीयेऽरिभयप्रदा ॥
 चतुर्थे सेमजननी पञ्चमे रोगवर्द्धिनी ।

---

(१) नन्दयतीति नन्दा सुखदिति यावत् ।

षष्ठे सञ्जीकरी श्रेया धन धान्यविवर्द्धिनी ॥
 द्वितीये च चतुर्थे च पञ्चमे च तथाष्टमे ।
 द्वादशे नवमे चन्द्रे कर्तुर्दायवती भवेत् ॥
 लग्नस्थस्य द्वितीयस्य पञ्चमैकादशस्तथा ।
 दशम सप्तमयैव यदा विद्मो भवेद्दशै ॥
 पञ्चमैकमेयैव द्वादशैर्वा तथाष्टमे ।
 चतुर्थे वा द्वितीये वा लग्नात्पापात्पञ्चमं सभेत् ॥
 विपर्ययेण वेधयेत्पापोऽपि शुभस्तस्यत ।
 चन्द्राद्द्वादशके सूर्ये द्वितीये वा भयप्रदा ॥
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
 द्वादशे वा द्वितीये वा भौरे मरणदा भवेत् ॥
 पापमध्यगते चन्द्रे भुव मरणदा भवेत् ।
 एकस्मिन् यदा केन्द्रे चन्द्रमास स्थितः ॥
 केन्द्रचयमपान्त्स्याद्युक्तं सूर्यारसूर्यजै ।
 तदा कर्तुर्विनाशाय प्रतिष्ठा साधराधिप ॥
 चन्द्रे शर्के विनाशाय भौमे दाहमवाप्नुयात् ।
 शर्करे मृत्युदा श्रेया शरादौ निधनप्रदा ॥
 नक्षत्रे क्षीपरागे ॥ कर्तुर्मरणदायिनी ।
 परित्यष्टे^१ तथा चन्द्रे तथा ज्येष्ठान्तपादने ।
 पौष्णाक्षपादने चैव कर्तुर्निधनकारिणी ॥

- (१) पाठोऽयं आदर्शालुक्च एव सन्निवेशितः परन्त्वयं न समो धोनेन विभक्तिः, परिपुष्टे इत्ययं पाठो मन्त्रमुच्यते ।

सवर्णमुच्यते ।

ग्रन्थो जीवो नव-दीपु-मन्त्रस्थानेषु सर्वदा ।
 बुधः पञ्चाष्ट-तुर्थेषु दिक्मन्त्र-नवराग्रितः ॥
 मन्त्र-चि पठ दशमः शमी शुभफलप्रदः ।
 रविदंश-विषदमस्यो राहुस्ति दशमभूतः ॥
 चि-पदस्थानगताः शस्ता मन्दाङ्गारक-कैतवः ।
 शभाः क्रूराः सपापाय सर्व एकादशास्तथा ॥
 एषा इष्टिमुनी पूर्णा वार्हिकी सह-भूतयोः ।
 पादिकी रामदिक्स्थाने वस्त्रस्थोः पादवर्जिता ॥
 द्वितीया भाषदाण्या तु चतुर्थी सेममंशका ।
 षष्ठी च साधिका तारा अष्टमी शुक्रनाशिका ।
 नवमी चातिमिषा स्यादिताः पञ्च फलप्रदाः ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

जन्मराग्युदयेकर्तुं चित्रं नाशकरौ भवेत् ।
 द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तुं वृद्धिदा ॥
 चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।
 षष्ठे शुक्रविनाशाय सप्तमे धननाशिनौ ॥
 अष्टमे मृत्युदा त्रयो नवमे धर्मनाशिनौ ।
 दशमे कर्मणा वृद्धौ लाभे लाभकरौ भवेत् ॥
 द्वादशे तु व्याय स्यात् प्रतिष्ठा तु तथा कृता ।
 जन्मलग्नोदये श्रेष्ठा धन-धान्यवती भवेत् ॥
 जन्मराग्निकलं श्रेष्ठ सर्वस्थानेषु निर्दिशेत् ।

मेघोदये कृता चिप्रं नाग्रमाप्नोति पार्थिव ॥
 वृषोदये स्त्रिरा प्रोक्ता धन-धान्यवती भवेत् ।
 लोककान्ता च सिपुने बद्धकक्ष्याणकारिणी ॥
 कुलीरे चिप्रं नाग्रः स्यात् सिङ्गे च सुदृढा भवेत् ।
 कन्यायां लोककान्ता स्यात्सुखायां भवति स्त्रिरा ॥
 वृश्चिके तु स्त्रिरा प्रोक्ता कस्याङ्गाय धनुर्धरे ।
 मकरे चिप्रं नाग्रः स्यात् कुम्भे सप्ते दृढा भवेत् ॥
 मीने गुणवहा कर्तुः कल्ले^(१) शून्या तथा भवेत् ।
 उषा स्यात् सूर्यदाभायां^(२) सौम्या सौम्यस्य कीर्तिता ॥
 पापघहस्य केन्द्रेण कर्तुर्नागाय कीर्तिता ।
 शौम्या पटस्य सुशुभं कर्तुर्भवति छद्मिदा ॥
 कलं यदेव सप्तेषु नवाग्निषु तदेव तु ।
 द्वादशाग्नेषु विज्ञेयं तदेव मनुष्योत्तम ॥
 कर्तुर्नागाय विज्ञेया चिन्ताग्ने शीत-सूर्ययोः ।
 शतं जीवेत् प्रपीशायां^(३) कर्तुः कल्याणदा भवेत् ॥
 श्रुभमंशं महाराज सप्तं पापफले शुभं ।
 सप्ते श्रुभतरे प्राप्ते पापमंशमशोधनं ॥
 सप्तस्ये प्रोक्तदा कर्तुः कृता भवति भास्करे ।

(१) समविशेषे इत्यर्थः ।

(२) सूर्यदाभायामित्यर्थः घाट आदशं पुरुषैर्लोककम् एव वर्तते इत्यर्थः न समीचीनो विभावति ।

(३) प्रपीशाया शतं जीवेदित्यन्वयः ।

द्वितीयेऽर्षस्य हानिः स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥

शायुःचययतुर्षे स्यात् पञ्चमे सप्तनाशाय ॥

षष्ठे शत्रुविघातस्तु दारिद्र्यं सप्तमे भवेत् ॥

भरणं चाष्टमे मामौ नवमे धर्मपौडनं ।

दशमे सप्तद्विद्व्य सामे लाभयुता भवेत् ॥

द्वादशे व्ययवती निर्धना तु तथा भवेत् ।

अत्रै सप्तगते ज्ञेया सुदृढा मनुजीत्तम ॥

धनान्विता द्वितीये तु तृतीये लाभसयुता ।

चतुर्थे बान्धवहिता पञ्चमे सप्तद्विदा ॥

षष्ठे रिपुविनाशाय सप्तमे च धनावहा ।

अष्टमे भरणयोक्ता नवमे धर्मपौडनं ॥

दशमे धर्मदा प्रोक्ता सामे लाभप्रदा भवेत् ।

अथे व्ययवती राजसूया धनविवर्जिता ॥

अर्द्धविम्बाधिके अत्रै शत्रुपक्षफल भवेत् ।

अर्द्धविम्बाधिके चौले क्रमादय निबोध मे ॥

अत्रै सप्तगते ज्ञेया खिन्नं माशो महीभुजा ।

द्वितीये च दारिद्र्यं स्यात् तृतीये धनसंयुता ॥

सप्तधन्यं चतुर्थे स्यात् पुननाशाय पञ्चमे ।

षष्ठे रिपुविनाशाय भार्यानाशाय सप्तमे ॥

अष्टमे भरणयोक्ता नवमे धर्मघातिनी ।

धनान्विता द्वादशमे सामे लाभवती भवेत् ॥

अथे व्ययवती नित्यं दारिद्र्यं च तथा भवेत् ।

लग्ने मृत्युकरा भौमे तथा दारिद्र्यदा धने ॥
 कौर्त्तिं चिमुवने शुभां द्वितीयस्तः करोत्यसौ ।
 चतुर्थं बन्धुनाशः स्यात् सुतनाशस्तथा सुते ॥
 अरिनाशस्तथा षष्ठे सप्तमेऽप्यौ विनश्यति ।
 अष्टमे कर्मभरणं नवमे दम्भनच्युतिः ॥
 दशमे कर्मसिद्धिः स्यात् सामे सामवती भवेत् ।
 जायाताम्रजप्रभृतयो व्यये क्षय्यदाः यदा ॥
 पुष्यस्तमे धनयुता द्वितीये च तथा भवेत् ।
 द्वितीये वरदा प्रोक्ता चतुर्थे धनसंयुता ॥
 कौर्त्तिश्च पञ्चमे ज्ञेया षष्ठे रिपुविनाशिनी ।
 सुखदा सप्तमे ज्ञेया सप्तदा च तथाष्टमे ॥
 सौख्यदा नवमे राजन् दशमे कर्मवृद्धिदा ।
 स्थिरप्राप्तगते ज्ञेया व्यये धनसंयुता ॥
 जीवे घमाद्या सप्तमे द्वितीये च तथा भवेत् ।
 श्रुतासदा द्वितीये स्यात् चतुर्थे धनसंयुता ॥
 पञ्चमे सुतदा प्रोक्ता षष्ठे प्रपुत्रिनाशिनी ।
 सप्तमे राज्यदा कर्तुरष्टमे च सवृद्धिदा ॥
 कौर्त्तिदा नवमे ज्ञेया दशमेऽप्यसवृद्धिदा ।
 सामस्ते सामदा ज्ञेया व्यये सामधमन्विता ॥
 सप्तमे निश्चया शुके सर्वकामप्रदा भवेत् ।
 धनमे च धनं दद्यात् द्वितीये धातवर्द्धिनी ॥
 चतुर्थे शुभया ज्ञेया पञ्चमे सुतवृद्धिदा ।

पष्ठे पूष्या तथा श्रुते मग्नमे धनद्विदा ।
 अष्टमे सुषदा प्रोक्ता नवमे च सुस्वार्पदा^(१) ॥
 दशमे लोककान्ता आदरिनाशस्तपायगे ।
 तथा प्यपस्ते विज्ञेया मङ्गले सधना तथा ॥
 मृत्युदा लग्ने गौरे हरिद्रा आद्वितीयगे ।
 तृतीये धनलाभाय चतुर्थं कर्त्तव्यमृत्युदा ॥
 सुतगे सुतनाशः आदरिनाशस्तपारिगे ।
 व्याधानाशस्तु व्यापाप्ते मृत्युर्मुत्पुष्टोपगे ॥
 धर्मगे धर्महानिः स्यात् कर्महानिस्तु कर्मगे ।
 महालाभस्तु लाभस्ये व्ययगे च व्ययो भवेत् ॥
 शूण्यं विवर्जयेत् केन्द्रे तत्तत्रैव निषेजयेत् ।
 एवं ज्ञात्वा शुभं कालं प्रयत्नेन सुदैववित् ।
 क्षुर्यात् प्रतिष्ठां यत्नेन गृहीयाद्बधानतः ॥
 शुभेऽङ्गि पूर्वं यवक्षां तत्कालप्रतिमाञ्च यां ।
 यमादपीठिकां नर्त्तं स्थापितां विभिवेशयेत् ।
 तत्कालमेवं क्षुर्यात् नामावाक्षां यमाक्षितः ॥
 लक्षणमुद्यवे ।

पादादूनपतुर्नाडीभागः आग्नीम-मेषयो ।
 दृष-कुम्भी च सुञ्चानौ पतसः पादवर्जिताः ॥
 मकरे मियुने चैव चापालि-हरि-कर्कटाः ।

पादोना पट्टसाः कन्ये घटिकाः सार्द्धपञ्च ॥
 केसरी च वृषः कुम्भः खिराः स्युः सिद्धिदायकाः ।
 चरं धनुस्तुला मेघार्द्रायुष्मं मौन-कन्यके ।
 कर्कटे कर्कटालिख प्रवर्णाः कार्यनाशकाः ॥
 खिरः शुभग्रहैर्दृष्टः प्रसोलकः शुभाशितः ।
 शुभ-शुभ बुधैर्पुनो लग्ने दद्याद्दण्डपुष्पौ ॥
 राज्यं शौख्यं वल्लं पुंसां देशधर्मादिकं वज्र ।
 प्रपन्नं सप्तमस्तर्प्यो दशमः केन्द्रं चक्षते ।
 शुभ-शुभ-बुधास्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥
 श्वेतादश-चतुर्पक्षा लग्नात् पापाः शुभग्रहाः ।
 शतोज्ज्वेऽनित्कर्मार्थं धोव्यास्तियादयो बुधैः ॥
 सुयोगे श्रावता धर्माः खिराणां पुष्टि-जीवितं ।
 सुलग्ने च महाभागो विद्युवे चेशितं वल्ल ॥
 मङ्गलीतिमुखे पुष्टे चयने च महातिथौ ।
 चङ्कितारोग्यमैश्वर्यं देवप्राप्तनतो भवेत् ॥
 सन्ध्यागते तु लग्ने च प्रत्यस्तमितदुर्गहे ।
 दुष्टग्रहे दुष्टलग्ने नक्षत्रेऽशुभस्युते ॥
 दुर्निमित्ते तथोत्पाते चन्द्र-सूर्योपमर्दने ।
 एतेषु स्थायिता देवाः चय-दुर्भिच-रोगदा ।
 तथादिन निरोक्ष्यादौ सर्वोपस्करमाश्रयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

यत्-तारावलयं बुध्याः पञ्चपूर्णां विधाय च ।

निमित्तं प्रकुलं मन्त्रा वर्जयिन्वा सुधादिकं ॥
 शुभकासे शुभस्थाने दूरपदविजिते ।
 स्त्रो चसे च कुर्वीत प्रतिष्ठादिवशुभं ॥
 चयने विपुले तदन्तं पश्यतीतिमुने तथा ।
 एतेषु स्थापनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्मिन् चसे यदेवोक्तं फलं भूपतिवशम् ।
 तदेवेह फलं प्रोक्तं तन्मुष्मत्सि पादव ॥
 रौद्रः शार्ङ्गस्तथा मेघः वैशोवाचय एव च ।
 चापो वैश्वस्तथा ब्राह्मः केदारः शक्रदेवतः ॥
 ऐन्द्राग्रेयोनेर्धतय वावचय मदीपते ।
 शर्वम्भस्तथाभाम्यो शुक्लार्त्तस्तु दिवाकरः ॥
 रौद्रोऽजपादस्त्रिभुङ्गः पीण्य चादिग एव च ।
 धाम्योऽग्निदेवतयेव ब्राह्मः शीम्यस्तपैव च ॥
 चादित्यो जीवदेवतो वैष्णवः सूर्यदेवतः ।
 मातृदेवाय धाम्यस्तु मुष्टिर्त्ता रात्रिचारिणः ॥

तथा ।

दिग्मध्यङ्गते सूर्ये मुष्टिर्त्तामिनिदृष्टे ।

मर्वकाममम्बुद्वः स्त्रोत् सर्वोपद्रववर्जितः ॥

भारतपुराणे ।

श्रावणपथे तु श्रापनं श्राद्धे चोत्थापनं भवेत् ।

मुष्टिर्त्ता स्थापनं कुर्यात् तेन श्राद्धे विचक्षणः ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

गुरावसमय प्राप्ते नीचस्थे कर्तव्यातिनी ।
 तस्मादलक्ष्ये जीवे तु धन धान्यकरो भवेत् ॥
 भास्त्रे रौद्रे दृढा ज्ञेया मन्त्रापत्ये सुखावहा ।
 स्वर्गलोकप्रदा स्वर्मे चक्रे चक्रप्रवर्तिनी ॥
 वामस्त्ये तु वरदा आन्ये आन्यविर्वर्द्धिनी ।
 वाचे भवति वस्त्राद्या काले मृत्युप्रदायिनी ॥
 आग्नेये द्वाहमाप्नोति क्लीवमन्दैवते तथा ।
 सौरे भवति सुस्वीता चात्रे च वरदा तथा ॥
 नय्यते वायुदेवत्ये गोदेवे वृद्धिमाप्नुयात् ।
 सैवे च सुष्टिदा मोक्षा तथा भवति पूजिता ॥
 कौमारे वृद्धिमाप्नोति पित्र्ये नात्र तथैव च ।
 वाह्ये रोगदा मोक्षा शुभा आनन्ददेवते ॥
 वपला वनदेवत्ये धाम्ने मृत्युप्रदा भवेत् ।
 वाग्देवत्ये वदा वाग्मी श्रीमे च श्रीयुतो भवेत् ॥
 धनने धनवृत्त सुहृद शैलदेवते ॥
 पृथ्वीदेवे दृढा सौम्या शुभा आदेद्देवते ।
 पौरुषे च तथा रोषे बलधर्मविर्वर्द्धिनी ।
 कर्तुं सुखावहा सैव तथा तादृयता भवेत् ॥

इति सामान्यप्रतिष्ठा ।

अथ शिवप्रतिष्ठा ।

अथ सप्तपञ्चमुच्यते ।

उत्तराग्रगते भागौ सिद्धस्थापनमुत्तमं ।
 दक्षिणे तथने पूर्व्वं प्रिवर्णाद्वै भयावहं ॥
 सपहं स्थापनं नेष्ट तथा वै दक्षिणाधने ।
 भयहे स्थापिते सिद्धे व्याधिना पीड्यते प्रजा ॥
 कुमारः सम्प्रपीड्यन्ते कन्यानाग्रस्य जायते ।
 भुमहाग्रस्ततोपस्य तदा राक्ष्सा प्रजायते ॥
 कर्तुः सयः सदा शोको ष्टहे भवति दारुणः ।
 तस्मान्न स्थापयेद्देवं सपहे दक्षिणाधने ॥
 स्थापनम् प्रकर्त्तव्यं त्रिभिरादाष्टपथ्ये ।
 प्राद्वक्षि स्थापितं सिद्धौ भवेद्दरदयोगदं ॥
 हेमन्ते ज्ञानद सिद्धं त्रिभिरे सर्वभूतिदं ।
 राज्ञोप्रद वसन्ते च शीघ्रे च जय-प्रान्तिदं ।
 धर्मीनां सर्वकाले च सिद्धद्वारोपणं मतं ॥

रत्नावल्यां ।

माघ-कालगुप्त-वैशाख-वैशाखादिषु पञ्चसु ।
 भासेषु शुक्लपक्षेषु सुदुष्टपक्षवर्जिते ॥
 द्वितीया पञ्चमी षष्ठी अष्टमी नवमी तथा ।
 द्वादशैकादशी वाह्या पूर्णिमा च त्रयोदशी ॥
 गुरु शुक्रौ वृध सोमोवरयेन्नु मुखवत् ॥

आर्द्रा शतभिषा स्वाती रोहिणी अवण द्वय ॥

पूर्वाषाढोत्तराषाढा ज्येष्ठाश्लेषा च रेवती ।

चित्रा-हस्तौ धनिष्ठा स्वादत्तुराधा च सिद्धिदा ॥

लक्षणमनुसंधे ।

नवमे घन तथापि सर्वकाल द्विपक्षयो ।

लिङ्गस्य स्थापनं शक्यं यत्ते कामार्थिनो भुव ॥

रत्नावल्या ।

कौभास्य प्रोभनायुज्ज्वलं सिद्धं पाथ्यं शिव शुभ ।

हृदि प्रीतिर्धृतिं सिद्धिं भुव शुक्लं सुप्रोभनम् ॥

मवस्य पाणवक्ष्येव कौलवनीतिलं शुभम् ।

मैत्र परममैत्रस्य धन्यप्रेमं तथा शुभम् ॥

सप्तस्य दृष्टिकं सिद्धो मेघोमिषुगं कर्कटौ ।

नया कन्या तुला कुम्भीं हवभक्षं प्रशस्तते ॥

एविहसो भवेसिद्धिं सीमे मृगशिरस्तथा ।

रुक्मिका भीमवारे स्वादत्तुराधा भुधे यदा ॥

रेवती धनुष्यन्त्रा शक्रवारे पुनर्वसु ।

श्रवणं शशिवारे च सिद्धियोगा शुभा मता ॥

जन्मभद्रशतघोऽथ घटश्लेकादग्रा शुभा ।

भौमं सन्दौ हृष्यौ च द्वि-सप्तद्व प्ररेगुं ॥

जन्म-तुर्य-रसाष्टम्यो दशस्वथ शुभो बुध ।

रस-सप्त द्वात्र्यस्य शुक्रश्चाथ प्रयजत ॥

क्षेत्रमध्ये यदा सर्वं यमकण्ठेति निश्चिता ।

यस्मात्ते सर्वकार्यब्राह्मणान्तेष्वनियोजयेत् ॥

शीघ्रचन्द्रस्तथा मन्दः^(१) कुजार्कौ तैर्युतौ बुधः ।

पापाः पापाग्रथा यस्मात्तस्मात्तांश्च विवर्जयेत् ॥

कैश्रसे च गुरौ शुके न क्षमेन्दोर्यदा घटाः ।

गृहचन्द्रे तथा शुके गुरावलां गते सति ।

प्रतिष्ठादिशुभारम्भान् दूरयाचां विवर्जयेत् ॥

अन्यहुद्यतरं यत्तत् ज्योतिःशालविशारदः ।

समाश्लेष्य निपुञ्जीन सर्वधाध्याम्यथाचरेत् ॥

कलपसमुचये ।

सुदिने शुक्लपक्षे च रविवारर्चयिते ।

सुचन्द्रतारकायोगे सुक्षणे करणान्विते ॥

द्विते द्वैवे प्रतिष्ठा आग्निश्रे च चितपक्षे ।

अद्वैते चैव कृष्णेऽपि मङ्गल-मूर्त्तिप्रभेदतः ॥

द्वैता घिहान्तिकी रौद्री शतं त्रयांश्च तिष्ठति ।

पञ्चरात्री चरेमिन्वा पञ्चशेवर्षसंस्थितिः ॥

अद्वैता भैरवी वा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ।

ग्रन्थाद्वाहंस्तु वा तिष्ठेत् बाणसिद्धस्तयश्रुवा ॥

इति शिवप्रतिष्ठा ।

अथ विष्णुप्रतिष्ठा ।

वैखानससंहिताया ।

अथने शोभते कुर्याद्विधे वा त्वरान्वितम् ।

देवीपुराणे वैखानससंहिताया ।

मार्गशीर्षक-माघौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा पुरा ।

माघेषु फाल्गुनं चैव वैशाख इव च ।

तैवेऽत्रायश्चपुष्पाश्च आरधये मासि वा भवेत् ॥

तत्प्रसारसंहिताया ।

प्रतिष्ठाचर्मिणि मोक्षा वा क्रमादप्युद्देश्य वा ।

प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी ।

दशमी द्वादशी पूर्णं शुक्लपक्षे इष्टमाश्रिता ॥

महापञ्चरात्रे ।

पौर्णमास्या चतुर्दशी द्वादशी शुक्लपक्षतः ।

प्रतिपद्वितीययोर्वा पञ्चम्या दशम्यामपि ।

सहितास्तिथयश्चैता चतुर्थयोग इत्युक्तं मे ॥

वैखानससंहिताया ।

अवधे चैव रोहिण्या स्वात्या इत्ये पुनर्वसौ ।

त्रिपूर्वक्षरेषु रेवत्या अविष्टे वारुणे तथा ॥

सौम्यं नाश्रातुराधासु तिथे चैव विशेषतः ।

अन्यस्मिन् सप्रश्ने वा यथोक्तगुणसमुते ॥

अश्विनी-रोहिणीयोमे पुनर्वसौ च पुण्यतः ।

भरणां श्रवणे हस्ते देवत्यामुत्तरासु च ।

शिपु नक्षत्रयोगेषु क्रमेणैषूत्तराद्यष्टे ॥

सागरसहिताया ।

सोमो दृष्टस्ततिद्यैव भार्गवोऽथ बुधस्तथा ।

एते सौम्या यदा प्रोक्ता प्रतिष्ठा-योगकर्मणि ॥

‘यदा.’ वारा । ‘सौम्या.’ श्रुतकृत्वाः ।

महापञ्चरात्रे ।

सौम्यपक्षे अस्तदिने सोम-मार्गवयाधरे ।

यहयोग एव भवेत्प्रतिष्ठा-यज्ञकर्मणि ॥

वैखानससहिताया नृसिंहपुराणे ।

पूर्वपक्षे शुभे काले म्निरे चोर्ध्वमुखेऽपि मे ।

श्रुतकृते च लग्ने च हरिः स्थाप्योत्तरैस्तथा ॥

नक्षत्रे च तिथौ द्युमे प्रगते विष्टिवर्जिते ।

गृह-शुक्ल-बुधेन्दूना एकवारयुते शुभे ॥

यामया यज्ञमानस्याप्यनुकूलेऽपि तत्र वै ।

चरराशि विवक्षांश्च क्षिरराशि प्रगृह्य च ।

सप्रगते मुखर्त्तं वै प्रतिष्ठा कारयेद्गृहेः ॥

चक्षणममुषये ।

रुदिने मितपक्षे च सुरवारचम्भपिते ।

धुपश्रुतारकायोगे शुभग्रे करणान्विते ॥

देते देवे प्रतिष्ठा श्यामिन्ने च मितपक्षे ।

अदेते चैव कृष्णे च मन्त्र-शुक्तिप्रभेदतः ॥

देता विद्वान्तिकी रौद्रौ शतवर्षाणि तिष्ठति ।
 पद्मरात्री हरेर्मिश्रा पद्मश्रीवर्षसंस्थितिः ।
 अदेता भैरवी सा तु वाम-दक्षिणमन्त्रजा ॥
 मधूककाष्ठप्रतिमाप्रतिष्ठाकृत्य वाराहपुराणे ।
 शक्रपत्ने तु दादग्या नक्षत्रे रैवते तथा ।
 तत्र संस्थापनं कुर्याद्भूमिद्विषयसाधनं ॥
 इति विष्णुप्रतिष्ठाकावचननिर्णयः ।

अथ देवीप्रतिष्ठाकावचनः ।

देवीपुराणे ।

गुरौ नेत्रगणे शक्रे देवीध्याय प्रतिष्ठयेत् ।
 इदं च भवेद्भक्त्यो मृतो गच्छेत्परमपदम् ॥
 तस्मात्नेत्रगते शक्रे उत्तमा नवमी स्मृता ।
 तथा माघाश्विनौ माघाशुक्लमा परिकीर्तितौ ॥
 देवी तत्र सदा शक्र-पांशुजापि प्रतिष्ठिता ।
 भवते फलदा पुंसां कर्कशे च शेषस्थिते ॥
 तथाच सिद्ध-गन्धर्वा नृपा वा राज्यकाङ्क्षिणः ।
 ते यजन्तु सदा देवीं स्थापयित्वा विधानतः ॥
 ॥ तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवाचोऽत्र कारणम् ।
 मातृ-भैरव वाराह नरसिंह चिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्व्यस्य स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥
तथाच चतुर्षष्टिप्रतिष्ठायाम् ।

ब्रह्मोवाच ।

स्थापनञ्च प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधकम् ।
सर्वकालं प्रकर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
राक्षसा यतो देवी दिवाङ्मसौ महेश्वरः ।
अतः स्वकालपूजाभिः सिद्धिदा परमेश्वरी ॥
इति देवीप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

अथ बापी-कूपादिप्रतिष्ठाकालः ।

मङ्गिपुराणे ।

बापी-कूप तडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
सुदिने शुभमस्तु प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ॥
मकरं पुष्यलाभस्तु शीघ्रं तु मकरे भवेत् ।
मीने मृगशिरसाभस्तु कुम्भे च सुवह्मदकम् ॥
हृष्ये च मिथुने शुद्धिर्दृष्टिर्वा सत्तु भवेत् ।
सिंहशिशिस्तु कन्यायां तुलायां श्रावती गतिः ।
सिंहे मेषे धननाशः सप्तमीयां दिशः पश्यति ॥
भविष्योत्तरपुराणे ।

तस्मिन् सलिलमग्नौ कर्त्तिवे सविशेषतः ।

तडागस्य विधिः कार्यं स्थिरनववयोगतः ॥

मुनयः केचिदिच्छन्ति यतौते चोत्तरायणे ।

न कालनियमस्तत्र सलिलं तच्च कारणम् ॥

इति वाण्यादिप्रतिष्ठाकालनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमद्देवीवसुमहाकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कालनिर्णये प्रतिष्ठाकालनिर्णयो नाम षष्ठदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ दीक्षाकालः ।

तत्र नानादेवतादीक्षाकालः कालोत्तरे ।
 शरदसप्तम्योर्योगो दीक्षाकर्मविधौ वरः ।
 तयोरसम्भवे वर्षा नान्यथापि प्रशस्यते ॥
 दीक्षाधामभिषेके च तथा मन्त्रपरिचये ।
 अतपदण्मौले च द्रव्यास्तम्भनकर्मणि ।
 कार्त्तिक्याश्चैव वैशाखां स्वर्गानोरविदर्शने ॥
 तत्रैव ।

चन्द्र-सूर्योपरागेषु षड्शीतिसुखेषु च ।
 मङ्ग-नवचयोगेषु विषुवत्सुदिनेषु च ।
 अश्लेषे च सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिदः ॥
 कारयेत् ।

पूर्वाषाढे ॥ माघे च आषाढे मृगशीर्षके ।
 दीक्षां न कारयेद्दीप्तान् अन्यमासेषु कारयेत् ।
 शक्रपक्षे शुभर्षे च सुवार-तिथिभिर्धृते ॥
 क्रियाकाण्डोत्तरे ।

न विना पर्व दीक्षा स्यादर्षासु मधु-पौषयोः ।
 अन्यत्र तु मदा कार्या विशुद्धौ गुरु-शिवयोः ॥

वर्षादौ तु निमित्तानि प्रशस्तानुपपद्येत् ॥
 वर्षादिषु निषिद्धेष्वपि काष्ठेषु कदाचिच्छुभशक्तुनाद्युपलभे सति
 दीक्षा कर्तयेत्यर्थः ।

प्रविद्धास्तिथयोराज्यदर्शनं गुरुपर्वं च ।
 पविषका तिविद्यापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ॥
 रक्षावध्याम् ।

चतुर्थी नवमीं पठौमष्टमीञ्च^(१) चतुर्दशीम् ।
 पूर्णमासीं विना शेषा हिता सुक्ता सुसुबुधु ।
 आदित्यं मङ्गलं धौरिं त्यक्त्वा शरान् भूतये ॥
 सुप्रभेदे ।

सप्तम्याञ्च नवम्यां वा एकादश्यामपि वा ।
 दशम्याञ्च त्रयोदश्यां दीक्षाकर्म प्रशस्यते ॥
 ऋषिषु चोद्गममावाह्यामिति पाठः ।
 धितेनु-श-गुरुष्वानु परीषेत गुणानुषीः ।
 गुणैर्युक्तास्तु वयाद्या गुणधीनास्तु वर्जयेत् ॥
 कालोत्तरे ।

चतुर्थ्यामपवाष्टम्यां चतुर्दश्यां तथैव च ।
 पूर्णमास्यां प्रकर्षणं भूतिकामैः सिद्धे सदा ॥
 सुतिकामैः कृष्णपक्षे यत्किञ्चित्कर्म चापरेत् ।
 दिनच्छिद्राणि मुक्ताप यास्यान्यास्तिययः सताः ॥

तत्तथागरसंहितायाम् ।

(१) यद्धी पक्षमीचेति ज० ।

तां तां तिथिं पुरालोच्य तदुक्तां न च दौर्घयेत् ।

इन्द्र उवाच ।

कस्य का तिथिरुद्दिष्टा विशेषं वद नारद ।

सङ्क्षेपेणैव दौर्घ्याणां विशेषावसरं तथा ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।

चतुर्दशी शिवसोक्ता वाच प्रोक्ता चयोदशी ॥

द्वितीया तु श्रियः प्रोक्ता पार्वत्याय तृतीयका ।

नित्यमार्गेषु पार्वत्या ऋतुमी च चतुर्दशी ॥

ऋतुमी गणनायस्य भानोः प्रोक्ता तु चतुर्थी ।

सर्वमुखास्तु संक्षेपान्तियस्य परिभाषिताः ।

प्रपक्षेत् तिथीः सर्वाः पविचारोपक्षे सततः ।

कारणे ।

यौष्णं रोहिण्यादित्यं अवलम्ब्यायिनी तथा ।

सावित्रं त्वाष्ट्र-वायवे मेरुत्तं मेघमेव च ॥

तिथ्यश्चिह्नतराङ्गास्तु श्रविष्ठा च विजम्बभम् ।

गणनायि प्रशङ्कानि दौर्घ्याकर्मणि सृजत ॥

रत्नावल्याम् ।

श्रीधुत्तराणि रोहिण्यः मुख्यकं मृगशीर्षकम् ।

धस्य स्वातिरनुराधा मघा भूलच्च रेवती ॥

अभिजिष्णुवणसेति श्रिवयोगे चतुर्दशी ।

धोगाच्च प्रीतिरायुष्मान् धोभाग्यः प्रोभनः सततः ॥

सुकर्मा च हतिर्हृद्भिर्बुध सिद्धिश्च हर्षण ।
 वरीयाश्च शिव सिद्धोन्मत्ता ऐन्द्रश्च योऽग्र ॥
 निन्द्यामि मानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।
 किन्तु देशिकसेवादौ शुभान्यथापि पूर्ववत् ॥
 प्रतिपत्पूर्वापाठा च पञ्चमी छत्तिका तथा ।
 पूर्वाभाद्रपदा ज्येष्ठा दशमी रोहिणी तथा ॥
 द्वादश्या सर्पवचनचर्मण्या च चतुर्दशी ।
 गजवस्त्रा इत्येते देवानामपि यागदा ॥

कारणे ।

रागयश्च चरा श्रेष्ठा मथ्यसाद्योभये स्वता ।
 क्षिरश्च नैधनस्थानि यद्वा सर्वं विवर्जित ।
 आचार्यं शिष्ययोराभुक्त्वा इष्टभद्र भवेत् ॥

किष्काकाण्डोत्तरे ।

रागादिवर्गस्य हृद्भिर्बुधार्कचोरभि ।
 वस गोचरश्च हृद्भिर्बुध योगशास्त्रे प्रतीयताम् ॥
 लग्नदोष ग्रहदोषा सर्वे नश्यन्ति ते इष्टभे ।
 लग्नस्थे भागवे प्रौढे ऐन्द्रश्च च वृहस्पती ॥
 इत्यादिनिपुण वीक्ष्य दीक्षा मौमुखवीर्यति ।
 मौमुखवी प्रति ॥ यत्काळादिनिवम स्यत ॥
 मन्त्रवर्षेषु सिद्धान्तै सुभिद्धान्तेष्वेव बुध ।
 वैशर्वाणुदासीनान् गण्येद्दशभि वृथक् ॥
 सिद्धराशौ हरेज्ञान वसुभिर्भाशुभि स्वरै ।

शुद्धराशिस्तु यः शेषोद्यमे सञ्ज्ञोदिता हि वा ॥

रिपुराश्रितः शेषोनाशोऽसौ परिकीर्तितः ।

हरेत्पक्षद्वयं भागं त्रिपिज्ञानाय सम्भवम् ॥

मासि तर्षिष्यया धामे खर्वीत यद्वत् मनोः ।

ज्योतिःशस्त्रास्तुनिर्णीते क्षये वा दीक्षितो भवेत् ॥

अथ दीचार्यं शशस्त्राख्यैः प्रतिपाद्य तत्त्वसागरसंहितायाम्
वर्णं हि ।

तिथिं विनापि दीचाया विग्रिष्टावसरं शृणु ।

कुक्षिमे बहुरूपान्तु यस्तत्तत्र उपस्थिते ।

तदनुष्ठा यदा क्षमा च दीचावसरोभवेत् ॥

यामे वा यदि वारणे चेत् वा दिवसे निशि ।

आगच्छति गुरुर्देवायदा दीचा तदा भवेत् ॥

मात्रा दीचा तदा शेषा गुरौ च समुपस्थिते ।

यदैवेच्छा तदा दीचा गुरोराज्ञाशुचपतः ॥

इति शानादेवदीचाकालः ।

अथ विष्णुदीक्षाकालः ।

प्रत्युपचाराय ।

विज्ञाय नीतिप्रवणं हि शिष्य-

सुदय्याती तीक्ष्णकरस्य काले ।

शोमस्य वृद्धौ शुभलक्षण्युक्ते
सन्दीपयेद्दे रूपया गुरुस्तु ॥

महापञ्चरात्रे ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्य्यसक्रमणे तथा ।
द्वादश्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां सुनेऽपवा ॥
शमावासायामपवा कालमुद्दिश्य देशिकः ।
तदेकदिश्यद्द पूर्वमधिसासनमारभेत् ॥

तत्त्वसागरसंहितायाम् ।

ब्रह्मणः पौर्णमास्यां द्वादशीं चक्षुधारिण ।
चतुर्दशीं शिबे प्रोक्ता वाचः प्रोक्ता चतुर्दशी ॥

शैवपञ्चरात्रे नवकदीक्षाविषये ।

दीक्षाविधौ वा नवके च कास्त्रे
स्याद्द्वादशी पक्षदशौ तिथिस्तु ।
एकादशी पक्षदशौ तिथिर्वा
भवेत्तुर्दश्यावाष्टमी च ।
वाचादिके योगविधौ प्रशङ्का
स्याद्देवतानां नवमौ चतुर्थी ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविप्रारद-श्रीदेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परि-
शेषखण्डे कासनिर्णये दीक्षाकालो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ नैमित्तिकादिदेवतापूजा-तदङ्गानां कालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कास्य दिविधोज्ञेयः सूक्ष्म-सूक्ष्मोपलक्षितः ।
सूक्ष्मं लौकिकोज्ञेयः सूक्ष्मस्याध्यात्मिकस्तथा ॥
सर्वं सूक्ष्मे च कर्त्तव्यं सूक्ष्मं कासविधिं शृणु ।
संस्थानकाचिन्मिपत्युर्गभागस्तुटिः स्मृतः ॥
तद्वयन्तु सप्तः प्रोक्तो निमेषस्तद्वयं भवेत् ।
निमेषाः पञ्चदश काष्ठाः चिंशत्काष्ठाः कला स्मृता ॥
चिंशत्कला मुहूर्त्तश्च तदेव घटिकाद्वयम् ।
शार्ङ्गश्च नाडिकाः सप्त यामस्तत्सन्धिश्च्यते ।
मन्थयोऽष्टौ समाख्याता अहोरात्रं विचक्षणैः ॥
यजनं प्रतिमानन्तु उत्तमस्वतिकीर्तितम् ।
उदये चैव मध्याह्ने मदीये शार्ङ्गयामके ॥
यजनं मध्यमं मध्य उदयेऽस्तमनं समं ।
परार्द्धमेव कासेषु पूजयेत्तु विशेषतः ॥
द्विकालं वा त्रिकालं वा आत्मार्थं संपूजयेत् ।
पूजारणाय वचनं सर्वं मन्थाविधिं कुरु ॥
मन्थादिक्रमणाहोपाः कृते चेत्तु न दोषकः ।

पूर्वाह्णे चैव मध्याह्णे प्रदोषे बलिमाचरेत् ॥
 अन्यासु सर्वसन्ध्यासु नराचरेत् बलिक्रमम् ।
 अर्ह्ययामे बलिं कुर्यात् काम्यार्थी तु विप्रेयतः ॥
 निधोत्सवे च पूजायां तथा संवत्सरोत्सवे ।
 कारयेत्तु विप्रेष्वेव अन्यथा चेन्न कारयेत् ॥
 भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥
 पूर्वाह्णाच्च समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 मध्याह्न इति विज्ञेयः स्थापनारोपणादिषु ॥
 मध्याह्नात्तु समारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 सायंकाल इति प्रोक्तः प्रदोषमधुना शृणु ॥
 अक्षमासं समारभ्य सार्द्धाः सप्त च नाडिकाः ।
 प्रदोष इति विख्यातस्तर्ह्ययाममतः शृणु ॥
 प्रदोषान्तं समारभ्य त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
 अर्ह्ययाम इति प्रोक्तस्तर्ह्यरात्रिमथोच्यते ॥
 अर्ह्ययामान्तमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।
 अर्ह्यरात्रिमिति प्रोक्तं रात्रिनक्तमथोच्यते ॥
 भास्करस्तोदयात्पूर्वं त्रिपादेन त्रिनाडिकाः ।
 रात्रिनेक्तमिति प्रोक्तं शालेव सर्वमाचरेत् ॥
 जलस्यदह्यं पुष्पस्यदहं यजनं तथा ।
 उद्यादेव कर्तव्यं राज्यन्ते वा जलस्यह ।
 देवतास्थापनं तीर्थं प्रातः काले समाचरेत् ॥

प्रातःकालान्तमारभ्य यावद् दश नाडिका ।
 तावदापि प्रकर्त्तव्यं तीर्थकार्यं प्रजापते ॥
 अदुरारपणकार्यं तु उत्सवस्याधिवासनं ॥
 सायद्य प्रारभेद्भूमान् रक्षादेव प्रवन्धने ॥
 स्नापने प्रोक्षणे चैव गर्भन्यासे तथैव च ।
 अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ॥
 रात्र्यन्तके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थक ।
 कुर्यात्परं महाशब्दं तदाशुभनिवृत्तये ॥

इति निवृत्त्यनैमित्तिकादिदेवतापूजा-सद्व्याख्या कालः ।

अथ विष्णुपूजाकालः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं पूजयेद्भरि ।
 अपूज्य भोजनं कुर्वन् नरकाणि गजेक्षरः ॥

नारदीये ।

प्रातर्मध्यन्दिने चार्थं विष्णुपूजां समारभेत् ।
 यथा सन्ध्या तथा मित्या देवपूजा सता युधे ॥
 अश्ली विसृष्टेयैव प्रातः समूज्य केसव ।
 मद्याह्ने चैव सायस्य पुण्याश्लिभमपि क्षिपेत् ॥
 मद्याह्ने वा विसृष्टेण सङ्क्षेपेणैव वा हरि ।
 समूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं गजेत् ॥

निमित्तेषु च सर्वेषु तत्काले च विशेषतः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं द्रव्य सप्ताद्य यत्नतः ॥
 इति विष्णुपूजाकालः ।

अथ देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

भविष्यपुराणे द्वादशीकल्पे ।

प्रतिपत्यावली श्रोत्र द्वितीया ग्रन्थस्तु ।
 तृतीया गिरिमुखास्तु चतुर्थी विजहारिकः ॥
 पञ्चमी भागवतानां षष्ठी स्कान्दी तिथिः सता ।
 सप्तमी अश्वमेधे अष्टमूर्तिस्तथाष्टमी ॥
 नवमी योगिनीनानु दशमी इगमी तथ ।
 ऐकादशी धनेशस्तु द्वादशी चक्रिणस्तथा ॥
 त्रयोदशी जनकस्तु भूतेशस्तु चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी भूतेशस्तु पितृणां दर्शनं च यते ॥
 इति देवताविशेषपूजने तिथिविशेषाः ।

अथ कामनाविशेषातिथ्यादिविशेषे
 देवताविशेषपूजा ।

भविष्यपुराणे ।

अदिमिहा च ऊत्ता च प्रतिपद्यत्नं एतम् ।
 हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥
 मङ्गायस्तु द्वितीयायां चतुर्थी मङ्गहारिकः ।

भोजयित्वा च विद्वानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥
 तृतीयायां च विज्ञेयं विज्ञेयो जायते भुवम् ।
 क्रयादिव्यवहारेषु लाभो वज्रगुणो भवेत् ॥
 गणेशः पूजितः सुख्यात् चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।
 अविघ्नं विदुषां विघ्नं कार्यनाशकं कर्हिषित् ॥
 भागानिद्धा च पद्मनाभं न विषेरभिमूयते ।
 स्तिष्ठ वा लभते पुत्रान् पराञ्च मियमाप्नुयात् ॥
 सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः पश्यां प्रजायते ।
 भाषाघो रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥
 सप्तम्यां पूजयेत् देवं विष्णुभातुं दिवाकरम् ।
 अष्टम्यां पूजितो देवो गोपूजाभरणो हरः ।
 ज्ञानं ददाति विपुलं कामजान् यच्छते गुह्यम् ॥
 मृत्युञ्जयं धनदत्तैव पापहा च प्रपूजितः ।
 दुर्गां संपूज्य दुर्गायां नवम्यां तरपेच्छया ।
 संपाप्ते व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्तु सर्वव्याधिहरो भुवम् ।
 नरकादपमृत्योश्च ममुद्धरति मानवम् ॥
 एकादश्यां यथोद्दिष्टा विघ्नेदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजां बुद्धिस्तु धान्यश्च प्रयच्छन्ति मघी तथा ॥
 द्वादश्यां पूजितो देवः सर्वैश्वर्यसम्पत्तिः ।
 वज्रगुणो वज्रधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः ॥
 त्रयोदश्यास्तु सम्पूज्य भक्तदेवं महाबलम् ।

पूजितः परया भक्ष्या धनं पुष्पांश्च दापयेत् ॥
 चतुर्दश्यां महादेव उमाकान्तो जगद्गुरुः ।
 स्यूजितो महाभक्त्या सर्वान् कामान् ददात्यसौ ॥
 पौर्णमास्याञ्च यः शोभं पूजयेत् भक्तिमान् नरः ।
 सकृत्पश्यं भवेत् तस्य इति ते निश्चिता मतिः ॥
 अमावां पितरः पिण्डैरिष्टाः क्षुब्धंति सर्वदा ।
 पूजां वृद्धिं धनं रक्षामायुष्यं बलमेव च ॥
 उपवासं विनायेते भवन्पुष्पफलप्रदाः ।
 पूजिता जपहोमैश्च तोषिता भक्तितः सदा ॥
 मूलमन्त्रास्तु संज्ञाभिरद्भुतमन्त्राश्च कौत्सिताः ।
 पूर्वञ्च पद्मपत्राः कर्त्तव्याश्च त्रिचोदराः ॥
 एतेषाञ्च रूपाणि देवताकाण्डे आलोकनीयानि ।
 गन्ध-सुगन्धोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ।
 पूजा श्रापे न कर्त्तव्या कृतापि न फलप्रदा ॥
 आन्यधारासमिद्भिय दधि-बीराव-भाचिकैः ।
 यद्यौक्तफलदोहोमोजपः शान्तेन चेतसा ॥
 कृता यज्ञं दशाम्बे च^(१) फलान्येतानि भक्तितः ।
 यद्यौक्तानि यद्यौक्तानि सन्तेतेषाधिकानि तु ॥
 इह जगन्मयान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ।
 तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो यावतीह^(२) तिथिः सदा ॥
 इह तस्मान् परिभ्रष्टस्तद्भक्तो जायते नरः ।

सुख्यो धनसम्पन्नो निर्विन्तारिर्महीपति ।

समीपुष्यपुष्पको वापि जायते सुख्योत्तम ॥

पूज्यपुराणे ।

देवताभ्यर्चनं मृषामग्नेषाघोषनाशनम् ।

अमावास्यां तिथिं प्राप्य यदाराधयते भवम् ॥

ब्राह्मणं पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्मुख्यं ब्राह्मणमुख्ये सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चतुर्दश्यां तथा रात्रौ शोषहारस्त्रिसौदनम् ।

रहेशं प्रथमे घामे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अमावास्यामयावाप्य छद्दिष्य च पितामहम् ।

ब्राह्मणां स्त्रीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥

चण्डालपुत्रो वितो देवश्च कृष्णपक्षे समाहितः ।

सप्तम्यामर्चयेद्भाग्यं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भरद्वाज्यं चतुर्थ्यां च शनैश्चरदिने यमम् ।

पूजयेत् सप्तजन्मक्षेमं मुच्यते पातकैर्नरः ॥

एकादश्यां निराहारं सप्तम्यर्थं जगार्हणम् ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे महापापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

काञ्च तवाहं वक्ष्यामि देवतापूजने श्रुतम् ।

अश्वमेधेन सर्वं च शोषवाचस्य सर्वदा ॥

ब्रह्माणं पूजयेत् देव सततं प्रपसेऽहनि ।
 पचदये महाभाग यस्तदग्रासुपोषितः ॥
 संवत्सरेण धर्मज्ञ विद्यामकुसुमवर्षकम् ।
 हंसयुगेन योगेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 चैवमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद् भवेत् ।
 तदङ्गि ब्रह्मणः कृता शोपवासस्तु पूजनम् ।
 संवत्सरमवाप्नोति शौल्यानि शृगुनन्दन ॥
 कालस्यावधवाः सर्वे तस्मिन्निहनि पूजिताः ।
 पक्ष्वापि च धर्मज्ञ शौल्यं दक्षुरनुत्तमम् ॥
 संवत्सराधिपं नाम तस्मिन्निहनि पूजयेत् ।
 पक्षाच्च शौल्यामाप्नोति स्वास्थ्यमश्वत्थपैव च ॥
 तथापि ब्रह्मणा सृष्टं वैलोक्य प्रथमं दिज्ज ।
 हंसं प्रजापतिं नित्यं द्वितीयायामपार्श्वेत् ।
 फलमाप्नोति धर्मज्ञ गोमेधस्तु न संशय ॥
 तथा नासत्ययोः कृता तस्मिन्निहनि पूजनम् ।
 नित्यमादीन्यमाप्नोति तथा रूपश्च भार्गव ॥
 शुक्लपक्षे द्वितीयायां बालपक्षश्च पूजनम् ।
 कृता दत्त्वा च स्वर्गं प्राप्यशौ सुभगो भवेत् ॥
 साय्या द्वादश ये प्रोक्तास्तेषां कृता तु पूजनम् ।
 तृतीयायां महाभाग द्वादशार्हफलं भवेत् ॥
 तृतीयायां तदाभ्यर्च्य ब्रह्म-विष्णु महेश्वरान् ।
 पृथक् पृथक् महाभाग चिद्वर्गकलमाग् भवेत् ॥

चीन् लोकाय तदा नाम सम्यक् संपूज्य यद्यतः ।
 ऐश्वर्यं महदप्नोति गतिमप्यास्य विन्दति ॥
 तृतीया श्रावणे कृष्णा या स्यात् अवणसंयुता ।
 तस्यां संपूज्य गोविन्दं सृष्टिमप्यामवाप्नुयात् ॥
 वैशाखे मूलपक्षे तु तृतीयापासुपोषितः ।
 अथयं फलमाप्नोति सर्वद्य सुकृतद्य च ॥
 सा तस्मात् कृत्तिकोपेता विप्रेषेण सुपूजिता ।
 तत्र दत्तं कृतं कर्म सर्वमवयमुच्यते ॥
 अथवा सा तिषिस्तस्मात् तस्यां सुकृतमवयम् ।
 अक्षतैः पूजितो विष्णुस्तेन सायवया मता ॥
 अक्षतैस्तु नरः क्षातो विष्णोर्दत्त्वा तथाचतान् ।
 वरान् सुसंछन्ताश्चैव कृत्वा चैव तथाचतान् ॥
 विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा शक्रान् सुसंछन्तान् ।
 यवार्चं सुमहाभाग फलमवयमश्नुते ॥
 एकामप्युक्त्वान् कृत्वा द्वितीयां भगुनन्दन ।
 एतामन्दतृतीयानां सर्वासाम्नु फलं क्षमेत् ॥
 शोकास्तु भगवो नाम देवा द्वादश ये पुरा ।
 चतुर्थ्या पूजनं तेषां कृत्वा दिवमवाप्नुयात् ॥
 यमराजपूजनं कृत्वा चतुर्थ्यामेव धार्मिकः ।
 नाप्नोति नारकं दुःखं तुष्टे रविस्मृते नरः ॥
 विनायकमवाभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।
 सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यप्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

निद्रां रतिं तथा अङ्गां कौर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् ।
 प्रज्ञां पुष्टिं तथा कान्तिं तत्रैवाहनि पूजयेत् ॥
 तत्राष्टादादवाप्नोति यथेष्टं मनुजोत्तम ।
 विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ॥
 देवानां मातरः सर्वास्तत्र तथाहि पूजिताः ।
 सर्वकामप्रदा स्त्रियाः पुद्गल्य विपश्चिताः ॥
 पद्मन्यां पूजनं कृत्वा तथा च ममसा नरः ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति यमस्याप्यष्ट बिन्दति ॥
 पद्मन्यां हृषिर्वीं देवीं तथा संपूजयन्नरः ।
 तामवाप्नोति यत्नेन नाच कार्या विचारणा ॥
 विन्देदेवास्तु ये प्रोक्ताः पूर्वमेव सया दश ।
 तेषां संपूजनं कृत्वा पद्मन्यां दिवमाप्नुयात् ॥
 इष्टं गन्धर्वमभ्यर्च्य पद्मन्यां सुभगो भवेत् ।
 तथा चिचदर्थं तेषां राजानस्तु विशेषतः ॥
 देवभार्यास्तथा सर्वाः संपूज्य सुभगो भवेत् ।
 इष्टा त्वष्टरस्तत्रैव तथा रूपमवाप्नुयात् ॥
 इष्टं नामं तथाभ्यर्च्य शिवभाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 शङ्खे पुष्करस्वार्चां पद्मन्यां सुसमारभेत् ॥
 सर्वकाममष्टदृष्ट्य यशश्च सुफलं भवेत् ।
 तथा च पूजयेद्भ्रातृन् तथैव नक्षत्रवरम् ॥
 त्रियः संपूजनं कृत्वा पद्मन्यां प्रयतः सदा ।
 श्रियमाप्नोति विपुलां संवत्सरमपोदिताम् ॥

सर्वेषां भूष पद्म्यां रतिं प्रीतिं वरसूतीम् ।
 तमां मेधां भद्रकासीं तथा काव्यायनीमपि ॥
 धृतिं स्वाहां स्वधाम्बद्धिं चनसूयां तथा चमाम् ।
 सुरभिं देवसेनाय चैसां ज्योत्स्नां तथा प्रचीम् ॥
 मोरीं वरुणपत्नीं च यमपत्नीं तथैव च ।
 धूम्राख्यां सुमहाभागां मृत्युच्छायां तथैव च ॥
 अभीष्टदेवजननीं देवपत्नीं तथैव च ।
 पूजयेत् कामगाप्नोति तस्यान्वेकामधमधम् ॥
 ऐरावताय गरुडमुखे श्रवणमेव च ।
 हरस्य वृषभहृदं प्रस्ताकास्तापि यानि च ।
 तथा संपूजयेद्भ्राजन् विजयं वसुधाश्रुते ॥
 तथा भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे पञ्चमी ।
 नामसम्पूजनं कृत्वा धनभागी भवेन्नरः ॥
 कुमारस्य तथा स्कन्दीं विशाखस्य गुरुस्तथा ।
 चतुरास्यविनिर्दिष्टो भगवान् कौस्तुभसदनः ॥
 तमभ्यर्च्य नरः पठ्यां पुष्पाणां प्रोत्यभीषितान् ।
 यास्तानां पूजनात् श्रेयो नरः प्राप्नोत्यसंश्रयम् ॥
 ऋद्ध्या पूजनं तत्र कृत्वा तु सुखमाप्नुयान् ।
 स्कन्दपार्श्वचरान् राजन् रुद्रपार्श्वचरानपि ।
 यमपार्श्वचराश्चैव रोगमुक्तिमवाप्नुयान् ॥
 काव्यप्राप्तयाम्यर्थं सूर्यपत्नीं सुवर्चसम् ।
 ईशान् कामानवाप्नोति नात्र काव्यां विचारणा ॥

एवमेकोनपञ्चाशत् महतो नाम कौर्त्तिताः ।
 तेषां सम्पूजनं कृत्वा सप्तम्यां दिवगाप्रुधात् ॥
 इष्टस्य पूर्णां प्रैलस्य तदा कृत्वा सुखी भवेत् ।
 पूजयित्वा तयामौष्टरं चरितं सुष्ठुभाग् भवेत् ॥
 वज्रिसम्पूजनं कृत्वा वज्रिष्ठोममवाप्रुधात् ।
 वायो. सम्पूजनं कृत्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 सम्पूज्य च ऋषीन् सप्त सोमयज्ञास्तु ये सता ।
 सदा प्राप्नोति तानेव गतिमप्यास्तु विन्दति ॥
 सप्तम्यां यदुशाहूँस इष्टमभ्यर्चयेन्मुनिम् ।
 खाद्यावफलमाप्नोति तदपि पशुमश्रुते ॥
 पूजयित्वा वसुधांश्च धीपमन्वे तदा नरः ।
 पातालस्थानम् महाभागं भुवमाप्नोत्यभीषिताम् ॥
 सप्तलोकान्तथा तत्र पूजयित्वा सुखी भवेत् ।
 धीदाक्षैव तथैवाध्यां मतिमपगितां लभेत् ॥
 गङ्गां सप्तप्रकारास्तथा देवीं सरस्वतीम् ।
 सप्त यज्ञागवाप्नोति नरः सम्पूज्य वै भुवम् ॥
 आदित्यं पूजयित्वा वै श्रीं रोमैः प्रमुच्यते ।
 सप्तम्यां पादवश्रेष्ठ मतिमप्यास्तु विन्दति ॥
 एतान्ग्रां तदा देवीं तथा सम्पूज्यचरः ।
 सर्वकामवष्टङ्गस्तथाप्य लभते फलम् ॥
 नरेन्द्रपूजनं कृत्वा मतिमप्यां तथा लभेत् ।
 जयन्तं शक्रतनयं पूजयित्वा सुखी भवेत् ॥

घटस्थां पूजनं कृत्वा यद्धूर्ता धर्मवित्तमः^(१) ।
 आकलोकमवाप्नोति वक्रिश्च^(२) मनसेषितम् ॥
 चतुष्पथेषु रय्यासु तपैवोदूखलेषु च ॥
 गिरिगुह्येषु रय्यासु नदीतीरेषु चाप्यथ ।
 गुहासु च गवां रय्यां^(३) पिशाचानां वस्तिं हरेत् ॥
 ब्रह्मादीनासु देवानां कृत्वा सम्पूजनं ततः ।
 तेषां धर्तिं विनिश्चिप्य चेममाप्नोति मानवः ॥
 आयुधं पूजयित्वा तु तदा विजयमाप्नुयात् ।
 दशस्थां पूजयित्वा वै वैश्वदेवांस्तथा दश ।
 सर्वकाममष्टद्वयं यत्रस्य फलमश्रुते ॥
 तथा सम्पूजयेद्ब्राह्मणं तत्रैव च दिशो दश ।
 क्रियासु फलमाप्नोति यच्च यथाभिजायते ॥
 धर्मं सम्पूज्य देवैश्च सर्वफलसुखावहम् ।
 धर्मां गतिमवाप्नोति धर्मैश्च फलमेव च ॥
 एकादश्यान्तु संपूज्य रुद्रानेकादश प्रभो ।
 सर्वकाममष्टद्वयं यत्रस्य फलमश्रुते ॥
 तथा सर्वमतान् रुद्रान् सुदा^(४) सर्वं च पूजयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वगानपराजितान् ॥
 तथा च द्वादशादित्यान् द्वादश्यां पूजयेच्चरः ।

(१) धर्मवित्तम इति क० । (२) वक्रिश्च चेन्मनसि स्थितमिति कृत्विष्यत् ।

(३) रय्या प्राप्येत्यर्थः । (४) सदेति ग० ।

दादृशां समवाप्नोति भतिमय्याश्च विन्दति ॥
 दादृशां देवदेवेश पूजयित्वा जप्त्वाधिपम् ।
 सुखरीकमवाप्नोति वरुण दादृशां पतिम् ॥
 सर्वदेवेश्वर शक्रं पूजयित्वा तथा गरु ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
 विष्णोः सपूजनं कृत्वा कामानवाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 इष्टमर्थं फलं प्राप्य भतिमय्याश्च विन्दति ॥
 चण्डोदशमयाभ्यर्च्य कामदेवं जगत्पतिम् ।
 सौभाग्यं महदाप्नोति भतिमय्याश्च विन्दति ॥
 वैद्यशङ्खचण्डोदृशां कामदेवमघार्चयेत् ।
 अर्चनात् सर्वमाप्नोति फलं स्वस्वरोदितम् ॥
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्दशानु पूजनम् ।
 कृत्वा चेन्ममवाप्नोति क्रियापापप्रसेद च ॥
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं तदा वैश्रवणं प्रभुम् ।
 धञ्जवित्तमवाप्नोति फलं स्वस्वरोदितम् ॥
 शङ्ख-पद्मी तथाभ्यर्च्य निधाने यत्तपूजिते ।
 मणिभद्रं तथाभ्यर्च्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 पूजयित्वा महादेवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 माघमासे चतुर्दशा कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 तथा पितृगणान् राजन् क्षीणकृन्ते तु पूजयेत् ।
 सर्वकामसमृद्धयै यज्ञस्य फलमनुते ॥
 श्राद्धं कृत्वा तथा राजन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

स्पर्शमिन्दु तवाभ्यर्थं सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥
 दुष्टं ग्रहमवाभ्यर्थं नचचमयवा नृप ।
 तस्मात् सेममवाप्नोति कामञ्च यदुनन्दन ॥
 मासनाम च नक्षत्रं करणं योगमेव च ।
 पूजयित्वा तथा राजन् सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥
 शीपवांससु नक्षत्रं नचवेग्नमवाचयेत् ।
 नक्षत्रवामभागे च तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 कान्तिकेय महाभाग कृत्तिकास्पर्शयेत् ।
 वज्रिष्ठोममवाप्नोति क्लृप्तश्चैव समुद्धरेत् ॥
 कृत्तिकासु तवाभ्यर्थं खड्गं विजयमाप्नुयात् ।
 भोगिनं भागमभ्यर्थं त्रियमाप्नोत्युत्तमाम् ॥
 कामदेवमवाभ्यर्थं भाग्यं सौभाग्यमाप्नुयात् ।
 सावित्री च तथा हस्ते जप्त्वा साफल्यमाप्नुयात् ॥
 दृष्टव्यं हि दैव तस्मात् यत्नमेव च ।
 गन्धर्वं वा यद्वै वापि तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 कृष्णपदे चतुर्दशा महाकाष्ठमवाचयेत् ।
 सर्वान् काममवाप्नोति तथैव भाग्यं वराय ॥
 मन्त्रेश्वरं मातृगणं तथा वज्रं प्रपूजयेत् ।
 एकां वा मातरं राजन् काममाप्नोत्यभीष्टितम् ॥
 तथा क्षुद्रगन्धर्वपञ्चकं पूजयेत् ।
 सर्वं जयमाप्नोति भाग्यं कार्त्तिका विचारणा ॥
 कृत्तिकासु नरोऽभ्यर्थं स्तब्धपादं परास्तथा ।

आरोग्यं भद्रं प्राप्नोति यदा वा मनश्चेष्टितम् ॥
 नृभिर्ह्यतिमाश्रितं पूर्णचन्द्रं समर्चयत् ।
 भरो मातृगणान् राजन् सर्वकाममनोरमान् ॥
 एका वा मातरं राजन् कामानाप्नोत्यभीष्टितान् ।
 धानसालमवाप्नोति पूजयित्वा वनसतीन् ॥
 देवानां आगवाणाञ्च तत्पद्या ये तथापरे ।
 ते वा समूजनं कृत्वा चतुर्दंशा सुखी भवेत् ॥
 करणे वा सुहृत्तं वा यथावद् देवमर्चयेत् ।
 तस्मात् काममवाप्नोति गतिमग्राञ्च विन्दति ॥
 चैवमायमधारभ्य यथोक्तेऽङ्गि नरः यदा ।
 द्रष्टुं देवमवाभ्यर्थ्य यथोक्तं कञ्चमनुते ॥
 सवस्त्रेण धर्मज्ञं नक्षत्रं यदि वा तिथौ ।
 ग्रहेषु सर्वधर्मज्ञं सोपवाधं समाहितं ॥
 सवस्त्रे वायसने श्लेष्मौ माये च तद्दले ।
 नक्षत्राग्नीं सयतं पूजां कृत्वा तत्स्नायित्वा यदा ।
 तत्सत्काशं भद्रं भागं तस्मात् काममवाप्नुयात् ॥
 चैवात् समारभ्य भद्रतुभाव
 रोचेत यस्तु सुरमर्चयाम् ।
 तस्येह तीर्थात् परमं च कामम्
 प्राप्नोति यत्नात् यदुवशश्च ॥

इति कामनाविज्ञेयं तिथ्यादिविज्ञेयं देवताविज्ञेयपूजा ।

अथ कामनाविशेषेण नक्षत्रविशेषे देव- ताविशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

देवता यत्र नक्षत्रे यदा दृष्टिस्थिता तदा ।

लक्ष्मो यज्ञदेवस्तु तदा च फलभाग् भवेत् ॥

देवताय प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ।

नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञाद्यैव प्रवक्ष्मि पृथक् ॥

अग्निव्यामश्विनाविष्टा दीर्घायुर्जायते नरः ।

व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमव्ययं व्याधिपीडितः ॥

भरणीं यममभ्युषं कुसुमेरसितैः शुभैः ।

तथा मन्वादिभिः शुभैरपमृत्योर्विमुच्यते ॥

ज्येष्ठः कृत्तिकायान्तु अर्द्धिं सम्पूजितः पराम् ।

रश्मिमात्रादिभिर्दद्यात् एतद्देवमेव ॥ भुवम् ॥

इष्टः प्रजापतिः पूज्य इष्टान् दद्यात्पशून्स्तथा ।

रोहिण्यां देवशार्दूलं दद्याच्च हरिकुञ्जरान् ॥

मृगशीर्षं तथा शीतं जघमारोग्यमेव च ।

आर्द्रां यान्तु शिवं पूज्य पशून् विजघमन्मुते ॥

सितैः यथादिभिर्द्रव्यैर्देवं पयसा च वै ।

पुनर्वसौ चाप्यदिति सदा मनुजनादिभिः ॥

चरणा तर्पिता चैव तावैव परिरक्षति ।

तिथौ दृष्टव्यविहङ्गिं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पान-गन्धादिभिर्नामा अश्वेषायां प्रपूजिताः ।
 सर्पितस्तु पिङ्गगणो भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शुभैः ॥
 मघायां विजयन्दद्यात् पूर्व्यायाम् भमस्तथा ।
 भक्तारमौष्ठितं क्षुर्यात् कन्यायाः पुत्रपुत्रा च ॥
 ६३ जन्तानि चायुष्यमुत्तरस्यां तथार्यमा ।
 पूजितं सविता हस्तो विद्यतेजोनिधिः सदा ॥
 शस्यैः पुण्यादिभिः सर्वैर्दंदाति विपुलधनम् ।
 राज्यं सप्ता च चित्रायां निष्कपत्रं प्रमथति ॥
 स्वात्यां सप्तर्षिर्नवायुर्दद्यादायुर्वलं परम् ।
 इन्द्राग्नी च विष्णास्त्रायां पीतरक्तैः प्रपूजयेत् ॥
 धनं राज्यं बलं खेदघ्नेर्जासि निवसेत् सदा ।
 अतुराधां समावाह मित्रं समूज्य भक्तिना ॥
 प्रियो भवति सर्वेषां निर्धनं चित्तमाप्नुयात् ।
 ज्येष्ठायां पूर्ववत्क्रमिद्वा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुणैः सर्वैश्च समूज्य कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निर्धनं सम्यक् भाग्यं समूज्य पूर्ववत् ॥

इति कामनाविशेषेण नवविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ निमित्तनक्षत्रादेः संयोगविशेषे देवता- विशेषपूजा ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

शृणु बल प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिप्रच्छसि ।

अन्यस्तेषां महापुत्रं पदं-तिथियौगिकम् ॥

शृणु कृष्णाष्टमौयोगं शिवयोगेषु चोत्तमम् ।

मृदुवर्गं च भाग्यं च मया मयादासरे ॥

देवयोगास्तदा पठो मुख्यं रविवासरे ।

स्नात्वागस्तदा कार्यं सर्वकामप्रसाधकः ॥

यदा तु सूर्यवारेण सप्तमी विजया तु वा ।

तदा सन्मवने भानोर्यां सर्वगुणवहः ॥

अग्निरिक्तासमाद्योने आर्द्रं मातृपूजनम् ।

भाषाणाः कालिकाद्याश्च यष्ट्या विधिना मुने ।

समूर्णं फलमाप्नोति सख्याने चेश्वरी भवेत् ॥

सुप्येरिद्धा जलं येतैः पूर्वांश्चैव च पूर्ववत् ।

च पापात् मुच्यते क्षिप्रं शरीरात् मानसात्तथा ॥

आपादास्त तथा विदाशुत्तराषाढयोगतः ।

विशान् समूत्र्य पुष्याद्यैः स्वर्गमाप्नोति चात्मनः ॥

आवणे तक्षिते विष्णोः पुष्येर्धूपैश्च भक्तितः ।

सन्तर्प्य त्रियमाप्नोति धनं विजयमेव च ॥

धनिष्ठायां वदुनिद्धा न मय विन्दते क्वचित् ।

महान्तोऽपि तथा तेषां गन्ध-पुष्पादिभिः शुभैः ।

वरुणं समभ्यर्च्य याधिभिर्मुच्यते मृगम् ॥
 आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्यमेव च ।
 यज्ञं भाद्रपदायान्तु इन्द्रस्तटिकसन्निभम् ।
 सम्पूज्य सुक्तिमाप्नोति नाच काव्यां विचारणा ॥
 उत्तरायामभिर्भुङ्क्ष्व पराङ्गतिमवाप्नुयात् ।
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ॥
 सितैः पुष्टिं स्थितिं चैव धृतिं विजयमेव च ।
 यत्र चैते समाख्याता यज्ञाः सङ्क्षेपतो मया ॥
 नक्षत्रदेवतामास्य साधकानां हिताय वै ।
 भक्त्या विज्ञातुषारेण भवन्ति कलदा भुवम् ॥
 गन्तुं चेच्छेद् यदा यामं यात्रायां भुवमेव च ।
 नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 क्रियाफलस्य सम्पूर्णमित्युक्तं भातुना स्वयम् ।
 यज्ञभावे जपहुर्व्याहोमहुर्व्याहयेषितम् ॥
 इति तिथिनक्षत्रादिसंयोगविशेषे देवताविशेषपूजा ।

अथ यविवारोपणकालः ।

तत्र शिवपवित्रारोपणकालः ।

शिवधर्म-मविष्णुपुराणयोः ।

शौलमास्यां तथा पञ्चम्यां शिवं सम्पूज्य यजतः ।

उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् ॥
 पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं क्षमापयेत् ।
 यतिभ्यो दक्षिणां दद्यात् सूत्रवस्त्रादिपूर्विकाम् ॥
 यः क्षुर्यास्तद्वेषेण चातुर्मासं पवित्रकम् ।
 कल्पकोटिगतं दिव्यं वृद्धलोभे भक्ष्यते ॥
 सुखाद्यथात्परिभ्रष्टस्तुर्वेदस्य जायते ।
 दहागतो भवेद्राजा गुरुरूपसमन्वितः ॥

शिवरक्षणे ।

पविचारोपणं शम्भोः क्षुर्यास्तभक्षि वा वृद्धौ ।
 चतुर्दशमपाष्टम्यामधिवाप्य विधानतः ॥
 श्रावणे श्रौष्ठपक्षां वा पविचारोपणस्तु यः ।
 कुरते नापवित्र^(१) स्यात्तत्र संवत्सरान्तरा ।
 शम्भोः पवित्रमारोप्य रिक्तः सम्पूर्णतामियात् ॥
 पवित्रास्तु पवित्रस्तु सान्ध्यां भृगुमन्दप ।
 अपवित्रं पवित्रं स्नाद्देहकर्माधिलं शृणाम् ॥

काशीसरे ।

पूजां क्षया प्रकर्त्तव्यं नित्यमेव पवित्रकम् ।
 अथवा नित्यमेवैव क्षुर्यास्तपचाभरे ॥
 आपाद्राम्ने चतुर्दश्यां नभस्त-नभसोरुषा ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां पञ्चयोदशयोः ममम् ।
 पविचारोपणं कार्यं न तु काशान्तरे नित्यम् ॥

(१) अपवित्रमिति भाष्यप्रधानोद्देशः पवित्रत्वमित्यर्थः ।

एवं काले क्षतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

मौक्तिकानां विशेषेण श्रुतपक्षे द्वयं विधिः ॥

। 'आपादक्रान्ते चतुर्दश्यामिति पौर्णमास्यां आश्विमासविवक्षया
आपादश्रुतचतुर्दश्यामित्यर्थः ।

तथाच मोक्षचौरोत्तरे ।

आपादस्य तथादिष्टा अवयवस्य सिताक्षिता ।

सप्तम्याश्च चयोदश्यां तत्र गन्धपवित्रकम् ॥

चयोदश्यां प्रकर्त्तव्यं पवित्रं गन्धसंघ्नितम् ।

पवित्रमप्य भुताशमावादनियमः स्मृतः ॥

एवं कथमपि विष्णुस्नापनाभावे न कर्त्तव्यम्, किन्तु विष्णुस्नापना-
नन्तरमेव कर्त्तव्यम् ।

उक्तञ्च ।

आपादेऽपि न कर्त्तव्यमसुप्ते मधुसूदने ।

कालोऽप्यनियतस्तत्र श्रूयतां विधिनिर्णयः ॥

श्रुत्यावापदचतुर्दश्यां कुर्यात्क्रावच-भाद्रपदोः ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां पचवोरभयोरपि ॥

गन्धावापदचतुर्दश्यामित्यनेनैव^(१) विष्णुस्नापनान्तरकालः स्वयमेव
क्षभ्यते, तत्र किमिति प्रसप्त एव मधुसूत इति । कथम् । किन्तु
आपादस्नापद्विविधस्यान्तः सौरस्येति तत्र चात्र सर्वकालं क्षयिति
पुनरधिकभावे सौरमासिककर्कटशृङ्गान्तावेव विष्णुः स्नापितोत्ये-
तदुक्तमिति ॥ दोषः ।

(१) ॥ आवापदचतुर्दश्यामित्यनेनैवति स० ।

उक्तञ्च व्योति प्राप्ते ।

मिथुनस्तोयदा आनुरमावाम्यादयं शृणोत् ।

दिरापादः च विज्ञेयो विष्णुः स्तपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथा ।

दर्शदयमतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ।

अधिमास स विज्ञेयः सर्वकर्मवर्धितः ॥

इति षष्ठमासः । पूर्वाषाढे पविपं न कुर्वीतित्यभिप्रायः । यदा तु वैशाखपदसु मासेऽन्यतमस्मिन्नधिकमासे दिरापादः स्यात्तदा श्रावणे विष्णुस्त्वाय ।

तथाच व्योति प्राप्ते ।

माधवादिषु यदसु एकमासे दर्शदयं तदा दिरापादस्तदापि स्यात्तत्रैव श्रावणे व्युदः, अतस्तदा श्रावणादौ पविचारोपपन्नं कार्यम् ।

उक्तञ्च मोहचौरौक्षरे ।

दौषादिस्त्रापनान्तश्च पविनादि शतकतोः ।

पविनादि न कुर्वीत यदिच्छेत्कुम्भमात्मनः ॥

दर्शदय भवेशच रविस्फुल्लान्तिवर्जितम् ।

अधिमास च विज्ञेयो विष्णुः स्तपिति कर्कटे ॥

सुखमासेऽधिमासे च कर्त्तव्यस्तु पवित्रकम् ।

सुप्ते चैव द्यूतीक्षेत्रे दीपमागन्धया भवेत् ॥

अतः किं चान्द्रमासेन सौर एव शास्त्रो भवेत् तथाधिकमासस्य प्रदक्षि, नैव । प्रायेण पविचारोपपन्ने चान्द्र एव मासोऽभिमतो न तु सौर, कन्याकते रनो प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

आपादादिषु भाषेयु सुप्त एव जनार्दने ।
 शुक्लपद्मेऽथवा छप्पो अशस्ता सूचरोक्षणे ॥
 रोगामिष्टद्विधंयुक्तः प्रवाधी राजपौडित् ।
 उक्तमासत्रये यस्तु न कुर्यात् सूचरोक्षणम् ।
 असी कन्दामते भागौ यथा दद्यादुना पुनम् ॥

‘दद्यादुना’ अघोरमन्त्रेण ।

कुर्यात् पविषक्तं अस्मोस्तुपायां न कपयन् ।
 मल्लिचुपं परित्यज्य सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥

कारणे ।

आपादादिषुतुर्मासास्तद्वानि विवर्जयेत् ।
 कर्त्तव्यं पक्षयोः शुक्ल-छप्पोऽथयोरपि ।
 चतुर्दश्यामष्टम्यां रोपयेत् पविषक्तम् ॥

एजावद्धां ।

यदा त्रैकदिने अश्वोः पविचास चिकीर्यति ।
 हतचित्तपक्षदा धन्वा कृता त्रैमिन्निकी पक्षत् ॥
 धन्वागन्धाज्जक कृता पवित्र पूजयेन्नरः ।
 यदा अष्टमिचिह्नश्च तदा तत्तिथिभागधो ॥

यदा चतुर्दशी पौर्णमास्यर्द्धपश्चिमा तदा कालान्तरे
 ऽभिहितम् ।

यद्वा तत्रैव कर्त्तव्यं यदि व्यपतया तदा ।
 गोदोहान्तरितं कृता साधिवानं पविषक्तम् ।
 चतुर्दशीचक्षे कुर्याच्छेषे श्रेयतिथौ चरेत् ॥

मन्त्राणां वा पयोदद्यां कृत्वा गन्धपवित्रकम् ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां कुर्यात् पवित्रकं तथा ॥
 अपरेऽहनि कर्त्तव्यं सुपवित्रमिति स्थितिः ।
 अथ द्वाभ्यां दिनैकेन कर्त्तव्यस्यापरे जगुः ॥
 अधिमासचपयोदश्यामपरेऽङ्गि विधिद्वयम् ।
 गोदोहान्तरित कृत्वा यदि स्यात् अष्टमागमः ॥
 चतुर्दशीघणे कुर्यात् द्वाधिवासं पवित्रकम् ।
 सुपवित्रं पौर्णमास्यां मिथिभेदि त्वय विधिः ।
 अष्टम्यामपि षोडश्या क्रमोऽयं सूचरोपणे ॥

इति गौडपविचारोपपत्तिकाण्डः ।

अथ विष्णुपविचारोपपत्तिकाण्डः ।

तत्र पविचारोपणं काम्यं नित्यञ्च ।

तत्र विष्णुरहणे ।

पविचारोपणं विष्णोर्भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम् ।
 स्त्रीपुत्रीर्निगद पुण्यं पुण्यमप्यह्मवहम् ॥
 पुष्टानान्तु तथा पुण्यं सर्वपापहरन्तु वै ।
 पविचारोपणं तस्मात् पवित्रं धरमं स्रजम् ॥
 सर्वकारे नरो भक्त्या समभ्यर्थ्य जनार्दनम् ।
 यत्फलं समवाप्नोति पविचारोपणेन तम् ॥
 न करोति विधानेन पविचारोपणन्तु यः ।

तस्य सांवत्सरी पूजा निष्पत्ता मुनिमत्तम् ॥

तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरे-विष्णुपरायणैः ।

वर्षे वर्षे शक्यं यत्पविचारोपणं हरिः ॥

मन्त्रप्रकाशे तु ।

पविचारोपणं वक्ष्ये सर्वपूजाफलप्रदम् ।

हरणि राससाक्षस्य वर्षपूजादिकं कृतम् ।

विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पविचकम् ॥

वर्षे वर्षे ततः कार्यं विधिदृष्टेन वर्तना ।

भाषा परमया शुक्लो हरिभोक्ते पविचकम् ॥

तस्मादावश्यकं पविचारोपणकर्म चाद्यास कामनाशुभारेणायुरा-
दीन्यपि फलानि भवन्तीति ब्रह्मम् ।

विष्णुरहस्ये ।

आवृणुष्व सिते वक्ष्ये कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां वासुदेवाय पविचारोपणं कृतम् ॥

सिद्धये वा इवौ कार्यं कन्यायान्तु गतेऽप्यदा ।

तस्मान्मेव तिथौ सम्यक् तुलास्ते न कथञ्चन ॥

तथा ।

अरुणोद्युतं कुर्वीत पविचारोपणं शुभम् ।

द्वादश्यां श्रवणे चापि पञ्चम्यामथवा द्विजे ।

अतुल्यैरेव कर्त्तव्यं चतुर्दश्यामथवापिवा ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

ऋग्वेदकण्ठे सूर्ये तथा सिद्धगतेऽपि वा ।

दादग्रां शुक्लपक्षे हरेर्दद्यात् पवित्रकम् ॥

अथ वेदिप्रयोगेन मुख्यकामो न भवति ।

कम्पाद्यापि प्रकुर्वीत यावद्व्योतिष्ठते हरिः ॥

भास्वतर्गहितायाम् ।

मन्त्रं सामवत्तुष्टक्य मध्ये तुषांष्टुभे दिने ।

आपादोपघृदग्राभ्यं यावदे कार्त्तिक्यं च ॥

मन्त्रं चन्द्रदिवसं इति ।

आकर्त्तकमग्राभ्यं मुनाभोगद्यावधि ।

क्रान्ताभाम्ना पक्षे मौरं मध्यमपक्षितम् ॥

एकादश्याद्दश्याद्यद्यात्तुर्मासोपपत्तिम् ।

कालाभं वैष्णवं विद्धि उत्तमं सर्वविद्धिदम् ॥

अमातेरथ कालस्य समरायेव वैभवम् ।

निर्वाहणीयोद्गपरः कामद्याग्रमवादिना ।

अमादयेद्यतुर्मध्ये विधिवद्योगपूर्वकम् ॥

इति विष्णुपविचारोपणकालः ।

अथ नानादेवतापविचारोपणकालः ।

तत्र गामा वैष्णवीका एव त्रिचिपु विज्ञेयः ।

तन्महागरमहितायाम् ।

प्रतिपद्वन्द्वोक्ता द्वितीया च त्रितीया गता ।

अतीया पार्वतीदेव्याद्यतुषीं विप्रहारिणः ॥

पञ्चमी जग्निं प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता शुद्धश्च ॥
 सप्तमी मास्करलोका दुर्गायाश्चाष्टमी मता ॥
 साहस्य नवमी प्रोक्ता दशमे^(१) दशमी स्यता ।
 एकादमी मुनीनाञ्च द्वादमी वक्रपाणिन ॥
 त्रयोदशी तनूज्ज्वल शिवलोका चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी चरमेष्ठ पितुर्मे कथिता तिथि ॥
 देव्याश्चिपुरभैरव्या कथिता तु चतुर्थिका ।
 अन्याष्टमासि नित्यानामष्टमी नवमी स्यता ॥
 तिथयस्ते समाख्याता पविचारोपणे श्रुता ।
 पञ्चम्याजिह्वनिद्र नित्यमेव समर्चयेत् ॥
 पविचारोपणं तथा वृषद्विषुवत्तवेरितम् ।
 भवेत् द्रव्यस्य सम्यक् देशस्यापि तथा भवेत् ॥
 यच्च मुख्यतया देव प्रोक्तं तत्तत्तिथौ भवेत् ।
 इति काशे समाख्यातं श्रुत्वा सूत्रं पुराधिप ॥
 निष्पूरयच्छे ।

तिथयः सूत्रविख्याता वृषगुक्तास्तपोभना ।
 प्रतिपद्विषुवद्विषुवत्तवेरितं पविचारोपणे तिथि ॥
 श्रिया देव्या द्वितीया तु त्रितीयास्तुतमा तिथि ।
 तृतीया ॥ भवत्याय चतुर्थी तत्तुतस्य तु ॥
 पञ्चमी सोमराजश्च षष्ठी प्रोक्ता शुद्धश्च तु ।
 सप्तमी मास्करे प्रोक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्यता ॥

(१) वासुदेवदशमी सूत्राति ७४ ।

मातृणा नवमी भोक्ता दशमी वासुके क्षता ।
 एकादमी अष्टमीषान्तु द्वादशी चक्रपाणिन ॥
 त्रयोदशी लक्ष्मण शिवसोक्ता चतुर्दशी ।
 अमा देव सुमित्रेष्ट पीर्णमासी तिथि क्षता ॥
 ययोक्ता शुक्लपक्षे तु तिथय आवणस्य तु ।
 सर्वेषामेव देवानां कार्यन्तासु यथाविधि ॥

तथाच काष्ठोत्तरे ।

विशेषेणोच्यते^(१) तस्य प्रतिपदप्रवृत्तिकमान् ।
 त्रयोदश ब्रह्मणो गौर्ध्यां गणेशादिषु पञ्चमी ॥
 षष्ठ्युत्तरे तु सूर्यस्य शिवश्चाष्टमी हिता ।
 अम्बिकाया एतान्तरे द्वादशाचक्रपाणिन ॥
 कामस्य च त्रयोदशा चतुर्दशां शिवस्य च ।
 पितृणाञ्चैव पूर्णायां बुधस्योमञ्च कारयेत् ॥
 चतुर्दश्यामष्टम्या पर्व साधारण हितम् ॥

देवीपुराणे देवीमधिकृत्य ।

अथवावाढमासे तु श्रावणे वापि कारयेत् ।
 सप्तम्या वा त्रयोदश्यामधिवास सुराधिप ॥
 इति नानादेशतापविचारोपपत्तकालः ।

अथ दमनकारोपपत्तकालः ।

देवीपुराणे ब्रह्मोवाच ।

चेत्वाहौ कारयेत् पूजा भम यस्य यथाविधि ।

(१) विशेषेणोत्तरे इति ख० ।

गन्धधूपार्चनादाधैर्मासाभिर्दमनोद्भवैः ॥
 सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयान् ।
 सर्वतौर्याभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 उमां त्रिवं ऊताग्रश्च द्वितीयायाम् पूजयेत् ।
 हविष्यमक्षं नैवेद्यं देयं गन्धार्पणं पुनः ।
 फलमाप्नोति विभेद् उमया यत् प्रभाषितम् ॥
 पद्म्यां पूजयेत्ताननमन्ताद्यान् महोरगान् ।
 क्षीरं सर्पिष्य नैवेद्यं देयं सर्वविषयकम् ॥
 षड्यां स्कन्दस्य कर्तव्या पूजा सर्वोपहारिकी ।
 इष्टैः सुहृद्भौभाग्यमक्ते स्कन्दपदं श्रेष्ठम् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्य पूजा काव्यान्तिगन्धिकी ।
 विगतारिर्गिरातक इह चान्ते परं पदम् ॥
 एकादश्यामृषेः पूजा काव्यां सर्वोपहारिकी ।
 धनवान् पुत्रवान् कान्तश्च पितृते महीयते ॥
 कामदेवस्योदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
 रतिप्रीतिचमयुक्तमशोकमक्षिभूषितम् ॥
 सुभे वा सितवस्त्रे वा लेखपात्रे हस्तदिभिः ॥
 पौर्णमास्यां तथा काव्यां सर्वकामकष्टहृत् ॥
 इन्द्राय सहस्रिण्याय कायिकं समते फलम् ।
 अष्टमिष्टं प्रयच्छेद् यः सौभाग्यमतुलं लभेत् ॥
 इति दमनकारोपणकाव्यः ।

अथ मासविशेषेषु पुष्पविशेषाः ।

आषाढे विष्णु-कन्दारैरौषितं लभते फलम् ।

भवभक्तिकया पूजा नभोमासि महाफला ॥

कदम्बैरुत्पलैरेवं नभस्य सर्वकामदा ।

आग्निने पद्मजैः शम्भोर्मासतया पूजनं शुभम् ॥

रूषितं लभते सर्वं सर्वकामफलप्रदम् ।

माघ-फाल्गुनयोः पुष्पैः पूजनं कुन्द-सुन्दरैः ।

बैचे दमनकैद्यापि पुष्पेन शतपत्रकैः ॥

चन्द्रनैः कुसुमैर्वापि पूजनाच्च जगद्गुरोः ।

पूर्णे संवत्सरे मर्त्यस्तिदधेः समतां प्रजेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

पूजा चम्पक मासतया ह्येषः शुद्धददायनी ।

‘हमे’ आग्निने ।

शतपत्रिकया पूजा कार्त्तिके शार्वकामिकी ।

मार्गशीर्षोत्पलैः पूजा ध्रुवैः श्याम् लज्जकैः शुभा ॥

माघेऽप कुन्दकुसुमैर्महवस्त्रेण फाल्गुने ।

शतपत्रैस्तथा बैचे च कुर्वात्सुरसत्तम ।

लभते सर्वयज्ञानां सर्वदानफलं तथा ॥

इति मासविशेषेषु पुष्पविशेषाः ।

अथ रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

कनकानि कदम्बानि रात्रौ देवानि गृहरे ।

दिवाशेषाणि देयानि दिवारात्रौ च भक्तिका ।

प्रहरनिष्ठते ज्ञाती करवीरमहर्निशम् ॥

प्रहरमहर्निशं वा पूजाया स्थापनानन्तरमुत्तारणीयमित्यर्थः ।

कामिकाकारणयो (१) ।

जन्दावत्ते मियावत्ते येतार्कं येतपुष्पकम् ।

पुष्पाम पट्टिक षोड मासतीसुदये ददेत् ॥

पद्मज वृक्षती आग्नी व्याघात करवीरकम् ।

छापस पाटली द्रोण मध्याह्ने तु प्रदापयेत् ॥

चम्पक वेदक भद्रा धुस्तर वरकर्षिष्ठाम् ।

मासती भक्तिकाद्यैव दापयेत्तु प्रदोषके ॥

ज्ञाती नीलोत्पलस्यैव पुष्पं शुद्धं कदम्बकम् ।

दिवर्णस्यैव भद्रस्य अर्द्धयामे प्रदापयेत् ॥

नीलोत्पलमम पुष्पं न भूत न भविष्यति ।

कदम्ब जमक ज्ञाती देय स्वाधार्धरात्रके ।

अन्यपुष्पाणि सर्वाणि अन्यसन्ध्यासु दापयेत् ॥

इति रात्र्यादिभेदेन पुष्पभेदाः ।

अथ सार्वकालपुष्पाणि ।

विन्मपुष्पं शमीपुष्पं करवीरस्य मासती ।

उन्नमत्तक चम्पकस्य सद्यः प्रीतिकरं मम ॥

चम्पकाशोकं पुष्पाणां सकलद्वारास्तथा मम ।

(१) कामिककारणयोरिति ख० ।

हर्षदा दिजगार्दूल ये चान्ये वज्रगन्धिन ।
 एतैर्हि पूजितो नित्यं प्रीतिं प्रीतिं मज्जामहम् ॥
 ये कैर्वापीह कुसुमैर्जलसलरुहैः शिवम् ।
 सपूज्य प्रोषितो भक्ता शिवलोके भवेत्यते ॥
 इति काण्विशेषेण शिवपुष्पविशेषपूजनम् ।

अथ पुष्पादीनामभावे पञ्चादिभिः पूजा कार्येऽति-
 निरूप्यते ।

स्कन्दपुराणे ।

अभावे पुष्पपञ्चामम्राद्येनापि पूजयेत् ।
 शालितण्डुलगोधूमेयैर्वापि समर्पयेत् ।
 पाणपत्रमवाप्नोति रुद्रलोके वसेद्द्विरम् ॥

भविष्यपुराणे ।

अभावेन हि^(१) पुष्पाणां पञ्चाण्यपि निवेदयेत् ।
 पञ्चाणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥
 फलानामप्यभावे तु दण्डगुल्मोषधीस्तदा ।
 श्रौषधीनामभावे तु भक्ता भवति पूजितः ॥

इति पुष्पाद्यभावे पञ्चादीनां पूजासाधनम् निरूपितम् ।

(१) यमादिभेदत्र विशेषतो तृतीया, पुष्पाभावविशिष्टं सन्निवर्त्यं ।

अथ सामान्यतः क्षुद्रकर्मकालः ।

नारायणीये ।

कुलिकं खविरो योगक्षारा वैनाग्रिकं कुञ्ज ।

अष्टमोरागिरित्याद्या कालाः क्षु क्षुद्रकर्मणीति ॥

कुलिकस्यावत् ग्रन्थराद्याद्य अष्टौ दिनाधिपमुख्योदयिनो
दिवा साय वा परार्द्धमुदितं कुलिकोदयाख्यम्^(१) । प्रपक्षितद्याय
विषहरप्रकरणे ।

खविरोनाम

गुरुरथग्रहे चेत्ते तयोरेव दिनं यदि ।

तद्दिने खाग्रके रिक्ते रोगपादिप्रतिक्रिया ॥

ताराद्य

तिष्ठत्य पूर्वा भरणी मघा च

षष्ठोपवीर्याणि वदन्ति तज्ज्ञा ।

रौद्रेण भूतो-रग-दैवतानि

क्षूराणि तेषूपपरिपक्वा स्यात् ॥

वैनाग्रिकं चयोविश्रं वराहमिहिरोदितम् ।

द्वाविग्रकान्तु भन्दाधैरष्टाशौत्येकग्रन्दिनम् ॥

‘कुञ्जः’ अन्नारकदिनम्, ‘अष्टमोरागि’ अल्पनिकाते यस्मिन्
राशौ चन्द्रे वर्तते तथैवाष्टमो रात्रिकालः । आदिग्रहदेव कला-
तिथिवेलाग्रहणम् । तत्र कला नाम शृङ्खलपत्रे चन्द्रकला वर्द्धन्ते
क्षीयन्ते च कल्पपत्रे तथापि अयकालेऽष्टमौभारभामावासापर्यन्त

(१) पाठोऽयं आदर्शसम्मत एव मुदित परन्त्यत्र न खमोपीति ।

कुर्यात् । 'तिषयः' चतुर्थादयः, चन्द्रोदयमारभ्य पञ्चदशघटिकापर्यन्तं समुद्रस्य सोमो भवति सा चन्द्रवेला, नाम तदा स्नानादिकर्म न कुर्यात् । तदारभ्य पुनः पञ्चदशघटिकापर्यन्तं वेला नास्ति, तदा स्नानं कुर्यात् ।

इति सामान्यतः शुद्धकर्मकालः ।

अथ वज्रादिकर्मविशेषेण कालविशेषः कथ्यते ।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

त्रिगिरादिष्वनुष्ठानं कर्माङ्गं तच्च कथ्यते ।

आचार्यैः कथितं पूर्वं कर्मणां मित्रिकारणम् ॥

दिनादिषामिनीप्रान्ते ऋतवः पश्यवस्थिताः ।

त्रिगिराद्याः समारभ्य नाडीदंष्ट्रं दश प्रमात् ॥

आरक्तधवलो घालः त्रिगिरो वज्रकर्मणि ।

लङ्घाटनेऽपि विश्वेषो वसन्तो लोहितो घुवा ॥

वौष्णो धूम्रशरीरस्य मारणे च निधुज्यते ।

प्राहट् धूम्रशरीरा तु स्मरने या निधोजिता ॥

शरत् कृष्णा भताल्लष्टौ मन्त्रज्ञैर्गुरुपूजकैः ।

हेमन्तो धवलो वृद्धः शान्तिवज्रादिकर्महतम् ॥

मन्त्रतन्त्रे ।

श्रीकामस्तु जपेत्काले मन्त्रं पूर्वाह्निकेऽथवा ।

मन्त्रपारस्वतत्रप काले पूर्वाह्निकेऽथवा ॥

तथा काले च पूर्वार्धे वज्रार्थी प्रजपेन्ननुम् ।

आकर्षणे निम्नि प्रोक्तं यामात् पूर्वन्तु तत् दिने ॥

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे ।

पूर्वाह्णे शुभदं कर्म प्राद्ये चापि निगद्यते ।

सुधौषारखत नाभ आलुष्टि शान्तिक मया ।

आयुषो वर्द्धनश्चेति यद्दृशमानि प्रचरन्ते ।

मन्त्रतन्त्रे ।

प्रदोषो बुद्धिनाशाय क्षम्यन्त्यापराधिकम् ।

निदोषाय जपेन्मन्त्र मध्याह्ने तु श्वराय च ॥

पश्चादभ्यासाय जपेन्मध्याह्नात् परतो मनुष्यम् ।

भारण तु प्रकलंथ धामादूर्द्ध्वं क्षतीयकात् ॥

इति वम्यावम्यादिकर्मविशेषेण कालविशेषः ।

अथ विष्णुश्रयनादिकालनिर्ययः ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

क्षामाकाशितपक्षेण मैत्र श्रवण-रेवती- ।

आदिमध्याह्नानेषु प्रस्थापावर्तनीकम् ॥

भारदीये ।

मेषाद्यपदि सप्तमौष विष्णु

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति ।

धौष्यावसानेन सुरादिहन्ता

प्रमुष्यते माधवत्प्रेमे ॥

अल्पकायेषु मासेषु मयुरे माधवस्य च ।

दादृशां शृङ्गापथे च प्रस्थापायर्त्तनोत्सवः ॥

पौष्णपौषे यदा नाङ्गि मैत्राक्षमपि भोगिनि ।

दादृशामपि नो कुर्यात् उत्थानं शयनं हरेः ॥

दादृशां तथा कुर्यादिति मठिता ।

निशि स्नायो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

अन्यत्र पादघोमेऽपि दादृशामेव कारयेत् ॥

विष्णुधर्मास्तरे ।

विष्णुर्दिवा न स्नापिनि न च रात्रौ विपुष्यते ।

दादृशान्मृगसंयोगे पादघोगो न कारणम् ॥

पुराणात् ।

उत्थाने शयने चैव तथा पार्श्वविवर्त्तने ।

दादृशान्मृगसंयोगे पादघोगो न कारणम् ॥

पाराशपुराणे ।

न पादनियमस्तत्र स्नापे वा परिवर्त्तने ।

पादघोगो यदा तत्र चचेष्टापि तदा भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

रेवतीश्चउपर्यन्तं शेषतश्चावलोक्षिते ।

उन्निष्ठन्तं क्षणीक्ष्णं योगनिद्रा विमुञ्चति ॥

रेवत्यन्तो यदा रात्रौ दादृशा च समन्वितः ।

तदा विमुञ्चते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥

रेवत्यादिरथान्तो वा दादृशा च विना भवेत् ।

समयोरप्यभाने तु सन्ध्यायां तु महोत्सवः ॥

पुराणात् ।

रेवत्यन्तो यदा राशौ ग्रात्रे नारायणोन्मवे ।

पादयोगमनादृत्य चत एव प्रवर्तते ॥

रेवत्यन्तो यदा राशौ गत पादान्तरेऽपि च ।

अपराधे तदा विष्णुर्धर्मनिद्रा व्यपोहति ॥

रेवत्यन्तो यदा राशौ द्वादश्या च विना भवेत् ।

उभयोरप्यभाव आत् सन्ध्याया तु महोत्थव ॥

वाराहपुराणे ।

द्वादश्या चन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकाशितपक्षेषु ग्रयनावर्तनादिकम् ॥

अथमर्थः ।

हरिग्रयनादौ शुक्ला द्वादशी आषाढ भाद्रपद कार्तिकाना-
मनुराधा अश्वि रेवतीनाम् आदिमध्यान्तपादवृत्ता रात्रिसन्ध्या
दिवाचक्षुका च प्रसृता, यदा तु यथोपदर्शितकाले पादयोगी
न प्राप्यते तदा द्वादशीनक्षत्रयोग आदरणीयात्^(१) । पादयोर्भ-
योर्मुखेन वायु विशेष । दिवा रेवती द्वादशीयोगे रात्रि-
गामिनि मन्त्रे श्रेष्ठदिनान्ते विष्णोर्हत्यायं यदा तु रेवत्या विना
द्वादशी तदा द्वादशीसन्ध्यायामुत्थानादिक भवति ।

तदुक्तं ।

द्वादश्या चन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकाशितपक्षेषु ग्रयनावर्तनादिकमिति ॥

(१) आदरणीय इत्यत्र बहो यम् ।

अथ केचिदाहुः ।

यदि मैत्रादीनि नचवाणि दादग्री विहाय चघोदग्धा भवन्ति
तदा चतुर्दग्धा तदनन्तराणि ज्येष्ठादीनि तत पोर्णमास्यां तदन-
न्तराणि सूक्तादीनि, तथा सति आषाढ इति विरुध्येत तत्र नचव-
दुक्ता पोर्णमासी सन्धिज्येष्ठादिशक्ते भाद्रपदमासस्य वषाकपश्चित्
प्राप्यते, 'आद्योपान्तौ चिभो ज्ञेयो फासगुमय चिभो मत ।
ज्ञेया मासा दिभा ज्ञेया' ॥ इति वचनात् । न धनिष्ठा ज्येष्ठादौ
हरिशयनादि भविष्यति ।

यदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

लिभि स्थापो दिवोत्याग सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्याष्टमधोमत इति ॥

आचारवारे तु "द्वादश्याष्टमधोमादिति पठितम् । तेनान्यतिथि-
गतमैत्रादौ पादसमन्धे कटद्वादग्धा सन्धिषमये शयनादिक्रिया ।

अथ श्रीकरः प्राह^(१) यदा मतनाखे अमावस्यादय भवति
तदा मिथुनादितरेमाषादीभावात् सुप्तचन्द्रसूर्यौ पञ्चवारशयन-
रेवत्यादयो यदि वा चतुर्दग्धा भवन्ति तदापि सहरयो मशो-
त्यानविभोक्तमधिहस्तस्य दुर्लभम् । तदा^(२) एतन्निमित्तं नक्षत्रप्राप्ता-
दुक्तस्य क्रियमाणे पञ्चममासप्राप्तौ "प्रबुध्यते सावचतुष्टयनेत्यस्यानुप-
पन्न पादयोगादन्यथावयव एव कल्पनादनादरणीय । द्वादग्धा
सन्धिषमय इति तु भागुरकन्यायवर्णेभोक्तम् दिवा हि वैष्णवाना-

(१) श्रीकरमत व्यावर्त्तयन्मन्त्रमेव मुद्रितं परन्विदमादर्शदोषेयापन्ता
परिमुद्रयित्वा ।

(२) तत्रेति गणितवस्तुतः प्राठ ।

मनुष्ठान कस्य माथुरस्य तदितरतय तत् । माथुरो द्वादशी-
पुरस्कारेण नचचक्षन्त्यप्रवेष्टेन च इति तु नचत्रपादयोगपुर-
स्कारेण द्वादशपेधावधन च त्रिपिनचपभेलन च यवदये प्रशस्त
तेन वैदिकशाखाविकल्पन्यायेनोपपत्ति । तदाय त्रिपि नचचक्षे-
मातुष्ठानविकल्प । कप तर्हि हरिप्रद्वरयो सङ्कोत्यानेत्यस्य मान्या-
तिपिरस्ति तस्यात् सर्वमनाकुचमिति । अथ पण्डितपरितोषकता
दूषणमभिहित अतुपपन्नमेतत्, तथा हि पादयोगादस्यतिथौ द्वाद-
श्यामृचयोग इत्यस्य कोऽर्थः, द्वादश्या अस्या द्वादशी चयोदशी
एकादशी-द्वादशोत्तमौ च न तस्या नचचक्षयोग पादयोगाद् ।
तदुक्तं किण्वुभर्मोत्तरे ।

एकादश्या द्वादश्या च नित्यं प्रसिद्धितो हरि ।

तच्च नचचक्षयोगे पादयोगो न कारणमिति ॥

अथ चयोदश्यामिति वक्तव्यं तथावत्याभावा इति विवक्ष्यते ।
न च कार्तिकश्राद्धोमासचतुष्टयप्रबोधनातुरोधेन प्राचिक “आभाका-
इत्यञ्जरे ब्रह्मायामप्रसिद्धस्य नियतस्याभासचतुष्टयेनेत्यस्यैव प्राधि-
कानुवादस्य युज्यते । तथा च कार्तिकौदयमात्रानुत्तरमासाभ्य-
सेन कार्तिक एव विष्णुप्रबोधे सत्यपि मिथुनादित्ये क्षपणे अधि-
मासे मति धौर्णमासीदयस्य सम्भवात् । पञ्चभिरपि मासेस्त्वानं
न विवक्ष्यते । यद्यापि दिक्चैर्मस इति चतुःश्लोकोपपत्ति, द्वादशाष्टे
विनेचक दर्शयिष्याम । न च हरि-प्रद्वरयो सङ्कोत्यानमिति लोक्त-
प्रसिद्धिर्निषामिका, तस्या प्राप्तप्रसिद्धितो दौर्वच्यत् । किञ्चैव-
वादिना श्रवणे किं वाच्यं यदानुरोधाल्काञ्चमसाथ एषादित्ये भवति

तदा किं तत्रैव हरिप्रथमं सतापाद् अपेक्षणीयः । तथापि चतु-
दंष्ट्रां नक्षत्राप्तौ हरि-शङ्करयोः सद्योत्थानमिति लोकप्रसिद्धिर्नि-
यामिका, तस्याः शास्त्रं किं लोको न जल्पति, मिथुनादित्ये वा
चतुर्दश्यामनुराधाप्राप्तौ तथापाद्शुक्लपौर्णमासीलक्षितमाशुपेक्षित-
तथोत्थाने कथा युत्थापि कृता तस्याप्यनादावापादप्रतिनियमान्
ल्लोष्टादौ नक्षत्रलाभेऽपि श्रयणादिनिमित्तकरणं तदाधिमामपाता-
वर्णभावात् दित्यापादकल्पनमायित्य तदनुष्ठानानन्तरव्यतिरेकेण
तथाविधमक्षत्राधान्यानुपपत्तेः अप्यापि भवति तथापि आभाका-
दत्यक्षावश्यादरणीयम् । किञ्चैववादिना आश्रितेऽपि लोकप्रसिद्धिं
पुरस्कृत्य देवोत्थापनमभिदधता स्वयं लिखितमपि शस्त्रं यस्यापि
द्विवर्षमांशो भवतीति तस्मादन्यथा वर्णनीयम् ।

तत्र यदुक्तम् ।

निशि स्नापोदिवोत्थानं बन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

पादयोगादन्यतिथौ द्वादश्यामवयोगत इति ॥

तस्याप्यमर्थः ।

पादयोगादन्वष्टां चयोदश्यामपि पादयोगे बन्ध्यायां परिवर्त्त-
नम् । द्वादश्यां नक्षत्रयोगे सति निशि स्नापोदिवोत्थानं भवति । न
पुनरुक्त्यादिकमप्यतिथौ नक्षत्रपादयोगादेवं सति आभाका-
दिति मासचतुष्टयेनेति च द्वयमुपपद्यते, एवञ्चैकादश्यामपि नक्षत्र-
योगे वक्ष्यानन्तरवत्त्वेन श्रयणादाचरणीयम् । यत्तु “द्वादश्यामेव तत्
कुर्यादिति, तस्याप्युरकन्याश्रयणेन, यदि द्वादश्यां विद्याय इकादश्यां
नक्षत्रलाभः तथापि द्वादश्यान्विषममेव एव श्रयणादिकमनुष्ठेयम् ।

यदेकादशां नक्षत्रयोगो यदि वा चयोदशा सर्वत्राभाकाशास्तौ द्वा-
दशां सन्धिवर्षे श्रवणादिक भक्त्यायास्य रात्रि-दिवसोभयात्कलनात्
“निग्रि स्वापोदिवोत्यागमिष्यपि नात्यन्त विरुध्यत इति स एव
मयुरमाधिवक्ष्येन नक्षत्रफलमष्टु एकादशा वा नक्षत्रशास्त्रौ प्रशस्त-
तमत्वेनान्यतरानुष्ठान चयोदशा वापि कार्तिकाविरोधेनेत्युक्तमिति,
तदेतद्युक्त, “निग्रि स्वापोदिवोत्यागमिति वाक्ये भवदुक्तार्थस्त्रीकारे
व्यवहितसम्बन्धप्रवृत्तात् स्वस्वार्थस्य वचनादप्रतीते तस्मादाशामन्तरा-
धिमासनिपाते तुल्ला-दृष्टिकयोर्विकल्पेन दिवोत्यापनविधायकवचनस्य
पक्ष्यमाणत्वात् । तदभिप्रायेणाह वचनस्यार्जवेनोपपत्तेर्न भवदुक्तार्थ-
स्त्रीकारे कारणमस्ति । तेन मौकराणां मतमेव साधु । कार्तिक-
शब्दस्य सुष्ठु एवाविकल्प्यभिप्रायेणोपपद्यते । यच्च कार्तिकस्या-
धिमासत्वे शुद्धकार्तिक एव विष्णुप्रबोध इत्युक्तं तदपि विकल्पस्य
वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय ।

भविष्योत्तरे ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादशां शुभे दिने ।

कटदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशकम् ॥

‘कटदानं’ श्रयानक विष्णोरङ्गपरिवृत्तिकरणम् ।

तथा ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादशा समाहित ।

मन्त्रेण चैव राजेन्द्र देवमुत्पापयेद्विज्ज ।

वाराहसुराणे ।

इत्यन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थन्तु निर्मिता ।

नयैषा सर्वलोकाणां हितार्थं त्रैलोक्यिना ॥

एतन्मेषामपि देवानां स्त्रीयस्त्रीयतिथिवशेन नवचवशेन च
प्रयनादाचरणोपमिति ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यस्य यस्य तु देवस्य यमचचं तिथिश्च या ।

तस्य देवस्य तसिंशु प्रयनावर्त्तनादिकमिति ॥

केचित्तिथिवशेन केचित्चवचवशेन सर्वेषां प्रयनादिकमाचरन्ति ।
प्रतिपदादिपक्षदशतिपद्योधनदादीनां देवानां, तत्रैकेव तिथिरनेक-
देवताका यथा प्रतिपदमेकैक्षण्यं धनदस्य च । तत्रासुष्ठानविकल्प-
एवमन्यास्य* सप्तविंशतिनवकाण्यपि तस्यैव व्याप्योनीति गाणपत्या-
दीनां नवचवशेन च प्रयनादिकमाचरणोपमम् । नवचतिथिसेतान च
छद्मादीनां प्रयनादावापाठादौ मोक्षव, न हि कदाचिच्चतुर्दश-
मायायां रौद्रभाद्रानवच सम्भवति । एवमन्यथापि द्रष्टव्यम् ।
तस्मात्तिथिवशेनैव तेषां प्रयनादिक विदेशे तु नवचवशेनापीति ।

पूर्वद्युत्पत्त्या भ्यात् पूर्वाह्णे स्थापवोधयोः ।

अपराह्णे यदा तौ तु तदहर्निष्ठम् विदुः ॥

पूर्वाह्णमारभ्य रात्रिविशेष एव पूर्वाह्ण इत्युच्यते दिवास्त्रापन्न
निषेधात् । एवमेव च रात्र्यवुद्यमाने तु नवद्वयशेन पूर्वद्युत्पत्त्या
स्वादपरेद्युधर्ममाचरेत् इति बोद्धव्यम् ।

काशपपञ्चरात्रे ।

मदुत्थाने च शयने मत्पार्थपरिवर्त्तने ।

अथ बोद्धव्यं कथिदैव्यतो भक्तितत्पर ॥

अथ वा यदि भुञ्जीत फलमूलमथापि वा ।

अपराधमह तस्य ॥ अमामि कदाचन ।

चिपामि नरके घोरे दृन्मू सञ्जायते समा ॥

नैव यावद्भगवतो वासुदेवस्य ग्रथणादिकातोऽवधारितः (१) ।

अधिमासनिपाते ॥ कर्कटे दृष्टिके च पुण्यादिकमाचरणौचमिति ।

तद्विधे महेपादिक विधीयते ।

आह ज्येति पराग्र ।

अनीते च दधे सार्द्धं पक्षपक्षे दिनदधे ।

दिवसश्चाष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासक ॥

दिदस्य हरत्यर्कं पट्टिभाजसृती (२) तत ।

करोत्येकमधश्चेद् तत्रैवैकस्य चन्द्रमा ॥

एव सूर्याचन्द्रमसौ उत्तरायणानन्तरं यास्य दक्षिणायनात् प्राग्-
वैशाखादौ गतिविशेषवशेनाधिमास जनयत । दक्षिणायनात् पर
पश्चिम् ।

आह मरौचि ।

अधिमासो भवेद् यस्मिन् दिरापादो भवेत् तदा ।

अमावास्यास्य बृहदा दिरापाद प्रकल्पयेत् ॥

आह्वाचि ।

मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्यादय सृजोत् ।

दिरापाद स विज्ञेयो विष्णु स्थापित कर्कटे ॥

(१) पाठोऽयं न पूर्वापरसङ्गतः । (२) पाठोऽयं यादवश्रमस्यत इव
मुद्रित परन्त्वयं न समौघौव, अष्टिमात्रम्यताविलेख पाठो मुख्यमे ।

शृणुपते दग्गमादौ मेघं गच्छेद्दिवाकरः ।

दिराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

दग्गमादौ भवत्यामिति ।

तथा ।

माघवाघेपु^(१) माघेपु पदसु दर्भद्वयं यदा ।

दिराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

विष्णुः ।

अमावास्यामतिरुम्य यदा मङ्गमते रविः ।

दिराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

पक्ष्म्यां शृणुपते च मेघं गच्छेद्दिवाकरः ।

दिराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपिति कर्कटे ॥

अत्रापि बहुपर्यं । अधिमासो यदा दक्षिणायनात् माघ-
मेघादिविक्रमे पतति तदा दिराषाढः प्रथमवर्षे एव सम्पद्यते, तदा
दक्षिणायनामनारं विष्णुः स्रपिति यदा कर्कटादिविक्रमे अधि-
मासः पतति तदा आगामिवर्षे शेषकर्कटादिविक्रमे अवगममाषाढी-
पोर्णमासी भवति तस्मात् वा आषाढनात् तथैव विष्णुः स्रपिति,
दिविधस्तापि च माघपातस्य नामावास्यादयादि सतः, तथा च
सति यदा कर्कटादिविक्रमे अमावास्यादयः भवति तदा शुक्ल-
प्रतिपदि द्वितीयायां वा कन्यातुलामङ्गान्तिर्भवति, आगामिवर्षे
मेघमङ्गान्तिरपि तथैव, प्रतिमासं भङ्गमणे च दिनद्वयवृत्त्या पञ्चम्यां
पङ्कमीतिमिषुमङ्गान्तिर्भवति तदा दिराषाढः प्रकल्प्य कर्कटे-

इति शयनं न तु परमार्चतो द्विराषाढः । तथाच गणितकुश-
लानां मिथुनादित्ये भोगे अतीतेऽपि गण्यमाने भास्करे मिथुन-
भाग एवादित्यस्य गणिते आषाढेति न तत्पतो गणितामावासा-
दिनाभ्यां द्विराषाढो गम्यते ।

तदाह सत्यः ।

एवं त्यक्त्वा चतुर्थ्यन्ते षड्गौति' भित्ते यदा ।

तदा देवविदा चिन्त्यं द्विराषाढस्य कल्पनम् ॥

तथाच ज्योतिःशास्त्रे ।

शुक्रचतुर्थीमतिक्रम्य यदा चन्द्रमते रविः ।

द्विराषाढं प्रकृष्यैव कर्कटादौ खपेद्भुविः ॥

प्रथमे च द्वितीये वा शुक्ले मेघमिथ्याद्रवि' ।

द्विराषाढक्रिया तावद्द्यावद्विष्णुप्रबोधनम् ॥

विष्णुः परकर्कटके खपेत् । श्रेयःशक्तौत्सवादि यथाकाशमेव कार्यम् ।

तथा हि ।

द्विराषाढविकल्पोऽथ बैलुपठशयनं प्रति ।

ध्वजस्तु^(१) प्रतयस्तु सिद्ध एव विधीयते ॥

बौधायनस्य ।

द्विराषाढक्रिया तावद् द्यावद्विष्णोः प्रबोधनम् ।

विशुद्धे तु धरौ कार्या सूर्यगत्यैव सा क्रिया ॥

यदा तु प्रथमे वर्षे द्विराषाढे कर्कटे हरिशयनं तदा कन्यायां

(१) यत्र ध्वजस्तु शयनस्य इत्येव पाठो युक्तः तथाच प्रतयस्तु शयनकौ-
रिजस्तु ध्वजस्तु इन्द्रध्वजं सिद्धे विधीयते इत्यन्वयः ।

परिवर्त्तनं शक्रोद्यापनञ्च, तुलायां दुर्गोत्थवः, दृष्टिके वासुदेवोत्थापनं ।

यदाह विरिञ्चः ।

दक्षिणाग्रामुखे भानौ स्वपेक्षदि हरिस्तदा ।

कन्या-दृष्टिकयोरेव विवर्त्तन-विबोधने ॥

तथा ।

कर्कटके हरौ सुप्ते शक्रध्वजकिंयादिने ।

तुलायां बोधयेद्देवीं दृष्टिके तु जगद्गनम् ॥

इति । यदा तु शकस्यते दिराषादः, यदा च स्वरूपतस्तदा
शुक्लपक्षे अवशदधे सति ।

यथा कर्त्तव्यमाह सत्यः ।

दिराषादे तु सन्नाप्ते यदि सिंहे हरिः स्वपेत् ।

परच स्यापक्षेऽक्षकं कन्यायाम्नु विमर्जयेत् ॥

अथ कन्यायासेव अवशदधं भवति तदा नामादिसवणे
शक्रोत्थापनं, अपरसिन् दुर्गोत्थापनं । तदाह ।

सिंहकन्येऽथ पक्षे च शुक्लादेः पक्षसंयुते ।

सिंहे परे शक्रमहः कन्यायां सिंह-दुर्गयोः^(१) ॥

शुक्लपक्षदधे पूजा कन्योऽयमपरः सतः ।

दिराषादश्च विद्वद्भिः स्वसमाप्तिश्च तावता ॥

कुत इत्यपेक्षायामाह ।

शक्रध्वजोत्थापनञ्च विष्णोश्च परिवर्त्तनम् ।

मासदधेन निर्दिष्टं शयनादि न कोविदैः ॥

(१) यवनमिदं आर्यसम्मतमेव मुदितं परन्तु न सम्यक् ।

दुर्गायाय त्रिभिर्मासैरधोमासं विनैव तत् ।

अधिमासनिपाते तु क्रमादिश्रादिकान् हरौन् ।

कन्या तुल्य दृष्टिकेषु रूपघोत्यापयेद्भुवम् ॥

अधिमासनिपात इत्यस्यायमपरोऽर्थः यदा कर्कटादिषु पौर्ण-
मासौदय भवति “अधिमासनिपाते तु क्रमादिश्रादिकान्
हरौन्” इति^(१) ।

तथा हि ।

आषाढदशमयुक्त पौर्णमासदश यदा ।

दिराषाढ च विशेषो विष्णु क्षपिति कर्कटे ॥ इति ।

तथासौक्तः ।

वैशाखादितुलान्ते तु यदि पूर्णादय भवेत् ।

दिराषाढ च विशेषः प्रयत्नावर्त्तनादिषु ॥

वैशाखादीत्युपलक्षणं कालानुदयस्यापि भासस्य चिन्तयतया
सम्भवात् तत्र कालानुदावधिमासपाते कर्कटे हरिशयने सति
मासचतुष्टयेनोत्थानं भवति कर्कटादिचतुष्टये त्र्यधिमासपाता-
न्मिथुन एवाषाढाद्वा हरिशयने दृष्टे श्रावणादीनामन्यत्र द्वैविध्ये
दृष्टिक एव कार्त्तिकमासो वर्त्तते तेन पञ्चभिरपि मासैस्तत्रैवोत्थानं
“श्रावणाकामितपसेष्विष्यस्य बह्वसकतमनाधिकतान्” प्रबुध्यते मास-
चतुष्टयेनेत्यस्य प्रायिकाभिप्रायिकास्तुवाद्भवात् एक एवाशौ मासः ।

यदाह वादरायणः ।

एकमासस्थिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

(१) इत्यथ पाठः पूर्वापरसङ्गतिविरहितत्वात् न समीचीनः ।

एक एव हि मासोद्यौ^(१) षड्विभिर्दिवसेर्मतः ॥ इति ।

एवं द्विराषाढकृत्वे प्राप्ते द्विराषाढ उच्यते ॥ तु स्वरूपतो द्विराषाढः एवं परिवर्त्तन-दुर्गोत्पत्त्योरपि योद्ध्यं । तद्यथा आ-
वर्णीदयं भाद्रपदीदयं भवति तदा देवशयनास्मासद्येष कन्धार्या
शक्रोत्थापनम् परतः तस्माच्च मासेन दुर्गोत्थापनं मामदयेन विष्णोः ।
यदा त्वान्विनौदयं भवति तदा षष्ठ एव शक्रोत्थापनं परिवर्त्तते
तस्मान्मासदयेन दुर्गोत्थापनेन च षष्ठेन च विष्णोस्तथापनं, यदा ॥
कार्त्तिकौदयं भवति तदापि द्विराषाढेन द्विराषाढकल्पनं कर्कटे
हरिशयनं शक्रोत्पत्त्यादि तु यथाकालमित्युक्तं । भविष्योत्तरे अधि-
मासनिपातेऽपि तुलायामेव कृष्णोत्थापनमभिहितं ।

मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम् ।

तुलायाच्च महाराज पुनस्तथापयेत् तु तम् ॥

अधिमासे प्रपतिते एष एव विधिक्रमः ।

नान्यथा स्थापयेत्कृष्णं नान्यथोत्थापयेत्तथा ॥

इत्यसमतिविक्षरेण ।

महाभूषपुराणे ।

दादृशान्ते सिते पक्षे मासे प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्भाना विष-श्रवण-वाचवे ॥

‘विष’ उत्तराषाढा, ‘वाचवे’ धनिष्ठा, श्रवणचक्षुष्माद्यपादे
दादृशा चोगः सुप्रसूततमः ।

तदुक्तं ।

वैष्णवादिगते चन्द्रे शकमुत्थापयेन्नृप ।

भरण्यामन्त्रपादे च निशि सुप्ते विषर्जयेत् ॥

शतशस्याद्यपादे च भरण्या समसप्तमे ।

ग्रहं प्रसादयेद्देवं यथा राजा न पश्यति ॥

शौर-भौमाधिपे वारे सूतके छतकेऽपि वा ।

भूमिकन्यादिकोत्पाते शक मैव प्रशस्येत् ॥

निमित्तविशेषोपनिषाते तु भरण्यापादानारभ्येत्यनुसन्धेयम् ।

आह छद्मवशिष्टः ।

चन्द्रग्रहगते भागौ यदा स्थापिते कैश्वरः ।

शशिपुत्रग्रहे भागौ न चोत्थाप्य पुरन्दरः ॥

‘चन्द्रग्रह’ कर्कटक, ‘शशिपुत्रग्रह’ कन्येति ।

अथवाह ।

द्विराषाढे च कन्याया शक मोत्थापयेद्यदि

राशौ राव्य विनश्येत् प्रजा चैव निपौद्यते ॥

काले तु स्थापिते शके चिर जीवति पार्थिव ।

प्रजामाकूत्समादेव भवेद्दृश्यते चिति ॥ इति ।

श्रेय द्विराषाढविवेकदर्शितमतुषन्धेयमिति ।

देवीपुराणे ।

प्रौष्ठपदेन चाष्टम्या शुक्लाया ओमनर्चके ।

आग्निने वायु शुक्लाया आवणे वा समुत्थयेत् ॥

भर्ग ।

मिह मते दिनकरे चितपाहपथे

हय्याद्यपादमुपगच्छति वै शशाङ्गे ।

उत्तिष्ठते विविधमन्दिरहृन्दवन्यो

चास्यां ततो निशि निषीदति वज्रपाणिः ॥ इति ।

अथ च हरिशब्देन हरिदेवस्य अवयवस्यमुपसृज्यते ।

भविष्योत्तरे ।

राज्ञान्तेनापि कर्त्तव्यो वर्षे वर्षे महोत्सवः ।

इन्द्रध्वजसमुत्थान महादानकृत यदि ।

ततस्तु द्वादशे वर्षे कर्त्तव्य नान्तरा पुनः ॥

देवीपुराणे । सूर्यरथयात्रायां कपक्षिदकरणे द्वादशाब्दे

इन्द्रध्वजः कर्त्तव्य इत्यभिधानोक्तम् ।

इन्द्रध्वजस्य चाप्येवमुच्छ्रायो न कृतो यदि ।

ततो द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यो नान्तरा पुनः ॥

प्रकोत्सवो नभस्ये तु कार्यं सिद्धान्ते रवौ ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नवमे विष्णुदेवते ॥

तत्पातद्य भरण्यां साश्वदम्यामायिनस्तु ।

अर्चयित्वा भगवतीं ततः सद्यो विमर्जयेत् ॥

भागवते ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा स्वपेद्भिः ।

नवम्या बोधयेद्देवीं नीतवादिचनिस्त्रमे ॥

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां च देवीकेतविमोचनम् ।

प्रातर्येव तु पद्मम्या स्नापयेत्तु शुभैर्जलैः ॥

पद्मम्यामनिकापूजा अष्टम्या धनुषोपवणम् ।

प्रताय जागरेद्येव नवम्यां विधितदक्षिः ॥
 सन्नेषणं दशम्यान्तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नीराजनं दशम्याञ्च यत्नवृद्धिकरं महत् ॥

वाराहे ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयत् ।
 उत्तरेणार्चनं कृत्वा श्रवणेन दिवर्जयेत् ।
 मूलेन सकलां विष्णुमास्त्रमादाय पूजयेत् ॥
 अक्षयपादो निशाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां दिनमागतः ।
 दशम्यां यत्नवृद्धये कुर्यान्नीराजनं नृप ॥
 स्वाद्यादित्यष्टौषादौ घृताक्षयिने चिति ।
 रचां कृत्वा दशम्यान्तु शक्त्वा नीराजयेत्तदा ॥

नीराजनसंज्ञितां शान्तिं कुर्यादित्यर्थः ।

आच घ्राणः ।

आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेन प्रतिपूजयेत् ।
 तदा देव्याः समुत्थानं नवम्यां च पुनर्दिवा ॥
 अक्षयपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
 तदा शनिवर्ष देव्या दशम्यां आधनोत्सवेः ॥
 अक्षयये ॥ मूलादौ नवम्यामाशिने चिति ।
 चण्डिकामुपहारैश्च पूजयेद्वाष्टह्वये ॥
 पूर्वाषाढे ॥ कन्याषामुत्थानं नवमीधितः ।
 कुर्वतेर चीयते राष्ट्रं प्रजा च विक्रमा भवेत् ॥ इति ।

प्रज्ञाण्डपुराणे ।

तुलाया तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।
 आकाशदीप यो दशान्नाभमेक निरन्तरम् ।
 सयीकाय यौफतये स श्रिया न विमुच्यते ॥
 दामोदराय नमसि तुलाया लोलया मय ।
 प्रदीपनो प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति दीपदानमन्त्र ।

अमावास्या तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रा विमुञ्चति ।
 घुसराचिह्नदया या प्रदीपोज्ज्वलनाय वै ॥
 कुसुमकुसुमैर्गन्धैर्दीपैर्गौराचनाफलैः ।
 वसुवर्धूगवधूय^(१) पृच्छेत् कुमलया मिरा ॥
 पूजयेद्य चदा लक्ष्मीमलक्ष्मीं मलमाग्निनीम् ।
 चये पञ्चपताकाया भजसेक गृहे न्यसेत् ॥

धाराहे ।

अमावास्या तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रा विमुञ्चति ।
 तस्मिन् गृहे तदा विष्णुस्तुलायामप हृदये ॥
 लक्ष्मीप्रबोध दीपालिकेति यद्य लोके प्रसिद्धिः ।
 कौमुदी घुसराचिह्न कौमुदी फाल्गुनी तथा ।
 वासन्तिरिति विज्ञेया दैत्यस्य मक्षिमाश्रये ॥
 आश्विने पौर्णमास्याद्य निशादे कीटन सततम् ।
 कौमुदी या समाख्याता काव्यां लोकविभूतये ॥

(१) पाठोऽप्य आदर्शानुरूप एव सुहितः परन्तु न समीचीन ।
 वसुवर्धूगवधूयैति पाठो युज्यते ।

कार्तिके मितपचादौ तिथौ तु कुसुमांशुकैः ।
 यत्तार्चा यत्तरात्रिः स्थान् कार्यां चेष्टसुखाय सा ॥
 साधशुक्लचतुर्थान्तु वरमाराध च शिवः ।
 पञ्चम्यां सुन्दकुसुमैः पूजा सा कौसुमी सदा ॥
 फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु यदा वामविलासकः ।
 शेषा सा फाल्गुनी लोके कार्या लोकसुखद्वये ॥
 चैत्राष्टम्यामशौकेन्दु पयोदम्बां सरारणम् ।
 तस्य कार्यमशौकार्थं शेषा वापन्तिनेति सा ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

अमावास्यां तुलादित्ये जन्मोर्निर्द्रां विमुञ्चति ।
 तस्मिन् शुक्ले यदा विष्णुस्तुलायामधिगच्छति ।
 उतिष्ठत्यगतो विष्णुः पद्मान् क्षणपतुर्दशौम् ॥

अथ भविष्यपुराणे ।

क्षान्तं दामं प्रतमुषं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ।
 मयिषद्भृशद्वयसि मुहमिष्ये वदोपदेः ।
 वासोभिरहतेष्वैर्गच्छेत्तद्भृशः पदम् ॥
 पुष्येर्गर्भेनैवैवैस्त्रैरात्मानं पूजयेद्बुधः ।
 तस्यां प्रतिपदायाञ्च च गच्छेद्भृशः पदम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वर-
 सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गविद्यामणौ परि-
 शेषखण्डे कालनिर्णये विष्णुशक्त्यादिकालनिर्णयो नाम सप्तदशो-
 ऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ विष्णुनामकीर्तने कासविशेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे वज्र उवाच ।

कस्मिन् काले स देवस्य किं किं नाम प्रकीर्तयेत् ।

एतन्मे श्राव्य क्षिप्त्वि स हि सर्वविदुष्यसे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

पुरुष वामदेवस्य व्यास सङ्कर्षण प्रभुम् ।

प्रद्युम्नमनिरुद्धं क्रमादिषु प्रकीर्तयेत् ।

वसुभद्र तथा ह्यस्य कीर्तयेत् दिगदधे ॥

माधव पुण्डरीकाक्ष तथा वै भोगशायिनम् ।

पद्मनाभ हृषीकेश तथा देव त्रिविक्रमम् ॥

क्रमेण राजशार्दूल वसन्तादिषु कीर्तयेत् ।

विष्णुश्च मधुहस्तार तथा देव त्रिविक्रमम् ॥

वामन श्रीधरसैव हृषीकेश तथैव च ।

दामोदर पद्मनाभ केशवश्च यदुत्तमम् ॥

नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ।

सैवादिषु च भाषेयु देवदेवमनुसरेत् ।

प्रद्युम्नमनिरुद्धं पञ्चयोऽयम् ह्यष्टयः ॥

शर्वं सर्वं शिवं स्वाणुभृतादिर्निधिरथय ।

आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुसरेत् ॥

अच्युतज्ञाधिकज्ञैव सर्वं सर्वेश्वरं पृथुम् ।
 संस्मरेत् पुरुषं भक्त्या व्यवहारेषु सर्वदा ॥
 कुर्यात् वारार्घ्यं मन्त्रं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजनने जपेक्षाम त्वतन्द्रितः ॥
 संशामाभिमुखो गच्छन् संस्मरेत्पराजितम् ।
 केयवं पुष्करीकाचं पुष्कराचं तथा जपेत् ॥
 नेत्रयाधासु सर्वांसु हृषीकेशं तथैव च ।
 अच्युतघ्नामृतज्ञैव जपेदौषधकर्मणि ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणादापदोमुच्यते नरः ।
 श्वरदुष्टशिरोरोगविषवीर्धं प्रशाम्यति ॥
 पद्मनक्षत्रपीडासु देवहाधाटवीषु च ।
 दक्षुर्वैरनिरोधेषु व्याघ्रमिन्हादिमहते ।
 अश्वकारे तथा तीव्रे मरिचिहेति कीर्त्तयेत् ॥
 नारायणं भार्गवधरं श्रीधरं गजमोक्षणम् ।
 धामनं खड्गनिग्नैव दुःखघ्नेषु तु संस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्थमे संस्मरेज्जलाग्निजितम् ।
 वलभद्रन्नु सुहृद्गर्भी कृष्णारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तरणे वणिव्याघ्रौ श्रीशम्भुद्वये नृप ॥
 जगतो मङ्गलं विष्णुं माद्वन्येषु च कीर्त्तयेत् ।
 अग्निघातेष्वग्नेषु विष्णोर्केषु तथा जपेत्^(१) ॥
 उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेदिष्टं प्रसापे माधवं नरः ।

भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥
 नारायणं सर्वकालं सतप्रसूतितादिषु ।
 स्नाने देवार्चने क्षीमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ॥
 कौन्तेयेद्वासुदेवश्च अतुल्यशक्तिं पादवत् ॥
 काव्यारम्भे तथा राजन् यथेष्टं नाम कीर्तयेत् ॥

सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुनः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु देवनाम्
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्त्यै ॥
 इति विष्णुनामकीर्तने कालविशेषः ।

अथ मुख्यकालातिशान्ते कालाः ।

ते च गौणार्चनकालाश्चेति द्विवक्त्राः । तदेवं विचार्यते
 मुख्यकालसम्भवे गौणकालपक्षे कार्यं न वेति, ननु को मुख्यः
 को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा इन्द्रियाह्लादी
 प्रातरादिः । यथाविहितं तस्मिन्निर्वर्त्तते तेष्वेवाङ्गभावः नोद्यमानः
 सङ्गादिः स गौणः । तदाह चिकार्यमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरी गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिप्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालनत् ।

गौणकालवमिच्छन्ति चेचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वोत्तरयोः पूर्वस्य कर्मणो यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः
 उपरितनकर्मकालाच्च पूर्वभावी पूर्वापरघोरान्तरालकाल इति यावत्
 सपूर्वस्मिन् कर्मणि गौणः । यदा यथोक्तान्तरालवदगामिप्रिया-

मुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि शौणकास्ततां मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानाय पक्षमाशङ्क्यते यतः स्वकालात् प्रच्युते पूर्वं कर्म तावदिदमप्युत्तरस्य स्वकालादप्रच्युतमादित्येव तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं कर्म क्रियते तदा विनष्टमाधानार्थं अविलम्बविनाशार्थं प्रमथ्यते । तन्मृतजीवनाय जीवन्मरणमिव स्यात् । अथ ब्रूमः । उत्तरे कर्मकाले दयोरवकाशो यतीदमुच्यते न पुनरप्यपि तस्मिन्निमित्ते । ननु मुख्यकालमनीपवर्तिनः कालस्याभिधयाविनाभूतप्रवृत्तिस्तन्मन्वासाद्यणिकालमेवोचितं, यद्यप्येवं, तथापि तत्कालोपलक्षणीभूतातपमादंवादिगुणोपनीतया लौकिक्या मातरादिभ्यश्चमर्त्यया तथा शौक्यमप्यस्येवेति शौणकोक्तिर्न विरुध्यते । ननु तदनुपदेयात्कथं प्राज्ञानमाशङ्कते, प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः । नपेवं तर्हि यथाकथञ्चिद्वाद्युक्त्यागम्याह्लादावपि कदाचित् मातरादिकृत्यानि प्रमथेरन्, किमप्यनिष्टं क्रियते एवं हि कदाचिद्व्यक्त्यादृश्यतः प्रपुरुगौषप्रयोगवर्जितः सङ्गवादेरजाभात्, तदेवमस्मिन् साधये कथित् पूर्वांशे दैविकं श्राद्धमित्यादिकालसंयुक्तेषु वाक्येषु कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितकालातिक्रमेण गुह्यभूतकर्मानुपपत्तयः कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान्, काले हि कर्म चोच्यते न कर्मणि कालः अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूय कर्मणो विधानात् । ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमेण प्रधानभूतकर्मानुपपत्तये शौचकालेऽनुष्ठानं कार्यम् । कालहाने कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय्यत्वात् । न लोकव्यञ्जनं विना प्रेषभोजनमेव ध्यायते । तदुक्तम् । न तावत्कर्म-

शुणीभावेनात्र पूर्वपक्षो घटते कर्मण फलसम्भवात् । फलवत्त्वनिधा-
वकलान्दङ्गमिति न्यायेन काश्चक्षेवाहुत्वात् । न च कर्मण काला-
शतधा परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद इति वाच्यम् । कालस्य फल-
वत्कर्मार्थत्वावगमात् नापि कालशुणीभावोक्त सिद्धान्तो घटते,
असिद्धत्वेनाभासोपन्यासात् न ज्ञाप कालानुवादेन कर्म विधीयते
कालस्यान्यत प्राप्तिविरहात् । ननु काश्चस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तभावे
यमावास्थादिरूपेण लोकाव्यवहारादेव ज्ञातस्यानुवादो भविष्यति ।
मैवम् । भोक्तृसिद्धकालस्वरूपानुवादेन कर्मविधावस्य स्वयमफलमेव
फलवत्कर्मज्ञत्वाभावेन च विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं चास्मिन्
कर्मश्रुपदेशस्य कालस्य न कर्मान्तरमप्यन्यो घटते तथैतत्कर्मातु-
ष्टान्तेऽनन्तरमेवाऽनुष्ठितत्वात् । नप्येव तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्य-
चापि लोकादेवावगत स्वर्गकामिगमनूद्य यागविधेरवधारणात् कथ-
नं विधानार्थक्य, उच्यते, यद्यपि स्वर्गकामस्यादेशतया वाक्येऽन्य-
प्रतीयते तथापि भावनाया प्रथम भावणायोच्यतात् एवमस्य च
सिद्धरूपतया तद्वर्तमानस्वर्गकामपदेन कामनाविषयभूत स्वर्ग एव
साध्यत्वेन समर्थते स्वर्गकामस्य पूर्वसिद्ध एवानूच्यते, यथा लोहितो-
ष्णीया अग्निज प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणाञ्चत्विजा प्राप्तत्वाद्वाप्त-
विशेषणमात्रपरत वाच्य एवमिहापि । तदुक्त मण्डनमिश्रे ।

अपेक्षितत्वात् भाव्यस्य कागशब्दा हि त परा ।

विशेषणग्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्ययुक्तम् । तदेव यथोक्तौ
पूर्वोत्तरपक्षावयुक्तौ कौ च तर्हि तौ युक्तौ । उच्यते । तत्र तावत्पूर्व-
पक्ष इत्य नैमित्तिक श्रावणकालेन प्राप्ते तादृग्विधस्वरूपनिवाहार्थं
यथा श्रुत्यादित्युपबन्धे विहितश्रवणतौ तत्सिद्धश्रुतिनिधियस्य

कर्त्तव्यमिति स्थिते स्वकालासम्पत्तौ गौणकालग्रहणं कार्यम् ।

तदाह चिकाण्डमण्डन ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यवेदुषोभवेदिति ॥

‘ईदृश’ मुख्यकालसदृश, अनेनास्य प्रतिनिधित्वेन योग्यता दर्शिता । मृततिथावपि गौणकालग्रहणं दर्शयति ।

यथाकथञ्चिन् कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विज्ञानता ।

न ग्राह्यं विज्ञोषोऽस्ति पैश्वकस्य विज्ञेयत इति ॥

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

घामिन्या ग्रहर धावन्तावत् मन्त्राणि कारयेत् ।

यन्धौ रात्रौ न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणी ॥ इत्यादि ।

अन्धादिकाणां विशेषनिषेधस्य गौणत्वेन तत्कालग्रहणप्राप्तौ सत्या-
मेवावकस्यते । -नित्यनैमित्तिकेषु च यथा शक्नुयान् तथा कुर्मा-
दित्युपपन्नसामर्थ्याच्चित्तवदन्तस्ततोऽन्यान्यप्राप्तान्यनित्यानि भवन्ति ।

तथाह पैठीभसि ।

प्रधानवचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति ।

अथ यदि मुख्यकाशान्तिकमे गौणकालग्रहणं न विवक्ष्यन् तर्हि
दर्शपूर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकाशभावे पञ्च-
म्यादिषु कर्त्तव्यमप्रश्न्येत । का नामैषा प्रसक्तिरभिमतमेव हि
गौणकालसौकारवादिनस्तदा तदनुष्ठानम् । एतच्च गौणकालग्रहणं
न काम्येषु । तत्र हि सर्वाङ्गोपसंहारशक्त्यैवाधिकारमस्ति यादनात् ।
गौणकालग्रहणे तु कर्मानुष्ठाने कस्यिद्विधेव स्थित्याऽऽसृष्टस्योक्तप्रस-
ङ्गादुच्यते ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म शोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणमोक्षा निष्कृतिमाचरेत् ॥

कासान्तरशोदितं कर्म एतेषु पूर्वोक्तसमयेषु गौणकालेष्वचरेत् ।
मघान्तरमपि तेनैवोक्तं ।

प्रायश्चित्तमहत्या वा गौणकाले समाचरेत् ।

अथाहतेत्यथ पूर्वकासतामसीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकाल-
पक्षे प्राप्तेऽभिधीयते भयं च मग्नमन्त्रनिर्दिष्टश्च कालस्यानुपादेयत्वे
सहिगैककृत्भावश्च निमित्तत्वेनाभिधामादधिकारिविशेषणत्वे विहित-
कासमन्तरेणाधिकारभावात् कासान्तरे ह्यवमतमेव स्यादिति
गौणकालग्रहणं न कार्यं विहितकासाभावेऽधिकारभावः शान्तप-
नोपाधिकरणे प्रापणाच्च निमित्तत्वेत्यथ सूत्रे प्रतिपादितः ।

अत एव श्रीनाथि ।

गणितगुणायते कासः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरन्तेकोऽतिः कासे माकासे सचकोटिभः ॥

यत्तु चिकाष्टमच्छर्मेण गौणकालग्रहणमुक्तं तत् पूर्वपक्षन्यायस्यैव
प्रह्लादनामसिम्बलमन्त्रेणैतत्कसित्तुपेक्षणीयं । यस्तु यथाकथञ्चिदि-
त्यादिस्मरणं न तत्र गौणकालग्रहणं प्रतिपाद्यते किन्त्वग्रहणमेव ।
यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते स्वकालग्रहणं कर्मणोमुक्तद्रव्याद्यसम्पत्ति-
वशाद्विज्ञोपोऽननुष्ठानं न कार्यम्, किन्तु स्वकाल एव यथा-
कथञ्चिन्मुख्यद्रव्यमदृशोपादानेन किञ्चिदिकलमपि कर्तव्यमिति ।
यदपि “दिवोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं न तेन सर्वेभ्यश्चि कर्मसु
सर्वेषु च गौणकालानां गौणकालमुत्था यद्यनमुच्यते किन्तु केषु-
चिदेव कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकथ्यत्वेन मुख्यकालवश्याया-
दप्राप्तमेव विधीयते । अतो नैतदपक्षबलेन यवधर्तु-मास-तिथ्या-

दिकाष्टविशेषविहितानि कर्माणि तत्तत्कालातिक्रमे कालान्तरेऽपि
कर्तुं युज्यन्ते । यत्तु सन्ध्या-रात्र्यो ब्राह्मनिषेध मोऽपि रागत प्रा-
प्तस्य भक्षणादेरिव न्यायाभासोत्पादितमोहप्राप्तस्योपपद्यते । अथवा ।

“द्रव्य ब्राह्मणममन्ति ब्राह्म प्रतिषिद्धिषा ।

अकाले यदि वा काले तौर्गन्धाद् वदा नैव ॥

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यम्” । इत्यादिभिरपराष्टादिव्यतिरिक्तकालमात्रस्य
ब्राह्मस्य सन्ध्यादिकालेष्वप्य प्रतिषेध । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे
नित्य-नैमित्तिकाणां गौणकालेषु स्थानं दृश्यते तत् कश्चित् शिष्ट-
गर्हापरिहार-मनःपरितोषाद्यर्थं, कश्चिद्वा नुकस्यत्वेन कालान्तरविधि-
रित्यनवयम् । उपदिष्टकालातिक्रमे चाधिकाराभावादेवं मुख्यद्रव्य-
लोभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्यः, एतदेव च सन्देहपूर्वकमुपन्यस्य
चिकाण्डमण्डनेन निर्णीतम् ।

मुख्यकाले हि मुख्यक्षेत्रं साधनं नैव सम्भते ।

तत्काल-द्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणं मुख्यस्य साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥

तदेवमेतत्सिद्धं वचनमन्तरेण गौणकालग्रहणं न कार्यं सति तु
वचने गौणस्य, तस्मात् परस्यापि ग्रहणं कार्यमिति ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-श्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसक-

शविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे कान्तनिर्णये समाप्तः ।

शिवमस्तु ।